Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918

Propagandadan Millî Kimlik İnşâsına

EROL KÖROĞLU

İLETİŞİM YAYINLARI
edebiyat eleştirisi

EROL KÖROĞLU

Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)

EROL KÖROĞLU 1970'te İstanbul'da doğdu. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 1993'te tamamladı. Aynı bölümden 1996 tarihinde yüksek lisans derecesi aldı. 2003'te, bu kitabın orijinalini oluşturan teziyle Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nden doktora derecesini aldı. Selim Sırrı Kuru'yla *Sözden Yazıya: Edebiyat İncelemeleri* (1994), Nüket Esen'le *Hayata Bakan Edebiyat: Adalet Ağaoğlu'nun Yapıtlarına Eleştirel Bakışlar* (2003) ve *Merhaba Ey Muharrir!: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar* (2006) başlıklı derlemeleri yayına hazırladı. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)* ile 2004 Afet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü'ne layık görüldü. Çok sayıda Türkçe ve İngilizce dergi makalesi ve kitap bölümü yayınladı. Şu anda Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yardımcı doçent olarak görev yapıyor.

İletişim Yayınları 1003 • Edebiyat Eleştirisi 12
ISBN-13: 978-975-05-0242-2
© 2004 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2004, İstanbul
2. BASKI 2010, İstanbul

EDİTÖR Tansel Güney
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Tayfun Mater
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

EROL KÖROĞLU

Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)

Propagandadan Millî Kimlik İnşâsına

AFET İNAN TARİH ARAŞTIRMALARI ÖDÜLÜ (2004)

iletişim

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 11

ÇEVRİMYAZI VE TARİHLER KONUSUNDA AÇIKLAMA 15

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ 17

ÖNSÖZ 21

BİRİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ DÖNEMİ PROPAGANDASININ MADDİ KOŞULLARI VE OSMANLI ÖRNEĞİNDE BUNLARIN EKSİKLİĞİ 39

"Sözcüklerin savaşı": Avrupa'da savaş edebiyatı ve propaganda 39

Osmanlı savaş propagandası: başarısızlığa mahkûm olmak 50

Propagandanın yokluğu tespiti 50

Propaganda eksikliğinin nedenleri 59

Sansürün katılığı 59

Triyumvira ve hizipçilik 66

Altyapı sorunları 71

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SAVAŞ PROPAGANDASININ İDEOLOJİK TEMELLERİ 85

Türkçülüğün rakipleri: Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık 87

Osmanlıcılık 88

İslâmcılık 91

Batıcılık 95

Haklı ya da haksız, sınırlı ya da topyekûn,
geçmişte kalmış ya da sürmekte olan
bütün savaşların meçhul kurbanlarına...

Türkçülüğü Miroslav Hroch'un "ulus inşası süreci" yaklaşımına göre konumlandırmak ... 98
Balkan Savaşı'ndan önce Türkçülük ... 106
Türkçülere göre Türkçülüğün doğuşu ... 106
1908 sonrasında Türkçülük ... 109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KÜLTÜREL ALANDA VATANSEVERLİK AJİTASYONU: BALKAN SAVAŞI'NDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ... 119
Balkan Savaşı ve sosyokültürel etkileri ... 119
Turan ve mefkûre: Milliyetçiliğin aygıtları ... 130
Ziya Gökalp ve Turan ... 130
Ziya Gökalp ve mefkûre ... 135
Popüler söylemde "Turan mefkûresi" ... 139
Akıntıya kürek çekmek: İki Turan eleştirisi ... 147
Mehmet Ali Tevfik ve "Manevî Yurt" ... 147
Ahmet Ferit [Tek]'in itidal çağrısı ... 152
Turan fantazmasını doğru okumak ... 157
1914 Sonbaharı: Türkçülerin Almanya yanlısı savaş ajitasyonu ... 160
İttihat ve Terakki ve kültürel milliyetçiler ... 160
İttihat ve Terakki'yle girilen ortakyaşarlık ilişkisinin Türkçülüğe olumsuz etkisi ... 165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI SAVAŞ PROPAGANDASI VE KÜLTÜR, 1914-1918 ... 175
Mekanizmayı oluşturamamak ve akıldışı durum ... 176
Alman baskısı ve Enver Paşa'nın hayalleri ... 177
Kısa vadeli ve akıldışı propaganda ... 179
Aydınlar arasında anlaşmazlık ... 184
Devlet iş başında ... 190
Görsel propaganda ve *Harp Mecmuası* ... 190
Aydınların Çanakkale gezisi ... 198
İttihat ve Terakki'nin propaganda öncelikleri içinde kültürel propagandanın yeri ... 205

Yeni yönelimler: Kısa vadeli propagandadan uzun vadeli millî kültür inşasına ... 213
Ziya Gökalp ve içtimaî mefkûrecilik ... 214
Yeni Mecmua'nın kuruluşu ... 218
Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi ... 225
Nüsha-yı Fevkâlâde *neden çıkmıştı?* ... 227
İkircimli 1918: Millî kültürü Anadolu'yla sınırlamak ya da Turan'a açmak ... 233
Halide Edib'in Anadolucu isyanı: "Evimize bakalım" ... 237
Turancılığın 1918 sonrası yansımaları ... 249

BEŞİNCİ BÖLÜM
SAVAŞ SIRASINDA EDEBÎ ÜRETİM: ŞİİR ... 255
Büyük savaş ve Türk şiiri: Türsel bir bağlamsallaştırma ... 257
Ziya Gökalp: Millî edebiyata öncülük eden müteşair ... 263
Kızılelma ... 269
Yeni Hayat ... 278
Mehmet Emin Yurdakul: Tek kişilik propaganda ordusu ... 287
1914 öncesi ve sonrası Mehmet Emin şiirinde süreklilikler ve değişiklikler ... 288
Ey Türk Uyan! ... 294
1915'te yayınlananlar: *Tan Sesleri* ve *Ordunun Destanı* ... 296
1916-1918: *Dicle Önünde*, *Hastabakıcı Hanımlar* ve *Turan'a Doğru* ... 300
Mehmet Akif Ersoy: İslâmcı vatanseverlik, *versus* milliyetçilik ... 302
Mehmet Akif'in edebî ve siyasî tercihleri ... 307
"Berlin Hatıraları" ... 311
Asım ... 314
Abdülhak Hâmit Tarhan: Zoraki propagandist ... 320
İlhâm-ı Vatan ... 322
Yadigâr-ı Harb ... 327

ALTINCI BÖLÜM
SAVAŞ SIRASINDA EDEBÎ ÜRETİM: DÜZYAZI ... 337
Savaş ve düzyazı: Genel bir bakış ... 338
Kurmaca dışı ... 339
Kurmaca ... 345

Ömer Seyfettin: Milliyetçiliğin uygulayıcısı 355
1914-1917: Milliyetçi polemik yazarı 358
1917-1918: Bir millî benlik inşası aygıtı olarak kurmaca 365
Eski Kahramanlar'a doğru 367
Eski Kahramanlar 373
Yeni Kahramanlar 376
1918-1919: Savaş yıllarının eleştirisi 381
Vurguncular ve halk 383
Refik Halit Karay: Ulusal akım içinde bir milliyetçilik karşıtı 391
Olana, olmuşa, olacağa muhalif bir sürgün 393
Refik Halit, savaş zenginlerine karşı 398
Savaşın yol açtığı sıkıntılara dair yazılar: Mütarekeye kadar 403
İstanbul'un İçyüzü*: Savaş zenginleri üzerinden rejimi eleştirmek* 408
Mütarekeden sonra: İntikam zamanı 411
YEDİNCİ BÖLÜM
SONUÇ 417
EKLER 439
Kaynakça 471
Dizin 495
Albüm 505

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde, İngilizce olarak hazırladığım ve 2003 yazında beş kişilik bir bilim jürisine sunduğum doktora tezimin küçük eklemelerle oluşturulmuş son halidir. Öncelikle 1996'da başladığım doktora eğitimi ve tez aşamalarında düşüncelerimin ve bu çalışmanın biçimlenmesine, her açıdan olumlu ve zenginleştirici bir akademik ortam sunarak katkıda bulunan bu Enstitü'deki herkese minnattar olduğumu belirtmem gerekiyor. Öğrenim hayatımın son basamağını oluşturan bu yıllarda hocalarım, birlikte ders aldığım arkadaşlarım ve enstitü çalışanları bana çok şey kattılar. Bunun ardından, doktora jürimde yer alan beş kişiye özellikle teşekkür etmek isterim: Tez danışmanım Zafer Toprak, Jale Parla, Sibel Irzık, Ahmet Kuyaş ve Asım Karaömerlioğlu. Çoğunluğundan ders de aldığım bu kişiler çalışmamı dikkatle okudular, nezaketle ve yapıcı bir biçimde eleştiriler getirdiler. Onların eleştirilerinin büyük kısmı bu kitaba yansımadı. Bunun nedeni bu eleştirileri önemsememem değil; aksine çok önemsediğim halde, henüz bunların tamamını karşılayabilecek birikim ve ustalığa sahip olmamamdır.

Çalışmamı hazırlarken üç kurum beni cömertçe destekledi: Türkiye Bilimler Akademisi bana dört yıllık bir Yurtiçi ve Yurt-

dışı Birleştirilmiş Doktora Bursu verdi; bu bursun dokuz aylık bölümünde yurtdışında araştırma yapma ve akademik görgümü artırma şansını yakaladım. Harvard Üniversitesi'nin Ortadoğu Çalışmaları Merkezi beni Eylül 1998'den Haziran 1999'a kadar misafir araştırmacı olarak kabul ederek, çeşitli derslere devam edebilmemi ve hâlâ rüyalarıma giren inanılmaz Widener Kütüphanesi'nde çalışabilmemi sağladı. Halen çalışmakta olduğum Sabancı Üniversitesi de, 2002-2003 akademik yılında tezimi tamamlayabilmem için bana izin verdi.

Harvard Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nden Cemal Kafadar, Roger Owen ve Barbara Henson'a, ABD'de kaldığım sürede bana çeşitli konularda yardım ettikleri, sorunlarımı çözdükleri için teşekkür ederim. Boston'daki Massachusetts Üniversitesi'nden Feroz Ahmad'a da, ABD'de kaldığım süre boyunca danışmanlığımı yaptığı ve bana vakit ayırarak kıymetli tavsiyelerde bulunduğu için minnettarım.

Öğrencisi olduğum iki kişi akademik yönden bana yol gösterdiler ve nazımı çektiler: Tezimin ilk resmî danışmanı olduğu halde, birtakım bürokratik nedenlerle bu görevi bırakmak zorunda kalan İnci Enginün Türk edebiyatı araştırmacılığının inceliklerini öğrenmeme yardım ederken, bir yandan da çalışmamın çiğ ve inatçı ilk müsveddelerini sabırla okudu ve geliştirebilmem için yol gösterdi. Hocam Zafer Toprak, hem derslerinde hem de görüşmelerimiz sırasında, tezimin resmî danışmanı olmadan önce ve olduktan sonra, benim kültür tarihi alanına yönelmemde cesaretlendirici rehberimdi.

Çalışmam sırasında yararlandığım az bulunan pek çok kaynağa Boğaziçi Üniversitesi, Taksim Atatürk ve Beyazıt Devlet kütüphanelerinde ulaştım. Kütüphane çalışmalarım boyunca bana yardım eden bu kurumlara ve çalışanlarına teşekkür etmek benim için bir borçtur.

Aşağıda isimlerini sıralayacağım kişiler ise, çalışmam boyunca beni maddî ve manevî olarak desteklediler: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün tez editörü Kathryn Kranzler çalışmaya hâkim olan argümantasyon konusunda beni teşvik etti ve müsveddelerimi sabırla okuyarak

düzeltti; Adnan Tonguç ve Nancy F. Öztürk tezimi doğru bir İngilizceyle yazmamı sağladılar; Sahaf Simurg'tan İbrahim Yılmaz ve Sahaf Türkuaz'dan Emin Nedret İşli, Puzant Akbaş ve Cevdet Serbest kütüphanelerde bulamadığım pek çok az bulunan kaynağa ulaşmama yardım ettiler; Sabancı Üniversitesi'nde birlikte çalıştığım dostum Engin Kılıç beni maddî ve manevî olarak sürekli destekledi; ABD'de kaldığım sürece bana şenlikli ve neşeli bir yaşamın kapılarını aralayan ev arkadaşım Selim Sırrı Kuru, bu katkıyla yetinmeyerek çalışmamın ilk ve sancılı aşamalarında bana destek oldu, kıymetli yorumlarda bulundu; İletişim Yayınları'ndaki editörüm Tansel Güney ve Bağış Erten kitabın oluşumunda dikkatli okumaları, yapıcı eleştirileri ve anlayışlı yönlendirmeleriyle kilit rol oynadılar. Ayrıca kitabın kapak tasarımını yapan Suat Aysu'ya ve İletişim Yayınları'nın tüm teknik servis çalışanlarına teşekkür ederim.

Son olarak iki özel kişiyi sevgiyle ve sıcak duygularla anmalıyım: Önce akademik hayata ve edebiyata ilgi duymamı sağlayan hocam, sonra da yaşam boyu dostum olan Nüket Esen bu çalışmanın her aşamasını sabırla okudu, zenginleştirici bir biçimde değerlendirdi ve karşılaştığım her türlü zorluğu aşmamda bana destek oldu ve Boncuk, varoluşu doğrultusunda, yani bir kedi olarak, karşılığında bazen klavyemin ve kağıtlarımın üzerine yatarak bana araştırma ve yazma süreçlerinin stresiyle nasıl başa çıkacağımı öğretti.

Bana dostluklarını ve yardımlarını sunan herkese ve burada adı geçmeyen bütün dostlarıma sevgiyle ve içtenlikle teşekkür ediyorum. Bu çalışma benden çok onların eseri. Hatalar, eksikler ve yanlışlar bana ait olmak koşuluyla.

Çevrimyazı ve Tarihler Konusunda Açıklama

Arap alfabesiyle yazılmış metinleri Latin alfabesine aktarırken günümüzdeki kullanımı dikkate aldım. Bununla birlikte, edebî metinlerden alıntıladığım bölümlerde, metnin özgün yapısına müdahalede bulunmamak adına noktalama ve imlayı değiştirmeden tuttum. Özel isimleri de günümüzdeki kullanıma göre verdim; yani *Mehmed* değil de, *Mehmet* olarak aktardım. Ne var ki, kullanım Latin alfabesine de bu şekilde geçmişse, olduğu gibi tuttum. Öte yandan, incelenen dönemdeki tarihsel ve edebî kişiliklerin 21 Haziran 1934'teki Soyadı Kanunu'yla aldıkları soyadlarını köşeli parantez içinde gösterdim.

Miladî takvimin kabulünden önce yayımlanan kitap ve makalelerin tarihlerini metinde ve dipnotlarda gösterirken genellikle şöyle bir uygulamaya yöneldim: Yayın tarihini önce Rumî, sonra da miladî takvime göre verdim. Yalnız özellikle kitapların Rumî takvime göre belirtilen yayın yıllarını tam olarak miladî takvime aktarmak mümkün değildir; çünkü aradaki on üç günlük fark nedeniyle iki takvimin yıl başlangıçları aynı değildir ve yıldan yıla değişir. Bu nedenle, Arap alfabesiyle basılan kitapların miladî yayın yılını, Rumî (ve bazı durumlarda hicrî) tarihin arkasından, eğik çizgi işaretinin (/) ardından belirttim. Süreli yayınlardaki kaynakların tarihlerini verirken de aynı sis-

temi uyguladım ama bu durumlarda tüm tarihi –eğer kaynak metinde verilmişse– ayı ve günüyle vermeye özen gösterdim. Rumî ve hicrî tarihlerin miladîye aktarılmasında Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer'in hazırladığı *Tarih Çevirme Kılavuzu*'nun beşinci cildinden yararlandım.[1]

1 Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu, V. cilt: 01 M. 1201-29 Z. 1500 (24 Ekim 1786-16 Kasım 2077)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997).

İkinci Baskıya Önsöz

Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı, 2004'teki ilk baskısından bugüne genellikle olumlu tepkiler aldı. Bunun verdiği cesaretle 2007'de Londra'daki I. B. Tauris Yayınları üzerinden, daha kısa bir İngilizce versiyonun yayınlanması mümkün oldu (*Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During World War I*). Kitaba gelen tepkiler arasında eksik gedik kapatmaya, yanlışları düzeltmeye yönelik olanlar beni özellikle memnun etti. Önceden tanıdığım veya bu kitap vesilesiyle tanıştığım dostlarım sözlü olarak, e-posta mesajları üzerinden ve yayınladıkları kitap değerlendirme yazıları aracılığıyla irili ufaklı hatalarımı düzeltmeme yardım ettiler. Bunlar arasında özellikle Selçuk Akşin Somel, Murat Betül, Tuncer Yılmazer ve Ayhan Aktar'a teşekkür etmek isterim. Hata yapmak insana özgü olsa da, akademik alanda yapılan hatalar insanın yüzünü kızartıyor. Ancak bunları düzeltebilmeniz için birilerinin emek ve zaman harcadığını görmek, yalnız olmadığınızı, birilerinin emeğinize değer verdiğini ve size destek olduğunu gösteriyor. Burada adı geçen bu türden hayırlı dostların işaret ettikleri noktaları elimden geldiğince geliştirmeye çalıştım.

Öte yandan, aradan geçen altı senede, bu kitabın ele aldığı konularda akademik ve akademi dışı pek çok çalışma yayınlan-

maya devam etti. Kitabın baskısının tükendiğini öğrendiğimde, kaynakçayı geliştirmek, metne ekleme ve çıkarmalar yapmak konusunda istek duydum. Ne var ki, bunun kolay olmayacağı gibi pek doğru da olmayacağını, tam öyle olmasa da kitabın ilk halinden uzaklaşacağını üzüntüyle ama çabuk anladım. Bu nedenle, ikinci baskı bazı bariz hataların giderilmesi ve eksiklerin tamamlanmasıyla, ilk baskıdan çok uzaklaşmadan ortaya çıkıyor. Türk edebiyatı, kültürel tarih, milliyetçilik ve Birinci Dünya Savaşı alanlarındaki yeni çalışmaların buradaki eksiklikleri bir an önce kapatmalarını diliyorum.

Ancak, bütün bu sözlerime rağmen, bu "ikinci baskıya önsöz"ü bir parça istismar etmekten kendimi alamayacak ve ilk baskıdaki yokluğunu sadece basiret bağlanmasıyla açıklayabileceğim bir malzemeye kısaca değineceğim. Kitabın "Savaş Sırasında Edebî Üretim: Düzyazı" başlıklı altıncı bölümüne girmesi gereken bu malzeme, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun 1916'nın yaz aylarında *İkdam* gazetesinde yayımladığı altı kısa öyküdür. Kitabın 2004'te yayınlanmasından önce de bildiğim ama her nasılsa incelemeyi unuttuğum bu öykülere dikkatimi Tuncer Yılmazer çekti. Öykülerin başlıkları ve yayın bilgileri şöyle:

- "Dokunma Belki Bir Kahramandır," *İkdam*, 19 Haziran 1916.
- "Küçük Zabit," *İkdam*, 3 Temmuz 1916.
- "Sılada," *İkdam*, 7 Temmuz 1916.
- "Bir Yüz Karası," *İkdam*, 14 Temmuz 1916.
- "Altıpatlar," *İkdam*, 22 Temmuz 1916.
- "Zeynep Kadın," *İkdam*, 7 Ağustos 1916.[1]

Bu altı kısa öykü, Yakup Kadri'nin zekası ve edebi yeteneğine uygun düşmeyen, tuhaf ve rahatsız edici propaganda metinleridir. Yazarın neden birdenbire ve arka arkaya bu öyküleri yazıp yayınladığı ve ondan sonra da bunlara devam etmediği soruları, döneme yabancı okurların aklına takılabilir. Ancak Yakup Kadri'nin yaşamöyküsünü biraz deşince, bu öykülerle ilgili gizem de ortadan kalkar. Yakup Kadri savaş yıllarında verem

1 Öykülerin bu sırayla yer aldığı basım için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hikâyeler*, Niyazi Akı (yay. haz.) (İstanbul: İletişim, 1985), 78-116.

olmuş ve Ziya Gökalp'in araya girmesi sonucu, masrafları hükümet tarafından karşılanmak üzere İsviçre'ye tedaviye yollanmıştır. Bir belgeye dayanmamakla birlikte, spekülatif bir biçimde bu altı propaganda öyküsünün tedavi yolculuğunun bedeli olarak yazıldığını düşünebiliriz.

Onu ünlü eden romanlarında keskin ve seçkinci bir aydın zekasını ortaya koyan Yakup Kadri, "Dokunma Belki Bir Kahramandır"da aksi arabacı ya da kayıkçılara bile, belki gazi ve kahraman oldukları için tahammül edilmesi gerektiğini vurgular; "Sılada" öyküsünde hava değişimi için kısa süreliğine memleketlerine yollanan üç askerin, nasıl geride bıraktıkları savaşa akılları takılı bir biçimde iznin bitimini sabırsızlıkla beklediklerini gösterir; "Bir Yüz Karası"nda gençliğinde kanundan kaçıp dağlarda dolaşan bir efenin, afla normal hayata geçtikten sonra askere giden oğlunun kaçması nedeniyle yerin dibine geçmesini anlatır; "Altıpatlar"da teknolojinin değil, ona cesaretle meydan okuyan insanın savaşı kazanacağını iddia eder; "Zeynep Kadın"da gelini normal doğum yapabilsin diye oğlunun şehit haberini içine atan ve "oğlum öldü" demek yerine "ayağım burkuldu" diye yalan söyleyerek ağlayan annenin sabrını okurlara gösterir. Bütün bunlar propaganda amacıyla üretilebilecek küçük metinlerdir; Türkçe'de de, başka dillerde de örnekleri boldur. Ancak dizinin ikinci öyküsü olan "Küçük Zabit", propaganda zorunluluğunun Yakup Kadri gibi bir entelektüeli bile ne tuhaf noktalara sürükleyebildiğini görebilmek açısından çarpıcıdır.

"Küçük Zabit", 22 yaşında, çıtkırıldım bir İstanbul efendisinin bir Çanakkale kahramanına dönüşme öyküsüdür. Bu açıdan, yazarın birkaç yıl sonra yazacağı ünlü romanı *Kiralık Konak*'ın başkahramanı Hakkı Celis'in, içli bir aşk şairinden Çanakkale'de şehit düşecek bir kahramana dönüşme öyküsünün prototipi gibidir. Fakat önemli bir farkla: Öyküdeki "küçük zabit", İstanbul'dan dostu olan bir Fransız genciyle cephedeki bir siper baskınında karşılaşır ve sevgili dostunu öldürerek bir kahramana dönüşür. Küçük zabitin, öykünün sonu da olan bu boğazlaşma anını anlatışı sersemleticidir:

"Bir Fransız çavuşu kisvesi içinde benim arkadaşım... ta kendisi, ta kendisi... o da beni tanıdı, zannederim, çünkü ikimiz birden aynı hayret nidasını salıverdik 'A!'. Onun elinde göğsüme doğru uzanan bir süngü, benim elimde onun başına çevrilmiş bir tabanca vardı, bir an içinde bu süngü benim göğsüme dayandı ve benim tabancam üst üste, üç el, onun başına boşandı ve genç Fransız çavuşu acı bir sayha ile sırt üstü yere yuvarlandı. İşte efendim, bu yuvarlanış bende bir şeyin, mühim bir şeyin, âdeta bir âlemin doğuşu oldu. Bu acaip ve müthiş vakadan beri mevcudiyetimde yeni doğmuş nurani bir varlık taşıyorum; ruhum bu varlıkla kamaşmış bir haldedir. Öyle düşünüyorum ki ben asker olmasaydım, harbe gitmeseydim ve hayatımın bu acayip ve müthiş anını yaşamasaydım, asıl benliğimi ömrümün sonuna kadar bağrımın üstünde bir yığın halinde taşıyıp gidecektim. Kim bilir, etrafımızda böyle ne kadar bedbaht kimseler var."[2]

İki dostun milliyetleri yüzünden düşman olması milliyetçi ideolojiler açısından doğal ve hatta gerekliyse de, bireyin "asıl benliği"ni, yani milli aidiyetini keşfedebilmesi için hunharca öldürmesi, üstelik bu türden cinayetleri gerçekleştiremeyenleri "bedbaht" olarak görmesi ancak savaş zamanlarının çarpık propaganda ortamlarında düşünülebilir ve dile getirilebilir hale gelir. Bunu yapabilenler bilinen ya da "meçhul kahramanlar" olarak takdis edilecektir. Tabii, aslında söz konusu olan sadece "meçhul kurbanlar"ın üretilmesidir; savaşın cephelerinde ve cephe gerisinde, askerler ve siviller arasında olduğu kadar, edebiyat ve sanat alanlarında da bu böyledir. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Yakup Kadri ve propaganda etkinliğine katılan diğer yazarlar bir yandan yeni kurbanların üretiminde savaşçı şeflerle işbirliği yapmış, bir yandan da kendi akıl ve yeteneklerini kurban etmişlerdir.

Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı'nın bu baskısı okunurken, barışa dönük bilinci arttırmaya yardımcı olması umuduyla...

2 *A.g.e.*, 91.

Önsöz

Günümüz tarihçiliğinde 20. yüzyılı gerçek anlamda başlatan olayın Birinci Dünya Savaşı olduğu kabul edilir. Bu kabulün etkisiyle, bu savaşta başrolü paylaşan büyük Avrupa devletlerine ait üç temel dil olan İngilizce, Fransızca ve Almanca'da savaşın her yönüyle ilgili kütüphaneler dolusu çalışma üretilmiştir. 20. yüzyılın ağırlıklı olarak bir ulus-devletler çağı olmasıyla bağlantılı olarak, bu çalışmaların çoğunluğu ulusal bakış açılarına dayanmış, bunların ötesine geçen uluslararası bakış açısı, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşma eğilimi sergilemekle birlikte, daha sınırlı kalmıştır. Küresel bir olay olan Birinci Dünya Savaşı'na ulusal bakış açılarının sınırlarını aşan karşılaştırmalı yaklaşımlar eşliğinde yaklaşmak kuşkusuz daha verimli ve doğrudur. Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa kültürel tarihi üzerindeki etkisini bu türden bir karşılaştırmalı yaklaşımla inceleyen Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning* [Belleğin ve Yasın Mekânları] başlıklı çalışmasında, savaşla ilgili en nitelikli çalışmaların bile ulusal sınırları çok fazla aşamadığını ve bunları aşmanın günümüz tarihçilerinin karşı karşıya bulunduğu en önemli meydan okumalardan biri olduğunu vurgular.[1]

1 Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 10-11.

Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli bölümleri Avrupa cephelerinde sahnelenmiştir; savaşı başlatan ve sona erdiren olaylar da yine Avrupa'da meydana gelmiştir. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı öncelikle Avrupa'ya ait bir uluslararası olgudur. Birinci Dünya Savaşı, öncelikle Avrupa'da başlayarak ve asıl etkisini orada göstererek bütün dünyaya yayılmıştır. Bu kesin gerçeğin etkisiyle, Winter'ın da dâhil olduğu karşılaştırma yanlıları, ulusal sınırları aşmanın yollarını ararken, ulaştıkları daha geniş bakış açısı da belirsiz bir Avrupa kavramıyla sınırlı kalmaktadır. Oysa günümüzün her anlamda alt üst olmuş küresel dünyasında, bu yaklaşım da bir tür Avrupa-merkezciliğe dönüşerek, sorguladığı sınırlayıcılığı yeniden üretmekten öteye geçememektedir.

Bilimsel araştırmanın, reelpolitik'in güç dengeleri doğrultusunda sınırlandığı dünyamızda, her konuda olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı konusundaki çalışmalar da belirgin bir hiyerarşiye bağımlı olarak ilerlemektedir. Özellikle dilin belirleyici olduğu bu hiyerarşide öncelikle İngilizce, Fransızca ve Almanca'nın konuşulduğu ülkelerin savaş deneyimi, sonra yine bunları temel alan karşılaştırmalı bakış açıları, sonra Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Balkan devletleri gibi savaşın "daha az önemli" katılımcıları ve en sonunda da, savaşı kendilerine ait bir ulus-devlet olarak değil de, savaşan ülkelerin tebaası olarak deneyimleyen devletsiz etnik toplulukların deneyimleri akademik ilgiye mazhar olmaktadır. Özellikle son grupta yer alanlar, ancak büyük güçlerin rolleriyle bağlantılı olarak, figüran kabilinden tarih sahnesine kabul edilmişlerdir. Bu akademik hiyerarşideki güç söylemi aşılamadığı sürece, genelde küresel tarih, özelde Birinci Dünya Savaşı tarihçiliği alanlarında gerçek anlamıyla bir karşılaştırma yapmak mümkün olamaz.

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı olgusunun, gerek küresel tarihyazımında, gerek dâhil olduğu ulusal tarihyazımında ihmal edilmiş bir unsuru olan Osmanlı-Türk savaş deneyimine odaklanmayı hedefleyen bir kültürel tarih çalışmasıdır. 1914-1918 arasındaki Osmanlı-Türk kültürel tarihi, çeşitli nedenlerle ihmal edilmiş bir alandır. Yukarıda sözü edilen nedenler-

le, Birinci Dünya Savaşı ulusal ya da uluslararası kültürel tarihyazımının Avrupa bakış açısına dayanan ürünlerinde, genelde "modern bellek" sorunsalı doğrultusunda ele alınmış; savaş, geleneksel 19. yüzyıl ile modern 20. yüzyıl arasında bir kırılma noktası oluşturup oluşturmadığı açısından tartışılmıştır.[2] Hal böyle olunca, yine Avrupa'ya ait bir gelişme olan modernizmle bağlantılı olmadığı düşünülen Osmanlı-Türk kültürü, dilsel açıdan engelli olmasının da etkisiyle, herhangi bir uluslararası ilgiye mazhar olamamıştır. Batılı olmayan ve İslâmî-Şarklı bir alan olarak algılanan Osmanlı İmparatorluğu, her alanda olduğu gibi kültürel alanda da, 1914'e gelindiğinde yüzyılı aşan bir süredir Batılılaşmaya çalışan bir ülke olduğu halde, bu çabasının taklide dayandığı yargısı tartışılmaksızın kabul edilerek, diğer savaşan ülkelerin kültürel tarihlerini en karşılaştırmalı inceleyen çalışmaların bile ilgi alanı dışında kalmıştır.

Osmanlı-Türk savaş deneyiminin kültürel veçheleri, sadece uluslararası karşılaştırmalar açısından değil, yerel tarihyazımı alanında da ihmal edilmiştir. Türkiye'de bugün uzlaşımsal olarak "çağdaş Türk kültürel tarihi ve edebiyatı" olarak adlandırılan alanlar, 19. ve 20. yüzyıllara yayılan geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini birlikte ele alır. Buna rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına ve bundan bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan belirleyici tarihsel olay olarak Birinci Dünya Savaşı, diğer alanlar açısından da ih-

2 1918 sonrasında sanat ve edebiyatta modernizmin doğuşuna yoğunlaşan ve savaşın bu konuda bir kırılma noktası oluşturduğunu vurgulayan yaklaşım daha baskındır. Bu yaklaşıma yaygınlık kazandıran bir ilk çalışma olarak bkz. Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory* (Londra, Oxford, New York: Oxford University Press, 1975). Fussell'ın yaklaşımını geliştiren bir çalışma için bkz. Samuel Hynes, *The Great War and English Culture* (Londra: Bodley Head, 1991). Savaşı modernist kültürün oluşumu açısından ele alan iki önemli örnek olarak bkz. Trudi Tate, *Modernism, History and the First World War* (Manchester ve New York: Manchester University Press, 1998); John Limon, *Writing after War: American War Fiction from Realism to Postmodernism* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1994), özellikle 4. Bölüm. Jay Winter gibi kültür tarihçileri, savaşın ve savaş sonrasının sadece modernist sanat ve kültürle değil, bunlarla birlikte var olan daha geleneksel yaklaşımlarla da açıklanması gerektiğini vurgularlar. Savaşın modernist olmayan edebî temsillerine yoğunlaşan bir çalışma için bkz. Rosa Bracco, *Merchants of Hope: Middlebrow Writers of the First World War* (Oxford: Berg, 1993).

mal edilmiş olmakla birlikte, özellikle kültür açısından göz ardı edilir. Baskın bir ereksel yaklaşımla, 1923 sonrası ulus-devlet yapısı ve ulusal kimlik açısından şekillenen modern Türk kültürü, geç Osmanlı döneminde belli belirsiz denemelerden geçmiş ve asıl kimliğini Cumhuriyet döneminde bulmuş gibi gösterilir; geç Osmanlı kültürel yaşamı ve bir son çizgi olarak Birinci Dünya Savaşı yılları sadece bir nüans olarak algılanır. Bu algılamada, söz konusu yılların, çok-etnili imparatorluk yapısından ulusallık esasında tanımlanan ulus-devlete geçiş evresini oluşturması belirleyici olmuştur. Nitekim, 1917 sonrası Rusya'da da, devrim öncesine ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarına bakışta benzer bir yaklaşım etkilidir.

Bu uluslararası ve ulusal ihmale rağmen, bu çalışma, 1914-1918 arasındaki dört yıllık Osmanlı-Türk Birinci Dünya Savaşı deneyiminin yine ihmal edilen siyasal, ekonomik ve toplumsal açılardan olduğu kadar, kültürel açıdan da çok önemli olduğu öncülünden yola çıkmaktadır. Önsözün devamında, bu öncül üzerine inşa edilen hipotezleri tartışmadan önce, yöntemle ilgili birkaç noktaya değinmek gerekiyor. Bu çalışma, kendini bir kültürel tarih çalışması olarak sunmakla birlikte, incelenen malzeme ağırlıklı olarak edebiyat metinlerinden oluşmakta; 1914-1918 arası edebiyat alanında, daha savaş devam ederken, savaşla ilgili olarak üretilen edebiyat metinlerine yoğunlaşılmaktadır. Buna rağmen, çalışmanın, kendisini alışıldık ya da alışılmadık bir edebiyat tarihi olarak sunmamasının nedeni ayırt edici bir tercihten kaynaklanır: edebî metinlerin kültürel bağlamsallaştırılmasına dayanan sosyo-tarihsel yorum denemesi.

Bugüne kadar, kültürel olsun ya da olmasın genel Türk tarihçiliği ve çağdaş Türk edebiyatı tarihi birbirlerinden uzak durarak çalışmayı tercih etmişlerdir. Bu doğrultuda, şimdiye kadar izlenen genel yaklaşım şudur: Tarihçiler, bir edebî metni tarihsel argüman ya da anlatıyı destekleyen, ikincil bir kaynak olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu yaklaşımda, edebî metnin özgün metinsel yapısı ve üretim mekanizmaları göz ardı edilir ve sorunsal olmayan bir tanıklık olarak kullanılır. Edebiyat ta-

rihçileri açısından ise, tarihsel koşullar ancak, edebî metni konumlandırmak için kullanılacak basit bir bağlam olarak kıymetlidir; burada da, tarihsel sürecin karmaşıklıkları görmezden gelinir. Sonuçta, edebî metin ile tarihsel bağlam arasında karmaşık bir etkileşim olabileceği gerçeği gözden kaçırıldığından, her iki alanda da verimli sonuçlara yol açabilecek bir ilişki kurulamamaktadır.

Bu çalışma, bu türden bir disiplinlerarasılığı hedeflemektedir. Temel yöntembilimsel kaygısı, "ne edebî metni ne de tarihsel bağlamı önemsizleştiren, disiplinlerarası bir edebiyat ve/ya da kültür tarihi mümkün olabilir mi?" sorusuna dayanmaktadır. Bu olasılığı araştırmak amacıyla, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşla ilgili olarak ortaya çıkan edebî üretimi, özellikle bu üretimi mümkün kılan bir kültürel tarih bağlamı içinde konumlandırarak okumayı denemektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın temel ilerleyişi, söz konusu bağlamın, artzamanlı ve eşzamanlı özelliklerinin dikkate alınarak inşa edilmesi ve edebî üretimin buna bağlı olarak ve özellikle dönemin üretim mekanizmalarına öncelik vererek okunması yönünde olacaktır.[3] Bunlar yapılmaya çalışılırken, tekrara düşme ve sözü uzatma tehlikelerine rağmen, temelde zamandizinsel bir ilerleyiş tercih edilmiştir; izleksel bir yaklaşım belki daha derli toplu bir anlatıma yol açabilirdi, ama bundan, tarihsel sürecin karmaşıklıklarını yitirmeme adına uzak durulmuştur.

Bu noktada, yöntembilimsel tercihlerden çalışmanın dayandığı hipotezlere geçmek ve bunları açıklamak yararlı olabi-

3 Bu çalışmada tercih edilen yöntemin kuramsal temellerini tartışmak başlı başına bir iş. Bu nedenle, çalışma boyunca bu konuya çok fazla girilmeyecek. Burada uygulamaya çalıştığım yöntemin önemli kaynaklarından ya da ilham vericilerinden biri olarak Dominick LaCapra'yı gösterebilirim. Bkz. Dominick LaCapra, *History, Politics, and the Novel* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1987), özellikle 1-14. sayfalar arasındaki "Introduction" bölümü. Bir karşılaştırmalı Latin Amerika Edebiyatları tarihçisi olan Mario J. Valdés, çok kapsamlı ve yararlı bir makalesinde, disiplinlerarası ve günümüzün kuramsal meydan okumalarına yanıt veren bir edebiyat tarihçiliğini, edebiyatın üretilme ve alımlanma diyalektiğinden doğan "edebî kültür tarihi" olarak adlandırır ve tartışır. Bkz. Mario J. Valdés, "Rethinking the History of Literary History," Linda Hutcheon ve Mario J. Valdés (der.) *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory* içinde (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2002).

lir. Birinci hipotez, Birinci Dünya Savaşı olgusunun algılanışı, anımsanışı ve temsiliyle ilişkilidir. 1914-1918 tarihleri arasında, yaklaşık dört buçuk yıllık bir süreye yayılan Birinci Dünya Savaşı'nı basit ve yekpare bir olgu olarak algılamaya eğilimliyizdir: kendisinden yirmi yıl sonra başlayacak savaş nedeniyle "birinci" olarak nitelenen "büyük" savaş. Fakat bir an durup düşünmeye başladığımızda, çok karmaşık bir tarihsel olguyla karşı karşıya olduğumuzun farkına varırız. Savaşın göreli uzun süresi, bu sürede birbirini izleyen ve birbirini doğuran olayların çeşitliliği, bu olaylarda rol alan dolaylı ve dolaysız aktörlerin çokluğu, Birinci Dünya Savaşı'nı bir bütün olarak anlamayı zorlaştırır. Büyük Savaş sırasında meydana gelen küçük bir olay bile birörnek bir biçimde anlatılmaz ve birbiriyle çelişen pek çok bakış açısı olayın ne şekilde algılanması gerektiği konusunda mücadele eder. Savaşın algılanmasındaki bu karmaşıklık dikkatimizi önemli bir konuya, savaşın anımsanması ve temsili sorunsalına yönlendirir. Genel dünya tarihinde ya da ulusal tarihlerde sabit bir savaş anlatısı yoktur; karmaşıklık böyle bir büyük anlatıyı engeller ve her ulusal kültürde farklı anlatıcılardan kaynaklanan çeşitli yorumlara neden olur.

Bakış açıları ve anlatılar ne kadar çeşitli olursa olsun, anımsama ve temsil etme süreçlerine ortak bir özellik hâkimdir: gecikmişlik. Bir romancı, anı yazarı, hatta tarihçi tarihsel olguyu anlatmak için *geriye dönük* bir bakış geliştirmek zorundadır. Bu geriye dönme eylemi, tarihsel olgu ile anımsanışı, yorumlanması ve anlatılması, kısacası anlatısı arasında kapanması mümkün olmayan bir boşluk oluşturur. Fakat bu boşluk anlatının ve anlatıcının varsaydığı *anlatılan* tarafından ayırt edilemez, çünkü olay ile anlatısı arasındaki doldurulamaz boşluk anlatısal mekanizma tarafından görünmez kılınmıştır. Boşluğu görünmez kılma süreci *şimdi*den, yazılı bir anlatıyı temel alıyorsak, yazarın *yazma anı*ndan kaynaklanır. Yazar, tarihsel olguyu geriye dönerek anımsarken, kendi şimdiki zamanında geçerli olan politik, sosyokültürel ve psikolojik koşulların etkisi altındadır. Şimdi, geçmişin anımsanmasını, yorumlanmasını ve anlatılmasını belirler; böylece, yorumun tarihsel olgudan

kaynaklandığını düşünürken, anlatıdaki gecikmişlik nedeniyle aslında tarihsel olgunun yorumdan kaynaklandığı bir durumla karşı karşıya kalırız.

Tarihsel olgunun sorunsal anımsanışı ve yorumlanışındaki gecikmişlik özellikle Birinci Dünya Savaşı üzerine kültürel üretimde belirleyicidir. Örneğin Wolfgang G. Natter, *Literature at War 1914-1940: Representing "the Time of Greatness" in Germany* [Savaş ve Edebiyat 1914-1940: Almanya'da 'Azamet Dönemi'nin Temsili] başlıklı kitabında savaşın Alman edebiyatındaki temsilini gecikmişlik çerçevesinde incelemiştir. Natter'a göre edebî üretimin gerçekleştiği sıradaki siyasal, sosyoekonomik, kültürel koşullar ile bunlar tarafından belirlenen kurumsal ilişkiler savaşın anımsanış ve yorumlanışında belirleyicidir. Savaş yıllarında milliyetçi ve propagandif bir ortamda gerçekleştirilen edebî üretim belirli noktaları öne çıkarır ve işlerken, bunlarla çelişen, uyumsuz ve rahatsız edici bazı parçaları dışarıda bırakır. Fakat dışlanan, dönemin hâkim anlatısına yedirilemeyen bu parçalar, bir unutulma döneminden sonra, izleyen dönemin koşullarına göre yeniden ortaya çıkarılır ve işlenir.[4] Bu doğrultuda, Almanya'da 1918'den sonra belirleyici olan Weimar Cumhuriyeti'nin demokratik ortamında, savaş yıllarında ortaya çıkmasına izin verilmeyen savaş karşıtı, bireyin sorunlarına eğilen bir savaş edebiyatı üretilir. Adolf Hitler ve Nazi partisinin iktidara geçmesinden sonra ise, savaş karşıtı edebiyatın mahkûm edildiği, 1914-1918 arası atmosferi günün koşullarına göre yeniden yorumlayan bir evreye geçilir. Natter bu durumu şöyle yorumlar:

> Olay anında anlamlı bir bağlama yerleştirilemeyen ya da yerleştirilmesi sansür aracılığıyla engellenen parçalar, bir unutma döneminden sonra, daha sonraki deneyimlere göre yeniden ortaya çıkartılır. Gecikmişlik kavramı deneyim, izlenimler ve hafızadaki kalıntıların yeni gelişmeler bağlamında sürekli olarak yeniden yazıldığını varsayar. ... Böylece 1918 sonrasında

4 Wolfgang G. Natter, *Literature at War, 1914-1940: Representing the "Time of Greatness" in Germany* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1999), 6.

savaşla ilgili olarak yazılanlar savaşın olayları, tarihleri ve simgeleri üzerinde kontrolü elde etmeye yönelik daha geniş, gecikmiş ve söylemler arası bir çatışmanın unsurları olarak algılanabilir. Bu çatışma, şimdiye yönelik olarak birbiriyle çatışan özgül anlatılar ve bunlardan kaynaklanan "dersleri" hâkim kılmaya çalışan bireysel çabalardan oluşur.[5]

Birinci Dünya Savaşı'nın Türk edebiyatında ele alınışını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Osmanlı-Türk Büyük Savaş deneyiminin, diğer edebiyatlarda olduğu gibi Türk edebiyatında da gecikmiş ve söylemler arası bir iktidar çatışması sırasında yeniden yazılmış olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu yeniden yazma sürecinin unsur ve sonuçları Almanya, İngiltere, Fransa ya da Rusya'dakinden farklı olacaktır. Türk edebiyatının gündemi farklıdır, tıpkı savaş deneyiminin de Batılı uluslardan farklı olması gibi. Çalışmanın genelinde bu fark ortaya konmaya ve açıklanmaya çalışılacaktır. Fakat bu yapılırken, çalışmada izlenen bağlamsallaştırma yaklaşımının, bütünlük ve tutarlılık konularında gerektirdiği kısıtlamalar doğrultusunda, sadece savaş dönemine ağırlık verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı, 1918 sonrası Türk edebiyatı ve kültüründe, 1918 öncesiyle bazı konularda benzer, bazı konularda tamamıyla farklı biçimlerde ele alınmaya, anımsanmaya ve temsil edilmeye devam edilmiştir. Fakat 1918 sonrası dönemin Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili kültürel üretimini anlamak, ancak yeni ve geniş tarihsel bağlamları inşa edebilmekle mümkündür. Bu nedenle, en az bu çalışmada incelenenler kadar ilginç ve önemli olan 1918 sonrası üretim dışarıda bırakılmış, kökeni oluşturan savaş dönemine yoğunlaşılmakla yetinilmiştir.

Burada incelenen malzemeye yönelik bu tercih, çalışmanın dayandığı ikinci hipotezi ortaya çıkarmaktadır. Bunu açıklayabilmek için, bir başka kuramsal noktayı daha açıklığa kavuşturmamız gerekir: olmakta olan bir olay olarak Birinci Dünya Savaşı hakkında edebî üretimde bulunmak ile geçmişte kalmış bir olay olarak Birinci Dünya Savaşı hakkında ürün ver-

5 *A.g.e.*, 6, 17.

mek arasındaki fark. Her şeyden önce, savaş devam ederken ya da sona erdikten sonra savaşla ilgili üretimde ortak bir nokta vardır: Her iki durumda da yazma eylemi, yukarıda açıklandığı üzere, yazarın, yazma anını içeren şimdiden yola çıkarak geçmişi yorumlaması doğrultusunda gerçekleşir. Dolayısıyla, 1918 sonrasında Birinci Dünya Savaşı hakkında yazan bir yazar, 1914-1918 arasında olup bitenleri yazma anının koşulları doğrultusunda anımsar ve yorumlarken, savaş yıllarında, henüz olmakta olan olaylar hakkında üretimde bulunan bir yazar da, bu olayları yazma anından (1914-1918 arasındaki bir yazma anından) önceki geçmişle bağlantılandırarak yorumlar. Bu doğrultuda, 1914-1918 arasında üretilen edebiyat geçmişten devralınan anlamları günün koşullarına göre yeniden anlamlandırmaya çalışır. Bu çaba tüm kültürlerde ortaktır, fakat her ulusal kültür farklı bir geleneğe oturduğu için geçmiş-şimdi etkileşimiyle ortaya çıkan ürünler de farklıdır.

Sömürgeci ve emperyalist politikalar izleyen sanayileşmiş Avrupa ülkeleri geçmişten devraldıkları edebiyat ve kültür geleneğini savaş yıllarında, "topyekûn savaş" kavramı doğrultusunda propaganda amacıyla kullanırlar. İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerde 1914'ten itibaren devlet yerli ve yabancı kamuoylarını etkileme işini bizzat ele alır. Eldeki teknolojik imkânlar ve gelişmiş eğitim kurumları aracılığıyla ulusal kültür repertuvarları ortak bir amaç doğrultusunda kullanılır. Aslında savaşa dâhil olan bütün ülkelerde temel amaç önce cephe gerisini, sonra da dost ve düşman yabancı kamuoylarını etkileme, ikna etme hedefleri doğrultusunda etkin bir propaganda ağı kurabilmektir. Fakat bu ağ gelişmiş ve sanayileşmiş bir altyapıya gereksinim duyar. Dolayısıyla, savaşan ülkelerin propaganda alanındaki başarıları maddî imkânlarıyla doğrudan bağlantılıdır.

Savaş dönemindeki propaganda, ulusal kültür alanının bir türevidir. Kendisi de ulus-devlet oluşumu ve uluslaşma süreçlerine bağlanan ulusal kültür; edebiyat, tarihyazımı, sosyal bilimler, siyaset, hukuk, din vb. üstyapı kurumlarının sosyo-ekonomik altyapıyla etkileşimi sonucunda ortaya çıkan modern

bir olgudur. Başta Ernest Gellner gelmek üzere, bazı sosyal bilimciler milliyetçiliğin ortaya çıkışını Batı Avrupa toplumlarının sanayileşmesiyle açıklarlar. Sanayileşmeyle ortaya çıkan modern toplumlar, karmaşık ekonomik yapılarını birörnek bir biçimde eğitilmiş işçilerle işletmek zorundadırlar. Lloyd Kramer, Gellner'dan kaynaklanan bu görüşü şu şekilde açımlar: "Milliyetçilik sanayileşmiş ulusları geleneksel tarım kültürlerinden ayıran standartlaşmış dilleri, okulları ve teknik eğitimi yaratırken, bunlar sayesinde ortaya çıkacak eğitimli ve devingen işgücünün gereksinim duyacağı zihinsel yapı ve kurumları da oluşturur. ... Dolayısıyla milliyetçilik modernleşen ekonomilerin bir ürünüdür ve bir kültürün toplumsal yapıları köylü cemaatlerinin nispeten durağan, hiyerarşik ilişkilerinden farklılaşarak gelişmeye başladığında ortaya çıkar."[6] Gellner'ın yaklaşımı, başka noktaları vurgulayan milliyetçilik kuramcılarınca eleştirilmiştir, fakat burada konumuz açısından önemli olan sanayileşmenin mi milliyetçiliğe, milliyetçiliğin mi sanayileşmeye yol açtığı değil, iki süreç arasındaki yakın ilişkidir.[7] Sanayileşme yaşanır ve ekonomik altyapı her geçen gün biraz daha sağlamlaşırken, ulusal kültür de gereksinimler doğrultusunda ve organik bir biçimde meydana çıkartılır.

Durağan bir tarım toplumundan devingen kapitalist topluma geçilirken, sanayi, ticaret, hukuk, sınıfsal yapı, eğitim ve kültürel alan birbirleriyle doğru orantılı olarak gelişirler; başka bir deyişle, birbirlerini gelişmeye zorlarlar. Oluşmakta olan ulus-devletin işçileri, sanatkârları, köylüleri, kısacası bütün toplumu eğitmesi gerekir; çünkü standartlaşan bir topluma dayanmak zorundadır. Ulus-devlet ulusal bir eğitimi, bu yeni yapılanmaya uygun eğitim almış eğitimcileri ve hem eğitimcilerin, hem de öğrencilerin standart bir ulusal tarih ve edebiyat gele-

6 Lloyd Kramer, *Nationalism: Political Cultures in Europe and America, 1775-1865* (New York: Twayne Publishers, 1998), 5.

7 Modernleşme ve milliyetçilik konusunda kapsamlı bir genel giriş için şu kitaba bakılabilir: Anthony Smith, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* (Londra ve New York: Routledge, 1998). Kitabın "The Culture of Industrialism" başlıklı bölümü Gellner'a ayrılmıştır.

neğini öğrenecekleri kitapları yazacak yazarları/aydınları, bu ulusal entelektüellerin edebî ve kültürel üretimlerini yayınlayacak matbaa, yayınevi, gazete, dergi vb. unsurlardan oluşan bir kültür endüstrisini gereksinecektir.[8]

Birinci Dünya Savaşı başladığında sanayileşmesini tamamlamış ileri Avrupa ülkeleri ulusal kültür açısından da çok ileri bir noktadaydılar. Almanya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde okuryazarlık, hatta ilköğretim oranları yüzde yüzlere ulaşmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'na girerlerken, ulusal kültür bu ülkelerde düzenli işleyen birer sanayi haline gelmiş durumdadır. Okuyan, yazan, ortak edebî ve tarihsel geleneği bilinçli bir biçimde paylaşan, her gün mutlaka bir gazete satın alarak "hayalî cemaatleri"ne bağlılığını tazeleyen toplumlardır bunlar.[9] Aydınlara, sanatçı ve edebiyatçılara önem verilir; gazeteler mil-

8 "Eğitim, yayıncılık, gazetecilik ve ulusal iletişimin diğer biçimleri, ulusun yeni anlatılarını üretmek için gittikçe artan sayıda yazara gereksinim duyulmasına yol açtı. Okullar ders kitaplarına, dille ilgili başvuru kaynaklarına, sınavlara ve öğretmenlere; gazeteler gazetecilere; yayınevleri yazarlara; bütün ulusal akımlar ve hükümetler de edebiyatseverlere gereksinim duyuyorlardı. Kısacası yeni milliyetçiliklerle birlikte yeni bir entelektüel uzmanlar ve eleştirmenler sınıfı ortaya çıkmıştı ve bunlar ulusal bir topluluğa ait 'halkın', edebiyatın ve tarihin savunucuları olarak devletin içinde (ya da sürgünde) özel bir konum talep etmekteydiler. Fichte, 'edebiyatçının en asil ayrıcalığı ve en kutsal işlevi ulusunu bir araya toplamak ve onun en önemli olaylarında ona yol göstermektir' diye yazıyordu. Yazarlar, –yine Fichte'den alıntılayacak olursak– ulusun özellikle 'edipler tarafından, konuşma ve yazı aracılığıyla bir arada tutulan ortak bir bütün' olduğuna inanıyorlarsa, ulusların yaşamına hükümetlerden daha fazla katkıda bulunabilirlerdi. Yazarların önemini vurgulayan bu iddia, kuşkusuz, edebiyatın ulusal yaşamı belirleyiciliği konusunda kendini temel alan abartılı bir görüştü; ne var ki, muhayyel bütünlüğünü kendi tarihsel, düşünsel ve düşmanlarıyla ilgili anlatılara dayandırması açısından en azından kısmen doğruydu. Yazarlara duyulan gereksinim askerlere duyulan gereksinim kadar büyüktü. Bu açıdan, siyasal milliyetçilikleri kültürel milliyetçiliklerden ayırmak imkânsızdır. Yeni ulus-devletlerin kurulmasını sağlamaya çalışan yazarlarla kurulmuş olan ulus-devletlerin milliyetçiliklerini temsil eden yazarların konum ve izlekleri farklı olmakla birlikte, yazarlar ve ürettikleri ulusal metinler ulusal kimliğin her türünde belirleyiciydi." Kramer, *a.g.e.*, 49-50.

9 Hayalî cemaatler kavramı ile gazete ve kitap yayıncılığının bu kavram açısından önemi için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, rvsd. ed. (Londra ve New York: Verso, 1991), 37-46. [Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis, 1993).]

yonlara, kitaplar yüzbinlere varan baskı sayılarına ulaşırlar. Basılan kitap ve gazeteler ülkenin en ücra köşelerine kadar hızlı ve etkili bir ulaşım ağıyla ulaştırılır. Bu kitapları ve gazeteleri ellerine alan vatandaşlar fazla geçim sıkıntısı çekmeden, şebeke suyu ve elektrikle donatılmış evlerinde ya da modern kütüphanelerde bunları rahatça okurlar.[10]

Yukarıda propagandanın, ulusal kültür alanının bir türevi olduğunu söylemiştik. Ulusal kültür ya da ulusal imgelem, ulus-devlet yapısına oturmuş bir toplumun gündelik hayatına içkindir; gündelik yaşamın her hücresine sızmıştır. Bu içkinliği sağlayan şey maddî altyapıdır. Savaş durumları gibi krizlerde toplumsal yaşama içkin milliyetçilik "görünür" kılınır ve altı çizilir. Basit, anlaşılması kolay, yüzeysel, ama aynı zamanda iyi düşünülmüş strateji ve taktiklerle toplumsal kitleler harekete geçirilir. Propaganda, görünür kılınan milliyetçilik mesajlarıyla kitlelerin arzulanan doğrultuda hareket etmesini amaçlar. Propagandada kuramsal derinlik, karmaşıklık, sanatlı dil kullanımı tercih edilmez; temel amaç güdüleme ve güdümleme olduğu için stratejiler ve planlar minimumlar üzerine kurulur. Mesaj en basit biçimde alıcıya ulaştırılmaya çalışılır. Akılda kalıcı olmak ve mümkün olduğunca geniş bir kitleyi ikna etmek önemlidir. Bütün temeller minimumlar üzerine kuruludur, ama bu minimumlara ancak derin ve köklü bir ulusal kültürün hazır olduğu durumlarda ulaşılabilir.

Almanya ve İngiltere'nin, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki propaganda üretiminin niteliği ve niceliği gerikalmış Os-

10 Ahmet Emin Yalman, bu koşulların savaş dönemi İstanbulu'nda bulunmayışını şöyle özetler: "Savaşla ilgili geçim zorlukları sadece ücretlerle fiyatlar arasındaki büyük farktan kaynaklanmıyordu. Daha birçok günlük sıkıntı kaynağı mevcuttu. Örneğin İstanbul'un, biri Asya diğeri Avrupa yakasındaki iki farklı şirket tarafından temin edilen su sistemi savaş sırasında neredeyse tamamıyla çökmüş ve sağlık açısından korkunç sonuçlara yol açmıştı. Su da bir ihtikâr konusu haline gelmişti. Kömür sıkıntısı nedeniyle elektrik dağıtımı da sınırlanmıştı. Avrupa yakasındaki iki gaz şirketi kapanmış, Asya yakasındaki kısmen hizmet verebilmişti. Aydınlanma konusunda çoğunlukla petrole bağımlı olan memleketin geri kalanı büyük zorluklar yaşamaktaydı. *Tanin* gazetesi, petrol yokluğu nedeniyle karanlıkta oturmak zorunda olan halka, memleketin aydınlık geleceğini düşünerek avunmalarını öğütlüyordu." Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale University Press, 1930), 155.

manlı Devleti'ninkiyle kıyas kabul etmez derecededir. Osmanlı Devleti yarı sömürgeleşmiş çok-etnili yapısı ve sanayileşmemiş ekonomik, kültürel, toplumsal altyapısıyla İngiltere, Fransa ya da Almanya düzeyinde bir propaganda çabasına girişemez. Bütün ekonomik yetersizlikler bir yana, Osmanlı kamuoyunu dört yıl boyunca tek bir hedefe inandıracak ve yönlendirecek bir siyasî-idarî kadro ve uygun siyasalar da mevcut değildir. İktidardaki İttihat ve Terakki yönetimi, Enver-Talat-Cemal triyumvirasına rağmen –ve belki bununla bağlantılı olarak– farklı ideolojilerin pek de uyumlu olarak bir arada duramadığı bir tür gevşek koalisyondur. Her düzeydeki İslâmcı, Batıcı, Türkçü, hatta ayrılıkçı görüş aynı çatı altında bulunur. Triyumvira bu grupları uzlaştırarak ya da gerektiğinde baskı uygulayarak aynı çatı altında tutmaya çalışır.

Aynı nedenlerle, savaş sırasında uygulanmaya çalışılan siyasalar da sık sık değişir. Örneğin savaşın başında uygulanan Panislâmist ve Osmanlıcı strateji, Arap İsyanı ve Suriye, Irak cephelerindeki yenilgilerle güç yitirir. 1917'den itibaren gittikçe laikleşen, Turancılıktan Anadolu halkçılığına doğru evrilen Türk milliyetçiliği ağırlık kazanır.

Bu hipotezin temellendirilmesi ve açıklanması doğrultusunda ilerleyecek olan bu çalışmanın, 1914-1918 arası Osmanlı-Türk kültürüyle ilgili temel tezi bu noktada ortaya çıkmaktadır: Bütün bu olumsuz koşullar nedeniyle, 1914-1918 arasındaki edebî üretim yüzeyde propaganda amacı taşısa da, temelde 1914 öncesinde devralınan, tamamlanmamış bir ulusal kültür inşası projesinin devamı niteliğindedir. Edebiyat alanındaki milliyetçiler, bir anlamda diğer ideolojileri temsil edenlerle çatışa çatışa bir ulusal kültür repertuvarı oluşturmakta, dönemin olaylarını yorumlayarak bu repertuvara dâhil etmektedirler. Bu süreç sorunlu bir ilerleme sergilemekte, deneme yanılma yöntemiyle, farklı yönelimlerle yürümektedir. 1914-1918 arasında ürün veren yazarlar, ortada dayanabilecekleri bir hegemonya bulunmadığından, olayları şahsî ya da dâhil oldukları grupların fikirleri aracılığıyla anlamaya ve anlatmaya çalışırlar. Kısacası, 1914-1918 döneminde üretilen savaşla ilgili edebî ürün-

lere baktığımızda Batı tarzı güçlü bir propaganda tavrını değil, sancılı bir "millî benlik" oluşturma çabasını görürüz. Bu çaba sonucunda oluşacak ulusal repertuvar, 1918 sonrasının yazarları tarafından tekrar ele alınacak ve günün koşulları doğrultusunda yeniden anlamlandırılacaktır.

Bu çalışma altı ana bölüm ve bulguların tartışıldığı bir sonuç bölümünden oluşuyor. Doğrudan doğruya, bu ana bölümleri kapsayacak "kısım" ayrımına gidilmemişse de, çalışmanın iki ana kısma ayrıldığı düşünülebilir. İlk dört bölüm, yukarıda tartışılan temel hipotezler ve argümanın temellendirildiği daha artzamanlı bir gelişim sergiliyor ve böylece, çalışmanın "bağlamsallaştırma" yaklaşımı doğrultusunda, bağlamı inşa etmeyi hedefliyor. Beşinci ve altıncı bölümler ise, önceki bölümlerde inşa edilen bağlama dayanarak, temelde 1914-1918 arasında üretilmiş edebî metinleri çözümlemeye odaklanıyor. Bununla birlikte, yine bağlamsallaştırma çabasının gerektirdiği doğrultuda, son iki bölümde ele alınan edebiyatçıların 1914'ten az önce ya da 1918'den hemen sonra yazılmış ürünleri de ele alınıyor.

Bir tür giriş olarak da ele alınabilecek olan Birinci Bölüm, devlet tarafından yönlendirilen savaş propagandası mekanizmasının 1914-1918 arasında Avrupa'da gelişimini, bu mekanizmanın Osmanlı'da oluşturulamamasını, bu olumsuzluğa yönelik olarak savaş dönemi Osmanlı basınındaki tartışmaları ve propagandanın oluşturulamayışının maddî nedenlerini tartışıyor. Çalışmadaki argümantasyonu temellendirmeye yönelik bu bölüm, maddî nedenlere odaklanması nedeniyle eşzamanlı ve artzamanlı yaklaşımları birlikte kullanmaktadır. Bununla birlikte, savaş dönemi Osmanlı kültürel alanının 1914 öncesine dayanan ideolojik zeminini, dönemin dört temel ideolojisi olan, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük açısından izleksel olarak vermeyi hedefleyen İkinci Bölüm, her ideolojinin ele alındığı bölümlerde artzamanlı bir açıklamaya yönelmektedir. Savaş dönemi propagandası ve ulusal kültür inşası süreci, bu dört ideolojiden özellikle Türkçülükle bağlantılı olduğu için, bu bölümde Türkçülüğün sadece Balkan Savaşı

öncesi ortaya çıkışı tartışılmıştır. Öte yandan, bu bölümün en önemli özelliği, dört ideolojinin, milliyetçilik alanının önemli ismi Miroslav Hroch'un "ulus-inşası süreci" yaklaşımı açısından temellendirilmesidir.

Osmanlı kültürel alanında Balkan Savaşı'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaşanan gelişmeleri ele alan Üçüncü Bölüm ile bunun devamındaki gelişmeleri 1914-1918 arasındaki savaş döneminde ele alan Dördüncü Bölüm birbiriyle bağlantılıdır ve çalışmanın bağlama yönelik çabasının temelini oluştururlar. Bu bölümlerde, Hroch'un ulusal akımların gelişiminde saptadığı ve İkinci Bölüm'de tartışılan üçlü gelişme örüntüsü temel alınmıştır. Üçüncü Bölüm, Hroch'un verdiği adla "vatanseverlik ajitasyonu" aşamasının Balkan Savaşı sonrası dönemi Osmanlı kamuoyunda deneyimlenişine yoğunlaşmaktadır. Bu bölümün temel argümanı, 1912'de Balkan Savaşı'yla ivme kazanan Türkçü kamuoyu oluşturma çabalarının hükümet düzeyinde destek gördüğü ve savaşta yaşanan kayıplar nedeniyle gözlerini Rus boyunduruğundaki Türklerle birleşmeye çeviren Panturanist bir milliyetçiliğin, Birinci Dünya Savaşı'nı bu amaca yönelik bir fırsat olarak değerlendirdiğidir. Balkan Savaşı sonrasında hızla birbirine yaklaşan İttihat ve Terakki yönetimi ile milliyetçi kültürel alan, özellikle Avrupa'da savaşın başladığı Ağustos 1914'ten, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa dâhil olduğu Kasım 1914'e kadar geçen üç aylık dönemde, eşgüdümlü bir çabayla kamuoyunu savaşa girme düşüncesine hazırlamışlardır.

Kültürel alanda Birinci Dünya Savaşı'na girişten 1918'deki Mondros Ateşkesi'ne kadar uzanan savaş dönemine odaklanan Dördüncü Bölüm, 1912'de ivme kazanan Türkçü-milliyetçi vatanseverlik ajitasyonunun, daha önce açıklanan elverişsiz maddî koşullara bağlı olarak sona ermesiyle başlar. Savaşın önceden tahmin edilemeyen boyutları karşısında milliyetçi kamuoyu susmuş, devletin bütün çabalarına rağmen etkin bir savaş dönemi propaganda mekanizması oluşturulamamış, ancak savaşın sonlarına doğru, başını İttihat ve Terakki'nin kültürel alandaki sözcüsü Ziya Gökalp'in çektiği *Yeni Mecmua*'nın kuruluşuyla, temelde vatansever ajitasyon ve propagandaya değil,

millî kimlik ve buna bağlı olarak gelişen millî kültürün o ana kadar ihmal edilmiş yönlerini geliştirmeye odaklanan bir akım ortaya çıkmıştır. Temelleri burada atılan, kültüre yönelik millî kimlik inşası süreci savaşın sona ermesiyle kesintiye uğrayacak, ateşkes döneminde bir süre bocaladıktan sonra, Anadolu'da Millî Mücadele'nin başlamasıyla yeniden, ama bu defa Birinci Dünya Savaşı sırasında tam olarak terk edilemeyen imparatorluk bakış açısıyla değil, daha ulus-devlet temelli olarak devam edecektir.

Çalışmanın metinsel bölümünü oluşturan son iki bölümden Beşinci Bölüm şiir, Altıncı Bölüm düzyazı alanlarına odaklanmaktadır. Edebî üretimin bu şekilde ikiye ayrılması rastlantısal değildir. Dönemin edebiyat alanında, ilgili bölümlerde açıklanacağı üzere, kısa öykü yazarı, romancı, şair ya da oyun yazarı gibi ayrımlar çok önemsenmez ve edebiyatçılar hemen her alanda eser vermekle birlikte, temelde *şair* ve *nâsir* olarak ayırt edilirler. Çalışmada, alışıldık edebiyat tarihlerindeki metinsel ya da türsel sınıflamalardan çok, üretim mekanizmalarına ağırlık veren daha bağlamsal ve kurumsal bir yaklaşım izlendiğinden, dönemin uzlaşımsal olarak kabul edilmiş bu ikili ayrımı tercih edilmiştir. Zaten şiir ile nesir alanına giren diğer tüm türler arasında, bağlamla etkileşim ve temsiliyet konusunda başka sınıflamalara göre daha belirleyici bir ayrışma olduğu görülecektir.

Beşinci Bölüm, dönemin şiirinin bağlamla etkileşimini genel olarak ele alan giriş niteliğinde bir bölümden sonra, dönemi temsil eden dört isme yoğunlaşarak ilerlemektedir: Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Akif Ersoy ve Abdülhak Hâmit Tarhan. Bu şairlere ayrılan her altbaşlık, şairin şiirsel üretimini yazılma ve yayınlanma anlarına yoğunlaşarak, artzamanlı olarak yorumlamaktadır. Bu şairlerin tümü, temelde propaganda ve ulusal akımla ilişkileri açısından incelenirken, dönemin resmî ve gayri resmî Türk milliyetçilikleriyle bağlantıları açısından da tartışılmaktadırlar.

Düzyazı alanını inceleyen Altıncı Bölüm, şiire nazaran daha sınırlı bir malzemeyi ele almaktadır. Bu alanda, şiire göre çok

daha fazla alt alan bulunduğu halde, bunların hem henüz yeterince gelişmemiş olması, hem de savaş yıllarının maddî sorunları nedeniyle, özellikle savaşı konu edinen düzyazı yazarları konusunda bir yokluk söz konusudur. Bu nedenle, bu alanda yer alan savaş dönemi üretiminin geneli, kurmaca ve kurmaca dışı olarak iki grupta, giriş niteliğinde bir alt başlıkta incelendikten sonra, bölümün devamında dönemin iki önemli düzyazı yazarına, Ömer Seyfettin ve Refik Halit Karay'a yer verilmektedir. Günümüzde özellikle kurmaca yazarı olarak tanınan bu iki yazarın, kurmaca dışı çalışmaları da incelenmektedir.

Buraya kadar söylenenleri toparlamak adına, bu çalışmanın temel argümanı şöyle özetlenebilir: İçinde bulunduğu elverişsiz maddî koşullar nedeniyle, Birinci Dünya Savaşı'nı, bu savaşın gelişmiş Avrupalı katılımcılarına göre daha farklı ve zor geçiren Osmanlı İmparatorluğu, her alanda olduğu gibi kültürel alanda da, müttefik ve düşmanlarına nazaran savaşın gerekliliklerini yerine getirmekte zorlanmıştır. Özellikle hükümete yakın duran milliyetçi entelektüellerin vatanseverlik ajitasyonuna dayalı savaş propagandası çabaları yeterli olmamış, sonuçta savaşın kaçınılmaz gidişatıyla da bağlantılı olarak, bu entelektüeller emperyalden ulusala evrilen bir yaklaşımla ulusal kimlik inşası sürecinin kültürel veçhelerine yönelmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ulusal akımın konuşlandığı kültürel alan devletin savaş çabasına yeterince destek olamamış, tam tersine bu çabadan ve savaş deneyiminin kendisinden yararlanarak ulusal kültür alanındaki eksiklikleri gidermeye yönelmiştir. Ortaya çıktığı dönemin pratik gereksinimlerini karşılayamayan Birinci Dünya Savaşı dönemi Osmanlı-Türk edebiyatı, savaşın 1918 sonrasında anımsanışı ve temsil edilişine yönelik bir repertuvar hazırlamış ve ulusal kimlik sürecinin kültürel veçhelerine yönelik temel parametreleri oluşturmuştur.

SAVAŞ DÖNEMİ PROPAGANDASININ MADDİ KOŞULLARI VE OSMANLI ÖRNEĞİNDE BUNLARIN EKSİKLİĞİ

"Sözcüklerin savaşı": Avrupa'da savaş edebiyatı ve propaganda

Birinci Dünya Savaşı geniş kapsamı ve uzun süresiyle insanların yeni kavramlar ve uygulamalarla karşılaşmasına neden olmuştu. 1915'ten itibaren Avrupa cephelerinde görülen kilitlenme, savaş sözlüğüne yeni durumu tanımlayan terimler kazandırmaktaydı: Siper savaşı, yıpratma savaşı, topyekün savaş, psikolojik savaş gibi. Bütün bu yeni sözcükler savaşın önceden düşünüldüğünden çok daha uzun süreceğine işaret etmekteydi. Savaşın uzun sürmesi sadece cephedekileri ilgilendiren bir durum değildi. Uzayan savaş, savaşan bütün tarafların ekonomilerini, devlet yönetimlerini, kültürel ve toplumsal örgütlenmelerini savaşa göre düzenlemelerini gerektirecekti. Cephe gerisi kavramının İngilizce'deki karşılığı olan "home front" bu açıdan anlamlıydı. Cephe gerisinde yaşayan sivil halk, cephedeki askerler gibi düşmana kurşun sıkmamakta, fakat cephenin etkinliğini artırmak için üretime katılmakta, beslenmesinden, giyiminden, yaşam standartlarından fedakârlıkta bulunmaktaydı. Toplumsal, sınıfsal ya da siyasal farklılıklar ve bunların yol açtığı çatışmalar özellikle savaşın ilk yıllarında bir tarafa bırakılmış, her ulus tek bir amaç doğrultusunda bir araya gelmişti.

Bu durum savaş döneminde yazılan savaş edebiyatını da belirlemekteydi. Değişik ülkelerin aydınları, sanat ve kültür insanları uluslarının çıkarları doğrultusunda iktidarlarla işbirliğine giriyor ve üretimde bulunuyorlardı. Özellikle savaşa ilk girildiği sıralarda buna yol açan şey tüm topluma yayılan vatanseverlik duygularıysa da, ilerleyen dönemlerde, halkın artık savaştan bıkmaya başladığı durumlarda bile, yazarların da dâhil olduğu bütün ulusal kültür sektörlerinin savaşan hükümetlerini desteklemesi, devletlerin 19. yüzyılda ortaya çıkarak gelişen bir kamuoyu oluşturma yöntemi olarak propagandaya önem vermesine dayanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı başladığında, şu veya bu ölçüde bütün devletler kültürel alanı denetim altına alarak, kurumsallaşan bir propagandaya yönelmişlerdi. Bu durumu propaganda faaliyetlerine katılan ünlü İngiliz romancısı H. G. Wells daha savaşın çıktığı 1914'te şöyle ortaya koyuyordu: "Bu savaşın nihaî hedefi propaganda yoluyla belirli inançların yok edilmesi ve yenilerinin yaratılmasıdır. Aklı başında insanlar kendilerini bu propaganda etkinliğine adamalıdır."[1] 1916'da Almanya'da yayınlanan ve amacı propaganda etkinliklerine daha fazla önem verilmesini sağlamak olan bir başka kitapta da bu durum şu şekilde vurgulanıyordu: "Şimdiye kadarki bütün çatışmaların ötesinde, bu savaş bir sözcükler savaşıdır, sözcüklerin gücüyle ilgili bir savaştır."[2]

Günümüz insanının kanıksadığı, her an maruz kalmaya alıştığı propaganda tanımlanması zor bir kavramdır. Gary S. Messinger Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin devlet propagandasını incelediği kitabında bu zorluğu şöyle açıklar:

> Bazen kullanıldığı biçimiyle, propaganda sözcüğü bir izlerçevre kitlesini kendi tarafına çekmeye yönelik her türden sistemli çaba anlamına gelir. Reklamcılık, halkla ilişkiler, siyasal hitabet ve bilimsel bir çalışmaya ait nesnel verilerin soğukkanlı bir biçimde yayılması yukarıdaki propaganda tanımının ör-

1 Peter Buitenhuis, *The Great War of Words: British, American, and Canadian Propaganda and Fiction, 1914-1933* (Vancouver: University of British Columbia Press, 1987), 21.

2 Wolfgang G. Natter, *a.g.e.*, 53.

nekleri olarak algılanabilir. Fakat çoğunlukla propaganda terimini daha olumsuz bir biçimde anlamlandırırız; burada propaganda, açıkça ilan edilmeyen bir amaca yönelik enformasyonun, duygulara hitap eder bir biçimde sunulması anlamına gelir. Ayrıca bu enformasyon, bütün olgulara ulaşmamız ve bunları dikkatle incelememiz mümkün olduğu takdirde, büyük olasılıkla muhalefet edeceğimiz bir bakış açısını desteklemek üzere sunulur.[3]

Aslında bu tanım açısından yaklaşıldığında propaganda sadece günümüz için değil, 1914 için de yeni bir şey değildir. Propaganda ikna etmekle, yönlendirmekle ilgili olduğu için çok eski zamanlardan beri bilinen, denenen bir şeydir. 1914 ve Birinci Dünya Savaşı açısından yeniliği başka nedenlere dayanır. 19. yüzyıl, propagandanın çok önemli olmaya başladığı dönemdir. Batı dünyasında kamusal alanın gelişmesi kamuoyunun gelişimine de yol açar. Bunun farkına varan çıkar grupları kamuoyunu etkilemek ve kendi istedikleri gibi davranmasını sağlamak üzere propaganda yöntemleri geliştirmeye başlarlar. Örneğin İngiltere'de kilise, basın, siyasî partiler, yardım dernekleri gazetelere ilanlar vererek, broşürler basarak, konferanslar düzenleyerek kamuoyunu etkilemeye çalışırlar. Fakat 1914'e gelene kadar gittikçe gelişen, inceleşen propaganda alanı devletin dışında gelişir. Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde elindeki bütün kaynakları kullanmaya gereksinim duyan İngiliz hükümeti bu amacına ulaşmak için kamuoyunu yönlendirmeye karar verir ve merkezî bir propaganda ağı oluşturmaya başlar.[4]

Öte yandan Almanya devlete bağlı bir propaganda mekanizmasının gerekliliğini daha savaştan önce anlamıştır. Almanya'nın bu konudaki ilham kaynağı ünlü savaş kuramcısı Clausewitz'dir. Onun "askerlerin ve sivil halkın moral durumunun savaş aritmetiğinde önemli bir değişken haline geldiği" yönündeki gözlemi özellikle askerî lider kadrosuna propagandanın

3 Garry S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War* (Manchester and New York: Manchester University Press, 1992), 9.

4 *A.g.e.*, 2.

önemini öğretmiştir.[5] Bu noktada, savaşın iki önemli hasmı İngiltere ve Almanya'nın propaganda mekanizmalarını oluşturma öykülerini karşılaştırmak ilginç olacaktır.

Kamuoyunu etkileme ve yönlendirme eylemi olarak propagandanın daha 19. yüzyılda devletin dışında, fakat genellikle onunla uyum içinde çalışan çıkar gruplarınca yaygın bir biçimde kullanıldığı belirtilmişti. Öte yandan, 20. yüzyıla gelindiğinde kamuoyunu yönlendirme alanının en prestijli aktörlerinin hâlâ geleneksel bir gruptan, edebiyat alanında üretimde bulunan yazarlardan oluştuğunu görürüz. İngiltere'de H. G. Wells, Arnold Bennett, Rudyard Kipling, Conan Doyle, John Galsworthy, Bernard Shaw; Amerika'da Mark Twain, Henry James, Upton Sinclair; Almanya ve Avusturya-Macaristan'da Thomas Mann, Robert Musil, Gerhart Hauptmann, Hugo v. Hofmannsthal gibi yazarlar 1914'ten önce de ülkelerinin kamuoyunu belirleyen, hemen hemen her konudaki düşünceleri kültürlü kesimlerce merak edilen yazarlardır.[6]

Savaşın çıkmasıyla, bir iki istisnanın dışında bütün yazarlar ülkelerinin çıkarları doğrultusunda yazıp çizmeye başlayacaklardır. Fakat özellikle İngiltere'de bu durum, devletin müdahalesiyle en başından itibaren kurumsal bir görünüm sergiler. Bu kurumsallaşmaya, Alman propaganda faaliyetinin daha en baştan tehdit oluşturacağını belli eden azameti neden olacaktır. İngiliz hükümeti Ağustos 1914'te aynı zamanda ünlü bir yazar olan Charles Masterman'ı Wellington House'da konuşlanacak olan "War Propaganda Bureau"nun (Savaş Propagandası Bürosu) başına getirir.[7] Masterman, 2 Eylül 1914'te İngiltere'nin neredeyse bütün önemli yazarlarını bir araya getiren bir toplantı düzenler.[8] Böylece Bernard Shaw, Bertrand Russell ve daha az tanınan birkaç yazar dışındaki bütün yazarlar İngiliz propa-

5 *A.g.e.*

6 Buitenhuis, 1; Franz Karl Stanzel, "Introduction 1: War and Literature," Franz Karl Stanzel ve Martin Löschnigg (der.) *Intimate Enemies: English and German Literary Reactions to the Great War 1914-1918* içinde (Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993), 21.

7 Buitenhuis, 13.

8 *A.g.e.*, 14.

ganda faaliyetine katılmış olurlar. Yazarların ürettiği broşürler, öyküler, şiirler, makaleler ve daha sonraları kitaplar Masterman'ın yönettiği Wellington House tarafından maddî destek görür. İngiliz hükümeti bu desteği el altından yapar ve propaganda ürünleri özel yayınevleri tarafından yayınlanır. Böylece yayınlanan ürünlerin özellikle propaganda amacıyla üretildiği kamuoyundan gizlenmiş olur.

Yazarlar hükümetin düzenlediği cephe gezilerine katılır ve orada gördüklerinden yola çıkarak raporlar, öykü ve romanlar üretirler. Doğal olarak bu geziler onlara ancak görmelerine izin verildiği kadarını gösterir. Yazarlar cephenin zorluklarından, savaş sonrasının kırgın ve eleştirel edebiyatına konu olacak insanlık dışı kıyım ve dayanılmaz siper koşullarından uzak tutulur. Zaten onlar da bunları görmezlikten gelmeye, kafalarının içindeki fantastik, hayal ürünü bir savaşı yansıtmaya kararlıdırlar. Örneğin John Masefield Çanakkale'yi bir hezimet yaşanmamış gibi anlatır; John Buchan Somme Muharebesi'ndeki yenilgiyi parlak bir başarı olarak aktarır.[9] Büyük zorlukların ve kayıpların şahit olunduğu cephe İngiltere'ye o kadar yakın olmasına rağmen, propaganda faaliyetine katılan yazarlar savaşın sonuna kadar geçerli olacak bir yanılsama yaratırlar. Bu yanılsamaya göre, savaşın çıkmasında bütün suç Alman militarizminindir. İçinde yaşanan dönemin Hunları olarak sunulan Almanlar, işgal ettikleri her yere kan, korku, katliam, tecavüz taşımakta, taş taş üstünde bırakmamaktadırlar. Dünya tarihinin en medenî halkı olan Fransızlar ise anavatanlarını kahramanca savunmaktadırlar. Sadık ve neşeli İngiliz askerleri başarılı generallerin emri altında Fransızlara yardıma koşmakta ve Alman militarizmini yok etme azmiyle çarpışmaktadırlar.[10] Peter Buitenhuis bu propaganda etkinliğinin sonuçlarını şu şekilde özetler:

> Yazarlar bu söylenceyi şatafatlı ve romantik klişelerle dolu bir dil aracılığıyla kutsadılar. Şeref adına yaşamlarını feda eden kahraman askerlerden, süngülerini düşmana yönelterek ko-

9 *A.g.e.*, XVI.

10 *A.g.e.*

şan tunçtan savaşçılardan, düşman siperlerine yönelik zafer dolu hücumlardan, boşa gitmeyen fedakârlıklardan, hatta başarılı hücumlarda sayıları hızla azalan dalga dalga askerlerden, kararlı ve becerikli kumandanlardan ve vahşi Hunlara karşı elde edilmesi elzem nihaî zaferden söz ediyorlardı. Bu dil, siper savaşının kaba gerçekliğini, yetersiz strateji ve zayıf kumandayı, insan ve malzeme ziyanını görmezden geliyor, yok sayıyordu.[11]

Öte yandan, propagandanın bir amacı ülke sınırları içindeki kamuoyunu etkilemekse, bir diğeri de dost ve düşman kamuoylarına ulaşmaktır. Nitekim İngiliz propaganda faaliyetinin en başarılı olduğu alanlardan biri de budur. Örneğin ABD'nin savaşa yaklaşımı İngiltere ve müttefikleri açısından çok önemliydi. Çünkü ABD'de çok kalabalık bir Alman göçmen cemaati vardı ve bunlar Amerikan hükümetinin Almanya taraftarı olması için çaba harcamaktaydılar. Zaten Almanya daha savaş başlamadan önce Amerika'da propaganda büroları açmıştı. İngiliz hükümeti Amerikan kamuoyunu yönlendirme işini Kanada asıllı Sir Gilbert Parker'a verdi:

> Parker'ın asıl işi propaganda malzemesinin ABD içinde en uygun biçimde dağıtılmasıydı. Parker, Bakanlar Kurulu'na yönelik Haziran 1915 tarihli gizli bir raporunda bu işi nasıl yaptığını betimliyordu. Amerikan basınının ve üniversitelerinin yönelimlerini dikkatle analiz etmişti. Sonra *Kim Kimdir*'den yararlanarak, kamuoyunu etkilemede en çok işe yarayabilecek meslek erbabı, kilise adamları, gazeteciler ve üniversite mensuplarını kapsayan bir adres listesi oluşturmuştu. Aralık 1914'e gelindiğinde Parker çoktan propaganda ürünlerinin postalanacağı kişilerin tam bir dosyasını, hatta bunlara ne türden propaganda ürünleri yollanması gerektiğine işaret eden açıklamaları Wellington House'a ulaştırmıştı. Parker'ın propagandayla ilişkisi gizli tutulmaktaydı. Ayrıca kitaplar ve broşürler Wellington House adına da değil, sadece "dostlar" ya da ilgili gruplar adına ABD'deki muadillerine yollanmaktaydı.[12]

11 *A.g.e.*, XVI-XVII.

12 *A.g.e.*, 17.

Bu ustaca propaganda çabası İngiltere'yi hedefine ulaştıracak, savaşın ilk devrelerinde tarafsız kalan ABD daha sonra İtilaf Devletleri tarafında savaşa girecek ve savaşın bilinen sonuca ulaşmasında önemli bir rol oynayacaktır. ABD'yle ilgili durum İngiliz propagandasının Alman propagandasına karşı kazandığı bir zaferdir. Bu noktada dikkatimizi Alman propaganda faaliyetine çevirmekte fayda var. Çünkü Almanya, daha önce değinilen Clausewitz etkisiyle savaşın başladığı sırada en kuvvetli ve iyi örgütlenmiş propaganda mekanizmasına sahiptir. Böyle olduğu halde, Alman propagandasının rakipleri karşısında başarısız olmasının nedenleri nelerdir?

Savaşın çıktığı ilk günlerde Almanya kendi askerleri, düşman askerleri ve dost düşman tüm ilgili sivil kamuoylarını yoğun bir propaganda bombardımanına tutar. Hatta daha savaş başlamadan önce, Ağustos 1914'te Alman edebiyatçı ve entelektüelleri savaşın nedenlerini etik, askerî, dinî, felsefî, ticarî ve siyasal açılardan ele alan "popüler bilimsel risaleler", denemeler, şiirler yayınlarlar. Örneğin savaşın ilk aylarında yayınlanan şiirlerin sayısı bir milyonu geçer.[13] Tıpkı İngiltere'de ve tabii diğer ülkelerde olduğu gibi, onlar da ülkelerinin bir saldırıya uğradığını ve savunma amaçlı bir mücadeleye giriştiklerini iddia etmektedirler. Savaşın kamuoyuna yönelik yayınlarda nasıl işleneceği de çok erken dönemlerde belirlenmeye çalışılır:

> 1914 yılının Noel arifesinde Genelkurmay Başkanı, Kayzer'in, saha kumandanlığına bağlı bir *Kriegsnachrichtenstelle* (savaş haberleri ajansı) kurulmasını emrettiğini duyurdu. Bu ajansın görevi, savaşla ilgili olayların resmî kroniğini çıkarmak değil, çarpışma ve çatışma durumlarının, özellikle "birliklerin ve bireylerin dikkate değer başarılarını" vurgular biçimde ele alınmasını hazırlamak olacaktı. Bu işin nasıl yapılacağı 15 Ocak 1915 tarihli bir başka emirle daha somut hale getirildi. Bu emirle, *Ehrentafelln* (onur levhaları) denilen şeyler için malzeme üretilmesi teşvik edilmekteydi. Onur levhalarında "tek tek askerlerin dikkate değer kahramanlık eylemleri birer birer ele

13 Natter, *a.g.e.*, 36.

alınarak, kahramanları onurlandırmak, akrabalarının gurur duymalarını sağlamak ve daha genç askerleri özendirmek üzere yayınlanacak"tı.[14]

Bu doğrultuda, cephedeki görevli subayların yazacakları raporların genel biçimi bile belirlenir ve sınıflanır. Bunlar 1) ulus çapındaki okur kitlesine çarpışmaları ve daha geniş muharebelerin bazı bölümlerini anlatacak makaleler, 2) bölgesel okurlar için özel olarak hazırlanmış makaleler, 3) yurtdışına yönelik hazırlanmış makaleler, 4) kahramanlık duygularını ve fedakârlığı artırmaya yönelik bireysel "onur levhaları"nı içeren yazılar, 5) sona ermiş daha büyük muharebelerin öykülenmesi, 6) askerlerin yazdığı şiir ve öyküler, 7) hâlâ devam etmekte olan muharebelerin öykülenmesi biçiminde gruplanmaktadırlar.[15]

Bu sınıflama ve düzenleme çabaları propagandanın işleyişi açısından önemlidir. Propaganda alanına giren bütün yayınlar belirli amaçlarla yayınlanmakta ve belirli örüntüler sergilemektedir. Bu durum, askerî raporlar, hem savaş döneminde hem savaştan sonra çok tutulan bir tür olan asker mektupları antolojileri[16] ve savaş romanları için ortaktır. Örneğin bu durum savaş romanlarında şöyle görülmektedir:

> Çok satan savaş kitapları arasında savaşa neyin yol açtığını ele alan bir örnek bulmak çok zordur. Bunlar arasında Başkomutanlığın stratejik önderliğine yönelik eleştiriler de, çok genel bazı değinmeler dışında zor bulunur. Bu türden kurmaca eserlerde anlatıcı tipik bir biçimde bakış açısını, ele aldığı karakterlerin içinde bulunduğu cephe koşullarıyla sınırlar. "Asker milliyetçiliği" olarak nitelenebilecek bu romanlarda genellikle tek tek erler düzeyinde kendini gösteren cephe ruhuna yoğun-

14 *A.g.e.*, 45-6.

15 *A.g.e.*, 63-4.

16 Fakat bu türden antolojilerin savaş sırasında yayınlananlarıyla savaştan sonra yayınlananlar arasında önemli bir fark vardır: Savaş sırasındaki katı sansür mektuplarda neyin yazılabilip neyin yazılamayacağını çok sıkı kontrol etmektedir. Savaş sonrasında yayınlanan mektuplar sansürsüz yayınlandıkları için savaş karşıtı atmosfere katkıda bulunmuşlardır. Bu janrın değişik dönemlerdeki işlevi konusunda bkz. Natter, *a.g.e.*, 78-121.

laşılır; savaş bir doğa kanunu gibi, basitçe "orada"dır. Bu ortak olgu, bir askerin sadece kişisel deneyimini anlatmaya yoğunlaşması gerektiğini emreden 1914 tarihli sansür direktifini akla getirmektedir. Bir yazarın yapması gereken de, savaşın gerekliliğini vurgulamak ya da onu yüceltmektir.[17]

Bu noktada, gerek Almanya'da gerek savaşa taraf olan diğer Avrupa ülkelerinde propagandanın etkin ve başarılı olmasında büyük rolü olan bir etkene değinmek gerekiyor. 1914'e gelindiğinde Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu dışında kalan halklar büyük oranda okuryazardırlar. Bu okuryazarlığın doğrudan bir göstergesi bütün ülkelerde edebiyatçıların propaganda etkinliğinde başrol oynamasıdır. Daha dolaylı, fakat önemli göstergeler de mevcuttur. Örneğin Almanya'da cepheden yazılan asker mektuplarının çoğu cephede okunmakta olan kitapların listeleriyle doludur. Alman askerleri Yeni Ahit, Goethe, Schiller, Keller, Fichte, Kleist ve Nietzsche okumaktadırlar.[18] Savaş yıllarında basılan romanlar yüz binlerce satmaktadır.[19]

Bu durum milliyetçilik ile okuryazarlığın, dolayısıyla eğitimin yakın ilişkisini gözler önüne serer. 19. yüzyıl özellikle ilköğretim alanında büyük bir patlamaya şahit olmuştur. Örneğin 1860'larda, yani Alman birleşmesinden önce, Prusya'da okul çağına gelip de okula devam eden çocukların oranı % 100'dür.[20] Bu okullara giden çocuklar sadece okuma-yazma öğrenmekle kalmamakta, ulusal bilinç kazanmalarına yol açan birörnek coğrafya, edebiyat ve tarih bilgileri de öğrenmektedirler.[21]

17 Natter, *a.g.e.*, 73.

18 *A.g.e.*, 144.

19 *A.g.e.*, 130.

20 Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age* (New York: Anchor, 1989), 71.

21 Savaş başladığında savaşan başlıca ülkelerin okuryazarlık ve ilköğretim oranları % 100'ler seviyesindedir. Bu sadece ileri Avrupa devletleri için değil, uluslaşma süreçlerini yeni tamamlamış, çok kısa bir süre önce ulus-devlet olabilmiş Bulgaristan gibi devletler için de geçerlidir. Bulgaristan 1915 sonlarında Almanya'nın yanında savaşa girdiğinde, ordusundaki askerler arasındaki okuryazarlık oranı % 89,9'dur. Evelina Kelbetcheva, "Between Apology and Denial: Bulgarian Culture during World War I," Aviel Roshwald ve Ric-

Fakat Almanya kaliteli eğitim ağına, yüksek okuryazarlık oranına ve propaganda konusunda erken oluşan bilincine rağmen, rakiplerine sadece cephede değil, propaganda alanında da yenilecektir. Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi, Almanya'daki propaganda etkinliği çok başlıdır, hemen hemen her kurumun ayrı propaganda kuruluşları vardır. Bunların çalışmaları arasında eşgüdümü sağlamak bazen mümkün olamamaktadır. Başarısızlığın ikinci ve daha önemli nedeni yabancı kamuoylarını anlamaktaki yetersizliktir:

> Zorluğun çeşitli nedenleri vardı: Pek çok Alman'ın kişiliğinde görülen belirli bir anlayışsızlık; Almanları kendi görüşlerinin üstünlüğüne inandıran ve kendileri için iyi olanın diğerleri için de iyi olduğunu varsaymalarına neden olan aşırı milliyetçilik; ulusun henüz ulaştığı büyük güç konumunun yol açtığı sonradan görmelik; tartışmanın pek kabul görmediği ve farklı bakış açılarını dinleme şansının sınırlı olduğu yetkeci bir kültürde yetişmenin sonuçları ve halka ne söylerlerse yapacağını ya da sivillerin askerî gereksinimle açıklanan argümanları kabul edeceklerini varsayan bir atmosferde çalışan propaganda subaylarının daha da yetkeci askerî alışkanlıkları.[22]

Hal böyle olunca, belki daha gösterişsiz görünen İngiliz, Fransız ve en sonunda da Amerikan propagandası, Alman pro-

---

hard Stites (der.) *European Culture in the Great War: The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914-1918* içinde (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 223.

22 Messinger, *a.g.e.*, 18. Alman propagandasının yabancı kültürleri anlama zorluğu konusunda bir Türk'ün de tanıklığı mevcuttur. Gazeteci Ahmet Emin Yalman, savaştan önce Amerika'da doktorasını tamamlamış ve savaşın başladığı sıralarda ülkesine dönmüştür. 1915'te Türk hükümeti tarafından Batı Cephesi'nde gazetecilik yapmakla görevlendirilir. Birkaç aylık görevi sırasında Hindenburg'la da yemek yer ve mülakat yapar. Hindenburg'un sofrasında, ABD'deki propaganda gezisinden yeni dönen Sömürgeler Nazırı von Dernburg da vardır. ABD'yi iyi tanıyan Ahmet Emin anılarında, von Dernburg'un propaganda adına yaptıklarını dinledikçe dehşete kapıldığını anlatır: "Von Dernburg, Amerikalılara sevgi telkin edecek yerde, onları kızdırmak, düşman etmek için ne tasavvur edilebilirse hepsini yapmıştı." Ahmet Emin [Yalman], *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim. Cilt 1 (1888-1918)* (İstanbul: Rey, 1970), 245-246.

pagandası karşısında daha başarılı olacaktır. Örneğin ABD savaşa girdikten sonra ve savaşın sonlarına doğru Amerikan başkanı Woodrow Wilson'un ilan ettiği "On Dört Nokta" başlıbaşına bir propaganda şaheseridir. On Dört Nokta, sadece İtilaf yanlılarını değil, düşman ülkelerin kamuoylarını bile Amerika ve yandaşlarının soylu nedenler için savaştığına ikna edecektir. Bu olumlu etkide sadece içeriğin değil, reklamcıların kullanmakta olduğu ilan yaklaşımının da etkisi vardır. Malzeme kısa ve anlaşılması kolay noktalar şeklinde sıralanmıştır.[23]

Fakat savaş yıllarında şu veya bu oranda başarılı olan bütün propaganda çabaları ve en başta da savaş edebiyatı, savaşın sonunda ters bir etki yaratacaktır. Bunun nedenini Buitenhuis, bu savaşın edebî gelenekteki yerini öncü bir çalışmayla çözümleyen Paul Fussell'den yola çıkarak şu şekilde açıklar:

> Paul Fussell edebî dilin savaşla ilgili gerçeklerin ortaya koyulmasını nasıl engellediğini ve yazarların, kayıpları ya da yenilgileri betimlemek kaçınılmaz hale geldiğinde, nasıl klişelere ve edilgin çatıya yöneldiklerini parlak bir biçimde çözümlemiştir. 1916'ya gelindiğinde, propagandacılar gerçeği gizlemede, eylemleri romantikleştirmede ve olmayan sonuçları kurgulamakta kullanılabilen soyutlamalarla dolu bir sözdağarını çoktan üretmişlerdi. Bertrand Russell'ın çok yerinde bir adlandırmayla "mide bulandırıcı zafer edebiyatı" olarak andığı dört başı mamur bir edebî tür oluşmuştu. Bu tür içinde eser veren yazarlar, 1915, 1916 ve 1917'de İtilaf güçlerinin üzerine yağan art arda kilitlenme, yenilgi ya da değersiz başarıları kâğıda dökü yorlardı. Sansür mekanizmasının elinden kaçarak müttefik ya da tarafsız ülkelerin kamuoylarına ulaşan ve umutsuzluğa yol açan olumsuzlukları hafifletmek orduyla birlikte çalışan yazarların görevi haline gelmişti. Dolayısıyla bu yazarlar savaşla ilgili her türden gerçekçi yaklaşımı engellemek üzere çalıştılar, ki gerçekçilik etkili olabilseydi generallerin stratejisi ve siyasetçilerin diplomasisi tamamıyla değişebilirdi.[24]

---

23 *A.g.e.*, 22.

24 *A.g.e.*, 90.

Bu gerçekçilikten uzak ve aldatıcı yaklaşım, çoğu cephede savaşmakta ve olup bitenleri yakından izlemekte olan genç yazarlarda bir tepkiye yol açacak ve savaşın bitiminden kısa bir süre sonra keskin ve ironik bir dille savaşı anlatan romanların yazılmasına yol açacaktır.

Osmanlı savaş propagandası: başarısızlığa mahkûm olmak

Propagandanın yokluğu tespiti

Başlıca Avrupa ülkelerindeki örgütlü ve devlet öncülüğündeki kurumsal propaganda etkinliği Osmanlı Devleti'nde birkaç istisna dışında hiç görülmez. Ahmet Emin Yalman 1930'da yazdığı kitabında durumu iki kısa paragrafla şöyle ortaya koyacaktır:

> Eğitim amaçlı savaş propagandası Türkiye'de olağanüstü derecede ihmal edilmişti. Bu konudaki temel etkinlik negatifti. Yapılan her şey gerçeğin saklanması yönündeydi. Bununla birlikte, resimli ve popüler *Harp Mecmuası* ile bir dizi kitap yayınlanarak olumlu bir şeyler de gerçekleştirilmeye çalışıldı. Arada sırada çeşitli cephelere yazarlar davet edildi ve gördüklerinden yola çıkarak şiirler ve kitaplar yazmaları istendi. Ahaliye savaş koşullarıyla ilgili fikir vermek üzere İstanbul'da, yapay bir siper sistemi ve cephenin hemen arkasındaki servis istasyonlarının küçük modelleri inşa edildi. Almanya'daki benzerleri örnek alınarak birkaç enformasyon bürosu da kuruldu.
>
> Almanlar propaganda konusunda çok daha etkindiler. İstanbul, Konya, Halep, Bağdat gibi yerlerde savaş edebiyatı ve resimleri sergileri açtılar. Gizli ve aleni başka Alman örgütleri de Türkleri savaşın gidişatı –ya da savaşın gidişatının Alman propagandasına göre yorumu– konusunda yoğun bir biçimde bilgilendirmeye çalışıyorlardı.[25]

Ahmet Emin'in yazdığı kapsamlı kitapta "savaş sırasında propaganda" konusuna ayrılan yer bu pasajdan ibarettir ve söy-

25 Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, 230.

ledikleri doğru olmakla birlikte, çok kestirme ve basitleştiricidir de. Osmanlı Devleti'nde belki Avrupa çapında bir propaganda çabası yoktu, fakat bunun gerekliliği ve eksikliği dile getiriliyor, sınırlı ve verimsiz olsa da birtakım denemelere girişiliyordu. Osmanlı propagandasında inisiyatifin, her konuda kendine Almanya'yı örnek alan Enver Paşa'da olduğunu söyleyebiliriz. Kapsamlı Alman propagandası Enver Paşa'yı ve onun iteklemesiyle İttihatçı devlet ve kültür adamlarını bir şeyler yapmaya sevk ediyordu. İlginç olan, neredeyse propaganda alanına girebilecek kültürel yayın kadar, propagandanın eksikliği ve gerekliliği konusunda yayın da yapılmasıydı. Özellikle, savaş koşullarının ağırlaştığı 1916 sonrasında eksikliğe vurgu yapan yazı ve tartışmalarda bir artış vardır ve bu durum savaşın sonuna kadar artarak devam edecektir.

Aslında Avrupa'da savaşın çıkışından Osmanlı'nın savaşa girdiği Kasım ayına, hatta 1915'in ilk aylarına kadar güçlü bir propaganda etkinliğinin belirebileceğine dair işaretler görülür. Özellikle Türkçü aydınlar, savaşı ve savaşa girişi İttihat ve Terakki liderleriyle aynı doğrultuda ve onaylayıcı bir biçimde söz konusu etmektedirler. Örneğin, daha sonraları özellikle Ermeni olayları nedeniyle İttihatçılardan uzaklaşacak ve 1917'den itibaren Turancıların diğer Türk topluluklarıyla birleşme hedeflerine Anadolu'yu vurgulayarak muhalefet edecek Halide Edib, savaşın başında, 28 Teşrinisani 1330 tarihli *Tanin*'de yayınlanan "Halâs Muharebesi" başlıklı makalesinde savaşa tam destek verir:

> Bu mutlak olacaktı. Fakat belki otuz sene sonra... Bunu ben tâ çocukluğumdan beri evvelâ ırkımın bu kin ve intikam, bu halâs ve hayat gününü müphem bir elemle sezmiş, sonra onu kendi senelerimle, fikrimle, kalbimle, bütün hayatımla beraber büyüterek yaşıyordum... İşte azîm ve uzun bir hazırlıktan sonra yapacağımız bu halâs muharebesini bugün yapmak için zaman önümüze bir fırsat açtı. Askerî hazırlığın ve vesaitin en medenî ve fennîsi ile mücehhez iki devlet, Almanya ve Avusturya Moskof'a harp açtılar. Onların başka düşmanları da ol-

duğundan Moskofların galebe ihtimalini azaltmak için bu iki devletle müttefiken silaha sarıldık. Bu, Almanlığa yardım etmek ve buna mukabil Türk'e büyük Türk ittihadını başlatmak, medenî ve çalışkan Türklerle dolu mamur Türk ülkeleri kazandırmak için oldu.[26]

Yusuf Akçura da, aynı sıralarda, Halide Edib'in sözlerini daha da genişleterek savaşa taraftar olduğunu açıklamakta; hatta "Türkçü muharrirlerimizin hemen hepsi, girişilen muharebenin hak ve halâs muharebesi olduğunu yazıp söylemekte müttefikü'r-rey idiler," diyerek görüş birliğine işaret etmektedir. Akçura, aynı yazıda, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914)'te Türk Ocağı'nda verdiği bir konferanstan alıntı yaparak, Osmanlı'nın bu savaşa, "milliyetlerin ve dinlerin bağımsızlık ve özgürlüğü" için giriştiğini belirtir.[27] Akçura, 1331 malî yılbaşında çıkan *Türk Yurdu* sayısındaki "1330 Senesi" başlıklı değerlendirme yazısında da, bu savaşın Türkler için "mefkûrevî bir havası" olduğunu belirterek, Türklüğün kurtuluşunu müjdelemektedir.[28]

Ne var ki, savaşın ilk aylarında matbuat alanında görülen bu olumlayıcı ve umut verici hava tatmin edici bir sonuca yol açmayacaktır. Örneğin İttihat ve Terakki'yle yakın ilişkide olan edebiyatçı Celâl Sahir [Erozan], 1916 yılının başında, geride kalan yılın edebî olaylarını değerlendirdiği "Edebî Yıl" başlıklı yazısında bir yandan edebî üretimin güdüklüğüne dikkat çekerken, bir yandan da buna savaş koşullarının yol açtığını belirtir:

26 Halide Edib [Adıvar], "Halâs Muharebesi," *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330/11 Aralık 1914. Bu alıntıdan, Halide Edib'in bu sırada henüz Turancı yönelimlere yakın olduğu anlaşılmaktadır.

27 "Ben, İslâmların, Osmanlıların bundan daha haklı bir harp yaptıklarını hatırlamıyorum. Biz bu harpte bütün muhariplerin kabul ve tazîm ettikleri bir esası, milliyetlerin istiklâl ve hürriyeti, dinlerin istiklâl ve hürriyeti, yani gasba müstenit fiilî vekayie karşı vicdan ve esasât-ı mutlakanın metâlibini müdafaa ediyoruz." A. Y. [Akçuraoğlu Yusuf], "Cihan Harbi ve Türkler," *Türk Yurdu* 73 (11 Kanunuevvel 1330/24 Aralık 1914) çevrimyazı bs., cilt 4: 21.

28 "Dünyayı dolduran top sesleri, ihtimal ki Türklüğün yeniden doğuşunu tebşir ediyor. Kütüb-i mukaddese haber vermiyor mu ki mukaddes mefkûre daima gökgürültüleri ve şimşeğin aydınlıkları arasında tecellî eder." A. Y., "1330 Senesi," *Türk Yurdu* 79 (5 Mart 1331/18 Mart 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 85.

> Ufuklarda kılıçların, süngülerin şimşekleri çakar ve topların, tüfeklerin öfkeleri gürlerken iddia edilebilir ki, umûmiyetle sanat ve edebiyat için nisbî bir cansızlık devri başlar. Her ne kadar muazzam dileklerin ve duyguların ateşleriyle parlayan ve kalpleri pençesinde ezen facialarn ve matemlerin dumanıyla kararan bugünlerin de sanatkâr ruhlarda akisleri yok değilse de ekseriya düşüncelerin beyinlerde sarsıldığı, hislerin kalplerde tunçlaştığı böyle anlarda sanatkâr bu akisleri benliğinin derinliklerinden cazibeli bir kıyafetle haricî âleme çıkarmaya muvaffak olamaz. Bunun için son senenin büyük bir sanat eserinin doğuşuna şahit olmamasını tabiî görmek iktiza eder. Bu kanlı ve şanlı senenin intibaları şairlerimizin fikirlerine serpilmiş birer ilham tohumudur ki, neşv ü nümâları için muayyen bir zaman lazımdır.[29]

Yine de, tek tük mecmualarda sanat ve edebiyat eserleri görüldüğünü belirten Celâl Sahir, genç ve Türkçü şairlerden Nedim, Doğan, Enis Behiç, Yusuf Ziya, İbrahim Alaeddin, Feyzullah Sacid, Hakkı Süha, Mustafa Halûk, Vedat Nedim'in isimlerini anar. Fakat 1915 içinde yayınlanan bu tek tük eserler de, hep aynı konuyu birbirine "yakın makamlarda terane" etmektedirler.[30]

Celâl Sahir'in bu değerlendirmesinden birkaç ay sonra, Hüseyin Cahit [Yalçın]'ın, Almanya'da yayınlanan *Ottomanischer Lloyd* gazetesinin 7-8 Temmuz 1916 tarihli nüshalarında Türk edebiyatının durumuyla ilgili bir yazısı Almanca ve Fransızca olarak yayınlanır. Yazının bazı kısımları, 9 Temmuz tarihli *Tanin*'de çevrilerek yayınlanır. Yazının Türkçe orijinali ise *Türk Yurdu*'nun 116. sayısında yayınlanacaktır. Bu yazının bü-

29 C. S. [Celâl Sahir], "Edebî Yıl," *Türk Yurdu* 105 (10 Mart 1332/23 Mart 1916) çevrimyazı bs., cilt 4: 20.

30 "Bununla beraber edebiyat âlemi bütün bütün boş, dört köşesinde sükût hüküm süren bir iklim olmaktan da uzaktır. Seyircileri uyuklayan bir temaşa sahnesi gibi karilerinin kayıtsız nazarlarına kendilerini arz eden tek tük mecmualarda ara sıra sanat ve edebiyatın da izleri görülüyor. Fakat bunların hemen hepsi aynı mevzuların birbirine yakın makamlardan teraneleri olmaktan kurtulmuş değildir. Diyebilirim ki, bu senenin bütün matbu edebiyatı insana mütemadiyen aynı lâkırdıyı tekrar eden bir adam gibidir." A.g.m.

yük bölümünde, bir zamanlar kendisinin de dâhil olduğu Servet-i Fünun akımının neden millî olamadığını açıklayan Hüseyin Cahit, 1908'den sonra ortaya çıkan milliyetçi gençlerin de henüz bir edebiyat vücuda getiremediklerini iddia eder. Türk edebiyatının gayet durgun bir halde oluşunu, savaş koşullarına değil de, millî edebiyat yönündeki arayışların henüz bir sonuç vermemesine bağlar, yine de, yedi seneden beri yaşanan savaş koşulları ve buhranlar sona erdiğinde gerçek anlamda bir edebiyatın ortaya çıkabileceğini belirtir.[31]

Hüseyin Cahit'in görüşlerine bir sonraki *Türk Yurdu*'nda meydan okuyan genç şairlerden Yusuf Ziya [Ortaç], konuyu genç kuşakların tercih ettiği hece vezni ile eski edebiyatçıların tercih ettiği aruz vezni kavgası olarak ele alır ve gençlerin başarıya ulaştığını, rakibe diz çöktürdüklerini iddia eder.[32] Yusuf Ziya'nın buradaki düşünceleri savaş yıllarındaki edebiyat ortamının iyi bir göstergesi niteliğindedir. 1912'de Selanik'teki *Genç Kalemler*[33] dergisinin başlattığı dilde sadeleşme ve şiirde millî vezin tartışmaları 1916'da bile edebiyat ortamını en çok meşgul eden konular arasındadır. Edebiyatçılar, propaganda ve "harp edebiyatı" alanlarında düşük yoğunluklu bir üretimde bulunurken, konu dil ve vezin meselelerine gelince ateşli tartışmalar yaşanmaktadır. Devlet kademesinden yeterli bir yönlendirici müdahale de gelmediğinden, ölgünlük devam etmektedir.

31 "Türk Edebiyatı bugün gayet durgun bir hâlde... Şu sırada memlekette canlı bir hareket-i edebiyeden bahsetmek hiç doğru olamaz. Bunu ahvâl-i hâzıranın tesirine atfetmek haklı değildir. Maatteessüf edebiyatımız Meşrutiyet ile hürriyet-i matbuatın iadesinden sonra ümit edilen inkişafı göstememiştir... Şimdiki harbin edebiyatımız üzerinde ne iyi ne fena hiçbir tesiri olmamıştır. Zaten memleketimiz yedi seneden beri hep harp içinde yaşıyor. Şu buhranlı devre geçer de memleket bir sükûn ve refah devresine nâil olursa belki o zaman bir edebiyat inkişaf eder." Hüseyin Cahit, "Edebiyatımıza Dair," *Türk Yurdu* 116 (18 Ağustos 1332/31 Ağustos 1916) çevrimyazı bs., cilt 4: 174-175.

32 "Bütün cihan, kızıl bir fırtınanın korkunç dalgaları içinde sarhoş ve hummalı çalkanırken 'Sanatkârlar buhran devrelerinde kara bir rüyadan ürkmüş gibi susar!' diyen değişmez kanun, süngüsünün huzurunda düşmana secde ettiren Türk gençliğinin kalemi önünde diz çöktü!" Y. Z. [Yusuf Ziya], "Aruz ve Hece Vezinleri Hakkında," *Türk Yurdu* 117 (1 Eylül 1332/14 Eylül 1916) çevrimyazı bs., cilt 4: 195.

33 *Genç Kalemler*'in çevrimyazı tam yayını için bkz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, yay. haz., *Genç Kalemler Dergisi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999).

Yusuf Ziya'nın yazısından birkaç ay sonra, yine *Türk Yurdu*'nda "Müttefiklerimizin Düşündükleri" başlıklı bir dizi başlar. Bu başlık altında Almanca olarak savaş üzerine yayınlanan kitapların tanıtımları yapılacaktır. İlk tanıtım yazısının başına konulan imzasız (büyük olasılıkla Yusuf Akçura'ya ait) bir tanıtıcı yazıda, içinde bulunulan savaşta "seferberlik"in sadece ordularla ilişkili olmadığı, bütün toplumu kapsadığı vurgulanır. Başta edebiyatçılar olmak üzere, bütün yazar, düşünür ve bilim adamları savaş için ve savaş hakkında yazmaktadırlar. Avrupa yayın hayatını yakından izlediğini belli eden yazar, savaş ve savaş sonrasının koşulları hakkında yayın yapmanın önemini vurgular. Fakat Osmanlı'yla ilgili görüşleri, sadece bir eksiklik tespiti olmaktan uzaktır. Osmanlı yazarları arasında savaşla en çok ilgilenenler şairler ve edebiyatçılar olmuştur. Fakat savaş ya da savaş sonrasıyla ilgili iktisadî, siyasî, hukukî, tarihî, felsefî kitap ya da makale yayınlanmamıştır.[34]

Edebiyatçılar kendi aralarında "üzerimize düşeni yapıyoruz, yapmıyoruz" diye pes perdeden tartışadururken, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi de olan, bir anlamda iktidarın kültür alanındaki temsilcisi Ziya Gökalp *Harp Mecmuası*'nın Kasım 1916 tarihli 14. sayısında "Asker ve Şair" şiirini yayınlayacaktır. Bu sert şiir, propaganda etkinliğinden uzak duran edebiyatçılara yönelik bir tehdit gibidir. Şiir, aynı sayılı derginin kapağında yer alan, Galiçya cephesindeki siperinde, bir el-bombasını göğsünde tutarak uyuyan bir Türk askerinin fotoğrafından yola çıkmaktadır. Şairin bu askere dikkatle bakmasını emreden Gökalp, asıl şairin, "sezdiği ve duyduğu" için bu asker olduğunu söyler. Bu asker, uyurken bile elinden düşürmediği bombasıyla şiir yazmakta, ilhamını vatanından almakta,

---

34 "Matbuatımız birkaç defa, şair ve ediplerimizin harple az meşgul olmalarından şikâyet etti. Bu şikâyet tamamen haklı değildi: Erbâb-ı tahrir arasında en çok harple alâkadarlık gösteren şair ve ediplerimiz oldu. Bir iki resim sergisi, ressamlarımızın da vekayie büsbütün yabancı kalmadıklarını bildirdi. Fakat harbe, harbin ferdasına dair iktisadî, siyasî, hukukî, tarihî, felsefî hiçbir kitap, risale, hatta şâyân-ı dikkat makale intişar etti mi acaba?.." "Müttefiklerimizin Düşündükleri," *Türk Yurdu* 119 (29 Eylül 1332/12 Ekim 1916) çevrimyazı bs., cilt 4: 223.

uyurken bile savaş rüyaları görmektedir. Bu asker belki birazdan ülkesi için şehit olacak ve tarihe geçecektir. Oysa, o orada vatan için canını verirken, şair burada o asker için destan yazmaya üşenmektedir. Gökalp, şiirini bir tehditle bitirir: Üşengeç şairin kalemini elinden almalı ve onu cepheye göndererek orada ölen askerlere mezar kazdırmalıdır.[35]

Bu şiirden birkaç ay sonra, *Türk Yurdu*'nun 130. sayısında yayınlanan Giresun'dan R. T. imzalı bir okur mektubu ise, cephedeki askerlerin okuma gereksinimine değinir:

> Siperlerdeki askerlerimizin okumak yazmak bilmedikleri hâlde okunacak bir gazeteyi dinlemek için ne büyük bir istekleri vardır bilseniz? Ellerine anlayacakları bir dilde yazılmış bir parça geçse onu ezberleseler de gene okumaktan çekinmezler. Milletin seciyesinde bir yandan sevgi, öte yandan koçaklık (kahramanlık) biraz çapulculuk duygularını uyandıran kitapları aramak lâzım gelse başta Âşık Garip, Âşık Kerem, Şah İsmail, Battal Gazi gibi kitapları buluruz. Milletin bunları kahve köşelerinde, odalarda toplanarak seve seve dinlemesi bir şey anladıklarından ve bunların Türkçe yazılmalarındandır. Eğer bunlar gibi Türkçe yazılmış küçük tarihler, güzel hikâyeler, güldürücü parçalar, rençberlik, askerlik ve din kitapları, millî şiirler elde bulunsa hiç şüphe etmeyiniz ki, artık o Âşık Keremleri eline alan olmaz.[36]

---

35 "Galiçya'da siperinde uyuyan / Bu nefere dikkatle bak ey şair! / Şair odur, senin yazın hep nesir; / Uyuyan sen, odur sezen ve duyan... // Şair odur çünkü onun kalemi / Uyurken de düşmez asla elinden... / Kalbindeki bütün zevki, elemi / İlhâm ona vatanından, ilinden... // Vatanını unutamaz hiç kalbi, / Uyusa da cenksiz kalmaz rüyâsı... / Bebeğiyle yatan küçük kız gibi / Hep göğsünde durur nazlı bombası... // O, belki de biraz sonra vatanın / Selâmeti için şehîd olacak... / Onun kazandığı adsız bir şânın / Gölgesiyle tarihimiz dolacak... // O, orada senin için kanını / Seve seve döker iken ey şair! / Sen ne için ona birkaç ânını / Vakf ederek yazmıyorsun bir şiir!.. // O seninçün hayatını verirken, / Üşenirsin ona destan yazmağa... / Haktır almak kalemini elinden / Ve git demek ona mezar kazmağa..." Ziya Gökalp, "Asker ve Şair," *Harp Mecmuası* 14 (Teşrinisani 1332/Kasım 1916): 214'ten aktaran Sadri Karakoyunlu, yay. haz., *Türk Askeri İçin Savaş Şiirlerinden Seçmeler (1914-1918)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1987), 15.

36 R. T., "Mektuplar: Giresun'da Bulunan Muhterem Karilerimizden Biri Yazıyor," *Türk Yurdu* 130 (15 Mart 1333/1917) çevrimyazı bs., cilt 5: 36.

Ne var ki, kâh tehdit, kâh çekişme, kâh uyarma biçiminde ortaya çıkan bu fikirler tatminkâr sonuçlara yol açmaktan uzaktır. Konu, 1917'de de ele alınmaya devam edilecektir. Örneğin tarihçi Ahmet Refik [Altınay], *Harp Mecmuası*'nın Ağustos 1917 tarihli sayısında yayınladığı "Harp Edebiyatı ve Eski Şairler" başlıklı makalesini harp edebiyatının önemini vurgulayarak bitirir. Savaş edebiyatı, bir milletin varlığını korumada gösterdiği titizliğin, gayret ve kahramanlığın doğal ölçüsüdür. Savaş yalnızca tarih kitaplarında yer almamalı, yaşanan kahramanlık hikâyelerini, şiir aracılığıyla millî ruhun derinliklerine yansıtmalıdır.[37]

1917 yılının yaz ayları, artık "harp edebiyatı" yokluğunun iyice göze battığı bir dönemdir. *Yeni Mecmua*'nın 9 Ağustos tarihli 5. sayısında yer alan "Hafta Musahabesi" bu durumu şiddetli bir biçimde ortaya koyar. Yazar, *Tanin*'de yayınlanan kısa bir makaleden yola çıkmaktadır. Bu makalenin yazarı, İsviçre kitapçılarının camekânlarını "Almanlarla Fransızların, memleketlerindeki fedâkârlık, kahramanlık hislerini uyandırmak, gergin sinirleri daima müteyakkız bulundurmak için boyuna neşrettikleri bitmez tükenmez eserler"le adeta "istila edilmiş" olarak görür ve bizde neden böyle eserler üretilmediğini sorarak, bütün Türk düşünür, yazar ve şairlerini sorumlu tutar. *Tanin*'deki meslektaşının görüşlerine katılan *Yeni Mecmua* yazarı, Avrupa milletlerinin hepsinin sadece cephede değil, düşünce ve sanat alanlarında da "gergin bir faaliyette" olduklarını belirtir: "Şair manzumeleriyle, romancı hikâyeleriyle, temâşâ muharrirleri piyesleriyle, ressam fırçasıyla, bestekâr nağmeleriyle milletin heyecanını duyuyor, duyuruyor, elemli kalplere teselli, yorgunlara ümit ve kuvvet, ümitsizlere aşk ve heye-

37 "Harp edebiyatı, milletin mevcudiyetini muhafazada gösterdiği dikkat ve itinaya, fart-ı gayret ve hamasete tabiî ve hissî bir miyardır. Vatanın uzak hudutlarında düşmanla çarpışan kolların cism-i vatanda hâsıl eylediği muazzez ve muhterem hislerin fikrî abidelerinden madûddur. Bir milletin mevcudiyetine karşı vurulan darbeleri def için icra edilen harp yalnız tarih kitaplarında makes bulmaz; bu kahramanlık menkıbeleri milletin âmâk-ı ruhunda da muhterem bir mevki ihtiraz edebilmek için oraya şiir ve nazmın selsebil ahengi ile aks etmesi icab eder." Ahmet Refik [Altınay], "Harp Edebiyatı ve Eski Şairlerimiz," *Harp Mecmuası* 21 (Ağustos 1333/1917): 329.

can veriyor."[38] Oysa bizdeki durum bütün sanatçı ve edebiyatçıları utandıracak bir düzeydedir. Bunun nedeni, memleketteki seçkinlerin millî olamayışından kaynaklanmaktadır. Millet le yüksek sınıf arasındaki ayrılık giderilmedikçe, ülkede sadece harp edebiyatının değil, hiçbir şeyin olması beklenmemelidir.[39]

Savaşın son senesine gelindiğinde, yokluk tespiti yapan yazılar, artık işlevsel propaganda üretimi beklentisini bir yana bırakırlar; bu konudaki savaş kaybedilmiştir. Fakat Osmanlı'nın savaşı tam olarak kaybedeceği ve kayıtsız şartsız teslim olacağı 1918 yılı, en azından sonbahara kadar umutlu gelişmelere de açıktır. 1917'deki devrimle Rusya'da çarlık rejimi yıkılmış, yeni idare Dörtlü İttifak'la barış yapmayı tercih etmiştir. 3 Mart 1918'de Rusya'yla Brest-Litovsk'ta barış imzalanır. Türk orduları Kafkaslar'da Azerbaycan'a kadar ilerleyecek, Turancı yaklaşıma büyük koz kazandıracaklardır. 7 Mayıs 1918'de de, İttifak devletlerince işgal edilen Romanya ile Bükreş'te barış imzalanacaktır.

İşte bu sıralarda, Rus Çarlığı'nın yıkılmasına Çanakkale Müdafaası'nın yol açtığı doğrultusundaki Türk teziyle uyumlu olarak, İstanbul'daki *Yeni Mecmua* bir "Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi" yayınlayacaktır. Bir antoloji ya da derleme boyutlarındaki bu özel sayıya ileride daha ayrıntılı bakacağız. Burada üzerinde duracağımız yönü, derginin mesul müdürü Mehmet Talat'ın[40] derginin başında yer alan "Birkaç Söz" başlıklı giriş yazısıdır.

Muhtemelen Mayıs 1918 civarında yayınlanan özel sayı,[41] aslında 1917 sonu ya da 1918 başında planlanmış, fakat Küçük Talat'ın yazısında da açıklandığı üzere, çeşitli nedenlerle gecikerek çıkmıştır. Talat yazısına, bütün savaşan ülkelerde savaş edebiyatına çok önem verildiğini, bunun bir gereksinim haline

38 *Yeni Mecmua* 5 (9 Ağustos 1917)'den aktaran Tahir Alangu, *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı* (İstanbul: May, t.y.), 351.

39 *A.g.e.*

40 İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi olan ve Talat Paşa'yla karışmasın diye Küçük Talat olarak anılan kişi.

41 Derginin yayın tarihi belirtilmemiştir. Bu konudaki tahmine özel sayıyla ilgili bölümde değineceğiz.

geldiğini belirterek başlar. Bu konudaki örnek Fransa'dır. Fransa'da cepheye güç veren ve savaşma isteğini canlı tutanlar "düşünürler zümresidir"; bunlar en küçük bir olay için Fransa'yı "velveleye" verirler. Örneğin, Almanların yenilgisiyle sonuçlanan Marne Meydan Savaşı üzerine Fransa'da günlerce, aylarca coşkulu yayınlar yapılmıştır. Halbuki bizim Galiçya, Dobruca ve özellikle Çanakkale cephelerimiz kahramanlıklarla dolu olduğu halde, bunlar hakkında doğru dürüst yazılıp çizilmemiştir. Bu "hâtıranâme" de, bu suskunluğa son vermek amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, İstanbul'daki düşünürlere başvurulduğu halde, "ihtimal ki fazla meşgul" olduklarından "cevap verme lütfunda bulunama"mışlar ve bu nedenle de, kitap o kadar zengin çıkamamaktadır.[42]

Propaganda eksikliğinin nedenleri

Sansürün katılığı

1916 başından 1918 yazına kadar izlediğimiz bu yokluk tespitleri ve eleştirileri ya da yakınmalarının ortak bir yönü vardır: Eleştiri getirenlerin hiçbiri, Avrupa'daki propaganda etkinliklerini izleyen ve aktaranlar bile, devletin bu işe el atmasından, sanat ve edebiyat alanlarını örgütlemesi gerekliliğinden, dağınıklıkta yönetimin de bir payı olabileceğinden söz etmez. Yazıların tümünde, suçlanan ya da bazı durumlarda savunulan kesim yazarlar, sanatçılar, düşünürlerdir. Bunlar millî olamadıklarından, halktan kopuk olduklarından ya da bencil olduklarından dolayı savaşı ele alan eserler vermekten uzak dururlar. Halbuki, yukarıda ele alınan eleştirel yazıların iktidara yakın yazarları, çok beğenerek izledikleri Avrupa savaş edebiyatındaki canlılığın hükümetler tarafından hazırlandığını, edebiyat ve sanatçıların yönelecekleri güdümlü alanların önceden planlandığını ya bilmemekte ya da görmezden gelmektedirler.

---

42 Mehmet Talat, "Birkaç Söz," Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısı'nda Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996), IX-X. (Yazının tamamı için bkz. Ek 1.)

Bu durumun bilinmemesi mümkündür, ama en azından sezilebilmesi gerekir. Çünkü, bölümün başında Ahmet Emin'den alıntılanan bölümde de görüldüğü gibi, Almanlar propaganda çalışmalarının örneklerini Türkiye'de de sergilemektedirler. Türkiye'de propaganda kitap ve resim sergileri açanlar ya da savaşın gidişatı konusunda Türk halkını bilgilendirenler Alman edebiyatçı ya da sanatçıları değil, Alman hükümeti tarafından görevlendirilen memurlardır. Bu durum bile eksikliğin en azından bir kısmının Osmanlı yönetiminden kaynaklandığını düşündürebilir. Ne var ki, propaganda çabasının eksikliğinden söz eden hiçbir yazıda bu türden bir sonuca ulaşıldığı görülmemektedir.

Savaş yıllarındaki propaganda eksikliği sorununun başta gelen sorumlularından biri dönemin İttihatçı iktidarıdır. Gelişmiş Batı ülkelerindeki propagandanın baştan itibaren iyi örgütlenmiş ve kurumsallaşmış bir görünüm sergilediğini biliyoruz. Bu örgütlenme ve kurumsallaşmada en önemli etken devlet müdahalesidir. Master planlara girişilmesi ve geliştirilmesi, iyi işleyen devlet mekanizmalarıyla mümkün olabiliyordu. Osmanlı örneğinde bunun tam tersini görürüz. Devlet tüm propaganda sürecini belirleyecek ve yürütecek bir master plan, bütüncül bir strateji üretiminden uzak kalmıştır.[43]

Savaştan sonra milliyetçi yazarlar tarafından dönemle ilgili olarak üretilen otobiyografik malzemede de, propaganda ala-

43 Burada ilginç bir benzerlikten söz edilebilir. Edward J. Erickson, Balkan Savaşı'nın etkisiyle seferberlik alanında uygulanan ve başarılı olmayan "timetable planning"den "event-orientedness"a geçildiğini belirtir. Nitekim Osmanlı orduları, Birinci Dünya Savaşı cephelerinde bir bütün olarak planlanan harekâtlardan ziyade, kolordu ve daha küçük birimlerce planlanan ve uygulanan harekâtlarda başarılıdırlar. Bkz. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport ve Londra: Greenwood Press, 2001), 23-25. [Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Tanju Akad (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003).] İktidarın propaganda etkinliğine müdahalesini de bu doğrultuda değerlendirebiliriz. Olay bazında ve kısa süreli propaganda çalışmalarından verim alınabilmekte, ama bunları bütüncül bir yapıya oturtma çabası görülmemektedir. Bu doğrultuda, 1917'de iktidara gelen Talat Paşa hükümetinin 1918'de gerçekleştirdiği "dâhilî istikraz" kampanyası savaş dönemindeki en başarılı propaganda çalışması olmuştur. Bu kampanya için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 42-47.

nına devlet katkısı konusunda herhangi bir eleştirel yorum görülmez. Mütareke ve Millî Mücadele koşullarında gitgide Ankara hükümetine yaklaşan milliyetçi yazarlar, İttihatçı yönetime çeşitli eleştiriler getirir, ama propaganda mekanizmasını kuramamasını ele almazlar. Sadece yakından deneyimledikleri bir konuya, savaş yıllarının kültür sektörünü derinden etkileyen katı sansürüne değinirler. Gerçekten de, savaş dönemi sansürü Osmanlı topraklarında etkin bir propaganda mekanizmasının oluşturulamamasında önemli bir etkendir ve sorumluluğu da devlete aittir.

Uygulanan katı sansür politikası kamuoyunun yeterince bilgilendirilmemesine, bu da Birinci Dünya Savaşı gibi uzun süreli bir savaşta önemi en az cephe kadar artan cephe gerisinin psikolojik açıdan yeterince güdülenememesine yol açmıştır. Bilgilendirme ve güdülemeyi sağlayacak Osmanlı aydınları, zaten Osmanlı ekonomisinin altyapı sorunları nedeniyle, savaş öncesinin sansürsüz ortamında bile yazdıklarıyla geçinmeyi başaramazlarken, katı sansür uygulaması altında yazacak pek bir şey de bulamazlar. Ayrıca bu dönemde hükümetin zaten pek de belirli ve rasyonel olmayan isteklerine şu veya bu doğrultuda uymayan küçük bir gazete yazısı yazmak bile büyük sıkıntılara yol açmaktadır.[44] Örneğin, Yakup Kadri'nin İsviçre'ye gitmeden önce yaşadıkları bu duruma iyi bir örnektir:

> İkdam gazetesindeki yorgunluklarım ise yalnız "bedenî" değil aynı zamanda "ruhî" idi. Askerî ve sivil iki yanlı bir sansür, en basit görünen havadislerden bile "tedhîş-i ezhânı mûcib"

44 Bu duruma iyi bir örnek 1916 yazında şair Yahya Kemal'in başından geçenlerdir. İttihatçı olmamakla birlikte, şiirle uğraşarak etliye sütlüye karışmadan yaşayan Yahya Kemal, *İkdam*'daki arkadaşı Yakup Kadri'ye yardım olsun diye "Boğazlar Meselesi" konulu bir yazı yazar. Fakat Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin bilmedikleri bir şey vardır: İttihatçı fedailerden Yakup Cemil ortalıkta dolaşarak bir hükümet darbesi yapmak ve İngilizlerle "ayrı barış" imzalamaktan bahsetmektedir. Bu nedenle, *İkdam*'da imzasız olarak yayınlanan yazı Talat Paşa'yı çok rahatsız eder ve yazarın mutlaka bulunmasını emreder. Bu karışık durumu tesadüfen öğrenen Yahya Kemal korka korka yazıyı kendisinin yazdığını itiraf ettiğinde Dahiliye Nezareti ve Talat Paşa'nın içi rahat eder. Çünkü Yahya Kemal, Talat Paşa'nın gözünde "bizim şair Kemal"dir ve önemsizdir. Beşir Ayvazoğlu, *Bozgunda Fetih Rüyası: Yahya Kemal'in Biyografik Romanı* (İstanbul: Kabalcı, 2001), 214-217.

nitelikleri buluyor ve bu yüzden ikide bir ya Matbuat, ya da Emniyet Umum Müdürlüklerine çağrıldığım oluyordu. Matbuat Umum Müdürü o devirde Nâzım Hikmet'in babası Hikmet Bey'di. Komşum ve ahbabım olduğu halde bana yapmadığı gözdağı kalmazdı. Emniyet Umum Müdürü ise beni saatlerce ayakta sorguya çekerdi.[45]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaşmakta olup da sansür uygulamayan hiçbir hükümet yoktur; bu açıdan, Osmanlı Devleti'nde de sansür uygulaması normaldir. Fakat bu sansürün rasyonel ve koşullar doğrultusunda esnek olamayışının nedenleri, 1908-1914 arası Osmanlı tarihinde yatar. II. Abdülhamit'in istibdat rejiminden meşrutî rejime geçilen 1908 Temmuz'undan 1923 Ekim'ine kadar geçen 15 yıldan fazla sürede, devletin olduğu gibi kültürün de başkenti olan İstanbul'da basın özgürlüğü bir buçuk-iki yıl yaşanmış, geri kalan süre basına yönelik sansür ve şiddetle geçmiştir.[46] Bu durumu basın alanında faaliyet gösteren yayınların sayılarından da izleyebiliriz. II. Abdülhamit'in son günlerinde bütün Osmanlı coğrafyasında 120 kadar gazete ve dergi yayınlanmaktadır. Meşrutiyet'in ilanıyla bu sayı bir yıl içinde 377'si İstanbul'da olmak üzere 730'u bulmuştur. 1918 başında ise İstanbul'da sadece 14 gazete ve süreli yayın çıkmaktadır.[47] Basın özgürlüğüne yönelik bu olumsuz ortam 1908-1923 arasının zorlu iç ve dış koşullarından kaynaklanır. Savaşlar, ayaklanmalar, Büyük Güçlerin emperyalist baskısı ve zayıf ekonomik durumun baskısı altında ezilen İttihatçı ya da İttihatçı karşıtı hükümetler, tek kamuoyu oluşturma aracı olan basın üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Ekonomik dayanak ve siyasî meşruiyet sorunlarıyla uğraşılırken, en küçük bir farklı görüşün bile yayınlanması büyük bir tehlike olarak algılanmıştır.

---

45 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, 2. bs. (İstanbul: İletişim, 1990), 66.

46 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Y.y.y.: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943), 195.

47 Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918: Zafer-i Nihai'den Tam Teslimiyete* (İstanbul: Boyut, 2000), 59.

İttihat ve Terakki'nin 23 Ocak 1913'teki Babıali Baskını'yla ele geçirdiği ve 1918'deki mağlubiyete kadar sıkı sıkıya yapıştığı doğrudan iktidar döneminde gazete ve süreli yayınlarda en ufak bir muhalif görüşün bile belirmemesi sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle 1914'te Avrupa'da savaşın çıkması ve Osmanlı Devleti'nde genel seferberlik ilanıyla birlikte, askerî sansür uygulaması da devreye girmiştir. 7 Ağustos 1914'te ilan edilen bir muvakkat kanunla, zaten geçerli olan sansür koşulları daha da ağırlaştırılmıştır. Aslında bunun daha katı uygulanması da düşünülmüştür. Dönemin Genelkurmay İstihbarat Şubesi Şefi olan Kâzım Karabekir savaşla ilgili anılarında sansürün tebliğinden önceki bir anısını anlatır. Kâzım Karabekir, 3 Ağustos 1914'te Dahiliye Nezareti Müsteşarı İsmail Canbulat'la görüşür. Canbulat, iktidarın sözcüsü *Tanin* dışındaki bütün gazetelerin, savaş aleyhtarlığı yapabilecekleri endişesiyle kapatılacaklarını söyler. Karabekir, bu durumun hem *Tanin*'in hem meşrutî düzenin inandırıcılığını sarsacağını, ayrıca "silahlı tarafsızlık" ilkesini zedeleyeceğini söyleyerek karşı çıkar ve durumu Enver Paşa'ya şikâyet eder. Enver ona hak verir ve gazetelerin kapatılması düşüncesini engeller.[48]

Ne var ki, birkaç gün sonra ilan edilen resmî sansür talimatnamesi de gayet kapsamlıdır. Buna göre, yeni gazete veya ajans kurulamayacak; gazeteler ek baskı yapamayacak; dağıtımdan önce gazeteler İstanbul Postanesi'ndeki sansür odasına getirilerek kontrol edilecek ve "talimata mutabıktır" kaydıyla sansür memuru ve nöbetçi sansür subayına imzalatıldıktan sonra yayınlanacak; Türkçe, Arapça ve Fransızca dışındaki iç ve dış telgraf haberleşmeleri yayınlanmayacaktır. Sansür talimatnamesinde sıralanan sansür edilecek maddeler de şunlar-

48 Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, cilt 2 (İstanbul: Emre, 1994 [1937]), 166-170. Bu düşünce tam anlamıyla özgündür; Osmanlı'nın hiçbir müttefikinde bu türden bir sansür yaklaşımı görülmez. Savaş sırasında Almanya'da üç bin adet günlük gazete yayınlanmıştır. Bunlar arasında muhafazakâr, milliyetçi, hürriyet yanlısı, merkezci, demokrat, sosyalist ve azınlık sözcüleri vardır. Alman hükümeti ve propaganda idarecileri basın alanındaki bu çeşitlilik ve bolluğu "harp idaresi yönünden uygun bir vasıta" olarak değerlendirmişlerdir. W. Walther Nikolay, *Birinci Dünya Harbinde Alman Gizli Servisi*, çev. Emrullah Tekin (İstanbul: Kamer, 1998), 213.

dır: Ordu ve donanmayla ilgili her türlü bilgi; iç ve dış politikayla, yabancı diplomatlarla, malî ve ticarî durumla, sağlıkla ilgili bilgiler; tren, vapur kazaları, yangın haberleri, şifreli telgraflar.[49] Tabii, sansür sadece basına yönelik de değildir. Örneğin, 23 Kasım 1915 tarihli bir tebliğle, mektuplara da şu kısıtlamalar getiriliyordu:

> 23 Kasım 1915'ten itibaren, yazılan bütün mektuplar askerî sansürün şu koşullarına uymak zorundaydı: Mektuplar iki sayfayı geçmeyecek, sansür memurunun zorlanmadan okuyabilmesi için düzgün bir elyazısıyla yazılacaktı. Mektuplarda herhangi bir işaret bulunmayacaktı. Eğer bir mektupta çok fazla rakam varsa, Ticaret Odası bunların şifre olmayıp sadece ticarî anlam taşıdıklarını teyit edecekti. Mektuplar doğrudan doğruya gönderilen kişiye hitap edecek ve başkası eliyle gönderilmeyecekti.[50]

Öte yandan, Osmanlı basını üzerindeki tek baskı kaynağı yasal sansür de değildi. Sanayileşememiş ve bu nedenle neredeyse her tür mamulde dışa bağımlı Osmanlı'da savaşa girildiği andan itibaren ithalat imkânları neredeyse sıfıra inmişti. Bu durumda gazete kâğıdı temin etmek de büyük bir sorun haline gelmişti. Almanya ve Avusturya'da kâğıt tekelleri olduğundan, gazeteler bu iki ülkeden doğrudan kâğıt tedarik edemiyor, kâğıt Alman ve Avusturya Sefaretleri tarafından gazetelere dağıtılıyordu. Sefaretler kâğıdı küçük miktarlarda dağıtarak Türk basını üzerinde baskı kurmaya ve onu kontrol etmeye çalışıyorlar, bu durumu hükümete şikâyet eden gazeteciler hiçbir cevap alamıyorlardı. Yabancı büyükelçiliklerin kâğıt üzerindeki kontrolüyle mücadele etmek üzere "Osmanlı Matbuat Cemiyeti" kuruldu. Alman Gazete Yayıncıları Derneği'yle ilişkiye geçen cemiyet, gereksinim duyulan kâğıdı doğrudan kendisi ithal etmeye başlayacaktır.[51] Fakat buna rağmen kâğıt sıkıntısı savaş boyunca devam edecektir. Yaşanan koşulların etkisiy-

49 *A.g.e.*, 170-171.

50 Yalman, *Turkey*, 156.

51 *A.g.e.*, 137-138.

le gazetelerin tirajı artarken, hacimleri gittikçe küçülecektir.[52] Özellikle savaşın ilk yıllarında gazeteler, savaş öncesi hacimlerinin üçte birine inecek, elde kalan sayfalara da, askerî durumla ilgili resmî tebliğlerle Alman ve Avusturya kaynaklarından alınan, savaşa dair genel bilgiler dışında bir şey koyamaz hale geleceklerdir.[53]

Bu sansür ve baskı mekanizmaları sayesinde bütün basılı ürünlerin iktidarın isteği doğrultusunda çıkması sağlanmış oluyordu. Bu nedenle basın bazen gerçek olmayan haberler vermek zorunda kalıyor, bazen de gerçekleri ya haberi olmadığından ya da hükümet öyle istediğinden halka bildiremiyordu. Örneğin, bazı kentlerin düşmesi gizleniyor ve aylarca sonra açıklanıyordu. Özellikle Bağdat'ın 11 Mart 1917'de düşmesi aylarca halktan saklanmıştı.[54] Bu durum savaşın ilk günlerinden beri böyleydi. Örneğin, Sarıkamış felaketinin yaşandığı sıralarda, Enver Paşa henüz "vehameti" anlayarak cepheden İstanbul'a dönmeden önce, *Türk Yurdu*'nun 7 Ocak 1914 tarihli sayısında "Osmanlı Şimal ordusunun Kafkasya'da ilerlemesi ve Ardahan'ın zaptı" başlığı altında, 35 senedir Rus işgali altındaki Ardahan ve Sarıkamış'ın geri alındığı iddia ediliyordu.[55] Yine aynı sıralarda, 2-3 Şubat 1915'te başarısızlığa uğrayan Birinci Kanal Seferi, 9 Şubat tarihli gazetelerde Enver Paşa tarafından başarılı olarak lanse ediliyordu.[56] Osmanlı hükümeti, uyguladığı katı sansürle bir emniyet sübabından mahrum olduğunu çok geç anlayacaktı. 1917'den itibaren ihtikâr sorunuyla ilgili yumuşak eleştirilere izin verilmeye başlandı. 11 Haziran 1918'de ise askerî sansür tamamıyla kaldırıldı. Bu tarihten itibaren gazeteler istediklerini basabileceklerdi; baskıya girmeden önce askerî sansürden onay alma zorunluluğu kalkıyor, as-

52 İskit, *a.g.e.*, 194.

53 Yalman, *Turkey*, 104.

54 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 3: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, 3. bs. (İstanbul: İletişim, 2000 [1952]), 625.

55 "Osmanlı Şimal Ordusunun Kafkasya'da İlerlemesi ve Ardahan'ın Zaptı," *Türk Yurdu* 74 (25 Kanunusani 1330/7 Ocak 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 31.

56 Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1997), 104-105.

kerî sansür görevlisi, gazetecilere, neyin askerî sır olup olmadığı konusunda danışmanlık hizmeti vermeye başlıyordu.[57] Gazetecilerle bir araya gelen hükümet üyeleri, kendi koydukları sansürden "cellat" diye bahsediyor, "iyi ve fena hareketleri için matbuata muhtaç" olduklarını belirtiyorlardı.[58] Bu geç kalmış rahatlamayla temkinli bir biçimde harekete geçen ve çeşitlenen İstanbul basını, mütarekenin imzalanması üzerine yurdu terk eden triyumviranın ardından çok sert bir İttihatçı karşıtlığına geçecektir.[59]

Triyumvira ve hizipçilik

Savaş sonrası dönemde, savaşla ilgili yazılanlarda en çok eleştirilen konuların başında İttihat ve Terakki'nin üç lideri Talat, Enver ve Cemal Paşalar gelir. Bu üç liderden başlayarak bütün İttihatçılara yayılan güç kavgasına dayalı hizipçilik, savaş döneminde etkin bir propaganda ağı kurulamamasında da önemli rol oynar. 1917'de Sait Halim Paşa'nın sadaretten ayrılması ve yerine Talat Paşa'nın geçmesiyle İttihat ve Terakki'nin lideri Talat Paşa olarak görünür. Fakat özellikle sivil kanadı temsil eden Talat ile askerî kanadı temsil eden Enver arasındaki iktidar kavgası, 1915'teki ilk Kanal Seferi'nden itibaren Suriye genel valisi olan ve bölgede bir tür hükümdar-diktatör havasıyla hüküm süren Cemal Paşa'nın da katılımıyla üçlü bir görünüm sergiler. Bunda, 1908-1918 arasındaki on yılın iç ve dış sıkıntıları, mücadeleleri nedeniyle İttihat ve Terakki'nin iktidarını normalleştirememesi, hep olağanüstü koşullarda hüküm sürmesi de etkili olmuştur. Savaşların zorlu koşulları bir devlet

57 Yalman, *Turkey*, 265.

58 Kologlu, *1918*, 43.

59 "Özel olarak üç Paşa, genel olarak İttihat ve Terakki hakkında o günlerde [mütareke basınında] kullanılan sıfatlardan şöyle bir liste yapılabilir: Hırsız, cani; hizbi meşum; haydut; müstekreh, iğrenç devirleri; cahil; muhteris; şaki; hunhar; katil; çete; adi, sefil güruh; çapulcu hükümet; melun; ruhu habis; beş parmağında beş kara olan alçaklar; bir mahalleyi bile idareden aciz olanlar; devri fezahat; musibet; kartal taklidi yapan kargalar; Selanik çocukları; imansızlar... vb." Kologlu, *1918*, 95.

adamı soğukkanlılığının İttihatçı liderlere nüfuz etmesini engellemiş, bir tür derebeylik ayrışması tavandan tabana yayılarak İttihatçı yönetimin homojenleşmesini engellemiştir.

Devlet adamlığı ile komitacı gizli cemiyet arasında gidip gelen liderlik etrafında keskin hizipleşmeler yaşanmıştır. Enver'in adamlarına Talat, Talat'ın adamlarına Enver güvenmemiştir. Savaş boyunca yaşanan ve halkın iktidardan iyice soğumasına yol açan iaşe konuları bile bu hizipleşmeden payını almış, Talat'ın adamı, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kara Kemal ile Enver'in adamı, Ordu Levazım Şubesi'nin başı Topal İsmail Hakkı Paşa arasında asla bir işbirliğine gidilememiştir. Aynı partiye mensup insanlar daima birbirlerinin hareketlerini kollayarak hareket etmek zorunda kalmışlardır.

Bu hizipleşmenin daha ufak, fakat aradaki mesafenin ve bulunduğu yerin öneminin etkisiyle doğru orantılı olarak önemli üçüncü ortağı Cemal Paşa Suriye'de neredeyse özerk bir yönetim oluşturmuştur. Savaştan sonra Cemal Paşa ve Suriye'deki idare biçimi çok tepki toplamıştır. Suriye'deki Arap milliyetçilerine yönelik şiddetli cezalandırma yöntemiyle Cemal Paşa bugün bile Arap kolektif belleğinde bir "kara efsane" olarak yaşamakta. Muhtemelen bu toprakların savaştan sonra Türk hâkimiyetinden çıkması ve Türk ordusu çekilirken Arap isyancılar tarafından "arkadan vurulması" nedeniyle, savaştan sonra Cemal Paşa Türk milliyetçileri tarafından da çok eleştirilir. Bu eleştirilerde Cemal Paşa'nın hodkâmlığının da katkısı olmakla birlikte, asıl olarak yokluk içindeki Anadolu'nun gereksindiği maddî kaynaklar ve insan gücünün burada heba edilmesi noktası vurgulanır. Örneğin, savaşın ilk yıllarında "tahsisat-ı mesture"nin en çok harcandığı yer Suriye ve Filistin cepheleridir; bu sıralarda Cemal Paşa'nın emrine verilen para yedi buçuk milyon altın lirayı geçmektedir.[60]

60 Ziya Şakir, *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* (İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944), 285. Cemal Paşa'ya ve Filistin Cephesi'ndeki harcama ve çalışmalara tam ters açıdan, olumlayıcı bir havada yaklaşan bir başka kaynak, dönemin kurmay subaylarından Ali Fuad [Erden], anı kitabında söylediklerıyle buraya ne kadar çok kaynak akıtıldığını da kanıt-

İttihat ve Terakki'nin savaştan sonra çok eleştirilmesinin önemli nedenlerinden biri de, en başta Enver Paşa olmak üzere, devlet erkânının halkın yaşadığı sıkıntılara hiç aldırış etmemeleri, halk vesika ekmeğini zor bulurken lüks harcamalardan kaçınmamalarıdır. Ahmet Emin Yalman bu durumu şöyle açıklar:

> Savaş liderlerinin sunduğu kötü örnek fedakârlık ve direniş ruhunu zayıflatırken suistimalleri de teşvik etmişti. Halkın yaşadığı yoklukları paylaşma gereksinimini hiçbir zaman hissetmemişlerdi. Çoğu kendilerini çok dürüst buluyordu. Bir bakıma öyleydiler de; fakat bu dürüstlük gıda dağıtımı konusunda kendilerini kanunun üstünde tutmalarını ve bolluk içinde yaşamalarını engellemiyordu. Bir bakan hükümet işleri için yolculuğa çıkacağı zaman, sofrası barış zamanı için bile alışıl-

---

lamış olur: "Harb esnasında vücuda getirilen eserler – Birinci Cihan Harbinde, Dördüncü Osmanlı Ordusu, ilk Kanal hücumundan sonra, Mısır seferini hazırlamak maksadiyle, çölde, demiryolu, şose, su tesisleri, sebze bahçeleri ve binalar yapmağa başlamıştır.

1332 (1916) ortasına kadar:

Dar hattın imtidadı olmak üzere Hafîrülavce'ye kadar demir yolu [Harbin başında son durak olan Sebastiya'dan itibaren 264 kilometre] ve Bîreyn'e kadar toprak tesviyesi

Rayak-Şam-Cesri Benati Yakub [Peygamber Yakub'un kızlarının köprüsü]-Nablus-Kudüs-Bîrussebi'-Bîrihasânâ-Birinci Habra şosesi (570 kilometre)

Birüssebi'den Bîrihasânâ'ya kadar birçok noktalarda, motörle işleyen tulumbalar konmuş kuyular, suyun biriktirilmesi için depolar ve havuzlar, aynı zamanda yüzlerce devenin su içebileceği kârgir yalaklar, su yolları

Birüssebi', Hafir ve Bîrihasânâ'da sebze bahçeleri

Depo, ambar, hastane olmak üzere birçok kârgir yapılar

Yüzlerce kilometre telgraf hattı yapılmıştır.

Bu tesisleri yapmak için Suriye'deki silâhlı ve silâhsız gayrimüslimler ile silâhsız müslimlerden ceman otuz bin mevcudunda bir çok amele taburları teşkil edilmiştir.

Paris'te çıkan Le Temps gazetesi harb esnasındaki bir başmakalesinde şöyle demişti:

'Les Turcs don't l'indolence coutumière a ete fouettee par les Allemands, ont realise dans le desert de Sinai une oeuvere gigantesque'. (Her zamanki uyuşuklukları Almanlar tarafından kamçılanmış olan Türkler Sina çölünde muazzam bir eser vücuda getirdiler.)

Hakikat öyle değildir, böyledir: 'Türkler, Alman mühendislerini dahi kullanarak Sina çölünde koca bir eser vücuda getirdiler.'

Bu eser rahmetli Cemal Paşa'nın yaratıcı iradesi ve yüce himmeti ile meydana gelmişti." Ali Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, 2. bs. (Ankara: Ulus Basımevi, 1949), 83-85.

madık lükslerle donatılmak zorundaydı. 1918'de İstanbul'dan Batum'a yapılan tek bir yolculukta, açlık halkın normal durumuyken, savaş diktatörü [Enver Paşa] ve maiyetinin sofra harcamaları 32.000 ABD doları tutuyordu. Yüksek siyasal konumlardakilerin çoğu gıda dağıtım yetkililerinden maliyet fiyatına gıda temininde bulunuyordu. İstanbul'daki Amerikan Konsolosluğu'ndan Mr. Einstein anılarında, Türk bakanların Çanakkale Boğazı'nın geçilebileceği 1915 yılının endişeli günlerinde en ünlü kulüplerde her gün toplanarak poker ve bilardo oynadıklarını söyler.[61]

Özelde triyumvira, genelde tüm İttihatçı idareyle ilgili bu sorunlar bir zihniyet durumunun yansımalarıdır ve maddî koşullarla da yakından bağlantılıdır. 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren İttihatçıların devlet adamlığı nosyonundan uzak oluşları her zaman vurgulanmıştır. 1908 yılında askerî ya da sivil bürokrasinin alt kademelerinde bulunan devrimci genç kadrolar, 1908-1914 arasında iktidarı denetleme tavrından doğrudan iktidara yürümüş, fakat bu yürüyüş sırasında çok sert iç ve dış koşullarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadele sırasında sürekli olağandışı yöntemlere başvurmak zorunda kalmışlar; gazeteci cinayetleri, sopalı seçimler, hükümet darbesi gibi yaptıkları her eylem, muhalifleriyle ilişkilerini adım adım onarılmaz bir noktaya getirmiştir. Her zorluk ve mücadele İttihatçı liderleri adamlarına yaklaşıp, parti içi ya da İttihatçı olmayan rakiplerinden biraz daha uzaklaşmaya zorlamıştır. Kısacası, 1913'te Mahmut Şevket Paşa suikastının ardından iktidarını iyice perçinleyen ve muhaliflerini sürerek ya da asarak dilsiz kılan İttihat ve Terakki, gücünü sadece zor kullanma yoluyla sürdürür hale gelmiştir. Halbuki bir hegemonya oluşturabilmeleri için, şiddetten daha etkili bir yol olan ikna etmeye de önem verebilmeleri gerekirdi. Ne var ki, savaş yıllarında maddî koşulların iyice zorlaşması ve öncelikle hegemonyanın ikna etme süreçlerinde kullanılacak aydınların ikna edilememesi nedeniyle halkla iktidar arasındaki uçurum gittikçe açılmıştır.

61 Yalman, *Turkey*, 240-241.

İttihat ve Terakki fazla karışık, fazla karmaşık, fazla elastikidir. Zorlu koşullar karşısında mücadele etmek için bunlar olumlu özellikler olabilir, fakat halk tarafından kabul edilmek ve hegemonyayı oluşturabilmek için olumsuz özelliklerdir. Özellikle basit öncüller üzerinde kurulması ve ustalıkla idare edilmesi gereken propaganda faaliyeti için hiç uygun değildirler. Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın hatıralarında Talat Paşa'yı betimlerken söyledikleri, İttihatçı yönetimin etkin bir propaganda mekanizması kuramaması açısından da geçerlidir. Yahya Kemal, Talat Paşa'nın en başından en sonuna kadar İttihat ve Terakki'nin gerçek reisi olduğunu söyler. Bin türlü zihniyeti, yaratılışı, "emeli" bir araya getiren ve dağılmamasını sağlayan Talat Paşa'dır. Bu ittifakın içinde "dinsiz masonlar ile şiddetli Panislâmistler, en geniş düşünceli hümanistler ile en dar kafalı milliyetçiler, en seciyeli adamlarla en seciyesizler, en dürüstler ile vurguncular ve harp zenginleri" bir arada durabilmişlerdir. Bu birleşmeyi Talat Paşa başarmıştır. Fakat bu başarı aynı zamanda hem Talat Paşa'nın hem de İttihatçıların geleceğe kalmalarını engellemiştir.[62]

62 "Mamafih *Talat* İttihad ü Terakki'nin ilk saatinden son saatine kadar hakiki reisi idi; o, Cemiyet'e kendi hilkatinin bütün vasıflarını bir marka gibi vermişti. İttihadcılığın hem çok derlitoplu, hem de elastiki oluşu reisinin yaratılışından geliyordu. *İttihad ü Terakki* kadar bin bir türlü zihniyeti, bin türlü yaradılışı, bin türlü emeli, bir araya toplamış ve dağılmamış, bilakis zaman geçtikçe daha ziyade toplanmış ve kuvvetlenmiş siyasî bir cemiyeti Avrupa'nın ve Asya'nın tarihinde göstermek imkânsızdır. İttihadcı ittifakının içinde en dinsiz *masonlar* yanında en şedid İslam ittihadcıları; en geniş insaniyetçi ve medeniyetçiler yanında en dar kafalı milliyetçiler bulunduğu gibi, en seciyeli tanınmış adamlarla seciyesizlikleri herkesce malum adamlar, maddî menfaatlerden uzak, temiz vatanperverlerle vurguncular ve harb zenginleri yanyana ve birbirini çok sever olarak görülüyordu. Böyleyken *İttihad ü Terakki* dağılmadı. Bu terkibi *Talat* vücuda getirmiştir onun cazibesi onun herkesi kendine sonra Cemiyet'e bağlayışı, onun binlerce insanı en yakın arkadaş vehmini vererek idare edişi, bu birliğin mayası idi. Bu hakikati söyledikten sonra bir müşahedenin sırası gelir: *Talat*'ın bu muazzam marifeti bir *hal*'i terkib etmeğe sevk etmeye ve idare etmeye yaradı; lâkin sırf komitacı siyasetinden ibaret olan bu marifet, ne *Talat*'ın şahsını istikbalin hafızasına muayyen bir timsal gibi nakledebildi, ne de *İttihad ü Terakki*'nin hangi fikri temsil ettiğini belirtebildi. Çünkü *Abdülhamit*'in siyaset hocası ve devrinin hakiki bir timsali olan *Küçük Said Paşa* ile onun zıdd-ı kâmili olan *Ömer Naci*'yi, yahud da cins ahlak ve fikirde o derece birbirine zıd olan *Karasu Efendi* ile *Hayri Efendi*'yi yahud da demirden seciyeli bir adam olan *Doktor Nâzım*'la seciyesizliği temsil etmiş olan

Yahya Kemal, Talat Paşa'nın "bir *hal*'i terkip etmek, sevk etmek ve idare etmek" becerisinden söz eder.[63] Bu beceri aynı zamanda, geçmişle hesaplaşamamak ve geleceği planlayamamak bağlamında bir handikaptır. Ekonomik yoksunluklar bir yana, İttihatçı yönetim cephe ve cephe gerisindekilerin psikolojik durumunu güdüleyecek kapsamlı ve sürekliliği olan genel bir propaganda siyasetini de oluşturamamıştır. Propagandaya yönelik çabalar hep günün koşullarına ve gerekliliklerine göre ele alınmış, bazen devletin bekası için Osmanlılık, bazen Arapların elden kaçırılmaması için İslâmcılık, bazen de Kafkaslar'daki ilerleyişin verdiği ilhamla Turancılık siyasetleri peşinde koşulmuştur. Fakat bunlar arasında bir süreklilik ve uyum sağlanamamış, sağlandığı zamanlarda da bu durum kamuoyuna anlatılamamıştır. Ayrıca İttihatçı liderler kendi anlayışları doğrultusunda derinliği olmayan propaganda siyasetleri gütmüş, bunlar arasında bir eşgüdüm sağlanamadığı gibi, birbiriyle çatıştığı durumlar da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, savaş döneminde etkin bir propaganda kurulamamasında özelde İttihatçı liderler, genelde tüm İttihatçı yönetim kademelerinin payı vardır.

Altyapı sorunları

1908-1918 arası bunalımlı dönem, 18. yüzyıl sonlarında başlayan Osmanlı modernleşmesinin zirvesi ve Cumhuriyet döneminin laboratuvarıdır. Bu dönem, yanlışlarıyla ve doğruyu bulmaya yönelik denemeleriyle çok önemlidir. Bu döneme damgasını vuran İttihatçılık, 1918 sonrası Mütareke ve Millî Mücadele dönemi ile 1923 sonrası Cumhuriyet tarihçiliklerinde Osmanlı İmparatorluğu'nu çökertmekle suçlanmıştır. Bu suçlama

---

Doktor Tevfik Rüşdü'yü bir arada, senelerce halhamur etmek mucizesini gösteren büyük bir politikacı zamanında ne kadar sihirkâr olursa olsun, öldükten sonra istikbalin nesillerine tesir edemez. İstikbalin nesillerine, bilakis hayatlarında yekpare kalmış, dikine gitmiş bir tek fikir uğrunda tek başına kalmayı tercih etmiş olanlar tesir edebilirler." Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, 2. bs. (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976), 171-172.

63 *A.g.e.*

yanlış olmamakla birlikte eksiktir. İttihatçılar ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında iktidarı elinde tutan triyumvira, bir önceki bölümde de tartışıldığı gibi pek çok konuda sorumludurlar. Ama onların sorunlu zihniyetleri de dönemin ürünüdür, sadece kişisel psikolojileriyle açıklanamaz. Pek çok konuda olduğu gibi, savaş döneminde olumlu bir propaganda mekanizması kurulamamasında da sorumluluk sadece İttihatçı liderlikte değildir. Onların davranış biçimlerini sınırlayan maddî koşullar ve özellikle Osmanlı Devleti'nin yaşamakta olduğu altyapı sorunları dikkatle ele alınmalıdır.

Osmanlı gerek altyapı gerek üstyapı açısından Birinci Dünya Savaşı'na hazır değildir. Altyapısındaki açıklarla bağlantılı olarak, savaşı moral açıdan taşımasına yardım edecek ulusal kültürü de gelişimini tamamlayamamıştır. Bu gelişmemişlik durumunu maddî koşullardan başlayarak ele alalım. Her şeyden önce, Osmanlı İmparatorluğu 1914 yılı itibarıyla, Birinci Dünya Savaşı arifesinde bir nüfus sorunundan mustariptir. Yaklaşık iki milyon kilometrekarelik bir yüzölçümüne sahip imparatorlukta,[64] yirmi ila yirmi altı milyon arasında bir nüfus yaşamaktadır.[65] Bu nüfus, yoğunlukları bölgelere göre değişen çokuluslu bir yapı sergilemektedir; nüfusun yüzde 40-45'i ağırlıklı olarak Anadolu'da yerleşik Türklerden, yüzde 35-40'ı Araplardan oluşurken, kalan nüfus Kürt, Ermeni, Rum, Yahudi vd. unsurlardan oluşmaktadır.[66] Aynı tarihte, gelişmiş Avrupa

64 Ahmet Emin Yalman 1914 yılındaki yüzölçümünü 1.710.000 ile 1.790.000 km^2 arasında veriyor. Yalman, *Turkey*, 78; Vedat Eldem ise 1.937.900 km^2 olarak vermekte.Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 4.

65 Yalman, 1884 nüfus sayımında sayılmayan veya kısmen sayılan bölgeleri de hesaba katarak (bu bölgeler Bağdat, Basra, Hicaz, Yemen, Lübnan gibi Arap nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerdir) 25 milyon civarında bir nüfus veriyor: Yalman, *Turkey*, 78. Eldem ise 26.387.000 rakamını hesaplamakta: Eldem, *a.g.e.*, 4. Bununla birlikte, Erickson, 1913'te New York'ta yayınlanan *The World Almanac and Encyclopedia, 1914*'e dayanarak Osmanlı nüfusunu 22 milyon olarak gösteriyor; Erickson aynı tarihlerdeki "British Intelligence" kaynaklarının nüfusu 20 milyon olarak verdiğini belirtmekte: Edward J. Erickson, *Ordered to Die*, 15.

66 Yalman, *a.g.e.*, 78; Eldem, *a.g.e.*, 4. 1914 öncesi Osmanlı nüfusuyla ilgili ayrıntılı incelemeler için bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914:*

ülkelerinin nüfusları Osmanlı nüfusunu ikiye, üçe katlar. 1914 itibarıyla Almanya'nın nüfusu 65, İngiltere'nin 45, Fransa'nın ise 39 milyondur.[67]

1914 öncesi Osmanlı nüfus artış hızı yüzde 1'in altındadır. Araştırmacılar dünya ortalamasının altındaki bu düşük hızı bozuk sağlık koşullarına, savaş, tenkil ve isyanlar nedeniyle oluşan insan kayıplarına ve çok uzun süren askerlik koşullarına bağlamaktadırlar.[68] Örneğin Ahmet Emin Yalman, dönemin tıp kaynaklarına dayanarak imparatorluğun batısına göre daha gerikalmış Doğu Anadolu'daki çocuk ölümleri oranını yüzde 80 olarak verir; bu rakamın abartılı olduğunu belirtirse de, en az yarısının doğru olduğunu söyler. Doğu Anadolu'daki köyler, sıtma ve frengi bölgeleri dışında oldukları halde, bu bölgedeki sıtma salgını oranı yüzde 14, frengi oranı yüzde 9'dur. Nüfusun yüzde 72'si tifüs tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bölgedeki evlerin yüzde 57'si sağlık altyapısından mahrumdur. Aslında şehirlerdeki sağlık koşulları da çok iyi değildir. 1914'te sadece birkaç büyük şehrin modern lağım ve içme suyu sistemleri bulunmaktadır.[69]

Bütün dünya ekonomisinin bir bütün olarak geliştiği 1880-1914 arası dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun yıllık kalkınma hızı yüzde 2,2'dir. Bu oran gelişmiş ülkeler için normal ol-

---

Demographic and Social Characteristics (Maddison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985); Cem Behar, yay. haz., *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996).

67 Erickson, *a.g.e.*, 15.

68 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 23. 1914'ten önce orduda yeni teşkilatlanma çabaları olmuştur; bunlar başlamadan önce zorunlu askerlik süresi üç yıldır, ama sorunlar nedeniyle yedi sekiz yıldan aşağıya da düşmemiştir. Bir yandan zorunlu askerlik süresi gereksiz yere uzarken, öbür yandan uygulanan bedel-i nakdî uygulamalarıyla gayrimüslimler ve zengin kesimler askerlikten muaf kalmış, böylece zorunlu olarak Anadolulu Türk köylüsüne dayanan ordu, tarımsal yapıların gelişimini de olumsuz yönde etkilemiştir. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6. Kısım (1908-1920)* (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1996), 91.

69 Yalman, *Turkey*, 81. Yalman aynı yerde şu bilgiyi de verir: Bölgedeki Hıristiyan köylerinde okuryazarlık oranı yüzde 21'i bulurken, Müslümanlar arasında bu oran yüzde 0,7'dir.

makla birlikte, gelişmekte olan ülkeler açısından düşüktür. Söz konusu dönemde Osmanlı ekonomisi, dünyadaki genel eğilim doğrultusunda istikrarlı bir fiyat ve para düzenine sahiptir ve ılımlı bir gelişme sergiler. Ama bu sırada gittikçe dış dünyaya bağımlılık artmakta, devletin malî durumu sürekli kötülemekte ve yönü belirsiz ekonomi politikaları uygulanmaktadır.[70] Belirli bir oranda dış pazarlara açılmanın etkisiyle kapitalistleşmeye başlasa da, Osmanlı temelde bir tarım ülkesidir; nüfusun yüzde sekseni tarımla uğraşmaktadır.[71] Bu durumun olumsuz etkisini kişi başına gelir karşılaştırmaları aracılığıyla da görebiliriz: 1914'te Batı Avrupa ülkelerinde kişi başına gelir 170, Rusya'da 68, Osmanlı'da 44 (Trakya, İstanbul ve Batı Anadolu'da 66; Irak'ta 34) Amerikan Doları'dır.[72]

Bununla birlikte, imparatorluğun özellikle ticaretin canlı olduğu İstanbul, İzmir gibi liman kentlerindeki ekonomik yaşam ve refah seviyesi, azgelişmiş bölgelerine nispetle çok daha yüksektir. Bu refahtan en büyük payı alanlar ise, 1880-1913 arasında bütün dünyada görülen fiyat istikrarından yararlanan Osmanlı memurları ve ücretlileridir. Osmanlı, bir yüzyılı aşkın modernleşme sürecinde, yine bütün dünyada görülen bir gelişme doğrultusunda, gittikçe büyüyen bir bürokrasi ve memur kitlesine sahip olmuştur.[73] Bunların aldıkları maaşlar ve diğer ücretler komşu ülkelere nispetle daha yüksek, fiyatlar ise nispeten daha ucuzdur. 1914 öncesinde orta halli bir memur, maaşıyla 100 kg. et satın alabilir. Hatta para aristokrasisi, sanayileşmiş ülkelerin tersine, büyük tüccar ve sanayicilerden değil, yüksek memurlardan oluşmaktadır. Bu durum sonucunda, çevre ülkeler içinde Romanya ve Mısır'dan sonra en yüksek ithalat oranlarına Osmanlı sahiptir.[74] Lüks emti-

70 Eldem, *Osmanlı Imparatorluğu*, 235.

71 *A.g.e.*, 17.

72 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 2.

73 Osmanlı bürokratik reformu için bkz. Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980) ve *Ottoman Civil Officialdom, A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989).

74 Eldem, *Osmanlı Imparatorluğu*, 6-7.

anın dışında, Osmanlı'nın savaş öncesi temel ithalat maddeleri un, buğday, pirinç, şeker, kahve ve çay gibi tüketim maddeleridir. Başta gelen ihracat maddeleri ise tütün ve kuru meyveden oluşmaktadır.[75]

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle önde gelen kentlerinde görülen bu rahatlık savaş yıllarındaki rahatsızlığının da kaynağını oluşturacaktır. Osmanlı coğrafyasında civar ülkelere göre nispeten düşük fiyatlar aynı zamanda bölgeden bölgeye değişmektedir de. Bunun temel nedeni, ülkenin aşağıda değinilecek olan ulaşım altyapısının zayıflığının da etkisiyle tek bir pazar haline gelememesidir.[76] Savaş öncesinde alım gücü yüksek maaşıyla ithal ürünleri tüketen Osmanlı kentlileri, savaşa girildikten sonra dış ticaret yollarının kapanması ve zamanla inanılmaz rakamlara varan enflasyon nedenleriyle kıtlık koşullarında yaşamaya başlayacaklardır. Özellikle İstanbul'un beslenmesi savaş boyunca hükümeti çok zorlayacak, halkı zorluklarla karşı karşıya bırakacak ve "millî iktisat" politikalarından da güç alan karaborsacı ve ihtikârcı tüccarlar nedeniyle halkın hükümete hiç güvenmemesine yol açacaktır. 1918 Ekim'inde hayat pahalılığı Düyün-ı Umumiye endeksine göre, savaş öncesinin 15 mislidir; dört yıllık savaş döneminde memur maaşları yüzde 50 artmış, buna karşın alım gücü yüzde 60-80 düşmüştür. 1918'in 100 Osmanlı Lirası, alım gücü açısından savaş öncesinin 25 Osmanlı Lirası'na denktir.[77]

1914-1918 arasında ne kadar gelişmiş olurlarsa olsunlar, tüm ülkelerde kişi başına günlük kalori miktarları düşmüş,[78] sivil halkın beslenme gereksinimlerini karşılamak amacıyla temel tüketim maddeleri vesikaya bağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle İstanbul'da savaşın başından itibaren en çok soruna yol açan tüketim maddesi ekmek olacaktır. Savaş boyunca kalitesi günden güne düşen ekmek, savaşın başında

75 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 7.

76 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*, 134.

77 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 131.

78 İngiltere'de 1913'te 3057 olan kalori miktarı 1918'de 2740'a düşmüştür; bu oran Fransa'da 2850'ye 1870, Almanya'da 2972'ye 1500'dür. Eldem, *a.g.e.*, 23.

nüfus başına bir somun olarak dağıtılırken, bu miktar 1916'da 250 dirheme, 1917'de 150 dirheme düşecektir.[79]

Malî açıdan kötü yönetilen, devlet bütçesinin çevrilebilmesi için sürekli dış borca gereksinim duyan Osmanlı ekonomisi sanayi açısından da, sanayi ve teknolojinin son sınırlarının zorlandığı Birinci Dünya Savaşı'na hazır değildir.[80] 1913'te beşten fazla işçi çalıştıran işletme sayısı 269 olan Osmanlı'da, bu rakam 1915'te ancak 282'ye yükselecektir. Gıda, inşaat, deri işleme, matbaa gibi çoğu küçük ölçekli bu işletmelerin yüzde 55'i İstanbul'da yer almaktadır ve yüzde 81'i özeldir. Kesin olmayan rakamlara göre 1913'te toplam 16.975 olan sanayi çalışanı, savaşın etkisiyle 1915'te 14.060'a düşmüştür.[81] Savaş sırasında bütün sanayi kolları gerileyecek, sadece savaş sanayiinde bir ilerleme görülecektir. Savaştan önce üç bin olan savaş sanayii çalışan sayısı, savaşın son senelerinde on bini geçecektir.[82]

1914 öncesi Osmanlı'da demir ve çelik üretimi önemsiz, kimyasal üretimi yok denecek derecededir ve çok az petrol işleme tesisi mevcuttur. Hepsi İstanbul'da bulunan tek bir top ve küçük silah, tek bir top mermisi ve mermi, yine tek bir barut fabrikası mevcuttur.[83] Savaştan hemen önce Almanya'da 277 milyon, İngiltere'de 292 milyon, Fransa'da 40 milyon olan yıllık kömür üretimi Osmanlı'da 826 bin tondur.[84] Ereğli Kömür Havzası'ndan çıkarılan kömür bir ara bir milyon tonu geçerken, savaşa girildikten sonra Rus donanmasının bölgede verdiği zarar nedeniyle üretim 200 bin tonun altına düşecektir.[85]

Bu koşullarla bağlantılı olarak Osmanlı'daki ulaşım imkânları da çok kısıtlıdır. Osmanlı ekonomisi hareketsiz bir görünüm sergiler. Ticarî faaliyet İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut gibi li-

79 Ağırlık ölçüleri Osmanlı'da bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu. İstanbul'da bir dirhem 3,207 gramın karşılığıdır.

80 1911-1913 arası bütçelerinde 34 milyon Türk Liralık açık vardır. Yıllık bütçenin yüzde 30'u Düyûn-ı Umumiye borçlarına gitmektedir. Erickson, *a.g.e.*, 17.

81 Yalman, *Turkey*, 92.

82 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 81.

83 Erickson, *a.g.e.*, 16-17.

84 *A.g.e.*, 16.

85 Eldem, *Harp ve Mütareke*, 78.

man kentleri ve hinterlantlarıyla sınırlıdır. İnsanlar genellikle sadece askerlik ve memuriyet nedeniyle doğdukları yerlerden ayrılmaktadırlar. Şehirler ve bölgeler arası ulaşım bir yana, şehir içi nakliyat bile çok düşüktür.[86] 1914'te bir milyon civarında nüfusa sahip İstanbul'da yılda 84 milyon trafik olmakta, nüfus başına düşen pay 86'dan ibaret kalmaktadır. İstanbul'a 1869'da gelen tramvay 1914'te 33 km. uzunluğundadır ve ancak 1914'te elektrikle işlemeye başlamıştır.[87] 1914'te bütün ülkede 187 motorlu araç mevcuttur.[88] Deniz nakliyatı, yüzde 90 oranında yabancı teknelere dayanmakta ve küçük tonajlı ve çoğunluğu yelkenli bir ticaret filosu bulunmaktadır. Karayolları az, mevcut olanlar da bakımsızdır.

Fakat Osmanlı ulaşım altyapısının en önemli açığı demiryollarındadır. Demiryolu Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli ulaşım ve nakliye aracı olmuştur. 1914'e gelindiğinde ulusal savunma ve ekonomi amaçlı demiryolu ağları sanayileşmiş ülkelerde tamamlanmış durumdadır. Almanya 540 bin km²'lik bir alanda 64 bin km., Fransa 536 bin km²'lik bir alanda 51 bin km., Hindistan 3.160.000 km²'lik bir alanda 55 bin, ABD 7.739.524 km²'lik bir alanda 388.330 km demiryolu ağına sahiptir.[89] Oysa iki milyon km² civarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam 5.759 km demiryolu mevcuttur. Ayrıca Osmanlı demiryollarının büyük kısmı yabancı şirketlere aittir ve çalışanların büyük bölümü Türk değildir. Bütün bu olumsuzluklar bir yana, yabancı sermayeyle yapılan demiryolları savunma amacı düşünülmeksizin, sadece ticarî amaçla döşenmiştir.[90] İstanbul'dan başlayan demiryolu Güney Anadolu'da, önce Toroslar'daki Pozantı'da ve sonra da Amanoslar'daki Osma-

86 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*, 92-94.

87 Eldem, *a.g.e.*, 110.

88 Bunların 110'u İstanbul, 22'si İzmir, 25'i Suriye ve 30'u diğer yerlerdedir. Eldem, *a.g.e.*, 96.

89 Erickson, *a.g.e.*, 16.

90 Gerçi buradaki ticarî amaç da sorunludur; belirli bölgeleri birbirine bağlamakla yetinen Osmanlı demiryolları zengin bölgelerden geçtiği halde, karayolu bağlantılarının zayıflığı nedeniyle düşük bir trafik sergiler. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*, 105.

niye'de kesintiye uğramakta, bu noktalarda trenlerin yükü elverişsiz karayollarıyla ve engebeli araziden geçilerek bir sonraki noktaya taşınmaktadır. Amanos Tüneli ancak 1917 Ocak'ında tamamlanabilirken, Toros Tüneli savaş sona erdiğinde henüz tamamlanamamış durumdadır.[91] Ülkenin batısının doğusuyla trenyolu bağlantısı yoktur. Bu nedenle, İstanbul'dan yola çıkarak Doğu cephesine gidecek birliklerin yolda geçirdiği süre iki aya yaklaşmaktadır.

Bu koşullar altında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı orduları daha çok hayvan gücüne dayanacaktır. Fakat imparatorluğun hayvan nüfusu da düşüktür ve hıyarcıklı veba ve diğer bulaşıcı hastalıkların tehdidi altındadır. Buna rağmen, 1913'teki veteriner sayısı 250'den ibarettir.[92]

İmparatorluğun iletişim imkânları da sınırlıdır. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu dönemin en yaygın iletişim aracı olan telgrafa yabancı değildir. İlk telgraf hattı 1854'te, Kırım Savaşı sırasında kurulan Osmanlı'da, savaştan önce 50 bin kilometrelik hat mevcuttur.[93] Fakat savaş sırasında bu ağ yeterli olmayacak, sansür nedeniyle olduğu kadar yetersizlik nedeniyle de telgrafla iletişime kısıtlamalar getirilecektir. Dönemin bir diğer iletişim aracı olan telefon ise Osmanlı için bir yeniliktir. Avrupa'da 1877'de halk arasında yayılmaya başlayan telefon, Osmanlı'da ilk kez 1909'dan sonra devlet bürokrasisinde kullanılmaya başlanmıştır. 1911'de İngiliz ve Amerikan sermayeli İstanbul Telefon Şirketi tarafından oluşturulmaya başlanan telefon ağının 1914'teki abone sayısı 4.159'dur.[94] Bu konudaki azgelişmişlik savaş yıllarında olumsuz etkisini gösterecektir; Berlin, Viyana ve Sofya'yla telefonda konuşabilen İstanbul, cephedeki ordularıyla telefon görüşmesi yapamaz haldedir.[95]

Osmanlı İmparatorluğu'nun maddî imkânlarındaki bu ye-

91 Yalman, *Turkey*, 85-86.

92 *A.g.e.*, 88-89.

93 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu*, 113. Talat Paşa da 1908'den önce Selanik'te telgraf memurudur. Sadrazam olduğu zaman bile ilk mesleğini unutmamış, evinde bulunan bir telgraf aleti aracılığıyla bizzat görüşmelerde bulunmuştur.

94 *A.g.e.*, 114.

95 Yalman, *Turkey*, 90.

tersizlikler, ulusal kültürün oluşumu ve savaş yıllarında propaganda amaçlı pratik kullanımı konusunda yaşamsal öneme sahip eğitim alanının da gelişememesine yol açmaktadır. Osmanlı'da modernleşme süreci, 18. yüzyıl sonunda askerî alandaki reformlarla başlamıştır ve bu reformların önemli bir bölümü de modern askerî eğitim kurumlarının oluşturulmasına yöneliktir. Yani Osmanlı modernleşmesi bir anlamda eğitim reformundan yola çıkmıştır. Ne yazık ki eğitim, 1914'e gelindiğinde modernleşme çabalarının en başarısız göründüğü alanlardan biridir. Modernleşmenin tavandan tabana yönelmesiyle bağlantılı olarak da, Osmanlı eğitimi hep yüksek öğrenim alanından ilköğrenime doğru bir gelişme gösterir; Osmanlı ilköğretimi, çok fazla maddî kaynak gerektirmesinin de etkisiyle gereken ilgiden hep yoksun kalmıştır.

Özel, yabancı ve gayrimüslim anasıra ait okullar dışarıda tutulduğunda, 1912-1913 tarihlerinde Osmanlı topraklarında 12.814 ilkokul (596.460 öğrenci ve 19.212 öğretmen), 153 ortaokul (27.461 öğrenci ve 1.518 öğretmen), 17 lise (1.518 öğrenci ve 141 öğretmen), 17 yüksek öğrenim kurumu (6.677 öğrenci ve 368 öğretmen) mevcuttur.[96] Bu düşük rakamlara da ancak 1908 sonrası Meşrutî dönemde görülen önemli gelişmeler sayesinde ulaşılmıştır. 1904-1908 arasında 200 bin Osmanlı Lirası civarında olan Maarif Nezareti bütçesi, 1909'da 660 bine, 1910'da 940 bine, 1914'te 1.230.000'e yükseltilmiştir. İmparatorluk sınırlarındaki küçülmenin de etkisiyle, 1914'te eğitim harcamaları önceki dönemin 10-12 katına çıkmaktadır.[97]

96 Yalman, *a.g.e.*, 82. Devlet İstatistik Enstitüsü "Tarihi İstatistikler Dizisi"nde, kapsamlı bir eğitim istatistikleri kitabı yayınlamıştır. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, yay. haz., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).

97 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 2. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), 347. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önemli yayıncılarından Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin, Balkan Savaşı'nın ardından yazdığı *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz* başlıklı kitabı pek çok kültürel konuda olduğu gibi, eğitim konusunda da önemli bilgiler içerir. Tüccarzâde, *Gotha Almanağı*'ndan yola çıkarak, çeşitli ülkelerin 1913 nüfuslarıyla eğitim bütçelerini karşılaştırır ve Osmanlı'nın geriliğini saptar. Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*, Melek Dosay Gökdoğan (yay. haz.) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 17-19. Tüccarzâde'yle ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Ba-

Yine 1908'den sonra ilköğretim parasız ve zorunlu hâle getirilmiş, özel ilköğretim vergisi konmuş, bir yandan eğitimin birleştirilmesi ve ulusallaştırılması yönünde çabalara girişilirken, bir yandan da Arap alfabesinin Türkçe'ye daha uyumlu hale getirilmesine yönelik denemelerde bulunulmuştur.[98] II. Abdülhamit'in tehlikeli ve gereksiz gördüğü yüksek öğrenime bu dönemde çok önem verilmiş, Darülfünun'un gelişmesi için çaba harcanmıştır. 1908 öncesinde sınavla öğrenci alan ve eğitimin paralı olduğu üniversite, bu dönemde giriş sınavları olmadan ve parasız öğrenci almıştır. Bunun sonucunda, eski dönemde Mülkiye'ye senede 40 öğrenci girerken artık 300 öğrenci girmektedir; Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenci sayısı 260'tan iki binin üstüne çıkmıştır.[99]

Özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra, yaşanan hezimetin uyandırdığı milliyetçiliğin de etkisiyle Darülfünun'da büyük bir canlanma yaşanacaktır. Birinci Dünya Savaşı'na girildikten sonra, 1915 yılında bir üniversite reformu yapılarak 19 Alman ve bir Macar profesör getirtilir. Bu yabancı hocaların yardımıyla üniversitenin von Humboldt geleneğine uygun bir biçimde, araştırmacı bir kimlik kazanması amaçlanmaktadır. Fakat savaşın etkisiyle hem kaynaklar, hem de öğrenci sayısı çok düşüktür ve arzulanan sonuçlar alınamaz.[100] Savaş yıllarında çeşitli

---

şak Ocak, *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıraçan* (İstanbul: Müteferrika, 2003).

98 İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 473.

99 Akşin, *a.g.e.*, 347. II. Abdülhamit döneminde eğitim alanındaki gelişmeler için şu kaynağa bakılabilir: Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul: Ötüken, 1980). Daha yakın tarihli şu çalışma ise, Tanzimat'ın ilanından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar uzanan süreci kapsamlı bir yaklaşımla ele almaktadır: Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001). Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde eğitimin kapsamlı ama analitik olmayan bir değerlendirmesi için bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt. 3-4 (İstanbul: y.y., 1977). Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini birlikte ele alan yakın tarihli bir başka çalışma için bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2003).

100 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 97-98.

meslek okulları da açılacaktır. Ayrıca, Almanya'yla müttefik olmanın da etkisiyle, Almanya'da eğitim savaş yıllarında arzulanan ve hem Türk, hem Alman hükümetlerinin teşvik ettiği bir moda haline gelecektir:

> Eğitimini tamamlamak üzere Almanya'ya gitmek savaş yıllarının bir modası haline gelmişti. Bu durumu üç şey teşvik ediyordu. Birincisi, askerlik çağı gelmemiş gençlerin tahsil görmek üzere Almanya'ya gitmesine izin veriliyordu. Tahsillerini tamamlayana kadar izinli sayılmaktaydılar. Bu nedenle, maddî açıdan gücü yeten pek çok baba oğullarını askerlikten kurtarmak için Almanya'ya göndermekteydi. İkincisi, Almanya Türk öğrencilerine kolaylık gösteriyor ve bunları kısmen sübvanse ediyordu. Öğrencilerin büyük çoğunluğu Türk-Alman cemiyetlerince destekleniyor ya da Alman eğitim kurumlarına ücretsiz olarak kabul ediliyorlardı. Ve üçüncüsü, Türk hükümeti Almanya'da eğitim gören Türklerin sayısını sürekli ve kendi cebinden artırmaktaydı. Bunların içinde sadece genç öğrenciler değil, çeşitli mühendislik alanlarında eğitim alan subaylar, farklı sınıflardan memurlar ve meslekî eğitim alan yetimler de bulunuyordu. Özellikle memurlar, pratik tecrübe kazanmaları için Alman hükümet ofislerinde çalıştırılmaktaydı.[101]

1908 sonrasında başlayan ve 1914'ten sonra da devam eden bu çabalar ne yazık ki çok başarılı olamayacaktır. Bütün bu çabalar henüz filizlenme aşamasındayken ve sağlam sonuçlar alınmadan Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarına girilmesi eğitimin yeterince gelişmesini engellemiştir. Sağlam bir ilköğretim ağının oluşmadığı Osmanlı İmparatorluğu, eğitim birliğinin ve ulusallaşmanın da henüz sağlanamaması nedeniyle vatandaşlarına birörnek ve sağlam bir ulusal eğitim verememektedir. Okuryazarlık oranının düşüklüğü savaş yıllarında Osmanlı or-

---

101 Yalman, *Turkey*, 227. 1908-1918 yılları arasındaki Türk-Alman ilişkilerine eğitim konusu açısından eğilen kapsamlı ve yakın tarihli bir çalışma için bkz. Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim* (İstanbul: İletişim, 2003).

dularındaki erler ve cephe gerisindeki sivillerin moral açıdan desteklenmesini engellemektedir. Okuryazarlıkla ilgili elde sağlam bir bilgi bulunmamakla birlikte, bu oranın 1914-1918 arası dönemde yüzde onu geçmediği sanılmaktadır.[102]

Savaş dönemi Osmanlı hükümetlerinin etkin bir propaganda ağı kuramamasının nedenlerinden biri de, yayıncılık sektörünün henüz tam olarak gelişememesidir. Gutenberg'in icadından yaklaşık yüzyıl sonra gayrimüslim unsurlar aracılığıyla Osmanlı coğrafyasına gelen matbaa, dinî nedenlerle 1729 yılına kadar Türkçe kitap basımı için kullanılamamıştır. Bu tarihten itibaren çok ağır adımlarla gelişmeye başlayan Türk matbaacılığı 1729-1928 arasındaki iki yüzyılda ancak 30 bine yakın kitap basabilmiştir.[103] Tıpkı eğitimde olduğu gibi, bu alanda da ulusallaşmanın savaşa girildiğinde henüz istenen boyutlarda olmadığı bilinmektedir. Ziya Gökalp o dönemde yazdığı bir yazıda bu durumu çok iyi özetlemiştir. Gökalp'e göre, Osmanlı eğitimi ulusal değil, "kozmopolit'tir ve İstanbul'daki kitapçı dükkânlarının "tasnifi" bunu kanıtlamaya yeterlidir. İstanbul'da üç tür kitapçı vardır: Sahaflar, Beyoğlu kitapçıları ve Babıali Caddesi'ndeki kitapçılar. Sahaflar "Arap ve Acem maarifine", Beyoğlu'ndakiler "Avrupa maarifine" aittir. Babıali Caddesi'ndekiler ise Tanzimat maarifinin özelliklerini sergiler, yani

102 Erik Zürcher, "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience," Hugh Cecil ve Peter Liddle (der.) *Facing Armageddon: The First World War Experienced* içinde (Londra: Leo Cooper, 1988), 230.

103 Meral Alpay bu konuda şu dökümü vermekte:

1729-1829	180
1830-1875	2.894
1876-1892	3.277
1893-1907	4.250
1908-1917	6.827
1918-1928	6.376
Tarihsiz	3.603
Toplam	27.407

Bu rakamlara, 1928 öncesi ve sonrasında yurtdışında basılan kitaplar da dâhildir. Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 47-48. Yayıncılıkla ilgili daha kısa ve rahat ulaşılabilir bir kaynak için bkz. Nuri Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1686.

diğer ikisinin "perişan tercümelerinden, acemicesine intikal ve taklidlerinden mürekkeptir."[104]

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun alt ve üstyapıya yönelik maddî koşullar açısından hiç de olumlu bir durumda olmadığı görülmektedir.[105] Bütün bu açıkları izale etmeye yönelik çabalar, savaş döneminde etkin bir propaganda ağının kurulmasına yol açmamıştır. Osmanlı'nın böyle bir propagandanın önemini ve gerektirdiği şeyleri anlayabilmek ve temin etme çabasına girişmek için mecali bile yoktur. Yine de, daha önce değindiğimiz gibi, az da olsa birtakım denemelere girişilmiştir ve ilerleyen bölümlerde bunların öyküsünü de izleyeceğiz. Fakat bundan önce, savaşla ilgili kültürel üretimin dayanmak zorunda olduğu ideolojik üstyapıyı, buradaki gelişmeleri görmemiz gerekecek. Şimdi bunlara göz atalım.

---

104 "Diğer milletlerin maarifi millî bir mahiyette olduğu halde, bizim maarifimiz kozmopolit bir halde bulunmaktadır. Maarifimizin kozmopolit olduğunu anlamak için, derin tetkiklere lüzum yoktur. İstanbul'daki kitapçı dükkânlarına, dar'üt-tedrislere tasnifkâr bir nazarla bakmak kâfidir. İstanbul'da üç türlü kitapçı vardır. Birincisi sahaflar, ikincisi Beyoğlu kitapçıları, üçüncüsü Babıali caddesindeki kitapçılar. Sahaflardaki Arap ve Acem maarifine, Beyoğlu kitapçılarındaki Avrupa maarifine aittir. Babıali caddesindeki Tanzimat maarifi ise, bu evvelkilerin perişan tercümelerinden, acemicesine intikal ve taklidlerinden mürekkeptir." Aktaran Tekeli, "Tanzimat'tan...," 459.

105 Zafer Toprak'ın, "savaş ekonomisi" kavramını ve İttihatçı "millî iktisat" siyasalarının gelişimini ele aldığı son kitabını burada anmak gerekiyor. Bu kitapta Birinci Dünya Savaşı döneminin, orijinal kaynaklara dayalı kapsamlı bir sosyoekonomik tarihini üreten Toprak, yukarıdaki sınırlı anlatıdan farklı bir öykü sunar. Toprak, savaş döneminin ekonomik deneylerinin, Türkiye'de modern bir devletçi ekonominin kuruluşuna olumlu yönde etki ettiğini vurgulamaktadır. Bkz. Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik* (İstanbul: Homer, 2003).

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SAVAŞ PROPAGANDASININ İDEOLOJİK TEMELLERİ

Önceki bölümde gördüğümüz nedenlerden dolayı, savaş yıllarının Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa ülkelerinde görülen sistemli ve iyi işleyen bir propaganda ağının kurulması imkânsızdır. Buna rağmen, büyük müttefik Almanya'nın etkisi ve yardımıyla birtakım denemelere girişilmiştir. Bu bölümde bu denemelerin dayandığı Osmanlı-Türk ideolojik üstyapısının tarihsel gelişimi üzerinde duracağız. Fakat bunu yaparken iki noktaya dikkat etmek zorundayız. Bu noktalardan birincisi, önsözde değinilen kuramsal boyuttur. Olmakta olan bir olay olarak Birinci Dünya Savaşı hakkında yazmakla geçmişte kalmış bir olay olarak Birinci Dünya Savaşı hakkında yazmak arasında fark vardır. Bununla birlikte, anımsama ve temsil mekanizmalarının *gecikmiş* doğası, ister güncel ister geçmişle ilgili olsun, ele alınan olayın geçmiş-şimdi nedenselliği doğrultusunda işlenmesini gerekli kılar. Bir metnin üretiminde *yazma anı* önceliklidir; yazar şimdinin koşullarından yola çıkarak geçmişi yorumlar. Öte yandan, yazarın verili olarak, çaba harcamadan konuşlandığı şimdiyi, farklı bir zaman kesitinde yer alan biz okurların doğru değerlendirebilmesi için, yorumlanan geçmişi ve ne doğrultuda yorumlandığını da bilmemiz gerekir. Bu doğrultuda, 1914-1918 arası Osmanlı-Türk savaş

propagandasının seyrini, bu dönemi belirleyen yakın geçmişten yola çıkarak izleyeceğiz. Birinci Dünya Savaşı'nın 1914-1918 arasındaki ele alınışı, 1908'e kadar uzanan yakın geçmişe bağlıdır.

Dikkat etmemiz gereken ikinci nokta birincinin doğal uzantısıdır. Eğer 1914-1918 arasında savaşla ilgili sınırlı kültürel üretim 1914 öncesiyle bağlantılıysa, 1908-1918 arasında olup bitenlerin sadece *artzamanlı* bir öyküsünü vermek önümüze çıkan resmi tam olarak anlamamızı engelleyecektir. Dolayısıyla tarihsel nedenselliği daha iyi anlayabilmek için, ele alacağımız olayların *eşzamanlı* koşullarını da göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu koşullar bize tarihsel öykünün ideolojik boyutunu verecektir. Savaşla ilgili kültürel üretim, dönemin milliyetçi ideoloji çatısı altında ortaya çıkıyorsa, bu çatı söz konusu dönemdeki Osmanlı toplumunda nasıl konumlanır? Başka ideolojilerle ne türden bir ilişki içerisindedir? Kimlerle ve hangi düşüncelerle uzlaşmakta ve çatışmaktadır?

Bu bölümde savaş yıllarındaki kültürel propagandanın üstyapısal temellerini bu iki noktaya dikkat ederek izleyeceğiz. Bunu yaparken de, yine önceki bölümün başlarında kısaca değindiğimiz önemli bir sonuca doğru ilerleyeceğiz: Avrupa ülkelerinde savaş yıllarında görülen pragmatik propaganda üretimi, maddî altyapının elverişliliği ile doğru orantılı olarak gelişmiş bir ulusal kültür alanının varlığını gerektirir. Maddî altyapısı zayıf, gerikalmış ve henüz ulus-devlet yapısına ulaşamamış Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusal kültür henüz bir inşa alanıdır. Bu nedenle, 1908'den 1918'e uzanan dönemde ortaya çıkan milliyetçi kültürel üretim, propaganda çabasına yeterince destek olamaz; dönemin kültürel üretimi savaş propagandasına hizmet veremez, ama savaş koşullarından yararlanarak, savaşı kendi millî kimlik üretimi amacı doğrultusunda kullanır. Amaç propaganda değil, bu propagandanın gerektirdiği ve henüz tamamlanamamış kültürel alan inşasına devam etmektir.

Türkçülüğün rakipleri: Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık

II. Abdülhamit'in baskıcı monarşisinden anayasal monarşiye geçişi sağlayan 1908 Devrimi, sadece siyasal ve toplumsal açılardan değil, Osmanlı düşün ve kültür ortamı açısından da belirleyicidir. 1908 öncesinde saray baskısı altında çok temkinli davranmak ve çoğunlukla susmak zorunda kalan Osmanlı entelektüelleri 1908 sonrasında gerçek bir patlama yaparlar. Özellikle 31 Mart 1909 ayaklanmasına kadar yaşanan düşünce özgürlüğü döneminde yüzlerce gazete ve süreli yayın yayınlanır ve akla gelebilecek her konuda serbestçe konuşulur. Bu coşkulu geçiş dönemi aynı zamanda cumhuriyet rejimine geçilen 1923'e kadar etkili olacak başlıca ideolojik ayrımların belirmeye başladığı dönemdir. Bu dönemi ele alan kültürel ve toplumsal tarih çalışmalarının özellikle üzerinde durduğu başlıca akımlar, hemen 1908 sonrasında önde gelen isimleri ve yayın organlarıyla ortaya çıkarlar. Aslında sosyalizmden feminizme kadar pek çok düşüncenin seslendirildiği bu dönemden özellikle dört akım düşünsel ve siyasal alanı belirlemeye aday ideolojiler olarak çıkacaktır: Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük.

II. Meşrutiyet döneminin bu dört temel ideolojisi, köken itibarıyla Osmanlı modernleşmesinin başlarına kadar izlenebilir. Örneğin Osmanlıcılık II. Mahmud döneminden itibaren temel devlet politikası olarak belirecek, her dönemde farklı özellikler gösterse de, 1918 sonrasına değin belirleyici olmaya devam edecektir. Öte yandan, Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında eşitliği sağlayarak aslında devletin parçalanmasını ve anasır arasında ayrılıkçı milliyetçiliklerin yayılmasını engellemeyi hedefleyen Osmanlıcı devlet ideolojisi, Batı'dan ithal edilen gazete janrı aracılığıyla "millet-i hâkime" olarak kabul edilen Türk unsuru arasında millî kimlik oluşumunun yolunu da açmış olacaktır. 1860'lardan itibaren özellikle İstanbul'da günlük bir gereksinim haline gelen gazete edebî bir izlerçevrenin doğal olarak oluşumuna yol açacak, bu da sonuçta "dilin kim-

lik oluşturucu rolünü ön plana" çıkaracaktır. 1894'te kurulan *İkdam* gazetesi etrafında bir araya gelen Şemsettin Sami, Veled Çelebi [İzbudak], Fuat [Köse Raif], Bursalı Tahir gibi isimler, 1908 sonrasının ideolojik ve siyasal Türkçülüğünün ilk evresi olan kültürel Türkçülüğü başlatmış olacaklardır.[1]

Devletin toplumu modernleştirmeye çalışırken temel modeli Batılı toplumlardır. 1908'e gelene kadar Batılı yaşamın her türlü ayrıntısı Osmanlı gündelik yaşamına sızacak, Doğu ve Batı'ya özgü şeyler eşzamanlı olarak, çoğunlukla da bir ikiliğe yol açarak var olacaktır. Ne var ki, 1908 öncesi dönemde topluma ve devlet oluşumuna nüfuzu anbean artan Batı etkisinin, yandaşları ve düşünsel programı olan bir ideoloji olarak görüldüğü söylenemez. Halbuki İslâmcılık, yine 1908 sonrasında farklı bir görünüm sergilemekle birlikte, en azından devlet yönetimi düzeyinde bir ideoloji görünümü arzeder. Özellikle II. Abdülhamit'in otuz üç yıllık iktidarı sırasında İslâmcı bir devlet politikası güdülecektir. Abdülhamit, İslâmcılık hareketini içerde ve dışarda kullanmıştır; bir yandan Avrupa'da rağbet gören sosyal Darwinist "pan" ideolojilere karşı Osmanlı Müslüman tebaasını "İslâm" bayrağı altında toplarken, bir yandan da saldırgan tavrını gittikçe artıran Avrupa emperyalizmine karşı dış ülkelerdeki Müslümanları halifelik makamı altında toplamayı hedefleyen bir siyaset gütmüştür.[2]

Osmanlıcılık

Kökenleri 1908 öncesine dayanan bu dört akım içersinde de bir ayrıma gidilebilir. Ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin artışı ve Büyük Güçlerin müdahaleleriyle sürekli erozyona uğrayan Osmanlıcılık, 1908 sonrası dönemde savunmacı, diğer üç ideoloji ise oldukça atak bir görünüm sergilerler. İslâmcılık, Batıcılık ve

1 Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 349.

2 Mardin, a.g.m., 348. Özellikle Abdülhamit'in İslâmcılık politikalarına ağırlık veren kapsamlı bir çalışma için bkz. Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (New York: Oxford University Press, 2001).

Türkçülük akımlarının toplumda kabul gören yayın organları, ideolog ve yazarları bulunduğu halde, Osmanlıcılık düşüncesine münhasır bir yayın organı ya da ideologdan söz etmek mümkün değildir. Osmanlıcılık düşüncesi ya da ideali siyaset sahnesinde ve diğer ideolojilere bağlı yazarlarda bazen baskın biçimde ama hep alttan alta kendini gösterecektir. Osmanlıcılık bir ideoloji olarak en sert eleştirilere uğradığı zaman bile, Osmanlı siyasal yaşamının temel referans noktası olmayı sürdürür. Bunun nedeni devletin bekası sorunudur ve bir ulus-devlet oluşturmayı hedefleyen Türkçüler için bile bu sorun belirleyicidir.[3]

Konuya bu açıdan bakıldığında, Osmanlıcılığı bir devlet refleksi olarak değerlendirebiliriz. Birbirlerine halef-selef olan Tanzimatçılar, Genç Osmanlı Anayasacıları ve 1908 Devrimi'nin temsilcisi İttihatçılar kendi içlerinde ne kadar İslâmcı, Batıcı ya da Türkçü olurlarsa olsunlar, devlet yönetimine geçtikleri zaman çokuluslu imparatorluk yapısının çökmesini engellemek için Osmanlıcı bir siyaset izlemişlerdir.[4] Osmanlı modernleşme tarihinde, Anadolu'da Millî Mücadele başlayana kadar Osmanlıcılığa doğrudan karşı çıkan tek bir siyasa görülmez. Öte yandan, her toprak kaybı, savaş ve ayrılıkçı milliyetçi hareket bu siyasetin sürdürülmesini günden güne zorlaştırmıştır. 93 Harbi'nden sonra özellikle Müslüman unsurlar arasında bir süre kabul gören Osmanlıcılık, savaşlar ve kayıpların etki-

3 "Türk Ocakları camiasına dâhil olan başta Ziya Gökalp olmak üzere Osmanlı Türkçüleri, kültürel mânâda Türkçülüğü savunurken, siyasî anlamda Osmanlılık geleneğini içinde yaşadıkları devletin bekâsı açısından belirli bir süre aşamamışlardır. Çünkü onların esas davası yeni bir devlet kurmak değil, yapısı çok değişmiş olmakla beraber, Türk-Müslüman benliğini muhafaza eden ve halen ayakta duran Osmanlı Devleti'ni millî bir devlet haline getirmekti." Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)* (İstanbul: Ötüken, 1994), 167.

4 "İmparatorluğun son yıllarında politika oluşturma ve uygulama yöntemi rejimden rejime farklılık gösterdiyse de, politikanın amacı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar fiilen değişmeden kaldı. Temel amaç, Büyük Güçler'in saldırgan tasarılarının ve tâbi halkların milliyetçi özlemlerinin tehdit ettiği İmparatorluğun bütünlüğünü korumaktı; tâbi halklar, kendi amaçlarına ulaşmak için kaçınılmaz olarak Büyük Güçler'in korumasını elde etmeye çalışıyorlardı." Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu," Marian Kent (der.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, çev. Ahmet Fethi içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 11.

siyle Hıristiyan unsurların milliyetçiliklerine göre daha geç de olsa Arnavut, Kürt, Arap ve Türk milliyetçiliklerinin de ortaya çıkmasını engelleyemeyecektir.[5]

Müslüman unsurlar arasında en geç ortaya çıkan Türk milliyetçiliği, özellikle Balkan Harbi'nden sonra "Osmanlıcılığın boş bir siyasetten ibaret olduğu ve Türkler dışında kimseyi bağlamadığı" noktasına varacaktır; bizzat Ziya Gökalp bu savaşta Türklerin "biz" şeklinde değil de, "ben" şeklinde savaştıklarını iddia edecektir.[6] Bu dönem milliyetçiliğinin en ilginç dışavurumlarından biri olan, Halide Edib'in *Yeni Turan* romanında bu bilinç çok rahat izlenebilir.[7] Bu ütopik romanda, Türk unsuruna ağırlık veren ve bu sayede hızla kalkınan bir Osmanlı Devleti tahayyül edilmektedir. Fakat ilginç olan, var olan durumdan yola çıkarak projeksiyon yapan yazar, çokuluslu devlet yapısını yok saymaz ve Türk milliyetçiliğine dayanan bu devlet yapısında diğer unsurların da rahatlıkla ve ulusal kimliklerini koruyarak yaşamaya devam edebileceklerini düşünür. Yukarıda sözü edilen "devlet refleksinin" yansıması olan bu düşünce, 1918'e kadar bütün darbelere rağmen yaşamaya devam edecektir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İttihatçı yönetim, Almanya'nın Doğu siyasetiyle de uyumlu olarak "ittihad-ı İslâm" ve "Turan" siyasaları uygularken, bunların "Millet-i Osmaniye" idealiyle çatışmadığı, aslında ona yeni dayanaklar hazırladığı inancıyla hareket eder.[8]

Osmanlıcılık bir devlet ideolojisi olmakla birlikte, 1908 sonrası dönemde bir iç siyaset silahı olarak da kullanılmıştır. Tarık Zafer Tunaya, Osmanlıcılığın bir politika ve kavram olarak kozmopolitliğin siyasal formülü olduğunu ve İttihatçılara karşı, muhalifleri tarafından bir kalkan olarak kullanıldığını savunur.[9] İttihatçı karşıtlığının simgesi olan Hürriyet ve İtilaf Par-

5 Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul, İletişim, 1985), 1390-1391.

6 A.g.m., 1393.

7 Halide Edib Adıvar, *Yeni Turan*, 4. bs. (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1973 [1912]).

8 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 4. basım (İstanbul: Ülken, 1994), 217.

9 Tunaya, *a.g.e.*, 219.

tisi aynı zamanda, farklı etnik ve millî çıkarların eşit düzeyde var olmasını savunan bir Osmanlıcılık anlayışının da savunucusudur.[10]

İster muhalif kanat ister İttihatçılar tarafından seslendirilsin, Osmanlıcı tezler devletin yaşadığı sorunlar nedeniyle çekingen bir biçimde ifade edilirken, 1908 sonrasının diğer üç ideolojisi oldukça atılgan bir görünüm sergilerler. Bu üç ideolojinin güçlenmesine ve kendilerinden emin bir biçimde ortada durmalarına yol açan temel etken, Osmanlıcılık anlayışına dayalı devletin durumuna yönelik tespitleridir. Bu üç görüşten Batıcılık, devleti din ölçülerinden arınmış ve çağdaş; İslâmcılık, gerçek bir İslâm devleti; Türkçülük de, ulusal bir devlet olamadığı için eleştirir.[11]

İslâmcılık

Bu üç ideolojiden İslâmcılığın, 1908 Devrimi'nin hedefi olan II. Abdülhamit döneminde hâkim iç ve dış siyaset aracı olduğuna yukarıda değinmiştik. İslâm dünyasında "tecdîd, ıslah, ittihad-ı İslâm (Panislâmizm'e karşılık olarak kullanılmıştır), ihya", Batı'da "Panislâmizm, modern İslâm(iyet), İslâm'da reformist düşünce" kavramlarıyla adlandırılan[12] İslâmcılığın bir düşünce akımı haline gelişi ancak 14 Ağustos 1908'de İstanbul'da *Sırat-ı Müstakim* dergisinin yayınlanmaya başlamasıyla mümkün olabilecektir. II. Abdülhamit döneminin hâkim siyasî düşüncesinin 1908 öncesinde düşünsel olarak geliştirilememesi yine Abdülhamit'in baskıcı yaklaşımından kaynaklanır.[13] 1908 sonra-

10 Ülken, *a.g.e.*, 201. Hürriyet ve İtilâf'la ilgili kapsamlı bilgi için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh, 1990).

11 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), 367-368.

12 İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 1905. Aynı makale, yazarın hazırladığı üç ciltlik *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* derlemesinin birinci cildinde de yer alır: İsmail Kara, yay. haz., *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*, cilt I (İstanbul: Risale, 1986), XIII-LXVII.

13 A.g.m., 1409.

sında gayet Abdülhamit karşıtı bir havada çıkmaya başlayan bu dergiyle sesini duyurur hale gelen İslâmcılık "bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak Osmanlıcılığın devamı, milliyetçilik ve bir ölçüde Türkçülüğün öncesidir."[14]

Şerif Mardin, İslâmcı düşüncenin üç ana eksen etrafında geliştiğini savunur: Reformist bir dünya görüşü ve hayat rehberi olarak İslâmcılık, Pakistanlı Mevdudî tarafından temsil edilen halk İslâmcılığı ve henüz yeterince incelenmemiş bir alan olarak tasavvuf.[15] 1908 sonrasında İstanbul'da gelişen İslâmcılık birinci eksenle bağlantılıdır. Bu akımın temsilcileri, önce *Sırat-ı Müstakim*, bir süre sonra da *Sebilü'r-Reşad*[16] adıyla yayınlanan dergiyi çıkaran Eşref Edib, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim, Halim Sabit [Şibay], Ömer Ferit [Kam], Mehmet Akif [Ersoy], Şemsettin [Günaltay] ve Ebu'lûla Mardin'dir.[17] Bu isimlerin ilham kaynakları ise bir süre İstanbul'da da yaşamış olan İran asıllı Cemâleddin Efgânî (1839-1897) ve onun öğrencisi olan Muhammed Abduh'tur (1845-1905). Yukarıda adı geçen dergiler dışında, değişik dönemlerde *Beyanü'l-Hak* ve *Volkan* gibi dergi ve gazeteler de İslâmcı siyaset gütmüşlerdir.[18]

1908 sonrasında İttihat ve Terakki'yle ve meşrutî rejimle barışık bir biçimde yola koyulan İslâmcılar genel olarak Batılılaşma yanlısı, eklektik ve savunmacı (Batılıların açtığı yoldan İslâm'ı savunma tavrı) bir yaklaşım sergilerler.[19] Fakat Batıcıların yayın organı olan *İçtihad*'la yaşadıkları sert tartışmalar, Türkçülüğün gelişmesi ve dinde reform yoluyla laikleşmeye yönelmesi, sıkıntılı iç ve dış siyasal olaylar gibi gelişmeler karşısında

14 A.g.m., 1408. İslâmcılığı proto-nationalism olarak değerlendiren bir makale için bkz. Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism," *Journal of Modern History* 1 (Mart 1969): 17-28.

15 Şerif Mardin, "İslâmcılık," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 1400.

16 Birbirinin devamı olan bu iki dergiyle ilgili bibliyografik bilgi için bkz. Hasan Duman, yay. haz., *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928* (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1986), 350, 360.

17 Mardin, "İslâmcılık," 1402.

18 Kara, a.g.m., 1405.

19 A.g.m., 1407.

hem kendi içlerinde bölünürler, hem de gittikçe keskinleşirler. Başlangıçta, henüz Türkçülerin başlıca yayın organları ortaya çıkmadan önce, 25 Kanunuevvel 1908'de kurulan Türk Derneği kendi dergisini çıkarmaya başlamadan önce *Sırat-ı Müstakim*'i yayın organı olarak seçmekte, Ahmet Agayef ve Yusuf Akçura gibi Türkçüler bu dergiye yazı vermektedirler.[20] Fakat Türkçülük hareketi güçlenmeye başlayıp kendi yayın organlarını çıkardığı sıralarda, İttihat ve Terakki de dinin ideolojik bir etken olarak gücünün farkına varacak ve Türkçülerle İslâmcılar arasında dinin yorumlanışı konusunda uzun sürecek bir mücadele başlayacaktır.[21] İttihat ve Terakki'nin, denetleme iktidarından Babıali Baskını aracılığıyla doğrudan iktidara geçtiği sıralarda, partinin "İslâm siyaseti" de gelişmeye başlar. Örneğin İttihatçıların Maliye Nazırı Cavit Bey 2 Temmuz 1913'te Babanzâde İsmail Hakkı'dan bir mektup alır. Bu mektuba göre İttihat ve Terakki artık "İslâm siyaseti" izleyecektir. Fakat bu, yazıya geçirilmiş bir karar olmayıp sadece yöneticilerin zihinlerinde yer alacaktır.[22] Nitekim 1914'te İttihatçıların yaklaşımıyla konuyu ele alan ve "dinli bir hayat, hayatlı bir din" şiarıyla çıkan *İslâm Mecmuası* yayınlanmaya başlar.[23] Bu dergi, *Sebilü'r-Reşad*'ın temsil ettiği geleneksel İslâmcı çizgiye muhaliftir ve pek çok konuda dinde reforma gidilebileceğini Türkçü-milliyetçi bir anlayışla öne sürmektedir. Bu dergide Ziya Gökalp gibi Türkçü isimler bulunmakla birlikte, derginin Musa Kâzım, Mehmet Şemseddin [Günaltay] ve Halim Sabit gibi sürekli yazarları *Sebilü'r-Reşad*'dan ayrılarak buraya geçmişlerdir. Bu isimler, *Türk Yurdu* ile *Sebilü'r-Reşad* arasında bir konum belirlemeye çalışacak, bu nedenle de "Türkçü İslâmcılar" olarak anılacaklardır.[24] Bu durum *Sebilü'r-Reşad*'ın İslâmcıla-

20 Sarınay, *a.g.e.*, 96.

21 Mardin, "İslâmcılık," 1404.

22 Akşin, *a.g.e.*, 365.

23 *İslâm Mecmuası* hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, 2. bs. (İstanbul: İletişim, 2000), 127-143.

24 Kara, a.g.m., 1410. Aslında bu melezleşme hemen bütün düşünce akımları arasında yaşanmıştır. Peyami Safa, bu üç cereyanın "hayat içinde birbirine

rı ile Türkçüler arasında kılıçların çekilmesine yol açacak, Ahmed Naim 1914'te *Sebilü'r-Reşad*'da "İslâm'da Dava-yı Kavmiyet" başlıklı uzun bir makale yayınlayacaktır. Bir süre sonra kitap haline getirilen bu makalede özellikle Türkçü-İslâmcılara sert bir şekilde eleştiri getirilmektedir.[25]

İslâmcı-Türkçü ayrışma ve çatışması 1908'den 1918'e kadar yükselerek devam eder. Birinci Dünya Savaşı yıllarında *Sebilü'r-Reşad* iki kez kapatılır, ikincisinde yirmi ay kapalı kalır. Özellikle 1916'da başlayan Arap İsyanı ve imparatorluğun Arap nüfus yoğunluklu topraklarının peyderpey elden çıkması nedenleriyle İslâmcılık, Türkçülük karşısında yavaş yavaş güç kaybeder. Fakat dinin toplumsal yapıdaki güçlü konumu ve devletin "ittihad-ı İslâm" politikaları nedeniyle İslâmcılık güçlü bir ideoloji olma özelliğini uzun zaman koruyacaktır. İslâmcı yazarlar Türkçülüğü ve milliyetçiliği ne kadar eleştirirlerse eleştirsinler, yönetimle birlikte hareket etmeyi de ihmal etmeyeceklerdir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Panislâmizm siyaseti artık iflas etmiştir, ama *Sebilü'r-Reşad* Millî Mücadele yıllarında yayın hayatını Ankara'da sürdürecek, Mehmet Akif gibi önde gelen İslâmcılar Ankara hükümetinin emrinde çalışmaya devam edeceklerdir. "Kavmiyetçiliği" ne kadar reddederlerse etsinler, İslâmcılar Millî Mücadele'nin dindar milliyetçiliği içinde yerlerini alacaklardır.[26]

---

karıştığını, Türkçü-İslâmcı, Türkçü-Garbcı, Türkçü-İslâmcı-Garbcı, İslâmcı-Garbcı gibi "mürekkeb fikir zümreleri"nin doğduğunu ifade eder. Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar* (İstanbul: Ötüken, 1999 [1938]), 29.

25 1916'da yayınlanan bu kitaptan uzunca ve Türkçü-İslâmcılara saldırıları içeren bir bölüm için bkz. İsmail Kara, yay. haz., *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, cilt I, 283-293. Türkçülükle İslâmcılık karşı karşıya geldikleri zaman, İslâmcıların en büyük eleştirilerinden biri her zaman, Türkçülüğün diğer Osmanlı Müslümanlarını da milliyetçiliğe yöneltecek ve İslâm birliğini yıkacak olması olmuştur. Metinde değinilen Osmanlıcılık-İslâmcılık bağlantısının yansıması olan bu düşünce Türkçüler tarafından kolaylıkla savuşturulabilir bir şeydir; zira İsmail Gaspirinski'nin *Türk Yurdu*'nun 69. sayısında (1914) çıkan makalesinde de belirttiği gibi, Kürt 15, Arap 20, Arnavut 30, Ermeni 40, Bulgar 60, Yunan milliyetçiliği 80 yıldır mevcuttur. Türkçülük bunların nedeni değil, sonucudur. Berkes, *a.g.e.*, 375.

26 *Sebilü'r-Reşad*'ın yayıncısı Eşref Edib [Fergan]'ın dönemle ilgili iki anı kitabı bu konu açısından yararlı olabilir: Eşref Edib [Fergan], *Millî Mücadele Yılları*, Fahrettin Gün (yay. haz.) (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002) ve *İstiklâl Mahke-*

Batıcılık

1908 sonrasında doğarak gittikçe güçlenecek Türkçülüğün bir başka önemli rakibi de Batıcılıktır. 1908 sonrasında Osmanlıcılığın bir devlet refleksi olarak devam ettiğini, Türkçülük ve İslâmcılığın hem yaşanan koşullardan hem de Alman etkisinin yardımıyla devletten destek gören ideolojiler olduğunu daha önce söylemiştik. Batıcılık da, 18. yüzyıl sonundan itibaren yüzünü Batı'ya çeviren Osmanlı'da, devlet ve toplum katmanlarında kabul gören bir tavırdır. Fakat siyasal bir ideoloji olarak diğerlerine göre daha zayıf bir konumdadır. Buna rağmen başlıca yayın organları ve temsilcileri kamuoyu tarafından dikkatle izlenmiştir.

Batıcılık ideolojisinin en ünlü yayın organı *İçtihad* dergisi, en ünlü temsilcisi de bu derginin sahibi ve yöneticisi olan Dr. Abdullah Cevdet'tir.[27] Eski bir Jön Türk olan Abdullah Cevdet, 1908 Devrimi olduğunda Mısır'dadır ve bir süre daha burada kalacaktır. Onun yokluğunda, hemen 1908 sonrasında İstanbul'da ilk Batıcı dergi olarak *Mehtab* yayınlanır. Abdullah Cevdet'in 1904'ten beri yayınlamakta olduğu *İçtihad*'ın İstanbul'daki ilk sayısı ise 1 Haziran 1324/1911 tarihini taşıyan 24 numaralı sayıdır. Celal Nuri ve Kılıçzâde Hakkı gibi isimlerin de yer aldığı *İçtihad*, Osmanlı toplumunun gelişmesini, Batılılaşmasını engellediğini savunduğu geleneksel değerler ve din kurumuna savaş açar.[28] *İçtihad*'ın 1912 yılında yayınlanan 55 ve 57. sayılarında kapsamlı bir program yayınlanır; bu programda fes yerine şapka giyilmeye başlanması, tekke ve zaviyeler ile medreselerin kapatılması gibi 1923 sonrasında yürürlüğe girecek pek çok Atatürk reformu da içerilmektedir. Kılıçzâde Hak-

---

melerinde: Sebilürreşad'ın Romanı, Fahrettin Gün (yay. haz.) (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002).

27 *İçtihad*'la ilgili bibliyografik bilgi için bkz. Hasan Duman, *a.g.e.*, 165. Dr. Abdullah Cevdet'le ilgili en kapsamlı çalışma Şükrü Hanioğlu'na aittir: Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981).

28 Şükrü Hanioğlu, "Batıcılık," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 1348.

kı'nın "cezai takibata uğramamak için yer yer gülünç örneklerle işlediği" bu program, yürürlükteki Osmanlı toplumsal düzeniyle tamamen çelişmektedir.[29]

Abdullah Cevdet, Türkçülere benzer bir biçimde dinde reform istemektedir. *İçtihad*'ın rakamlarına göre 1914'te İstanbul'da 178 medrese ve yedi bin medrese öğrencisi vardır. Halbuki Darülfünun'un İlahiyat ve Edebiyat Fakültelerinde 348, Fen'de 200, Hukuk'ta 2119 öğrenci kayıtlıdır. Medrese öğrencilerinin yaş ortalaması otuz beştir. İşsiz ve asker kaçağı yuvası olan medreseler modernleştirilmeli, aydın kafalı din adamları yetiştirilmelidir.[30] Batıcılar din kurumunu her fırsatta ve çok keskin bir biçimde eleştirirler. Örneğin Balkan Savaşı'nın en kötü günlerinde Bab-ı Meşihat bütün okullara bir dua yollayarak, bunun bütün öğrenciler tarafından 4444 defa okunması direktifini verir. Bunu duyan Abdullah Cevdet derginin 54. sayısında duanın Türkçe değil de Arapça olmasından başlar ve asıl duanın, Bulgarlar gibi çalışmak ve toplumu geliştirmek olduğunu söyleyerek, toplumsal gelişmeyi engellediğini düşündüğü din kurumunu yine eleştirir.[31]

Balkan Savaşı'yla gelen büyük hezimet incelediğimiz ideolojilerin keskinleşmesine, ele aldıkları sorunlara çok daha yoğun bir biçimde eğilmelerine yol açmıştı. Yaşanan şok ve yol açtığı heyecan, polemiklerin, düşünce kavgalarının da daha şiddetli geçmesine neden olmuştu. Doğal olarak rakip düşüncelere çok daha müsamahasız yaklaşılıyordu. Batıcılık da bu ortamdan payını alacaktı; hem Batıcılığa yönelik eleştiriler, hem de Batıcıların bunlara tepkisi çok şiddetlenmişti. Bir örneğini yukarıdaki

29 A.g.m., 1385-1386.

30 Berkes, *a.g.e.*, 378.

31 "Dua kalbi Allah'ına rapteden bir vecdin ve bir heyecanın ifadesidir. Bu dua Arapça'dır. Manasını on iki yaşındaki Türk çocukları değil, kırk iki yaşındaki her Arap dahi anlayamaz. Duanın âlâsını Bulgarlar ettiler: Otuz bu kadar sene çalıştılar, ırklarını kuvvetlendirdiler, bizzat tanzim-i idare ve icra-yı hüsnü idare ile meşgul oldular, zafer ve istiklâl esbabını hazırladılar: Vatana, hürriyete, memleketlerinin bir istikbâle mâlik olduklarına iman ettiler. Bizim kafataslarımız boşaldı. Derilerimiz içinde et, kemik, kan kalmadı. Köylerimizde köylü, köylülerimizde köy kalmadı. Anadolu boşaldı. Anadolu hastadır, Anadolu ölüyor." Aktaran Safa, *a.g.e.*, 36.

dua meselesinde gördüğümüz bu tepkinin başka örnekleri de vardır. Bunların en şiddetlilerinden birini Abdullah Cevdet 31 Kanunusani 1912 tarihli *İçtihad*'da kaleme almıştı. Bu yazısında Çatalca'daki çatışmalarla Edirne muhasarasının kendisine verdiği acılardan yola çıkan Abdullah Cevdet, sözü bütün bu tehlikelerden daha korkunç bir olasılığa getirir. Bu darbeler, uyandırıcı bir etkiye yol açacak mıdır, yoksa yine din adamı geçinen "birtakım balkabakları" Anadolu'ya yayılarak yenilginin nedenlerini istismar mı edeceklerdir? Eğer bu insanlar, artık devletin tek dayanağı olan Anadolulu halka, yenilginin namaz kılmamak, oruç tutmamak, tesettüre önem vermemek gibi nedenlerden kaynaklandığını söyleyerek onları zehirlerlerse, ortaya çıkacak durum Balkan yenilgisinden daha tehlikeli olacaktır.[32]

Fakat Balkan Savaşı, daha önce İslâmcılar arasında olduğu gibi, Batıcılar içinde de bir bölünmeye yol açar. Celâl Nuri'nin başını çektiği bir grup yaşananların etkisiyle, Batı'nın düşmanca tavrından rahatsız olur ve ulusal değerlere daha fazla önem veren "kısmî bir Batılılaşma"dan yana tavır koyar. Abdullah Cevdet bu görüşü reddeder. Bunun üzerine Celâl Nuri *İçtihad*'dan ayrılarak, 1914'te *Serbest Fikir* dergisine geçer. Abdullah Cevdet'in zaten İttihatçılar ve Türkçülerle başı hoş değildir; bu ayrılma onu daha da bileyler. Hem kısmî Batılılaşmacılara hem de Türkçülere saldırmaya başlar. Halbuki Ziya Gökalp 1913'te *Türk Yurdu*'nda "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" yazı dizisine başlamıştır ve İttihat ve Terakki yönetimi gerek Birinci Dünya Savaşı öncesinde, gerek savaş sırasında Batıcılara uygun reform çabalarına girişmiştir. Fakat bütün

32 "Çatalca'da patlayan topların sesleri kulağıma geliyor. Edirne'ye atılan gülleler göğsümü dövüyor. Bunların cümlesine mukavemet edecek kuvvetim yok değil. Fakat beni öldürmek isteyen, biaman pençesiyle beynimi karıştıran bir tereddüd var: Bu tarrakalar, bu darbeler bizi uyandırabilecek mi? Yoksa, her zaman ve her devirde olduğu gibi birtakım balkabakları, Anadolu'ya, yegâne saha-i faaliyet ve ifsadları kalmış olan Anadolu'ya yayılarak halka esbab-ı inhizamımızı kendi kafalarına göre izah etmeğe koyulacak mı? 'Efendim, ceyş-i İslâm mağlûb olur muydu? Lâkin Allah bize kızgındır. Namaz kılmıyorlar, oruç tutmuyorlar, bahusus ve bahusus zekât ve fitre vermiyorlar, İstanbul'da hanımkızlar kollarına eldiven takıyorlar ilâh.. Hep bunlardan dolayı askerimiz mağlûb oldu' diyecekler mi? Ah, beni titreten bu ihtimaldir. Bulgarların topları değil, Bulgarların topları değil!" Aktaran Safa, *a.g.e.*, 37.

bunlar Abdullah Cevdet'i uyumlu bir çizgiye taşımaz ve bunun sonucunda *İçtihad* da, *Serbest Fikir* de 1914 yılı içinde kapatılır. Savaş yılları boyunca Celâl Nuri *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda, Abdullah Cevdet de değişik gazetelerde yazılar yayınlarlar, ama Batıcılığın 1914 öncesindeki gücü kalmamıştır. Halbuki 1914 öncesinde *İçtihad*'ın tirajı iki bin civarındadır. Bazı tartışmalı sayılar üç baskı yapmakta ve tiraj beş binleri bulmaktadır. Bunlar Osmanlı kültür ortamı için gayet önemli rakamlardır.[33] Fakat Batıcıların bir siyasî programdan yoksunluğu ve iktidarla kişisel boyuttaki anlaşmazlıkları onların gündemden düşürülmesine yol açacaktır.

Türkçülüğü Miroslav Hroch'un "ulus inşası süreci" yaklaşımına göre konumlandırmak

Türkiye'de yakın tarihe yönelik tarihyazımı ve tarih algısı ereksel bir görünüm sergiler. Herhangi bir yazılı metinde, yazma anının geçmişin anımsanma ve yorumlanmasında belirleyiciliği ilkesi bu alanda da geçerlidir. Çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908-1918 arasındaki gelişmeler sonucu yıkılması, 1918-1922 arasında Anadolu'da bir bağımsızlık mücadelesi verilmesi ve bunun sonucunda 1923'te Türk etnisitesine dayalı Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletinin kurulması sırasıyla ilerleyen olaylar geçmişin yorumlanışında belirleyici olmuştur. Varılan nokta bir ulus-devlet olduğu için, yorum alanında farklılıklar bulunsa bile, tarihsel gelişme determinist bir biçimde algılanagelmiştir; varılan hedef kaçınılmaz olduğuna göre, cumhuriyet rejiminin söz konusu olmadığı imparatorluk döneminin en eski zamanlarından itibaren bu hedefi sezen ya da iradî olarak seçen hatlar ile buna muhalif başka hatlar çizilir, kurgulanır. Buradaki kurgu sözcüğü bunların yalan ya da uydurma olduğu anlamına gelmez, ama öznel yorumlar ve seçimlerin işin içine yoğun biçimde karıştığı karmaşık bir milliyetçi tarih algısına işaret eder.

33 Hanioğlu, "Batıcılık," 1387.

II. Meşrutiyet dönemindeki hâkim ideolojiler acaba yukarıda da yapıldığı biçimde kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılabilirler mi? Bu ayrım her ne kadar pratik kaygılardan kaynaklanırsa da, söz konusu ideolojiler arasındaki –yine yukarıda söz konusu edilen– geçişlilikler dikkate alınmadığında ve bir mutlak olarak kabul edildiğinde, indirgemecilik tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bu ideolojilerin gelişimi günbegün değişen tarihsel koşullara göre belirlenir; yaklaşma ve uzaklaşmalar, çatışma ve uzlaşmalar kesin ayrımlara gitmeyi zorlaştırır. Bu doğrultuda, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Batıcılığı milliyetçilik karşıtı, Türkçülüğü de milliyetçilik yanlısı olarak adlandırarak işin içinden çıkamayız. Halbuki önceliği eşzamanlı bir milliyetçi-milliyetçi olmayan ayrımı yerine, artzamanlı bir *ulus inşası sürec*ine vermek daha doğru bir noktadan yola çıkmamızı sağlayabilir.

Günümüzde milliyetçilik kuramları alanı çok verimli ve çeşitlilik içeren bir görünüm sergiler. Öte yandan, bu alandaki kuramsallaştırmanın en büyük problemi değişken ve çok çeşitli bir süreci sabit bir yapı olarak algılama ısrarıdır. Bu nedenle, milliyetçilik tanım ve sınıflamalarının çokluğuna rağmen, özgül süreçlerin tüketici bir biçimde açıklanabilmesi pek mümkün olamamaktadır. Bunu yapmaya yardım edebilecek karşılaştırmalı milliyetçilik örnekleri alanı çeşitli zorluklar nedeniyle ihmal edilmiştir. Bu ihmal edilmiş alanda faaliyet gösteren ve özellikle küçük Avrupa milliyetçiliklerini karşılaştırmalı olarak inceleyen Miroslav Hroch'un "ulus inşası süreci" yaklaşımı gerek bu çalışmanın ana argümanı, gerek şu anda ele alınan Türkçülük ideolojisinin konumlandırılması konularında ışık tutucu olabilir.[34]

Hroch'un yaklaşımı her şeyden önce, ulus inşası sürecinin "özgül toplumsal koşulları"ndan yola çıkar ve önceliği entelektüellerin "icat" ya da "imgelem"ine değil, "belirli nesnel

34 Miroslav Hroch'un yaklaşımı için şu iki çalışmasına bakılabilir: Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe* (New York: Columbia University Press, 1985); "From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-Building Process in Europe," Gopal Balakrishnan (der.) *Mapping the Nation* içinde (Londra ve New York: Verso, 1996), 78-97. Bu makale daha önce *New Left Review* 198 (1993)'de yayınlanmıştır.

ön koşullar"a verir: "Millî düşüncelerin yayılması ancak özgül toplumsal koşullarda mümkün olabilirdi. Ulus inşası hiçbir zaman hırslı ya da narsisist entelektüellere ait bir proje olmamıştı ve düşünceler sadece kendilerine ait ilham gücüyle Avrupa'yı kat edemezdi. Entelektüeller, bir ulus oluşumunun belirli nesnel ön koşulları mevcut olduğunda millî cemaatleri 'icat' edebilirler."[35] Ulus oluşumu sürecinde her biri eşit derecede önemli ekonomik, politik, dilsel, kültürel, dinsel, coğrafî ve tarihsel "nesnel ilişkiler" rol oynar. Ne var ki, bunların içinde özellikle üçü vazgeçilmez öneme sahiptir: Ortak geçmişe yönelik bir bellek, etnik grup içerisinde toplumsal iletişimi sağlayacak dilsel ya da kültürel bağlar ve sivil toplumu oluşturacak etnik grup üyelerinin eşitliği kavrayışı.[36]

Öte yandan, Hroch bu nesnel koşullar doğrultusunda ortaya çıkan şeye "ulusal akım" der ve bununla "milliyetçilik" arasında bir ayrıma gider. Hroch'a göre milliyetçilik, irrasyonaliteye kayma pahasına, ulus değerlerine diğer tüm değer ve çıkarlardan fazla öncelik tanıma tavrıdır; "milliyetçilik, bu hareketler sırasında doğan millî bilincin pek çok biçiminden sadece biridir."[37] Bir ulusal akıma dâhil olan bireylerin tümü "vatansever" olarak adlandırılabilir, ama her vatansever milliyetçi olmak zorunda değildir; hatta bazen milliyetçilik karşıtı olanlar da çıkabilir.

Milliyetçilerden milliyetçilik karşıtlarına kadar bir dizi vatansevere dayanan ulusal akımlar gelişimleri sırasında "millî varoluş" alanlarındaki bazı "açıkları" saptar ve bunların giderilmesine yönelik üç ana talep grubu üzerinden yol alırlar:

> (1) yerel dile dayalı bir millî kültürün gelişimi ve eğitim, yönetim ve ekonomi alanlarında bu kültürün kullanılması; (2) vatandaşlık hakları ve siyasal özyönetimin, başta özerklik ve en sonunda (hemen talep edilmekle birlikte oldukça gecikerek) bağımsızlık biçiminde elde edilmesi; (3) etnik grubun eğitimli

35 Hroch, "From National Movement to the Fully-formed Nation," 79.

36 A.g.m..

37 A.g.m., 81.

seçkinleri, memurları, girişimcileri, fakat –gerektiği takdirde– aynı zamanda özgür köylüler ve örgütlü işçileri kapsayan bütün bir toplumsal yapıya dönüştürülmesi. Bu üç talep grubunun göreceli önceliği ve zamanlaması her vakada farklılık göstermiştir. Fakat bütün ulusal akımlar ancak bunların hepsini elde ettiklerinde sonuca ulaşmışlardı.[38]

Hroch, Avrupa'daki ulusal akım örneklerinin karşılaştırması sonucunda, üç ana aşama gözlendiği sonucuna varır. Buna göre, birinci aşamada (A Aşaması) etnik grubun dilsel, kültürel, toplumsal ve bazen tarihsel özelliklerinin bilimsel olarak araştırılması ve bunlara yönelik bir bilincin yayılması söz konusudur. Bunun ardından gelen B Aşaması'nda, yeni bir eylemci biçimiyle karşılaşılır. Bunlar dâhil oldukları etnik grubun millî bilincini "uyandırmak" ve mümkün olduğunca çok sayıda kişiyi müstakbel bir millet oluşturma projesine dâhil edebilmek için "vatanseverlik ajitasyonu" yaparlar.[39] Bu çaba önceleri pek başarılı olamamakla birlikte, daha sonra gittikçe artan sayıda izleyiciyi kendine çeker. C Aşaması'nda ise, hareket kitleselleşir ve tam bir toplumsal yapı belirmeye başlar. Tam da bu aşamada ulusal akım ayrışmaya, her biri kendi programına sahip muhafazakâr, liberal, demokratik vb. kanatlara ayrılmaya başlar.[40]

Bu aşamalardan geçerek başarıya ulaşan bir ulusal akım dört unsurlu bir örüntü sergiler: (1) Toplumsal, ahlakî ve kültürel sıkıntılarla bağlantılı bir meşruiyet krizi; (2) bir miktar dikey toplumsal hareketlilik; (3) belirli bir seviyeye ulaşmış toplumsal iletişim (okuryazarlık, okullaşma ve pazar ilişkileri); (4) "millî açıdan geçerli" çıkar çatışmaları.[41]

38 A.g.m.

39 Hroch'un özgün kavramı "patriotic agitation"dır. "Ajitasyon" sözcüğünün Türkçe'deki karşılıkları "tahrik" ve "kışkırtma"dır. Özellikle tahrik, harekete geçirme anlamını daha iyi verdiği için burada tercih edilebilirdi. Ne var ki, her iki Türkçe karşılık da, günümüzde olumsuz anlamlar taşırlar. Marksist terminoloji içerisinden konuşan Hroch ajitasyonu nötr bir kavram olarak kullandığından, bu çalışmada da bu kavram tercih edilecektir.

40 A.g.m.

41 A.g.m., 87-88.

Hroch'un yaklaşımını Türk ulusunun inşası sürecine uygulamayı denediğimizde, bazı gözden kaçan noktalara ışık tuttuğunu, ama bazı noktalar açısından da yetersiz kaldığını görürüz. Öncelikle ışık tuttuğu noktalar üzerinde duralım. Türkiye'de milliyetçiliğin tarihine yönelik söylem dışlayıcıdır; cumhuriyet öncesi dönemden sadece Türkçüleri kapsamayı tercih eder. Bu yaklaşım, Türk milliyetçiliğinin iki önemli ismi olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'dan itibaren böyle yerleşmiştir. Her iki isim de Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışını 19. yüzyıl ortalarına dayandırır ve bazı kitaplar, isimler ve kurumların çalışmaları üzerinden bir düşünce tarihî gelişimi anlatırlar. Bu anlatılarda, düşük yoğunluklu olarak başlayan bu gelişim gittikçe ivme kazanır, ama aradaki çatışmalar, başarısızlıklar, arayışlar atlanarak sorunsuz bir gelişme çizgisi verilir. Bu söylemde ulus inşası milliyetçilerin alanıdır; kendilerini milliyetçi olarak görmeyen ya da öyle görülmeyenler dışlanır. Osmanlıcı, İslâmcı ya da Batıcı söylemler tamamen dışlanmasa da, temelde modernleşme/çağdaşlaşma/Batılılaşma süreci içinde değerlendirilir.

Oysa Hroch'un yaklaşımına göre Osmanlı-Türk modernleşme tarihini ağır ağır ilerleyen bir ulus inşası süreci olarak da değerlendirebiliriz. Hroch bu sürecin belirli nesnel önkoşullara dayandığını söylüyor ve klasik ulusal akım örüntüsünün birinci unsuru olarak "toplumsal, ahlakî ve kültürel sıkıntılarla bağlantılı bir meşruiyet krizi"ni gösteriyordu. Özellikle 1908 sonrası dönemde topluma hâkim olan dört ideolojinin temel kaygısı olan "devletin bekası" sorunu, Türk ulus inşası sürecinin temel meşruiyet krizidir. Bu ideolojilerin temsilcileri bu krizi çözmek üzere uğraş verirler. Bu uğraş sırasında, Türkçülük dışındaki diğer üç ideoloji bağlamında da söz konusu edildiği üzere, çatışmalar ve ayrışmaların yanı sıra birleşme ve geçişlilikler de görülmüştür. Batıcı Abdullah Cevdet ve İslâmcı Mehmet Akif Türk milliyetçiliğine karşıdırlar, ama toplumsal, siyasal, kültürel vb. sorunlara çözüm aramaları doğrultusunda ulusal akım içinde yer aldıkları söylenebilir. Kendileri dışında gelişen ulusal akımdan etkilendikleri ve uzlaşma zorunluluğu hissettikleri için değil, Türk milliyetçilerini de kapsayan bir ulu-

sal akımın içinde yer aldıkları için çeşitli sorunlara cevap vermeye çalışmışlardır. Dolayısıyla, yukarıda anahatlarıyla ele alınan Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Batıcılık ideolojileri Türk ulusal akımına dâhildir.

Bu açıdan bakıldığında, modernleşme kuramlarının kendi malı ilan ettiği 19. yüzyıl başından 1920'lere kadar uzanan dönem, bütün ampirik ve kuramsal çekinceleri göz ardı etmeksizin, bir "Osmanlı-Türk ulusal akımı" açısından değerlendirilebilir. Yüzyılı aşkın bu dönem Hroch'un aşamalarına da uygun bir gelişim sergilemektedir. Buna göre, 1908'e kadar uzanan dönem A Aşaması, 1908-1923 arası dönem B Aşaması ve 1923'ten 1940'lara uzanan dönem de C Aşaması'na uygun düşmektedir. Tanzimat'tan itibaren başlayan modernleşme denemeleri Türk millî kimliğinin *ilmî* araştırılmasına yönelik ilk adımları içerir; bu dönemde Türkçe'ye daha fazla önem verilmeye başlandığını, Osmanlı ve İslâm tarihleri dışında bir Türk tarihinin söz konusu edildiğini görürüz. Gazete ve roman, öykü, tiyatro, şiir gibi edebî alanlardaki yenileşme farkında olmadan dil, kültür ve ortak tarih nosyonları etrafında belirlenen bir izlerçevrenin ortaya çıkartılmasına önayak olur. Bu izlerçevre anayasal düzene geçiş ve 1908 sonrasının hemen arkasından –kısa bir süre için de olsa yaşanan– düşünce özgürlüğü sayesinde hem nicelik hem de nitelik açısından gelişme gösterecektir. İşte bu gelişme sayesinde, 1908-1918'in savaşlar, isyanlar, darbeler, siyasal ve ekonomik karışıklıklarla ilerleyen ortamında "vatanseverlik ajitasyonu" ve buna yanıt veren bir *literati* mümkün olabilecektir. 1923 sonrasında ulus bazında belirlenen yeni rejimin kitlelere taşınmasında rol alacak entelektüeller, 1908-1918 arasında, ele aldığımız dört ideoloji doğrultusunda, ama giderek milliyetçi-Türkçü ideolojiye yönelerek üretimde bulunan yazarlar ve bu üretimi tüketen izlerçevreden oluşacaktır.

Ne var ki, Türk ulusal akımı, Hroch'un evrelerine uygun bir gelişmeyi sorunsuzca yaşamamıştır. Hroch'un özellikle küçük Avrupa ulusal akımlarına bakarak oluşturduğu yaklaşım bir "baskın ulus-etnik azınlık" ikili karşıtlığı içerir; azınlık yavaş

yavaş gelişerek bir ulusa dönüşür. Türk ulusal akımında mesele daha karmaşıktır. Her şeyden önce bir imparatorluk yapısı söz konusudur ve milliyetçi Türkçülerin "mazlum Türkler" söylemine rağmen, kamuoyunun büyük kesiminde Türk etnisi "millet-i hâkime" olarak algılanmaktadır.[42] Yani, ulusal akıma ve milliyetçiliğe ayarlı her talep sürekli olarak imparatorluğun zorunluluklarıyla çatışarak kendini ifade edebilmektedir. Türk milletinden ve milliyetçiliğinden söz etmek, önceleri Hıristiyan Balkan unsurlarının, sonraları Arnavut, Arap, Kürt gibi Müslüman unsurlarının milliyetçiliklerini tahrik eder ve "ittihad-ı anasır" ilkesini zedeler diye engellenmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda, gerek ulusal akım, gerekse bunun önemli ve dönüştürücü parçası olan Türk milliyetçiliği yavaş ve gecikmiş bir biçimde ilerlemek zorunda kalmıştır.

Bu durumun şöyle bir sonucu olacaktır: Gecikmişliğin ve özellikle 1908 sonrasında imparatorluğun yıkımını hazırlayan olayların etkisiyle, Türk ulusal akımının her evresi bir sonrakine sarkarak yürüyecektir. 1908 sonrasında ortak bellek, kültürel/dilsel bağlar ve vatandaş profilinin yaratılması konularında hâlâ ilmî üretime büyük ihtiyaç vardır; o zamana kadar ortaya konmuş ürünlerin gereksinimi karşılaması mümkün değildir. Bir yandan millî kaygıları karşılayacak bir yazı dili geliştirmek ve bunu tüm toplumsal katmanlara yaymak, özellikle okullarda kullanılacak millî tarih kitaplarını hazırlamak gerekirken, bir yandan da henüz gereken araçlar elde yokken "vatanseverlik ajitasyonu" yapmak zorunluluğu vardır. Yani 1908 sonrası ulusal akımı hem soğukkanlı bir biçimde bilimsel çalışma yapacak kişileri, hem de toplumun millî bir kitleye dönüşmesi için gerekli heyecan düzeyine ulaşmasını sağ-

42 Y. Doğan Çetinkaya, bu kavramın II. Meşrutiyet dönemi Türk milliyetçiliğini özetleyen en iyi kavramlardan biri olduğunu öne sürmektedir. Özellikle kamuoyunun nabzını tutan ve kitlelere Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi kültürel liderlerden daha kolay ulaşan gazeteci "orta katman aydınları"nın Pantürkizm'den uzak, temelde Osmanlıcı yaklaşımlarında bu kavramın önemli yeri olduğuna işaret eder. Bu kavram ve milliyetçilik tarihine yönelik eksikliklerin tartışıldığı bu makale için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi," Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 4, *Milliyetçilik* içinde (İstanbul: İletişim, 2002), 91-102.

layacak ajitasyonu üretecek kişileri aynı anda içermek durumundadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı'nın erken bir biçimde bu savaşa girmesi, Türk ulusal akımının aslında C Aşaması'na ait uğraşlara girmesini de zorunlu kılacaktır. Şimdiye kadar gördüğümüz üzere, Birinci Dünya Savaşı'na kültürel yapıyı kurmuş ve milliyetçiliklerini kitleselleştirmiş olarak giren Avrupalı gelişmiş ülkeler kültür sektörünü pragmatik bir biçimde kullanabilmektedirler. Savaşın ileri derecede sanayileşmiş ve teknolojik yapısı bu durumu bir zorunluluk haline getirmektedir. Bunun sonucunda, Osmanlı Devleti de, henüz A ve B Aşamaları'nı tamamlayamamış kültürel alanından çok büyük bir talepte bulunmakta, ulus haline gelememiş bir kitleyi psikolojik olarak yönlendirmesini beklemektedir. Osmanlı'da propaganda eksikliğine yönelik saptamalar ve bu alandaki verimsizlik, talebin yersizliğinden kaynaklanmaktadır.

Sonuçta, 1908-1918 arası dönem ulusal akımın üç evreye yönelik işleri aynı anda yapması zorunluluğuna yol açmıştır. Ulusal akımın buna tepkisi doğal olarak yetersizdir. Özellikle 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında "vatanseverlik ajitasyonu"na başarılı bir giriş yapan ulusal akım, 1914-1918 arasındaki beklentilerin büyüklüğü karşısında önce sessizliğe bürünecek, savaşın sonlarına doğru Ziya Gökalp'in müdahalesiyle asıl önceliği olan kültürel altyapı kuruluşu gibi, uzun vadede sonuç verecek bir alana yönelmeyi tercih edecektir. Öncelik, millî kültürün unsurlarını oluşturmak ve buna dayanarak gelecekteki kitleselleşmiş Türk ulusunu tahayyül etmektir. Bu nedenle propaganda, bütün ısrarlara rağmen bir öncelik haline gelememiştir. Hatta "vatanseverlik ajitasyonu" bile, ancak 1919-1922 arasında, daha yakın ve daha "bize ait" Millî Mücadele sırasında verimli olmayı başaracaktır. Ele aldığımız 1908-1918 arası dönemde ulusal akımın önceliği, yapılanlar bazen "vatanseverlik ajitasyonu", bazen kitlelere yönelik pragmatik bir propaganda kisvesine bürünse de, millî benliğin dayandırılacağı kimliğin kültürel, dilsel ve tarihsel temellerinin araştırılması ve tahayyülü doğrultusunda olacaktır.

1908-1918 arası dönemde ulusal akımın farklı beklentilere cevap vermekle kendi yolunu çizmek arasındaki seçim çabaları bir önemli sonuca daha yol açar: Hroch'un C Aşaması'nda konumlandırdığı çeşitli kanatlara ayrışma (ki gerçekten de 1923 sonrası dönemde muhafazakâr, sol Kemalist, aşırı milliyetçi vb. ayrışmalar yaşanacaktır), yaşanan karmaşanın da etkisiyle erken bir biçimde görülecektir. Aslında Türk milliyetçiliği üzerine çalışan araştırmacılar da bu erken ayrışmayı tam olarak anlamak ve anlatmakta zorlanırlar. Buraya kadar söylenenleri temellendirebilmek için, 1908 sonrası Türkçülük ideolojisinin gelişimini bu ayrışma ve çatışma çizgilerine yoğunlaşarak inceleyelim.

Balkan Savaşı'ndan önce Türkçülük

Türkçülere göre Türkçülüğün doğuşu

Bir akım olarak Türkçülüğün tarihsel gelişimi, hareketin 1908 sonrasındaki iki önemli ideoloğu olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura tarafından nispeten erken bir dönemde, cumhuriyet rejiminin ilk yıllarında ele alınmıştır. Ziya Gökalp 1923'te *Türkçülüğün Esasları*'nı yeni rejimin başkenti Ankara'da yayınlar. Bir geç dönem Osmanlı ideolojisi olan Türkçülüğü yeni rejimin koşullarına uyarlama çabası olarak da değerlendirilebilecek –ve yazarın başeseri olarak kabul edilen– bu kitapta, "Türkçülüğün Tarihi" oldukça kısa bir bölüme sığdırılmıştır.[43] Gökalp'in bu kitaptaki amacı kavramsal bir manifesto üretmek olduğu için bu durum okuru rahatsız etmez. Fakat bu kısalığa ve çok fazla tarih bile içermeyen özetleyici yaklaşıma rağmen, daha sonra yapılan çalışmalarda Gökalp'in dönemlendirmesi fazla tartışılmadan esas alınmıştır. Gökalp, Türkçülüğün önce Avrupa'daki "Türk hayranlığı" –buna *Turquerie* der– ile başlayıp, daha sonra Türkoloji çalışmalarına dönüştüğünü, Tanzimat sonrasında

43 Burada kitabın şu baskısı kullanılıyor: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan (yay. haz.) (Istanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 1970). Söz konusu bölüm bu baskının 5-15. sayfaları arasındadır. Kitaptaki ana metin 188 sayfadır.

Türkiye'de de Türkoloji alanına girebilecek çalışmalar yapıldığını, II. Abdülhamit'in baskıları doğrultusunda yavaş bir gelişim izleyen Türkçülüğün Rusya'daki Türkler aracılığıyla ivme kazandıktan sonra, 1908'in ardından yavaş yavaş gelişerek Millî Mücadele'yle başarıya ulaştığını belirtir.

Kazan kökenli bir Türk olan Yusuf Akçura 1928 yılında İstanbul'da Türk Ocakları tarafından yayınlanan *Türk Yılı* başlıklı yıllıkta yer alan "Türkçülük" başlıklı yazısında, özellikle 1908 öncesine yoğunlaşan daha uzun bir tarihçe verir.[44] Fakat onun yaklaşımı da düşünce tarihi alanıyla, bu alanda yer alan temel isimlerin ürün ve kısa yaşam öyküleriyle sınırlıdır. Bu açıdan tam bir tarihsel nedensellikten yoksundur.

Bu iki önemli ismin tarihsel bağlama ikincil önem atfeden ve Türkçülükle ilgili düşünceler arasında tutarlı bir bağlantı kurmayı hedefleyen yaklaşımları bu alanda eser verenlerce de benimsenmiştir. Bunun sonucunda, çatışmalarla, önceden kestirilemeyen gelişmeler doğrultusunda el yordamıyla ilerleyen bir süreç indirgemeye uğramaktadır. Böylece hem Gökalp ve Akçura'ya nazaran daha önemsiz, ama halkla ilişkiye geçme konusunda daha donanımlı "orta katman aydınlar"ın[45] Türkçülüğe katkısı, hem de bu iki ismin düşünsel üretimlerinin tarihsel bağlam doğrultusundaki gelişimi göz ardı edilmiş olur. Bunlara yönelik çalışmalarda artzamanlılığın eşzamanlılığa kurban

---

44 Arap harfleriyle basılan 655 sayfalık bu yıllıkta Akçura'nın metni 289-455. sayfalar arasında yer alır. Yıllıkta bunun dışında, "Türkiye Cumhuriyeti" ve "Cumhuriyet Haricinde Bulunan Türkler" başlıklı bölümler bulunmaktadır. Akçura'nın metni 1978'de *Türkçülük/Türkçülüğün Tarihi Gelişimi* başlığıyla Sâkin Öner tarafından sadeleştirilerek yayınlanır. 1981'de de Kültür Bakanlığı Yayınları tarafından *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri/1928 Yılı Yazıları* başlığıyla yayınlanır. Bu bilgiler ve burada kullanılan metin eserin dördüncü baskısına aittir: Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, Sadık Perinçek (yay. haz.) (Istanbul: Kaynak, 1998.) Akçura bu çalışmasında, 1908 sonrasına çok az yer verir ve bu dönemle ilgili tarihçeyi gelecek senenin *Türk Yılı*'nda yayınlayacağını söyler. Fakat bu niyet gerçekleşemediği için, eldeki metinden bile daha uzun olacağını ve belgelere dayanacağını belirttiği bu metinden yoksun kalmışızdır.

45 Gazeteci, öğretmen vb. gibi düşünsel düzeyleri daha yüzeysel, ama kitlelere ulaşmaları daha kolay kesimlere yönelik bu Gramsci kökenli kavramın Türk milliyetçiliği açısından tartışıldığı bir makale için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, a.g.m.

edildiği nomotetik bir yaklaşım hâkimdir; bu nedenle de, Türkçülük alanına yönelen çalışmalar tarihsel olarak konumlandırılmadan, yüzer gezer düşünce kutuları olarak değerlendirilir.

Gökalp ve Akçura'nın yaklaşımlarından yola çıkan Türkçülük ya da Türk milliyetçiliği tarihçileri, hareketin gelişiminde üç önemli unsura ağırlık verirler: Abdülhamit döneminden kalma eski Türkçüler, 1908 sonrasında Selanik'te oluşan milliyetçi çevreler ve Rusya'dan göç eden Türkler.[46] Bu üç unsurun da gelişiminde yabancı kaynakların etkisi vardır. Abdülhamit döneminden 1908 sonrasına kalan Mehmet Tahir, Necip Asım, Veled Çelebi, Fuat Raif gibi Türkçüler ve onlardan da önce gelen Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), Mustafa Celaleddin Paşa (Constantin Borzecki, 1826-1876), Süleyman Hüsnü Paşa, Mizancı Murat, Şemsettin Sami gibi isimler 18 ve 19. yüzyıllarda yapılmakta olan oryantalist çalışmalardan etkilenmişlerdir. Süleyman Hüsnü Paşa 1876'da yayınlanan *Tarih-i Âlem*'ini Joseph de Guignes'in *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongoles et Autres Tartares Occidentaux* (Paris, 1756-58)'ının etkisiyle yazmıştır. Tanzimat döneminin önde gelen devlet adamları olan Fuat ve Cevdet Paşalar *Kavaid-i Osmaniye*'lerinde, Arthur Lumley Davids'in *Grammar of the Turkish Language* (1832)'ini örnek almışlardır. Macar Yahudisi Arminius Vambery (1832-1913), 19. yüzyıl sonu romantiği Leon Cahun (1841-1876), de Sacy (1758-1838), Radloff (1837-1918), Orhun yazıtlarını çözen Thomsen (1842-1927) hem 1908 öncesi hem de sonrası Türkçülerinin başlıca ilham kaynakları arasındadır.

Ulusal akımların ve milliyetçilik ideolojilerinin altın çağı olan 19. yüzyılda, temel ideolojisi Osmanlıcılık olan Osmanlı Devleti'nde bu kadarcık bir millî etkinin kendini göstermesi doğaldır. Türk sözcüğü ve Türkçe'ye verilen önem yavaş yavaş artmıştır; 1876 Kanun-ı Esasî'sinde devletin dilinin Türkçe olduğu da kaydedilmiştir. Ne var ki, Abdülhamit dönemi Türkçülerinin yazılarında Osmanlı kelimesinin kullanımı ve olumlu

46 Bu görüşün özlü bir ifadesi için bkz. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, 2. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996 [1986]), 60.

yorumlanması Türk kelimesinden katbekat fazladır. Resmî yazışmalarda ise Osmanlı kelimesi Türk'e tercih edilmektedir.[47] Bu durum, 1908 öncesi çalışmaların tamamen kültürel kaynaklı olmasına dayanır. Özellikle 1908 sonrasında Balkanlar'da artan ayrılıkçı milliyetçi hareketler, Türkçülüğe bu defa olumsuz, ama çok daha öğretici bir etkide bulunur. Özellikle Bulgar milliyetçiliğinin gücü, bölgede komitacılara karşı mücadele veren Türk subaylarının milliyetçiliğe yönelmesine yol açacaktır.

Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Türklerle ilgili olarak da bir yabancı etkisinden bahsedilebilir. Kırım, Kazan ve Azerbaycan'daki Müslümanlar arasında 1860'lardan itibaren Türk milliyetçiliğinin yaygınlaşmaya başlamasında iki önemli etken vardır: (1) Rusya Türkleri üzerinde bir üst-kimlik olarak Osmanlılık baskısı yoktur ve azınlık olarak milliyetçiliğe daha kolay yönelebilmektedirler; (2) Rusya'daki Batılılaşma düzeyi Osmanlı'ya nazaran daha ileri olduğu için milliyetçilik ideolojilerinin yayılımı daha hızlı olabilmektedir.[48]

Türk milliyetçiliği üzerindeki yabancı etkilerinin sonuncusu daha siyasîdir ve "düvel-i muazzama" ilişkilerinin bir sonucudur. Emperyalizm ve sömürgecilik yarışına İngiltere ile Fransa karşısında oldukça avantajsız ve geç bir dönemde katılan Almanya, Doğu politikaları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslâmcılık ve Türkçülük hareketlerini destekler. İslâmcılık aracılığıyla Mısır ve Hindistan'ı elinde tutan İngiltere'yi, Türkçülüğün pan versiyonu olan Turancılık aracılığıyla da Kafkasya ve Orta Asya'yı elinde tutan Rusya'yı baskı altında tutmayı amaçlamaktadır.

1908 sonrasında Türkçülük

Bütün yerli ve yabancı etkilere, kıpırdanmalara rağmen Türkçülük II. Abdülhamit döneminin örgütlenmeye yönelik engelleri sonucunda 1908'e kadar bir varlık gösterememiştir. 1908'den

47 Şükrü Hanioğlu, "Türkçülük," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 1396.

48 A.g.m., 1395.

itibaren yayın ve örgütlenme alanlarında kıpırdanmalar da başlar. 1908 yılı sonlarında İstanbul'da Türk Derneği kurulur.[49] Derneği kuranlar ve daha sonra üye olanların kimlikleri 1908 öncesi Türkçülüğünün bileşimine uygundur. Dernekte Veled Çelebi, Necip Asım, Fuat Raif, Ahmet Mithat gibi eski Türkçüler; Mehmet Emin gibi Türkçülüğün her evresini şiirine yansıtmış bir isim; Akyiğitzâde Musa, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali, Yusuf Akçura gibi Rusya kökenliler; Martin Hartmann, Vladimir Gordlevsky gibi yabancı müsteşrikler, Agop Boyacıyan ve Tınğır Efendi gibi Ermeni mebuslar yer almaktadır.[50] Bu kadar çeşitli kesimlerden isimlerin bir araya gelebilmesi derneğin kültürel açıdan Türkçü, siyasal açıdan ise Osmanlıcı kalabilmesiyle mümkün olmuştur.[51] Nitekim dernek nizamnamesinin ikinci maddesinde belirleyici amacın Türk tarihi, dili, coğrafyası vb. konularda ilmî olarak araştırma ve yayın yapmak olduğu belirtilmiştir.[52] Bu amaç doğrultusunda yayın organı olarak önce *Sırat-ı Müstakim*'i, daha sonra kendi adını taşıyan ve 1911'de ancak yedi sayı yayınlanabilen dergiyi kullanan dernek bir süre sonra âtıl kalmış, üyelerinin bazıları dağılmış, bazıları da başta Türk Ocağı olmak üzere diğer derneklere geçmiştir.

Hroch, millî kültürlerin gelişmesinin ilk aşamalarında tarih, dil ve kültüre özel önem verildiğini söylüyordu. Türk ulusal akımının gelişimi de bu duruma uygundur. Türk Derneği'nin bir koalisyonu andıran karışık ve durağan yapısı bu konuların tutarlı bir biçimde ele alınmasını sağlayamamıştır; derneğin bir süre sonra dağılmasında bunun da etkisi vardır. Yalnız, dernek üyelerinden Fuat Raif'in *tasfiyecilik* yaklaşımı, Türk ulusal akımının ele aldığımız döneminde dinamo görevi gören dil konusunda bir yola çıkış noktası teşkil eder.[53] Fuat Raif'in dil-

49 Kaynaklarda derneğin kuruluşunun Rumî takvime göre Aralık ya da Ocak 1324'te olduğuna dair bir karışıklık ve anlaşmazlık vardır.

50 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, Genişletilmiş 3. bs. (İstanbul: İletişim, 1998), 440-441.

51 Sarınay, *a.g.e.*, 100.

52 *A.g.e.*, 95.

53 Bu konuda en kapsamlı kaynak şudur: Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 2. bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960).

deki Arapça ve Farsça sözcükleri atarak, öz Türkçe karşılıklar bulunması, hatta gerekirse uydurulması yolundaki yaklaşımı Osmanlı-Türk kültürel alanı için adeta terörize edici olmuştur. Bu konuya çok önem verecek ve dilde sadeleşmeyi savunacak Türk milliyetçileri bile bu yaklaşımı aşırı ve gereksiz bulurlar. Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda bu yaklaşımı "tiksindirici", dili "karışıklık ve karanlığa götürücü" olarak niteler.[54]

Cumhuriyet döneminde Fuat Raif'inkine benzer bir tasfiye yaklaşımı yaşanmış ve öz Türkçe-eski Türkçe tartışmaları uzun süre kamuoyunu işgal etmiştir. 1910'lu yıllara bugünün penceresinden bakan Türk okuru için bu tartışmaların destabilize edici etkisini hissetmek zordur. Fakat dilde sadeleşme ve hemen ardından gelen millî vezin, halk edebiyatı, millî edebiyat tartışmaları Türk ulusal akımı ve milliyetçiliğinin idman sahası olarak hizmet vermiş, bu tartışmalar üzerinden gelişme sağlanmıştır. Nitekim, mutlak tasfiyeci yaklaşımın ardından daha ılımlı ve verimli bir *dilde sadeleşme* akımı hemen ortaya çıkacaktır. Bu akımın kaynağı Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisi olacaktır.[55]

1910'da Manastır'da yayınlanan bir edebiyat dergisi olan *Hüsün ve Şiir*, 1910 sonlarında *Genç Kalemler* adını alır ve Selanik'te yayınlanmaya başlar. Selanik, Balkan Savaşları öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezidir. Ticarî açıdan gelişmiş bu kozmopolit liman kenti, yavaş yavaş milliyetçiliğe yönelen genç Türk aydınlarının dünyayı ve Balkanlar'daki ateşli milliyetçilikleri yakından gözleyebilmesine olanak tanıyacak-

Türkçe'deki reform çabalarının tarihini ele alan İngilizce bir kaynak için bkz. Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 1999). Dil ve milliyetçilik ilişkisi için bkz. Stephen Barbour ve Cathie Carmichael, der., *Language and Nationalism in Europe* (Oxford ve New York: Oxford University Press, 2000). Türkiye'de dil ve milliyetçilik ilişkilerini inceleyen yakın tarihli bir çalışma için bkz. Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2003).

54 Ziya Gökalp, *a.g.e.*, 11.

55 Bu derginin çevrimyazı basımı için kaynakçaya bakılabilir. Derginin kapsamlı olarak incelendiği iki kaynak şunlardır: Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995); Masami Arai, *a.g.e.*, 49-79 ve 150-159.

tır. Öykücü Ömer Seyfettin'in *Genç Kalemler*'in başına geçen arkadaşı Ali Canip [Yöntem]'e yazdığı 28 Ocak 1910 tarihli bir mektup yazı dilini sadeleştirme ve halk diline yaklaştırma çabasının ilk kıvılcımını oluşturur. Bu mektubunda "Bizim lisanımız –her zaman düşündüğümüz gibi– berbad, perişan, fenne, mantıka muhalif bir lisandır. Garp edebiyatını biraz tanıyan, mümkün değil bu nefretten kurtulamaz" diyen Ömer Seyfettin, dilde tasfiye konusunda asıl yapılması gereken şeyin Arapça ve Farsça terkiplerden kurtulmak olduğunu belirtir.[56]

Genç Kalemler'in ebadını büyüterek "yeni lisan" kampanyasında kullanmaya kararlı olan Ömer Seyfettin ve Ali Canip, Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkezi'nde ummadıkları bir destekçiyle karşılaşırlar. Diyarbakır'dan gelen Ziya Gökalp, 10 Temmuz 1908 siyasî devriminin toplumsal açıdan desteklenmesi gerektiğine inanmakta ve bunu çevresindekilere "yeni hayat" sloganıyla açıklamaya ve aşılamaya çalışmaktadır. Bu üç kişi, başkalarının da katılımıyla, 29 Mart 1327 (1911) tarihli dergide "yeni lisan" tartışmasını açarlar. Bu tartışma boyunca savundukları programa göre, Türkçe'ye Arapça ve Farsça'dan gelen kurallar ve terkipler atılacak; yazı dili konuşma diline yaklaştırılacak ve standart dil olarak İstanbul Türkçesi empoze edilecektir.[57] *Genç Kalemler*'in kampanyasına İstanbul'daki, II. Abdülhamit döneminin Edebiyat-ı Cedide akımına dâhil daha yaşlı ve onların meşrutiyetteki devamı olan Fecr-i Âti'nin daha genç edebiyatçıları şiddetle karşı çıkarlar. İlginç olan, bu sıralarda yeni lisancıların dilde sadeleşme ve millî edebiyat isteklerine en şiddetli saldırıları gerçekleştiren Yakup Kadri, Mehmet Fuat Köprülü gibi yazarların, hemen Balkan Savaşları'ndan sonra bu yöne kayacak olmalarıdır.

Genç Kalemler çizgisinin başlarda karşılaştığı muhalefete rağmen, daha sonra başarıya ulaşması ve edebiyat gündemini belirlemesinde sadece dille sınırlı kalmayıp siyasî tonlar da içeren bir kültür milliyetçiliği yapması etkili olmuştur. Balkan Savaş-

56 Aktaran Ali Canip Yöntem, *Ömer Seyfeddin (1884-1920): Hayatı, Karakteri, Edebiyatı, Ideali ve Eserlerinden Numuneler* (İstanbul: Remzi, 1947), 11.

57 *A.g.e.*, 14.

ları olup bitene, *Genç Kalemler* kadrosunun İstanbul'a gelmesine kadar hareketin temel siyasetinin kültürel Türkçülükle siyasal Osmanlıcılığı yan yana götüren ikircimli bir görünüm sergilediği söylenebilir. Ne var ki, 1912 sonrasının temel çizgileri, en baştan itibaren dergideki yazılarda görülür. Örneğin Ali Canip, yeni lisan kampanyasını başlattıkları ilk sayıda yayınladığı "Edebiyat-ı Müstakbelemiz" başlıklı yazısında, Türk milliyetçiliğinin her gelişim aşamasında başlıca ötekilerinden biri olacak Tanzimat'ı eleştirir. Tanzimat sonrasında ortaya çıkan edebiyat insana yöneliktir, ama Batı edebiyatlarını taklit ettiği için, geliştirilen karakterler kozmopolittir; bunlar "Osmanlılara uygun bilinç ve atmosferden yoksun" "umumî" karakterlerdir. Gelecekteki edebiyatın yapması gereken ayırt edici bir bilinç üretmek olmalıdır.[58] Bu ayırt edici bilinç, açıkça söylenmese de, millî bir bilinç olacaktır.

Yeni lisan hareketinin temel amacı dil ve edebiyat üzerinden halka ulaşmak, gündelik yaşamla kültürü birbirine yaklaştırmaktır. Onun fazla üzerine gitmediği, ama millî kimliğin oluşumunda dil ve kültür kadar önemli olan ortak tarihe dayalı bellek konusuna yönelimi sağlayacak asıl katkı, *Genç Kalemler* ile aynı sıralarda İstanbul'dan gelecektir. 31 Ağustos 1911 tarihinde Mehmet Emin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzâde Ali, Âkil Muhtar ve Yusuf Akçura Türk Yurdu Cemiyeti'ni kurarlar.[59] Yola çıkış amacı Türklerin zekâ, bilgi ve iktisat açılarından gelişmesine katkıda bulunacak bir gazete çıkarmak ve Türk öğrenciler için bir pansiyon açmak olan bu cemiyet, Türk Ocağı'nın kuruluşu çalışmalarıyla aynı sıralara denk düştüğü için bir süre sonra kapanacak, fakat bu denemeden Türkçülüğün gelişiminde en büyük rollerden birine sahip olan *Türk Yurdu* dergisi doğacaktır.[60]

İlk sayısı 17 Teşrinisani 1327/30 Kasım 1911 tarihinde yayınlanan ve on beş günde bir çıkan derginin imtiyazı şair Mehmet Emin adına alınmıştır. Fakat onun Erzurum Valiliği'ne ata-

58 Arai, *a.g.e.*, 51.

59 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, *c. 1*, 441-442.

60 Sarınay, *a.g.e.*, 112.

narak İstanbul'dan gitmesi üzerine, Yusuf Akçura derginin yönetimini ele alır. Dergiyi ilk sayısından itibaren Yusuf Akçura çıkarır. Birinci Balkan Savaşı sırasında, Ekim 1912-Kasım 1913 tarihleri arasında erkanıharp yüzbaşısı olarak Çatalca cephesine gittiği sırada, derginin üçüncü ve dördüncü ciltleri Mehmet Emin yönetiminde çıkar. Bu aradan sonra İstanbul'a dönen Akçura 1917'ye kadar dergiyi yönetir. Bu tarihte Rusya'ya gitmek için ülkeden ayrılınca, derginin yönetimini Türk Ocağı merkez heyeti adına Celâl Sahir [Erozan] üstlenir.[61] İlk sayısı 24 sayfa basılıp, gördüğü ilgi üzerine[62] ikinci sayıdan itibaren 32 sayfa olarak yayınlanmaya başlayan derginin Akçura tarafından hazırlanan programına göre, derginin dili basit olacak, "bütün Türklerce makbul olabilecek bir ideal yaratmaya çalışacak", Türklerin tanışmalarına, iktisat, ahlak, bilim ve son olarak siyaset açısından gelişmelerine çalışılacaktır.[63] Programın ve derginin yayınının gösterdiği doğrultuda, *Türk Yurdu* Osmanlı sınırları dışında kalan tüm Türklere de hitap etmeyi amaçlamaktadır; bu açıdan Pantürkist bir dergidir.

---

61 *A.g.e.*, 112-113. Sarınay, derginin 1911-1931 arasında 233 sayı yayınlandığını saptar ve bu dönemi üç devreye ayırır. Birinci devre Mondros Mütarekesi'ne kadardır ve 1911'den 1918'e kadar 14 cilt 161 sayı yayınlanmıştır. İkinci devre 1924-1927 arasıdır ve bu devrede dergi Ankara'da, 6 cilt 33 sayı yayınlanmıştır. Üçüncü devre 1928-1931 arasındadır ve dergi bu devrede Latin harfleriyle 6 cilt 39 sayı yayınlanmıştır. Derginin 1911-1931 arasındaki bütün sayıları Latin alfabesine aktarılarak yayınlanmıştır ve bu çalışmada *Türk Yurdu*'ndan yapılan bütün alıntılar bu yayındandır: *Türk Yurdu*, 17 cilt (Ankara: Tutibay Yayınları, 1998-2001). Bu yayının birinci cildinin başında Paul Dumont ve Masami Arai'nin daha önce başka yerlerde çıkmış birer makalesi de bulunmaktadır. Dergi 1950'lerden itibaren kesintilerle 1993'e dek yayınlanmayı sürdürmüştür. 1911-1992 arası çıkan bütün sayılara yönelik bir bibliyografya çalışması için bkz. Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu (1911-1992) Bibliyografyası* (İzmir: Akademi, 1993). Aynı yazarın dergi üzerine bir inceleme çalışması için bkz. Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerinde Bir İnceleme* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990). Yakın dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına *Türk Yurdu*'ndaki yazılar üzerinden bakan bir inceleme yayınlanmıştır: Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi, 1908-1918* (İstanbul: Der, 2002).

62 İlk sayı 4, ikinci 3, dört ve beşinci sayılar ikişer defa basılmıştır. Sarınay, *a.g.e.*, 116.

63 Programın tamamı maddeler halinde şurada bulunabilir: Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 168.

Türk Derneği, *Genç Kalemler* ve *Türk Yurdu* dergileri millî kültür, dil, edebiyat ve tarih konularına ilgi duyan bir izlerçevrenin oluşumunu hazırlamıştır. Özellikle yükseköğrenim gören ve çoğunluğu İstanbul'da bulunan gençlerden oluşan bu kitle artık kendilerini millî bir kimlikle tanımlamak istemekte, edilgen kültür tüketicileri olmaktansa daha etkin olabilecekleri örgütlenmelere yönelmeye çalışmaktadırlar. Türk ulusal akımının 1911-1918 dönemine damgasını vuracak Türk Ocağı bu çabalarla ortaya çıkacaktır. Türk Ocağı'nın kuruluş öyküsü Türkçülüğün 1911 yılında İslâmcılık ve Osmanlıcılık karşısındaki çekinik durumunu konumlandırmak açısından önemlidir.

1911 Mayıs'ında[64] Celal Nuri Fransızca olarak İstanbul'da yayınlanmakta olan *Jeune Turc* gazetesinde yayınladığı bir makalede ülkedeki okul azlığının zararları üzerinde durarak, tıpkı halktan büyük destek gören "Millî Donanma Cemiyeti" gibi bir eğitim derneği kurulması gerekliliğini savunur. *Tanin* gazetesi de bu düşünceyi destekler. Askerî Tıbbiye'de okuyan öğrenciler bu düşünceden etkilenerek, eğitimi geliştirmek üzere çalışacak ve milliyet esasına dayanacak bir dernek kurmak için aralarında görüşmeye başlarlar. Bu çalışmalara diğer yüksekokul öğrencilerini, özellikle Mülkiyelileri de davet ederler. Yaptıkları toplantıda, derneğin kuruluşunda dayanacakları bir program belirlerler. Üç maddeli bu programın tamamı önemlidir. Birinci maddeye göre, kurulacak dernek siyaset üstü olacak, böylece İttihat ve Terakki'ye yandaş ya da karşı olan herkes bir arada çalışabilecektir. İkinci madde Türk milliyetçiliğinin çekinik durumunu gözler önüne sermektedir: "Umumî efkâr milliyetperverlik cereyanını pek hoş karşılamayabilir. Yurtta Osmanlılık ve İslâm siyaseti oldukça kök salmıştır. Binaenaleyh bu cereyanı doğrudan doğruya açıp açmamakta bir tehlike var mıdır, yok mudur? Bu hususta memleketin ileri gelenlerinin fikirleri sorulacaktır."[65] Üçüncü maddeye göre de, kurulacak der-

64 Orkun bu tarihi vermekle birlikte, Sarınay "Nisan sonları veya Mayıs başları" olarak düzeltmeye gider. Krş. Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi* (İstanbul: Berkalp Kitabevi, 1944), 88 ve Sarınay, *a.g.e.*, 123.

65 Orkun, *a.g.e.*, 89.

nek, Donanma Cemiyeti gibi halktan yardım toplayacağı için, tanınmış kişilerin kamuoyu desteği sağlaması talep edilecektir.

Bu program doğrultusunda hazırlanan bir beyanname matbuat alanındaki önemli kişilere ulaştırılır. Gençlerin düşüncelerine en büyük destek Kütahya Mebusu Ahmet Ferit [Tek]'ten gelir. Ahmet Ferit, böyle bir derneğin başarılı olması için halkın, tıpkı Donanma Cemiyeti örneğinde olduğu gibi buna ihtiyaç duyması gerektiğini, halbuki eğitim konusunun halk tarafından henüz çok da önemsenmediğini söyler. Zaten okul sadece bir araçtır; asıl amaç milliyet duygusunun uyanmasıdır. Bu amaç doğrultusunda bir kulüp kurarak gençler buraya toplanmalı ve öncelikle onlara millî duygu aşılanmalıdır. Bu gerçekleştikten sonra, millî duygunun halka yayılması için her türlü araç kullanılabilecektir.[66] Gençler Ahmet Ferit'le görüştükten ve Mehmet Emin, Yusuf Akçura gibi Türkçülüğe eğilimli başka isimlerle de bir dizi toplantı yaptıktan sonra, 20 Haziran 1911'de Ağaoğlu Ahmet'in evinde yaptıkları son bir toplantıda, Ahmet Ferit'in düşüncelerine uygun bir derneği fiilî olarak kurarak Türk Ocağı adını verirler. Bu toplantıdan sekiz ay sonra, İttihat ve Terakki merkezinde Ziya Gökalp'in de katıldığı bir toplantıda, İttihat ve Terakki'nin de onayı alınarak bir nizamname hazırlanır ve dernek 12 Mart 1328/25 Mart 1912'de resmen kurulmuş olur. Ocak'ın başkanlığına Ahmet Ferit, ikinci başkanlığına da Yusuf Akçura seçilir.[67]

Türk Ocağı, özellikle Balkan Savaşı'nın ardından, Hroch'un ulusal akımların ikinci aşamasını oluşturduğunu belirttiği "vatanseverlik ajitasyonu"nun merkezi olacaktır. Ne var ki, yine Hroch'un saptadığı üzere, bu aşamada yaşanan başarısızlık-başarı sıralaması Türk Ocağı'nın gelişiminde de görülür. Ocak, 1912 başından sonbaharına kadar pek faal değildir. Bu atalet, Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte tam bir sarsıntıya dönüşür ve kapanma tehlikesi yaşanır. Bu tehlike 18 Mayıs 1913'te yapılan ve Hamdullah Suphi [Tanrıöver]'nin başkanlığa seçildiği kongreye kadar devam edecektir. Ocak'ın kapanma tehli-

66 *A.g.e.*, 90; Sarınay, *a.g.e.*, 125-126.

67 Orkun, *a.g.e.*, 91; Sarınay, *a.g.e.*, 126-127.

kesi yaşamasında üç önemli neden vardır: Birinci ve en önemli neden, Türk milliyetçiliğine karşı olan İslâmcı, Batıcı ve Osmanlıcı çevrelerin, Balkan Savaşı'nın kaos ve ümitsizlik yaratan ilk evresinde ürettikleri suçlamalardır. Bu çevreler ocağı, imparatorluk unsurları arasına ayrılık sokmakla itham ederler. Balkan hezimetinin yarattığı şok atlatılıp, olumsuz durum ilerleme için bir itici güç halinde sunulmaya başlandığında Türkçülük yanlıları bu ithamları kolaylıkla bertaraf edecektirler. İkinci önemli sebep maddî imkânsızlıklardır. Bu durum da, yine konjonktürün ve yeni başkan Hamdullah Suphi'nin enerjik tavrının yardımıyla çözülecek, bir yandan Ocak'a üye olanların sayısı artarken,[68] diğer yandan Türkçülüğü daha fazla benimsemeye başlayan İttihat ve Terakki yöneticileri ve toplumun diğer önde gelenlerinden cömert bağışlar alınmaya başlanacaktır.[69] Ocak'ın kapanma tehlikesi yaşamasının üçüncü nedeni ise, Ahmet Ferit'in Millî Meşrutiyet Fırkası'nı kurmak üzere başkanlıktan ayrılması olmuştur.[70] Fakat bu sorun da, Hamdullah Suphi'nin başkanlığa seçilmesiyle çözülecektir.

Türk Ocağı'nın başarılı olmaya başladığı dönem, ulusal akım içinde yer alan milliyetçi Türkçülük ideolojisinin de etkili olmaya başladığı Balkan Savaşı sonrası dönemdir. 1913 ilkbaharından itibaren, konjonktürün de etkisiyle Türkçülük Osmanlıcı, İslâmcı ve Batıcı rakiplerini geride bırakmaya başlayacaktır.

---

68 Mütareke dönemine kadar Ocak üyelerinin sayısı 2743'e yükselmiştir. 1912'de Ocak'a 776. üye olarak giren Hamdullah Suphi'yle 1917'de 2320. üye olarak kaydedilen Miralay İsmet (İnönü)'nün kayıt numaraları arasındaki fark dikkat çekicidir. 1914'te 16 Türk Ocağı faaliyetteyken, bu sayı 1916 Ağustos'unda 25'e, 1918'de 35'e çıkmıştır. Sarınay, *a.g.e.*, 134. Ocak'ın Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyeti için bkz. "Türk Ocağı İdare Raporu," *Türk Yurdu* 159 (30 Haziran 1334/1918), çevrimyazı bs., cilt 7: 215-227.

69 Balkan Savaşları ve İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele almasının ardından, Enver Paşa, Dr. Nâzım, Veliaht Mecid Efendi, Padişah Mehmet Reşat ve hatta hükümet Ocak'a maddî yardımda bulunmuştur. Sarınay, *a.g.e.*, 132. Bir iddiaya göre, Cemal Paşa 1918'de yurdu terk etmeden önce Ocak'a on bin altın vermiş, fakat bu para yeni hükümette nazır olan Rauf Bey tarafından geri alınmıştır.

70 23 Ağustos 1328/5 Temmuz 1912'de kurulan bu partide Yusuf Akçura da kurucu üyedir. Bu partinin temel özelliği, İttihat ve Terakki daha Türkçülüğe yönelmeden önce, milliyet esasına göre kurulan ilk parti olmasıdır. Fakat seçimlere bile giremeden siyasî arenadan silinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 1*, 381-392.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL ALANDA VATANSEVERLİK AJİTASYONU: BALKAN SAVAŞI'NDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR

Balkan Savaşı ve sosyokültürel etkileri

Zafer Toprak, günümüz modern Türkiye tarihçiliğinde artık yerleşmeye başlayan bir algıyı şöyle dile getirir:

> Türkiye tarihinde Balkan Harbi bir dönüşümü simgeler. Osmanlı için Balkan Harbi sonun başlangıcıdır. Şunu hatırlamakta yarar var: En uzun Cihan Harbi, yani Birinci Dünya Savaşı Türklerin savaşıdır. Diğer savaşan ülkeler, beklentilerinden çok daha uzun süren Cihan Harbi'ni dört yılda sona erdirmiş ve Versailles, Trianon, Saint-Germain ve Neuilly ile barışa ulaşmışlardır. Oysa Türkiye bir anlamda Balkan Harbi'yle başladığı Cihan Harbi'ni Millî Mücadele ile sona erdirmiştir. ... Türkiye'nin Cihan Harbi on yıl sürmüştür. Farklı bir söylemle Millî Mücadele bizce 1919'da değil 1912'de başlamıştır. Tüm bu savaşları sürdürecek millî kimlik Balkan Harbi ile birlikte gündeme gelmiştir. Balkanlar'ın yitirilişi Osmanlı kimliğinin bir yana bırakılmasına, yeni bir millî kimlik olarak Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkarılmasına neden olmuştur.[1]

1 Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi," *Toplumsal Tarih* 104 (Ağustos 2002): 45-46.

Gerçekten de siyasal, kültürel, ekonomik ya da toplumsal, hangi açıdan bakarsak bakalım, söz konusu dönemin geçiş dönemi özellikleri gösterdiğini ve sürekliliklerin farklılıklar kadar belirgin olduğunu görürüz. Örneğin gerek Millî Mücadele yıllarında kullanılan "İstiklâl", gerekse daha sonraki dönemlerde kullanıma giren "Kurtuluş Savaşı" terimleri, 1912-1922 arasındaki her üç savaş döneminde de kullanılmıştır.[2]

Sürekliliğin kendini gösterdiği alanların en önemlilerinden biri askerlik alanıdır. Osmanlı ordusu, 1908 Devrimi'nden itibaren siyasete dâhil olmuştur. Bu durum, sadece İttihat ve Terakki'nin genç subaylara dayanmasından değil, pek çok siyasal hesaplaşmanın ordu üzerinden yapılmasından da kaynaklanır. Örneğin, daha 1908 Devrimi'nin ilk günlerinde, İttihatçı subaylar 7 Ağustos 1909'da Meclis'ten geçirttikleri "Tasfiye-i Rütep Kanunu" ile, ordudaki Abdülhamitçi subayların tasfiyesi sürecini başlatmışlardır.[3] Bu dönemde 7500 subay emekliye sevk edilmiş, fakat asıl büyük tasfiye hareketi, Balkan Savaşı'nın ve Babıali Baskını'nın ardından, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na geçmesiyle gerçekleştirilmiştir. Enver Paşa, Balkan Savaşı'nda başarısız olmuş, yaşlı ya da alaylı subayların büyük kısmını tasfiye ederek, ordunun idare kademesini gençleştirmiştir.[4] Bu tasfiyeye rağmen, genç subayların rütbe artışları, Enver ve daha birkaç kişi dışında normal seyrini izlemişse de, Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında subaylar, rütbelerinin işaret ettiğinden daha büyük askerî birliklere komuta ederler. Bu hareket sayesinde, Osmanlı-Türk ordusunun gençleşen idarî kadrosunun büyük bölümü 10 yıllık savaş döneminin tamamına katılmış da olur.[5]

2 Tarık Zafer Tunaya, Balkan Savaşı'nın, Türk milliyetçiliğini canlandıran havası nedeniyle, "kazanılmamış bir İstiklâl Savaşı" niteliğinde olduğunu belirtir. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, 587.

3 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 105.

4 *A.g.e.*, 112.

5 Bu duruma işaret eden pek çok kaynak bulunmakla birlikte, özellikle iki kitabın başlıkları bile "on yıllık savaş" olgusuna dayanmaktadır: İsmet Görgülü ve İzzeddin Çalışlar, yay. haz., *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları (Orgeneral İzzeddin Çalışlar'ın Günlüğü)* (İstanbul: Yapı Kredi, 1997); İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922:*

Fakat bütün bunlar bir yana, Balkan Savaşı'nın en belirleyici etkisi, yukarıdaki alıntıda Toprak'ın da belirttiği gibi, millî kimlik alanında görülür. Balkan hezimetinin yarattığı şok, travma ve olumsuz sonuçlar gerek devlet yönetimi ve siyaset düzeyinde,[6] gerek kültürel alanda, gerekse halk arasında Türk milliyetçiliğine yönelişi artırmış, Anadoluculuk ve halkçılıktan yayılmacı ya da irredantist eğilimli Turancılığa kadar uzanan bir milliyetçilik yelpazesinin oluşmasına yol açmıştır. Yine bu dönemde, siyasal rakipleriyle amansız bir mücadeleye girişen İttihat ve Terakki, 22 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği Babıali Baskını sonucu, denetleme iktidarı dönemini arkada bırakıp ipleri gittikçe daha fazla sıktığı doğrudan iktidar dönemine geçecektir. Balkan Savaşı, II. Meşrutiyet döneminin bütün yanılsamalarını, liberal esintileri, unsurlar arasındaki kardeşlik ve Osmanlı birliği arayışlarını sona erdirecektir. İktidarı ele alan İttihat ve Terakki, soyunduğu "ülkeyi ne olursa olsun kurtarma misyonu" doğrultusunda hızla Türk milliyetçiliğine yönelecektir:

> Osmanlılık; Balkan Harbi'yle son buldu. Balkan Harbi, Osmanlı Müslümanının iktisadî uyanışında, ya da o günkü deyişle "intibâh-ı iktisadî"de bir dönüm noktası oldu. Savaş acı anılar bıraktı; milliyetçilik geniş bir tabana yayıldı. Savaşın neden olduğu mezalim, yitirilen topraklar, Osmanlı toplumunda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında derin bir uçurum açtı. Osmanlı millet sistemi giderek çözüldü; milliyetçilik duyguları İslâmın oluşturduğu platformda güçlü bir ideolojik silaha dönüştü.[7]

Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993).

6 Zafer Toprak, Selanik'in kaybının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yapısına etkisine dikkat çeker. Selanik'ten İstanbul'a gelindiğinde farklı bir yapıyla karşılaşılır. İstanbul'da tüccar değil, esnaf güçlüdür. Dersaadet Ticaret Odası gayrimüslim ağırlıklıyken, esnaf Müslüman'dır. İttihat ve Terakki İstanbul örgütünde İslâmiyet'in önemi büyüktür. Toprak, "İstanbullu İttihatçılar İslâm reformcusuydular, Selanikliler ise masondu," der. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Millî İktisat-Millî Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 5. Bu yapı Türk milliyetçiliğine açılımını gecikmeden yapacaktır.

7 Toprak, *Millî İktisat*, 107-108.

Toplumsal ve siyasal alanda çok büyük sonuçlar yaratan Balkan Savaşı aslında iki aşamalıdır. Birinci Balkan Savaşı'nda Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan'dan oluşan Balkan Birliği Osmanlı Devleti'yle savaşır. Bu savaş 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş ilanıyla başlar. Osmanlı ordusunun Doğu kolu Bulgarlara, Batı kolu da Sırplara karşı mevzilenmiştir. İki cephede de çok kısa sürelerde Osmanlı orduları büyük hezimetlere uğrarlar. Bulgarlarla çarpışan Doğu ordusu önce Lüleburgaz'a, sonra da Kasım başlarında İstanbul'a çok yakın olan Çatalca hattına çekilir ve burada siper savaşları başlar. Batı ordusu da Sırplar karşısında yenilgiye uğrar. Yunanlılar Selanik'i ele geçirir ve güçlü donanmalarıyla Ege'yi abluka altına alırlar. Osmanlı Devleti 3 Aralık'ta ateşkes talebinde bulunur. Çatalca'da bir kilitlenmeye girilirken, sadece Edirne uzun süre direnir ve 26 Mart 1913'te düşer. 10 Haziran 1913'te imzalanan Londra Antlaşması'yla Birinci Balkan Savaşı sona erer.

İkinci Balkan Savaşı, Bulgaristan ile diğer müttefikler arasında vuku bulur. Bulgaristan'ın zayıf durumundan yararlanan Romanya ve Osmanlı devletleri de sınırlı biçimlerde bu savaşa dâhil olurlar. Osmanlı ordusu Temmuz 1913'te, silah kullanmadan Edirne'yi geri alır.[8] Balkan Savaşları tamamen sona erdiğinde, Osmanlı Devleti Avrupa'daki topraklarının yüzde 83'ünü kaybetmiştir.[9] 1877-1913 arasındaki dönemi temel aldığımızda genel toprak kaybı yüzde 32,7'ye, kaybedilen nü-

---

8 Balkan Savaşı'nın askerî tarihi için şu kaynaklara bakılabilir: Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913)*; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım I-II-III*, 3. Basım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991 [1943-1951]); Fahri Belen, *20nci Yüzyılda Osmanlı Devleti* (Istanbul: Remzi, 1973); İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı* (İstanbul: Kastaş, 1988). Bu savaşa yabancı kamuoyunun ilgisi de çok yüksek olmuştur. Yabancı kaynaklardan Türkçe'ye de aktarılmış birkaç örnek için bkz. Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, 2. bs. (İstanbul: Aras, 1999); Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney (İstanbul: Arba, 1995); Stephane Lauzanne, *Balkan Acıları: Hastanın Başucunda Kırk Gün*, çev. Murat Çulcu (İstanbul: Kastaş, 1990).

9 "Balkan Harbi öncesi Avrupa-i Osmani, yani Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları 169.845 kilometrekareyken, yenilgi ertesi bu yüzey 28.282 kilometrekareye geriler. Osmanlı Devleti Avrupa topraklarında yüzde 83'lük bir kayba uğramıştır." Toprak, "Cihan Harbi'nin Provası": 51.

fus ise yüzde 20'ye ulaşmış olmaktadır.[10] Ekonomik kayıplar da doğal olarak çok büyüktür; Balkan'ın yol açtığı borçlanmayla, dış borçlar 1911 bütçesinin yüzde 23,7'sini oluştururken, bu oran 1914'te yüzde 35,1'e yükselecektir.[11]

Balkan Savaşı'nın yol açtığı uzun süreli olumsuz etkilerden biri de sağlık alanındadır; savaş sırasında, önce Osmanlı ordularında görülüp daha sonra terhislerin etkisiyle Anadolu'nun her yanına yayılan salgın hastalıkların başında kolera, tifo, tifüs gelmektedir. Ekim 1913'te başlatılan terhis işlemleri, İstanbul'u salgından korumak amacıyla Gelibolu üzerinden yapılmış, bu sayede İstanbul kurtulmuşsa da, Anadolu'da hastalıklar hızla yayılmıştır. Hatta Ankara, Trabzon ve Van'da kolera ve tifüsten verilen kaybın savaşta verilenden çok daha fazla olduğu iddia edilir.[12]

Balkan Savaşı'nın Türk milliyetçiliğini canlandırıcı etkisine geri dönelim, zira bu etki bütün diğer etkenlerden çok daha güçlü ve belirleyici olmuştur. Her şeyden önce, bu etkinin güçlü bir biçimde doğmasına yol açacak bir ortamın oluşmaya başladığını önceki bölümde görmüştük. Olup bitenlere milliyetçi bir gözlükle bakacak bir izlerçevre özellikle İstanbul'da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu bakış açısını besleyecek konjonktürel koşullar ise, gerekenden fazla miktardaydı. Cephe İstanbul'a dayanmış, top sesleri duyulur hale gelmişti. Yabancı ve yerli ba-

10 Erickson, *a.g.e.*, 19. (Kitabın ilk baskısında bu ve bundan bir önceki cümleler arasında yer alan ve benden kaynaklanan yanlış bilgi bağlantısının farkına varmamı sağlayan Murat Betül'e teşekkür ederim.) Balkan'ın nüfusa etkisi konusunun kapsamlı ele alındığı bir çalışma için bkz. Justin McCarthy, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton, NJ: Darwin Press, 1995).

11 Akşin, *a.g.e.*, 348.

12 Oya Dağlar, "Balkan Savaşında Salgın Hastalıklar," *Toplumsal Tarih* 104 (Ağustos 2002): 57, 59. Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz. Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, cilt 1 (İstanbul: y.y., 1976). Balkan Savaşı döneminde İstanbul'da salgın hastalıklarla mücadele ve genel olarak belediye hizmetleri için, dönemin tıp kökenli belediye başkanı Cemil Topuzlu'nun anılarına bakılabilir: Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil (yay. haz.) 2. basım (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982 [1951]), 124-160.

sın savaşın evrelerini günü gününe İstanbul'a taşıyordu. Ayrıca oluk oluk akan, okullara ya da camilere yerleştirilen yaralılar ve muhacirler, o güne kadar savaşları uzakta olup biten şeyler olarak kaygısızca yaşayan İstanbul'u derinden sarsmaktaydı.[13] Bu sarsıntı, kültürel ve toplumsal alanlarda sorgulamaya, şiddetli bir özeleştiriye yol açacaktı. Balkan Savaşı'nı "bir ideoloji savaşı" olarak niteleyen Tarık Zafer Tunaya, bu konuda şu saptamayı yapar: "Balkan Harbi basit bir savaş değildir. Osmanlı ordusu ve Türk toplumu üzerinde çok derin izler bıraktığı için değildir. 'Niçin mağlup olduk?' sorusunu araştıran geniş bir literatür de bu nedenle oluşmuştur. Bilimsel ve duygusal yüzlerce makale, broşür, kitap ve inceleme bu amaçla üretilmiş, yerli yabancı, sivil, asker, bir o kadar da yazar ortaya çıkmıştı. *Bu bir araştırma ve ifşaat edebiyatıdır.*"[14]

Söz konusu edebiyat, dönemin siyasal ve kültürel söylemini dönüştürecek, uzun süre kullanımda kalacak kavram, tutum ve ifade biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Bunların başlıcaları arasında lekelenmek, lekeyi kanla temizlemek, intikam, unutmamak, millî kin, ittihat ve tesanüt sayılabilir. Söylem alanı önceki dönemlere nazaran çok daha fazla duygusal bir görünüm sergilemektedir; coşkulu hatipler ve onların verdiği konferanslar eskiye göre çok daha revaçtadır. Hroch'un bahsettiği "vatanseverlik ajitasyonu" Balkan sonrası döneme damgasını vuracak, bütün maddî olumsuzluklara rağmen Birinci Dünya Savaşı'na giriş bu ajitasyon sayesinde, Batı'daki kadar olmasa da, kolaylıkla kabullenilecektir.

---

13 Toprak, *Millî İktisat*, 109.

14 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, 583. (Vurgu bana ait.) Bu araştırma ve ifşaat edebiyatına bir örnek olarak, Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin Kitabhane-i İslâm ve Askerî'sinden, "Kitabhane-i İntibah" serisinde (1913 ve 1914 tarihlerinde) çıkardığı telif ve tercüme bazı eserlerin başlıklarını sayabiliriz: Zavallı Millet, Milletin Hataları, Milletin Kusurları, Esbâb-ı Hezimet ve Felaketimiz, Maarif ve Servet-i İlmiyemiz, Haramiyiciliğ, Talim ve Terbiyede İnkılâp, Can Çekişen Türkiye, Neden Münhezim Olduk?, Anadolu'nun İstikbali, Türkiye Nasıl Paylaşıldı, Türkiye Uyan. Bu liste, bu seriden 12 numaralı sırayla çıkan şu kitabın arka kapağında ilan edilmiştir: Elif, *Balkan Harbi'nde Askerî Mağlubiyetlerimizin Esbâbı* (İstanbul: Kütüphane-yi İslâm ve Askerî, 1329 [1913]).

Tunaya, Cihan Harbi'ne Balkan Harbi'nin yarattığı kompleks içinde girildiğini vurgular.[15] Örneğin Ubeydullah Esat adlı bir yazar bu kompleksi çok net bir biçimde ifade eder: "Her şey öldü. Parlak, övgüler dolu bir tarihi biz, bugünkü nesil lekeledik. Yakın veya uzak bir gelecekte şüphe yok ki, bu lekeyi yine bu nesil ya da gelecek nesiller temizler, arındırır."[16] Başka bir kaynak da Balkan sonrası dönemi şöyle aktarır: "Türkler bu acıyı unutmadılar. Rumeli'nin kaybediliş menkıbelerini canlandırdılar. Mekteplerde talebeye, evlerde çocuklara, kışlalarda askerlere bu menkıbeleri anlatarak, millî bir ruh, millî bir hınç uyandırdılar... Askerler her gün '1328'te Türk namusu lekelendi ah. Ah, ah, ah, ah, intikam!' şarkısıyla talime gidiyordu. Köyüne dönen asker bu şarkıyı söyleyerek ekin ekiyordu..."[17] Bu hınç o kadar yoğundur ki, Hüseyin Cahit, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde, 9 Ağustos 1914 tarihli *Tanin*'de yayınladığı "Türk'ün Ahı" başlıklı yazısında, Avrupa'nın uğradığı felaketin Türklerin Balkan'da yaşadığı acıyı bir nebze dindirdiğinden bahsedecektir.[18]

Dönemin baskın söylemini en iyi yansıtan yazı Halide Edib'in "Felâketlerden Sonra Milletler" başlıklı yazısıdır.[19] Aslında, Edirne geri alınmadan önce, Darülfünun'da kadınlara yapılmış bir konuşmadır bu. Halide Edib, sadece kadınlardan oluşan bir dinleyici grubuna yaptığı bu konuşmasına, yaşanan büyük felaketi sadece milletin erkeklerinin değil, kadınlarının da düşünmesi gerektiğini belirterek başlar. Bu felaketten herkes acı duymaktadır, ama asıl yapılması gereken ne olup bittiğini anlayabilmek için tarihe yönelmek, millî tarih üzerinde düşünmektir. Halide Edib, bütün kadın dinleyicilerinin tarih okumalarını ister ve daha sonra onlara dünya tarihinden örnekler anlatır. Kıssadan hisse mantığıyla ve çok kolay anlaşılır bir biçimde konu-

15 Tunaya, *a.g.e.*, 592.

16 Ubeydullah Esat, "Felâket Önünde," *Resimli Kitap* 44 (1328/1912): 639-640'dan aktaran Tunaya, *a.g.e.*, 562.

17 Cemil (Bilsel), *Lozan*'dan aktaran Akşin, *a.g.e.*, 386.

18 *A.g.e.*

19 Halide Edib, "Felâketlerden Sonra Milletler," *Türk Yurdu* 40 (16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913), çevrimyazı bs., cilt 2: 287-291.

şan Halide Edib, önce Kartaca-Roma savaşlarına değinerek sözü Romalı Senatör Katon'un "Kartaca mahvedilmelidir" cümlesine getirir. Buradan yola çıkarak "Bulgaristan mahvedilmelidir" der ve kadınlardan çocuklarına bu düşünceyi aşılamalarını ister. İkinci tarihsel örneğini, ulus öncesi İtalya tarihinden vererek, tıpkı İtalyanlar gibi Türklerin de artık önceliği millî birleşmeye ve dayanışmaya vermesi gerektiğini söyler. Son olarak Alman birleşmesini anlatır ve buradan ilköğrenimin ve güçlü bir ordunun gerekliliği sonucunu çıkarır. Konuşmasının sonunda ise, bütün bunlardan önce gelen bir gerekliliği vurgular:

> Fakat bunların hepsi müşterek olarak bize bir büyük ders veriyorlar: O da her şeyden evvel vatanını kalbinde taşımak ve her şeyden çok vatanını sevmek. Eğer vatanı bu kadar büyük ve derin bir aşkla sevmezsek aynı tarih sayfaları bize ne ilim, ne ittihat, ne de paranın bizi felaketten kurtarmayacağını söylüyor. Tarih yalan söylemez, aldatmaz. Dinleyelim. Bize bu felâketler gafletten, cehaletten, tenbellikten, vatanı sevmediğimizden geldi. Bundan kurtulmak için çocuklarımızı okutmalı, yollarımızı yapmalıyız. Milletleri yegâne yaşatan ve hâkim eden medeniyetin makineleriyle, ticaretiyle, ilmiyle, her şeyiyle, aramıza girmesine gayret edelim. Fakat bunları hep bir gaye, hep bir emel için yapıyoruz. O da kuvvetli ve hür bir Türkiye ve Türkler vücuda getirmek. –Sonra, sonra kuvvetiyle, tevessüü ile büyümemize mâni olan, hayatımıza göz dikmiş olan düşmanları ezmek,– Romalıların dediğini tekrar ediyorum: Sulh olsun olmasın, Bulgaristan üç saat öteye geldi. "Bulgaristan mahvedilmelidir!"[20]

Halide Edib'in, "milletin alnına sürülen lekeyi temizleyecek gelecek nesilleri" yetiştirecek kadınlara söylediği sözler, çok çeşitli arenalarda tekrar edilecektir. Örneğin Mebusan Meclisi'nin 1914'teki yasama yılı açılışında, Meclis Başkanı Halil [Menteşe], mebuslar üzerinden bütün millete "unutmama tavsiyesi"nde bulunur ve kaybedilen Selanik, Manastır, Kosova, İşkodra, Yanya ve bütün güzel Rumeli'yi anımsatır: "Mual-

20 A.g.m., 291.

limlerimizden, muharrirlerimizden, şairlerimizden, bütün fikir adamlarımızdan hududun öte tarafında kurtarılacak kardeşler, tahlis edilecek vatan parçaları bulunduğunu bugünkü ve yarınki nesiller önünde, dersleriyle, yazılarıyla, şiirleriyle bütün manevî nüfuzlarıyla daima canlandırmalarını rica ederim."[21]

Aslında siyasetçinin canlandırma ricasından çok önce, saydığı kişiler bu görevi yerine getirmeye başlamıştır. Dönemin bütün dergi ve gazeteleri Balkan hezimeti ve acılarıyla ilgili yazı, şiir, tanıklıklar vb. ile doludur. Bu dönem edebiyatının temel yönlendiricisi Balkan'dır. Bu çabaya zayıf da olsa, devletten de katkı gelir. Örneğin bir Neşr-i Vesâik Cemiyeti kurularak, Balkanlarda Türklere yönelik mezalimle ilgili yayınlar yapılmaya çalışılır. Ahmed Cevad'ın derleyip 1913'te yayınladığı *Kırmızı Siyah Kitab, 1328 Fecâyii* bu cemiyetin en önemli yayını olacaktır.[22]

Mezalim edebiyatı, tanıklıklar, muhacirler vb. olumsuzlukların bombardımanına uğrayan toplum, zenofobik bir milliyetçiliğe yönelmeye elverişli hale gelmişti. Çok uzun bir süredir yüzünü Batı'ya çevirmiş Osmanlı siyasal ve kültürel elitleri, Avrupa'daki coğrafi, ekonomik ve demografik kayıpların etkisiyle içerde ve dışarda Türk ve Müslüman unsurlara yoğunlaşıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı yıllarının "ittihad-ı İslâm" ve Turan siyasetleri Balkan kayıplarıyla yaygınlık kazanmaya başlamıştı. Eski köle, uşak vb. gibi aşağılayıcı terimlerle anılan eski tebaa Balkan ulusları karşısında alınan yenilgi, 1908 Devrimi'nin "kardeşlik" havasını yok etmiş, Osmanlıcılık siyasetinin yaymaya çalıştığı çoketnili, çokdinli Osmanlı vatandaşı olgusu terk edilmişti. Özellikle İstanbul ve Ege bölgesinde yoğunlaşan Rum vatandaşlar, Yunanistan'ın işbirlikçileri olarak algılanmaya başlanmıştı. Anadolu'yu gayrimüslim unsurlardan, özellik-

21 Aktaran Tunaya, *a.g.e.*, 562-563.

22 Yavuz Selim Karakışla bu kitapla ilgili araştırmasında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Dahiliye Nezareti tasnifinde bir belge dosyası tespit etmiştir. Bu dosya, Osmanlı devlet propagandasının işleyişi ve sorunlarıyla ilgili önemli veriler sunmaktadır. Kitapla ilgili bilgiler için bkz.Yavuz Selim Karakışla, "Balkan Savaşı'nda Yayınlanmış Osmanlı Propaganda Kitabı *Kırmızı Siyah Kitap*," *Toplumsal Tarih* 104 (Ağustos 2002): 60-63.

le ekonomik açıdan güçlü Rumlardan temizleme girişimleri 1913-1914'te yürürlüğe kondu. Hükümet düzeyindeki bu girişimin başlangıcını ise, yine aynı sıralarda yapılan millî iktisat tartışmaları ve popüler düzeydeki "Müslüman Boykotajı" kampanyası oluşturuyordu.

Balkan Savaşı sırasında, Yunan donanması Türk donanmasına üstünlük sağlamış, donanmanın Ege Denizi'ne çıkmasını engelleyerek hem kara ordularının denizden lojistik destek almasını engellemiş, hem de Selanik'in kaybedilmesine neden olmuştu. Bu sırada Yunan donanmasının en güçlü gemisi Averof adlı bir zırhlıydı ve bu zırhlı Yunan hükümetine, Osmanlı topraklarında doğmuş zengin bir Rum olan Averof tarafından bağışlanmıştı. 1913-1914'te Osmanlı-Türk kamuoyuna yönelik olarak yapılan propaganda yayınlarında, Osmanlı vatandaşı olan Rumların vargüçleriyle Yunanistan'ı destekledikleri, Yunan ordusuna bağışta bulundukları iddia ediliyor ve ahaliden artık gayrimüslim satıcılardan alışveriş yapmaması isteniyordu.

Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi* kitabında bu konuda basılmış iki belge ve Rum Patriği'ne yönelik bir açık mektubu yayınlamıştır. Belgelerden birincisi Ömer Seyfettin'in, "Ömer Tarhan" takma adıyla yayınladığı *Ticaret ve Nasip* risalesidir.[23] Yazar bu risalede Türklerin ticaret alanını gayrimüslimlere terk edip sadece memurluğa meyletmelerini bir hastalık olarak değerlendirir; sadece ticaret alanı değil, garsonluk, ayakkabıcılık gibi işler de Yunan milliyetçisi Rumların elindedir. Türkler ticaret ve ekonomi alanlarına yönelerek ekonomik istiklâllerini kazanmalıdırlar. Türk ticareti, Türklük mefkûresinin yoldaşıdır. Diğer belge, halkı gayrimüslimlerden de-

23 Ömer Tarhan, *Ticaret ve Nasip* (İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, tarihsiz). Ömer Seyfettin, Balkan Savaşı'na subay olarak katılmış ve Yunan ordusuna esir düşmüştür. Bir yıl süre esaretten sonra, 4 Aralık 1329 (1913)'te İstanbul'a gelmiştir. Yöntem, *a.g.e.*, 25. Bu risaleyi, bu tarihle 1914 yazına kadar uzanan bir tarihte yayınlamıştır. Aynı dönemde, 12 Nisan-23 Temmuz 1330 tarihleri arasında 16 sayı yayınlanan *Türk Sözü* dergisinin başyazarlığını yapmıştır. Bu ve buna benzer daha birkaç risalesini bu göreviyle bağlantılı olarak çıkardığı düşünülebilir. Risalenin çevrimyazısı için bkz. Zafer Toprak, *Millî İktisat*, 159-169. Aynı yayın şurada da bulunabilir: Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri: Makaleler 1*, Hülya Argunşah (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 303-318.

ğil, Müslümanlardan alışverişe davet eden *Müslümanlara Mahsus Kurtuluş Yolu* risalesidir.[24] Yazarı belli olmayan ve kendilerinden "biz" olarak bahseden bir grup tarafından hazırlandığı anlaşılan bu risalede Rum tüccar ve dükkân sahipleri hain ve işbirlikçi olarak nitelenir ve donanma konusuna değinilerek, halktan Müslüman dükkânlarından alışveriş yapması istenir. 11 Teşrinisani 1329 (24 Aralık 1913) tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çıkan bir habere değinilerek, Yunanistan'ın yeni bir zırhlı yaptırdığı ve bu zırhlının maliyetinin üçte ikisini oluşturan iki milyon Osmanlı lirasından fazlasının Osmanlı Rumlarının bağışlarıyla karşılanacağı belirtilir. Oysa, Osmanlı Donanma Cemiyeti dört beş senedir ancak bir buçuk milyon Osmanlı lirası toplamıştır. Bu doğrultuda, içerden hançerlenmemek için artık Müslümanlardan alışveriş yapılmalıdır.[25]

Bu propaganda faaliyeti şiir alanında da kendini gösterir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışından çok kısa bir süre önce yayınlanan uzun bir şiirde bu konuya değinilir. Dönemin dergi ve gazetelerinde Nedim adıyla millî şiirler yayınlayan bir şair, *Türk'ün Destanı* başlıklı şiirinde Türkleri boykota katılmaya ve donanmaya bağışta bulunmaya çağırır. Şiirde, İngiliz tersanelerinde, halktan toplanan parayla inşa edilmekte olan ve Birinci Dünya Savaşı çıktığında Winston Churchill tarafından el konulacak Reşadiye ve Sultan Osman zırhlılarına da değinilir.[26]

Bütün bu propagandalar başarılı olur ve kısa bir sürede İstanbul'da beş yüze yakın Müslüman dükkânı açılır. Boykottan rahatsız olan Fener Patriği şikâyette bulunur. Bunun üzerine Hüseyin Kâzım Patriğe bir açık mektup yazarak yayınlar.[27] Pat-

---

24 *Müslümanlara Mahsus Kurtuluş Yolu* (İstanbul: y.y., 1329/1913). Toprak, *Millî İktisat*, 170-180.

25 *A.g.e.*, 176-177.

26 Nedim, *Türk'ün Destanı* (İstanbul: y.y., [hicrî] 1332/1914), 11-13. (Şiirin tamamı için bkz. Ek 2.) Şairin gerçek adı Ahmet Nedim Servet [Tör]'dür ve önemli bir devlet memurudur. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhîz'in Günlüğü: "Defter-i Hâtırât"*, Kaya Şahin (yay. haz.) (İstanbul: Yapı Kredi, 2000). Bu yayının farkına varmamı sağlayan Ayhan Aktar'a teşekkür ederim.

27 Hüseyin Kâzım, *Rum Patriğine Açık Mektup*, İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1330/1914. Toprak, *Millî İktisat*, 181-183.

riğin ve yerli Rumların tavırlarını şiddetle eleştiren bu mektupta millî iktisat politikalarından doğan bir özgüven hissedilir. Bu propagandaların etkisiyle açılan dükkânların pek çoğu tabelalarıyla bile, dönemin milliyetçi ve Panislâmist atmosferini yansıtırlar. Ortalık "Turan" ve "Kızılelma" lokanta, terzi, berber ve ticarethaneleriyle dolar; hatta "İttihad-ı İslâm Terzihanesi" ya da "Müslüman Kardeşler Berberi" gibi tabelalar bile görülür.[28] Birçok şirketin başlığında "millî" unvanı belirir.

Turan ve mefkûre: Milliyetçiliğin aygıtları

Ziya Gökalp ve Turan

Bu dönemde artan Türk milliyetçiliğini en iyi temsil eden sözel işaretleyiciler "Turan" ve "mefkûre"dir. Her iki kavram da Ziya Gökalp sayesinde yaygınlık kazanmıştır. Turan kavramı Gökalp'in, *Genç Kalemler* dergisinde (22 Şubat 1326'da) yayınlanan ilk şiirinin başlığıdır. 1 Teşrinisani 1327'de *İçtihad*'da, 18 Ekim 1912'de *Türk Yurdu*'nun 24. sayı ilavesi olan *Altun Armağan II*'de yeniden yayınlanmış, aynı sıralarda Almanca ve Macarca'ya tercüme edilmiştir. Gökalp'in 1914'te yayınlayacağı *Kızılelma* başlıklı şiir kitabına ilk şiir olarak aldığı 16 dizelik bu kısa şiirin özellikle son iki dizesi Turan kavramını sloganlaştırarak yaygınlık kazanmasına yol açmıştır: "Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan..."[29]

Bu iki dizeyle ondan önce gelen 14 dize birbirlerinden ayrı dururlar. İlk 14 dize boyunca, Batı etkisindeki tarihçiliğe mey-

---

28 Karabekir, *a.g.e.*, 77. Bu durum göze batacak kadar yaygınlaşmadan önce, dükkân tabelalarına da, 1908 Devrimi'nin söylemi hâkimdir. 1913 yılı başlarında ortalık "Hürriyet Kıraathanesi", "Meşrutiyet Oteli", "İttihad-ı Anâsır Sütçüsü", "Kanun-ı Esasi Birahanesi" gibi tabelalarla doludur. Bu konuda ilginç bir gözlemde bulunan, Rusyalı bir Türk'ün yazısı için bkz. "Matbuat," *Türk Yurdu* 33 (7 Şubat 1328/20 Şubat 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 159-161.

29 Ziya Gökalp, *Ziya Gökalp Külliyatı I: Şiirler ve Halk Masalları*, Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952), 5. Bu çalışmada Gökalp'in şiirlerine yapılan göndermelerde, aksi belirtilmediği sürece bu basımdan yararlanılmıştır.

dan okuma görülür. Çünkü o tarih kitaplarında Attila ve Cengiz değil, Sezar ve İskender övülmektedir. Şiirde "güzide, şanlı, necip ırkımın", "damarlarımda yaşar şan ve ihtişamıyla Oğuz Han" gibi deyişler mevcuttur. Tarih kitapları bu ataları anmasa da, onlar Türk ırkının kalbinde, damarlarında, nabzında, gönlündedir. Dolayısıyla Gökalp'in şiirinde beliren Turan somut değil, duygusal bir ülke, bir ideal, Gökalp'in terminolojisiyle bir "mefkûre"dir.

Gökalp, Selanik'te "Merkez-i Umumî" üyesi olduğu ve *Genç Kalemler*'in "yeni lisan" kampanyasına katıldığı dönemde, çevresindekilere hep "yeni hayat"tan bahseder. 1908 Devrimi siyasal alanda gerçekleşmiştir, şimdi yapılması gereken bunu toplumsal devrimle tamamlamak, her açıdan millî bir yeni hayat kurmaktır. Gökalp'in milliyetçi düşünüşü 1924'te ölümüne kadar devam edecek, farklı koşullar karşısında değişerek ve gelişerek, yeni alanlara açılarak ilerleyecektir. Fakat, her noktasını en baştan belirlememiş olsa da, ilgi alanları Selanik döneminden itibaren kapsamlı ve derinliklidir. Gökalp'e henüz üzerinde çok düşünmemiş olduğu Turan fikrini veren kişi, kendisi gibi "Merkez-i Umumî" üyesi Azeri kökenli Hüseyinzâde Ali [Turan]'dır (1864-1941). Hüseyinzâde Ali, daha 1900 civarında Macarlarla ilgili olarak yazdığı bir manzumede bu kavramı kullanır:

> Sizlersiniz, ey kavm-i Macar bizlere ihvan:
> Ecdadımızın müştereken menşei Turan...
> Bir dindeyiz biz, hepimiz hak-perestan;
> Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?
> Cengizleri titretti şu afakı ser-â-ser,
> Timurları hükmetti şehinşahlara yek-ser,
> Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser.[30]

30 Aktaran Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 141. Akçura, "Ali Bey, Müslüman Türkler arasında '*ilk Turanî*', *yani* '*Panturanist*'tir dersek hata etmiş olmayız zannındayım. Fakat şunu da eklemeliyiz ki, daima hayatta anlaşma ve sükûn arayan Ali Bey, Turanlığını şiddet, kesinlik ve ısrarla savunmuş değildir. Bununla beraber onun şairane Turancılığı, 1908'den sonra, İstanbul'da diğer Turancıları, başlıca Gökalp Ziya'yı yaratmıştır," der. *A.g.e.*, 141-142. Hilmi Ziya Ülken, Hüseyinzâde Ali'nin Gökalp üzerindeki bir başka etkisine daha dikkat

Hüseyinzâde Ali'nin bu şiiri, bizi kavramın özgün kullanılışına götürmektedir. Gökalp'in şiirinde bir ideal-ülke, Hüseyinzâde'nin şiirinde ise bir köken coğrafyası olarak beliren Turan sözcüğü etimolojik olarak, eski İran mitolojisinden kaynaklanır. Gerçekten de coğrafî bir kavramdır; İran'a düşman olan kavimlerin, yani Türklerin topraklarına verilen addır. Kavram, 1890'ların Macaristanı'nda siyasal ve kültürel bir arayış doğrultusunda yeniden anlamlandırılır. Rusya'ya karşı bir dayanak noktası arayan Macarlar, kökenleri Turan'a dayanan Macar, Fin, Türk, Moğol vb. kavimlerin akrabalığını savunurlar. Macar Turancılığı, Türk milliyetçiliğinin güçlenmeye başladığı 1910'lu yıllarda bir derneğe ve bir dergiye sahiptir. Başta gelen Macar Turancıları ile Türk milliyetçileri arasında iletişim de kurulacak, Macaristan Turan Derneği'nin başkanı Kont Teleki İstanbul'u ziyaret ederken, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında pek çok Türk öğrencisi Macaristan'da eğitim alacaktır.[31]

Fakat Gökalp'in "Turan" şiirinde Turancılık yapmak, Macaristan Turancılarıyla yakınlaşmak gibi bir derdi yoktur; onun amacı öncelikle aydınları ve dolaylı olarak da toplumu millî düşünceye davettir. Gökalp bu devrede dışarıdan çok içeriy-

çeker. Hüseyinzâde Ali, 1905'te Tiflis'te başyazarlığını yaptığı *Hayat* adlı Türkçe gazetede İslâm-Türk kavimlerinin kalkınması için üç düstura dayanmaları gerektiğini savunmuştur: Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak. Gökalp de 1913'te *Türk Yurdu*'nda yayınlamaya başlayacağı ve 1918 yılında İstanbul'da kitaplaştıracağı makaleler dizisine bu adı uygun görmüştür: *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. Hüseyinzâde Ali ve düşünceleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için, Ülken'in kitabına bakılabilir: Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, 267-276.

31 Macar ve Türk Turancılıkları konusunda şu kaynaklar karşılaştırmalı ve ayrıntılı bilgi sunmaktadırlar: Joseph Kessler, "Turanism and Pan-Turanism in Hungary: 1890-1945" (Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1967); Tarık Demirkan, *Macar Turancıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000); Béla Horváth, *Anadolu 1913*, çev. Tarık Demirkan, 2. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997); Günay Göksu Özdoğan, *"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, çev. İsmail Kaplan (İstanbul: İletişim, 2001), 63-64; aynı yazar, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık," Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4, *Milliyetçilik* içinde (İstanbul: İletişim, 2002), 388-405; Nizam Önen, "Turan'a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları," Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4, *Milliyetçilik* içinde (İstanbul: İletişim, 2002), 406-408.

le, pan yaklaşımlardan ziyade Türk toplumuyla, Türk toplumunu Türk milleti haline getirmekle ilgilidir. Nitekim ilk olarak *Türk Yurdu*'nun 10 Kanunisani 1328/23 Ocak 1913 tarihli 31. sayısında yayınlanan ve daha sonra 1914'te çıkaracağı ilk şiir kitabına da adını veren "Kızılelma" şiirinde, Turan'ı, tüm Türk kavimlerinin dağıldığı ve yaşamakta olduğu coğrafya, verili bir durum olarak ele alır. Gökalp'in asıl üzerinde durduğu kavram Kızılelma'dır:

> Kızılelma yok mu? Şüphesiz vardır;
> Fakat onun semti başka diyardır...
> *Zemini mefkûre, seması hayal...*
> *Bir gün gerçek, fakat şimdilik masal...*
> *Türk medeniyeti taklitsiz, safi*
> *Doğmadıkça bu yurt kalacak hafi...*
> ...
> Türk bakmamış İrem yahut Seba'ya
> Demiş: "Gideceğim Kızılelma'ya"
> *Maksadı gitmektir birliğe doğru,*
> *Millî düşünceye, dirliğe doğru...*[32]

Gökalp'in kafasındaki mefkürenin asıl yönlendiği hedef millî düşünce ve birliktir. Ne var ki, Gökalp'in içinde yaşadığı topluma yönelik ilgisi, 1918'de kitap olarak yayınlayacağı *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* makale serisinde açıkça görülür. Bu kitaba giren dokuz makalesini 1913-1914'te *Türk Yurdu*'nda aralıklarla yayınlar.[33] Dizinin 1914'te yayınlanan son

32 Gökalp, *Şiirler ve Halk Masalları*, 13, 14-15. (Vurgular bana ait.)

33 Bu dizideki makalelerin kronolojik sıralanışı şöyledir:

"Türkleşmek, Islâmlaşmak, Muasırlaşmak 1," *Türk Yurdu* 35 (7 Mart 1329/20 Mart 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 184-186;

"2. Lisan," *Türk Yurdu* 36 (23 Mart 1329/3 Nisan 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 203-204;

"3. Anane ve Kaide," *Türk Yurdu* 39 (2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 268-270;

"4. Cemaat ve Cemiyet," *Türk Yurdu* 41 (30 Mayıs 1329/ 12 Haziran 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 309-311;

"5. Islâmlaşmak, Muasırlaşmak," *Türk Yurdu* 46 (8 Ağustos 1329/21 Ağustos 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 401-404;

üç bölümünü oluşturan "Mefkûre", "Türk Milleti ve Turan" ile "Millet ve Vatan" makaleleri konumuzla doğrudan ilgilidir.

Türk Yurdu'nun 16 Nisan 1914 tarihli 63. sayısında yayınlanan "Türk Milleti ve Turan" makalesi Kazanlı bir Türk gencinin bir başka Türkçüye sorduğu ve Türklerin gelecekte birçok milletleri içeren bir topluluk haline geleceğini ima eden bir sorusu üzerine yazılmıştır. Gökalp, iletişim olanakları ve İstanbul Türkçesi etrafında oluşacak bir dil birliği sayesinde önce ortak bir hars, sonra da ortak bir medeniyet yaratacaklarını ve bu doğrultuda birleşeceklerini iddia eder. Makalesinin sonunda Turan şiirinin ünlü dizelerini tekrar eder ve Turan'ı tanımlar. Bu tanımda Gökalp'in Turan'a dil birliği çevresinde şekillenen bir coğrafya olarak baktığını görürüz.[34] Turan henüz bir idealdir ve bir birleşmeye işaret eder: Turan'da sadece Türkçe konuşanlar, Türkler yer alacak; böyle olmayanlar dışarıda kalacaktır.

Burada Turan hâlâ bir idealdir ama 1912 tarihli şiire göre çok daha siyasal bir hal almıştır. Aslında makale dizisinin tamamı siyasaldır ve İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirip Türkçülüğe yönelmesiyle de bağlantılıdır. Gökalp partinin ideoloğu ve kültürel işlerden sorumlu kişisidir. Dolayısıyla Gökalp'in tanımını bir anlamda İttihatçı çevrelerin temel tanımı olarak da kabul edebiliriz. Nitekim *Türk Yurdu*'nun 28 Mayıs 1914 tarihli 67. sayısında yer alan "Millet ve Vatan" makalesi hem "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" dizisini yeniden değer-

---

"6. Cemaat Medeniyeti, Cemiyet Medeniyeti," *Türk Yurdu* 47 (22 Ağustos 1329/4 Eylül 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 423-426;

"7. Mefkûre," *Türk Yurdu* 56 (28 Kanunievvel 1329/8 Ocak 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 136-138;

"8. Türk Milleti ve Turan," *Türk Yurdu* 62 (20 Mart 1330/2 Nisan 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 238-240;

"Millet ve Vatan," *Türk Yurdu* 66 (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 301-303.

34 "Ya, o halde bu milletin vatanı neresidir? Buna cevaben deriz ki: Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan/Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan!.. *Turan Türklerin efrâdını câmi ve ağyarını mâni olan mefkûrevî vatanıdır. Turan Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin mecmuudur.*" Gökalp, "8. Türk Milleti ve Turan," *a.g.e.*, 240. (Vurgu bana ait.)

lendirmeye tâbi tutmakta, hem de İttihatçı yönetimin Birinci Dünya Savaşı politikalarına yön verecek seçimlerinin de bir kez daha altını çizmektedir. Bu makalenin sonunda yeniden vatan kavramına yönelen Gökalp bir kesişen kümeler betimlemesi yapar. İki vatan vardır: milletin ve ümmetin vatanları.

> Filhakika bir İslâm vatanı vardır ki, bütün Müslüman milletlerin sevgili yurdudur. Diğeri millî vatandır ki, Türkler kendilerininkine Turan nâmını veriyorlar. Osmanlı ülkesi İslâm vatanının müstakil kalan bir cüz'üdür. Bundan bir kısmı Türk yurdudur ki, aynı zamanda Turan'ın bir parçasıdır. Diğer kısmı da Arap yurdudur ki, büyük Arap vatanının bir parçasıdır. Türklerin Türk yurdunu ve yahut Turan'ı hususî bir aşkla benimsemeleri ne küçük İslâm vatanını (Osmanlı ülkesi), ne de büyük İslâm vatanını unutmalarını iktizâ etmez. Çünkü millet mefkûresi, devlet mefkûresi, beynelmileliyet mefkûresi başka başka şeylerdir ve her üçü de mukaddestir.[35]

Ziya Gökalp ve mefkûre

Gökalp'in sadece zamanla, dönemin siyasal konjonktürüne göre değişen, gelişen Turan kavramını değil, bütün milliyetçilik anlayışını yöneten anahtar kavram ise "mefkûre"dir. Mefkûre, Gökalp'in 1910'dan 1924'te ölümüne kadar uzanan düşünce hayatının eksenidir ama o da sabit değildir. Zaten Gökalp, gayet kural koyucu, deklare edici bir üslupta yazıyor olmasına rağmen, toplumsal olaylara tarihselci bir biçimde yaklaşır; yaşamın özünün yaratıcı bir evrim olduğuna inanır.[36] Bu yaratıcı evrim düşüncesi doğrultusunda da, ortaya attığı kavramları zamanın getirilerine göre değiştirmekten ya da geliştirmekten kaçınmaz.

---

35 Ziya Gökalp, a.g.m., 303.

36 "Hayatın lübbü yaratıcı bir tekâmüldür. Tekâmülsüz mevcutlar cemaatlerden ibarettir. Kaideciler neticeyi sebep yerine koyarlar. Kaide tekâmülün muvakkat bir neticesidir. Onlar bunu tekâmülün sebebi sanırlar. Sebep malûm olduğu için artık tekâmülün *tarihini* tetkike lüzum görmezler." Gökalp, "3. Anane ve Kaide," 268. (Vurgu bana ait.)

Gökalp, Fransızca "idée"den "ideal"in türemesini örnek alarak, Arapça "fikir"den "mefkûre"yi türetmiştir. Gökalp mefkûre kavramını ilk olarak, 17 Nisan 1327/30 Nisan 1911'de tamamlayıp *Genç Kalemler*'de Tevfik Sedat müstearıyla yayınladığı "Bugünkü Felsefe" başlıklı makalesinde kullanır. Bu makalede metafizik bir yaklaşım sergileyen Gökalp, bugünkü felsefenin ahlaka, kıymetlere ağırlık verdiğini belirtir. Birer "kuvvet-fikir" *(idée-force)* olan kıymetler önce zihinsel, sonra psikolojik, en sonunda dışsal gerçeklikler haline gelirler. Kıymetlerin evrimini sağlayan şey ise mefkûrelerdir. Mefkûreler olgunlaşmış ve tarihsel koşullardan kaynaklanan amaçlardır. Böyle olmayan amaçlar sadece birer *mevhûme*'dir *(fiction)*.[37]

Gökalp bu karmaşık metafizik/ahlakçı yaklaşımını aynı yıl, yine *Genç Kalemler*'de Demirtaş müstearıyla yayınlayacağı "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" başlıklı makalesinde biraz daha açar. Bu makalede, 1908'de yeniden meşrutî düzene geçilmesini siyasal bir inkılâp olarak değerlendirir ve bunun ardından, eski değerleri tasfiye edip "yeni iktisat, yeni aile, yeni estetik, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni hukuk, yeni siyaset" yaratacak bir toplumsal inkılâbın gelmesi gerektiğini iddia eder. Bu sayede oluşacak yeni hayat millî bir hayat olacaktır. Bunu yaratmak için dayanılacak şey ise mefkûrelerdir. Gökalp, bu noktada mefkûre kavramıyla ilgili önemli şeyler söyler:

> Biz eski hayatı ve eski kıymetleri beğenmiyoruz. Yeni bir hayat ve yeni kıymetler istiyoruz. *Demek ki henüz tanıyamadığımız birçok kıymetler var. Yeni bir hayat var ki biz onu henüz yaşamak değil, tasavvur bile etmemişiz.* Siz diyeceksiniz ki, şimdiye kadar yaşamadığımız ve henüz tasavvur bile etmemiş olduğumuz muammaî bir hayattan ne anlaşılır? Ve bu hayatı terkip eden meçhul kıymetleri düşünmekten ne fayda hasıl olur?

37 "Kıymetler birer 'kuvvet-fikir/*idée-force*'dur. Bu kuvvet-fikirler ibtida zihnî bir mahiyet halinde tecelli ederler. Sonra ruhî bir hüviyyet, daha sonra haricî bir hakikat olurlar... Haricî yahut dâhilî mevcudiyetin tekâmülünün gayesini irâe eden mutasavver kemaller birer 'mefkûre/idea'dır. Tekâmülü bir esasa istinat etmeyen, iradenin akdi tasavvurlarından doğan gayeler birer 'mevhûme/fiction'dur." Ziya Gökalp, "Bugünkü Felsefe," *Genç Kalemler* 2-2 (27 Nisan 1327/10 Mayıs 1911): 112.

> Bu itirazınız biraz mantıkîdir. Fakat psikolojik-ruhî değildir. *İnkâr edemezsiniz ki bu ana kadar insaniyeti i'lâ eden yegâne amil ancak mefkûre-ideal-lerdir. Mefküreler müphem ve meçhul birtakım gayelerdir ki insanları ancak müphemiyetlerindeki cazibeyle, meçhuliyetlerindeki sihirle sürüklemişler, terakkiye doğru götürmüşlerdir.* Bazı kere bu gayeler aranılmayan, hatıra getirilmeyen muvaffakiyetlere bâdî olmuştur. İşte size iki misal: Simyayı arayanlar kimyayı buldular, nücumla uğraşanlar heyete ait hakikatları keşfettiler. Salip ordusu mukaddes toprağı zaptetmek isterken Arap medeniyetini iğtinam etti. Sosyalizm, feminizm gibi müphem gayeler içtimaî adaletin, içtimaî hürriyetin teessüsüne hizmet etti.[38]

Ortada sadece bir istek vardır: millî niteliklere göre oluşacak yeni bir hayat. Bu isteğin gerçekleşmesini sağlayacak mefkûreler bilinmeyen, belirsiz ama aynı ölçüde çekici şeylerdir. Balkan öncesinin milliyetçiliği, koşullar nedeniyle bu belirsizliğe mahkûmdur; Gökalp, bu handikapı tersine çevirmeye, izlerçevresine moral vermeye çalışmaktadır. Balkan sonrasının belirginleşen koşullarına ulaşıldığında ise, artık metafizik argümanlara, karmaşık uslamlamalara gerek kalmayacaktır. Gökalp 1913 başında, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" dizisinin 7. makalesi olarak yayınlayacağı "Mefküre"de çok daha rahat, açık ve kendinden emin konuşacaktır. Bu makalede mefkûreyi organizmacı bir yaklaşımla tanımlar:

> Bir tohumun çimlenmesi birincisi ânı, ikincisi zamanı olmak üzere iki devreye ayrılır: İlkâh devresi, teazzuv devresi. İlkâh hadisesi cürsûmeler için yaratıcı bir vak'adır. Bu olmadıkça cürsûme teazzuv etmez. ... Millî bir şahsiyete mâlik olmayan bir halk da ayniyle bir uzviyetin cürsûmesi gibidir. ... O halde milletin de ilkâh ve teazzuv devreleri olmak lâzım gelir.
>
> Bir millet büyük bir felakete uğradığı, korkunç bir tehlike karşısında bulunduğu zaman fertlerindeki şahsiyetleri bel'eder: O zaman umûmun ruhunda yalnız millî bir şahsiyet

38 Gökalp, "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler," *Genç Kalemler* 2-8 (10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911): 237. (Vurgular bana ait.)

yaşar, bütün kalplerde bu millî şahsiyeti idâme etmek tehâlükünden başka bir duygu kalmaz. Bu hengâmda ferdler kendi hürriyetlerini değil, milletlerinin istiklâlini düşünürler. İşte o muazzez duygu ile karışık olan bu mukaddes düşünceye mefkûre denilir ve bu buhranlı devreye de ilkâh devresi nâmı verilebilir.

Buhranlı zamanlar mefkûrelerin hilkat günleridir. Mefkûreler, millî felâketlerin kalpleri birleştirerek umûmî bir kalp yaptığı hengâmlarda, bu müttehid kalpten doğar, sonra teazzuv devresinde tedrîcen dal budak atarak çiçekler ve yeni müesseseler meydana getirir. ... Felâket zamanında fertlerini kendi ruhunda bel'eden bir milletin buhranlı hassasiyetinden infilâk eden hakikî mefkûreler istikbâlin hâlikleridir. Âtîyi tarassud etmek için elimizde maddî aletler yoktur, fakat bu husus için manevî mirsâdlarımız vardır ki mefkûrelerdir.

Bir millet yaratıcı mefkûresine mâlik olduktan sonra artık muzlim bir istikbâle doğru gitmez; mev'ûd, mübeşşer bir îrem her gün daha vâzıh ve daha canlı bir sûrette tecellî ederek onu kendisine çağırır. Mefkûresiz devletler her an kopacak bir kıyameti beklerler; mefkûreli milletler ise siyâseten ahirete intikal etmiş olsalar bile muhakkak bir basûbadelmevt ile mübeşşerdirler. O halde diriltici ve yaratıcı bir mefkûreye mâlik olan devletler lâyemûttur, ölmez.[39]

Gökalp bu sözleri 1914 başında, yani Balkan Savaşları sona erdikten, Edirne geri alındıktan, İttihat ve Terakki iktidarı tamamıyla ele aldıktan sonra yazmaktadır. Bunları güvenle ve rahat bir biçimde yazabilmesinin nedeni, var olan durumdan yola çıkıyor olmasıdır. Artık onun anlayışı iktidardadır; bu durum siyasal olarak böyle olduğu kadar, toplumsal ve ideolojik açılardan da böyledir. Türk milliyetçiliği yaşanan hezimetin etkisiyle gerçek bir patlama yapmıştır. Ali Canip, 1913'te *Türk Yurdu*'nda yayınlanan bir yazısında "nihayet şu son bir iki sene zarfında bu cereyan, *Turan mefkûresiyle doğan ve büyüyen mukaddes millî cereyan*, Türk ilinin her köşesine yayıldı," demek-

39 Gökalp, "7. Mefkûre," 136-137.

tedir.[40] Bu noktada bir kez daha vurgulamak gerekiyor: Bunu mümkün kılan psikolojik koşulları yaratan Balkan hezimeti ise de, millî cereyanın örgütlenme ve sesini duyurma yolundaki engelleri kaldıran, iktidardaki İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe temayülüdür. Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde bakacağız.

Popüler söylemde "Turan mefkûresi"

Gökalp'ten kaynaklanan ve milliyetçi çevrelerde hemen kabul gören bu iki kavram Balkan Savaşı'ndan Birinci Dünya Savaşı'na uzanan dönemde önemli bir rol oynamıştır; her ne kadar, Türk milliyetçiliğine yönelik tarihsel çalışmalarda bu kavramlar ayrı ayrı ve düşünce tarihi açısından ele alınırsa da, burada üzerlerinde durma nedenimiz, dönemin "vatanseverlik ajitasyonu"nda işgal ettikleri konumdur. Bu iki kavram, özellikle 1912-1914 arasında, yani Balkan hezimetinden Birinci Dünya Savaşı'na girişe kadar geçen dönemde sosyal psikolojik ve telafi edici bir rol oynarlar; bu kavramlar dönemin entelektüelleri tarafından farklı biçimlerde tanımlanmaya, içleri doldurulmaya çalışılmışsa da, dönemin milliyetçi kamuoyundaki genel algılanma biçimi şöyle ifade edilebilir: "Türklerin millî mefkûresi Turan'a, yani dünyadaki tüm Türkleri kapsayan bir ülke/devlet/millet/vatana ulaşmaktır."

Bu ifade biçimi, bu iki kavramı kamuoyuna sunan Ziya Gökalp'in formülasyonu değildir. Gökalp bu kavramları kamuoyuna sunarken, bu kadar basitleştirici bir anlama işaret etmemiştir. Fakat sağlam bir millî kimlik alanına sahip olmayan Osmanlı-Türk kamuoyu bu kavramları derinlemesine ele almak yerine, gereksinim duyduğu doğrultuda basitleştirerek algılamayı tercih etmiştir. Bu gereksinim, yukarıda da değinildiği üzere, Balkan'ın yol açtığı büyük kaybın telafisidir. Balkan kaybı görünürde maddîdir ama asıl olumsuz etki özellikle manevî boyutta gerçekleşmiştir. Bütün maddî kayıplar özellikle

40 Ali Canip, "Tedkîk-i Edebî: *Türk'ün Kitabı* İçin," *Türk Yurdu* 46 (8 Ağustos 1329/21 Ağustos 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 410. (Vurgu bana ait.)

toplumun ruhsal yapısına darbe vurmuş, bir özgüven kaybı ve anomi durumu yaşanır olmuştur. Bunun sonucunda, toplumsal özgüven kaybının görünür nedeni büyük bir yenilgi ardından ortaya çıkan toprak kaybı olduğundan, toplum bu kaybın telafisini, sınırları yeniden ve eskisinden daha fazla geliştirecek Turan açılımında arar. Dünyadaki tüm Türklerin bir araya toplanacağı Turan, Balkan Savaşı öncesi Türk milliyetçilerince temelde bir dış siyaset olanağı olarak değerlendirilirken, Balkan sonrasında tanımlanması ya da temellendirilmesi gittikçe zorlaşan bir fantazmaya dönüşür. 1913'ün ağrı kesici, telafi edici bu fantazması Birinci Dünya Savaşı yıllarında, başını Enver Paşa'nın çekeceği maceracı bir siyasete dönüşecektir.

Turan mefkûresinin fantazmaya dönüşme serüvenine biraz daha ayrıntılı bakalım; zira bu serüven, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girmesindeki sosyal psikolojik durumu anlamamıza yardım edecek. *Türk Yurdu*'nun 30 Nisan 1914 tarihli 64. sayısında, "1329 [1913] Senesinde Türk Dünyası" başlıklı bir değerlendirme yazısı yayınlanır. A. Y. rümuzuyla yayınlanan bu yazı Yusuf Akçura'ya aittir. Öncelikle dinle ilgili meselelere, özellikle Kuran'ın Türkçe'ye tercümesi deneme ve tartışmalarına değinilen yazının ortalarına doğru, söz Balkan Savaşı'na getirilir. Yazar adeta bir milattan bahsetmektedir: "Balkan buhranı, mağlubiyetler, kıtaller, hususan Osmanlı zannolunan bazı Balkanlıların efʿâli, nazarımızı nefsimize ircâ ettirerek, uzun uzun düşündürdü. Yavaş yavaş 'Emel'i keşfediverdik ve nihayet 'mefkûre' doğdu."[41] Bu millî mefkûrenin kendini ilk gösterdiği alanlardan biri eğitimdir; 1913'ten itibaren eğitimin millîleşmeye başladığı görülür. Yazara göre, bunun bir nedeni Balkan yenilgisi ise, bir diğer nedeni de "Türk heyet-i içtimaiyesinin yaşayan, ilerleyen, mahvolmak istemeyen hayat kuvvetidir."[42] Her yaştan vatandaşın düşünsel ve fiziksel eğiti-

41 A. Y. [Yusuf Akçura], "Geçen Yıl: 1329 Senesinde Türk Dünyası," *Türk Yurdu* 64 (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 279.

42 A.g.m.: 280. Buradaki "hayat kuvveti" kullanımı Nietzsche'nin "güç istenci"ni ("der Wille zur Macht", "will to power") hatırlatıyor. Nietzsche o dönemde, özellikle "Übermensch" kavramı dolayımıyla biliniyordu. Ziya Gökalp, metinde değinilen "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" makalesinde "Nietzsche'nin ta-

mi için çeşitli kurumlar açılmıştır. Bunların başında Türk Gücü, izci müfrezeleri ve idman yurtları gelmektedir.

Bu yazıda, daha önce değindiğimiz Türk Derneği'nin yeniden ve bu kez "Türk Bilgi Derneği" adı altında faaliyete geçtiğini de öğreniriz. Türk Ocağı'nın gelişmekte ve *Türk Yurdu*'nun yoluna devam etmekte olduğunu belirten yazar, Anadolu'da çıkmaya başlayan Türkçü gazete ve dergilerin sayılarındaki artıştan da bahseder. Ayrıca Halide Edib'in *Yeni Turan* romanı ve Leon Cahun'un *Gök Bayrak* romanının tercümesi ve bir *Küçük Türk Tarihi* piyasaya çıkmış, *Çocuk Dünyası* başlıklı Türkçü bir çocuk dergisi yayınlanmaya başlamıştır.[43] Ayrıca Tevfik Nureddin adlı bir yayıncı millî mefkûreye uygun kitaplar basmak ve satmak üzere "Türk Yurdu Kütüphanesi"ni kurmuştur.

Bu dönem aynı zamanda, Balkan Savaşı öncesinde kuruluşuna önceki bölümde baktığımız Türk Ocağı'nın gelişme devresidir. Balkan Savaşı'nın başında yaşadığı sorunları Hamdullah Suphi'nin başkan seçilmesi, iktidardaki İttihat ve Terakki'den alınan maddî yardımlar ve kamuoyunun Türkçülüğe yönelmesi sayesinde atlatan Türk Ocağı 1913'te süratle büyümüş ve gelişmiştir. Ocak'ın faaliyetlerini Hamdullah Suphi'nin

---

hayyûl ettiği fevkalbeşerler Türklerdir. Türkler her asrın 'yeni insanları'dır," der. *Genç Kalemler*, a.g.m, 239. Burada, kavramın felsefî derinliğiyle değil, sadece üstünlük sıfatıyla ilgilenildiğini düşünüyorum. Bu ilgi de, 19. yüzyıl milliyetçiliklerinde görülen sosyal Darwinizm'den kaynaklanır. Fakat Köprülüzâde Mehmet Fuat bir yazısında, daha sonraki dönemlerde Türk muhafazakârlığının önemli ilham kaynaklarından birini oluşturacak olan Bergson'un *élan vital* (yaşam atılımı) kavramına değinerek, sosyal Darwinizm'in güç tapınmacılığını reddeder. Bu önemli yazı için bkz. Köprülüzâde Mehmet Fuat, "Ümit ve Azîm," *Türk Yurdu* 32 (24 Kanunusani 1328/6 Şubat 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 139-142.

43 A.g.m. Eğitimin millîleşmeye başlamasıyla, çocuklara verilen önem de artmaya başlar. Başta Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin olmak üzere pek çok Türkçü edebiyatçı, hem endoktrinizasyon hem de halk edebiyatının geliştirilmesi amacıyla mensur ve manzum milliyetçi masallar yazmaya başlarlar. Çocuklara tarih öğretiminde masalın önemi konulu bir yazı için bkz. Ali Haydar, "İbtidaiye Mektepleri: Yurt Terbiyesi," *Türk Yurdu* 31 (10 Kanunusani 1328/23 Ocak 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 123-127. Yusuf Akçura'nın yazısında adı geçen *Çocuk Dünyası* ve dönemin çocuklara yönelik diğer yayınları konusunda şu kaynaklara bakılabilir: Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri* (İstanbul: Kitabevi, 1999); aynı yazar, *Meşrutiyet Çocukları* (Istanbul: Bordo Kitaplar, 2000).

1913 Kongresi'nin başında ve sonunda yaptığı konuşmalardan izlemek mümkündür. Ocak'ta konferanslar verilmeye devam edilmiş (Hamdullah Suphi "çünkü etraftaki Türkler gibi Ocak azası da telkinlerle Türkleşmeye muhtaç idi," der), bina yenilenmiş, kütüphane geliştirilmiş, öğrencilere maddî yardımlarda bulunulmuş, Avrupa'da okuyan Türk öğrencilerin kurduğu yurtlarla ilişkiye geçilmiş,[44] üye sayısının artırılması için çalışmalar yapılmıştır.[45]

Balkan sonrası dönemde Türkçülüğün toplumsal alanda yaygınlaşmasının araçlarından biri de paramiliter gençlik örgütleri olmuştur. Özellikle 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'de "Boy Scout", Almanya'da "Pfadfinder" ve Fransa'da "Éclaireur" adlarıyla yaygınlaşan ve gençliğe paramiliter eğitim vermeyi hedefleyen izcilik örgütleri, Ragıb Nureddin'in 1910 yılında *Sây ve Tetebbu* dergisinde yayınladığı yazılarla Osmanlı kamuoyuna tanıtılmıştır. Daha bu sıralarda, "keşşaflık" adı altında birtakım denemeler de gerçekleştirilmiştir. Keşşaflığın asıl örgütlenmesi 1913'te Türk Gücü Cemiyeti'nin kuruluşuyla başlar. Bu cemiyet 1914'te, Enver Paşa'nın İstanbul'a da-

---

44 Avrupa'daki Türk Yurtları konusunda bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1, 519-524; Sarınay, *a.g.e.*, 107-111.

45 Hamdullah Suphi'nin saydığı etkinliklerden biri oldukça ilginçtir. Ocak, okullara dağıtmak üzere Türklerin yaşadığı ülkeleri gösteren bir "ırk haritası" düzenlemiş ve bastırmıştır. "Türklük Şuûnu: Türk Ocağı'nın Derneği," *Türk Yurdu* 55 (12 Kanunuevvel 1329/25 Aralık 1913) çevrimyazı bs, cilt 3: 125. Bu haritanın, metinde sözü edilen, indirgenmiş "Türklük mefkûresi" anlayışının halk arasında yayılmasında etkisi olduğunu düşünüyorum. Bu durumun bir yansıması, o dönemde Darülmuallimin'de öğrenci olan Şevket Süreyya Aydemir'in otobiyografisinde görülür: "Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna-Meriç havzalarının üzerine koyardık. Sonra diğer elimizi Kırım'ı, Kafkasya'yı, Başkırdistan'ı, Türkistan'ı sıralayarak Altaylara, Çin Türkistanı'na, Çangari'ye, Altın dağa uzatırdık... Buralarını hep biz kurtaracaktık. Rumeli'de sınırlarımız, gerçi bizim mektebin kapısından iki kilometre ileride, Edirne'nin şehir istasyonunda bitiyordu. Ama bu bizim gözümüze görünmüyordu. Bizim gözümüz dünyanın öbür ucunda, Kafkasya'larda, Türkistan'larda, Çin sınırlarındaydı. Oralara gidecektik. Köylere, avullara, obalara, koşacaktık. Elde asa, ayakta çarık, sırtta kitap çantalarını Anadolu'ya, Azerbaycan'a, Türkistan'a taşıyacaktık... Yakın mazi artık kasvetli bir rüyaydı. Hakikat, yalnız istikbaldeydi. Ve aradığımız su, orada önümüzde parlıyordu..." Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 10. bs. (İstanbul: Remzi, 1997 [1959]), 59-60.

vet ettiği Belçikalı Parfitte tarafından Osmanlı Güç Dernekleri'ne çevrilecektir. 1916'da son bir değişikliğe gidilerek, Parfitte'in yerine Alman von Hoff getirilecek ve Almanya'daki paramiliter gençlik derneklerini model alan Genç Dernekleri kurulacaktır.[46]

Paramiliter gençlik örgütlerinin gelişimi içerisinde ilginç bir nokta vardır: En başta kurulan Türk Gücü Cemiyeti tamamen gönüllü katılıma dayanırken, 1914'te kurulan Osmanlı Güç Dernekleri resmî okul ve medreselerde zorunludur. 1916'da kurulan Genç Dernekleri ise Müslüman ya da gayrimüslim, okula gitsin ya da gitmesin Osmanlı uyruğu olan bütün gençler için zorunlu hale getirilmiştir; on iki-on yedi yaş arası gençler "Gürbüzler", on yedi-yirmi yaş arası olanlar da "Dinçler" olarak nitelenmektedir. Başka bir önemli özellik de, her üç derneğin örgütlenme yapısında asker kökenli İttihat ve Terakki liderlerinin görev almasıdır. Türk Gücü'nün reisi Cemal Paşa –o sırada İstanbul Muhafızı Miralay Ahmed Cemal Bey–, Osmanlı Güç Dernekleri'nin *başbuğu* Harbiye Nazırı Enver Paşa'dır. Bu derneklerin paramiliter amaçları açısından normal bir seçimdir bu; fakat İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe yönelmesi açısından anlamlıdır.

Paramiliter gençlik örgütlerine hâkim olan Türkçü görüş en başından itibaren belirleyicidir. Türk Gücü, daha 1913'te kuruluş aşamasındayken seçilen slogan "Türk'ün gücü her şeye yeter"dir. *Türk Yurdu*'nda yayınlanan ve Türk Gücü'nün kuruluşunu ilan eden bir yazı, "Milletim yaşamalıdır! Milletim sağlığın sağlamlığa bağlı olduğunu bilmelidir. Ben Türk'ü dinç, gürbüz, güçlü, yavuz görmek isterim! Cılız, düşkün değil! Ayak atik, bilek çevik olmalı!" sözleriyle başlamaktadır.[47] Yaşamın bir kavga ve bu kavgada fiziksel gücün çok önemli olduğunu vurgulayarak ilerleyen yazıda, gençlerin hayalciliği ve edebiyatın sağlıklı doğa yerine sarhoş sayıklamalarına eğilimi eleş-

46 Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 531-536. Ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1, 475-500.

47 "Talim ve Terbiye: Türk Gücü," *Türk Yurdu* 35 (7 Mart 1329/20 Mart 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 186.

tirilir, yeniden güçlü ve sağlam bir millet olmak için hep birlikte çalışma isteği dillendirilir.[48]

Bu yazıdan bir süre sonra yine *Türk Yurdu*'nda yayınlanan bir başka yazıda, Turancı-Türkçü söylem çok daha yoğundur. Bu yazı, Türk Gücü'ne yönelik bazı eleştirilere yanıt niteliğindedir; belli ki bazı kişiler Türk Gücü'nü Avrupa'daki izci örgütlerinin kopyası olmakla suçlamıştır. Bu suçlama şiddetle reddedilir ve rehber, izci, keşşaf gibi çeviri karşılıklar yerine "Yeniçeri Ocağı'ndaki acemi oğlanı", "Türklerin hâlâskârı olan bozkurt", eski Türk tarihinden "Atsız" ile "Tigin" ve "Kazak Modan" adlarının da kullanılabileceği belirtilir. Bütün yazı boyunca eski Türklükle, göçebe yaşamdan gelen geleneklerle övünme görülür. Yazının sonlarına doğru Türklüğü yükseltmek için millî bir program da listelenir; buna göre öncelikle dil ve yazı düzeltilecek, Türk kimliği canlandırılacak, güçlü bir Türk soyu yetiştirilecek, yerli malı tüketilecektir. Bunun gibi çok amaç vardır ama bunları yerine getirecek çok Türk de vardır. Yalnız Rusya'da otuz milyon Türk olduğu belirtilir ve Türkçe'nin dünyada en çok konuşulan üçüncü dil olduğu eklenir. Böylece yazı Turancı bir vurguyla son bulmaktadır.[49]

---

48 "Gençler vehim ve hayalât görüyor, türlü renkte gölgeler görür, hâlâ Kaf dağı'nı sayıklar, sâirunfilmenâm, bizzat birer hayal! Edebiyatımız ah vahla dolu! Hep candan, talihten, kaderden, felekten şikâyet! Şiirlerimizde kızgın güneşte ısınmış altın tarlaların zenginlikleri yerine, dağlarda, kır ve yamaçlarda parlayan bin türlü çiçeklerin o mis kokuları yerine, orak sesleri, at kişnemeleri yerine, çekiç sesleri örs iniltileri yerine, küflü meyhane kokuları, kadeh şakırtıları var! Ben isterim ki Türk oğlu o kirli iskemlelerden kalksın, o kadehleri kırsın, atsın, yine kırlara ovalara yayılsın, kıratına binsin, yine kılıcı sallasın, ciritini fırlatsın!

"Göğsümüzü şişiren bu sıkıntıları, tatlı acı bu kadar lafları dökmekten maksadımızın ne olduğunu söylemiştik. Yeniden güçlü, sağlam bir millet yaratmak! Evet bugün dileğimiz hep budur. Huyumuzu suyumuzu düzeltmek; yerimizi yükseltmek! Türkler gence delikanlı derler. Ne güzel ad! İşte biz gençler, yine delikanlı olalım. İçimizde mariz, miskin kalmasın! Muradımıza ermek için gidilecek yol eskiden gidilmiş, güdülmüş, sonra bırakılıp sapılmış, unutulmuş izlerdir. Yine o eski izleri bulup çıkaralım." A.g.m., 187.

49 "Biricik kaygım, coşkun dileğim, yüce emelim olanca varlığımla çalışıp savaşıp Türklüğü yine yerine yükseltmektir. Bunun için yapılacak birçok işler var. İlki dilimizi, yazımızı düzeltmek. Sonra Türklükte benlik uyandırmak. Sonra yeniden güçlü bir Türk soyu yetiştirmek. Türk malı yiyerek, Türk malı giyerek sanatımızı yükseltmek! Daha çok var, daha çok! Fakat elhamdülillah çok

Türk Gücü'yle ilgili *Türk Yurdu*'ndaki son yazı 28 Mayıs 1914 tarihli 66. sayıda yayınlanır. "Güççülük" başlığını taşıyan bu yazı, aslında İstanbul Türk Gücü yararına yapılan bir toplantıda, İstanbul Türk Gücü murahhas-ı mesulü Kuzucuoğlu Tahsin'in yaptığı bir konuşmadır. Coşkulu bir anlatıma sahip bu konuşma tam anlamıyla Turancıdır. "Büyük Turan'ı özleyen yeni, uyanık Türk dünyası, Turan'ın altın tacını taşıyacak saltanat binasının dört direğini dikti," cümlesiyle başlayan konuşma bu dört direği Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı ve Türk Gücü olarak sıralar. Kuzucuoğlu'nun işbölümüne göre, Dernek bilimsel araştırma yapacak, Türk Yurdu "Turan halkı" arasında haberci olacak, Ocak Türkçüleri aynı çatı altında toplayacak, Türk Gücü ise "Dernek'in meydancısı, Ocak'ın bekçisi, Yurd'un kurucusu, Turan'ın akıncısı" olacaktır. Türk Gücü bu paramiliter işlevini yerine getirmek, kendi deyimiyle "maksada ermek, Turan'a varmak" için Türk'ü fiziksel olarak geliştirmeyi hedeflemektedir. Fiziksel gelişim için kadın erkek bütün Türkler idman yapmaya, millî Türk sporlarını canlandırmaya davet edilir. Bu amaçlarla on dört ay önce kurulan Türk

Türk de var. Yalnız Rusya'da otuz milyon. Türk dili dünyada en çok söylenen dillerin üçüncüsüdür. İngilizce, Almanca, Türkçe. Fransızca dördüncüdür. İşte her Türk payına düşen işi görürse muradımıza çabuk ereriz." Türk Gücü, "Türk Gücü'nün Ne Olduğunu Bildirmek İçin," *Türk Yurdu* 37 (4 Haziran 1329/17 Nisan 1913) çevrimyazı bs., cilt 2: 243.

Ahmet Emin Yalman, bu metinde kendini gösteren Turancılığı kısa süreli bir moda olarak değerlendirir ve şunları söyler: "Pantürkler sadece ırklarının kökenlerini aramakla, ona yönelik bir sevgi ve ilgi yaratmakla uğraşmadılar; en eski gelenekleri ve dili canlandırmayı bile denediler. Neredeyse farklı bir toplumsal kimliğe sahip yeni bir tarikat oluşturdular. Türkçe'de kullanılan bütün Arapça ve Farsça sözcükler için öz Türkçe karşılıklar bulmak aralarında bir moda haline gelmişti. Eğer sözcük mevcut değilse yaratıyorlardı. Bu yeni dili anlamak imkânsızdı. Gündelik yaşam için yeni selamlaşma biçimleri ve adetler uyduruyorlardı. Bir araya geldiklerinde bunları uyguluyor, at eti yiyor ve geleneksel Türk içkisi kımız içiyorlardı. Bu hizipçi heves kısa sürdü. Kısmen çevrenin alaya almasıyla, kısmen de bu türden aşırılıklara yönelik grup içi tepkiyle sona erdi. İstanbul'da konuşulan dil bütün Türk dünyası için standart dil olarak kabul edildi ve diğer aşırı eğilimler de terk edildi." Yalman, *Turkey in the World War*, 195. Bu aşırı yaklaşım Türkçülüğün önde gelenlerinden olan Ömer Seyfettin'in büyük bölümü ölümünden sonra yayınlanan "Efruz Bey" serisindeki bir öyküde, "Bilgi Bucağında"da hicvedilmiştir: Ömer Seyfettin, "Bilgi Bucağında," *Bütün Eserleri: Hikâyeler 4*, Hülya Argunşah (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh, 1999), 174-202.

Gücü'nün tüm Anadolu'da 26 şube açtığı belirtilir. Konuşmanın sonunda asıl amacın sadece spor yapmak olmadığı, Turan'a ulaşmak için çalışmak olduğu bir kez daha vurgulanır.[50]

1914 yılında Turan artık bir moda haline gelmiştir; Balkan Savaşı'nın öncesinde çekingen bir biçimde başlayıp savaşın ardından hızla yükselen vatanseverlik ajitasyonu, dönemin milliyetçi ve vatansever eğilimini Turan mefkûresinde yoğunlaştırır. İmparatorluğun Avrupa'daki kayıpları Kafkasya'dan Orta Asya'ya uzanan bir Turan İmparatorluğu'nun kurulması hayaliyle telafi edilmeye çalışılmaktadır. Bu hayal, Birinci Dünya Savaşı'na girene kadar ve ondan sonra da, savaşın son senelerinde etkisini artıracaktır. Yani devletin nispeten daha rahat olduğu dönemlerde artacak, içte ya da dışta savunmaya çekildiği zamanlarda bir hayal olduğu fark edilerek azalacaktır.

---

50 "Büyük Turan'ı özleyen yeni, uyanık Türk dünyası, Turan'ın altın tacını taşıyacak saltanat binasının dört direğini dikti: Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı ve Türk Gücü!

"Saydığım bu mukaddes müesseselerin ilk ikisi ilmî, fennî müesseseler, üçüncüsü yani Ocak, içtimaî ve terbiyevî bir müessese. Dernek, Türk'e kim olduğunu, benliğini, geçmişini tanıtacak, dinini öğretecek, ecdadının ilim ve fen dünyasında neler yaptığını bildirecek, Türk'e ilim ve fen dünyasında yeniden hizmetler gördürecek, Türk Yurdu, Türk dünyasında olanı biteni haber verecek, Türk'ün özünden, sözünden, sazından bahsedecek, Türk dünyasındaki tezâhüratı ve tecelliyâtı etrafa yayacak, Turan halkına bildirecek.

"Ocak da, Türk'üm diyeni manevî bir çatı altında toplayacak, birbirine tanıtacak, Türk'ü siyasî hudutların fevkinde parlayan istikbâl yıldızına doğru sevk edecek. Türk Gücü, ta Karakurum'da fışkırıp taşan coşkun akınlarıyla bütün dünyayı kaplayan, bükmedik bilek bırakmayan, fakat bugün düşkün, dağınık Türk kuvvetini yeniden var edecek, yaşatacak, Türk'ün o açık alnını yeniden yükseltecek, o yılmaz, keskin gözünü yine parlatacak, o geniş göğsünü yeniden kabartacak, Dernek'in meydancısı, Ocak'ın bekçisi, Yurd'un kurucusu, Turan'ın akıncısı olacak! Türk'ün o demir pençesi yine dünyayı kavrayacak, yine dünya o pençenin karşısında tir tir titreyecek. Bu Türk Gücü'nün maksadı.

"Gelelim maksada ermek, Turan'a varmak için gidilecek yollara: Türk Gücü millî idmanlardan, millî kuvvet oyunlarından ... kuvvet almak istiyor. ... İşte Türk Gücü evvel emirde bu idmanların ihyâsıyla meşgul olacak. ... İşte maksat bu düşünceye, bu kanaate, kelime-i tevhide olan imanımız kadar metin bir itikat ile sarılarak dilimizde kelime-i tevhid, kafamızda şiarımız, gücü kuvveti, varı yoğu bir uğurda sarfetmek, güçlüleri, silahşorları bir uğurda feda etmektir ki, o uğur da büyük ve mukaddes Turan'dır!" Kuzucuoğlu Tahsin, "Güççülük," *Türk Yurdu* 66 (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 308-309.

Mehmet Ali Tevfik ve "Manevî Yurt"

Türk milliyetçiliğinin bu dönemlerdeki doğal rakipleri olan İslâmcılık, Batıcılık ya da Osmanlıcılık kamplarında yer alanlar bir yana, Turan mefkûresine Türkçü kanat içerisinde de eleştiri getirenler mevcuttur. Bu eleştiriler, olayların gidişatı nedeniyle ya fazla dikkati çekmeyecek ya da özellikle göz ardı edilecektir. Ne var ki, bütün cılızlığına rağmen, bunlardan birine ayrı bir önem atfetmek durumundayız; zira bu eleştiri dönemin "vatan" anlayışları arasındaki uyumsuzluk ya da çatışmaya işaret eder. Eleştiri sahibi Mehmet Ali Tevfik, eleştirilen ise Ziya Gökalp'tir; eleştiriye Gökalp'in yukarıda üzerinde durduğumuz "Türk Milleti ve Turan" yazısındaki Turan tanımı yol açmıştır. Mehmet Ali Tevfik, Gökalp'in "Turan Türklerin efrâdını câmi, ağyârını mâni olan mefkûrevî vatanıdır," biçimindeki tanımına, Türk vatanının sınırlarını daralttığı düşüncesiyle karşı çıkar.

Bu karşı çıkışın kökeni, Mehmet Ali Tevfik'in kendi geliştirdiği ve yaymaya çalıştığı "manevî yurt" kavramına dayanır. Mehmet Ali Tevfik, bu kavramı ilk kez Balkan Savaşı'ndan önce, 5 Kanunusani 1327/18 Ocak 1912 tarihinde, Selanik'teki İttihat ve Terakki Rıhtım Kulübü'nde verdiği bir konferansta ortaya koyar.[51] Kavram, yazarın sözleriyle kısaca şöyle ifade edilebilir: "Vatan, maddî toprak değil, manevî bir mefhumdur ve mefahir-i tarihiyeye merbûtiyetten ibarettir."[52] Bu kavramı ortaya koyarken Fransızca kaynaklara dayanan Mehmet Ali Tevfik, *Genç Kalemler*'de yayınlanan konferansına Ernest Renan'dan bir epigrafla başlar: "Mazide müşterek mefharetlere ve bugün müşterek bir iradeye malik olmak, beraberce büyük iş-

51 Konferansın tam metni için bkz. Mehmet Ali Tevfik, "Yeni Hayat: Manevî Yurt," *Genç Kalemler* 3-20 (27 Nisan 1328/10 Mayıs 1912): 437-444.

52 Tanımın bu kısa ifadesi yine yazara aittir: Mehmet Ali Tevfik, "Yine Manevî Yurt," *Türk Yurdu* 25 (18 Teşrinievvel 1328/31 Ekim 1912) çevrimyazı bs., cilt. 2: 21.

ler yapmış bulunmak ve yine bu yolda büyük işler yapmak arzusunu beslemek, işte bir millet olmanın esaslı şartları."[53]

Yazı boyunca, vatan ve vatanseverlik üzerine başka Fransızca kaynaklara da göndermelerde bulunulur. Bu durum önemlidir, çünkü böylece millî mefkürenin temel dayanağı olan bu tanım Fransız iradî milliyetçiliğine dayandırılmaktadır. Ulusun tarihine milliyetçi bir biçimde yaklaşan aydınlar önce millî iradeye temel oluşturacak eserleri hazırlamakta, sonra da bunlara dayanarak oluşturulan okul kitapları ve millî eğitim aracılığıyla bütün bir toplum millî iradeye ikna edilmektedir. Böylece, Alman milliyetçiliğinin organizmacı yaklaşımından uzaklaşan, bilinçli olarak *icat* ve *tahayyüle* yönelen bir entelektüel hareket söz konusu olmaktadır.

Bu kavramları Mehmet Ali Tevfik hiç duraksamadan kullanır: "'Manevî yurt' dediğim mefhumu, fikri, hissi *meydana getirmeliyiz*. İnsanlığı bilen her Türk'ün en mukaddes vazifesi manevî yurt, manevî vatan mefhumunun *evvelâ halk ve icadına, sonra neşr ve tamimine çalışmak olmalıdır*."[54] Yazar, milliyetin unsurları konusunda Ahmet Agayef'e dayanır; milliyet din, dil, tarih, millî edebiyat ve millî geleneklerden ibarettir. Bu unsurlar millî eğitim aracılığıyla çocuklara, dolayısıyla millete kazandırılır ve böylece manevî yurt kavramı etrafında birleşen vatansever bir toplum yaratılmış olur. M. A. Tevfik, bu süreci Japonya ve Arjantin örnekleriyle açıklar. 1908 Devrimi'yle Türk milleti doğmuştur; şimdi yapılması gereken şey, Türk etnografya, coğrafya, tarih ve kahramanlıklarını öğrenmek ve çocuklara öğretmek yoluyla millî vatanı vücuda getirmektir.

M. A. Tevfik'in bu kavram etrafında oluşan milliyetçiliği, entelektüel çabaya özel önem vermektedir; araştırma yapılmalı ve kitaplar yazılmalıdır. Bu düşüncesini "Yine Manevî Yurt" makalesinde de tekrar eder; bir derginin gençler arasında yaptığı "Vatanınızı seviyor musunuz? Seviyorsanız niçin? Sevmiyorsanız niçin?" sorularından ibaret bir ankete verilen cevaplardan yola çıkarak, gençler arasında millî bilincin eksikliğinden, he-

53 M. A. Tevfik, "Manevî Yurt,": 437.

54 A.g.m. (Vurgular bana ait.)

nüz vatan kavramı konusunda bile bir anlaşma bulunmadığından bahseder. Bu sorunun çözümü millî tarihe yönelik araştırma ve yayından geçer.

Böylece M. A. Tevfik'in, Hroch'un A Aşaması'na yönelik eksikliğe dikkat çektiğini görüyoruz. Fakat Balkan Savaşı ve ardından gelişen olaylar, aydınların bu zahmetli çabaya yönelmesini engelleyecektir; bir aciliyet hissiyle Balkan travmasının yol açtığı özgüven kaybı giderilmeye çalışılacaktır. Bu durumda kolay yol seçilecek, A Aşaması'na yönelik eksiklikler tamamlanamadan B Aşaması'nda söz konusu olan vatanseverlik ajitasyonuna geçilecektir. Günün koşulları açısından bu kaçınılmazdır; Ziya Gökalp bile, yukarıda gördüğümüz üzere, gittikçe artan bir basitleştiricilik ve indirgeyicilikle davranmaya başlar. Hızlı hareket etmek amacıyla, kamuoyunda oluşan Turan mefkûresi fantazmasını beslemeye yönelir; Gökalp'in "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" dizisindeki Turan tanımını bu doğrultuda değerlendirebiliriz.

M. A. Tevfik, Gökalp'in tanımına, vatanı sınırlayıcı ve küçültücü olması nedeniyle karşı çıkar. 4 Mayıs 1330 tarihinde tamamlayıp önce *Tanin* gazetesinde yayınladığı, aynı yıl içerisinde *Turanlının Defteri* başlığıyla yayınlanan kitabına dâhil ettiği "Yarınki Harp" makalesinde, Gökalp'in dile ağırlık veren organizmacı yaklaşımını reddeder ve kendi tarihsel yaklaşımını öne çıkarır. Eğer Gökalp'in tanımı kabul edilirse, yakın dönemdeki savaşlar neticesinde kaybedilen Trablusgarp, Girit, Balkanlar'daki topraklar ve Rumeli tamamen unutulmak durumunda kalacaktır. Oysa M. A. Tevfik'e göre, "Türk kanının döküldüğü her toprak, Türk vatanının bir cüzüdür, her damla kan orada bizim için bir hak tesis etmiştir ve o toprak bizim nazarımızda mukaddestir."[55] Eğer yakın bir zamanda bir savaş çıkarsa,

---

55 "Gökalp, ey benim büyük ve asil kardeşim, son zamanlarda senin hep diğer yazdıkların gibi mürşidâne bir makaleni okudum. Onda diyorsun ki: 'Turan Türklerin efrâdını câmî ve ağyârını mânî olan mefkûrevî vatandır. Turan Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin mecmuudur.'

"Belki bu sözlerin benim anlamadığım ince bir meali vardır. Fakat bana aşikâr olan mânâ, senin diğer hitaplarının tesiri hilafına olarak, kalbimi ceri-

Türkler Balkanlı düşmanlarıyla çarpışarak kaybedilmiş bu vatan parçalarını geri kazanmaya çalışmalıdırlar.

M. A. Tevfik'in intikam peşindeki yaklaşımı 1913 ve 1914'ün siyasal koşulları açısından gerçekçi değildir. Yaşanan büyük Balkan hezimetinin ardından, Osmanlı'nın kısa vadede, kaybettiği toprakları geri alacak gücü yoktur. Bu durumda Türk milliyetçiliği için iki seçenek mevcuttur: Ya elde kalan topraklara, yani Anadolu ve Arap topraklarına yönelik bir vatanseverlik söylemi inşa edilecektir ya da bunlara ek olarak ve hatta bunlardan da önce, Rusya'nın kontrolündeki Türklerin yaşadığı toprakları içeren büyük bir Türk İmparatorluğu tesisi söz konusu edilecektir. Bu iki seçenek Balkanlardaki kayıpların kabulünden kaynaklanır ve bu kabul açısından Mehmet Ali Tevfik'in tercihine göre daha gerçekçidirler. Daha doğrusu, her ikisi de gerçekçi noktalardan yola çıkarlar; ne var ki, elde kalan topraklara münhasır milliyetçilik tercihi tamamıyla savunmaya ve eldeki sınırlar içerisinde gelişmeye ağırlık verirken, tüm

---

hadâr etti. Bu pâreyi sana gösteriyorum, çünkü onun şifasını, büyük kardeşim, yine senden bekliyorum.

"'Türk vatanı, Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerdir.' İşte bir tarif ki benim bildiğim Türk yurdunu, Türk mâlikânesini küçültüyor, ve bundan daha fecî olarak Türk vatanını her gün bir parça daha tahdît ve tenkîs edecek bir mahiyeti hâiz bulunuyor!

"Yalnız bir iki misâl zikrediyorum: Kendisine karşı ebedî bir aşk ve sadakat yemini ettiğimiz Trablusgarp'ta belki bugün birkaç Türk oturuyor, Türkçe görüşüyor... Fakat yarın? Türk görmek, Türkçe işitmek için resmî vekilimizin dairesine gitmek lâzım gelecek değil mi? Yaşadıkça felâketine acıyacağım, kendisini seveceğim ve üstündeki sermed-i hukukumuzdan kendi hesabıma asla ferâgat etmeyeceğim Girit... Bu bin kere bedbaht, bin kere sevgili vilayetimiz... Şüphe yok ki, hâlâ bugün, kardeşim Gökalp, senin tarifine nazaran bir Türk toprağıdır. Fakat yirmi sene zarfında oradaki Türklerin ne korkunç bir nisbet-i hendesiyeyle azaldığını derpiş edince bir rubu asır sonra Girit toprağında artık hiçbir Türk kalmayacağına hükmetmek zarurî değil midir? Sonra Bosna, Hersek, Adalar, Teselya, Arnavutluk ve nihayet Yunanlıların Sırplarla müttefiken Girit'e benzetmek istedikleri ve benzetecekleri Rumeli... Ya şimdiden tarif haricinde kalıyor veya kalacak!

"Büyük ve asil kardeşim, ben buna tahammül edemem. Türk kanının döküldüğü her toprak, Türk vatanının bir cüzüdür, her damla kan orada bizim için bir hak tesis etmiştir ve o toprak bizim nazarımızda mukaddestir. İşte benim itikadım!" Mehmet Ali Tevfik, *Turanlının Defteri* (Dersaadet: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1330 [1914]), 140. Bu kitap 1971 yılında İstanbul'da çevrimyazıyla ikinci defa yayınlanmıştır.

Türkleri birleştirme amaçlı Turancı tercih saldırgan, romantik ya da hayalcidir. Yukarıda, 1913-1914 döneminde bunun tercih edildiğini de gördük.

Siyasal ve kültürel ortamın gün geçtikçe daha fazla Turancılığa meyletmesinde çeşitli etkenler rol oynar. Bu etkenlerin en görünür olanı, Alman etkisidir. Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde dünyada var olan kamplaşmaların dışına itilen, dış borç bile bulamayan İttihatçı iktidar yavaş yavaş Almanya'nın etkisi altına girer. Almanya'da askerî eğitim almış Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olması da Alman etkisinin başarısında rol oynamıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum ve etkili Alman propagandası bir yana, elde kalan topraklara, özellikle Türklerin çoğunluğu teşkil ettiği Anadolu'ya yoğunlaşan bir milliyetçilik tercihi diğerine nazaran çok daha zorludur. Anadolu geridir ve Anadolu'ya dayanan bir milliyetçilik anlayışı üretmek için çok uğraşmak gerekir. 1913-1914'ün siyasal ve kültürel Osmanlı-Türk eliti bu uğraşı göze alacak olgunluğa erişmemiştir. Türk milliyetçiliğinin Anadolu'ya mahkûm olduğu gerçeğini idrak edebilmek için imparatorluğun sonunu ilan eden uzun ve tüketici Birinci Dünya Savaşı'nı yaşamaları gerekmektedir. Bu nedenle, önceleri kültürel bir moral unsuru ve siyasal bir olanak olan Turan faktörü, bu dönemde can acıtıcı gerçek koşulları unutmaya yönelik bir uyuşturucu, bir fantazma, bir rüya olarak yaygınlaşıverir.

Balkan Savaşı'nın ardından bütün milliyetçi odaklar İstanbul'da toplanmıştır. Artık İttihat ve Terakki'nin merkezi de İstanbul'dadır. Ziya Gökalp ve Selanik'te yeni lisan hareketini başlatan Ali Canip ve Yunanistan'daki bir senelik esaretten sonra Ömer Seyfettin İstanbul'a gelerek *Türk Yurdu*'nda yayın yapmaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki artık bütün iktidarı sıkı bir biçimde elinde tutmaktadır; Babıali Baskını'nın ardından İttihatçı hükümetin sadrazamlığına getirilen Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te suikaste kurban gitmesiyle, iktidar tam bir cendere görünümü sergileyecek, ne kadar muhalif isim varsa sürgüne yollanacaktır. İşte bu koşullar altında milli-

yetçilerle İttihat ve Terakki'nin yolları tam olarak birleşir. Daha doğrusu, Alman propagandasının etkisiyle daha çekici Turancılığa meyleden Enver Paşa ve diğer İttihatçı liderler Türkçü harekete nüfuz etmeye başlarlar. Bu dönemde kültürel alanın mı siyasîleri etkilediği, siyasîlerin mi kültürel alanı ele geçirdiği konusu çok karmaşıktır. Her halükârda siyasî liderlik ile kültürel alanda yer alan Türkçülerin Turan rüyası etrafında birleştiğini söyleyebiliriz. Bu birleşmenin, siyasî liderlik açısından en yararlı verimi Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından Osmanlı'nın savaşa girişine kadar geçen birkaç aylık süreede alınacak, Türkçülük alanında yer alan bütün isimler ateşli bir Alman ve savaş taraftarlığı sergileyeceklerdir. Buna biraz daha sonra bakacağız. Bundan önce, İttihat ve Terakki'ye muhalif bir Türkçü'nün bu Turancılık eğilimine karşı çıktığı bir yazısına bakalım.

Ahmet Ferit [Tek]'in itidal çağrısı

Sâlnâme ve nevsâller (almanak/yıllık) Osmanlı kültür tarihinin ihmal edilen kaynaklarındandır.[56] Bunların en ilginç ve önemlilerinden bir tanesi 1914 başlarında İstanbul'da yayınlanan *Nevsâl-i Millî*'dir.[57] Benzerlerinden farklı bir görünüme sahip olan bu yıllıkta 60'tan fazla edebiyatçı, sanatçı ve siyasetçinin, başka bir deyişle toplumda önde gelenlerin fotoğraf, elyazısı örneği, yaşam öyküsü ve daha önce başka bir yerde yayınlanmamış yazılarından örnekler yer alır. İlginç olan, İttihat ve Terakki'nin, Mahmut Şevket Paşa suikastinden sonra uyguladığı sert iç siyasete rağmen, nevsâlde bu olaydan sonra sürgüne yollanan muhaliflerin de yer almasıdır. Bu muhaliflerden biri Ah-

56 Bu konuda kapsamlı bir bibliyografik çalışma için bkz. Hasan Duman, yay. haz. *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*, 2 cilt (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000).

57 *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene*, T. Z. (yay. haz.) (İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1330 [1914]). Eserin başında yer alan "Matbuat ve Nevsâl-i Millî" başlıklı bölümde, nevsâl yayınlanmadan önce, matbuatta çıkan yazılar yer alır. Buradaki ilk yazı 24 Kanunuevvel (Aralık) [1329] tarihli *Tanin*'den, son yazı ise 3 Nisan [1330] tarihli *La Turquie*'dendir. Buradan yola çıkarak, nevsâlin 1914 Nisan ortalarında yayınlandığı sonucuna varıyorum.

met Ferit [Tek]'tir; Türk Ocağı'nın ilk başkanı, eski bir mebus, İttihat ve Terakki'den önce Türk milliyetçiliği esasına dayanan Millî Meşrutiyet Fırkası'nın kurucu başkanı ve suikastten sonra Sinop'a sürgün edilmiş olan Ahmet Ferit, nevsâle "Türk Ocağı'na" başlıklı bir makaleyle katılır.[58]

Ahmet Ferit, yazısına çok direkt bir biçimde başlar ve içinde bulunulan anda Türk Ocağı'ndan daha yararlı bir kurum olmadığını ilan eder. Türk Ocağı, Türk "ırkının" iyileştirilmesi, eğitimi, toplumsal ve ekonomik açılardan gelişmesi, Türklere millî bir kimlik kazandırarak Türkleri ve "Türk Hakanlığı"nı yaşatmak olan tarihsel görevine hazırlaması açılarından yararlıdır. Bu kutsal bir iş ve yüksek bir mefkûredir. Ahmet Ferit, bunları saydıktan sonra, "Osmanlı Padişahlığı'nın bir Türk Hakanlığı" olduğunu ilan eder; imparatorluğa tâbi olan Arap, Kürt, Ermeni ve Rumlar hak ve ayrıcalıklara sahip olmakla beraber, devletin temeli, Habsburg İmparatorluğu'nun Almanları gibi, Anadolu Türkleridir. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin devamı Türklerin gelişmesiyle mümkün olabilir. O zaman, Türk'ün içinde yaşadığı sefil koşulları gidermek, Anadolu'daki salgın hastalıkları yok etmek, "tüfeği omzunda serserilik etmekten çıkararak" işiyle gücüyle uğraşmasını ve ekonomik açıdan gelişmesini, okuryazar hale gelmesini, demografik olarak çoğalmasını sağlamak lazımdır; Türk Ocağı bu hedefler doğrultusunda çalıştığı için yararlıdır.

Türk Ocağı'nın işlev ve hedeflerini bu doğrultuda sıralayan Ahmet Ferit, bu yararlılığın ancak bir şartla sağlanabileceğini ekler: Ocak, faaliyetini ustalıkla sınırlamayı bilmelidir; ihtiyat ve basiretle hareket edilmeli, genç Ocaklılar "şarka mahsus hayalperverlikle Nehreyn[59] ve Kenân'a,[60] İran ve Turan'a uçmamalıdır." Türk mefkûresinin galip gelebilmesi için, iç ve dış siyasette soğukkanlı ve tedbirli hareket edilmelidir. Ahmet Ferit'e göre, Arap dostluğunu kazanmak için, Halep-Kerkük

58 Ahmet Ferit [Tek], "Türk Ocağı'na," T. Z. (yay. haz.) *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene* içinde (İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Mûîde Kütüphanesi, 1330 [1914]), 188-191.

59 İki nehir; Fırat ve Dicle arası, Mezopotamya.

60 Filistin.

"hatt-ı kavmiyesi"nin güneyini Türkleştirmeye çalışmaktan kaçınmalıdır. Burada Ahmet Ferit'in, İttihat ve Terakki'nin Arap milliyetçilerini rahatsız eden Türkleştirme politikasını eleştirdiğini ve Araplara özerklik yanlısı bir yaklaşımı benimsediğini anlayabiliyoruz.

Ahmet Ferit'e göre millî Türk sınırlarının uç noktaları Edirne, Rize, Rodos ve Süleymaniye'dir. Bu sınırlar içerisinde milliyet siyaseti güdülmelidir. Burada da, Anadolu'ya münhasır Türk milliyetçiliği yaklaşımını görmekteyiz. Ahmet Ferit, Balkan Savaşı'nın sonuçlarını ve Doğu'daki mevcut Rus sınırını kabul etme yanlısı; dolayısıyla hem Mehmet Ali Tevfik'in rövanşist milliyetçiliğinden, hem de İttihat ve Terakki'nin Turancı siyasetinden farklı bir konumda. Bu konumunu da bir zorunluluk olarak açıklamakta, çünkü bu sınırlar içerisinde kalan topraklar bile gerikalmış durumdadır, ayrıca Kürt ve Ermeni azınlıklarını içermektedir. Bunlara karşı bile yumuşak davranmak gereklidir, çünkü Türkler güçlü değildir.

İçerde bile durum böyleyken, dış ilişkilerde daha da dikkatli olunmalıdır. Muhafazakâr bir dış siyaset güdülmeli ve Osmanlı Türkü olarak kalınmalıdır; Turan düşüncesi boş bir hayalken bile Rus siyasetini korkutmakta ve tahrik etmektedir. Ahmet Ferit, Turan hayaline karşı çıkar ama ırksal ilişkileri de reddetmez. Günü geldiğinde "ırk-ı kebîr-i asfere [büyük sarı ırka], bu altın soyumuza dayanmak" çok yararlı olacaktır; ama bu zamanı geldiğinde mümkün olabilir, acele edilmemelidir. Bu konudaki acelecilik uçuruma atılmaktan farksızdır. Ahmet Ferit siyasetin, "bazı cahil cesurlarımızın zannettikleri gibi çılgınca ölmek değil, belki akıllıca ölmemeye ve yaşamaya" çalışmak olduğunu söyler. Akıllıca ve temkinli bir iç ve dış politika güdülmeli, öncelikle Osmanlı Türklerinin "cismen, fikren, iktisaden, içtimaen kemaline gayret" edilmelidir.[61]

Nevsâl'in 1914 Nisanı'nda çıktığını varsayarsak, Ahmet Ferit bu yazıyı bu tarihten önce yazmıştır; fakat tam olarak ne zaman yazdığı bilinmemektedir. Acaba Sinop'a sürgün edilmeden önce mi, sonra mı? Turan hayalinden, bunun gençler arasında ya-

61 Ahmet Ferit, a.g.m. (Yazının tam çevrimyazısı için bkz. Ek 3)

yılmasından söz ettiğine göre, sürgüne gitmeden önce, henüz İstanbul'dayken yazıldığını varsayabiliriz.[62] Fakat 1914'e ulaşıldığında, artık Turancılık sadece Türkçü gençlerin bir hayali olmaktan çıkmakta, özellikle Enver Paşa açısından devlet politikası haline gelmeye başlamaktadır. Dolayısıyla, Ahmet Ferit'in uyarıcı yazısı geç kalmış bir yazıdır. Artık Turan hayali yaygınlık kazanmış, bir moda haline gelmeye başlamıştır. Burada muhalif olarak ele aldığımız Mehmet Ali Tevfik ve Ahmet Ferit de bu modanın dışında kalamayacaklardır. Mehmet Ali Tevfik'in yukarıda incelediğimiz, Gökalp'in Turan tanımına karşı yazısının içinde bulunduğu ve 1914'te basılan kitabı, *Turanlının Defteri* başlığını taşıyordu. *Tanin*'de aynı başlık altında yayınlanan günlük yazıların derlemesi olan bu kitabın içinde Turan'la ilgili hiçbir yazı yer almadığı halde, ya yazarı ya da yayıncısı tarafından, muhtemelen çok satsın diye bu başlık tercih edilmiştir.

Ahmet Ferit'in durumu daha ilginçtir. 1915 başında İstanbul'da *Turan* başlıklı bir kitap yayınlanır.[63] Türk Yurdu Kütüphanesi'nin yayınladığı 140 sayfalık bu kitabın kapağında yazar olarak "Tekin" diye bir müstear ad görülmektedir. *Türk Yurdu*'nda çıkan tanıtım yazısında, "'Tekin' müstear adı altında gizlenen 'Turan' muharriri, Osmanlı Türk muharrir ve hatipleri arasında şâyân-ı dikkat bir mevki işgal etmiş olan bir zattır," denilmektedir. Bu bilgi önemlidir, zira günümüz tarihçiliğinde bu kitabı kimin yazdığına dair bir anlaşmazlık mevcuttur. Yabancı ve yerli pek çok araştırmacı, bu kitabı Türkçe matbuat alanında "Tekin Alp", yabancı matbuatta "Paul Risal" müsteârlarını kullanan Moiz Kohen'in yazdığını düşünmektedir. Oysa, yine *Türk Yurdu*'nda çıkan bir başka tanıtım yazısında Moiz Kohen'den "Türkçülüğü anlayan ve takdir eden vatandaşla-

62 Mahmut Şevket Paşa 11 Haziran 1913'te suikaste uğramış, İstanbul Muhafızı Cemal Paşa bunu fırsat bilerek ertesi gün, 200 civarında İttihat ve Terakki muhalifini Sinop'a sürgüne yollamıştır. Akşin, *a.g.e.*, 337.

63 Tekin, *Turan* (İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, 1330 [1915]). Kitapla ilgili olarak, *Türk Yurdu*'nun 5 Şubat 1330/18 Şubat 1915 tarihli 77. sayısında bir tanıtım yazısı vardır. Bu yazı, kitabın bir hafta evvel basıldığını haber veriyor ki, Ocak sonu ya da Şubat başını işaret ediyor. "Yeni Eserler," *Türk Yurdu* 77 (5 Şubat 1330/18 Şubat 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 60-61.

rımızdan M. Kohen Efendi 'Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?' unvanlı büyük Türklük cereyanlarının mahiyet ve gayelerini sehîl bir lisan ile izah eden faydalı risalesini meydana koydu," diye bahsedilmektedir.[64] Dolayısıyla, "*Türkçülüğü anlayan ve takdir eden vatandaş*" Moiz Kohen, iki ay içerisinde "*Osmanlı Türk muharrir ve hatipleri* arasında şâyân-ı dikkat bir mevki işgal etmiş olan bir zat" olma durumuna terfi edemez. Yani bu kitabı Moiz Kohen yazmamıştır. Ali Birinci, bu durumdan yola çıkan bir yazısında, Ahmet Ferit'in kızı tarafından yazılan özgeçmişine de dayanarak, kitabın Ahmet Ferit tarafından yazıldığını ortaya koyar.[65]

Bu kitaba göre Turan, 10.800.000 kilometre karelik ve 43 milyon nüfuslu bir gerçektir. Her Türk'ün birinci vazifesi Çin ve Rus çizmesi altındaki Turan Türklerini kurtarmak olmalıdır. Büyük Turan'a iki aşamada ulaşılabilir: Öncelikle İstanbul'dan Baykal Gölü'ne, Kazan'dan Moğolistan'a kadar uzanan Türk bölgesi birleşerek Küçük Turan'ı oluşturacak; bunun ardından Mançu, Moğol, Türk, Fin, Macarlardan oluşan bütün Turani kavimler bir araya gelerek Büyük Turan'ı kuracaklardır.[66] Böylece bu kitapta siyasal bir genişleme ve birleşme projesi olarak Turan düşüncesiyle karşılaşıyoruz. Zaten başta Jacob Landau olmak üzere Türkçülük ve Turancılık üzerine çalışan pek çok kişiyi şaşırtan, kitabın Moiz Kohen tarafından yazıldığını düşündürten de bu siyasal projedir. Ahmet Ferit *Nevsâl*'deki yazısında Anadolu'yla sınırlı bir milliyetçiliğin propagandasını yaparken, bu kitap Turan birleşmesinin peşindedir; birbirine tarih olarak da bu kadar yakın iki yayında bu kadar zıt fikirlerin ortaya koyulması yazarlarının farklı olması gerektiğini düşündürür. Ne var ki, bu uyumsuzluğun çözümü dönemin hızlı konjonktüründe yatmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'na doğru ilerlendikçe, devletin bekasının ancak Turancı bir

64 "Yeni Eserler," *Türk Yurdu* 72 (27 Teşrinisani 1330/10 Aralık 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 406.

65 Ali Birinci, "Müstear Çıkmazında Bir Kitap: Turan," *Dergâh* 1-11 (Ocak 1991): 16-17.

66 Sarınay, *a.g.e.*, 186-187.

milliyetçilikle devam ettirilebileceği görüşü yaygınlaşmaktadır. Ahmet Ferit de, Birinci Dünya Savaşı'na girildiği sıralarda, zaten reddetmediği Turan düşüncesini siyasal bir proje olarak da kabul edilebilir bulmuş olmalıdır. Nitekim eşi Müfide Ferit [Tek] de 1918 yılında *Aydemir* adlı Turancı bir roman yayınlayacaktır.

Turan fantazmasını doğru okumak

Aslında literatürde sürekli olarak kafa karıştıran ve birbirinden ayrılamayan Turancı, Türkçü, Pantürkist, Panturanist tanımlama ve sınıflama çabaları burada söz konusu edilen fantazma yapısının fark edilememesinden kaynaklanmaktadır. Türkçü düşünürlerin tanım ve kullanımlarından yola çıkıldığı ve bunların farklı tarihsel dönem ve bağlamlarda alımlanışı üzerinde yeterince durulmadığından, iş içinden çıkılmaz bir hal almaktadır.[67] Bu çıkmaza en iyi örneklerden biri Jacob Landau'nun *Pantürkizm*'inde görülür:

> Türkçülük ve Pantürkçülüğün yan yana duruşu Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ve savaş sırasında çok daha açık bir durum aldı. İki ideoloji arasında kapsam olarak açık bir fark vardı: Pantürkçüler, Türkçülüğü milliyetçi öğretinin daha geniş alanı kapsayan yorumlarında genelde bir temel inanç kaynağı olarak ele alırken birçok Türkçü ise Pantürkçülüğü milliyetçiliğe topyekûn bir yaklaşımda sadece onu oluşturan bir unsur olarak görüyorlardı. Öte yandan da hem Türkçüler hem de Pantürkçüler özellikle geçmişe yönelik yaklaşımlarında ve geleceğe ilişkin iyimserliklerinde oldukça ortak bir tutum gösteriyorlardı.[68]

67 Marx'ın bu duruma uygun bir sözü vardır: "Nasıl bir kişi hakkındaki görüşümüzü onun kendisiyle ilgili düşüncelerine dayandıramazsak, bu türden bir dönüşüm dönemini de kendi bilinciyle değerlendiremeyiz; aksine, bu bilinç maddî yaşamın çelişkileri aracılığıyla açıklanmalıdır." Aktaran A. D. Harvey, *Literature into History* (Londra: Macmillan Press, 1988), 62.

68 Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, çev. Mesut Akın (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 53-54.

Burada ve daha pek çok kaynakta Türkçülük ve Pantürkçülük bazı dönemlerde birbirine yaklaşan, bazı dönemlerde birbirinden uzaklaşan ama her halükârda birbirinden ayrı iki grup olarak algılanır. Bu algının temel nedenlerinden birisi, aşırı milliyetçi Türk sağının 1930'lardan itibaren belirgin bir siyasal hareket haline gelmesi olmuştur. Siyasal kamplaşma doğrultusunda, 1940'ların Turancılarına ve 1960'lardan günümüze gelen Ülkücü harekete muhalefet, olumsuz değerlendirilen Turancılığı bu harekete mal ederken, daha olumlu görülen milliyetçi yaklaşımları Türkçü olarak algılamayı tercih etmiştir.

Bizzat bu dönemde yaşamış insanların kendi geçmişlerine yönelik revizyonizmleri de belirsizliğe yol açmaktadır. Örneğin, cumhuriyet döneminde gittikçe sola kayan bir yayın hayatına sahip olan Zekeriya [Sertel], anılarında dönemden bahsederken kesin bir Turancı-Türkçü ayrımı yapar. Sertel'e göre, ele aldığımız dönemin Türk Ocakları'ndaki gençlerin çoğu "ham" Turan hayaline inanmaz ve "anti-emperyalist şiarlara bağlı"dırlar. Büyük kısmı Çarlık Rusyası'ndan gelmiş önderler "gençliği Turan'a sürüklemeye çalışırlar"sa da, gençler buna kapılmaz.[69] Buradaki "anti-emperyalizm" anakronizması bir yana, aynı Zekeriya Sertel o dönemde kendine ait ilk gazetesini çıkaracaktır. Bir arkadaşıyla birlikte çıkardığı bu gazeteden anılarında bahseder ama adını anmaz.[70] Adı anılmayan bu gazetenin adı *Turan*'dır.[71] 1915'te kısa bir süre yayınlanan bu gazete, önce küçük akşam gazetesi, sonra da büyük sabah gazetesi olarak yayınlanmıştır.[72]

69 "Fakat Türk Ocaklarındaki gençlerin çoğu, bu ham hayale inanmıyordu. Onlar daha çok anti-emperyalist şiarlara bağlıydılar. Emperyalistlerin memleketi yok etmek üzere olduğunu görüyorlardı. Onun için Emin Bülent'in, 'Ey garbın cebini zalimi / Türk'üm ve düşmanım sana / Kalsam da bir kişi...' şiirini ağızlarından düşürmüyorlardı. Fakat önderlerin büyük bir kısmı ve en nüfuzluları Çarlık Rusyası'ndan gelmiş kimselerdi. Onlar gençliği Turan'a sürüklemeye çalışıyorlardı. Oysa o zamanki devletin böyle hayaller arkasında koşacak hali yoktu." Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, 2. bs. (İstanbul: Gözlem, 1977), 72.

70 Bkz. *a.g.e.*, 74-77.

71 "Zekeriya Sertel, Milliyetçi idi, Turancı idi o yıllarda. Bir günlük gazete çıkartacaktı ki, adı bile Türkçülerin bayrağı idi: Turan!" Yusuf Ziya Ortaç, *Bizim Yokuş* (İstanbul: Akbaba, 1966), 31.

72 Bu gelişmeyi *Türk Yurdu*, "Gaye-i emelimize hizmet eden bu tekâmül ve terakkisinden çok mesrûr oluyoruz. Müdür ve muharrirlerini tebrik ederiz," di-

Sertel'in anılarında beliren bu revizyonizm, milliyetçilerin ve milliyetçiliği özellikle modernist –Marksistler de bu gruba dâhil– bir paradigmadan yola çıkarak inceleyen tarihçi ve sosyal bilimcilerin tümünde şu veya bu oranda gözlemlenebilir. Yorumlayan ya da inceleyen, yani dışardan bakan özneden kaynaklanan belirgin sonuçlara ulaşma arzusu, tarihsel olgunun karmaşık doğasının gözden kaçmasına yol açabilir. Halbuki günümüz kültürel çalışmalar alanının önemli isimlerinden biri olan Homi Bhabha'nın, milliyetçiliğe yapısalcılık sonrası bakışı, bütün rahatsız ediciliğine rağmen, önemli bir noktayı aklımızda tutmamızı sağlayabilir. Bhabha, "ulusun Janus yüzlü söyleminin inşasında dilin ta kendisinin Janus yüzlü ikircimliliği"ne dikkatimizi çekerek, millî anlatıların ikircimli doğasına işaret eder: "[Millî anlatılarda] anlamlar *medias res* (arada kalmış) olduklarından yarım yamalak olabilirler; henüz yapılmakta olduğundan tarih yarım yamalak olabilir; kendi güçlü imgesini 'oluşturma' edimi sırasında hayal meyal bir biçimde yakalandığından kültürel yetkenin imgesi ikircimli olabilir."[73]

Tarihsel gerçekliğe yaklaşırken, orada gördüğümüzü düşündüğümüz her örüntünün anbean ilerleyen ve kaotik bir değişime tâbi olduğunu unutmamamız gerekir. Bu gereklilik özellikle milliyetçilik ve ulusal akımların oluşum aşamalarında ağırlığını hissettirir. Turancılık meselesi bu duruma iyi bir örnektir. 1910'lardan 1920'lere uzanan süreçte belirgin bir Turancı-Türkçü ayrımı değil, karmaşık bir ideolojik karışım görünümü sergileyen bir söylem içerisinde yer alan ikircimli bir Turan etkeni vardır. Türkçülük ya da Turancılık gibi sabit istasyonlardan değil, sürekli değişim ve dönüşüm halinde, sabit olmayan ve ikircimli konjonktürel etkilerden bahsettiğimizi bilirsek, incelediğimiz dönemi anlayışımız belki daha basit olmayacaktır ama kesinlikle daha zengin ve doğru olacaktır.

---

ye haber verir. "Türklük Şuûnu: 'Turan' Gazetesinin Büyümesi," *Türk Yurdu* 91 (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 217. Gazeteyle ilgili bibliyografik kayıt için bkz. Duman, *Toplu Katalog*, 419.

73 Homi Bhabha, "Introduction: Narrating the Nation," Homi Bhabha (der.) *Nation and Narration* içinde (Londra ve New York: Routledge, 1990), 3. (Vurgu yazara ait.)

1914 Sonbaharı: Türkçülerin Almanya yanlısı savaş ajitasyonu

İttihat ve Terakki ve kültürel milliyetçiler

İttihat ve Terakki'nin tarihinde, topladığı kongreler çok önemlidir; hem cemiyet içerisindeki gelişmeleri hem de ülkenin genel siyasî durumunu bu kongreler üzerinden tarihsel bir bağlama oturtmak mümkün olabilir.[74] Bunların içerisinde 1913 Kongresi'nin ayrı bir yeri vardır; öncelikle İttihat ve Terakki'nin iktidara iyice yerleşmesi açısından Mahmut Şevket Paşa Suikasti'nden sonra toplanmış olması önemlidir. Bu kongrede İttihat ve Terakki partileşme kararı almış ve memleket idaresi ile millî iktisat konuları üzerinden artık tamamıyla Türk milliyetçiliğine yönelmiştir. Kongre daha devam ederken, Yusuf Akçura *Türk Yurdu*'nda Cemiyet'in Merkez-i Umumî raporundan yola çıkarak bir değerlendirme yazısı yazar. Bu yazıda raporun millî iktisat ve eğitim konusundaki görüşlerine tam olarak katıldığını belirten Akçura, özellikle milliyetçiliğe yönelinmesinden duyduğu hoşnutluğu belirtir.[75]

Kongre'nin aldığı kararlar arasında, önemli bir nokta daha vardır; bu kongrede kabul edilen yeni nizamnameye göre, artık İttihat ve Terakki sadece kişileri değil, gazete ve zümreleri de bünyesi içine alan bir siyasî partidir.[76] Bu madde, İttihat ve

74 1908-1918 yılları arasında dokuz kongre yapılmıştır. Bunlardan 1908, 1909, 1910, 1911 kongreleri Selanik'te; 1912, 1913, 1916, 1917 ve 1918 kongreleri İstanbul'da toplanmıştır. İttihat ve Terakki Kongreleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, 283-297.

75 "Milliyet meselesi, talim ve terbiye mesâiliyle alâkadardır: Milliyetin en sağlam temelleri olan lisan, irade ve din millî mekteplerde öğretilir, talim ve terbiye ile kazanılır. Rapor talim ve terbiyeyi müteakip milliyetten bahsetmekte isabet eylemiştir. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nin bu sene milliyet meselesine nazarı, milliyetçilerce makbul mebdelere pek çok yaklaşıyor. *Türk Yurdu* doğarken milliyetçi olarak doğmuştu, zira milliyet fikrinin bir Türk intibah ve tekâmülüne en kuvvetli sâik olduğu itikadının mahsulü idi. Aynı tarz-ı tefekkürü, Merkez-i Umumî raporunda görmekle seviniyoruz ve Merkez-i Umumî'yi bu tekâmülünden dolayı samimiyetle alkışlıyoruz." A. Y., "'İttihat ve Terakki' Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi," *Türk Yurdu* 49 (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913) çevrimyazı bs., cilt 3: 29.

76 Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, cilt 1, 145. Tunaya, İttihat ve Terakki ile ilgili pek çok belgeyi bu kitabının 70-162. sayfaları arasında yayınlamıştır.

Terakki'nin sivil toplum kurumları alanına yönelmesi ve nüfuzunun ifadesidir. Nitekim Tunaya'nın İttihat ve Terakki'ye bağlı ya da bağlantılı kuruluşlarla ilgili verdiği liste bu yeni yönelimin 1918'e kadarki kapsamlı uygulama alanını örnekler: Hamallar Cemiyeti, Osmanlı Sanatkâran C. (1913), Kalaycı Esnafı C. (1915), Osmanlı Matbuat C. (1917), Müdafaa-i Hukukı Nisvan C. (1913), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi (1916) gibi meslekî kuruluşlar; Hilal-i Ahmer (1910), Donanma Cemiyeti (1909), Bakü Müslüman C. (1915), İhtiyat Zabitleri Teavün C., Darülfünun Talebe C. gibi yardımlaşma kuruluşları; Teşkilat-ı Mahsusa, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Türk Gücü, Osmanlı Güç Dernekleri, Genç Dernekleri gibi paramiliter kuruluşlar bu liste içerisinde yer alırlar.[77]

1913 Kongresi'yle Türk milliyetçiliğini benimseyen İttihat ve Terakki'nin kültürel alana müdahalesi özellikle 1913 ve 1914 seneleri için çarpıcı boyutlardadır. Kültürel alandaki milliyetçiliğin bu dönemdeki niteliksel gelişimine paralel, niceliksel bir gelişim de gözlenir ve bu gelişim İttihat ve Terakki'nin katkılarıyla mümkün olmuştur. Balkan Savaşı sonucunda İttihat ve Terakki'nin merkezi olan Selanik kaybedilince, oradaki İttihatçılar İstanbul'a gelmiş ve başta Ziya Gökalp olmak üzere cemiyetin kültür alanındaki milliyetçi isimleri de İstanbul'daki oluşumlara katılmışlardı. Zaten bu dönemde İstanbul'da da iki önemli kültürel milliyetçi oluşum vardı: Türk Ocağı ve *Türk Yurdu* dergisi. İttihat ve Terakki'nin 1913 Kongresi sonrası kültürel alana milliyetçi müdahalesi de bu iki oluşum etrafında olacaktır. Ocak ve *Türk Yurdu* birer merkez haline getirilir ve bunlarla bağlantılı yeni dernek ve yayınlar oluşturulur.

İttihat ve Terakki, 1913 sonrasında, daha önce de değindiğimiz üzere, Türk Ocağı'na maddî destekte bulunmaya başlar.[78] Ayrıca Ocak'ın 1913 sonrasında Anadolu'da şubeler açabilmesi de İttihat ve Terakki sayesinde mümkün olabilir; Anado-

77 Tunaya, cilt 3, 337.

78 Ocağa maddî yardımda bulunan ilk İttihatçı Hüseyin Cahit'tir; 50 altın vermiştir. Enver de büyük yardımlarda bulunur. Cemal Paşa 1918'de ülkeyi terk etmeden önce Hamdullah Suphi'ye on bin altın verirse de, Mütareke döneminde, Harbiye Nazırı Rauf Bey bu parayı geri alır. Üstel, *a.g.e.*, 74-75.

lu'daki Türk Ocakları İttihat ve Terakki kulüplerinin binalarında faaliyette bulunurlar. Bu ortakyaşarlık doğrultusunda, Anadolu'da Ocak İttihatçılardan yararlanırken, İstanbul'da da İttihatçılar Ocak'tan yararlanırlar. 1913 sonrasında kurulan Bilgi Derneği, Türk Gücü gibi İttihat ve Terakki'ye bağlı ya da onunla bağlantılı kuruluşlar Türk Ocağı merkezinde konuşlandırılmıştır. İttihat ve Terakki merkezinde, temelde Ziya Gökalp tarafından belirlenen kültürel politikalar Türk Ocağı binasında faaliyete geçirilir.

Türk Yurdu'yla aynı binada ve Ocak'la bağlantılı olarak kurulan derneklerin en önemlisi Türk Bilgi Derneği'dir. Daha önce kurulmuş olan Türk Derneği'nin yenilenmesi olarak sunulan bu dernek milliyetçi esaslara göre işleyecek bir ilim akademisi gibi düşünülmüştür. Celâl Sahir [Erozan], Köprülüzâde Mehmet Fuat, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Dr. Nâzım gibi İttihat ve Terakki'ye yakın ve milliyetçi elitin kalburüstü tabakası olarak değerlendirilebilecek bir grubu bir araya getirmektedir. Dernek ilk toplantısını 27 Mart 1914'te yapar ve ilmî başkanlığa Emrullah Efendi, İdare Heyeti Başkanlığı'na da Celâl Sahir[79] getirilir. Dernekte Türkiyat, İslâmiyat, Hayatiyat, Felsefe ve İçtimaiyat, Riyaziyat ve Maddiyat, Türkçülük gibi şubeler vardır.[80] Tamamıyla milliyetçi bir yaklaşımla oluşturulan bu derneğe Türk olmayan iki fahri üye alınır: Parvus müstearıyla *Türk Yurdu*'nda millî iktisat yazıları yazan Alexandre Helphand[81] ve Tekin Alp müstearını kullanan Moiz Kohen.[82]

79 Lirik şiirler yazmasına ve daha çok Edebiyat-ı Cedide'nin devamıymış izlenimi uyandırmasına rağmen Celâl Sahir Erozan İttihat ve Terakki'ye ve özellikle Gökalp'e yakın isimlerden biridir. Kapsamlı bir inceleme için bkz. Nesrin T. Karaca, *Celâl Sâhir Erozan (1883-1935): Hayatı-Dönemi-Eserleri* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993).

80 Sarınay, *a.g.e.*, 160.

81 Almanya'yla yakın bağları bulunan bu sosyal demokrat, ilginç kişiliğin *Türk Yurdu*'nda yayınlanan yazıları için bkz. Parvus Efendi, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, Muammer Sencer (yay. haz.) (İstanbul: May, 1977).

82 Moiz Kohen'le ilgili temel kaynak: M. Jacob Landau, *Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, çev. Burhan Parmaksızoğlu, İlhan Pınar, Oya Engin ve Natali Medina (İstanbul: İletişim, 1996). Osmanlı Yahudilerinin İttihat ve Terakki ve Türkçülükle ilişkisi zengin ve önemlidir. Bu konuda çok ilginç bilgiler içeren biyografik bir çalışma için bkz. Liz Behmoaras, *Kimsin Jak Samonon?* (İs-

Siyasal ideoloji olarak Türkçülüğü benimseyen dernek, bilimsel açıdan pozitivist bir yaklaşım sergileyecektir.[83] Ne var ki, önce Balkan Savaşı'nın etkileri, daha sonra da Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları sırasında dernek bilimsel herhangi bir başarı sağlayamayacaktır. Tek başarısı 1913-1914'te yedi sayı çıkartabildiği aylık *Bilgi Mecmuası*'dır. Bununla birlikte, Zafer Toprak bu dernek etrafında toplanan çevrenin Mütareke dönemine kadar uzanan bir süreçte pek çok düşünce dergisi çıkardığına işaret eder.[84]

Bilgi Derneği'nden kaynaklanan bu dergilerin dışında, hemen 1913 ve 1914'te birbirlerini izleyerek ve *Türk Yurdu*'yla bağlantılı olarak çıkarılan iki dergi önemlidir: *Halka Doğru* ve *Türk Sözü*. *Halka Doğru* 11 Nisan 1329'da (1913) haftalık olarak çıkmaya başlar ve 52 sayı çıktıktan sonra kapanır. Halkçılık şiarı doğrultusunda yayınlanan derginin yöneticisi Celâl Sâhir'dir.[85] Bunun ardından, 12 Nisan 1330'da (1914) "Halka Doğru Gitmek-Halk İçin Çalışmak" parolasıyla *Türk Sözü* yayınlanmaya başlar. Yönetici yine Celâl Sâhir, başyazar ise Ömer Seyfettin'dir. Dergi, 24 Temmuz 1330'a kadar 16 sayı yayınlanabilir.[86]

---

tanbul: Sel, 1997). Türkiye Yahudilerinin özellikle Cumhuriyet dönemindeki tarihsel serüveni için iki temel kaynak: Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)* (İstanbul: İletişim, 1999); aynı yazar, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları* (İstanbul: İletişim, 2001).

83 Osmanlı modernleşme tarihinde pozitivizmin önemli bir yeri vardır. Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri* (İstanbul: İnsan, 1986); Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 352-362.

84 Bunların arasında Yeni Mecmua, Millî Tetebbular, İslâm, İçtimaiyat, Ulum-ı İçtimaiye ve İktisadiye, İktisadiyat, Ulum-ı Siyasiye ve İktisadiye, Harp, Edebiyat-ı Umumiye, Çiftçiler Derneği, Ticaret-i Umumiye, Sanayi mecmuaları bulunmaktadır. Zafer Toprak, "Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası," Ekmeleddin İhsanoğlu (der.) *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri* içinde (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987), 247-254.

85 Halkçılık ve *Halka Doğru* dergisiyle ilgili bir inceleme için bkz. Mehmet Özden, "II. Meşrutiyet Devri Halkçılık Düşüncesi ve *Halka Doğru* Dergisi," (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1985).

86 Sarınay, *a.g.e.*, 164-165. Ayrıca 1891'den 1923'e kadar yayınlanan kültür ala-

Bilgi Derneği'nin de bu iki derginin de, ulusal akıma Türk Ocağı ve *Türk Yurdu* kadar katkısı olmaz. Bunların asıl katkısı İttihat ve Terakki'nin kültürel alana sirayetini sağlamalarıdır. Türk Ocakları'nın kültürel etkinlik ve toplantılarına İttihatçı liderlik gün geçtikçe daha fazla katılır. Başta Cemal ve Talat Paşalar gelmek üzere, çok sayıda İttihatçı Ocak toplantılarında "Biz de Ocaklıyız," demektedirler. Parti üyeleri "meclis-te İttihatçı, Türk Ocağı'nda ise Turancı kesilmektedirler."[87] Bu yakınlaşma, Ocak'a gereksinim duyduğu maddî desteği ve hareket serbestisini sağlayacaktır. *Türk Yurdu* da, Türk Ocağı da, Mahmut Şevket Paşa suikastinden sonra tesis edilen ve Dünya Savaşı yıllarında şiddeti artan diktatörlük ortamında İttihatçılara yakınlaşmadan, şu veya bu biçimde İttihatçıların amaçlarına hizmet etmeden var olamazlardı.[88] 1915'e kadar bu ilişki sorunsuz işlemiştir. Tam da bu bağlamda, Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarının bir kısmı Ocak'tan alınmış, Enver Paşa 1915'te Hamdullah Suphi'den Doğu Cephesi'ne yollamak üzere Ocaklı subayların isim ve sayılarını istemiş,[89] Vehip Paşa Çanakkale'de

---

nındaki süreli yayınlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi ve listeler için şu kaynaklara bakılabilir: Yusuf Ziya Öksüz, *a.g.e.*, 174-190; Bilge Ercilasun, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit: 1. Türkçü Tenkit* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995), 54-55.

87 Üstel, *a.g.e.*, 72-73.

88 Georgeon, *a.g.e.*, 68. Füsun Üstel, Ocak-İttihat ve Terakki ilişkileri konusunda iki farklı görüş olduğundan bahseder: Birinci görüş, benim de yukarıda "ortakyaşarlık" kavramıyla işaret ettiğim organik ilişkiye inanır. İkinci görüş Ocak'ın özerkliğini koruduğunu, hatta Türkçülük anlayışıyla farklı bir konuma sahip olduğunu iddia eder. Üstel, *a.g.e.*, 70-71. Savaşın son dönemlerinde, İttihat ve Terakki, baskısını azaltma gereği duyduğunda ikinci görüşün iddiasını doğrulayan şeyler olmuştur. Bunda Ziya Gökalp'in hem Ocak'ı hem de *Türk Yurdu*'nu yetersiz bularak uzaklaşmasının, kendi dergisi olan *Yeni Mecmua*'yı kurmasının da payı vardır. Fakat 1913-1914 döneminde ikinci görüşün iddiaları geçerli değildir.

89 Doğu ya da Kafkas Cephesi Enver Paşa'nın saplantısıdır. Tunaya, İttihatçıların Turancı politika uygulamalarında bu cephenin önemine değinerek, diğer cephelerden çok daha yoğun bir biçimde *ideolojik* olduğunu iddia eder. Tunaya, cilt 3, 617. Enver en iyi asker ve subayları hep bu cepheye yollamaya çalışır. Örneğin o yıllarda henüz bir çocuk olan Adnan Ergeneli ilginç bir anısını aktarır. Babası İttihatçıların önde gelenlerinden olduğundan, bir gün Enver ve Talat akşam yemeğine gelirler. Ergeneli'nin Çanakkale'de savaşmakta olup izinli olarak eve gelmiş yedek subay amcasını gören Enver Paşa onu da Doğu'ya

gazetecilere Ocaklı subayları övmüştür.[90] Gökalp'in 1913-1914 döneminde canlanan Türk Ocağı'yla ilgili olarak, "Doğu ve Batı enternasyonalizmine takılmakta ısrar eden softalarla züppelerden başka herkes Ocağa üye yazılmış veya dost kesilmişti,"[91] demesinin altmetni Ocak'ın İttihat ve Terakki'yle girdiği ortakyaşarlık ilişkisidir.

İttihat ve Terakki'yle girilen ortakyaşarlık ilişkisinin Türkçülüğe olumsuz etkisi

Bütün bu gelişmeler, Balkan hezimetinin ardından yaşanan sorgulayıcı ve coşkulu millî uyanışın bir düzene girdiği, iktidarın da desteğiyle çeşitli kültürel kuruluşlar ve yayın araçları üzerinden çok daha verimli bir üretime yöneleceği sanısını uyandırır. Ne var ki, kafamıza bit yeniği düşürmeye yeterli küçük bir tanıklık, kültürel sektörün Dünya Savaşı sırasındaki verimsizliğiyle ilgili ilk işaretleri verir. Ömer Seyfettin, 1913 sonunda Yunanistan'daki esaretten kurtulup İstanbul'a gelir ve Türkçü yayın hayatına katılır. 1914 ortalarında, muhtemelen Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce Ali Canip'e yazdığı tarihsiz bir mektup işlerin pek de yolunda gitmediğini göstermektedir. Bir senelik esaretten sonra iyice karamsar bir ruh hali sergileyen yazar, mektubuna etraftaki insanların samimiyetsizliğinden yakınarak başlar. Bu kısmın öznel bir yorum olduğunu düşünsek bile, mektubun ilerleyen kısmında Türkçülükle ilgili gözlemleri göz ardı edilemeyecek kadar nesneldir: Türkçülük hareketi ağırlaşmıştır; işin dış yüzü parlak görünse de, iç yüzü hiç de öyle değildir. *Türk Yurdu*, "Türklerin yegâne milliyetperver mecmuası" önceleri altı bin satarken, şimdi altı yüz bile satmamaktadır. Ayrıca milliyetçi yazarlar arasında yanlış anlamalar, anlaşmazlıklar da vardır.[92]

yollamak ister. Talat bunu eleştirir ve amca Suriye Cephesi'ne yollanır. Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları* (İstanbul: İletişim, 1993), 47-49.

90 Sarınay, *a.g.e.*, 152.

91 Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 177.

92 "Gençler hoppa.. fikirsiz.. saçma.. İnsan hakikî ve sıcak bir el bulamıyor ki sıksın! Türkçülük hareketi de ağırlaştı. İşin dış yüzüne aldanmamalı.. İç yü-

Aslında bu durum kaçınılmazdır; Balkan Savaşları'nın yol açtığı konjonktür Türkçülüğün diğer ideolojiler karşısında güçlenmesine, coşkulu bir görünüm sergilemesine neden olmuştur. İktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe yönelmesi de maddî kaynak sorununu bir nebze hafifletmiş, yeni örgütlenmelerin ve yayınların ortaya çıkartılmasına imkân sağlamıştır. Fakat ikinci bölümde söz ettiğimiz makro boyutlardaki yetersizlikler gün geçtikçe daha da büyüyerek yerlerinde durmaktadır. İktidarın ve kültürel alandaki Türkçülerin bu yetersizlikleri gidermeye yönelik reformist niyetleri henüz ham ve desteksizdir. Hal böyle olunca, zaman zaman konjonktürel olarak şahlanan Türkçü hareketin, koşullar biraz zorlaşınca yeniden sönüvermesi kaçınılmazdır.

1913-1914 yıllarında görülen milliyetçi ideolojik canlanmanın yerleşmesi için herhalde ekonomik ve siyasal koşulların elverişli gittiği uzun bir barış devresine gerek vardır. Ne var ki, küresel koşullar da buna izin vermemektedir. 1890'lardan 1914'e kadar uzanan dönem, 19. yüzyılın güvenilir atmosferinin yıkılmakta ve yerine milliyetçi çatışmaların, uluslararası kamplaşmaların, silahlanma yarışının ve savaş yücelticiliğinin tercih edildiği kaotik bir çağın gelmekte olduğunu gösterir.[93] Osmanlı Devleti, 1914 yılında Avrupa büyük bir savaşa doğru

---

zû iyi olmaktan çok uzak.. Vaktiyle altı bin nüsha satılan Türk Yurdu, Türklerin yegâne milliyetperver mecmuası altı yüz tane satılmıyor. Senin için [*Nevsâl-i Millî*'de] yazdıklarıma Emin [Yurdakul] Bey de, Sahir [Erozan] da darıldı. Sözde onları tahkir etmişim. Halbuki böyle bir şey aklımdan geçmemiştir." Yöntem, *a.g.e.*, 27.

93 Savaş öncesiyle ilgili siyasal ve kültürel atmosferin değişimi konusunda bkz. Barbara W. Tuchman, *The Proud Tower: A Portrait of the World before the War 1890-1914* (New York: Ballantine Books, 1996); Norman Stone, *Europe Transformed 1878-1919* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984); Stephen Kern, *The Culture of Time and Space 1880-1918* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983). Halide Edib Adıvar da, Tanzimatçılar-İttihatçılar karşılaştırması üzerinden bu durumu tespit eder: "Tanzimatçılar, Fransız İnkılâbı'ndan sonraki liberal ve oldukça idealist cereyanların mahsulü idiler. Onların zamanında, insan hakları garpte kudretli bir ideal gibi görünüyordu. Halbuki İttihatçılar, 1908'e doğru çok kuvvetlenen bir materyalizm ile karşılaşmışlardı. Garp âlemi, Birinci Cihan Harbi'nin malzemesini hazırlamakla meşguldü." Halide Edib Adıvar, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1955), 87.

ilerlerken, bir yandan Balkan hezimetinin maddî ve psikolojik sonuçları altında ezilmekte, bir yandan da Avrupa'daki kamplaşmaların dışında kalmaya başladığını görmektedir. Bu iki neden, Osmanlı'nın Almanya'nın yanında Dünya Savaşı'na girişinin altyapısını oluşturur.[94] Birinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen Turan ve Cihad-ı Ekber siyasetleri ise bu altyapı üzerine geçirilen ideolojik kılıflardır. Bu şu demektir: Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmemek gibi bir seçeneği yoktur, fakat savaşa giriş konusundaki acelecilik ve savaşın yürütülüş biçimi iktidardaki İttihat ve Terakki'nin, özellikle Enver-Talat-Cemal Paşaların tercihleri sonucudur.

Devletin beka kaygısının İslâm ve Turan cihangirlikleriyle örtülmesi tavrı İttihatçı liderliğin buluşu da değildir. Yukarıda ele aldığımız fantazmaya meyyal sosyal psikolojik yapı ve bunu tahrik eden bir Alman propagandası mevcuttur. Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?* başlıklı kitabının 119-140. sayfaları arasında emperyalist ve kolonyalist yönelimli Alman yayınlarının Turancılık ve ittihad-ı İslâm siyasetlerini nasıl tahrik ettiğini anlatır. Bu tahrik, özellikle Panislâmizm yönünde olanı Osmanlı kamuoyunda çabuk kabul görür. Bunun en iyi örneklerinden biri, daha önce "Türkçü-Batıcılar" arasında adı geçen gazeteci Celâl Nuri'nin, 1913'te yayınladığı *İttihad-ı İslâm* adlı kitabıdır.[95] Bu kitap, İslâm birliğini konu alan bir inceleme, araştırma ürünü değildir; yazarın bu konu etrafında yazdığı gazete yazılarının bir derlemesidir. Şevket Süreyya

94 "Bu arzunun saiklerine gelince: Birincisi Balkan hezimetinin vaziyetimizde yarattığı ve bizi küçük düşüren tesiri izale etmek arzusu. İkincisi ise, Cihan Harbi patlar da İtilâf devletleri galip gelirse Türkiye'nin İstanbul ve Boğazları kaybetmesi ihtimaline karşı, bu fikre muarız olan Almanya ile beraber bulunmakla tehlikenin önüne geçmek ihtimalidir." Adıvar, *a.g.e.*, 110.

95 Celal Nuri [İleri], *İttihad-ı İslâm: İslâm'ın Mazisi, Hâli, İstikbâli* (İstanbul: [hicrî] 1331/1913). Bu kitabın başında, dönemin yayıncılık geleneği doğrultusunda, önemli kişilerin yazdığı övücü *takrizler* konulmuştur. Takrizler Abdülhak Hâmit, Süleyman Nazif, Mısırlı Mehmet Ferid ve Şeyh Abdülaziz Çaviş, Tunuslu Ali Başhanbe, Hindistanlı gazeteci Zafer Ali Han tarafından yazılmıştır. Bunların ilk ikisi dışında kalanlar, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Alman destekli Osmanlı Cihat propaganda faaliyetlerinde aktif olarak görev alacaklardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Jacob M. Landau, *Pan-İslâm Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*, çev. Nigar Bulut (İstanbul: Anka, 2001), 97-175.

ya Aydemir, bu kitap hakkında "bütün diğer eserleri gibi meselelere şöylece dokunularak geçilen, aceleye getirilmiş, bilimsel değeri olmayan günlük bir kitaptı. Hatta buna bir fanteziydi de diyebiliriz," der.[96] Ne var ki, Osmanlı'nın savaşa girerken Cihad-ı Ekber ilanı ve bunun ardından gelip savaşın son senesine kadar yoğun bir biçimde süren İslâm birliği siyaseti, Celâl Nuri'nin "fantezi"sinden çok daha ileri giden yayınların yapılmasına yol açacaktır.

1914 yazı, Avrupa'daki süratli gelişmelerin Osmanlı'ya yansımasıyla başlar. Haziran sonunda Avusturya-Macaristan veliahtı Franz Ferdinand ve karısının Saraybosna'da bir Sırp terörist tarafından öldürülmesi, İttihatçı iktidarı büyük devletlerle ittifak arayışlarına sevk edecektir. Ne var ki, Cemal Paşa'nın İngiltere ve Fransa'yla ittifak çabası Temmuz ortalarında başarısız olacak, bunun üzerine Almanya'yla ittifak görüşmelerine başlanacak ve Avrupa'da savaşın çıktığı sırada, 2 Ağustos'ta Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması imzalanacaktır.[97] Ağustos başından Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olduğu Kasım başına kadar uzanan üç aylık süre, dönemle ilgili tarihyazımında çok tartışılan bir konudur. Bu dönemde genel seferberlik ilanı ve bunun sorunlu ilerleyişi, savaş koşullarından yararlanılarak kapitülasyonların tek taraflı ilgası, Amiral Souchon komutasındaki Goeben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisinin Akdeniz'deki İngiliz donanmasından kaçarak İstanbul'a sığınması, Osmanlı hükümetinin bu gemileri satın aldığını ilan ederek adlarını Yavuz ve Midilli olarak değiştirmesi, Türk ordusuna dâhil olmuş gibi gösterilen Souchon ve Alman mürettebatının yönetimindeki bu gemi-

96 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt III *(1914-1922)* (İstanbul: Remzi, 1972), 18. Aydemir bu konuda haklıdır; özelde Celâl Nuri, genelde dönemin bütün gazeteci yazarları dergi ve gazetelerde yayınladıkları yazıları bir araya getirerek kitap yayınlamaktadırlar. Bu kitaplar iddialı başlıklar taşırken, kitapların içerikleri bu başlıkları taşıyamayacak kadar hafiftir. Örneğin, yine Celâl Nuri'nin, savaş yıllarında yayınladığı *Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim* başlıklı kitapta, bu başlığın işaret ettiği içeriğe pek rastlanmaz. Celâl Nuri, *Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim* (Kostantiniye: Efkâr-ı Cedîd Kütüphanesi, 1917).

97 Antlaşma metni için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt II *(1908-1914)* (İstanbul: Remzi, 1971), 510-511.

lerin Karadeniz'e açılarak Rus donanmasına saldırışı ve böylece Osmanlı Devleti'nin savaşa bir oldubittiyle dâhil olması, Osmanlı'yı savaşa sokmakta Enver, Talat ve Cemal triyumvirasının aceleciliği ve sorumluluğu hâlâ tartışılmakta olan konulardır.[98]

İttihat ve Terakki'nin, özellikle triyumviranın Osmanlı İmparatorluğu'nu hiç hazır olmadığı ve istemediği bir savaşa zorla ve aceleyle soktuğu iddiası 1918'den sonra, özellikle İttihatçıların yargılandığı işgal dönemi mahkemeleri ile 1926 İzmir Suikasti'nin ardından yapılan İstiklâl Mahkemeleri'nde çok tekrar edilmiştir.[99] Bununla birlikte, savaşa girmenin kaçınılmaz olduğu, İttihatçı liderliğin asıl suçlanması gereken noktanın savaşa giriş zamanı ve şekli olduğu da çok tekrar edilir. İşin siyasal boyutu çok tartışılır olmasına rağmen, kültürel boyut göz ardı edilir ya da üstü kapatılır. Çünkü yukarıdaki sayfalarda Turancılığa doğru süratli bir gelişim sergilediğini gördüğümüz Türkçü hareket, Ağustos-Kasım 1914 tarihleri arasında Turancı ve Panislâmist yönelimli bir savaş kışkırtıcılığı ve propaganda etkinliğine gömülmüş durumdadır. Türkçü hareketin bu etkinliğe kendiliğinden ve dağınık bir biçimde değil, bir emir doğrultusunda ve belirli bir merkeze bağlı olarak, sistemli bir biçimde giriştiğine dair kanıtlar vardır.

98 Osmanlı'nın savaşa girişi ve seferberliğin yürütülüşü konusunda bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 51-73. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişini İngiltere açısından ele alan bir kitap için bkz. Geoffrey Miller, *Straits: British Policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign* (Hull: The University of Hull Press, 1997). Goeben ve Breslau'nun İstanbul'a kaçışı konusunda bkz. Geoffrey Miller, *Superior Force: The Conspiracy behind the Escape of Goeben and Breslau* (Hull: The University of Hull Press, 1996); Barbara W. Tuchman, *The Guns of August* (New York: Ballantine Books, 1994), 137-162; Erol Mütercimler, *Destanlaşan Gemiler: Hamidiye, Yavuz, Nusrat, Alemdar* (İstanbul: Kastaş, 1987). Osmanlı-Alman ilişkileri konusunda ise şu kaynaklara bakılabilir: Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Delmar, New York: Caravan Books, 1989); İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* (İstanbul: İletişim, 1998).

99 İttihat ve Terakki'nin 1918-1919'daki çeşitli yargılanmalarının zabıtları için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, yay. haz., *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919): Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İç yüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi* (İstanbul: Temel, 1998). Cumhuriyet dönemindeki İstiklâl Mahkemeleri için bkz. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri, 1923-1927* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982).

Türk Yurdu'nun 6 Ağustos 1914 tarihli 71. sayısının sonunda kısa bir uyarı yayınlanır. Bu uyarıya göre, on beş günde bir çıkan *Türk Yurdu*, siyasal durum nedeniyle ayda bir, haftalık *Türk Sözü* ise on beş günde bir yayınlanacaktır.[100] Bu uyarıya rağmen, *Türk Yurdu*'nun bir sonraki sayısı ancak dört buçuk ay sonra, 10 Aralık 1914'te yayınlanır ve geçen süreyle ilgili hiçbir açıklamaya yer verilmez. *Türk Sözü* ise bir daha hiç yayınlanmayacaktır. Eğer bu durum, kâğıt yokluğu gibi maddî sorunlardan kaynaklansaydı, dergide mutlaka bu konuya değinilirdi. Kâzım Karabekir bu kesintiyi şöyle yorumlar: "Demek ki Türk Yurdu, nedense seferberlik süresince susmayı tercih etti. Tanin gazetesi böylece Türk Yurdu'nun bazı yazarlarınca da takviye edilmiş oldu."[101] Zaten daha önce, sansür konusunu ele aldığım bölümde, yine Karabekir'in sözlerine dayanarak, Dahiliye Nezareti'nin *Tanin* dışında kalan bütün gazete ve süreli yayınları kapatma niyetine değinmiştim. Belki de bu dönemde, hükümet hiçbir muhalif sese izin vermemek ve bütün kültürel alanı elinde tutmak adına böyle bir harekete yönelmişti.

Yahya Kemal Beyatlı, anılarının bir bölümünü oluşturan "1914 Yazı" başlıklı parçada, siyasal önderlik kadrosuyla kültürel kesimin nasıl aynı doğrultuda konuştuğunu anlatır. "Bizim Almanya tarafında olduğumuz iyiden iyiye hissolunuyordu, harbe gireceğimiz de o kadar," diyen Yahya Kemal, sözü Celâl Sahir'le bir konuşmalarına getirir. Talat Paşa ve Ziya Gökalp'e çok yakın bir sonradan olma İttihatçı olan Celâl Sahir, Mısır'ı alarak İslâm âlemine, Kafkasya'yı alarak da Türklük âlemine dayanmamız gerektiğini, aksi takdirde parçalanacağımızı söylemektedir. Asıl amaç ekonomiktir; Osmanlı artık maliyesini çevirmek için dış borç bile bulamamaktadır. Mısır'ın pamuğu ve Baku'nun petrolü bu sıkıntılara bir son verebilir. Yahya Kemal, bu sözlerin aslında Celâl Sahir'den kaynaklanmadığının, "harbe sokulmamız için havaya atılmış mantıklar" oldu-

---

100 "Ahvâl-i hâzıra dolayısıyla bademâ 'Türk Yurdu' ayda bir kere, 'Türk Sözü' on beş günde bir kere neşredilecektir." "İhtar," *Türk Yurdu* 71 (24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 396.

101 Karabekir, *a.g.e.*, 172.

günun farkındadır. Yahya Kemal'e göre o dönemde biri negatif, diğeri pozitif iki argüman mevcuttur. Negatif argümana göre, İtilaf devletlerine güvenilemeyeceğinden Boğazlardan geçiş serbest bırakılamaz, çünkü böyle bir durumda Rusya'ya peşkeş çekilmek söz konusu olabilir. Pozitif argüman ise, Celâl Sahir'in dile getirdiğidir ve en çok da bu işitilmektedir. Enver Paşa da, bu argümandan yola çıkarak bir saldırı savaşı yürütmeyi amaçlamaktadır. Sonradan yaşanan bütün felaketleri bu düşünceye bağlayan Yahya Kemal, savunma amaçlı bir savaş yapılsaydı bu felaketlerden kaçınmanın mümkün olabileceğini belirtir ve sözlerini şöyle sona erdirir: "İşte o aralık, bir atla üç nala kalmış gibi Kafkasya ve Mısır fütûhâtı ortada en fazla tedâvül eden sikke idi."[102]

O dönemde Genelkurmay'da görevli bir subay olan Kâzım Karabekir de, tıpkı Yahya Kemal gibi, önceliğin Turan ve İslâm birliğine değil, Anadolu'ya hasredilmesini savunan bir milliyetçidir.[103] Osmanlı'nın Turancı ve Panislâmist hayallerle savaşa girişinde kültür alanındaki Türkçülerin vebalini vurgulayan Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*'in büyük bir kısmını seferberlik döneminde yayınlanan savaş propagandasına ayırır. Karabekir'e göre bu dönemde basın şu esaslar etrafın-

102 "Bu sözler hiç şüphesiz Celâl Sahir'in değildi; zoruna domuzuna harbe sokulmamız için havaya atılmış mantıklardı. O zamanki hâlet-i rûhiyeleri, doğru söyler bir müverrih ve bir romancı, bir gün tasvîr ederse unutmasın ki ortada biri menfî, diğeri müsbet iki müddeâ dolaşıyordu, menfî müddea: 'Boğazları açamayız, çünkü İtilâf devletlerine emniyetimiz yoktur, Boğazlar'dan girerlerse bir daha çıkmazlar ve bizi dipdiri Rusya'ya peşkeş çekerler.' mantığı idi. Müsbet müddeâ ise: 'Kafkasya ve Mısır'ı almaksızın bu devlet pâyidâr olamaz, birinin pamuğu, ötekinin petrolü... Illâ-âhirihî' sözü idi. Lâkin en ziyâde bu mel'un ikinci müddeâ işitiliyordu ve başımıza gelmesi mukadder olan bütün belalar, iki milyon gencin ölümü, vatanın her taraftan nihâyet Polatlı'ya kadar, tâ bağrına kadar bile istilâsı hep bu fikirden çıktı. Enver, müsbet bir harp istiyordu. Menfî bir harp, yani devletlere Boğazlar'da karşı koymaktan ibaret bir harp yapsaydık telefâtımız 200 bin kişiyi geçmez, herhalde 1918'e kadar Şark ve Cenup cephelerindeki bâdirelere uğramazdık; lâkin Enver'e göre bu kadarcık bir hareket mânâsız olurdu, değil mi? İşte o aralık, bir atla üç nala kalmış gibi Kafkasya ve Mısır fütûhâtı en fazla tedâvül eden sikke idi." Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım*, 132-133.

103 En azından her ikisi de, söz konusu dönemde azınlıkta olan ve seslerini pek duyuramayan Anadolu milliyetçilerinden olduklarını, savaştan sonra yazdıkları otobiyografik eserlerinde iddia etmişlerdir.

da yayın yapar: Almanların galip geleceği kesindir; Müslümanların kurtuluş fırsatı kaçırılmamalıdır; İslâm âlemi ayaklanmak için halifenin emrini beklemektedir; Balkan devletlerinden Romanya, Yunanistan ve Bulgaristan'ın Almanya'ya karşı savaşa girmesi imkânsızdır; İtilaf devletleri arasında uyum yoktur ve Osmanlı'nın savaşa girmesiyle ayaklanacak olan Rusya Türkleri Rusya'yı, İslâm ülkeleri de İngiltere'yi perişan edecektir.[104]

Daha 8 Ağustos gibi erken bir tarihte, Gökalp *Tanin*'de yayınladığı "Kızıl Destan" şiirinde "Düşmanın ülkesi viran olacak!/Türkiye büyüyüp Turan olacak!" demektedir. Turan ve İslâm Birliği düşüncelerinin işlendiği bu şiiri Gökalp'le ilgili bölümde daha ayrıntılı ele alacağız. Fakat gayet provokatif bu şiirin, gazetede "Okuyucularımız bilmelidir ki Gökalp Beyefendi olayları takip ederek Avrupa'yı altüst eden olayların hep böyle millî bir lisanla millî bir felsefesini yapmaya devam edecektir," denilerek takdim edildiğini belirtmekle yetinelim. Karabekir, 19 Ekim 1330 tarihli *Donanma Mecmuası*'nda yer alan "Türk'ün Yolu" başlıklı uzun bir şiirden de bir alıntı yapar:

> Çeşm-i dikkatle bak eder ihsas
> İştiyak-ı derun Cezayir, Fas
> Hind, Tunus, Zengibar, Cava, Kafkas
> Aşkı oralarda hep Türk'ün
>
> Gidecek şimdi bimehaba şen
> Yıkacak dağlar da olsa ahenden
> Azmini bilmiyor isen öğren
> Yolu şimdi "Asıl vatan" Türk'ün.[105]

Dönemin gazetelerine yansıyan bu türden yayınların sayısı bol olmakla birlikte, ele aldıkları konular hep birbirini tekrar eder. Anlaşıldığı kadarıyla, bu dönemde Türkçü kesim Ziya Gökalp'in önderliğinde ve İttihat ve Terakki'nin arzuladığı doğrultuda Turancı ve Panislâmist bir yayın kampanyasına girişmiştir. Bu kampanya 1915 başına kadar fazla bir sorunla kar-

104 Karabekir, *a.g.e.*, 189.
105 *A.g.e.*, 195-196.

şılaşmadan devam edecekse de, Çanakkale Savaşları'nın başlamasıyla beraber propaganda çabasında bir düşüş yaşanacaktır. Bu düşüşün nedenine daha önceki bölümlerde değindik. Balkan Savaşı'nın ardından şahlanan Türkçü ve Turancı "vatanseverlik ajitasyonu", bu dönemde edindiği enerjiyi savaşa girilene kadar devam ettirecektir. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın gerektirdiği modern propaganda mekanizması hazırlanmadığı için, kendiliğinden ve ufak müdahalelerle ilerleyen savaş yanlısı yayın rüzgârı, savaşın ilk zorluklarıyla birlikte dinecektir. Rasyonel ve sistemli bir biçimde ilerlemesi gereken propaganda etkinliği, irrasyonel ve sistemsiz yaklaşım nedeniyle ortaya çıkamayacaktır. Ulusal akımın kültürel alandaki yetersizliği ve deneyimsizliği bunun en önemli nedenidir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI SAVAŞ PROPAGANDASI VE KÜLTÜR, 1914-1918

Buraya kadar söylenenler doğrultusunda, vardığımız noktayı şöyle özetleyebiliriz: Osmanlı'da Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili kültürel üretim iki ana evreye sahiptir; savaştan önce ve savaş sırasında. Her iki dönemin de kendine özgü karakteristikleri vardır. Savaş öncesi evrenin kökenleri 1910 sonlarına dayanır, 1912-1913'e yayılan Balkan faciası sırasında zirveye çıkar ve Birinci Dünya Savaşı'na girildiği andan itibaren ya da 1915 başlarında sönümlenir. Bu dönemdeki kültürel üretim, toplumda destek bulmaya başlayarak ivme kazanan Türkçülük akımıyla bağlantılıdır ve devlet dışıdır. Hatta bu dönemde devletin Osmanlı bütünlüğünü korumayı amaçlayan Osmanlıcı ve Panislâmist eğilimleri doğrultusunda kösteklendiği, üstü kapalı engellendiği de olur. Dönemin olaylarının etkisiyle, İttihatçılarla bağlantılı ya da bağlantısız aydınların Türkçülüğe yönelmesi doğrultusunda sivil, kendiliğinden ve coşkulu bir propaganda söz konusudur.

Bu bölümde ele alınacak gelişmeleri ise anahatlarıyla şöyle özetlemek mümkündür: Savaşa girilmesiyle ekonomik ve siyasal zorluklar artar ve devletin Türkçü propagandaya yönelmeye de başladığı bir dönemde, savaş öncesi kültürel üretim ivme kaybeder. Çanakkale cephesinin açıldığı sıralarda yaşanan mo-

ral bozukluğunun da bu ivme kaybında rolü vardır. Milliyetçi sivil kültürel üretimin sönümlendiği dönemde, devletin ittirmesiyle ilerlemeye çalışan savaş dönemi propagandası başlar. Devletin etkin bir mekanizmaya işlerlik kazandıramamasıyla bağlantılı olarak çok zayıf bir biçimde ilerler. Öte yandan 1917'de Rus Devrimi'nin ardından Kafkasya'da kaydedilen askerî ilerleme ve dönemin Türkçü aydınlarını Ziya Gökalp'in temsil ettiği milliyetçilik anlayışı etrafında toplayan *Yeni Mecmua*'nın kurulmasıyla bir nebze hız kazanır. Ne var ki, tam da daha düzenli ve bilinçli bir görünüm sergilendiği sıralarda Mondros Mütarekesi'nin akdedilmesiyle sona erer.

Mekanizmayı oluşturamamak ve akıldışı durum

İttihatçı iktidar, savaşı nasıl idare edeceğini düşünmediği gibi, savaş propagandasını nasıl yapacağını da düşünmemişti. 1914 Ağustos'undan 1915 Şubat'ına kadar uzanan süre, bir yanılsamalar ve hayaller dönemiydi. Zaten muhtemelen Enver Paşa dışında herkes, en baştan beri durumun parlak olmadığının farkındaydı, ama kimsenin bir çözüm önerisi de bulunmadığından, Enver'in yanılsama ve hayallerine inanmayı, ikna olmayı tercih ediyorlardı. Burada bir kumarbaz haletiruhiyesinin İttihatçılara yakın seçkinler arasında yayıldığı iddia edilebilir. Savaş kısa sürecek ve Almanya'nın kesin zaferiyle sonuçlanacaktı. Bu yüzden Enver savaşa girmekte acele ediyordu. Almanlar, Halife'nin cihat ilanıyla İngiliz ve Fransız sömürgelerindeki bütün Müslümanların ayaklanacağına inanıyordu. Bu yüzden, bu ayaklanmayı yaratmak Türklerin göreviydi. İttihatçılar, İngiltere ve Fransa'yı bu ayaklanmalarla yıpratacak, Almanlar kesin darbeyi vuracak ve savaşın sonunda ele geçecek Müslüman ülkelerden Mısır yine Türklere verilecekti. Aynı şekilde, Boğazlar kapalı kaldığı için müttefiklerinden destek alamayan Rusya, Müslüman Türklerin iç ayaklanmalarıyla sarsılacak ve doğuda Osmanlı, batıda Avusturya-Macaristan ve Almanya orduları tarafından yıkılacaktı. Böyle olunca da, orada yaşayanlar

Türk olduğuna göre, Kafkasya ve Orta Asya toprakları Türklerin olacaktı. Enver bu planın birkaç ay içinde gerçekleşeceğine inanıyor, Alman danışmanlarından da destek alarak, kendi genelkurmayındaki Türk subayların direncine rağmen bir an önce Kafkasya ve Mısır'ın fethine girişmek istiyordu.

Alman baskısı ve Enver Paşa'nın hayalleri

Enver'in bu aceleciliğinin kökünde dolaylı ve dolaysız iki etken yatıyordu. Dolaylı etken, sadık bir Alman ordusu hayranı ve izleyicisi olan Enver'in, Ağustos 1914 öncesi Alman savaş planını örnek almasıydı. *Schlieffen Planı* denilen bu savaş planı, Almanya'nın iki cephede birden, yani Fransa ve Rusya'yla aynı anda savaşması zorunluluğu göz önüne alınarak, 1891'de Alman Genelkurmay Başkanı Alfred von Schlieffen tarafından hazırlanmıştı. Plan, Rusya'nın gerikalmışlığından yola çıkarak ordularını çabuk harekete geçiremeyeceğini varsayıyor ve önceliği Fransız ordusuna veriyordu. Plana göre, savaş durumunda Alman orduları Hollanda ve Belçika'yı hızla işgal ederek Fransa'nın kuzeyine inecek, bu arada Güneydoğu Fransa sınırında bulunan daha zayıf Alman güçleri geri çekilerek Fransız ordularının Alman topraklarına girmesine izin verilecek ve kuzeyden gelen büyük Alman gücü, Fransız ordusunun gerisini vurarak onu yok edecekti. Güçlü düşman Fransa'yı böylece elimine eden Alman orduları bir "döner kapı" hareketiyle kuzeye yönelip Rus ordusunu karşılayacak ve ezecekti.

1906'da Schlieffen'in yerine geçen Moltke bu planda değişikliklere gittiyse de, temelde amaç aynıydı. Fakat Ağustos 1914'te harekete geçen Alman orduları bu planı gerçekleştiremediler. Plan, 19. yüzyıl ordularına göre hazırlanmıştı ve 20. yüzyıl başındaki teknolojik ilerlemeyi hesaba katmamıştı; 1914 sonuna kadar devam eden Alman-Fransız savaşlarında yeni geliştirilen toplar ve makineli tüfek belirleyici oldu. Almanya Birinci Marne Muharebesi'yle durduruldu, sadece birkaç ay içinde beş yüz binden fazla kayıp verdi ve savaş rezervlerinin büyük kısmını tüketti. Tabii aynı durum Fransa ve Rusya için de geçer-

liydi. Böylece hiçbir tarafın arzulamadığı uzun ve yıpratıcı siper savaşları dönemine girilmiş oldu.[1] Modris Eksteins, Schlieffen Planı'nın cüretkârlığını şöyle değerlendirir:

> Almanların iki cepheli bir savaş için sahip olduğu tek askerî strateji olan Schlieffen Planı, Alman düşüncesindeki yoğun fantezi yöneliminin ve Faust etkisinin tam bir dışavurumuydu. Plan, Belçika üzerinden süratli bir saldırı, Fransa'nın kuzeyinde keskin bir sola dönüş ve Paris'in fethinden sonra bütün kaynakların Rusya'ya yönlendirilmesini öngörüyordu. Fransa'nın kuzeyinde gerçekleşecek tek bir büyük muharebenin ardından Avrupa'da topyekûn zafere ulaşılacaktı. Bu plan, sınırlı bir taktik macerayı topyekûn bir strateji olarak sunan büyük bir hayal, bir Wagner metninden başka bir şey değildi. Bu strateji, olsa olsa kendini banka müdürü olarak gören bir kumarbaza ait olabilirdi.[2]

Plan daha Osmanlı savaşa girmeden önce iptal olacak, Alman ordusu Fransız ordusunu ezemediği için Batı Cephesi'ndeki ünlü siper savaşları ve kilitlenme başlayacaktır. Fakat Enver değişikliği ya fark etmez ya da aldırış bile etmez ve cüretkâr planlarını hemen başlatır. Eksteins'ın benzetmesi üzerinden ilerlersek, Enver kendini Napoleon sanan deneyimsiz ve genç bir maceracıydı.[3] Enver'in ego yanılsamasını şişirmek üzere etrafında geniş bir dalkavuklar ağı oluşmuştu. Bu dalkavuklara aşağıda daha ayrıntılı değineceğiz.

Enver'in aceleciliğindeki dolaysız etki, Alman genelkurma-

1 Schlieffen Planı ve 1914 yılı askerî hareketlerinin kısa ama iyi bir anlatımı için bkz. Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 17-31.

2 Eksteins, *a.g.e.*, 89.

3 Napolyon benzetmesi benim imgelemimden kaynaklanmıyor. Karabekir'e göre, Enver 1908'den bu yana yaşadığı olaylar sonucunda kendinde Napolyon yeteneği görmeye başlamıştı. Bu durum hem bazı dalkavuklar hem de İstanbul'daki Almanlar tarafından pompalanıyordu. Karabekir, Balkan Savaşı'nın ardından bir akşam Enver'i evinde ziyaret eder ve orada tanımadığı bir Alman'la karşılaşır. Alman, odadaki Napolyon büstü ile duvardaki Napolyon resmini göstererek, "Burada Napolyon, orada Napolyon," dedikten sonra, henüz üst kattaki odasında bulunan Enver'i kastederek, "Yukarıda da bir Napolyon!" der. Karabekir, *a.g.e.*, 234.

yı ve Türkiye'deki Alman askerî heyetinde yer alan subayların baskısıdır. Almanya herhalde Türk askerlerinin, iyi savunulan Mısır'ı kolayca fethedebileceğini düşünmemekteydi. Fakat önemli olan, İngilizlerin başını ağrıtmaktı. Asıl önemlisi Enver'in Kafkas cephesi konusunda teşvik edilmesiydi; buradaki amaç da Rusya'nın başını ağrıtmak ve Avrupa'daki Doğu Cephesi'nin yükünü azaltmaktı.

Kısa vadeli ve akıldışı propaganda

Enver'in planları gibi, ona inanmaktan başka yolu olmayan Talat ve ona yakın Ziya Gökalp'in savaş propagandası planları da bir atımlık barut görünümü sergiler. Önceki bölümde izlediğimiz, savaşa girilene kadarki propaganda, kısa vadeli bir psikolojik destek peşindedir. Mısır ve Kafkasya fethedilecek, savaş kısa sürede sona erecek, böylece bir yandan İslâm dünyasında güçlenen Osmanlı İmparatorluğu, Rusya Türkleri ve zengin petrol yataklarıyla birleşerek Turan hayalini gerçekleştirecektir. Bu yüzden, Şubat 1915'e kadar süreli yayınlarda görülen propaganda, Turan ve İslâm Birliği hayalleri üzerine kuruludur. Saldırgan görünümlü ve "fırsatı kaçırmayalım" teması etrafında yürütülen bu propagandaya, savaşa girildikten sonra bir de "halâs" ve "istiklâl" temaları eklenir. Bunlar da Osmanlı'nın savaşının bir "haklı savaş" olduğunu kanıtlama arayışlarıdır ve Çanakkale Savaşı'nın sonuna kadar işleneceği üzere, Balkan hezimetinin yarattığı aşağılık kompleksini giderme, lekeyi silme ve intikam alma hedeflerinden kaynaklanır.

Ağustos 1914'ten Mart 1915'e kadar Osmanlı matbuatında görülen Turancı ve Panislâmist propaganda kısa vadeye yönelik düşünülmüştür ve hem basit hem de inandırıcılıktan uzak hedeflere yönelmiştir. İşin daha vahim olan yönü, gazeteler ve dergilerde yer alan şiir ve makalelerin, savaş döneminde propaganda faaliyetlerinde yer alanların daha seçkin kesimine ait olmasıdır. Daha alt düzeydeki, örneğin halk arasındaki propaganda etkinliklerini çok fazla bilmiyoruz. Bu dönemle ilgili bilgilerimiz, dönemin kültürel ve siyasal seçkinlerine dâhil kişilerin,

1918'den sonra yazdıkları özyaşamöyküsel malzemeye dayanıyor. Bu malzeme tam bir polemik alanıdır; İttihatçı karşıtları – bunlara 1914'te muhalif olanlar kadar, daha sonraki bir tarihte şu veya bu nedenle muhalifleşenler de dâhildir– olup bitenleri olumsuz yönden abartırken, İttihatçılar da kendilerini savunmak adına olumlu yönde abartırlar. Dolayısıyla, Anadolu ya da imparatorluğun diğer bölgelerinde olup bitenler bir yana, İstanbul'da halk kesiminde olup bitenleri bile daha sonraki dönemlerde yazılmış popüler romanlar ya da popüler tarih çalışmalarından öğreniriz. Halkın savaşa girişe bakışını, propagandaya tepkisini ya da toplumsal psikolojisini yansıtan nesnel çalışma ya da kaynaklara sahip değiliz. Yani, aşağıda kullanılan kaynaklara ve söylediklerine ihtiyatla yaklaşmamız gerekmektedir.

Söz konusu dönemde halka yönelik propagandanın akıldışılığı ve sistemli bir mekanizmanın yokluğu konusunda iki özyaşamöyküsel çalışma ile bir popüler tarih çalışmasından yararlanabiliriz. Özyaşamöyküsel malzemeler, yukarıda da kullanılan Kâzım Karabekir'in çalışması ile yine dönemin Genelkurmay subaylarından Ali İhsan Sâbis'in dört ciltlik Birinci Dünya Savaşı anılarının ilk cildidir.[4] Popüler tarih malzemesi ise, 1930'lu ve 40'lı yılların popüler tarihçisi Ziya Şakir [Soku]'nun *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* başlıklı kitabıdır. Bu üç kaynaktan özellikle Ziya Şakir, hangi kaynaklara dayandığını belirtmeden ve daha çok anıları ile imgelemini kullandığını belli eden, ama çok canlı ve romanesk bir üslupla o günlerin akıldışı havasını yansıtır. İttihat ve Terakki'nin halkla bağlantısını sağlayan ve üzerinde yeterince durulmamış kolları olan kulüpler, savaşa girildiği sıradaki akıldışılığın başlıca üreticileri arasındadır. Önderlere yaranma kaygısıyla bir araya gelen alt düzeylerdeki partililer kulüplerde zafer kazanmış gibi konuşur ve dalkavukluk yaparlar. Ziya Şakir bu konuda canlı enstantaneler aktarır. Örneğin, bu kulüplerden birinde bir din adamı gördüğü rüyayı anlatmaktadır:

---

4 Ali Ihsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi Birinci Cilt: Birinci Dünya Harbinden Evvelki Hadiseler, Harbin Zuhuru ve Seferberlik İlanı, Harbe Nasıl Sürüklendik?* (İstanbul: Nehir, 1991 [1943]).

- Dümdüz ve yemyeşil bir ova... Ortada, kan ve irinden mürekkep bir ırmak. Enver Paşa, koşup geliyor. Elinde, iki çatallı bir kılıç var. Tıpkı, Zülfikar gibi... Enver Paşa bir müddet o kan ve irin akan ırmağın kenarında duruyor. Müteessir bir çehre gösteriyor. Bu esnada, "yürü ya Enver.." diye gaipten bir nida geliyor. Enver Paşa, bir hamlede ırmağı geçiyor. Maşrık tarafına doğru koşmaya başlıyor. Derken efendim, elindeki kılıç uzanmıya başlıyor.. uzuyor... uzuyor... uzuyor... artık maşrık ufuklarına kadar dayanıyor...

Tam o sırada da, o zatı şerif uyanıveriyor. Derhal tâbirler başlıyor.. kısa bir münakaşadan sonra tâbir şu şekle giriyor:

- Yeşil ova, memâliki mahsûsai şâhânedir. O, içi kan ve irin dolu ırmak ise, Balkan Harbi'nin fecaatidir. Enver Paşa ırmağı geçmiş ve arkada bırakmıştır. Elindeki zülfikar yeni başlayan harptir. Zülfikarın maşrıka doğru uzaması da, bütün İran ve Turanın Enver Paşa tarafından fetholunacağına delildir.[5]

Kulüpte bulunan bir başka İttihatçı da önüne bir harita açmış ve kendi kafasına göre savaş planını aktarmaktadır: "Şurası Kafkas hududu... Şimdi buradan ileri atılacağız. Şöyle İran'ı atlayacağız. İkiye ayrılacağız. Sağ cenah kuvvetlerimiz, Afganistan'ı silip süpürecek, sol cenah kuvvetlerimiz Turan'a girecek... Turan istilâsı çarçabuk bitecek. Sonra kuvvetlerimiz birleşecek. Yıldırım süratiyle Himalaya dağlarından Hindistan'a iniverecek..."[6]

Palavra ve safsata düzeyindeki bu yorumlar, sadece İttihat ve Terakki'nin alt tabakalarına özgü de değildir; Merkez-i Umumî ve Dahiliye Nezareti tarafından da teşvik edilir. Bu teşvikin en önemli göstergesi, bazı sahte yazma eserler keşfedildiği ve bu yazmalarda Osmanlı zaferlerinin yazılmış olduğu söylentisinin yayılmasıdır. Karabekir'in bu konudaki bir anısı çok çarpıcıdır. Merkez Karargâh'ta İstihbarat Şube Müdürü olan Karabekir, henüz savaşa girilmeden önce gazetelerde yayınlanan savaş yanlısı yayınlar konusunda uyarmak üzere dönemin Mat-

5 Ziya Şakir, *a.g.e.*, 69-70.

6 *A.g.e.*, 70.

buat Müdürü Hikmet Bey'i makamına davet eder. Hikmet Bey neşeli bir tavırla Karabekir'e bir kâğıt uzatır ve okumasını ister. Bu kâğıtta, Muhyiddin Arabi'nin Edirne Kütüphanesi'nde bulunmuş *Şeceretü'n-Numaniye* adlı esrarnamesinden kopya edilmiş, 1330/1914 senesine yönelik manzum kehanetler yer almaktadır. Bu beyitlerde Osmanlı-Alman ittifakından, bu ittifakın bütün Müslümanları ayaklandıracağından, iki sene içinde Turan'ın ve bütün Asya'nın ele geçeceğinden bahsedilmektedir. Hikmet Bey, ayrıca *Tevali'ül-Müluk* diye başka bir kehanet kitabının yayınlandığını, olmuş olan bazı olayları bildiği gibi, savaşa girilirse Mısır'ın da fethedileceğini haber verdiğini yine coşkulu bir biçimde anlatır. Karabekir, kendisinin bu türden sahte ve çocukça şeylerle kandırılmaya çalışıldığını görünce Hikmet Bey'i azarlar. Günlerdir Dahiliye Nezareti ve Merkez Kumandanlığı memurları halk arasında bu türden propaganda yapmaktadır ve Hikmet Bey gibiler de bu propagandayı aydın kesime taşımaya çalışmaktadır. Azarlandığı için üzülen Matbuat Müdürü, "Ne yapalım. Öyle istiyorlar!" diye karşılık verir.[7]

Fakat bu türden akıldışı propaganda etkinliğini önlemeye kimsenin gücü yetmemektedir; çünkü, halktan önce Enver Paşa bu propagandanın müşterisidir. Ali İhsan Sâbis, savaşa girilmeden önce Genelkurmay'da görevliyken, Enver Paşa'nın dairesinin önünde tuhaf kıyafetli, cübbeli pek çok kişinin beklediğini ve Enver Paşa tarafından tek tek kabul edildiklerini görür. Bunun anlamını oradaki bir görevliye sorduğunda aldığı cevap çarpıcıdır. Enver Paşa bu kişilere örtülü ödenekten para dağıtmakta, bunlar da aldıkları paranın karşılığında fal bakmakta, Enver'in kaşının beyaz kıllarından cihangir olacağını anlamakta, Turan fatihliği kasideleri sunmaktadırlar.[8] Enver'e ve İttihatçı liderlerin kendilerine yönelik bu türden akıldışı propaganda çabaları ve dalkavukluk savaşa girildikten sonra da devam edecektir. Örneğin, Bahaeddin Şakir, Teşkilat-ı Mahsusa'yı örgütlemek üzere 1914 sonunda Kafkas Cephesi'ne doğru giderken, geçtiği kasaba ve şehirlerin doğu tarafına "Turan yolu

7 Karabekir, *a.g.e.*, 220-227.

8 Sâbis, *a.g.e.*, 208-209.

buradan gider" tabelaları astırmış, buralardaki mülkî erkân bu tabelaların fotoğraflarını çektirerek İstanbul'a yollamışlardır.[9] 1916'da Enver Paşa'nın ailesinin memleketi olan Kastamonu İnebolu'daki Abanadan nahiyesinin adı, il meclisinin kararıyla Enver Paşa Nahiyesi olarak değiştirilmiştir.[10] Böylece cephedeki askerleri ve cephe gerisindeki halkı yönlendirmek üzere yapılması gereken propaganda etkinliği, asıl hedefinden saparak öndere yaranma amacına yönelmiş olmaktadır.

Bu akıldışı ve acemice propaganda etkinliği, İttihat ve Terakki'ye yakınlık duyan bir kesim dışındaki halka ulaşmayacaktır. Zaten okuryazarlık oranı düşük olan halk, bir de payitahtın dışında yaşıyorsa, bu kısa vadeli ve plansız etkinlikten haberdar bile olmayacaktır. Özellikle taşrada yaşayan halk, Balkan Savaşı'nın yaralarını sarmaya çalışmakta ve şans eseri çok verimli geçen 1914 yılı hasadını yapmaya hazırlanmaktayken, seferberliğin ilanı üzerine büyük bir coşku göstermeden, fakat uysal bir biçimde ahz-ı asker şubelerinin yolunu tutar.[11]

Halk bir yana, Şubat 1915'e kadar olup bitenler, idarenin propaganda etkinliğinde temel aracı olan aydınlar arasında da rahatsızlıklara yol açacaktır. Aydınların rahatsızlığı temelde düşüncelerine başvurulmaması, inisiyatifin despotik bir biçimde ellerinden alınarak idare ne derse hiç sorgulamadan kabullenmelerinin beklenmesi ve eğer kabullenmezlerse baskıyla karşılaşmaları gibi noktalarda toplanmaktadır. Savaşa girildikten hemen sonra yaşanan Sarıkamış faciası, Kanal Seferi fiyaskosu ve bir anda başlayan Ermeni tehciri gibi olaylar sade-

9 Karabekir, *a.g.e.*, 187.

10 "Türklük Şuûnu: Enver Paşa Nahiyesi," *Türk Yurdu* 103 (12 Şubat 1331/25 Şubat 1916) çevrimyazı bs., cilt 4: 342.

11 1914'te seferberliğin afişlerle halka duyurulması ve asker alım işlerinde ahz-ı asker dairelerinin kullanılması birer ilktir. Seferberlik ilanında, 20-45 yaş arasındaki bütün erkekler silah altına çağrılmış, geciken ya da gelmeyenler ölüm cezasıyla tehdit edilmiştir. Ne var ki, bütün sınıfların aynı anda silah altına çağrılması büyük karışıklığa yol açmış, sıralarını bekleyen insanlar yiyeceksiz kalmış, bu arada 1914 mahsulü de tarlalarda kalmıştır. Ahz-ı asker şubelerinin işleyişindeki kargaşa konusunda bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, 27-29. Seferberliğin sorunlu işleyişi konusunda bkz. Karabekir, *a.g.e.*, 163; Erickson, *a.g.e.*, s. 32-41. Taşradaki halkın seferberlik çağrısına cevap verişini ve askere gidişini çok güzel anlatan bir kaynak için bkz. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 61-67.

ce halktan değil, aydın kesimden de saklanmakta; bu olayları şu veya bu şekilde duyup fikir belirtenler tehdit edilmekte ve örtülü bir biçimde takibata uğramaktadırlar.[12] 1915 Şubat'ına ulaşıldığında, valiliği sırasında Ermenilere yumuşak davranan Mehmet Emin [Yurdakul] gözden düşmekte, bu konuda çekinmeden sert eleştiriler getiren Halide Edib polis takibatına uğramaktadır.

Aydınlar arasında anlaşmazlık

Sarıkamış faciasını ve Kanal Seferi'ndeki başarısızlığı gazeteler yazamaz; hatta idarenin baskısıyla yenilgiler zafermiş gibi gösterilmeye bile çalışılır. Fakat olaylar bir biçimde halka ulaşmakta, bir moral bozukluğuna yol açmaktadır. 1915 başında başlayan Çanakkale Boğazı'na yönelik İtilaf saldırısının saklanması ise pek mümkün değildir. Çanakkale İstanbul'un anahtarıdır; Şubat sonundan 18 Mart'taki büyük deniz savaşına kadar uzanan sürede İstanbul korku içindedir. İdarenin sergilediği telaş bu korkuyu daha da büyütecektir. Bu dönemde, düşman donanmasının Çanakkale'den geçerek İstanbul'a ulaşması olasılığına karşı hükümet Anadolu'ya taşınma hazırlıklarına girişir. Osmanlı Bankası'ndaki paralar Eskişehir'e nakledilir.[13] Padişah ve ailesinin de Eskişehir veya Konya'ya gönderil-

12 Bu duruma komik örneklerden biri, "Enver Paşa Alfabesi" meselesidir. Alfabenin revize edilmesi, Türkçe seslere uydurulması konusu uzun bir süreden beri aralıklarla kamuoyunda tartışılmakta, değişik öneriler ortaya çıkmaktadır. Bu konuyu fark eden Enver Paşa, bir emirle, harflerin bitişik değil, yan yana ve ayrı ayrı yazılmasını emreder. Sonuçta öyle bir durum oluşur ki, bir askerî emir önce normal harflerle yazılıp sonra Enver harflerine çevrilmekte, emrin ulaştığı yerde de bir uzman tarafından normal harflere çevrildikten sonra ilgilisine ulaştırılmaktadır. Sâbis, seferberlik ilanı sırasında Enver Paşa'nın zar zor ikna edilerek bu uygulamadan vazgeçildiğini anlatır: Sâbis, *a.g.e.*, 148-154.

13 Edhem Eldem, Banka'nın 2.560.000 liralık rezervinin 1.550.000 liralık kısmının Eskişehir ve Konya'ya nakledildiğini belirtir. Ayrıca hükümet, İstanbul'un işgali durumunda taşınacağı Eskişehir'de hazırlık yaparak pek çok binaya el koyduğu için Eskişehir'de ev bulmak zorlaşmıştır. Bu nedenle Osmanlı Bankası, İstanbul'un işgali durumunda taşınmak üzere Eskişehir'de, aylık kirası 40-45 lira civarında küçük bir ev kiralamaya karar verir. Bkz. Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank* (İstanbul: Ottoman Bank Historical Research Center and The Economic and Social History Foundation of Turkey, 1999), 332.

mesi söz konusudur. Memur aileleri ve halkın daha zengin kesimleri Bursa, Eskişehir gibi Anadolu şehirlerine taşınmaya çalışmaktadır. Hükümetin adaları boşaltma kararı daha da büyük paniğe yol açar.[14] Dönemin önemli tarihçilerinden Ahmet Refik [Altınay], mütareke döneminde yazdığı ve dönemin atmosferinden ağır bir surette etkilenen *İki Komite İki Kıtal* adlı kitabında hükümetin taşınmayı planladığı Eskişehir'i şöyle betimler:[15]

> Eskişehir'de bir sükûnet var. Osmanlı saltanatının ilk kahramanlık devirlerini yaşayan bu güzel belde, ömründe görmediği bir vazifeyi ifa edecek: Bir zamanlar saltanat tesisi için Sakarya ovalarından Bizans surlarına doğru akınlar eden kahraman Osman'ın, zaaf ve ihmal içinde yaşayan torunları, senelerden beri türediler elinde oyuncak olmuş şimdi saltanatını, payitahtını, servetini, saraylarını, camilerini, cehil ve hamâkatının kurbanı olan tebaasını bırakarak kaçacak, saraylarının ve saltanatının debdebe ve ihtişamını terk ederek köylüler arasına sığınacak. Hazineyi Hümayun çoktan Konya'ya taşınmış. İstasyon civarındaki zarif Ermeni evleri bomboş. Servetiyle, ticaretiyle üstünlük gösteren bu anasır, hükûmetin emrine tâbi olmuş, evlerini boşaltmış, Eskişehir'in yukarı mahallelerine çekilmiş. Şimdi bütün boşalan evler, kıymetdar halıları, zarif odaları, kapanmış kapılarıyla, adeta firarîlerin teşriflerine muntazır.
>
> Eskişehir'in en mutena, en güzel evleri istasyon civarında. Bu binalar; Almanların henüz duvarları badanadan mahrum, dışı bile sıvanmamış mektebleri Sultan Mehmet Reşat'a, büyük bir Ermeni konağı şehzadegâna, Sarısu köprüsü civarında kanarya sarısı renginde yanyana iki Ermeni evi Talat Beyle dostu Canbolat Beye, içeride Ermeni mahallesinde muhteşem bir Ermeni köşkü Topal İsmail Hakkı'ya, istasyona yakın oturmaya uygun bütün evler İttihatçıların en mühim ricaline tah-

14 Ziya Şakir, *a.g.e.*, 226-227.

15 Altınay'ın yaşamı ve kapsamlı bir bibliyografyası için şu çalışmaya bakılabilir: Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmet Refik Altınay: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978).

sis olunmuş. Şehirde hafiyeler, jandarmalar, polisler, istasyonda casuslar, her şey hazırlanmış.[16]

Gerçekten de Ahmet Refik'in bahsettiği tarzda bir hazırlık yapılmış olabilir; ne yazık ki, bu konuda elde fazla bir kaynak yok. İstanbulluların Mart 1915'teki korkularıyla ilgili olarak da durum aynıdır. Fakat Çanakkale Deniz Savaşları sırasında aydınların durumu üzerine iki önemli özyaşamöyküsel malzemeye sahibiz. Halide Edib ve Yahya Kemal anılarında, bu sıralarda yapılan geniş kapsamlı bir dizi toplantıdan bahsederler. Türkçü aydınların savaşa ve İttihatçı yönetime bakışları konusunda bir dönüm noktası oluşturan bu toplantıların ilki, 18 Mart'tan birkaç gün önce yapılır. Halide Edib anılarında toplantının Yusuf Akçura'nın davetiyle, Türk Yurdu İdarehanesi'nde yapıldığını yazar.[17] Bu toplantıya katılacak olan milliyetçi yazarlar, düşman donanmasının İstanbul'a ulaşması halinde ne yapacaklarını kararlaştırmak üzere davet edilmişlerdir; İstanbul'da kalınarak halka destek mi olunacaktır, yoksa daha güvenli Anadolu'ya geçilerek mücadeleye orada mı devam edilecektir?

Yahya Kemal'in ölümünden sonra yayınlanan *Siyasî ve Edebî Portreler* kitabının "Halide Edib Hanım" başlıklı bölümündeki anlatımı daha ayrıntılı ve bilgilendiricidir. Yahya Kemal'in anlatımına göre, hükûmet Anadolu'ya geçildiği takdirde İstanbul halkını Türkçü düşünürlere emanet etmeye karar verir ve bu konuda aydınları ikna etmek için, Talat Paşa'nın girişimiyle gizli bir toplantı düzenler. Toplantı Celâl Sahir'in evinin alt katındaki "Bilgi Derneği"nde yapılacaktır.[18] Yahya Kemal'in çağrılmasını Yusuf Akçura ve Halide Edib istemiştir. Toplantıya

16 Ahmet Refik [Altınay], *Iki Komite Iki Kıtal/Kafkas Yollarında*, Osman Selim Kocahanoğlu (yay. haz.) (İstanbul: Temel, 1997 [1919]) 136.

17 Halide Edib [Adıvar], *Memoirs* (Londra: John Murray, 1926), 383. Kitabın Türkçesi için bkz. Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Mehmet Kalpaklı ve Gülbün Türkgeldi (yay. haz.) (İstanbul: Özgür, 1996).

18 Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebî Portreler*, 3. bs. (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1986), 30-31. Burada Yahya Kemal ve Halide Edib'in toplantının yeri konusunda verdikleri bilgiler çelişiyor gibi görünse de, aslında böyle bir durum yoktur. Celâl Sahir'in evi, Türk Bilgi Derneği ve Türk Yurdu aynı binadadırlar.

katılanlar Halide Edib, Hamdullah Suphi, Ziya Gökalp, Köprülüzâde Fuat, Celâl Sahir, Halim Sabit, Hüseyinzâde Ali, Doktor Adnan [Adıvar], Yusuf Akçura, Mehmet Ali Tevfik ve Ömer Seyfettin'dir.

İstanbul'un düşebileceğini hükümete yakın ağızlardan duyan Yahya Kemal çok üzülür. Aydınların İstanbul halkını ne şekilde savunabileceği konusunda uzun tartışmalar yapılır; kimileri, politikaya girmiş olduklarından ailelerini korumak adına Anadolu'ya geçmeyi istemekte, Mehmet Ali Tevfik herkesin İstanbul'da kalarak "kanının son damlasına kadar çarpışması" gerektiğini savunmakta, Yahya Kemal gibi birkaç kişi daha alçakgönüllü bir biçimde sadece İstanbul'da kalacaklarını belirtmektedirler. Tartışmaların sonunda, İstanbul'da kalan aydınların halka en büyük yardımlarının "irşattan ibaret olacağı" konusunda anlaşmaya varılır. Bir de, hükûmetin düşünmediği, en azından düşündüğüne dair elde bir belge bulunmayan, bir kriz anında halkın iaşesine yardımcı olunması konusunda Halide Edib, gizli depolarda un tedarikine gidilmesini önerir. Toplantıya katılanlar sıkıntılı bir biçimde, ertesi gece tekrar toplanmak üzere dağılırlar.

İkinci toplantıda İttihatçılara yakın olanlarla başka bir grup arasındaki gizli bir anlaşmazlık açığa çıkmaya başlar. Yahya Kemal, "Aynı mevzu üzerinde bir daha konuştuk. İçtima zehirli bir şekil almıştı," der. Bir sonraki toplantıya daha fazla kişinin çağrılmasına karar verilir. Üçüncü toplantı ya 18 Mart'ta ya da bir gün sonra olmaktadır; çünkü Boğazlar'daki tehlikenin geçtiğine dair bir haber alınmış ve herkes rahatlamıştır. Fakat toplantıların asıl amacına yönelik bu rahatlamanın ardından, aydınlar arasındaki çatışma iyiden iyiye açığa çıkar. Merkez-i Umumî'ye yakın olanlarla İttihatçı olmayan Türkçüler çatışmaktadır; ikinci grupta Halide Edib, Dr. Adnan, Yusuf Akçura, Mehmet Emin ve henüz kesin karar vermiş olmamakla birlikte bu gruba yakın duran Hamdullah Suphi yer almaktadır. Halide Edib anılarında bu çatışmadan bahsetmez; bunun yerine milliyetçiliğin ne olduğu konusunun tartışıldığını söyler. Köprülüzâde Fuat ve Ömer Seyfettin milliyetçiliğin, bir milletin egosunun araştırılıp bu-

lunması ve bunun halka öğretilmesi demek olduğunu savunurlar; millî egonun temel unsurları konusunda ise kesin konuşamamaktadırlar. Daha sonra Ömer Seyfettin, Halide Edib'e Ziya Gökalp orada bulunmadığı için kesin konuşamadıklarını esprili bir dille itiraf eder. Gökalp bu konuda sürekli değişikliklere gittiği için, onun izleyicisi olan milliyetçiler de yanlış bir şey söylememek için sessiz kalmayı tercih etmektedirler. Ağaoğlu Ahmet milliyetçiliğin dil, din, ırk ve ananelerden oluşan bir zihniyet olduğunu söylerken, Hüseyinzâde Ali dil ve dinin ırktan daha önemli olduğunu savunur. Halide Edib'in görüşüne göre, Hüseyinzâde böylece Panislâmizm'e yaklaşmakta ve genç kesimin tercih ettiği Turancılıktan uzaklaşmaktadır.[19]

Halide Edib'in anlatımı Yahya Kemal'inkinden daha belirsiz ve farklıdır. Ortada bir gerilim olduğu anlaşılmakla birlikte, Halide Edib kendisinin başrolde olduğu bu tartışmayı fazla kurcalamamayı tercih eder görünmektedir. Onun anlatımını temel alacak olursak, Türk milliyetçilerinin henüz millî kimliğin tanımı konusunda bile uzlaşamadıkları, henüz yolun başında olunduğu sonucuna varırız. Bu yanlış bir çıkarın da olmayacaktır. Toplantıya katılanların kimi Gökalp orada değil diye susmakta,[20] kimi ırkı, kimi din ve dili ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca Gökalp'e yakın isimlerden Ömer Seyfettin, Gökalp'in tanımlarını sürekli değiştirdiğinden de yakınmaktadır.

Daha önce, Gökalp'in tanımlarının nasıl zaman içerisinde ve koşullara göre değişim geçirdiğini de görmüştük. Nitekim bu döneminde tam bir İttihatçı diktatör,[21] Merkez-i Umumî'nin

19 Halide Edib, *Memoirs*, 384-385.

20 İki kaynağın çeliştiği noktalardan biri de budur. Yahya Kemal, en azından ilk toplantı için Ziya Gökalp'in ismini de anar; halbuki Halide Edib'in bir kere yapılmış gibi anlattığı toplantıda Gökalp'in bulunmadığı açıkça belirtilir. Belki de Gökalp ilk toplantıya katıldıktan sonra, İstanbul dışına çıkmış ve sonraki toplantılara katılamamıştır.

21 Diktatör sıfatı bana ait değil: "O, siyasî ve asker diktatörlerin Devlet gemisini karşılıklı ihtirasların kurduğu muvazene sayesinde yürütebildikleri bir devirde kendi sahasının tek diktatörü idi. İstanbul Darülfünunu'ndaki kürsüsünde nasıl konuşuyorsa mensup olduğu fırkanın umumî merkez içtimalarında da öyle konuşuyordu. Aynı sakin, muntazam, sarf ve nahvi yerinde lisan; aynı kendisine itiraz edilmesini kabul etmeyen, kendi fikirlerinden başka fikirlerin yanlış olduklarına önceden hükmetmiş insan duruşu! Onu yalnız emir

kültürel konulardan sorumlu kişisi görünümü sergileyen, İttihatçı olmayanları sevmeyen Gökalp, bir süre sonra ayrımcı ve dayatmacı tavrını bırakacak, farklı siyasal tercihi olan kültürel isimleri bir araya getiren, millî kimliğin unsurlarını araştırma, bulma ve halka ulaştırma yolunda yayın yapan *Yeni Mecmua*'yı kuracaktır. Bunun öyküsüne daha sonra bakacağız.

Toplantı konusuna geri dönersek, asıl kavganın İttihatçılarla İttihatçı olmayanlar arasında çıktığını söyleyebiliriz. Hem kişisel meseleler, hem İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikalar nedeniyle şiddetli bir kavga çıkmaktadır. O kadar ki, İttihatçı Ağaoğlu Ahmet sonunda dayanamayarak, "orada hazır bulunanlara ne kadar emniyet edilebileceğini bilmediğini, çünkü ona göre İttihatçı olmayan bir insanın milliyetperver ve Türkçü olamayacağını şedit bir demagoglukla" ilan eder.[22] Halide Edib ve yandaşlarına yönelik olarak söylenen bu sözü Yahya Kemal kendi üstüne alınarak çok rahatsız olur ve İttihatçı olmadığı halde Türkçü olduğunu söyleyerek toplantıdan ayrılır. Yahya Kemal'den özür dilenir ve onun deyimiyle "karga derneği" ertesi gece son bir defa daha toplanır. Yahya Kemal'e göre, bu tartışmalardan önemli bir sonuç çıkar: "Yalnız bunu kaydetmeliyim ki o münakaşalar sevkiyle, birkaç seneden beri, kesif bir Turancılık halinde görünen Türkçülüğe yeni ufuklar açıldı. Çünkü bugünkü medeniyet dairesinde daha hudutlu bir Türkçülüğün, doğru tabirle, Turan hayal-i hâmına karşı milliyetperverliğin müddeasını müdafaa edenler, ilk defa, ağızlarını açıp söz söyleyebildiler."[23]

Yahya Kemal'in bu sözlerinin, her şey olup bittikten sonra, Turancılığı terk edip Anadolu'ya münhasır bir Türk milliyetçiliğine dayanan cumhuriyet rejimi içerisinde yapılmış, yazılma anının koşullarını geçmişe yansıtan bir değerlendirme olduğunu düşünebiliriz. Fakat bu doğru olmayacaktır. Bence Yahya

vermek, yol göstermek için ağzını açan bir Sfenks'e veya bir Buda'ya benzetmek pekâlâ mümkündü. Sükût içinde tahakkümü temsil eden bir heykel de sayılabilirdi! Türk cemiyetini Batılı olmaya teşvik eden bu mürşit, işini Şarklı bir şeyh metod, zihniyet ve ruhu ile yapıyordu." Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, 3. bs. (İstanbul: y.y., 1969), 4-5.

22 Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, 33.

23 *A.g.e.*, 34.

Kemal burada yaşadığı dönemin koşulları doğrultusunda hareket ediyor olsa bile, 1915 başlarında artık İttihat ve Terakki'nin bayrağı haline gelen Turancılıktan rahatsızlık duyan bir Türkçü kesim belirmeye başlamıştır. Halide Edib, Yahya Kemal ve anılarından anladığımız kadarıyla Kâzım Karabekir gibi isimleri içeren bu azınlık, Dünya Savaşı'nın olumsuz koşulları arttıkça daha fazla seslerini duyurur hale gelecek, 1914-1915'in Turancılarından isimleri de kendilerine çekecek, 1918'de Türk Ocağı kongresinde önemli bir Turancılık-Anadoluculuk tartışmasının yaşanmasına sebep olacak ve en sonunda Millî Mücadele'nin ardından Ziya Gökalp gibi isimlerin bile önceliği Anadolu'ya vermesine yol açacaktır.

Ne var ki, savaşın 1915-1916 yıllarını kapsayan ilk evresinde Ziya Gökalp etrafında toplanan İttihatçı Türkçüler çoğunlukta, diğerleri azınlıktadır. Bu kamplaşma, öncelikle azınlıkta kalan isimlerin ama aynı zamanda kültürel alanda yer alan herkesin dikkatle konuşmasına ve yazmasına, İtihat ve Terakki ile zıt düşmemeye çalışmasına yol açacaktır. Bu dönemde İttihatçı karşıtı bir şey yayınlanmaz, ama bu sansür ve baskı ortamı, Balkan Savaşı sonrasındaki canlı vatanseverlik ajitasyonunun da sönümlenmesine yol açacaktır. Halide Edib, Yahya Kemal gibi önemli isimler muhalefetlerini susarak ifade etmekte olduklarından, İttihatçıların arzu ettiği kalite ve yoğunlukta bir propaganda ya da kültürel üretim ortaya çıkmayacaktır. Meydan ancak İttihatçıların onayladığı, İttihatçılarla aynı doğrultuda düşünen ürünlere kalmıştır.

Devlet iş başında

Görsel propaganda ve *Harp Mecmuası*

Bu çalışmada her ne kadar, Dünya Savaşı'nın öncelikle edebiyat alanına yansımasına bakılıyorsa da, propaganda kavramı işin içine karıştığı andan itibaren sadece şiirler, öykü ve romanlar ya da makaleler düzeyinde kalamayız. Birinci Dünya Savaşı'nda görsellik ve görüntülü propagandaya çok önem verilmiştir. Kı-

sa vadeli etkisi yazılı propaganda ürünlerine nazaran çok daha güçlü olduğundan savaşan ülkelerdeki hükümetler savaş resimleri, fotoğrafları ve filmleri üretilmesini sağlamaya çalışmışlardır. Örneğin, İngiltere'de Lord Kitchener'ın izleyiciye işaret parmağını uzatan resmiyle basılan "seferberlik" afişleri ya da halkı iç borçlanmaya sevk etmeyi amaçlayan "iç borçlanma" kampanya afişleri görsel propaganda ve reklamcılığın en iyi bilinen örneklerindendir. Fakat görsel propagandanın asıl önemi cephelerle ilgili resim, fotoğraf ve filmlerde ortaya çıkıyordu.[24] Bu türden malzeme hem cephede savaşan askerin hem de cephe gerisindeki sivillerin moralini yükseltmek için bulunmaz bir fırsattı. Bu yüzden, hükümetlere bağlı askerî ya da sivil propaganda büroları, "tek taraflı", yani "ordunun büyüklük gücünü içe ve dışa gösterecek" bir tarzda hazırlanmış görsel malzemelerin üretilmesini sağlamaya çalışıyordu.[25] Ressamlar, fotoğrafçılar ve sinemacılara cephelere gitme ve savaşla ilgili malzemeler hazırlama konusunda pek çok kolaylık gösteriliyordu.

Öte yandan, tıpkı yazılı propaganda konusunda olduğu gibi, görsel propaganda konusunda da Osmanlı diğer savaşan ülkelere göre daha geri bir konumdadır. Görsel propaganda alanındaki gerilik, kuşkusuz resim ve fotoğraf gibi alanların Osmanlı'da çok uzun bir geçmişe dayanmaması, sinemanın ise birkaç ithal gösteri dışında henüz doğmamış bile olmasından kaynaklanır. *Türk Yurdu*'nun 12 Ağustos 1915 tarihli 89. sayısında Hamdullah Suphi tarafından yazılmış, "Son Resim Sergisi" başlıklı bir yazı bulunur. 1915 senesi içinde "Galatasaraylılar Yurdu"nda düzenlenen bir resim sergisinin değerlendirildiği bu yazıdan, İstanbul'da ilk resim sergisinin 1874'te açıldığını; 1901, 1902, 1903 ve 1904 senelerinde Beyoğlu'nda açılan sergilerle Türk ressamlığının geliştiğini öğreniriz.[26] Fakat yazının

24 Bu konuda çok farklı bir bakış açısı sunan, modern savaş ile sinemanın bağlantısını tartışarak "askeri görme biçimleri"ni özgün bir biçimde ele alan bir kaynak için bkz. Paul Virilio, *War and Cinema: The Logistics of Perception*, çev. Patrick Camiller (Londra ve New York: Verso, 1989).

25 Nikolay, *Birinci Dünya Harbinde Alman Gizli Servisi*, 115.

26 Hamdullah Suphi [Tanrıöver], "Türklükte Nefis Sanatlar: Son Resim Sergisi," *Türk Yurdu* 89 (30 Temmuz 1331/12 Ağustos 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 195.

sonuna dergi yönetiminin eklediği bir not, bu sergideki resimler arasında askerlik sahnelerinin bir istisna gibi kaldığını belirterek serzenişte bulunur.[27]

Bu sergiye katılan ve çoğunluğu Avrupa'da resim eğitimi alırken savaşın çıkması üzerine Türkiye'ye geri dönen ressamlar, 1917 yılında bir propaganda çalışmasına katılacaklardır. Bir iddiaya göre Enver Paşa tarafından, bir başka iddiaya göreyse Kadıköy Belediye Müdürü Celâl Esad [Arseven]'in önerisi üzerine Genelkurmay İstihbarat Dairesi Müdürü Seyfi Paşa'nın önayak olmasıyla Şişli'de bir atölye kurulur ve dönemin genç ressamları bu atölyede çalışarak savaş konulu resimler hazırlarlar. 1917 yılında önce Galatasaraylılar Yurdu'nda sergilenen bu resimler, birkaç ay sonra Viyana'ya yollanarak orada da bir sergi düzenlenir. Viyana'ya sadece savaş resimleri değil, Türk ressamları tarafından yapılmış çeşitli konulardaki resimler de yollanmıştır. Bu serginin Berlin'de tekrar edilmesi planlanmışsa da, savaşın sona ermesi üzerine bu plan iptal edilmiştir.[28]

Sinemanın Türkiye'ye girişi bir yana, yaygınlaşması da resim sanatına göre çok daha yavaş olmuştu. Kayıtlara göre, 1895 yılında İstanbul'un ünlü fotoğrafçılarından Vafiadis, Lumière kardeşlerden "cinématographe" konusunda bilgi istedi ve 1896 yılında Lumière kardeşlere bağlı olarak yönetmenlik yapan Promio İstanbul'da kısa filmler çevirdi. 1897'de önce sarayda, sonra da Türk sinemacılığında önemli bir yere sahip Weinberg tarafından halka açık gösteriler düzenlendi. 14 Kasım 1914'te Fuat [Uzkınay] ilk Türk filmi olarak kabul edilen, "Ayastefanos'da Rus Abidesinin Yıkılışı"nı çekti.[29] 1915 senesinde Romen asıllı Weinberg'in müdürlüğü ve orduda ihtiyat zabiti olan Fuat Uzkınay'ın müdür yardımcılığıyla "Merkez Ordu Sine-

27 A.g.m., 197.

28 Bu atölye ve sergiyle ilgili ayrıntılı bilgi ve sergiye katılan resimlerin fotografları için bkz. Ahmet Kâmil Gören, yay. haz., *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi* (İstanbul: Şişli Belediyesi-İstanbul Resim ve Heykel Müzeleri Derneği, 1997). Celâl Esad Arseven'in bu sergiyle ilgili anıları için bkz. Celâl Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, Ekrem Işın (yay. haz.) (İstanbul: İletişim, 1993), 63-66 ve 126-130.

29 Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)* (Ankara: Bilgi, 1968), 41-42.

ma Dairesi" (MOSD) kuruldu ve Türk yönetmenler Alman ve Avusturyalı yönetmenlerin yardımıyla kısa belgesel filmler çekmeye başladılar. 1916'da Romanya savaşa girince Weinberg görevden uzaklaştırılarak, yerine Fuat Uzkınay atandı. 1917'de MOSD'un genişletilmesine karar verildi; Uzkınay uzmanlaşması için Almanya'ya gönderildi.[30]

Fuat Uzkınay tarafından yetiştirilen sinemacı Cemil Filmer'in anılarından anlaşıldığı kadarıyla, sinemanın propagandadan olanaklarından daha fazla yararlanmayı hedefleyen Enver Paşa, her kolordudan gelecek yedek subayların temel sinemacılık eğitimi aldıktan sonra, gerekli malzemeyle birlikte cepheye dönmesini hedefliyordu. Filmer, o dönemde Enver Paşa'nın emriyle çektiği kısa filmlerden söz ediyor.[31] Fakat bu çaba meyvelerini veremeden savaş sona erdi ve Türk sinemacılığının gelişimi de cumhuriyet dönemine kaldı. Sonuç olarak Dünya Savaşı sırasında sinemadan görsel propaganda alanında çok fazla yararlanılamamıştır.

Fotoğraf alanı, doğal olarak Osmanlı'da daha eski bir geleneğe sahiptir. İstanbul'da 1850'lerden itibaren pek çok stüdyo açılmıştır. Bunlar arasında Naya, Kargopulo, Raif Efendi, Rabach, Sebah-Joaillier, Abdullah Frères, Dumas, Andreomenos, Berggren, Gülmez Frères, Tarkulyan, Robertson gibi adlar sayılabilir.[32] Matbuat alanında fotoğraf ve resim kullanımı da nispeten erken dönemlerden itibaren gelişim göstermiştir.[33] Ha-

30 *A.g.e.*, 43-48.

31 Cemil Filmer, *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl* (İstanbul: y.y., 1984), 85-90. Bu kitap Türkiye'de sinemacılığın gelişimi konusunda olduğu kadar, Osmanlı'nın son dönemlerinde bir gencin yaşamı, cumhuriyetin ilk yıllarında girişimcilik gibi konularda da çok kıymetli bilgiler içeriyor; yalnız, Filmer'in hafızasının bazen yanıltıcı olabileceğini de belirtmeliyim.

32 Gören, *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi*, 36. Bu stüdyoların pek çoğu ile ilgili kitaplar yayınlanmıştır; örneğin bkz. Bahaddin Öztuncay, *Vasilaki Kargopulo: Photographer to his Majesty the Sultan* (İstanbul: BOS, 2000). Fotoğrafçılığın genel gelişimi için bkz. Engin Özendes, *Türkiye'de Fotoğraf=Photography in Turkey*, çev. Adair Mill ve Angela Rome (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999).

33 Bu konuda ünlü *Servet-i Fünun* dergisinin kurucusu ve sahibi Ahmed İhsan Tokgöz'ün anıları çok ilginç ve önemli bilgiler içerir: Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, Alpay Kabacalı (yay. haz.) (İstanbul: İletişim Yayınla-

san Duman'ın hazırladığı *Arap Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu*'nda "Resimli" sözcüğüyle başlayan maddeler kontrol edildiğinde, 20. yüzyıl başı İstanbul'unda böyle pek çok süreli yayının yayınlanmış olduğu görülebilir. Bunlardan Eylül 1324-Şubat 1329 tarihleri arasında yayınlanmış olan *Resimli Kitap*, Balkan Savaşı döneminde haftalık harp panoraması adı altında savaşla ilgili fotoğraf albümleri de yayınlamıştır. 1914'te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından yayınlanan *Harb-i Umûmî Panoraması*'nı da burada analım.

Bu gelişmelere rağmen, görsel propaganda açısından *Harp Mecmuası*'nın yayınlanmaya başlaması tam anlamıyla bir yeniliktir. Bu dergiyle birlikte, devletin ve ordunun ihtişamını gösterecek, her şeyin yolunda gittiği hissini yaygınlaştıracak, cephede ve cephe gerisinde yer alan halkın moralini destekleyecek fotoğrafların üretilmesi ve yayınlanması sağlanmış olmaktadır. Dünya Savaşı'ndan önce yayınlanan ve yarı resmî bir dergi olan *Donanma Mecmuası*'na rağmen, Osmanlı görsel propagandasının en önemli ve başarılı yayını *Harp Mecmuası* olacaktır. Devletin prestij yayını olan bu mecmuanın ilk sayısı Teşrinisani 1331 tarihini taşır.[34] Derginin idarehanesi Cağaloğlu'ndadır ve Ahmed İhsan Matbaası'nda basılmaktadır. Dergiyi kimin çıkardığı ya da yöneticilerinin kim olduğu konusunda hiçbir bilgi verilmemişse de, Karargâh-ı Umumî İstihbarat Şubesi tarafından yayınlandığı bilinir.[35] 16 sayfalık dergi çok kaliteli bir kâğıda basılmaktadır; günün koşulları içerisinde bu kalitede bir derginin özel sektör tarafından basılması imkânsızdır. Dönemin gazete-

---

rı, 1993 [1930-31]). Ayrıca şu kaynak da yararlı olabilir: Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın* (İstanbul: Literatür, 2000).

34 14 Kasım-13 Aralık 1915 arası bir tarih. Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu, V. Cilt: 01 M. 1201-29 Z. 1500 (24 Ekim 1786-16 Kasım 2077)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 363-364. Bununla birlikte, *Türk Yurdu*'nun 97. sayısında çıkan bir tanıtım yazısı, mecmuanın miladî takvimle Kasım 1915 içinde yayınlandığını gösterir: Z. N. [Ziynetullah Nuşirevan], "Matbuat: Harp Mecmuası," *Türk Yurdu* 97 (19 Teşrinisani 1331/2 Aralık 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 282.

35 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de 10 Sene, cilt 1: İttihat ve Terakki Neydi?* Zeki Arıkan (yay. haz.) (İstanbul: Kitap, 2006), 367.

leri kâğıt yokluğundan –ve belki bir oranda da sansür nedeniyle basılabilecek malzemenin azlığından– tek ya da iki yaprak olarak çıkmakta, kullanılan kâğıt da çok kalitesiz olmaktadır. Böyle bir sorunu olmayan *Harp Mecmuası*, temelde bir fotoğraf dergisidir; yazılar fotoğrafları süslemek için kullanılıyor gibidir.

Dergi, Teşrinisani 1331'den Haziran 1334 (1918)'e kadar 27 sayı yayınlanmıştır; Mayıs 1334 tarihli 25 ve 26. sayılar birlikte yayınlanmıştır. Derginin ikinci sayısından itibaren klişede "on beş günde bir çıkar" ibaresi yer almasına rağmen, Kanunusani (Ocak) ve Şubat 1331 dışında hep ayda bir çıkmış, bazı zamanlarda yayın birkaç ay süreyle durmuştur.[36] Derginin Kanunuevvel 1333 (Aralık 1917) tarihli 24. sayısında kâğıt kalitesinde hafif bir düşme olmuş; birkaç ay sonra yayınlanan Mayıs (25-26 numaralı) ve Haziran (27) 1334 tarihli son sayılarında çok kalitesiz bir kâğıt kullanılmak zorunda kalınmıştır. Anlaşılan yaklaşan yenilgi *Harp Mecmuası*'nda bile kendini hissettirmektedir.

Derginin en ilginç yönlerinden biri, bir ya da iki sayfada "Yaşayan Ölüler" başlığı altında çeşitli rütbelerdeki şehit subayların fotoğraf ve isimlerinin yer almasıdır. Temmuz 1332 tarihli 11. sayıdan itibaren, bu başlık rahatsız edici gelmiş olmalı ki, yerini "Mübarek Şehitlerimiz" başlığına bırakmıştır. Dergide bolca kahramanlık şiirleri ve (gerçek ya da gerçek izlenimi verilmiş) savaş öyküleri yer alır.[37] Bunun dışında cepheler, komutanlar, Alman ve Avusturya-Macaristan hükümdarlarının İstanbul seyahatleri gibi önemli haberler, savaş teknolojisiyle ilgili gelişmeler üzerine yazılar yer almaktadır.[38]

Burada dergiyle ilgili son bir nokta üzerinde durulacak. Der-

---

36 Eylül 1332, Kanunusani 1332, Haziran 1333, Eylül 1333 tarihlerinde ve Kanunusani 1333-Nisan 1334 tarihleri arasında dergi yayınlanmamıştır. Bu dergiyle ilgili daha fazla kaynak olsaydı, bu tarihlerde yayının neden durduğunu incelemek ilginç olabilirdi.

37 Bu dergide yer alan şiirlerin Latin alfabesine çevrilmiş bir yayını için bkz. Sadri Karakoyunlu, yay. haz., *Türk Askeri İçin Savaş Şiirlerinden Seçmeler*.

38 *Harp Mecmuası*'nın hazırlanmasında müttefiklerden maddî yardım dışında, teknik yardım alınmış da olabilir. Bu derginin ayrıntılı bir biçimde ve mümkünse dönemin Alman propaganda yayınlarıyla karşılaştırılarak incelenmesi dönemin propaganda zihniyeti, Türk-Alman ilişkileri gibi konularda yararlı sonuçlar verebilir.

ginin ilk sayısında, "Niçin Çıkıyor?" başlıklı, imzasız bir yazı vardır. Bu yazı, savaşa neden ve nasıl girildiğine yönelik o dönemdeki resmî Osmanlı söyleminin iyi bir temsilcisidir.[39] Bazen acılı ama çoğunlukla coşkulu bir duygusallıkla yazılmış bu yazı, çok dolaysız bir biçimde, Osmanlı Devleti'nin savaşa nasıl dâhil olduğunu belirterek başlar. "Türk ve İslâm vatanı" bir yıl önce, bir zamanlar bir Osmanlı gölü olan Karadeniz'de "en yıllanmış düşmanının" hücumuna uğrar. Donanma buna, "Moskof gemilerini" batırarak ve "bitmez tükenmez ayrılık yıllarından beri düşman boyunduruğu altında ezilip inleyen kardeş memleketlerin, Kırım ve Kafkasya'nın kıyılarını" topa tutarak cevap verir. Zaten bunlar olmadan birkaç ay önce Dünya Savaşı çıkmış, "Moskoflar ve müttefikleri kahraman Orta Avrupa devletlerini dört taraftan ateş zinciriyle kuşatarak mahvetmek" üzere harekete geçmişlerdir. Osmanlı Devleti de, Karadeniz'deki saldırı sonucu Moskoflar ve müttefiklerine karşı savaşa girmiş olur. O zamandan beri, "kahraman ordumuz ve donanmamız yorulmak ve yılmak bilmeyen bir kuvvet ve imanla dört köşede sevgili vatanımızı müdafaa" etmektedir.

Şu anda, Kafkas Cephesi'ndeki ordu "çelik kalelerin gösteremeyeceği bir metanetle" direnmekte ve "ara sıra Moskof hudutlarının içine de atılarak düşman ordularına ölüm" saçmaktadır. Irak'ta, sayısı sınırlı Türk askeri ve "hilafet ve dinin haklarını korumak için mukaddes cihat bayrağı altında toplanan hakiki Müslümanlar" İngiliz ordularına mukavemet etmekte; "başlarının üzerinde Yavuz Selim'in hayalini gören" bir ordu da, Mısır'ı fethetmek için hazırlanmaktadır. Düşmanlar sa-

39 Yusuf Hikmet Bayur'a göre, İttihatçı hükümet savaşa giriş konusunu halka üç farklı safhada, üç farklı biçimde anlatır. 1914-1916 arasındaki birinci safhada, İtilaf devletlerinin Osmanlı'ya düşmanlığı vurgulanır ve Rus donanmasının durup dururken Karadeniz'de Osmanlı donanmasına saldırdığını ve bu yüzden, hiç günahsız yere savaşa girildiği anlatılır. İşlerin nispeten yolunda gittiği 1916-1918 arası ikinci safhada, savaşa iyice düşünülüp taşınıldıktan sonra, bile isteye girildiği anlatılır. 1918 sonlarında, yani yenilginin ortaya çıktığı sıralardaki son safhada, savaşa isteyerek katılış iddiası yeniden red ve inkâr edilir. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım I: Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar*, 3. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991 [1953]), 274-295.

dece sınırlara saldırmakla kalmamış, "beş asırdan beri Türk'ün hakanlar durağı ve İslâm'ın hilafet mekânı olan büyük ve sevgili İstanbul"u ele geçirmek için Boğazlar'a saldırmıştır. Fakat bu amaçlarına ulaşamamışlar, "deniz düşmanlarımızın gelin gibi süslü ve ölüm gibi korkunç gemilerine mezar olmuş, sahillerin yüzü Türk ve Müslüman süngüleriyle delinen göğüslerden akan kanlarla kızarmıştır."

Yazının sonlarına yaklaşılırken, dönemin önemli bir retorik kullanımı, pek çok kişi tarafından çeşitli vesilelerle tekrarlanan bir argüman geliştirilir. Üç sene önce Balkan yenilgisi nedeniyle başı öne eğilen Türkler, şimdi bu lekeyi temizlemiştir; "alnımız bütün dünyaya karşı aklığını teşhir" etmektedir artık. Yazının son paragrafında öncelikle, *Harp Mecmuası*'nın "muazzam ordumuzun altın destanını yazılar ve resimlerle ebedîleştirmek, onu bütün dünyanın gözleri önüne yaymak için" çıktığı belirtilir. Bu derginin dış dünyaya yönelik propaganda hedefidir. İçeriye yönelik hedef ise, cephe gerisinde yer alanları ordunun şanına ortak etmek olarak belirtilir. Yazının son cümlesi çok çarpıcıdır: "Türkiye ölmeyecek; yaşayacak ve büyüyecek."[40] Böylece üstü kapalı bir biçimde, İttihatçı yönetimin Turan'a ve Mısır'a doğru yayılma politikası da vurgulanmış olur.

Derginin ilk sayıları bu propagandayı işleyen başka yazılar da içerir. Örneğin Ağaoğlu Ahmet, ilk sayıda, yukarıda incelenen yazıdan sonra gelen "Türkiye'nin ve İslâm'ın Kurtuluşu" başlıklı yazıda, savaşa girilmesinin ve iki taraftan birini seçmenin kaçınılmaz olduğunu belirtir. Bu taraflardan biri, Türkiye'nin tarihsel düşmanı Rusya ve İslâm âlemini boyunduruk altına almış İngiltere'yi içermektedir. Diğer tarafta yer alan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın ise, Bosna-Hersek'teki bir miktar Müslüman dışında İslâm âlemine yönelik bir tahakkümü yoktur. Bu durumda, hangi tarafta yer alınacağı konusunda "tereddüt kabil miydi?" diye sorar Ağaoğlu.[41] Ağaoğlu'nun

40 "Niçin Çıkıyor?" *Harp Mecmuası* 1 (Teşrinisani 1331/1915): 3-6. (Bu yazının tam bir çevrimyazısı için bkz. Ek 4.)

41 Ağaoğlu Ahmet, "Türkiye'nin ve İslâm'ın Kurtuluşu," *Harp Mecmuası* 1 (Teşrinisani 1331/1915): 7-9.

bir sonraki sayıda yer alan yazısı da "İngiliz Oyunları" başlığını taşımaktadır.[42]

Aydınların Çanakkale gezisi

Harp Mecmuası, savaşa girildikten bir yıl sonra, 1915 sonlarında yayınlanmaya başlamıştı. Bu durum, resmî propaganda açısından oldukça büyük bir gecikme anlamına gelmektedir. Resmî propaganda yayıncılığındaki bu gecikmeye rağmen, bu tarihten önce de birtakım propaganda girişimleri olmuştur. Bunların en önemlisi, Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürlüğü'nün organizasyonuyla gerçekleştirilen bir Çanakkale gezisidir; bu geziye kültürel alanda isim yapmış on yedi isim katılmıştır. Bazı kaynaklarda, Çanakkale cephesine bu türden birden fazla gezi düzenlendiği iddia edilirse de, bu büyüklükte bir gezi bir daha ne Çanakkale ne de diğer cepheler için gerçekleştirilmiştir. O dönemde matbuat alanında isim yapmış bazı kişilerin, bir gazeteci olarak cephelere gittikleri doğrudur; Hüseyin Cahit'in bu geziden önce iki günlük Çanakkale cephesi ziyareti,[43] Ahmet Rasim'in harp muharriri olarak ilk Kanal seferine katılması[44] ve yine aynı yazarın 1917 başında Romanya'da savaşan Türk askerleri için halkın yardımlarıyla toplanan tütünleri götürmek üzere Romanya'ya gidişi[45] bu tür gazeteci-

42 Ağaoğlu Ahmet, "İngiliz Oyunları," *Harp Mecmuası* 2 (Kanunuevvel 1331/1915): 22-24.

43 Hüseyin Cahit bu gezinin izlenimlerini 23-25 Haziran 1331 tarihli *Tanin*'de "Cephe-i Harpte İki Gün" başlığı altında yayınlar. "Türklük Şuûnu: Çanakkale'deki Vaziyetimiz," *Türk Yurdu* 87 (2 Temmuz 1331/15 Temmuz 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 177.

44 Ahmet Rasim, muhabirden çok muharrir olduğu için, kaynaklarını kontrol etmeden Mısır'ın fethi haberini İstanbul'a ulaştırmış ve işin tam tersi yönde gittiği anlaşıldığında yöneticiler bu durumu kamuoyuna anlatabilmek için çok çaba harcamışlardır. Yazar, bu seferle ilgili anılarını sonradan *Muharrir Bu Ya* adlı kitabına aldığı üç yazısında anlatmıştır. "Cemal Paşa ile Şam'da", "Cemal Paşa ile Kudüs'te" ve "Ordu Çölde, Ben Kudüs'te" başlıklı bu üç yazı için bkz. Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, Hikmet Dizdaroğlu (yay. haz.) (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1969 [1926]), 113-134.

45 Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, Rıdvan Yakın (yay. haz.) (İstanbul: Arba, 1988).

lik gezilerine örnek gösterilebilir. Fakat yazar, ressam ve müzisyenlerden oluşan bir gruba, savaşla ilgili yayın yapmalarını teşvik etmek için düzenlenen Çanakkale gezisi Dünya Savaşı yıllarındaki tek örnektir.[46]

Başkumandanlık Vekâleti,[47] Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürlüğü eliyle 1915 Haziran ayı içerisinde yirmi otuz kadar kişiyi bu geziye yazılı olarak davet eder. Bu kişilerden, savaş alanlarını gezerek edinecekleri izlenimleri sanat eserleri haline getirmeleri, böylece "askerin cevherine ve milletin kabiliyetine dair hakiki tasvirler" oluşturmaları istenmektedir.[48] Bu kişilerin büyük bir kısmı daveti kabul ederse de, yola çıkış günü olan 11 Temmuz 1915'te Sirkeci Garı'nda toplam 18 kişi vardır: Edebiyatçı ve gazetecilerden Ağaoğlu Ahmet, Ali Canip, Celâl Sahir, Enis Behiç, Hakkı Süha, Hamdullah Suphi, Hıfzı Tevfik, Muhittin, Orhan Seyfi, Selâhattin, Yusuf Razi, Mehmet Emin, Ömer Seyfettin, İbrahim Alâeddin, Müfit Ratip; ressam Çallı İbrahim ve Nazmi Ziya; müzisyen Ahmet Yekta. Geleceğini bildiren pek çok kişi daha sonra vazgeçmiştir. Bir ara Tevfik Fikret'in de geleceği söylentisi dolaşmışsa da, hastalığı nedeniyle bunun mümkün olmadığı anlaşılacaktır. Gelenlerden Müfit Ratip de, bir süre sonra hastalanarak geri dönecektir. Böylece sayıları 17'ye düşen gruba Kurmay Binbaşı Edip Servet ve Yüzbaşı Hulusi mihmandarlık etmekte, Dr. Fikri Servet sağlık sorunlarına karşı yanlarında bulunmakta ve grubun yolculuğunu görüntülemek için bir fotoğrafçıyla bir sinemacı da onlarla gelmektedir.[49]

Gruba, sol kolunda bir çift yeşil defne yaprağı işareti bulu-

46 Bununla birlikte gazeteciler ve sanatçılar dışında bazı kişilerin, örneğin İttihat ve Terakki'ye yakın bazı mebus ve devlet adamlarının Çanakkale cephesini ziyaret ettikleri anlaşılmaktadır. Buna bir örnek olarak bkz. Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım, 1872-1946* (İstanbul: Mithat Akçit Yayını, t.y.), 285-290.

47 Osmanlı ordularının başkumandanı padişahtı. Bu yüzden aynı anda Genel Karargâh Başkanı ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa, *de facto* başkumandan olmakla birlikte, resmî olarak "Başkumandan Vekili" unvanını taşıyordu.

48 Davet tezkeresinde kişilere ya da makamlara yönelik övgüler istenmediği özellikle belirtilir.

49 İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakkale İzleri: Anafartalar'ın Müebbet Kahramanına*, 3. bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989), 8-10.

nan haki keten üniformalar dağıtılmıştır; hepsinin başında da Enver Paşa tarafından icat edildiği için "Enveriye" ya da "kabalak" denen, Dünya Savaşı boyunca bütün Türk askerlerinin giydiği başlık vardır. Grubun 11 Temmuz'da başlayan gezisi ayrılma ve dönme günleri hariç 10 gün sürecektir.[50] Sirkeci'den yola çıkan grup, bir süre sonra arabalarla yollarına devam etmiş ve karayoluyla cepheye ulaştırılmıştır. Cephede Arıburnu ve Seddülbahir gezildikten sonra, Çanakkale'ye geçilmiştir. Grubun İstanbul'a dönüşü *Türk Yurdu*'nda da haber verilir.[51]

Bu geziye katılanlar, İstanbul'a döndükten sonra, izlenimlerini çeşitli biçimlerde kamuoyuna yansıtırlar. Fakat hem geziye katılanların sayısının az olması, hem de devletin bu geziyi düzenlemekle sergilediği propaganda duyarlılığının devamını getirecek, bu insanları yazmaya sevk edecek mekanizmanın var olmayışı, ortaya çıkan ürünlerin geç tarihlerde ve az sayıda olmasına yol açacaktır. Gruptaki diğer şairlerin dağınık çalışmalarının aksine, İbrahim Alâettin bir dizi şiir yazmaya başlayacak; bu şiirler çeşitli dergilerde "Çanakkale İzlerinden" başlığı altında yayınlandıktan sonra, 1918 senesinde bir kitap boyutlarına ulaşacaktır.[52] Geziden kısa bir süre sonra, Hamdullah Suphi de izlenimlerini bir yazı dizisi haline getirerek *İkdam* gazetesinde yayınlayacaktır. Gövsa'nın şiirlerinin altında açıklayıcı notlar da bulunmakla birlikte, gezinin en kapsamlı anlatımını Hamdullah Suphi'nin "Çanakkale" başlıklı yazı dizisinde buluruz.[53]

50 Gövsa, *Çanakkale İzleri* kitabının son şiirini oluşturan "İstanbul'a Dönüş" şiirine eklediği dipnotta grubun bir kısmının 23 Temmuz 1915 Cuma günü, bir savaş gemisiyle İstanbul'a döndüğünü belirtir.

51 "Türklük Şuûnu: Çanakkale'ye Giden Heyet-i Edebiye'nin Avdeti," *Türk Yurdu* 88 (16 Temmuz 1331/29 Temmuz 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 187.

52 Ne var ki, savaşın sona ermesi kitabın yayınını erteler. Kitabın birinci baskısında 1922 tarihli bir önsöz vardır, ama ilk baskı ancak 1926'da gerçekleştirilebilmiştir. Gövsa, *Çanakkale İzleri*, 13-14. Burada kullanılan baskıda Gövsa'yla ilgili ayrıntılı bir bölüm de mevcuttur: Mûjgân Cunbur, "Üçüncü Basılışı Sunarken," Gövsa, *Çanakkale İzleri* içinde, 16-19.

53 Burada yazının gazetede yayınlanmış halini değil, şu kitaptaki halini kullanıyorum: Hamdullah Suphi [Tanrıöver], "Çanakkale," *Günebakan* (Ankara: Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, 1929), 79-123. Hamdullah Suphi'nin anıları için bkz. Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*

Hamdullah Suphi bu uzun yazı boyunca gezilerinin yedi gününü ayrıntılı bir biçimde anlatır.[54] Sirkeci Garı'ndan trenle başlayıp bir noktadan sonra at arabaları, atlar ve yaya sürdürülen gezinin tamamı boyunca, Balkan hezimetinin hatırlanması, o günkü bozgunla bugünkü başarının karşılaştırılması ve "Balkan lekesinin Çanakkale'de dökülen kanla temizlenmiş olması" temaları sık sık yinelenir.[55] Hamdullah Suphi bütün yazı boyunca, her şeyin iyimser bir coşkuyla ve çok düzenli işlediğinin, yolda gördüğü sivil ya da asker herkesin çok hevesli olduğunun altını çizer: "Muharebe, bütün yollarda, kazalarda, her yerde âdeta neşe veren bir tesir hasıl etmişti. Müessir bir levha gördüğümüz halde müteessir bir tek adama tesadüf etmiyorduk."[56] Yolda karşılaştıkları subaylar, hep fedakârlık yapan Anadolulu erlerden bahsederler. Grup bu askerlerden biriyle tanışır da. Kayserili Hüseyin Çavuş ayaklarından rahatsız olduğu halde, bir an önce cepheye kavuşup savaşmak için çok gayret göstermektedir. Bu asker, Balkan Savaşı sırasında Selanik'te Yunanlılara esir düşmüş ve eziyet görmüştür; çıplak ayaklarıyla kireç ezdirilen esirler, bunun ardından suya sokulurlar. Bu nedenle askerin ayakları yara içindedir ama o kararlıdır: "O zaman, intikamımı almaya yemin ettim. Şimdi yürüyemesem, yolda düşsem, beni bir sedyeye koysunlar, muharebeye gideceğim, orada gördüğüm hakaretin intikamını alacağım."[57] Cepheye vardıklarında, Türk Ocakları başkanı olan Hamdullah Suphi, çok sevdiği genç bir Ocak üyesi yedek subayın şehit olma hikâyesini dinler. Bu genç yaralandığı halde, ertesi gün de savaşa katılır ve şehit düşer. Yaralandığında bir asker yarasını

(İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968). Hayatı ve eserleriyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Halim Serarslan, *Hamdullah Suphi Tanrıöver* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995).

54 Hamdullah Suphi, Arıburnu ve Seddülbahir cephelerinden bahseder; halbuki Gövsa bir de Çanakkale'yi ziyaret ettiklerini söylemekte. Belki de Hamdullah Suphi bu geziye katılmadan geri dönmüştür.

55 "Dün ne kadar uzaklaşmış ve ne kadar kendi cinsinden olmayan bir ferdaya yerini terk etmişti." Hamdullah Suphi, a.g.m., 82.

56 A.g.m., 85.

57 A.g.m., 92.

bağlamaya çalışmış, ona cevap olarak "ko aksın, Balkan muharebesinin karasını ancak bu kan siler," demiştir.[58]

Hamdullah Suphi'nin çok üstünde durduğu konulardan biri de, savaş çıktığında askere alınan okumuş ya da henüz öğrenci olan genç yedek subaylardır. Kendisi de bir üniversite hocası ve üyelerinin çoğunu üniversiteli gençlerin oluşturduğu bir derneğin başkanı olan yazar bu durumdan gurur duyar. Hatta bu durumu cephedeki paşalardan biriyle de konuşur. Eratı oluşturan Anadolu çocukları, atalarının gazilik ve şehitlik hikâyeleriyle büyüdükleri için askerliğe alışkındırlar. Oysa, çoğunluğu İstanbullu olan yedek subaylar, asker olmak üzere yetiştirilmeyip, savaşın çıkması üzerine kısa bir eğitimden geçirildikten sonra cepheye yollanmışlardır. Hamdullah Suphi'nin sözlerine Paşa, ırkı vurgulayan milliyetçi bir yanıt verecektir: "Eski muharip ırklarının seciyelerini kaybetmemiş olan bu delikanlılar, tarihlerinin, milletlerinin hayatı ve namusu ortaya konulduğunu görünce, kendilerinin, hatta müfrit olmak üzere, ne isteyebilirsek, ne umabilirsek hepsini yaptılar, hepsini temin ettiler."[59]

---

58 A.g.m., 101-102.

59 Ag.m., 119. Paşanın ırkçı/milliyetçi açıklaması bir yana, Birinci Dünya Savaşı'nda yedek subaylar konusu henüz yeterince işlenmemiş önemli ve ilginç bir konudur. 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914 tarihli askerî yükümlülük kanununa kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse yarı nüfusu askerlikten geçici ya da sürekli olarak muaf tutuluyordu. Ancak bu tarihten sonra askerlik Osmanlı sülalesi hariç her erkeğe zorunlu kılınmıştır. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6. Kısım (1908-1920)*, 116-119. Dünya Savaşı seferberliğinin ilk haftasında Harbiye Nezareti'nin bir emriyle yüksek öğrenim görmüş ya da görmekte olan bütün yedek subay adayları göreve çağrılmıştır. Bunlar ve askerî okul öğrencileri (Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı'da askerî okullar [iilen kapalıdır) yedek subay talimgâhlarında altı aylık bir eğitimin ardından, "zabit namzedi" olarak kıtalara yollanmış, üç ay kıta hizmetinden sonra "zabit vekilliği"ne (asteğmenlik) yükseltilmişlerdir. Yedek subay eğitimi için İstanbul'da Maltepe, Yakacık, Pendik, Kızıltoprak talimgâhları kullanılmıştır. *A.g.e.*, 258-259.

Kısa bir eğitimden sonra savaşa sürülen yedek subaylar arasında zayiat çok yüksek olmuştur. Çanakkale'yle ilgili olarak sonradan çok kullanılan bir argümana göre burada bir kuşak telef olmuştur. İstanbul Darülfünunu Hukuk Şubesi Reisi Ahmet Selahattin, 1919 yılı mezunlarının diploma töreninde şunları söyler: "Ben kendi şubemde askere giden 1650 gence vesika vermiştim. Bundan ancak 300'ü geri döndü. 300 kadarının esir bulunduğunu ümit ediyorum.

Hamdullah Suphi'nin çok üstünde durduğu bir diğer konu, İngiliz ve Fransız güçlerinin medenî olmayan savaş teknikleridir. Yazıda sık sık tekrar edilen bu noktaya, ilk olarak henüz cepheye varılmadan önce, yolculuğun üçüncü günü anlatılırken değinilir. Cepheye giden yol, Bolayır'da Süleyman Paşa ve Namık Kemal türbelerinin önünden geçmektedir. Osmanoğulları'nın ikinci padişahı Orhan Gazi'nin oğlu olan Süleyman Paşa, Türk güçlerinin deniz yoluyla 1354'te ilk kez Rumeli'ye geçmelerini sağlayan kumandandır. Rumeli'deki fetihler sırasında bir kaza sonucu ölmüş ve Bolayır'da toprağa verilmiştir.[60] Bu bölgeye ilk geçen Türk kumandanı olduğu için, Birinci Dünya Savaşı dönemi Türk edebiyatında, özellikle Çanakkale hakkında yazılan manzum ve mensur eserlerde sık sık adı anılır. Namık Kemal ise, bütün ilerici Türk hareketlerinde, özellikle milliyetçi olanlarda çok önem verilen, "vatanseverliğin babası ve hürriyet şairi" olarak anılan bir isimdir.

Burada çarpışan milliyetçi subaylar bu iki türbeye özel önem vermiş, gelip geçerken askerlerin bu türbeleri ziyaret etmeleri-

---

Geri kalanı vazife uğrunda toprağa karışmıştır." Aktaran Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, 621.

Savaşa katılan pek çok yedek subay daha sonra hatıralarını yazmışlardır. Bunların içinde önemli birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Fuad Gücüyener, *Sina Çölünde Türk Ordusu* (İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1939); Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye 1914-1918: İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, 2. bs. (İstanbul: Arma, 1998 [1940]); Mehmed Fasih, *Kanlısırt Günlüğü: Mehmed Fasih Bey'in Çanakkale Anıları*, Murat Çulcu (yay. haz.) (İstanbul: Arba, 1997); Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*, Mürşit Balabanlılar (yay. haz.) 2. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999); Fahri Çakır, *Elli Yıl Önce Anadolu ve Şark Cephesi Hatıraları* (İstanbul: Çınar Matbaası, 1967). Şevket Süreyya Aydemir ve Cemil Filmer'in bu çalışmanın kaynakçasında belirtilen özyaşamöyküsel çalışmaları da bu gruba dâhil edilebilir. Bunların dışında daha pek çok anı kitabı mevcuttur, ama Birinci Dünya Savaşı'nda yedek subayların eğitimi ve savaştaki faaliyetleri konusunda belki de en kapsamlı kitap bir romandır: Burhan Cahit [Morkaya], *İhtiyat Zabiti* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933). Burhan Cahit, bu romanında kapsamlı bir biçimde ele aldığı konuları, daha önce yazdığı, savaş ve aşk konularını birlikte işlediği ve eski harflerle basılan bir romanında da kullanmıştır: aynı yazar, *Harp Dönüşü* (Y.y.y.: Burhan Cahit ve Şürekâsı Matbaası, 1928).

60 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 1 (İstanbul: Türkiye, 1971), 27-31.

ni sağlamışlardır. Çanakkale Savaşı sırasında İngiliz top mermileri bu türbelere de zarar vermiştir. Hamdullah Suphi, Namık Kemal'in türbesi üzerinde, oradan geçmiş bir askerin "İntikamınızı alacağız, sevgili babamız!" yazdığını belirtir.[61] İngiliz ve Fransızlar, sadece bu türbelere verdikleri zarar ya da hatta Boğazlar'a saldırdıkları için değil, zehirli bombalar ve girdiği yeri paramparça eden dumdum kurşunları kullandıkları, uçaklardan sivri uçlu çiviler yağdırdıkları, hastane, türbe, cami gibi sivil hedefleri bombaladıkları için aşağılanmayı hak etmektedirler.[62] Cephede ziyaret ettikleri bir sahra hastanesinin baştabibi, röntgen çekimleriyle bu durumu belgelemektedir.[63] Buna karşın, Türk tarafı büyük bir centilmenlikle savaşmakta, yaralı düşman esirlerine büyük bir özen gösterilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan yeni silahların insanlık dışı oluşu aslında bütün dünyada çok konuşulan ve eleştirilen bir nokta olmuştur. Bu savaş boyunca, hep daha tehlikeli ve acımasız silahlar üretilmiş ve kullanılmıştır. Avrupa'daki Batı Cephesi'nin çözümsüzlük ve korkunçluğunun en büyük amillerinden biri makineli tüfeklerin kullanımıdır. Fakat zehirli gazların kullanılması, vahşeti daha da büyütecektir. Çanakkale Savaşı'nda, cephelerin birbirine çok yakın olması nedeniyle zehirli gaz kullanılamamışsa da, başka dehşet verici silahlardan yararlanılmıştır. Savaş bittikten sonra, bu silahların kullanımı Avrupa dillerindeki anti-militarist savaş edebiyatında şiddetle ve taraf tutulmaksızın lanetlenir. Halbuki savaş yıllarında, bu tür silahların kullanımı sadece düşmana münhasırmış gibi gösterilir; yani amaç propagandadır. Hamdullah Suphi'nin anlatımında da bu özelliğin olduğu unutulmamalıdır. Bununla birlikte, bu yazının iyi hazırlanmış ve başarılı bir propaganda çalışması olduğunu teslim etmek gerekir; bu başarının yazara ait olduğunu ve devletin bu türden yazıları çoğaltmayı başaramadığı noktalarını unutmamak şartıyla.

---

61 Hamdullah Suphi, a.g.m., 96-97.

62 A.g.m.

63 A.g.m., 111.

İttihat ve Terakki'nin propaganda öncelikleri içinde kültürel propagandanın yeri

İttihat ve Terakki'nin 1908'de bir denetleme iktidarıyla başlayıp 1913'teki Babıali Baskını'ndan itibaren doğrudan iktidarla devam eden ve 1918'deki Mondros Ateşkesi'ne kadar süren on yıllık devlet yönetimi tecrübesi, hem iç hem dış koşullar açısından bu kadar çalkantılı bir dönem bir yana, her şeyin yolunda gideceği bir barış dönemi için bile çok kısadır. İttihat ve Terakki, iktidar mücadelesine bir gizli ihtilal cemiyeti olarak başlamış, ancak doğrudan iktidarı eline geçirdikten sonra bir siyasî parti haline gelebilmiştir. İttihat ve Terakki'nin partileşme aşamasında dahi, kökleri Makedonya ve Balkanlar'daki çetecilik/komitacılık zihniyetine dayanan illegalite alışkanlığı tercih edilmiştir. İttihat ve Terakki'nin bir amacı vardır: Yıkılmakta olan devleti ayakta tutmak adına iktidarda olmak. Bu amaca ulaşmak için her türlü araç mübah sayılır: Muhalif gazeteciler kurşunlanabilir; çeşitli komplolar düzenlenebilir; askerî darbeye başvurulabilir; alt düzeydeki ajanlar aracılığıyla halk arasında söylentiler, yalan haberler yayılarak kamuoyu manipüle edilebilir. Durum böyle olunca da, demokratik bir ortamda siyasal mücadeleye girişmek, yasal ve meşru yollardan kamuoyunu kazanmaya çalışmak, bunu sürekliliği olan bir plan dâhilinde sürdürmek hem zor hem de çocukça olarak algılanır.

Sorunlar ve altyapı yetersizlikleri her zaman aşırı boyutlarda olduğundan, bunlarla mücadele de stratejik bütünsellik içerisinde değil, taktik manevralar düzeyinde olmuştur; bir sorun artık dayanılmaz boyutlara gelince ilgili birim ya da birimler, başka alanlarda sorunlara yol açmaya da aldırış etmeden bu sorunu bir an önce ve en kestirme yöntemlerle çözmek için harekete geçmektedirler. Birkaç örnek olay dışında, bu birimler arasında bir eşgüdüm bulunmamakta, bazen çatışmalar da yaşanmaktadır. Her ne kadar "kol kırılır yen içinde kalır" anlayışı doğrultusunda, farklı birimler arasındaki çatışmalar kamuoyuna yansıtılmazsa da, İttihat ve Terakki'nin devlet yöne-

timinde sergilediği kamplaşmacı yapı artarak sürmüştür. Talat'ın adamlarıyla Enver'in adamları, bazı durumlarda bunlarla diğer liderler ve güçlü İttihatçılar arasında sürekli bir didişme mevcuttur.[64] Birinci Dünya Savaşı yıllarında meydana gelen cemiyet içi çatışmaların en tipik örneklerinden biri, daha önce de sözü geçen, Enver'in adamı Ordu Levazım işlerinin başındaki Topal İsmail Hakkı Paşa ile Talat'ın adamı ve İstanbul esnafını örgütleyen Kara Kemal arasındaki çatışmadır. Bir diğer örnek ise, Teşkilat-ı Mahsusa konusudur. Bu konu, İttihat ve Terakki idaresinin propaganda anlayışı ve öncelikleri açısından önem taşıdığı için, burada buna biraz daha ayrıntılı bakılacak.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Teşkilat-ı Mahsusa, Osmanlı Devleti'nin operasyonel istihbarat teşkilatıdır. Merkez-i Umumî ve Dahiliye Nezareti'nin denetiminde görünmekle birlikte, temelde Enver Paşa'ya bağlı olarak çalışmıştır. Bu konudaki en kapsamlı çalışmayı hazırlayan Philip H. Stoddard, örgütün kuruluşunu, "bilgi toplayıp buna göre hareket edecek

64 İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinin 1918 sonrasında yazdıkları anılar bu iddiayı yalanlar mahiyettedir; İttihatçılığın "kol kırılır yen içinde kalır" şiarı doğrultusunda, bu türden anı kitapları hem İttihat ve Terakki iktidarının ne kadar iyi niyetle çalıştığını belgelemeye çabalar, hem de İttihatçılar arasındaki ilişkilerin ne kadar düzgün yürüdüğünü göstermeye çalışırlar. İttihatçı anılarının, rakiplerinin iddialarına karşı apolojetik yaklaşımının tarihsel veriler açısından incelenmesi tarihyazımı açısından elzem ve hâlâ araştırmacısını bekleyen bir iştir. Söz konusu yaklaşımın tipik örnekleri için şu anılara bakılabilir: Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İsmail Arar (yay. haz.) (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986); Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi, 1979); Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Rauf Mutluay, (yay. haz.) 2. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000); aynı yazar, *Tanıdıklarım*, Cemil Koçak (giriş) (İstanbul: Yapı Kredi, 2001); Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Anıları*, Alpay Kabacalı (yay. haz.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000 [1946]); Cemal Paşa, *Hatırat*, Metin Martı (yay. haz.), 5. bs. (İstanbul: Arma, 1996 [1920]) [Cemal Paşa'nın anıları farklı kişiler tarafından çeşitli kereler yayınlanmıştır. Burada belirtilenler dışında, sadeleştirilmiş bir baskısı daha vardır: Cemal Paşa, *Hatıralar*, Alpay Kabacalı (yay. haz.) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001).] Bütün bunların dışında ve muhalif gruba da dâhil olmayan, bir gazeteci tarafından yazılmış bir başka yayın, İttihat ve Terakki içindeki karmaşık ilişkiler ve çekişmeler açısından ışık tutucudur: Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* (İstanbul: Akşam Kütüphanesi, 1933).

Batılı anlamda bir politik ve askerî istihbarat örgütü fikrini Osmanlı Devleti'nde yerleştirmek için bir İttihatçı liderin [Enver Paşa'nın] bilinçli olmayan bir girişimiydi bu," diye açıklar.[65] Stoddard'a göre, Osmanlı Devleti'nde Talat, Enver, Cemal Paşalara bağlı özel istihbarat örgütleriyle, Avrupa'daki resmî istihbarat örgütlerinin benzeri olan Dahiliye Nezareti güvenlik aygıtı ve Genelkurmay istihbarat birimi aynı anda var olmuştur. Enver'e bağlı olarak çalışan Teşkilat-ı Mahsusa'nın temel işleyiş zihniyeti ve yönetici kadrosu, 1908 öncesinin illegal komitacılık evresine dayanmaktadır. Teşkilatta yer alanlar, İttihat ve Terakki'nin fedaileri olarak tanınan, 1914 öncesinde gerek gazeteci cinayetleri, Babıali Baskını gibi iç olaylarda yer almış, gerek Trablusgarp'ta ve Balkan Savaşı sonrası Batı Rumeli'de gerilla savaşları yapmış isimlerdir. Stoddard'a göre, 1914'te "Teşkilat-ı Mahsusa" adını alan bu oluşum, savaş yıllarında çeşitli görevler üstlenmiştir. Devletin bekasını sağlamak amacıyla yer aldıkları görevler arasında iç güvenliği sağlamak, casusluk ve haberalma faaliyetlerinde bulunmak, düzenli ordu birliklerine yardımcı olmak ve gerekirse onların yerini almak, duruma ve mekâna göre Panisiâmist, Turancı ya da Osmanlıcı propaganda yapmak sayılabilir.

Örtülü ödenekten para alan ve tamamen gizli çalışan Teşkilat-ı Mahsusa'nın Dünya Savaşı sırasındaki işleyişi, İttihat ve Terakki yönetiminin bir aynası gibidir. Devletin bekası temel amacı doğrultusunda, önderleri Enver Paşa'ya tam bir sadakatle, verilen her görev hiç sorgulanmadan yerine getirilmiştir.[66] Bu görevler arasında yer alan propaganda konusu bi-

---

65 Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa*, çev. Tansel Demirel, 2. bs. (İstanbul: Arba, 1993), 7. Bu kitap, yazarın 1963'te Princeton Üniversitesi'nde hazırladığı yayınlanmamış doktora tezinden çevrilmiştir.

66 Teşkilatın gizli yapısı ve 1918'deki yenilgi nedeniyle, teşkilatla ilgili bilgiler ancak teşkilatta görev yapanların sonradan yazdıkları anılardan elde edilebilmektedir. Bunların başlıcaları şunlardır: Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi: Teşkilât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları*, Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman (yay. haz.) (İstanbul: Arba, t.y.); Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa* (İstanbul: Arba, 1997); Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Samih Nafiz Tansu (yay. haz.) (İstanbul: Sebil, 1996); Galib Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*,

zi özellikle ilgilendiriyor. Ajanlar İstanbul'dan başlayıp Osmanlı sınırları içinde (ve bazen dışında) kalan her yerde, bir yandan önde gelen isimleri parayla ikna eder ve teşkilata kazanırken, bir yandan da halk arasında propaganda yapmaktadırlar. Bu propagandanın bir kısmı risale tarzı kitapçıklara dayanıyorduysa da, asıl propaganda etkinliği sözlü olarak yapılmaktaydı. Halk arasında yapılan propaganda, genellikle kitleleri belli bir amaçla, örneğin cihat ilanını kutlamak amacıyla kısa süreli olarak bir araya getirmek gibi kısa vadeli hedeflere yöneliyordu.

Örneğin Stoddard, 1914 Ekim tarihli bir İngiliz istihbaratından bahseder. İngiliz büyükelçisinin verdiği bilgiye göre, Halep civarındaki Müslümanlar, uğradıkları propaganda bombardımanı neticesinde Alman Kayzerinin Müslüman olduğuna ve Almanların Rusya'ya karşı İslâm adına savaştıklarına inanmışlardır. Alman ve Türk propagandacıları Kayzer'den "İslâm'ın dostu ve koruyucusu Hacı Wilhelm" olarak söz etmektedirler.[67] Doğal olarak, bu türden söylenti ve kandırmacaya dayalı propaganda, koşulların değişmesi ya da aynı yoğunlukta bir karşı propaganda karşısında hemen etkisini kaybetmektedir.

Bu tarz bir propaganda anlayışı sadece Teşkilat-ı Mahsusa'nın ajanlarına değil, bütün İttihat ve Terakki örgütlenmelerine hâkimdir. Maddî altyapının eksikliği nedeniyle, sürekliliği olan ve ikna edici bir propaganda mekanizması kurulamamıştır. Modern bir mekanizma kurulamadığı ve üstüne üstlük aşırıya kaçan bir sansür ve baskı ortamında yaşandığı için kültürel sektör propagandadan uzak durmuştur. Bu durumu rakamlarla tespit etmek de mümkündür. Yakın zamanda yayınlanan bir araştırmaya göre, 1908-1918 seneleri arasında 228 roman, kısa

---

Samih Nafiz Tansu (yay. haz.) (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1960); Fuat Balkan, "İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları," *Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyetten zamanımıza Kadar* 14-50 (31 Mayıs 1962-7 Şubat 1963). Ayrıca, Erik Jan Zürcher'in *The Unionist Factor* başlıklı incelemesinde, İttihat ve Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Millî Mücadele'ye katkısı konusu ele alınmaktadır: Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926* (Leiden: Brill, 1983).

67 Stoddard, *a.g.e.*, 59.

roman ve uzun öykü kitap halinde yayınlanmıştır.[68] Bunların büyük bir kısmını polisiye ve melodram tarzdaki popüler kurmaca oluşturmaktadır.[69] Birinci Dünya Savaşı yıllarında kurmaca yayını iyiden iyiye azalır. Büyük bölümü savaşın dışında kalan 1914 yılında 17 roman ve 50 kısa roman-uzun hikâye yayınlanmışken, bu sayı 1915'te 9-9; 1916'da 3-6; 1917'de 1-2; 1918'de 7-2'ye düşmüştür. Yani 1914'ü dışarda bırakırsak, savaşın dört yılı boyunca Osmanlı'da 18 roman ve 19 kısa roman-uzun öykü kitabı yayınlanmıştır. Bunlar arasında vatanseverlik ajitasyonuna yönelik olanların sayısı daha da azdır.

Şiir alanında da durum daha farklı değildir; şiir kitaplarının sayısı da gayet azdır. Özellikle Dünya Savaşı'yla ilgili olarak ve genelde orduyu övme amacıyla çıkan şiir kitapları risale boyutlarındadır. Bu dönemde yayınlanmış şiir kitapçıklarından birkaç örneği, basım yılları ve sayfa sayılarını da kaydederek şöyle sıralayabiliriz:

1915 Nedim, *Bolayır*, 8 sayfa;
Cenk Destanı, 16 sayfa;
Kemal Fevzi, *Kahraman Orduya Armağan*, 16 sayfa;
Mustafa Fevzi, *Orduya Arzıhâl*, 26 sayfa;
Rodoslu Habibzâde Ahmed Kemal, *Üç Duyguları*, 16 sayfa;
Aynı kişi, *Vatan Yavrularına Ninni*, 16 sayfa;

1916 Yusuf Ziya [Ortaç], *Akından Akına*, 52 sayfa;
Mehmet Emin [Yurdakul], *Dicle Önünde*, 36 sayfa;
Yahya Saim [Ozanoğlu], *Hilâlin Gölgesinde. Çanakkale-Kuttülammare ZaferDestanı*, 24 sayfa;
İbrahim Ömer, *Şehitler Sırtı Destanı*, 20 sayfa;

68 Bu 228 kitap 100 farklı yazar tarafından yazılmıştır. Bunların içinde romancı ya da kısa öykü yazarı olan tanınan isimler sayılıdır. Bu rakamlara şu kaynaktan ulaşıyorum: Osman Gündüz, *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*, cilt 2 (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 999-1048. Gündüz, "kısa roman" kavramını, dönem boyunca "cep romanları" genel başlığı altında yayınlanan, daha küçük hacimli eserler için kullanmaktadır. *A.g.e.*, 16.

69 Bu konuda kapsamlı bir araştırma için bkz. S. Dilek Yalçın Çelik, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*, 2 cilt (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002).

1917 Halit Fahri [Ozansoy], *Cenk Duyguları*, 39 sayfa;
Kemal Fevzi, *Ordudan Bir Ses*, 32 sayfa;
1918 Filorinalı Nâzım [Özgünay], *Zafer Teraneleri*, 20 sayfa.[70]

Kısacası cephe gerisindeki halka yönelik propaganda yayını yok denecek derecededir. Savaşın ilk evresinde çeşitli cephelerde büyük zorluklarla başa çıkılmaya çalışılırken bu eksiklik çok fazla göze batmaz. Fakat 1916'dan itibaren cephelerdeki durum olağanlaşır ya da bazen başarılı sonuçlar elde edilirken, cephe gerisindeki durum gün geçtikçe kötüye gitmeye başlar. Yaşanan ekonomik zorluklar halkın iktidardan uzaklaşmasına, durumdan memnuniyetsizlik duymasına yol açacaktır. İşte bu sıralarda ordunun kahramanlıklarından bahseden vatansever edebiyat ürünlerinin halkın memnuniyetsizliğini yatıştırmada işe yarayacağı düşünülür. Daha doğrusu, zaten ortada olan bu gerçek İttihatçı yöneticiler tarafından bir zorunluluk olarak algılanmaya başlanır. Harbiye Nezareti, "zâbitan ve asâkiri teşvik ve teşci" edecek edebî eserlerin hazırlanmasını destekleme yolunda bir kampanya açar.[71] Tahir Alangu, Ömer Seyfettin hakkındaki biyografisinde bu kampanyanın tarihini 1917 yılı yaz ayları olarak vermekte; fakat başka kaynaklarda anlatılanları dikkate aldığımızda böyle bir kampanyanın daha önceki bir tarihte başladığını, yeterince verim alınamayınca 1917 yazında daha ısrarlı bir biçimde uygulanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz.

Bu kampanyanın işleyiş biçimi aslında çok basittir: Yazarlara kitap siparişi verilir, yazar kitabı tamamlayıp getirdiğinde dolgun bir telif ücreti ödenir ve kitabı en kaliteli malzemeyle basılır, en sonunda da piyasada satılması, müşteri bulması ekonomik durum nedeniyle çok zor olan kitap Harbiye Nezareti tarafından satın alınarak orduya dağıtılır. Büyük olasılıkla, yukarıda adı geçen şiir kitaplarının çoğu bu yöntemle yayınlanmıştır. Ne var ki, geçen sürede yeterli verim alınamadığı görüldük-

70 Bu eserlerle ilgili bilgiye şu kaynaktan ulaşılmıştır: Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık, yay. haz., *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle) 1584-1986* [CD-ROM] (İstanbul, 2001).

71 Alangu, *a.g.e.*, 345.

çe yazarlara verilen paralar daha da artmıştır. Bu durumun en bilinen örneği dönemin genç şairi Yusuf Ziya [Ortaç]'ın *Akından Akına* başlıklı kitabıdır. Yusuf Ziya'nın *Bizim Yokuş* başlıklı otobiyografik eserinde anlattığına göre, bir gün Celâl Sahir Türk Ocağı'nda gördüğü genç şairlere Enver Paşa'dan bir mesaj getirir. Mesaj Orhan Seyfi [Orhon], Enis Behiç [Koryürek] ve Yusuf Ziya'yadır ve Enver Paşa onlardan savaş şiirleri istemektedir. Bunun üzerine savaş şiirleri yazmaya başlayan Yusuf Ziya birkaç ay içinde *Akından Akına*'yı hazırlar ve Dahiliye Nezareti'ne sunar. Bizzat Talat Bey tarafından kabul edilir ve yanına bir görevli katılarak özel bir matbaaya yollanır; burada kitabın basımı için en kaliteli kâğıt ve klişeler seçilir. Kitap on bin adet basılır. İşin nasıl yürüdüğünü bilmeyen Yusuf Ziya, önce kitapları yok pahasına bir kitapçıya satar, fakat kısa bir süre sonra Harbiye Nezareti'nden bir mektup alır. Kitap cephelerde dağıtılmak üzere satın alınacak ve şaire iki yüz yirmi lira verilecektir. Kitapları, sattığı kitapçıdan zararına geri alan Yusuf Ziya'nın sözleriyle, bu paraya o dönemde dört odalı bir ev alınabilmektedir.[72]

Bu uygulamanın bir başka tanığı da Rıza Tevfik [Bölükbaşı]'dır. Rıza Tevfik, şiirlerini bir araya topladığı *Serab-ı Ömrüm* adlı kitabına yazdığı önsözde 1917'de başından geçmiş bir olayı anlatır. Bir gün kendisine Cenap Şahabettin tarafından yazılmış 11 Temmuz 1333/1917 tarihli bir mektup ulaşır. Cenap Şahabettin, Abdülhak Hâmit ve Süleyman Nazif bir gün önce Harbiye Nezareti'ne çağrılmış ve Enver Paşa'nın onlardan askerleri teşvik edici edebî eserler yazmalarını istediği bildirilmiştir. Halk edebiyatıyla uğraşan Rıza Tevfik'ten de kahramanlık destanları yazması istenmektedir. Mektubun bu noktasındaki cümle çok dikkat çekicidir; Cenap Şahabettin adeta havalara uçarak şöyle demektedir: "Yazılacak âsâra gayet vâsi, amma gayet vâsi ücretler! [*sic*] vaat buyuruluyor."[73] Ne Cenap Şahabettin, ne Rıza Tevfik İttihatçılara ya da Türkçülere yakın değildirler. Anlaşılan Enver Paşa edebiyat alanında önde gelen ve İtti-

72 Yusuf Ziya [Ortaç], *Bizim Yokuş*, 41-45.

73 Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serab-ı Ömrüm* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1949), 11.

hatçılara mesafeli duran yazarları parayla ikna ederek, bir taşla birkaç kuş vurmayı hedeflemektedir.

Rıza Tevfik'e ilk önce ısmarlama şiir yazmak çok kötü gelirse de, kendi deyimiyle, sessizliğinin nezaketsizliğe yorulabileceğini düşünerek Harbiye Nezareti'ne gider. Enver Paşa'yı yerinde bulamayınca oradaki görevlilerden Hacı Muhittin Bey'le görüşür. Muhittin Bey, Rıza Tevfik'in şiirlerini on bin nüsha bastıracaklarını ve her nüshasına iki lira vereceklerini söyler.[74] Rıza Tevfik şiirlerinin toplu bir halde bulunmadığını belirtirse de, şiirlerini toplaması ve yeni kahramanlık şiir ve destanları yazması konusunda ısrarla karşılaşır. Bunu yapmaya çalışacağını söyleyerek oradan ayrılır.

Enver Paşa'nın inisiyatifinde yürütülen bu para karşılığı kitap yazdırma kampanyasından ulaştığımız birkaç önemli sonuç var. Birincisi, propaganda sorunu dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır; zaten çok zor koşullarda yürütülmekte olan savaşta çarpışan asker ve subaylara yönelik ideolojik endoktrinizasyonda kullanılacak eser bulunamamaktadır. İkincisi, zaten kötü giden ekonomik ortamda mesleklerinden para kazanmaları neredeyse imkânsız olan edebiyatçılar bile ancak inanılmaz miktarlardaki ücretler karşılığında propaganda çabasına ikna edilebilmektedirler. Üçüncüsü, Enver Paşa her alanda olduğu gibi kültür alanında da belirleyici olmaktadır; ortada para gibi önemli bir etken daha bulunmakla birlikte, en muhalif edebiyatçılar bile Enver Paşa'dan gelen bir teklifi reddetmekten çekinmektedirler. Son olarak, İttihatçı yönetim ve onun kültürel işlerden sorumlu kişisi Ziya Gökalp'in dayandığı Türkçü edebiyatçı ya da sanatçılar propaganda amaçlı kültürel üretim konusunda yeterli olamamaktadır. Bu nedenle, İttihatçılara yakın ya da uzak herkesten yararlanma zorunluluğu doğmuştur. İşte bu zorunluluk nedeniyle, 1917 yılı, sadece İttihatçı-Türkçüleri değil, Refik Halit [Karay] gibi en koyu muhalifleri bile içine alacak, *Türk Yurdu* ya da başka Türkçü yayınlara göre daha

74 *A.g.e.*, 11-12. Bölükbaşı kendisine teklif edilen miktarı yanlış hatırlıyor olabilir. Cenap Şahabettin'in mektubunda adı geçen Abdülhak Hâmit [Tarhan] da bu dönemde böyle bir kitap hazırlamış ve karşılığında bin altın lira almıştır.

siyasetten uzak ve kültürel Türkçülüğe yakın *Yeni Mecmua*'nın oluşumuna tanık olacaktır.

Yeni yönelimler: Kısa vadeli propagandadan uzun vadeli millî kültür inşasına

Şimdiye kadarki bölümlerde savaşın ilk devresini oluşturan 1914-1917 arası dönemde İttihatçıların kültürel alana bakışını gördük. Babıali Baskını'ndan sonra tesis edilen İttihatçı yönetim, Balkan Savaşı'nın ardından yaşanan vatansever ve milliyetçi uyanışı savaşta kamuoyunu yönlendirmek için kolayca kullanabileceğini ummuştu. Ziya Gökalp'in mefkûre tanımı doğrultusunda, doğum gerçekleşmişti, iş bunu geliştirmeye kalmaktaydı. Ne var ki, İttihatçıların gerek siyasal gerek kültürel alanda sergiledikleri otoriter yaklaşım, millî kültürün gelişimi bir yana, bu gelişimde yer alacak aydınların bile ikna edilememeleri sonucunda gerilemişti.

Yukarıda bir yandan kâğıt sıkıntısı, bir yandan katı sansür nedeniyle yayıncılık alanının ne kadar gerilediğini rakamlarla gördük. Gazeteler de aynı durumdan mustaripti. Geriye sadece dergi seçeneği kalıyordu. Halbuki, Gökalp çevresinin çıkardığı uzmanlık dergileri ve *Harp Mecmuası* dışında kültürel alanda milliyetçiliği yayabilecek tek dergi de *Türk Yurdu* idi. *Türk Yurdu*, bir yandan genel durumun olumsuzluğundan etkilenirken, bir yandan da başka bir olumsuz durumla karşı karşıyaydı: Derginin kurucu ve yöneticisi Yusuf Akçura 1915'ten itibaren müttefik ülke topraklarında çalışmalar yapan Türk-Tatar Heyeti'nde yer almaktaydı.[75] Dolayısıyla derginin yönetimi Celâl Sahir'in eline kalmıştı. Celâl Sahir İttihat ve Terakki'ye yakın bir edebiyatçıydı, ama onun savaş yıllarındaki asıl kaygısı ticaret ve para kazanmaktı.[76]

---

75 Georgeon, *a.g.e.*, 118-122.

76 Ömer Seyfettin, 8 Ocak 1918'de günlüğüne şöyle yazmaktadır: "*Türk Yurdu* şimdilik Celâl Sahir'in elinde... Onun da aklı fikri para kazanmakta, ticarette..." Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri: Şiirler, Mensur Şiirler, Fıkralar, Hatıralar, Mektuplar*, Hülya Argunşah (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh, 2000), 257.

Zaten Yusuf Akçura dergi yönetiminden ayrılmadan çok önce, Ziya Gökalp ona ve *Türk Yurdu*'na karşı olumsuz yaklaşmaya başlamıştı. Yahya Kemal'in iddiasına göre, Gökalp Akçura'yı "idealsiz ve tereddüdün timsali bir adam olarak" görüyor ve ona politik nedenlerle dinmez bir kin duyuyordu. Söylentiye göre Gökalp, Balkan Savaşı'nın başlangıcında Selanik'ten İstanbul'a geldiğinde Akçura'yı İttihat ve Terakki'ye sokmak istemiş, fakat Akçura Kuran'a ve tabancaya el basılarak içinde Osmanlı ve İslâm gibi sözcüklerin geçtiği yemin metnini tekrarlamaktan ibaret olan gizli örgüte kabul törenine uymayı reddetmişti. Akçura'ya göre bunlar banal kavramlardı ve bunlar için canını vermeye yemin edemezdi. Bunun üzerine Akçura törenin yapıldığı Merkez-i Umumî binasından kovulmuştu. İttihat ve Terakki'nin en önemli isimlerinden biri olan Gökalp, kendisinin önayak olduğu bu girişime Akçura'nın böyle karşılık vermesini affedemiyordu.[77]

Öte yandan, Gökalp'in Darülfünun çevresinde yer alan ve onun hakkındaki en önemli biyografik eserlerden birini yazan felsefeci Mehmet Emin Erişirgil, Gökalp'in Akçura ve *Türk Yurdu*'ndan uzaklaşmasıyla ilgili olarak daha ideolojik bir anlaşmazlığa işaret eder. Erişirgil'e göre, Akçura'nın Rusya Türklerini Osmanlı Türklerinden üstün görmesi, standart Türkçe olarak İstanbul şivesine karşı çıkması ve bütün Türk lehçelerinden yararlanan bir tasfiyeciliği tercih etmesi Gökalp'i rahatsız ediyordu. Bir süre sonra Akçura ve *Türk Yurdu*'nun, Osmanlı Türklerinin geleneklerine uyması olanaksız olan fosilleşmiş, ölmüş eski Türk medeniyeti ananelerini diriltmeye çalıştıkları sonucuna varan Gökalp, dergiye devam etmemeye ve yazı vermemeye başlayacaktı.[78]

Yusuf Akçura, bu anlaşmazlığın kökenlerini, Gökalp'in ölümü üzerine yazdığı ve tamamıyla Gökalp'e ayrılmış *Türk Yurdu*'nun

77 Beyatlı, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 125.

78 Mehmet Emin Erişirgil, *Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romanı*, Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar (yay. haz.), 2. bs. (İstanbul: Remzi, 1984 [1951]), 99.

164. sayısında yayınladığı "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar" başlıklı yazısında analiz eder. Akçura'ya göre Gökalp, çok az ve mutlaka bir düşünce üretmek, bir şey telkin etmek için konuşurdu; mizahtan çekinir, eleştiriden hoşlanmaz ve alaya kızardı. Akçura yaptıkları tartışmalarda Gökalp'in iki amaç takip ettiği izlenimini edindiğini söyler. Bunlardan birincisi tartışarak düşüncelerini daha açık ve sabit bir şekle sokmak, ikincisi düşüncelerini karşısındakine de kabul ettirmektir. Akçura'ya göre aralarında anlaşmazlığa yol açan temel ayrım zihinlerinin işleyiş farkından kaynaklanmaktadır: "Asıl ihtilaf nazarı tevlid eden mevzulardan ziyade dimağlarımızın tabii temayülüydü. Zannederim onun kuvvetli zekâsı, çok terkibî ve akidevî idi. Benim çatlak kafam tahlil ve intikada meyyaldir."[79]

Akçura'nın, bir anma yazısı olması nedeniyle yumuşak ve saygılı bir tarzda yazmaya çalıştığı bu yazısında, ne kadar üstünü örtmeye ve geçiştirmeye çalışsa da, Gökalp'e yöneltmekten kendini alamadığı eleştirileri bu ayrımdan kaynaklanır. Akçura bir milliyetçi olmakla birlikte, tarihselci, maddeci ve eleştirel bir *science politique* yanlısıdır; Smith'ten, Marx'tan etkilenmektedir. Oysa Gökalp, Alman milliyetçiliğinin babası olan idealist filozof Fichte'ye yakındır; tıpkı onun gibi bireyin önüne toplumu koymakta, "hak yok, vazife var; birey yok, toplum var" demektedir. Akçura, Gökalp'in eğitim, üniversite, propaganda, iktisat ve siyaset alanındaki çalışmalarının Fichte'nin Prusya'daki etkinliğiyle benzerliğini de tespit eder.[80] Ayrıca, Auguste Comte ve Emile Durkheim'dan yola çıkan Gökalp, yeni bir bilim dalı olarak "sosyoloji"ye çok önem vermekte, onu tarih ve *science politique*'den daha önemli görmektedir.[81] Taraftarı ol-

79 Yusuf Akçura, "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar," *Türk Yurdu* 163-4 (Kanunuevvel 1340/Aralık 1924) çevrimyazı bs., cilt 8: 86.

80 A.g.m., 88.

81 Akçura'nın, fazla ileri gitmeden vurgulamaya çalıştığı bu nokta başka araştırmacılar tarafından da saptanır. Kemal Karpat, Gökalp'in *nomotetik* sosyolojisini *diatetik* tarihsel yaklaşımın önüne geçirmesini bir eksiklik olarak değerlendirir: "Gökalp tarihin değersiz, ölüme mahkûm bir ilim kolu olduğunu iddia ederken Osmanlı tarihine de tamamiyle subjektif ve ideolojik bir açıdan bakarak, bugünkü Türk toplumunun ve siyasî yapısının Osmanlı devrinde hazırlandığını görmemiş, görmek istememiştir. Teorilerine konsantre olurken, ya-

duğu Türk ulus-devletini Durkheim sosyolojisine göre yeniden kurmak istemekte ve bu doğrultuda, düşüncelerini hükmedici bir tarzda ifade etmektedir.[82]

Yusuf Akçura, Gökalp'in felsefe ve şiire uygun bir yöntemle çalıştığını söyler ve böylece, bütün yazı boyunca yönelttiği eleştiriler aracılığıyla hissettirdiği ama bir türlü açıkça söyleyemediği şeyin altını biraz daha çizmiş olur: Akçura, Gökalp'in bilimsel olmadığını ima etmektedir. Bu nokta, günümüze kadar gelen Gökalp'le ilgili bütün eleştirel çalışmalarda şu veya bu biçimde vurgulanmıştır.[83] Örneğin Taha Parla, Gökalp'in metodolojisini şu şekilde konumlandırır:

şadığı toplumda olan bazı gelişmeleri de yakalayamamıştır... Görüşümüze göre Gökalp 19. yüzyılın sonunda modern anlamda siyasî nitelikli bir Türk ulusunun ortaya çıktığını anlamış ve ömrünü bu millet oluşumunu incelemeye vermiştir. Ancak Gökalp, modern Türk milletinin doğumu, Osmanlı-Türk toplumunun sosyal yapı değişmeleri, kültürünün ve kimliğinin yeniden oluşumu olgularını bu sosyal yapının tarihî tecrübesi çerçevesinde incelemek yerine Durkheim, Sorel ve başka Fransız sosyolog ve düşünürlerinin teorilerine uyarlayarak yorumlamıştır." Kemal H. Karpat, "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler," Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce. Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (İstanbul: İletişim, 2001), 332.

82 Akçura, a.g.m., 87.

83 Bu eleştiriyi ilk getirenlerden biri Uriel Heyd olmuştur: Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp* (Londra: Luzac, 1950). Bu çalışmanın yakınlarda yapılmış bir Türkçe çevirisi için bkz. Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*, çev. Adem Yalçın (İstanbul: Pınar, 2001). Gökalp'e Heyd'inkinden daha eleştirel ama aynı zamanda daha empatik yaklaşan bir çalışma için bkz. Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp* (Leiden: E. J. Brill, 1985). Bu çalışmanın Türkçe çevirisi için bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Füsun Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.) (İstanbul: İletişim, 1989). Gökalp'in çalışmalarına ve bunlara yönelik yorumlara, *sekülarizm* sorunsalı açısından yaklaşan ve yorumsamacı bir alternatif okuma sunan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Andrew Davison, *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1998). Türkçe çevirisi için bkz. Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: İletişim, 2002). Gökalp sosyolojisine deskriptif yaklaşan iki çalışma için bkz. Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987); Nihat Nirun, *Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981).

Bu şekilde Gökalp, öznel ve nesneli, ideal ve gerçeği, "olan" ve "olması gereken"i birleştirmeye çalışmıştır. Ancak, denklemin her iki yanı da, sosyolojik olarak incelenebilecek toplumsal olgular olarak görülmüştür. Hem Durkheim hem de Gökalp, Comte'çu pozitivist gelenekte yer alırlar, ama onun yüzyılın dönümünde Avrupa'da iyice yaygınlaşmış bulunan materyalist epistemolojili türevlerinden ayrılırlar. Kendi epistemolojisinde pozitivizmden idealizme kaymış olan Gökalp, ideallerin gerçekleşebilmesi için toplumsal koşulları da hesaba kattığından, metodolojisinde hâlâ pozitivisttir. Durkheim gibi o da pozitivist ve idealist gelenekleri birleştirmeye çalışır; sonuçta ortaya çıkan sistem ise pozitivist olmaktan çok idealisttir. Epistemoloji metodolojiye göre daha belirleyici olduğundan, Gökalp'in sistemi "idealist pozitivizm" değil, "pozitivist idealizm" olarak nitelenebilir. Ayrıca Gökalp, bir tür diyalektik "toplumsal idealizm" önermekle, ne ölçüde başarılı olduğu bir yana, hem Kantçı düalizmi hem de Hegelci diyalektik idealizmi aşmaya çalışmaktadır. Tabii bu yaklaşım, Marx'ın tarihsel materyalizminin de karşıtıdır; çünkü Gökalp, gerçek toplumsal ilişkileri değil, toplumsal normları başlangıç noktası yapmaktadır. Marksizm'in ekonomist yorumlarındaki diyalektik materyalizm anlayışından da büsbütün uzaktır.[84]

Gökalp'in sosyolojisinde, Parla'nın deyimiyle "pozitivist idealizm" şeklinde ortaya çıkan ve temelleri Durkheim'a dayanmakla birlikte eklektik bir görünüm sergileyen yaklaşım, Gökalp'in 1913'te başlayan eylemliliğinin doğal sonucudur. Gökalp bu yıllarda bir yandan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi olarak parti içi çalışmalar yürütmekte, hükümete ve cemiyetin çeşitli kollarına yönelik eğitim ve tavsiye metinleri hazırlamakta; bir yandan Balkan Savaşı'nın ardından yeniden yapılandırılmaya çalışılan Darülfünun'da sosyoloji dersleri ver-

84 Parla, *a.g.e.*, 61. Gökalp'in Durkheim'la ilişkisi konusunda daha kısa ama derli toplu bir karşılaştırma için bkz. Hamit Bozarslan, "M. Ziya Gökalp," Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce. Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (İstanbul: İletişim, 2001), 315-316.

mekte; bir yandan vatanseverlik ajitasyonuna yönelik edebî eserlerin hazırlanmasını teşvik eder ve bu alanda kendi de örnekler üretirken, bir yandan da eğitimden ekonomiye, ahlaktan dine uzanan çok çeşitli konularda makaleler yazarak bunları çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlamaktadır.[85]

Gökalp bu kadar kısa sürede bu kadar çeşitli alanlarda at koştururken temel amacı bilimsel uzlaşımlara uygun bir sosyoloji alanı meydana getirmek değil, sosyoloji biliminden güç alan bir "içtimaî mefkûrecilik" yaklaşımını kurumsallaştırmaktır. Bu anlamda Gökalp'in içtimaî mefkûresi, daha *Genç Kalemler* döneminde sözünü ettiği "yeni hayat"ı kurmaktır. Millî temeller üzerinde kurulacak bu yeni hayat ekonomi, aile, estetik, felsefe, ahlak, hukuk, siyaset, kısacası akla gelen her alanda, 1908'le gerçekleşen siyasî inkılâbı tamamlayacak bir "içtimaî inkılâp"tır. Gökalp, 23 Ağustos 1911 tarihli *Genç Kalemler*'de yayınladığı ve Üçüncü Bölüm'de alıntıladığım "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler" makalesinde henüz belirginleşmemiş bir biçimde ele aldığı bu içtimaî inkılâp düşüncesini, Balkan Savaşı'nın ardından yaşanan vatanseverlik ajitasyonu döneminde yeterince geliştiremeyecek ve ancak 1915'ten itibaren, ajitasyona yönelik çabaların *de facto* terk edildiği dönemlerde yeniden ele almaya başlayacaktır. Gökalp'in bu dönemdeki kültürel üretiminin en yoğun yer aldığı ve yankı bulduğu yayın organı ise, 1917'de kendi girişimiyle kurulan *Yeni Mecmua* olacaktır.

Yeni Mecmua'nın kuruluşu

Bu noktada *Yeni Mecmua*'nın kuruluş öyküsüne göz atmak dönemi anlamak açısından yararlı olabilir. Darülfünun'un yeni-

---

85 Gökalp'in yayınlarıyla ilgili olarak, yetersiz olmakla birlikte bu alandaki ilk çalışma için şu kaynağa bakılabilir: Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1949). Bununla birlikte, daha geç bir tarihte hem Gökalp'in eserlerini hem de Gökalp'le ilgili yayınları içeren çok daha kapsamlı bir bibliyografya hazırlanmıştır: İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu, *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası: Kitap-Makale* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971).

den yapılandırılması sırasında Ziya Gökalp aracılığıyla akademik kadroya dâhil edilen pek çok genç isim arasında şair Yahya Kemal de vardı. Yahya Kemal, 14 Ekim 1915'te Garp Edebiyatı Tarihi müderrisliğine (profesör) atanmış[86] ve böylece Gökalp'le yakınlıkları artmıştı. Yaz aylarını Büyükada'da geçiren Yahya Kemal, İstanbul'a geldiğinden beri çok yoğun bir tempoda çalışan Gökalp'i 1916 yazında Büyükada'ya taşınmaya ikna etmişti. Buradaki rahat koşullardan hoşlanan ve hayatında belki de ilk kez bu tür bir yaşama giren Gökalp, adada dinleniyor, Yat Kulübü'nde Yahya Kemal ve İstanbul'dan davet ettiği arkadaşlarıyla buluşarak eğleniyordu. Bu tatil ortamından çok hoşlanan Gökalp 1917 ilkbaharından itibaren yeniden adadadır. Fakat bu kez sadece gönül eğlendirmemekte, dostlarını yeni bir kültür dergisi çıkarma fikrine ikna etmeye çalışmaktadır.

Yahya Kemal, bu dergiye sadece "Mecmua" adını vermeyi önerir ama Gökalp bunun başına bir "Yeni" sıfatı eklemeyi tercih eder. Fakat önemli bir sorun vardır: Bu dergiyi çıkarmaya yetecek kadar paraları yoktur ve buna rağmen hükümete dayanmayan bağımsız bir dergi çıkarmayı istemektedirler. Gökalp, herkes ortaya beşer lira koyarsa dergiyi zorlanmadan çıkarabileceklerini iddia eder. Basım işlerinden anlayanlar bu teklife gülerlerse de, Gökalp'in ısrarları sonucunda razı olurlar.[87]

Gökalp bu teklifini sadece yakın dost çevresiyle sınırlamaz ve Darülfünun'daki genç meslektaşlarını da derginin kuruluşuna davet eder. Örneğin, Mehmet Emin Erişirgil'e, fakülte ve sosyoloji dergilerinin fazla uzmanlaşmış olduğunu, düşüncelerini herkesin anlayabileceği bir biçimde yayınlayabilmek için bir dergi kurmakta olduklarını, beş lira veren herkesin dergi kurucusu olacağını söyler ve onu da bu girişime ortak eder.[88] Ne var ki, Mehmet Emin yirmi gün sonra *Yeni Mecmua*'nın İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi Küçük Talat'ın müdürlüğü altında ve İttihat ve Terakki merkez binası olan Pembe

86 Ayvazoğlu, *a.g.e.*, 432.

87 Beyatlı, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 17-18.

88 Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı*, 110.

Konak'ta,[89] bu işe tahsis edilen bir odada yayınlanmaya başladığını öğrenir ve şaşırır. Yahya Kemal, bağımsız bir dergi çıkartma niyetinden neredeyse tamamıyla İttihat ve Terakki'ye bağlı bir dergi sonucuna varışlarını maddî nedenlere bağlar. Ortaya konan sermaye yetmediğinden, Küçük Talat ve dolayısıyla İttihat ve Terakki düşünce düzeyinde hiçbir şeye karışmamak kaydıyla maddî sorumlulukları üstlenmektedir.[90]

Ziya Gökalp'in maddî yaşamdan kopukluğu herkesçe bilinir. Bu doğrultuda, 1917'nin yüksek enflasyonlu ve kâğıt sıkıntısı çekilen ortamında ortaya konan küçük sermayeyle derginin çıkamayacağını gerçekten tahmin edememiş olabilir. Fakat olayların gelişimi, beş lira sermaye düşüncesini özellikle İttihat ve Terakki'ye mesafeli duran isimleri bu girişime kazanmak adına kullandığı izlenimini de uyandırmaktadır. 1917 yılında *Türk Yurdu* ve diğer Türkçü yayınlar gerilerken, Mısırlı Muhammet Abduh'un yazılarından çeviriler ile Mehmet Akif'in şiirlerini yayınlayan İslâmcı *Sebilürreşad* dergisi gün geçtikçe daha fazla ilgi görmektedir.[91] Bu nedenle, Türkçülüğe yakın olmakla birlikte, İttihat ve Terakki'ye yakın ya da uzak isimleri yeni bir dergi çatısı altında bir araya getirmek, kamuoyu desteğini hızla kaybeden İttihatçı hükümet açısından iyi olacaktır.[92] Bir tür Türkçü konsensüs üzerine kurulacak bu dergide Gökalp kültürel konulardaki görüşlerini yaymak için de uygun bir zemin yakalamış olacaktır.

Yeni Mecmua, 12 Temmuz 1917'den itibaren haftalık bir dergi olarak çıkmaya başlar. 26 Ekim 1918'de, Mondros Mütarekesi'nden birkaç gün önce son sayısı olan 66. sayı yayınlanacaktır.[93] İttihat ve Terakki'nin desteğiyle çıkmakta olduğundan, oldukça imtiyazlı bir dergidir. Derginin orta sayfalarında,

89 Pembe Konak, Cumhuriyet gazetesinin Cağaloğlu'ndaki eski yerindedir. Kırmızı Konak olarak da anılır.

90 Beyatlı, *a.g.e.*, 18.

91 Erişirgil, *a.g.e.*, 110-111.

92 A.g.e., 114.

93 Dergi, 1923 yılı başında İstanbul'da bu kez Falih Rıfkı [Atay] tarafından yeniden yayınlanmaya başlanacak, aynı yılın Aralık ayında 90. sayısıyla yayınına son verecektir.

tarih ve sanat tarihi yazılarına eşlik eden fotoğrafların iyi çıkması için daha kaliteli bir kâğıt kullanılmaktadır. Normal kâğıdın bile zor bulunduğu bir ortamda bu büyük bir ayrıcalıktır. Derginin ardındaki hükümet desteği, gerek o dönemde gerek daha sonraları burada yazan edebiyatçılara büyük paralar ödendiği dedikodularına yol açacaktır.[94]

Yeni Mecmua'nın önemli özelliklerinden biri, az sayıda da olsa muhalif isimleri yazı kadrosuna katması olacaktır. Örneğin 1915-1916'da özellikle Merkez-i Umumî'yle sorunlar yaşayan ve bu nedenle Suriye'ye, Cemal Paşa'nın yanına gitmek zorunda kalan Halide Edib'in *Mev'ud Hüküm* adlı romanı bu dergide tefrika edilmektedir.[95] Fakat dergide yazan asıl önemli muhalif Refik Halit [Karay] olacaktır. *Yeni Mecmua*'nın çıkmaya başladığı sıralarda Refik Halit Bilecik'te sürgündedir; 1913'te, Mahmut Şevket Paşa suikastinin ardından başlayan sürgün hali beş senedir sürmektedir. Sürgüne yollanmasında, İttihat ve Terakki karşıtlığının yanı sıra, özellikle Talat Paşa'ya yönelik alaycı bir eleştirisi etkili olmuştur.[96] 1918 başında *Türk Yurdu*'nda yayınlanan "Boz Eşek" ve "Küs Ömer" başlıklı iki kısa hikâyesi, Talat Paşa'nın zar zor ikna edilmesi ve imza yerine sadece isminin baş harflerini kullanması şartıyla mümkün olabilmişti. Bu sıralarda, Refik Halit'in hükümetten geçici bir süreyle İstanbul'a dönme talebi, ancak Talat Paşa'nın Rusya'yla barış görüşmelerinde bulunmak üzere Brest-Litovsk'a gitmesi ve ona vekalet eden Cemal Paşa'nın izniyle kabul edilmişti.

Ne var ki, Refik Halit'in sade bir Türkçe'yle, Anadolu'daki sı-

---

94 Yahya Kemal, bu görüşü dile getiren romancı Hüseyin Rahmi Gürpınar'a, bunun doğru olmadığını söyler; en iyi yazı ve şiirlere üç kâğıt lira, gençlerin çalışmalarına ise bir buçuk kâğıt lira ödenmektedir. Beyatlı, *a.g.e.*, 18-19.

95 *Mev'ud Hüküm*, 1917 ve 1918'de *Yeni Mecmua*'da tefrika edildikten hemen sonra, 1918'de İstanbul'da yayınlanmıştır.

96 Bir halk adamı olan ve İstanbul'a gelmeden önce gündelik yaşamında geleneksel kıyafetlerle gezmeyi seven Talat Paşa, suikast olayından önce bir resmî toplantıya frak giyerek gidince, Refik Halit bir yazı yazarak, her zamanki heccav üslubuyla "Hırkaya alışanlar birdenbire frak giyerlerse gülünç olurlar," diye yazar. Refik Halit Karay, *Minelbab Ilelmihrab: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen Insanlara Dair Bildiklerim*, Ender Karay (yay. haz.), 2. bs. (İstanbul: İnkılâp, 1992 [1964]), 43-44.

radan insanlar hakkında yazdığı ve daha sonra *Memleket Hikâyeleri* kitabında yer alacak bu kısa hikâyeleri Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin'in dikkatini çekmişti. Aralarında tartışan ve Refik Halit'in Türkçe'yi en güzel kullanan yazar olduğu konusunda karar veren bu ikili, yazarı *Yeni Mecmua*'ya transfer etmeye karar vermişlerdi. Ömer Seyfettin ondan henüz sürgündeyken hikâye isteyecek, Ziya Gökalp de geçici süreyle İstanbul'a döndüğünde sürgün yerine geri yollanmasını engelleyecekti.[97] Refik Halit böylece *Yeni Mecmua*'nın yazı kadrosuna dâhil oluyor ve bir süre sonra derginin ilk sayfasında yer alan "Hafta Musahabesi"ni yazmaya başlıyordu. Böylece, Gökalp ve *Yeni Mecmua* üzerinden, en büyük muhaliflerinden olduğu İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi'nin koruması altına girmiş de oluyordu. Bu koruma onu çeşitli tehlikelerden koruyacak, örneğin henüz basın sansürü kaldırılmadan önce *Yeni Mecmua*'da yayınlayacağı "Harp Zenginleri" yazısı bazı muhtekirleri ve onların koruyucusu olan Topal İsmail Hakkı Paşa'yı çok kızdırdığı halde, *Yeni Mecmua* yazarı olması sayesinde başına bir şey gelmeyecektir.[98]

Ziya Gökalp, en büyük İttihat ve Terakki muhaliflerinden Ali Kemal'in bile *Yeni Mecmua*'da yazmasını istemiş, bunun için Ahmet Refik aracılığıyla onu davet etmiş, fakat Ali Kemal bu daveti reddetmiştir. Gökalp *Yeni Mecmua* döneminde, Türkçe'yi iyi kullandığını düşündüğü, muhalif olsun ya da olmasın bütün yazarların koruyucusu gibidir. Örneğin, *Genç Kalemler* döneminde yeni lisan hareketine şiddetle karşı çıktığı halde, Türkçe'yi kullanışını takdir ettiği ve 1913'ten itibaren Türkçü cepheye çekmeye çalıştığı Yakup Kadri[99] savaş yıllarında verem olunca, İsviçre'de tedavi olması için Merkez-i Umumî'yi Gökalp ikna etmiş ve masrafları hükümete karşılatmıştır.[100]

1911-1915 arasında amansız bir İttihatçı olan, İttihatçı ol-

97 Alangu, *Ömer Seyfettin*, 366-367.

98 Nihat Karaer, *Tam Bir Muhalif: Refik Halid Karay* (İstanbul: Temel, 1998), 51-52.

99 Hasan Ali Yücel, *Edebiyat Tarihimizden*, 2. bs. (İstanbul: İletişim, 1989 [1957]), 233.

100 Ayvazoğlu, *Bozgunda Fetih Rüyası*, 245.

mayanlara adeta kin duyan Gökalp'te 1917-1918'de görülen bu büyük değişim, İttihat ve Terakki'de görülen değişimle de doğru orantılıdır. Matbuata yönelik baskı ve sansür yaklaşımı özellikle 1918'de iyice hafifleyecek ve 11 Haziran 1918'de sansür resmen kaldırılacaktır; bunda iç ve dış siyasal konjonktürün oldukça büyük bir payı vardır.[101] Gökalp'in de bu değişimden etkilendiğini ya da belki bu değişimi etkilediğini düşünmek yanlış olmaz. Savaş toplumda daha fazla ve olumsuz yönde iz bırakmaya devam ettikçe, ne kadar normatif olursa olsun bu toplumu ele alan bir sosyoloji alanını kurmaya çalışan Gökalp, hükümete verdiği destek doğrultusunda Turancı ve İslâmcı bir yayılmacılık anlayışından, daha gerçekçi ve içinde yaşadığı toplumsal koşulları geliştirme yanlısı bir anlayışa evrilmiştir. Her ne kadar özellikle Enver Paşa'dan kaynaklanan ve Rus Devrimi'nin ardından gelen Kafkasya fütuhatına olumlu bir gözle bakmaya devam ederse de, artık öncelikle var olan sınırlar içindeki toplumu geliştirme yanlısıdır.[102] Hal böyle olunca, kültürel alanda yer alan aydınları, siyasal ayrış-

101 Ahmet Emin Yalman, anılarında sansürün kaldırılmasıyla ilgili konjonktürü şöyle yorumlar: "11 Haziran 1918'de sansürün resmen kaldırılmasının başlıca sebebi, bozuk işlerin münakaşasına fırsat vermekten ziyade yeni arazi iddialarının kavgasını basında yürütmekte hür bir hale gelmekti. Sansür devam etseydi ve gazetelerin yayınları hükümetin mesuliyeti altında bulunsaydı, böyle bir şey yapmaya imkân bulunamayacaktı. Çoktan beri gazetecilikten uzak düşen ve ihtikârın önlenmesine ait teşkilatla uğraşan Hüseyin Cahit, kaleme sarılmış, Bulgaristan'ın Romanya'da kazandığı ve Yunanistan'ın diğer taraflarında kazanacağı araziye karşılık, Batı Trakya'nın Türkiye'ye verilmesi fikrini ortaya atmıştı. Kafkasya'da ise Almanların bilhassa Bakü petrolleri hakkındaki emelleri, Yeni Turan davasına karşı bir tehdit sayılıyordu. Gazeteler bu sebeple Almanya'ya karşı hücumlar açmakla beraber, Türk ve Almanya temsilcileri ve birlikleri arasında Kafkasya'da çatışmalar da eksik olmuyordu." Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 1, 300.

102 Gökalp'in İttihat ve Terakki içinde özellikle Talat Paşa'ya yakın olması beklenir, ama "kahraman" ve "dâhi" kavramlarına atfettiği anlamlar doğrultusunda özellikle Enver Paşa'ya büyük bir saygısı ve bağımlılığı vardır. Yahya Kemal, savaşın son senesinde, Enver Paşa nedeniyle aralarında geçen şiddetli bir tartışmayı anlatır. Beyatlı, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 59-60. Aynı yazar, 25 Eylül 1917'de yazdığı bir günlük yazısında, kendisine Rus Devrimi'nden yola çıkarak, işlerin yolunda gittiğini, İtilaf'ın çökmesiyle her şeyin yoluna gireceğini ve bunun, Osmanlıların yaptığı son savaş olacağını ifade eden birinden bahseder. Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim...*, 142-143. Ayvazoğlu, bu kişinin Ziya Gökalp olduğunu iddia eder. Ayvazoğlu, *Bozgunda Fetih Rüyası*, 270.

malara aldırış etmeden ortak ve belirgin hedeflere yönlendirmek temel amaçlarından biri olacaktır. *Yeni Mecmua* bu amaca ilerleyişin zeminini oluşturur ve muhalif isimlerin burada yer almalarının sağlanmasını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Yeni Mecmua, Gökalp sosyolojisinden kaynaklanan "tesanütçülük" (solidarizm), "halkçılık" ve "Türkçülük" akımlarını özellikle kültürel üstyapıyla ilgili alanlarda geliştirme ve yaygınlaştırmayı amaçlar.[103] Dergide sosyoloji, ahlak, ekonomi, pedagoji, felsefe, edebiyat tarihi gibi alanlarda yazılar yazan Halim Sâbit, Necmeddin Sadık [Sadak], Mehmet Emin [Erişirgil], Tekin Alp, Ahmet Emin [Yalman], M. Zekeriya [Sertel], M. Fuat [Köprülü] gibi isimler Gökalp kavramlarını değişik açılardan ele almaya ve geliştirmeye çalışırlar. Bunların bir kısmı Gökalp'in Darülfünun çevresindendirler. Gökalp'in milliyetçi sosyolojisinde yer alan temel kavramları ve bunların adı geçen *Yeni Mecmua* yazarlarındaki yankılarını burada ayrıntılı olarak tartışmak mümkün değil. Bunun yerine, aşağıda *Yeni Mecmua*'nın, 18 Mart 1915'teki Çanakkale Deniz Savaşı'nı anma vesilesiyle 1918'de yayınladığı *Çanakkale Özel Sayısı*'nı inceleyecek ve *Yeni Mecmua* çevresinin Birinci Dünya Savaşı'nı Gökalpçı açıdan nasıl değerlendirdiğine yoğunlaşacağız.

103 Bu akımları genelde "Meşrutiyet sosyolojisi", özelde Ziya Gökalp ve *Yeni Mecmua* çevresinde tartışıp açıklayan bir çalışma için bkz. Zafer Toprak, "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu," Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce. Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (İstanbul: İletişim, 2001), 310-327. Gökalp'in millî içtimaiyat alanına bakışını kendi kaleminden çok iyi özetleyen ve Dünya Savaşı yılları içerisinde İttihat ve Terakki vilayet örgütlerinde eğitim aracı olarak kullanılmak üzere yazdığı "Millî İçtimaiyat" başlıklı bir genelge için bkz. Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1949), 74-84. Bu kitapta Duru, Gökalp'in, bunun gibi cemiyet içinde kullanılmış ve yayınlanmamış başka genelgeleri ve Darülfünun'da halka açık olarak verdiği "Amelî içtimaiyat" derslerinin notlarını da yayınladığını iddia eder. Ne var ki, Gökalp çok yazan ve yazdıklarını genellikle yayınlayan biriydi. Nitekim yukarıda adı geçen genelge aynı başlıkla *İçtimaiyat Mecmuası*'nın 2. sayısında, 1917'de yayınlanmıştır.

Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi

Yeni Mecmua, yayınlanmaya başladıktan bir sene sonra, 1918'de bir "Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi" yayınlamıştır. Küçük Talat'ın önsözü, Sultan Reşat'ın Çanakkale müdafaasıyla ilgili gazeli ve Yahya Kemal'in buna yazdığı tahmis dışında 69 parça çalışma (şiir, tarih, anı, öykü, mensure, mülakat vb.) içerir.[104] Özel sayının kapağında ya da içerisinde hangi ay yayınlandığına dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat birtakım ipuçlarından yola çıkarak bunu yaklaşık olarak tahmin etmek mümkündür. Her şeyden önce, özel sayıda yer alan bazı eserlerin sonuna, yazarları tarafından tamamlanma tarihi kaydedilmiştir. Bu tarihler genellikle Şubat ayını gösterir. Nitekim özel sayı, özel bir tarihi, Çanakkale Deniz Savaşı'nın kazanıldığı 5 Mart 1331/18 Mart 1915'i anmak üzere yayınlanmaktadır. Muhtemelen derginin yazı heyeti, 1917 sonu ya da 1918 Ocak ayında böyle bir özel sayı çıkarmaya karar vererek, çeşitli edebiyat ve kültür adamlarından yazı isteğinde bulunmuştur. Bu doğrultuda, yazarların büyük bir kısmı Şubat ayı içerisinde yazılarını tamamlayarak dergiye ulaştırmışlardır.

Ne var ki, dergide daha geç tarihli çalışmalar da mevcuttur. Bunların en geç tarihlisi, Hüseyin Rahmi [Gürpınar]'ın "Ali'nin Şehadeti (Veda Ederken)" başlıklı şiiridir.[105] Şiirin sonunda 11 Nisan 1918 tarihi mevcuttur. Belli ki, özel sayı gecikmeyle yayınlanabilmiştir. Nitekim Küçük Talat'ın yazdığı önsözde bu duruma değinilmektedir: "Bundan başka iyi cinsten kâğıt tedarik etmek ve mürettip bulmak müşkülatı karşısında kaldığımız için hem nefis olmadı hem de vaad edilen vakitte neşredilemedi."[106] Bu ipuçlarından yola çıka-

104 Metinden alıntılar şu yayından yapılacaktır: Abdurrahman Güzel, yay. haz., *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın özel sayısında neşredilen Çanakkale Savaşları üzerine değerlendirmeler]* (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 1996). Eserde "özel sayı" anlamına gelen "nüsha-yı mahsusa" ifadesi yerine "nüsha-yı fevkâlâde" ifadesinin kullanılması ilginçtir. Yazının devamında, kolaylık olması için özel sayı deyimi kullanılacaktır.

105 Hüseyin Rahmi [Gürpınar], "Ali'nin Şehadeti (Veda Ederken)," *Çanakkale*, 329-331.

106 Mehmet Talat, "Birkaç Söz," *Çanakkale*, X. Gerçekten de savaşın son dönem-

rak özel sayının en erken Mayıs 1918'de yayınlandığı sonucuna varabiliriz.[107]

Özel sayıda on sekiz şiir ve on kısa öykü yer alır. Temelde milliyetçilik ve vatanseverlik duygularıyla yazıldığı belli olan bu edebî ürünler, 1918 yılındaki Osmanlı-Türk edebiyat ortamında görülen çeşitlilik ya da uyumsuzluklardan izler de taşımaktadır. Kimi eserler daha ağır bir Osmanlıca'yla yazılırken, kimilerinde daha sade bir dil kullanılmıştır; şiirlerin bazıları aruzla yazılmışken bazıları hece veznindedir; bazı şiir ve öykülerde Türk milliyetçiliği ve Turancılık izleri bulunurken, bazıları Osmanlı kimliğini vurgulamaya devam etmektedirler.[108]

Özel sayıyı ilginç kılan bir diğer önemli özelliği ise, Çanakkale müdafaası etrafında çok çeşitli konularda yazılar içermesidir. Çanakkale Savaşı'nın tarihini anlatan, eski tarihe uzanan, coğrafyadan bahseden uzun çalışmalar mevcuttur. Ruşen Eşref'in benzeri pek bulunmayan, Çanakkale gazileriyle mülakatları da bu bapta anılmalıdır. Ruşen Eşref, sıradan erden çeşitli rütbede subaylara kadar altı askerle mülakat yapmıştır; bunların al-

---

lerinde kâğıt sıkıntısı vardır. Hükümetin yayınladığı temel propaganda yayını olan *Harp Mecmuası* bile son aylarda kalitesiz kâğıda basılmaktadır. Nitelikli işgücü ise savaş boyunca eksikliği hissedilen bir şeydir. Ahmet Emin Yalman'ın iddiasına göre, matbuat alanında yazarlar ve muhabirler savaş boyunca büyük gelir kaybına uğrarken, iyi örgütlenmiş bir meslek dalı olan müretteplpler maaşlarında önemli artışlar sağlamışlardır. Yalman, *Turkey in the World War*, 152.

107 *Nüsha-yı Fevkâlâde*'nin ne zaman çıktığına dair kesin bir tarih verilip verilmediğini anlamak için *Yeni Mecmua* koleksiyonunu taradığımda şu durumla karşılaştım: Derginin 25 Nisan 1918 tarihli sayısında şöyle bir duyuru vardı: "Abonelerimize. Türk kahramanlığının Çanakkale'de kan ve ateşle yazdığı hamaset destanını milletin hatırasında daima yaşatmak maksadıyla *Yeni Mecmua* tarafından tertip edilen hatıranâmenin tab'ı ikmal edilmek üzeredir. Bundan edinmek isteyen abonelerimize bir suhulet olmak üzere yakında fiyatını bildireceğiz. Hatıranâme mahdut miktarda basıldığı cihetle, isteyen abonelerimizin derhal idarehaneye müracaatları muktezidir." *Yeni Mecmua* 2-42 (25 Nisan 1918): 288. Bu duyuru, derginin 42 ve 43. sayılarında da aynen çıkıyor, 16 Mayıs tarihli 44. sayıda ne duyuru ne de başka bir bilgi yer alıyor, fakat 23 Mayıs tarihli 45. sayıda eserin –bir tarih verilmemekle birlikte– yayınlanmış olduğu bildirilip birtakım yanlışlar tashih ediliyordu. *Yeni Mecmua* 2-45 (23 Mayıs 1918): 376. Buradan yola çıkarak *Nüsha-yı Fevkâlâde*'nin Mayıs ortalarında yayınlanmış olduğunu söyleyebiliriz.

108 Bu konu Beşinci ve Altıncı Bölümlerde daha ayrıntılı incelenecektir.

tıncısı Mustafa Kemal'dir.[109] Ali Ekrem Bolayır'ın, *Ordunun Defteri* başlıklı, 1920'de yayınlanacak kitabından öykü, şiir ve asker mektupları örnekleri de bu sayıda yer almıştır.[110] Musa Süreyya'nın askerlikte kullanılacak marş ve şarkıların hazırlanması konulu "Asker Türküsü", Vahid'in savaşın resim alanına yansımasını ele aldığı "Sınaat-i Nakş ve Tebîd-i Mefâhir" başlıklı yazısı ve Halil Edhem'in "Harb-i Umumî'de Antika Eşya-yı Nefîse Ticareti" başlıklı, savaşın antika eşya ve müzecilik alanlarına yansıması konulu yazısı önemli bilgiler içermektedir. Fakat özel sayıyı asıl önemli kılan özelliği, Çanakkale müdafaasının anlamını irdeleyen bir dizi yazıdan kaynaklanmaktadır.

Nüsha-yı Fevkâlâde *neden çıkmıştı?*

Bu özel sayıya neden gereksinim duyulduğunu, dergi müdürü Mehmet Talat'ın "Birkaç Söz" başlıklı önsözü kısa ama anlamlı bir biçimde açıklar. Talat, yazısına savaş edebiyatından bahsederek başlar. Savaşan milletlerin düşünür, şair ve sanatçıları "kahramanlık ve fedakârlık destanları" üretmektedirler. Bu

109 Bu mülakatların, Mustafa Kemal'i içermeyen bir edisyonu için bkz. Ruşen Eşref Ünaydın, *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler Ki* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960). Ruşen Eşref'in Mustafa Kemal'le yaptığı bu mülakat, daha sonra pek çok kez yayınlanmıştır. Bu mülakat ilk kez 1930'da Latin alfabesiyle yayınlanmıştır. Türk Dil Kurumu, yakın bir tarihte Ruşen Eşref'in bütün eserlerini yeniden yayınlamıştır. Mustafa Kemal'le mülakat ve *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler Ki* dizinin şu cildinde bulunabilir: Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri. Röportajlar II*, Necat Birinci ve Nuri Sağlam (yay. haz.) (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002). Türkiye'nin yakın tarihindeki savaşlara katılanlara yönelik sözel tarih çalışmaları çok sınırlıdır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sadece Çanakkale gazilerini içeren bu türden bir çalışma için bkz. Nail Ekici, Derman Bayladı ve Mahmut Alptekin, yay. haz., *Cumhuriyete Kan Verenler* (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973).

110 Ali Ekrem [Bolayır], *Ordunun Defteri* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336 [1920]). Osmanlı ordusunda okuryazarlık oranının düşüklüğü doğrultusunda, sıradan askerin savaş deneyimine yönelik önemli bir kaynak türü olan asker mektupları Türkçe'de yok derecesindedir. Bu konuda çeşitli anılardan yararlanan yarı kurmaca yarı inceleme bir çalışma için bkz. Necati İnceoğlu, *Siper Mektupları* (İstanbul: Remzi, 2001). Tamamıyla arşiv belgelerine dayanan, Savunma Bakanlığı, Genelkurmay ve Ktzılay arşivlerinden yararlanan bir derleme için bkz. Hülya Yarar ve Mustafa Delialioğlu, yay, haz. *Cepheden Mektuplar* (Ankara: Millî Savunma Bakanlığı, 1999).

savaş edebiyatının amacını savaşın devamı için gereken duygusallık ve coşkunun artırılması olarak gören Talat, savaşın aldığı halin bunu gerektirdiğini söyler ve Fransa'yı örnek verir. Fransa'nın, bütün başarısızlıklarına rağmen savaşa devam etme gücü bu edebiyattan kaynaklanmaktadır. Bunun en iyi örneği de, Fransızların Alman ordusunu durdurmayı başardığı ve batı cephesini dört yıllık bir kilitlenmeye dönüştüren Eylül 1914 tarihli "Marne Meydan Muharebesi" için üretilenlerdir.[111] Talat bu noktada sözü Osmanlı'ya getirerek, Galiçya ve Dobruca'yı örnek gösterir ve savaş edebiyatının bizdeki eksikliğini saptar. Özellikle Çanakkale müdafaası Marne Savaşı'ndan çok daha değerli olduğu halde, edebiyata yeterince yansımamıştır.

Çanakkale müdafaasının üstünlüğü Talat'a göre şuradan kaynaklanmaktadır: "Çanakkale, Çar ve Moskof şirret ve tasallutunu, gayz ve kinini parçaladı; şarkın ebedî halâsına mübeşşer oldu. Göğün, güneşin necib ve nezih evlatlarına hürriyet ve istiklâlin altın tacını bahş etti ve sonra beşeriyete karıştı."[112] Bu alıntının yardımıyla anlıyoruz ki, bu önsöz de, bu özel sayı da Rus Devrimi ve bunun sonucunda Rusya'nın savaştan çekilip Türk ordularının Kafkasya'ya girişiyle ilgilidir. Türk kaynaklarına göre bu devrime yol açan nedenlerin başında Çanakkale Savaşları gelmektedir. "Hürriyet ve istiklâle kavuşan göğün, güneşin necib ve nezih evlatları" da Rus boyunduruğundan kurtulan tüm Türklerdir.

Savaş edebiyatının gerekliliğini ve eksikliğini İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] da, "Çanakkale Müdafaası Nedir?" başlıklı yazısında vurgular. Bu yazı, Talat'ın önsözüne nazaran daha kapsamlı bir biçimde Çanakkale'nin önemini açıklamayı amaçlamaktadır. İsmail Hakkı'ya göre Çanakkale büyük zaferdir, milletin yaşamasını sağlamıştır, İstanbul'u kurtarmıştır, okumuş ya da öğrenci gençliğin gerçekleştirdiği bir müdafaadır, "vü-

111 Marne Muharebesi'nin özlü bir anlatımı için bkz. Marc Ferro, *The Great War*, çev. Nicole Stone (Londra ve New York: Routledge, 2002), 55-62. Fransız entelektüellerinin savaşa verdikleri destek konusunda kapsamlı bir çalışma için bkz. Martha Hanna, *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers during the Great War* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996).

112 Mehmet Talat, a.g.m., IX.

cudun fenne" karşı duruşudur, Türk'ün inadının düşmanların inadına galebesidir, millî moral kazandırmıştır, Balkan'ın lekesini silmiştir ve yarattığı gurur sayesinde hukuk ve ekonomi alanlarında inkılâplar yapılabilmiştir. Bütün bunları sıralayan İsmail Hakkı yazısını şöyle sona erdirir:

> Çanakkale müdafaası yapılmış, kazanılmıştır. Lakin vazife yalnız askerler ve kumandanlar için bitmiştir. Bizim için bitmemiştir, başlamamıştır bile. Herkes bilsin ki Bahr-i Sefid mezarına kanlarını akıtanlar ölmek için ölmediler. Hep bu tarih, bu namus ve fazilet tarihi için öldüler. Onların kan borcunu ödemek lazım... Şairler destanlarını yapsınlar, ressamlar levhalarını çizsinler, heykeltıraşlar timsallerini yaratsınlar, muharrirler hikâyelerini yazsınlar, sağ kalanları rahmet okusunlar...[113]

Burada üslup farklıdır, ama İsmail Hakkı da, tıpkı Küçük Talat gibi, bu zaferin temsiline ya da daha doğrusu anılmasına duyulan gereksinimi vurgulamaktadır. Sanatçıların, yaşananları sanatlarıyla temsil ederek anlam kazandırmaları ve böylece unutulmamasını sağlamaları gerekmektedir.

Raif Necdet, "Vatana Hitap" başlığıyla yayınlanan ve Çanakkale kahramanlarına ithaf ettiği duygusal ve edebî yazısında, zaferin büyüklüğünü vurgulamak için geçmişe ve geçmişin siyasî/askerî hayal kırıklıklarına, kayıplarına değinmektedir. Bütün bir yüzyıl maddî-manevî kayıplarla ilerlemiş, Balkan hezimetiyle vatan yok olma sınırına gelmiştir. Çanakkale bu kötü gidişi durdurmuştur. Çanakkale sadece vatanı kurtarmakla kalmamış, aynı zamanda Rus Devrimi'ne de yol açarak "millî ve mevzii" bir başarı olmaktan çıkıp, "beşerî ve cihanî" bir etkiye yol açmıştır.[114] Bu açıdan, Çanakkale kahramanları iki kat kahramandır. Onların 1915'teki kahramanlıkları sayesinde, Brest-Litovsk'ta Osmanlı için kazançlı barış antlaşması (3 Mart 1918) sağlanabilmiştir. Fakat Raif Necdet bu kadarla yetinmez ve duygusal yaklaşımıyla, Çanakkale müdafaasının başka nelere yol açtığını da sıralar: Ruhen, ilmen, iktisaden mesut ve pür-

113 İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], "Çanakkale Müdafaası Nedir?" *Çanakkale*, 120-121.
114 Raif Necdet, "Vatana Hitap," *Çanakkale*, 108.

hayat vatan.[115] Bu, 1918 için fazla iyimser ve propagandaya kaçan bir yorumdur.

Bir başka değerlendirme denemesi "Darülfünun Tarih-i Felsefe Muallimi" Mehmet Emin [Erişirgil]'in, "Çanakkale Hamaseti ve Medeniyet" başlıklı yazısında görülür.[116] Mehmet Emin'in bu yazısı önemli bir yazıdır; çünkü Mehmet Emin, Gökalp'in üniversiteye dâhil ettiği ve daha sonra cumhuriyete devrolacak milliyetçi akademisyenler çevresine dâhildir. Bu grup konularına yaklaşımlarında Gökalp sosyolojisinin etkisi altındadır. Nitekim Mehmet Emin de, yazısının başlarında, Çanakkale başarısını Gökalp'in "mefkûre" kavramı doğrultusunda açıklar. Askerlerde bu mefkûre mevcut olduğu için bu başarı kazanılmıştır ve bu mefkûrevî başarı, Raif Necdet'in değerlendirmesine benzer bir biçimde, sadece ulusal değil uluslararası bir başarıdır. Mehmet Emin'e göre, Çanakkale Türklerin medeniyete yaptığı bir katkıdır. Herhalde buradaki yola çıkış noktası da Rus Devrimi olmaktadır.

O dönemde hem gazetecilik hem de Darülfünun'da hocalık yapan Ahmet Emin [Yalman] da, "Yaşamamızın Hikmeti" başlıklı yazısında, konuya yine Gökalpçi bir çerçevede yaklaşır.[117] Bütün olumsuz koşullara rağmen bu savaş kazanılmıştır ve bunun yegâne nedeni fedakârlık bilincidir. Ahmet Emin'e göre, fedakârlık bilinciyle doğan millî kuvvet, Çanakkale sayesinde tam olarak ortaya çıkmıştır. Şimdi yapılması gereken, yaşamamızı sağlayan Çanakkale'den ders alarak kendimizi sevmemiz ve olumlu yanlarımızı görerek millî bir yolda ilerlemektir.

Özel Sayı'da yer alan Gökalpçi değerlendirme yazılarının en ilginçlerinden biri M. Zekeriya [Sertel] imzasıyla yayınlanan "Çanakkale Harbinin Psikolojisi" başlıklı yazıdır.[118] Bu yazı, diğerlerinden daha uzun ve daha bilimseldir. İlginç tespitler ve karşılaştırmalar sunar; Gökalp'in mefkûre kavramını çok başa-

115 A.g.m., 109.

116 Mehmet Emin [Erişirgil], "Çanakkale Hamaseti ve Medeniyet," *Çanakkale*, 129-130.

117 Ahmed Emin [Yalman], "Yaşamamızın Hikmeti," *Çanakkale*, 140-141.

118 M. Zekeriya [Sertel], "Çanakkale Harbinin Psikolojisi," *Çanakkale*, 307-311.

rılı bir biçimde uygular. M. Zekeriya yazıya gayet iddialı bir biçimde girer. Ona göre Dünya Savaşı eski savaşlardan farklıdır ve Türkler bu savaşa tam anlamıyla sadece Çanakkale ve Galiçya'da dâhil olmuşlardır.

M. Zekeriya, Dünya Savaşı'nın üç önemli özelliğini sıralar ve açıklar. Dünya Savaşı, eski savaşlardan farklı olarak cesaret ve kahramanlığı ikinci dereceye düşürmüş, teknolojiyi ön plana çıkarmış ve geleneksel istihkâmları önemsizleştirmiştir. Artık yüz yüze dövüş bırakılmış, askerler yeraltındaki siperlerinden birbiriyle savaşmakta ve cepheden çok uzakta konuşlanan kumandanlarca yönetilmektedir. Teknolojik yenilikler savaşan tarafların başarı ve başarısızlığını belirlemektedir. Eski tip kale ve istihkâmlar savunma güçlerini yeni teknolojinin ürünü olan güçlü toplar ve diğer silahlar karşısında yitirmiştir.

Bununla birlikte, M. Zekeriya eski savaşlara göre değişmeyen bir noktayı, maneviyatın önemini vurgular. Almanlar, sayıca düşmanlarından daha az oldukları halde, güçlü maneviyatları ve mefkûreleri sayesinde düşmanlarının vatan toprağına ayak basmasını engelleyebilmişlerdir. Modern savaşın gerektirdiği özellikler, Çanakkale Savaşı sırasında Türklerde yoktur; fakat Almanlarda bulunan ve İtilaf devletlerinde bulunmayan maneviyat ve mefkûre anlayışı mevcuttur. Çanakkale Savaşı sırasında Türk ordusu dinî ve manevî duygular açısından yekvücuttur; atalarından kalan bir toprağı ve devletinin başkentini savunmaktadır. Ortak kan ve lisan bağları orduyu tek bir mefkûre etrafında toplamakta ve fertleri silerek milleti ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle, Türk ordusunda korkaklık ve çıkarcılık görülmemiştir. Bu güçlü maneviyatın en önemli belirleyicilerinden biri de din olmuştur. M. Zekeriya'ya göre, Çanakkale Savaşı iki önemli şeyi göstermiştir: Maneviyatın modern savaşta da etkin olduğunu ve Türk'ün mefkûre sahibi olduğunu.

Yine Gökalp çevresinden olan Necmeddin Sadık [Sadak] da, "Çanakkale'nin Terbiye Kuvveti" başlıklı yazısında benzer bir noktayı vurgulamaktadır. N. Sadık konuya tamamen *ulusal imgelem* noktasından yaklaşır. Büyük kahramanlar ve kahramanlık menkıbelerinin önemini saptayarak başladığı yazısında, ön-

celikle Gökalp'in mefkûre kavramını açımlar. Büyük kahramanlar, sıkıntılı dönemlerde ortaya çıkar ve tüm ulusun mefkûrelere yönelmesinde örnek oluştururlar. Bu doğrultuda, Çanakkale Savaşı güçlü düşmanın yenilmesi, Rus Çarlığı'nın yıkılması ve payitahtın kurtulması gibi önemli somut başarılara yol açmıştır; fakat asıl katkısı başka yerdedir: "Fakat Çanakkale'nin bu harpte bize kazandırdığı daha büyük, daha ölmez hazineler vardır ki o da bu müdafaanın yarattığı kahramanlar, millî kahramanlık menkıbeleridir. Bu nokta-i nazardan da umumî harbin bize en büyük iyiliği, Çanakkale muharebesi olmuştur diyebiliriz."[119] Balkan Savaşı'nın yarattığı moral bozukluğu ve güvensizliği Çanakkale'nin sildiğini belirten N. Sadık, yine bir Gökalp kavramı olan "millî seciye"ye göndermede bulunarak, bunun en iyi biçimde Çanakkale'deki kahramanlıklarda göründüğünü söyler. Bu nedenle, 5/18 Mart "büyük mefkûre bayramı"dır ve savaşan kuşağın kendisinden sonra gelecek kuşaklara en büyük hediyesidir.[120]

Özel sayıda yer alan, Çanakkale'nin anlam ve önemini açıklamaya yönelik yazılarda ortak noktalar görmekteyiz. Neredeyse bütün yazarlar Çanakkale'nin yol açtığı maddî ve somut başarıları övünçle ortaya koyuyor, fakat manevî sonuçların çok daha önemli olduğunda ısrar ediyorlar. Bu ısrarlarındaki temel dayanak noktaları ise, Ziya Gökalp'in milliyetçi sosyolojisi ve özellikle mefkûre kavramı oluyor. Yine hemen hemen hepsi, bu manevî başarıların düşünsel, sanatsal ve edebî olarak işlenmesi gerekliliğini vurguluyor ve o ana kadarki çabaları yetersiz buluyorlar. Benzer düşünceleri vurgulayan bu yazıların, *Yeni Mecmua*, Darülfünun ve dolayısıyla Gökalp'in çevresinde toplanan genç aydınlarca üretildiği anlaşılıyor. Millî kimliğin ve millet bilincinin oluşumunda imgelemin önemini kavramış olan bu aydınlar, Millî Mücadele'nin ardından kurulacak yeni rejimde de, işgal edecekleri mevkilerde bu imgelemin oluşumu ve gelişimi için çaba harcayan çalışmalar yapacaklardır.

Görüldüğü gibi, *Yeni Mecmua*'nın Çanakkale özel sayısı, da-

119 Necmeddin Sadık [Sadak], "Çanakkale'nin Terbiye Kuvveti," *Çanakkale*, 327.
120 A.g.m., 328.

ğınık olmakla birlikte genelde Dünya Savaşı, özelde Çanakkale Savaşı konusunda çok önemli malzemeler içermektedir. Savaşın son yılında, işler oldukça kötü giderken, kamuoyunun moralini düzeltmek için yayınlanan bu anma sayısı, ilhamını Rus Devrimi ve Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesini sağlayan Brest-Litovsk Antlaşması'ndan almaktadır. Bu olumlu olaylar aracılığıyla, Çanakkale Savaşı yeni bir anlam kazanmaktadır. Bu sayı, anma anlarının olayın salt kendisi için yapılmadığını, geçmişi anma vesilesiyle şimdide olup bitenlere yönelik bir müdahalede bulunulduğunu göstermektedir. Bu sayıda yer alan malzemenin çeşitliliği bu amacın çok da iyi planlanamadığının göstergesidir. Fakat var olan ekonomik, siyasî ve askerî sıkıntılar arasında böyle bir çabaya girilmesi bile olumlu bir durumdur. Savaşın son senesinde Çanakkale'ye yönelik böyle bir çabanın, Çanakkale'nin Millî Mücadele'ye örnek alınmasında katkısı olduğunu da düşünebiliriz. Bu savaşta olumlu şeyler de olduğu, Türklerin başarılı ve kahramanca şeyler yaptıkları böylece kamuoyuna bir kez daha anımsatılmış olmaktadır.

İkircimli 1918: Millî kültürü Anadolu'yla sınırlamak ya da Turan'a açmak

Ziya Gökalp, 1917'de artık Turan hayalini *de facto* terk etmiş, normatif sosyolojisinin gerektirdiği doğrultuda, içinde yaşamakta olduğu toplumun millî kültürünü geliştirmeye yönelmişti. Gökalp'in, konularına normatif yaklaşımı her konuda sürekli olarak sınıflayıcı tanımlar üretmesine yol açıyor ve yazılarında bir yandan yeni kavram tanımlamaları yaparken, bir yandan da daha önceden ürettiği kavramları yeniden tanımlayarak zenginleştirmeye çalışıyordu. Bu yaklaşım, milliyetçiliğiyle bağlantılı olarak *alterist* (ötekici) bir söylem içerisinde gelişiyordu. Gökalp'in kavramları genellikle birinden birinin tercih edildiği ikili karşıtlıklar olarak ortaya çıkmaktaydı: hars-medeniyet, örf-anane, içtimaî vicdan-ferdî vicdan, mefkûre-mevhume. Bu ikili karşıtlıklardaki ilk kavramlar bize ait olduğu için korunması ve geliştirilmesi gereken, ikinci sırada-

ki kavramlar ise tamamıyla bize ait olmadığı için dikkatle yaklaşılması gereken kavramlardı. Bunlar tamamıyla dışlanmıyor, ama hep birincilerin tercih edildiği ya da önemli olduğu vurgulanıyordu.[121]

Bu yaklaşım doğrultusunda, 1912-1913'te kamuoyunda yaygınlık kazanan Turancılık artık Gökalp'in düşünce sisteminde neredeyse görünmez olmuştu. Zaten 1917 Şubat Devrimi'ne kadar, doğudaki Rus cephesindeki gelişmeler de Turan hayalini tamamen yersiz kılacak kadar olumsuzdu; Ruslar neredeyse bütün Doğu Anadolu'yu işgal etmiş durumdaydılar. Diğer cephelerden de artık ufak da olsa olumlu haberler gelmez olmuştu. Bir yandan da, bütün dünyada olduğu gibi savaşın uzaması ve sona erecek gibi görünmemesi halkın moralini bozuyordu. Gökalp biraz da bu yüzden, millî içtimaiyatı halkla seçkinlerin arasını yapacak, birlik ve bütünlüğü sağlayacak bir sanat ya da *marifet* olarak düşünüyordu. Yukarıda incelenen *Yeni Mecmua Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi*'nde gördüğümüz değerlendirmeler biraz da bunun yansımasıydı. Gökalp sosyolo-

121 Ziya Gökalp'te özellikle hars-medeniyet ayrımında görülen ve ölümünden sonra özellikle Türk sağına ait söylemlerde yeniden üretilen ve temellük edilen bu ötekici yaklaşımın sadece Türk milliyetçiliğine özgü olmadığı, Partha Chatterjee'nin Hint milliyetçiliği üzerine çalışmalarında açıkça görülebilmektedir. Chatterjee, milliyetçi söylemdeki "biz-onlar" ayrımının "tematik-problematik" kavramsal çerçevesi içersinde semptomatik bir okumasını sunar. Bu okumadaki eleştirel yaklaşım, Gökalp'te de sorunsuz bir biçimde var olduğu varsayılan milliyetçi evrim yaklaşımının, uygulama aşamasında ne gibi çıkmazlarla karşılaşacağı ve ne tür sorunlara yol açacağı konusunda ışık tutucudur. Gökalp'i ve Türk milliyetçiliğini Chatterjee'nin yaklaşımı doğrultusunda yeniden değerlendirmek verimli olabilir. Ne var ki, bu türden bir çalışma henüz araştırmacısını beklemektedir. Bu konuya sadece değinen iki çalışma için bkz. Kerem Ünüvar, "Ziya Gökalp," Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 4, *Milliyetçilik* içinde (İstanbul: İletişim, 2002), 28-35; Erol Köroğlu, "Türk Romanında Batıcılığın Yeri: Gecikmişlik Bataklığında Utanç Duymadan Yaşamayı Öğrenmek," Uygur Kocabaşoğlu (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, cilt 3, *Modernleşme ve Batıcılık* içinde (İstanbul: İletişim, 2002), 499-510. Chatterjee'nin yaklaşımı için bkz. Partha Chatterjee, *Nationalist Discourse and the Colonial World: A Derivative Discourse* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986); aynı yazar, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993); R. Radhakrishnan, "Nationalism, Gender, and the Narrative of Identity," Andrew Parker ve diğerleri (der.) *Nationalism & Sexualities* içinde (New York ve Londra: Routledge, 1992).

jisinde milleti asıl temsil edenler, örfü ve aklıselimi en iyi anlayan ve yansıtan dahiler, kahramanlar ve arifler idi. Kültürün temelini oluşturan örf, milletin güzideleri dediği bu tiplerde ama özellikle kriz durumlarında billurlaşıyor ve "millî enmüzeç" olarak kendini gösteriyordu. Buhransız dönemlerde kişisel yaşamlar yaşanıyor, buhran dönemlerinde ise millî yaşam ortaya çıkıyordu. Bu açıdan Çanakkale millî enmüzecin tam olarak ortaya çıktığı, örfün kahramanlar aracılığıyla kendini ifade ettiği bir buhrandı.

Gökalp ve *Yeni Mecmua*'daki arkadaşları Çanakkale'de ortaya çıkan millî enmüzeci tanımlayacak, Türk harsını oluşturan aklıselim ve örfe uygun müesseseleri mensuhalar (fosilleşmiş ananeler) ya da pes-zindelerden (artakalmış ananeler) ayırt ederek millî yaşamı geliştirecek bir millî içtimaiyatın peşindeydiler.[122] *Nüsha-yı Fevkâlâde*'deki değerlendirmeler bu projeyle bağlantılıydı. *Yeni Mecmua* yazarları bu özel sayıda yer alan yazılarında, Çanakkale'deki kahramanlık ve fedakârlıkların anılmasını ve temsil edilmesini talep ediyor, kültürel alanı bu doğrultuda teşvik etmeye çalışıyorlardı. Ne var ki artık bunu, ilk dönemlerde görülen ve cephe ile cephe gerisini savaşa teşvik kaygısından, yani basit anlamdaki propagandadan daha öteye geçen amaçlarla yapmaktaydılar. Artık temel amaç savaşa destek vermek değil, savaşın ortaya çıkardığı imkânlardan yararlanarak millî kültür alanının inşasını hızlandırmaktı.

Savaşa destek yaklaşımı Gökalp'in etrafındaki kültürel milliyetçiler için artık temel amaç değildi, ama hâlâ önemli bir amaçtı. Gökalp ve *Yeni Mecmua* çevresini finanse edenin savaşı yürüten İttihatçı hükümet olduğunu düşünürsek, bu anlaşılabilir bir durumdur da. Dolayısıyla, *Yeni Mecmua* ve Çanakkale özel sayısı uzun vadeli etkileri açısından savaş koşullarının ötesine uzanan bir millî kültür inşası sürecine hizmet etmekteydi; ne var ki, 1918'in özel siyasal konjonktürü yola çıkış noktasını savaşa destek olarak belirlemekteydi. Özel sayıyla ilgili olarak, özellikle Küçük Talat'ın önsözü bağlamında bu eserin Osmanlı ordularının Kafkasya'daki harekâtına dolaylı destek ver-

122 Ziya Gökalp, "Millî İçtimaiyat," *İçtimaiyat Mecmuası* 1 (Nisan 1917): 7-11.

meyi amaçladığını belirtmiştim. Çanakkale, özel sayının yayınlandığı 1918 yılında, yol açtığı sonuçlar, yani Rus Çarlığı'nı yıkan 1917 Devrimi ve ardından Rus egemenliğindeki Türklerin bağımsızlaşması açısından özel bir önem kazanıyordu. Kısacası Çanakkale özel sayısı hem millî kültür inşası sürecine hem de Kafkasya harekâtına aynı anda hizmet etmekteydi.

1918'in, Mondros Ateşkesi'ne kadar uzanan gelişmeleri hem siyasal hem de kültürel alanlarda ikircime yol açacaktı. Osmanlı orduları 1917'yi bütün cephelerde küçük kayıplarla ya da çoğunlukla bir tür kilitlenme içinde geçirmişlerdi. 1918, 1917'den çok farklı olacaktı; güneydeki cephelerde artan İngiliz baskısı Güney Anadolu'ya kadar aşama aşama gerilemeye yol açacakken, doğu cephesindeki Rus kuvvetlerinin Ekim Devrimi'nden sonra fiilî olarak demobilize olması ve cepheyi boşaltması Hazar Denizi'ne, Bakü ve Dağıstan'a kadar ilerlemeyi getirecekti. Osmanlı ordusu bir cephede yavaş yavaş bozguna giderken, bir cephede inanılmaz bir ilerleme sağlıyordu. Kafkasya'daki bu ilerleme Enver Paşa'nın Sarıkamış'tan sonra unutmak zorunda kaldığı Turan hayallerini yeniden ve ummadığı boyutlarda canlandıracak, kardeşi Nuri ve amcası Halil Paşa aracılığıyla bu coğrafyayı kaplayan yeni bir Türk-İslâm devleti kurma planlarına yönelmesine yol açacaktı.[123]

Kafkasya'daki gelişmeler gazeteler aracılığıyla kamuoyunu da olumlu yönde etkiliyordu.[124] Öte taraftan, Kafkasya'da-

123 Bu konudaki askerî gelişmeler için bkz. Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996); Erickson, *Ordered to Die*, 179-192; Halil Paşa [Kut], *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, Taylan Sorgun (yay. haz.), 2. bs. (İstanbul: Kamer, 1997), 210-230. Osmanlı Devleti'nin Devrim sonrası Rus hükümetleriyle diplomatik ilişkileri için bkz. Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri, 1917-1923*, 2. bs. (İstanbul: Boyut, 2000 [1979]), 11-99.

124 Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki en başarılı propaganda kampanyasına sahne olan Mayıs-Haziran 1918 dâhilî istikrazı biraz da doğudaki bu olumlu gelişmelerin yol açtığı moral sayesinde hedefine ulaşmıştır. Hazırlıkları Nisan'da başlayan, Osmanlı Devleti'nin bu ilk iç borçlanması için bütün basın ve aydınlar seferber olmuş, sonuçta oldukça iyi bir hasılat elde edilebilmiştir. Dâhilî İstikraz Kampanyası'yla ilgili olarak bkz. Zafer Toprak,

ki ilerleme sorunsuz ve kolay bir başarı olmaktan da uzaktı. Bölgedeki yerli ve yabancı aktörler günbegün değişen koşullar doğrultusunda çeşitli çatışma ve uzlaşmalara girip çıkıyorlardı. Osmanlı kuvvetlerinin girdiği yerlerin doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlanamayacağı açıktı; buna müttefik Almanya ve düşman İngiltere'nin razı olmaması bir yana, bölgedeki Azeriler bile kendi ulus-devletlerini oluşturma ve bağımsız bir devlet olarak Osmanlı'yla ilişkiye geçme kararındaydılar. 28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilan eden yeni Azerbaycan hükümeti, 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti'yle bir işbirliği antlaşması imzalayacaktı.[125] Bu antlaşmanın iki önemli özelliği vardı: Azeriler Osmanlı hükümetinden güvenlik amacıyla askerî ve özellikle eğitim alanında, öğretmen gönderilmesi konusunda yardım istiyorlardı. İşte bu yardım konusu Haziran sonunda İstanbul'da önemli bir kültürel polemiğin doğmasına yol açacaktı.

Halide Edib'in Anadolucu isyanı: "Evimize bakalım"

Polemik, Halide Edib'in 30 Haziran 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde "Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası" başlıklı yazısını yayınlamasıyla başlar. Halide Edib, Anadolu bu kadar kötü durumdayken, zaten sayısı sınırlı olan eğitimcilerin Azerbaycan'a yollanmasına karşı çıkmaktadır. Yazısına "Türkçülük cereyanının nazarî ve emelî istikametleri"nin savaşın son

"II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim, 1985), 942-943.

125 Genel olarak Azeri millî kimliğinin oluşumu ve özel olarak 1917 sonrasında bölgede görülen karmaşık gelişmeleri iyi aktaran bir kaynak için bkz. Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985). Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert (İstanbul: Bağlam, 1988). Bu konuda daha eski tarihli, fakat Rusya'daki tüm Müslüman-Türk toplumları kapsaması açısından daha kapsamlı bir kaynak daha vardır: Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960). Kitap, yakın bir tarihte Türkçe'ye çevrilmiştir: Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslâm*, çev. Ali Nejat Ongun (Ankara: Günce, 2000). Kitabın Türkiye'yle ilgili kısımlarındaki olgusal yanlışlar nedeniyle, esere dikkatle yaklaşılması iyi olabilir.

olayları, yani Kafkasya'daki ilerleme nedeniyle sadece akla değil, duygulara da hükmetmeye başladığını belirterek başlayan Halide Edib, kuramsal Türkçülüğün Türklerin birleşmesi sorunu çevresinde oluştuğunu saptar.[126] Bu alanda, birincisi sadece Müslüman Türkleri, ikincisi Müslüman Türklerle birlikte Finler ve Macarlar gibi Müslüman olmayan tüm Turanî kavimleri birleştirmeyi hedefleyen iki akım vardır. Bunların hangisinin doğru ve uygun olduğunun belirlenmesini geleceğe bırakan Halide Edib asıl önemli konunun Türkçülüğün faaliyet sahası olduğunu belirtir.

Halide Edib'e göre, Türkçülüğe eğilimli eğitimli gençler, bu savaş sırasında cepheye giderken Osmanlı Türkiye'si gerçeğiyle tanışmış ve inandıkları idealleri gerikalmış memleketlerini geliştirmek için bir araç olarak kullanmaları gerektiğini anlamışlardır. Ne var ki, Rus Devrimi sonrasında Kafkasya'da yeni Türk hükümetleri oluşunca, meslek sahibi Türkiyeli Türk gençlerine buralardan talep ve davetler gelmeye başlamıştır. Halide Edib, her açıdan çok geri Türkiye'de her türlü zorluk ve engele göğüs gererek çalışmakla, yeni Türk devletlerinde parlak bir yaşam sürmeyi karşılaştırır ve birincisinin tercih edilmesi gerektiğini vurgular:

> Bugün ırklar birer nazariye, fakat milletler birer hakikattir. Meydana çıkmak isteyen her millet fiiliyat sahasını evvela kendi memleketi hududu etrafında çizmiştir. Bugün teşekkül eden Türk kardeşlerimiz bizi istiyor ve bize itimat ediyorlarsa biraz da kendi memleketlerini onlardan çok imar edebileceğimize, onlara faydamız olacağına inandıklarındandır. Bizim konuşkan nazariyeci küçük zümrenin arkasındaki Türkiye denilen acı hakikati görünce bize memleketlerinde iş teslim edeceklerine inanır mısınız? Anadolu köylerini bir görüp yahut işitebilen bir arkadaş yeni Türk cumhuriyeti buradan kendi hasta memleketini bırakıp giden doktora, muallime, mühendise, mülkiye memuruna muhabbet, itimat değil istihfaf hissedecektir.

126 Halide Edib, "Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası," *Vakit*, 30 Haziran 1918 (Yazının tamamı için bkz. Ek 5).

> Kendi hayatımızla biliyoruz ki memleketimizde medenî müessesât vücuda getirmek istediğimiz vakit Taşkent, Buhara ve Kırım'a değil İngiltere, Almanya ve Fransa'ya gidiyoruz. Kendi evini imar edemeyen, kendi evini alt üst bir halde bırakan adama (yeniden ev) hiçbir ev sahibi emniyet etmez. Bizim bu kardeş milletler ve hükümetlere en çok yardımımız kendi memleketimizi, kendimizi azamî kudret sahibi etmekle hasıl olacağına umum Türkistan'ın aklı erer olduğuna inanalım. Bırakalım siyasiyat ve nazariyat âtînin kardeş bağlarını, faydalarını hazırlasın; fakat biz fiiliyat sahasının kendi memleketimiz olduğuna inanalım ve bunda kendimizi de, başkalarını da aldatmayalım.
>
> Genç Türkiye bugün bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır. Genç Türkiye'nin haricine kudretini, hizmetini götüren her genç Türk kendi anasının, evinin hakkından almış götürmüş demektir.[127]

Halide Edib'in bu makalesiyle, Türk milliyetçiliğinin Anadolu'ya mı münhasır olacağı, yoksa Türklerin yaşadığı her yeri kapsayan Turancılığa mı açılacağı tartışması Birinci Dünya Savaşı yılları içinde son kez ama şiddetli bir biçimde yeniden ortaya çıkmaktaydı. Kafkasya'daki karmaşık siyasal durum, kimsenin savaşın ilk devresindeki aşırı iyimser Turancılığa yönelmesine izin vermiyordu; Türk ordusunun girdiği yerlerin kolayca Osmanlı Devleti'ne entegre edilemeyeceği ortadaydı. Ne var ki, Gökalp başta gelmek üzere Türkçülerin büyük bir bölümü, aşamalı ve yavaş da olsa tüm Türkleri kapsayan yeni bir devletin oluşabileceğine inanmaya başlamışlardı. Ordunun başarıları ve çeşitli vesilelerle İstanbul'u ziyaret eden Tatar ya da Azeri heyetleri gözlerin kamaşmasına yol açmıştı. Halide Edib ve ona gazetesinde yer veren Ahmet Emin gibi birkaç destekçisi, Türkçü kamuoyunun mutluluğuna çomak sokmaktaydılar. Nitekim, Halide Edib'e yönelik sert tepkiler böyle bir ruhsal durumun varlığına işaret etmektedir.

Halide Edib'in yukarıdaki yazısının bir evveliyatı da vardı;

---

127 A.g.m.

bu yazıyı, o sıralarda devam etmekte olan Türk Ocağı Kongresi'nde ortaya çıkan bir anlaşmazlık üzerine kaleme almıştı. Ocak, 1913'ten beri, savaş koşulları ve üyelerinin büyük kısmının cephelerde olması nedeniyle yıllık kongrelerini yapamamıştı. Bu nedenle, beş senelik bir aradan sonra, biriken sorunları tartışmak, nizamnamede değişiklikler yapmak ve yeni idare heyetini seçmek amacıyla 15 Haziran 1918'de kongre toplandı. Kongre, beş senelik aranın acısını çıkartırcasına, dört hafta boyunca, haftada bir kez olmak üzere toplam dört kez toplandı. 15 Haziran tarihli ilk toplantıda, Ocak başkanı Hamdullah Suphi, geçen senelerin kapsamlı bir özetini veren ve Ocak'ın ne kadar geliştiğini vurgulayan bir faaliyet raporu sundu. Bu raporun okunmasından önce, bazı üyeler Ocaklıların çoğunun askerlik görevleri nedeniyle İstanbul'da bulunamadıklarını vurgulayarak kongrenin dağılması, barıştan sonra bütün üyelerin katılımıyla toplanması talebinde bulunmuşlarsa da, çoğunluk kararıyla kongre devam etmişti.[128]

Raporun okunmasının ardından, nizamnamede değişiklikler yapılması amacıyla bir encümen seçildi. Bu encümenin önde

128 Kongrenin toplanmasında, açıkça ifade edilmemekle birlikte, Ziya Gökalp ve Hamdullah Suphi arasındaki bir çatışmanın etkisi olduğu da hissedilmektedir. Gökalp, kendi tesanütçü ve korporatist toplum modeline uymayan, fazla amorf bir görünüm sergileyen Ocak'ın artık ömrünü doldurduğunu ve sadece kültürel bir kulüp olarak devam edebileceğini düşünüyordu. Aldığı maddî yardımlarla ocağı fiilî olarak İttihat ve Terakki'ye bağlamış olan Hamdullah Suphi, Gökalp'e rağmen özerk yapıyı sürdürebilme arzusundaydı. Hamdullah Suphi'nin kongre toplama ve ilk toplantıda bu kadar kapsamlı ve kendini öven bir faaliyet raporu sunmasının ardında, Gökalp'i aradan çıkararak, kendi gücünü sağlamlaştıracak yeni bir yapı kurma arzusu da bulunmaktadır. Nitekim İdare Heyeti seçiminde Gökalp sadece 7 oy alabilmiş ve bu heyete girememiştir. Bu seçimde en çok oyu (132 oy) alan H. Suphi, bir süre ocak başkanlığını reddeder görünmüşse de, böyle davranarak siyasal manevrasını tamamlamayı amaçlamıştır. Gökalp-Hamdullah Suphi çatışmasıyla ilgili olarak bkz. Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*, 76-77; Erişirgil, *Ziya Gökalp*, 89-96. Gökalp-Hamdullah Suphi çatışmasının İttihatçı liderler arasındaki kutuplaşmanın bir yansıması olduğu da iddia edilir. Cemal Paşa, Suriye'den döndükten sonra, Ocağın maddî ve siyasî koruyucusu haline gelmiştir. Hamdullah Suphi'nin asıl liderler olan Talat ve Enver'den uzaklaşıp Cemal Paşa'ya yakın durduğu düşünülebilir. Halbuki Ziya Gökalp, Cemal Paşa'yı çok yapmacık bulmakta ve ondan nefret etmektedir. Bu konuda bkz. Erişirgil, *a.g.e.*, 156-158.

gelen üyeleri Halide Edib, Ahmet Ferit ve Ziya Gökalp'ti. Encümen, 28 Haziran'da toplanacak ikinci toplantı öncesi üç kez bir araya gelerek gerekli değişikliklere karar verdi.[129] Kongre 28 Haziran'da yeniden toplandığında, encümenin nizamnamenin ikinci maddesine yönelik önerisi büyük tartışmalara yol açacaktı. Encümen, bu maddenin şöyle ifade edilmesine karar vermişti: "Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medenî kemâline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiye'dir." Başta Hamdullah Suphi olmak üzere pek çok kişi "bilhassa Türkiye" ifadesine şiddetle karşı çıktılar; yardıma en muhtaç yerin Anadolu olduğunu kabul ediyor, ama böyle bir kaydın Türkiye dışındaki Türkleri dışlayacağını savunuyorlardı. Encümen adına ilgili maddeyi savunan Nüzhet Sabit iki nedene dayandıklarını belirtmekteydi: Birincisi, gerçekten de yardıma en muhtaç bölge Anadolu'ydu; ikincisi, Türk Ocağı'nın hem Anadolu hem de dış Türklere aynı anda yardım etmeye gücü yetmezdi. Nüzhet Sabit'in açıklamasından, bu maddenin hazırlanmasında Ziya Gökalp ve Halide Edib'in işbirliği yaptığı anlaşılmaktadır. Gökalp, Ocak'ın boyundan büyük işlere girıştiğini düşünürken, Halide Edib de, Anadolu'nun önceliğini savunmaktaydı. Ne var ki, Hamdullah Suphi doğrultusunda düşünen kongre üyeleri bu değişikliği reddedeceklerdi. Halide Edib'in bütün uğraşlarına rağmen, encümenin teklif ettiği sınırlama reddediliyor ve Ocak'ın faaliyet sahası, İstanbul ve Anadolu merkez kabul edilmek üzere, "merkezden itibaren geride kalmış Türk ili" olarak saptanıyor, böylece Turancı yönelim terk edilmemiş oluyordu.[130]

129 Üstel, *a.g.e.*, 93-94.

130 Üstel, *a.g.e.*, 95-97. Kongre'nin 5 Temmuz 1918 tarihli üçüncü toplantısında nizamnameyle ilgili değişiklikler görüşülmeye devam edilmiş, 11 Temmuz tarihli son toplantıda idare, murakabe, divan-ı haysiyet ve hars heyetleri seçimleri yapılmıştır. Kongrenin tamamıyla ilgili bilgiler için şu kaynaklara bakılabilir: Üstel, *a.g.e.*, 80-100; [Tanrıöver, Hamdullah Suphi,] "Türk Ocağı İdare Raporu," *Türk Yurdu* 159 (30 Haziran 1334/1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 215-227; Türk Yurdu "Türk Ocağı Kongresi," *Türk Yurdu* 159 (30 Haziran 1334/1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 229-232; "Şuûn: Türk Ocağı Kongresi," *Türk Yurdu* 160 (15 Temmuz 1334/1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 250-253; "Şuûn: Türk Ocağı Kongresi Üçüncü İçtima-İkinci Celse 3 Temmuz 1334 Cu-

İşte Halide Edib, Kongre'nin 28 Haziran tarihli ikinci toplantısında aldığı bu yenilgi üzerine yukarıda ele alınan yazıyı yazarak, tartışmayı kamuoyuna taşımış olmaktadır. Bunun üzerine, Halide Edib'inkine muhalif pek çok görüş gazetelerde yayınlanmaya başlayacaktı. İlk cevaplardan biri, Gökalpçi çevreye dâhil Köprülüzâde Mehmet Fuat'tan gelecekti. Köprülü, 16 Temmuz 1918 tarihli *Vakit*'te yayınladığı "Türkçülüğün Gayeleri" başlıklı yazıda şöyle diyordu:

> Türkçülük, benim bildiğime göre, dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek, bütün o dağınık kütleler arasında harsî bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır. ... Etnografyanın, tarihin, lisan tarihinin, edebiyat tarihinin –daha bugünkü iptidâî şeklinde bile– katiyetle meydana koyduğu bir hakikat vardır ki, o da Akdeniz'den Çin serhatlerine ve Sibirya içerilerine kadar geniş bir sahaya yayılmış bir Türk milletinin varlığıdır. Türkçüler, siyasî hudutların bir milleti parçalamayacağına kâni oldukları için, hangi tâbiyette olursa olsun Türkler arasında bir fark görmezler; ve kendilerini filan siyasî saha dâhilindeki bir cüzün değil, bütün Türk milletinin bir ferdi gibi görürler. Sibiryalı bir gencin Çanakkale'de, Şirvanlı bir mütefekkirin İstanbul'da, bir İstanbul çocuğunun bozkırlarda fedakârâne çalışması işte bundan dolayıdır. ... "Müslüman, gayri Müslüman, Fin, Macar, umum Turan'ı birleştirmeyi düşünen bir Türkçülük cereyanı"nın varlığını bilmiyorum. Eğer böyle bir şey varsa, adını herhalde Türkçülükten başka bir şey koymalı. Çünkü "Türk" bir ırk unvanı değil, bir millet adıdır. Yani içtimaî nokta-i nazardan bir "mevhume" değil, bir "şeniyet"tir. ... Benim mukaddesatıma iman eden, benim dilimle konuşan, felaket ve sevinç anlarında yüreği benimle beraber çarpan bir Türk mü benim kardeşimdir; yoksa mukaddesatı benimkinden ayrı, dili tamamıyla benimkine yabancı, bilhassa hissiyatıma karşı büsbütün yabancı olduğu muhakkak bir Fin, bir Macar, bir Moğol mu benimle bir-

---

ma," *Türk Yurdu* 161 (15 Ağustos 1334/1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 274-276 [*Türk Yurdu* bu dönemde tamamıyla Türk Ocağı'nın denetimi altına girmiş ve Ocak'ın yayın organı haline gelmiş bulunmaktadır.].

leşebilir? Okuyan okumayan, düşünen düşünmeyen herkes, kendi hissiyle buna cevap verebilir. Anadolu köylüsünün kendi millettaşını tayin için kullandığı düstur bu hususta çok kati ve çok sarihtir: "Dili dilime, dini dinime uyan!" Bu düstur aynı zamanda Türkçülüğün de gayesini gösteriyor: Dilleri bir, dinleri bir –ve bunun tabii neticesi olarak duyguları bir– olan bütün Türkleri, merhum Ismail Gaspirinski'nin düsturu vechiyle "dilde, fikirde, işte daha kati ve şuurlu bir surette birleştirmek!"... Son söz olarak şunu söyleyelim ki, Türk âlemi bugün bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır. Bazı yanlış, hatalı kanaatlerin sevkiyle Türk âleminin muhtelif yerlerinde –kendi kuvvetlerini yalnız kendi sahasına hasretmek– tarzında muzır bir "hodgâmlık" zuhûr edecek olursa, Türkçülerin ilk vazifesi bunun yanlışlığını anlatmak olmalıdır. Bugün Istanbul'dan Kaşgar'a kadar bütün Türk gençliği düstur olarak şunu kabul etmelidir: Birimiz hepimiz için ve hepimiz birimiz için! Çünkü istikbâlin büyük Türk dünyası bundan başka bir suretle kurulamaz.[131]

Halide Edib'e daha sert cevaplar da yazılacaktır. Örneğin Azeri asıllı Ağaoğlu Ahmet 19 Ağustos 1918 tarihli *Tercüman-ı Ahval*'de yayınlayacağı "Türkçülük-Türkiyecilik" başlıklı yazıda bir yandan Azerbaycan'ın yardıma muhtaç olmadığını, ekonomik gücüyle Anadolu'ya asıl onun yardım edebileceğini savunurken, bir yandan da Halide Edib'in de bir zamanlar Turancı olduğunu, neden şimdi bundan dönmüş olduğunu sorgulamaktadır. Halide Edib, 23 Ağustos tarihli *Vakit*'te Ağaoğlu'na cevap verecek, hâlâ Turancı olduğunu ama "kendi evimiz harap iken başkalarının evini yapmaya kalkışmanın gülünç" olacağını söyleyecektir.[132]

Halide Edib'in başlattığı polemiğe son noktayı koyan yazı Ziya Gökalp'e aittir. Türk Ocağı Kongresi sırasında Halide Edib'e

131 Köprülüzâde Mehmet Fuat, "Türkçülüğün Gayeleri," *Vakit*, 16 Temmuz 1918 (Yazının tamamı için bkz. Ek 6).

132 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Inkılâbı Tarihi, Cilt III 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım IV: Savaşın Sonu*, 3. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991 [1967]), 406-409.

müsamaha gösteren, belki de meseleyi sadece Ocak'ın faaliyet alanını sınırlamak açısından ele alarak olumlu bulan Gökalp, konu kamuoyunda tartışılır hale gelince, adeta İttihatçı hükümetin bu konudaki görüşünü, daha doğrusu bu görüşün altında yatan felsefeyi ortaya koyan manifesto havasında bir makale yayınlayacaktır.[133] Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik" başlığı altında *Yeni Mecmua*'nın 4 Temmuz 1918 tarihli 51. sayısında yayınladığı bu makalede Halide Edib'in yazısına yanıt verirken, bir yandan da Türk milliyetçiliği anlayışının ne olduğunu çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Gökalp, yazısına Türk ve Türkiyeli sözcükleri arasında büyük bir fark olduğunu belirterek başlar: Her Türkiyeli Türk olmadığı gibi, her Türk de Türkiyeli değildir. Çoğunluğun böyle olması, bu iki kavramın tam olarak örtüştüğü, eşanlamlı olduğu anlamına gelmez. Türkiye devletin, Türk milletin adıdır diyen Gökalp, uyruk olarak Türkiyeli, milliyet olarak Türk olduğunu belirtir. Buradan yola çıkarak çeşitli örnekler veren Gökalp, Türkçülükle Türkiyeciliğin ortak noktalara sahip olmakla birlikte, içerikleri açısından büsbütün farklı olduklarını iddia eder.

Gökalp bu ayrımı yaparken bir modele dayanmaktadır: Alman birleşmesinden önceki Almancılık ve Prusyacılık. Birleşmeden önce Almanya'nın yerinde güçlü bir Prusya devleti ile küçük Alman devletleri vardır. Gökalp'e göre 1918'deki Türk dünyası da yavaş yavaş o zamanki Almanya'ya benzemeye başlamaktadır. Türkiye'yi o zamanki Prusya'ya, oluşmakta olan küçük Türk devletlerini de o zamanki küçük Alman devletlerine benzeten Gökalp, Türkiyeciliği Prusyacılığa, Türkçülüğü de Almanyacılığa benzetir. Prusya bir devlettir, ama Prusyalıların toplamı bir Prusya milleti oluşturmamakta, ancak bütün Alman devletlerinin toplamı bir Alman milleti oluşturmaktadır. Filozof Leibniz'den itibaren Almancılık mefkûresi ortaya çıkarak, ayrı Prusya, Bavyera ya da Saksonya mefkûrelerinin gelişmesini engellemiştir. Öte taraftan, bu Almanyacılık mefkûresi,

133 Ziya Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik," *Yeni Mecmua* 2-51 (4 Temmuz 1334/1918): 482. (Yazının tamamı için bkz. Ek 7.)

Prusyalı aydınların Prusya devletini geliştirmelerini de engellememiştir. Fakat Prusya'yı bu kadar yükselten de Almancılık mefkûresi olmuştur.

Türkiyeciliğin asla ihmal edilmemesi gerektiğini belirten Gökalp, bunun Türk milliyetçiliği değil, Türkiye vatanseverliği olduğunu iddia eder. Gökalp'e göre Türkiye vatanseverliğinin öncüleri olan Namık Kemal ya da Tevfik Fikret gibi isimler gerçek anlamda Türkçü değildirler. Nitekim, Namık Kemal'in nesli için Avrupalıların kullandığı "Jön Türk" tanımı da "Genç Türkiyeliler" anlamına gelir ve dönemin Türkçesi'ne de "Genç Osmanlılar" olarak çevrilmiştir. Gökalp'e göre Jön Türkler sadece Türkiyecidirler; oysa, Türkçüler Türkiye ile birlikte Türkiye dışındaki Türkleri de düşünürler. Bu doğrultuda davranan Türkçüler "devlet", "ümmet" ve "millet" sözcüklerini birbirinden ayırarak işe başlamışlardır. Gökalp'e göre "devlet tâbiyette, ümmet dinde, millet harsta müşterek olan fertlerin mecmuudur." Bu ayrımdan yola çıkan Gökalp, milletin sınırlarının devlet, ümmet ya da ırkın sınırlarıyla örtüşmediğini söyler. "Harsî bir zümre" olan Türk milleti, harsın en önemli işaretleri dil ve din olduğu için, Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşmaktadır.[134]

Gökalp'e göre, Türkçülüğün millet tanımı Anadolu'dan itibaren Azeri, Kırımlı, Kazanlı, Türkmen, Özbek, Kırgız vb. bütün Türkçe konuşan Müslümanları kapsamaktadır. Fakat bu çeşitli "Türk şubeleri" birbirinden uzak olduğu için yazı dilleri ve edebiyatları ortak değildir. Türkçülük, İstanbul'da konuşulan halk Türkçesi'ni ve buna dayalı edebiyatı bütün Türk şubelerine kabul ettirmeyi amaçlamış, bu amaç Türk şubeleri arasında da kabul görmüştür. Gökalp'e göre Türkçülüğün birinci aşaması bu amacı gerçekleştirmeyi hedefleyen "harsî Türkçülük"tür. Gökalp, Alman birleşmesinin da harsî birlikle başladığını söyler. Daha sonra Friedrich List'in "Zollverein" (gümrük birliği) çabalarıyla "iktisadî birlik", son olarak da Bismarck'ın çabalarıyla "siyasî birlik" meydana gelmiş ve bugün-

134 Buradaki dil ve din vurgusu, Köprülü'nün yukarıda alıntılanan yazısında da aynen yer almaktaydı.

kü Almanya ortaya çıkmıştır. Gökalp, gelecekte Türkler arasında da ekonomik ve siyasal birliğin gerçekleşeceğini, fakat bugün için tek amacın "harsî birlik" olduğunu söyler.

Bu doğrultuda, hiçbir Türkiyeli Türkçü Azerbaycan, Kırım ya da başka bir Türk ülkesini Türkiye'ye ilhak etmeyi düşünmemektedir. Türkçülerin tek isteği, bu küçük Türk devletlerinin tam bağımsızlıklarına kavuşmalarıdır. Ne var ki, tek başlarına bunu gerçekleştirmeye güçleri yetmeyeceğinden, Türkiye'nin yardımına gereksinim duymaktadırlar. Gökalp bu noktada, çok ilginç bir şey söyler: Türk devletlerinin bağımsızlıklarına yönelik tehditler nedeniyle, bunlara yapılacak en büyük yardım, oralara mühendis, öğretmen ya da doktor yollamak değil, özgürlük ve bağımsızlığı sağlayacak gönüllü askerler yollamak olacaktır.[135] Gökalp, "millettaşlarımıza yüksek bir medeniyet götüremezsek, hiç olmazsa onlara Çanakkale müdafaasını temin eden ordu teşkilatını götürebiliriz," der ve yazısını bir *reel politik* uyarısıyla sona erdirir. Dış Türklere yapılacak bu yardım karşılıksız da değildir. Türkiye, çevresinde yer alan Rusya gibi kötü komşulardan kurtulmalı ve Azerbaycan gibi dost ve hayırlı komşularla çevrelenmelidir. Son cümle, bu noktayla bağlantılı olarak doğrudan Halide Edib'e bir yanıt niteliği taşır: "Evimize bakacak vakit bulabilmek için etrafımızda kardeş Türk evlerinin yerleşmesi lâzım."

Yazının sadece son kısmını dikkate alırsak, günün siyasal koşulları açısından Gökalp, Halide Edib'e en kesin cevabı vermektedir. Bu bir ulusal güvenlik sorunudur ve Osmanlı Devleti kendisine yakın ve daha güçsüz komşularla çevrelenmeye gereksinim duymaktadır. Fakat bu gerçekçi noktaya Gökalp'in yazısının sonunda sadece şöyle bir değinilmektedir ve asıl vurgu kültürel birleşme üzerinedir. Gündelik dil ve edebiyatların ortak hale gelmesiyle başlayacak bu birleşme, doğal evrimini ekonomik ve siyasal birleşmelerle tamamlayacaktır. Tabii bu aşamalı birleşmenin başlayabilmesi için de, küçük Türk devlet-

135 Doğrudan Osmanlı ordusuna bağlı askerlerin yollanması diplomatik sorunlar doğuracağı ve Almanya'nın tepkisini çekeceği için, Gökalp gönüllü asker ve subaylardan bahsediyor.

lerinin Osmanlı'nın askerî yardımı aracılığıyla bağımsızlıklarına kavuşmaları gerekmektedir.

Mesele bu şekilde ortaya konunca, her şey çok basit görünmekte; ne var ki, Gökalp bu basitliğe, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, pek çok karmaşık konu, çelişki ve çatışmayı görmezden gelerek ulaşmaktadır. Her şeyden önce, Gökalp'in Alman birleşmesini model olarak benimsemesi ve Türk birleşmesini tamamen bu model üzerinden tahayyül etmesi sorunludur. Bu tahayyül, tarihsel bir süreci aşırı basit bir tarif düzeyine indirmekte, bağlamından soyutlayarak her istenildiğinde tekrar edilebilir bir formül olarak algılamaktadır. Alman birleşmesinin bir an için tarihsel bağlamdan soyutlanarak tekrarlanabilir olduğunu düşünsek bile, Gökalp'in uygulama alanı olarak ele aldığı Türklük alanı gösterilenden çok daha karmaşıktır. Gökalp'in verili olarak yansıttığı, İstanbul Türkçesi ve buna dayalı edebiyatın diğer Türk "şubelerinde" standart olarak kabul edilmesi durumu tam anlamıyla bir kurmacadır. Bu konu, Azeri ya da Kırım Türkleri arasında tartışılmış ve çoğunluk açısından kabul görmemiştir. Dolayısıyla, 1918'de Gökalp'in öngördüğü kültürel birleşme gerçekleşme aşamasından çok uzaktır.

Zaten olayların gelişimi de, Gökalp'in tahayyülünün tam tersi doğrultuda olacaktır. Yazının *Yeni Mecmua*'da yayınlanmasından birkaç ay sonra savaş Osmanlı ve müttefiklerinin aleyhine sona erecek, Kafkaslar'daki Türk güçlerinin bölgeyi boşaltması gerekecektir. Millî Mücadele sırasında Gökalp'in ayrımından yola çıkarsak tam bir "Türkiyeci" olarak değerlendirebileceğimiz Mustafa Kemal, Bolşevik Rusya'dan silah ve para yardımını daha kolay almak adına Kızılordu'nun Bakü'ye girmesine destek vererek bağımsız bir Azeri devletinin yok olmasına katkıda bulunacaktır.

Yine de, bu gelişmelere henüz vakit varken, yani 1918'in yaz aylarında Turancı görüşün Anadolucu görüşü, kısa bir süre için de olsa bir kez daha susturduğunu söyleyebiliriz. Gökalp'in yazısının yayınlanmasıyla tartışma kapanmış olmaktadır. Fakat bu durum, Anadolucuların ikna olduğu ve Turancılarla aynı doğrultuda düşünmeye başladıkları anlamına da gel-

memektedir. Söz konusu olan bir tür ateşkestir; herkes kendi istediği doğrultuda davranmaya devam edecektir. Örneğin, başkanlığını Halide Edib'in yapacağı bir grup Türk Ocağı üyesi doktor, Mondros Ateşkesi'nden hemen sonra, 25 Kasım 1918'de fiilî ve 18 Mart 1919'dan itibaren de resmî olarak bir "Köycüler Cemiyeti" oluşturacaktır. Bu cemiyetin amacı, 19. yüzyılın Rus Narodnikleri gibi, eğitim ve sağlık hizmetleri aracılığıyla köylere medeniyeti taşımaktır.[136]

136 Bu cemiyetle ilgili bilgi ve belgeler için bkz. Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği*, 111-124. Mondros Ateşkesi sonrasında Anadolu'yu vurgulayan ve Turancılığı eleştiren milliyetçilik çok daha sistemli biçimlerde ifade edilecektir. Bu konuda iki önemli dergiyi vurgulamak gerekir. Bunlardan birincisi, 1921-1923 yılları arasında yayınlanan, Millî Mücadele'yi Bergson'un *élan vital* kavramıyla açıklayan ve destekleyen *Dergâh* dergisidir. Bu dergi, Bergson'u tercih ederek Gökalp'in pozitivizmine karşı çıkıyordu. Bu yaklaşım en iyi ifadesini, Yahya Kemal'in yazdığı Millî Mücadele yanlısı gazete yazılarında bulmaktaydı. Diğer dergi, Nisan 1924-Mart 1925 tarihleri arasında aylık olarak yayınlanmış olan *Anadolu Mecmuası*'dır. Turancılığa yoğun bir biçimde saldıran bu derginin yola çıkış noktası daha tarihyazımsaldır. Dergi yazarları, Türk milliyetçiliğinin Anadolu'ya özgü olmasını savunurlarken, Anadolu'da Türk varlığının yolunu açan 1071 Malazgirt Zaferi'ni milat olarak kabul ederler. Bu savaştan sonra Anadolu'ya yerleşen Türkler yeni bir millet yaratmışlardır. *Dergâh*'la ilgili olarak bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 375-382. Türkiye'de Bergson etkisi üzerine bkz. Nazım İrem, "Muhafazakâr Modernlik ve Türkiye'de Bergsonculuk," *Toplum ve Bilim* 82 (Güz 1999): 141-178. Yahya Kemal'in Millî Mücadele dönemi yazıları için bkz. Yahya Kemal Beyatlı, *Eğil Dağlar: Millî Mücadele Yazıları* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981). Yahya Kemal'i kapsamlı bir tarihsel bağlam içinde değerlendiren klasik bir çalışma için bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yahya Kemal*, 2. bs. (İstanbul: Dergâh, 1982 [1962]). Bu konularla ilgili olarak Beşir Ayvazoğlu'nun şu iki çalışmasına da bakılabilir: *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam* (İstanbul: Ötüken, 1995); *Geleneğin Direnişi* (İstanbul: Ötüken, 1996).

Anadolu Mecmuası ile ilgili olarak bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 477-487; Frank Tachau, "The Search For National Identity Among the Turks," *Die Welt des Islams* 8, 2-3 (1963): 165-176; Hamdi Can Tuncer, "Anadolu Mecmuası ve Dizini," *Müteferrika* 20 (Güz 2001/2): 217-232.

Ziya Gökalp ve Yahya Kemal üzerinden Turancılık-Anadoluculuk karşıtlığını, Malazgirt Savaşı'nı odak alarak tartışan çok önemli bir makale için bkz. Mehmet Kaplan, "Ziya Gökalp ve Yahya Kemal'e göre Malazgirt Savaşı'nın Mânâ ve Ehemmiyeti," *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, 2. bs. (İstanbul: Dergâh, 1992), 535-549. Kaplan bu makalesinde, Gökalp'in Malazgirt'i ilk ortaya çıkışında itibaren hiç değişmeyen Türk kahramanlığı ve ahlakının görünümlerinden biri olarak değerlendirdiğini söylerken, *Anadolu Mecmuası*'ndan etkilenen Yahya Kemal'in bu olayı Türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olarak gördüğünü belirtir.

Turancılığın 1918 sonrası yansımaları

Savaşın son dönemlerinde ve hemen ateşkesin ardından bir yandan "Türkiyecilik" yönünde çabalar artar ve güçlenirken, öte yandan Turan vurgulu bir milliyetçi imgelem de işlemeye devam edecektir. Bu duruma örnek olarak iki edebî ürüne işaret edebiliriz: Müfide Ferit [Tek]'in *Aydemir* ve Ahmet Hikmet [Müftüoğlu]'nun *Gönül Hanım* romanları. Her iki roman, romantik bir üslupla tüm Türklerin kardeşliği ve er geç birleşecekleri hayalini işler. Üçüncü Bölüm'de adı geçen Ahmet Ferit'in karısı olan Müfide Ferit, *Aydemir* romanını savaşın devam ettiği sıralarda, İstanbul'da yayınlanmakta olan *Türk Kadını* mecmuasında tefrika etmiş ve roman ateşkesten kısa bir süre sonra kitap olarak yayınlanmıştır.[137] Yazar bu romanda, enişte si Yusuf Akçura'yı model alarak kurguladığı Demir adlı Türkçü bir karakteri Çarlık Rusyası'na yollar ve oradaki Türkler arasında bir dayanışma ruhu oluşturmak üzere çalıştırır. Roman, yayınlandığı dönemde özellikle Türkçü kesim tarafından çok beğenilir. Müfide Ferit, 1924'te verdiği bir mülakatta, romana hâkim olan Türkçülük anlayışını şöyle ortaya koyar: "Biliyorsunuz ki ben Türkçü'yüm. Ve benim Türkçülüğüm Anadolu'yu da aşıyor. Diğer Türk diyarlarını silahla değil bilhassa Türklüğe muhabbetle fethetmek istiyorum. *İleride nasıl olsa doğacak olan Türk federasyonunu Türkiye şimdiden muhabbetle hazırlamalıdır.*"[138]

Asıl mesleği diplomatlık olmakla birlikte, özellikle 1910'lardan itibaren yayınladığı ve 1922'de *Çağlayanlar*[139] adı altında

137 *Türk Kadını*'nın 28 Kasım 1334/1918 tarihli 13. sayısında romanın basılmakta olduğu, aynı mecmuanın 30 Ocak 1335/1919 tarihli 17. sayısında da kitabın satışa sunulduğu haber verilir. Bu bilgi ve metinde geçen romanla ilgili diğer bilgiler şu kaynaktan alınmaktadır: Cemal Demircioğlu, "Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik," Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1998. Roman yakın zamana kadar Latin alfabesine aktarılmamış ve bir daha yayınlanmamıştır. Yeni baskısı için bkz. Müfide Ferit Tek, *Aydemir*, Recep Duymaz (yay.haz.) (İstanbul: Kaknüs, 2002).

138 Aktaran Demircioğlu, a.g.t., 42. (Vurgu bana ait.)

139 Müftüoğlu Ahmet Hikmet, *Çağlayanlar*, 2. bs. (İstanbul: Ötüken, 1968 [1922]).

topladığı Türkçü öyküleriyle tanınan Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in *Gönül Hanım* romanını da Turancı Türkçülüğün, savaş sonrasına yansıması olarak değerlendirebiliriz.[140] Bir tür Turancı hac yolculuğunu konu edinen bu romanda, 1917'de Sibirya'da esir bir Türk subayı, orada tanıştığı Tatar asıllı Gönül Hanım ve ağabeyi aracılığıyla firar eder. Bu üçlü Orta Asya'ya uzun bir yolculuktan sonra İstanbul'a dönerler. Bütün bu gezi, eski Türk uygarlığının yüceltilmesi eşliğinde anlatılır.

Mütareke'den sonra İngilizlerce tutuklanan ve Malta'ya sürülen, sürgünden döndükten bir süre sonra, 1923'te *Türkçülüğün Esasları*'nı yazan Ziya Gökalp, Türk birliği düşüncesini sınırlamakla birlikte, tamamıyla terk etmiş de değildir. Kitabında yer alan "Türkçülük ve Turancılık" bölümünde, *Yeni Mecmua*'da yer alan "Türkçülük ve Türkiyecilik" yazısından daha sınırlı görüşler sunar. Gökalp kitabın bu bölümünde artık "hars" yerine doğrudan "kültür" sözcüğünü kullanmakta, harsın temeli olarak belirlediği dil ve din ikilisinden dini çıkarmaktadır: "Türk, bir milletin adıdır. Millet, kendisine mahsus bir kültüre mâlik olan zümre demektir. O halde, Türk'ün yalnız bir dili, bir tek kültürü olabilir."[141] Bunun ardından, Tatarların bir Tatar dili ve kültürü kurma çalışmaları nedeniyle ileride Türk milletinden ayrılacaklarını, Kırgız, Özbek ya da Altay Türklerinin uzakta olmaları nedeniyle ne yönde ilerleyeceklerinin belli olmadığını belirtir.

Gökalp, artık yakın gelecekte mümkün olabilecek bir Türk birleşmesinin ancak birbirlerine yakın olan Oğuz Türkleri arasında olabileceğini düşünmektedir; Oğuzlar ise Azerbaycan, İran, Harezm ve Türkiye Türklerinden oluşmaktadır. Bu, yakın mefküre olacaktır. Gökalp, bu gruplar arasında bir siyasal birleşme olasılığının hemen mümkün olmadığını, şimdilik sadece

---

140 *Gönül Hanım*, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde, 1 Şubat-20 Mart 1336/1920 tarihleri arasında tefrika edilmiş, yazarın ölümünden (19 Mayıs 1927) uzun bir süre sonra kitap haline getirilmiştir. Müftüoğlu Ahmet Hikmet, *Gönül Hanım*, Fethi Tevetoğlu (yay. haz.) (İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 1971). Müftüoğlu'yla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Müftüoğlu Ahmet Hikmet: Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986).

141 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 24.

kültürel birleşme için çalışılması gerektiğini belirtir. Uzak mefküreyi ise Anadolu'nun doğusunda kalan bütün Türklerin birleşmesi olarak değerlendirir. İçinde bulunulan anda tek gerçekliğin Türkiyecilik olduğunu da kabul eder ve ideallerin geleceği yaratmadaki önemini vurgular: "Yüz milyon Türk'ün bir millet halinde birleşmesi, Türkçüler için en kuvvetli bir vecid kaynağıdır. Turan mefküresi olmasaydı, Türkçülük bu kadar süratle yayılmayacaktı. Bununla beraber, kimbilir? Belki, gelecekte Turan mefküresinin gerçekleşmesi de mümkün olacaktır. Mefküre, geleceğin yaratıcısıdır. Dün Türkler için hayalî bir mefküre halinde bulunan *millî devlet*, bugün Türkiye'de bir gerçek halini almıştır."[142]

Üretiminin kapsamlılığı ve çeşitliliği doğrultusunda, Gökalp'i bütünsel olarak yorumlamak ya da eleştirmek çok zordur. Bu türden bir edimin her zaman bazı noktaları dışarıda bırakma handikapı bulunacaktır. Bu yüzden, *Türkçülüğün Esasları*'nın tümüyle değil de, yukarıda söz konusu edilen bölümüyle ilgili olarak bir şey söylemeye çalışırken bile bu rahatsızlığı hissetmemek mümkün değildir. Yine de, sadece Türkçülük-Türkiyecilik-Turancılık konusunda, *Türkçülüğün Esasları*'nda söylenenleri dikkate aldığımızda, Gökalp'in neden 1923 sonrası Cumhuriyet Türkiyesi'ne yeterince etki etmediğini, eklektik bir biçimde temellük edilirken, düşüncesinin asıl önemli bölümünü oluşturan kültürel Türkçülüğün resmî kanonun dışında bırakıldığını anlamak mümkün olabilmektedir. Gökalp'in mefküreciliği, maddî koşullara dayanmayan bir iyimserliğe öncelik verir; toplumsal psikolojide gözlemlediği kriz anlarına yönelik yorumu, tarihselliği dışlar ve olmasını arzuladığı şeyi her an tekrarlanabilir bir formül olarak topluma endoktrine etmeye çalışır. Gökalp'in yaklaşımı tarihdışı değilse bile, bir "hüsnükuruntu" tarihselliği olarak değerlendirilebilir.

Gökalp'in, cumhuriyet döneminde neden etkili olamadığını, bizzat Atatürk'e ait bir yorumdan yola çıkarak anlayabiliriz. Atatürk 1930'da, "Türk Tarih Tezi"ne yol hazırlayan tarih çalışmaları sırasında, tarihle ilgili bazı sorular hazırlamış ve bun-

142 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 27-28.

lardan ikisine kendi verdiği cevaplar Afet İnan tarafından yazıya geçirilmiştir. "Medeniyet ne demektir?" sorusuna verdiği cevap, Gökalp'e bir yanıt niteliği taşır:

> Medeniyetin ne olduğunu başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan ayırmak güçtür ve lüzumsuzdur. Bu nokta-i nazarımızı izah için hars ne demektir, tarif edeyim: a) Bir insan cemiyetinin devlet hayatında; b) fikir hayatında, yani ilimde, içtimaiyâtta ve güzel sanatlarda; c) iktisadî hayatta, yani ziraatte, sanatta, ticarette, kara, deniz ve hava münakalâtçılığında yapabildiği şeylerin muhassalalarıdır. Bir milletin medeniyeti dendiği zaman, hars namı altında saydığımız üç nevi faaliyet muhassalalarından hariç ve başka bir şey olmıyacağını zannederim. Şüphesiz her insan cemiyetinin harsı yani medeniyet derecesi bir olmaz. Bu farklar, devlet, fikir, iktisadî hayatların her birinde ayrı ayrı göze çarptığı gibi, üçünün muhassalaları üzerinde de görülür. Mühim olan, muhassalalar üzerindeki farktır. Yüksek bir hars, onun sahibi olan millette kalmaz. Diğer milletlere de tesirini gösterir. Büyük kıtalara şâmil olur. Belki de bu itibarla olacak, bazı milletler yüksek ve şâmil harsa medeniyet diyorlar. ... Hulâsa medeniyet harstan başka bir şey değildir. Hars medlûlünü seciye diyebileceğimiz karakter mefhumuna indirmemelidir.[143]

Bu alıntıyı yaparken amacım Atatürk'ün ve onun önayak olduğu Türk Tarih Tezi'nin kültüre yaklaşımını irdelemek değil; bu nedenle bu alıntıyı burada derinlemesine incelemeyeceğim. Fakat derinlemesine incelemek bir yana, ilk bakışta bile Atatürk'ün tanımının Gökalp'inkilere nazaran çok daha maddî ve gerçekçi olduğunu söyleyebilirim. Burada kültür-medeniyet ayrımı reddedildiği gibi, kültürün tamamıyla millete özgü bir şey olması da reddediliyor; kültürün gelişkinliği doğrultusunda, başka toplumlara etkisi vurgulanıyor. Ayrıca bu kaçınılmaz bir durum olarak gösteriliyor. Dolayısıyla Gökalp'in kültür ta-

143 Afet İnan, "Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluş Günlerinde Atatürk'ün El Yazısı İle Tashih Edilmiş Bazı Tarih Soruları ve Dikte Ettiği Cevaplardan Örnekler," *Tarih Vesikaları*, yeni seri 1- 1(16) (Ağustos 1955): 192-193.

nımı daha klostrofobik, zenofobik ve iradî bir görünüm sergilerken, Atatürk'ünki etkilenmeyi reddetmeyen, daha dışarıya açık ve kendiliğinden bir tanım oluyor.[144]

Gökalp'in ve diğer Türklerle birleşmeyi amaçlayan Turancı Türk milliyetçiliğinin neden cumhuriyet döneminde tam olarak kabul görmediğine dair bu küçük –ve yeterince temellendirilmemiş– saptama, bizi tekrar Birinci Dünya Savaşı yıllarına ve bu yılların milliyetçi kültürel alana yansıması konusuna döndürüyor. Atatürk'ün yaklaşımıyla uyumlu olarak, özellikle 1930'ların kültürel ve düşünsel ortamı, 1918 öncesiyle farklılığını güçlü bir biçimde ortaya koyma çabasında olmuştur. Bu doğrultuda, 1923 öncesinin Türk milliyetçiliği "Osmanlı" olmakla suçlanmış, cumhuriyetin Türkçüleri geç dönem Osmanlı Türkçülerinden farklılıklarını belirtmek konusunda çok duyarlı olmuşlardır.[145] Bu duyarlılık, 1918 öncesinin geneline yönelik olduğu için, imparatorluğun sonunu belirleyen Birinci Dünya Savaşı'na da yöneliktir. Birinci Dünya Savaşı, imparatorluğun ardılı olan cumhuriyet döneminde imparatorluğa ait bir savaş olarak ele alınmış, ekonomik, kültürel, edebî ya da toplumsal alanlardaki kuramsal ya da pratik katkı ve kazanımlarından çok, Türkiye Cumhuriyeti ulus-devletinin dayandığı Türk unsura yaşattığı sıkıntılarla anımsanmış ve anlatılmıştır.

Bu algılama biçimini şimdilik bir kenara bırakalım ve dönemin kendisine bakalım. 1918 Mondros Ateşkesi'ni eksen alırsak, bu dönemdeki Türk kültürel alanı 1914'tekine göre çok

144 *Türkçülüğün Esasları*'nı daha farklı ve İslâmî bir açıdan eleştiren bir çalışma için bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, İsmail Kara (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh, 1989). Gökalp'in Merkez-i Umumî'den çalışma arkadaşı olan Hüseyin Kâzım bu kısa çalışmayı 1933'te yazmış, eser ilk kez İsmail Kara tarafından yayınlanmıştır.

145 Peyami Safa'nın 1938'de yayınladığı *Türk İnkılâbına Bakışlar*'ın önemli bir bölümü 1923 sonrasının öncesinden farkını belirtmek üzerine kuruludur: "İnkılâbdan evvelki üç cereyanın Büyük Harbde geçirdiği ilk ve Kurtuluş Harbi'nde geçirdiği son kanlı imtihanda, İslâmcılık fikri şehid oldu ve Türkçülükle Garbcılık fikirleri ağır yaralandı. Bu iki fikrin de yarası, varlıklarını imparatorluk nizamına bağlayan Osmanlılık uzuvları üstündeydi. Atatürk inkılâbı, o iki fikrin kangren olmuş hücrelerini kesip attı ve tekrar hayata kavuşturduğu milliyet-medeniyet prensipleri üstüne yeni Türk bünyesini oturttu." Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, 99.

farklıdır. Savaş yılları yaşanan ekonomik açıklar ve sıkıntılar nedeniyle kültürel alanda bir canlanma ve çeşitlenme bir yana, nitelik ve nicelik açılarından bir yoksullaşmaya yol açmıştır. Bununla birlikte, 1918'e gelindiğinde 1914 öncesine göre çok daha millî bir kültürel alan söz konusudur. Ziya Gökalp ve yakın çevresi bu alanı kuramsal olarak tanımlamaya soyunmuş, 1918 sonrasında devam edecek millî kültür inşası sürecini başlatmışlardır. Bu bölümde anahatlarıyla, dönüm noktalarıyla bağlamsallaştırılmaya çalışılan bu inşa sahası, savaş yıllarının cepheye ve cephe gerisine yönelik pratik propaganda gereksinimine cevap verememiş, fakat gerekli bir bencillik sergileyerek savaşın yarattığı imkânları kendi gereksinimleri doğrultusunda kullanmayı bilmiştir. Sonuçta, savaşa hizmet edemeyen kültür, millî kimliğin inşası hedefi doğrultusunda savaşı kendi hizmetine koşmuştur. Çalışmanın devamında ele alınacak yazar ve şairler ile bunların eserlerinde savaşın temsili konusu, savaşın kültürel alandaki temellük edilişini ve bunun gerçekleşme biçimlerini daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ SIRASINDA EDEBÎ ÜRETİM: ŞİİR

Bu çalışmanın bundan önceki bölümlerinde Osmanlı-Türk kültürel alanının Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarındaki konumlanışı, millî kimlik inşasıyla ilgili dönüm noktaları dikkate alınarak bağlamsallaştırılmaya çalışıldı. Bu sırada pek çok olay, isim ve kültürel ürün, zorunlu olarak dışarıda kaldı. Kuşkusuz, şimdiye kadar anlatılan kültürel tarih bağlamı çok başka vurgularla anlatılabilirdi. Bu biçimin seçilmesinin nedeni, bu bölümden itibaren ele alınacak edebî ürünlerin üretim mekanizmaları ile kültürel alana müdahale yollarını en uygun biçimde konumlandırabilmektir. Bir süreli yayında ya da kitap formunda yayınlanan şiir, öykü, roman ya da makalenin kaynaklandığı ve sunulduğu topluma katkısını değerlendirmek için bu türden bir bağlamsallaştırılma kaçınılmazdır. Kuşkusuz, bağlam ne kadar kapsamlı ve sağlam inşa edilirse edilsin, metni tek başına ve tüketici bir biçimde açıklayamaz. Metnin içerdiği biçimsel, anlatısal ya da dilsel özellikler siyasal, toplumsal ya da kültürel bağlamsallaştırmada gözden kaçabilir ya da farklı yorumlara yol açabilir. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı gibi, temelde edebî olmayan bir tarihsel olgunun kültürel alanla etkileşimini anlayabilmek için bağlamsallaştırma çabasının geniş tutulması da kaçınılmazdır. Sonuçta ortaya çıkacak olan

yorum, metinlerin farklı yorumlanma biçimlerini reddetmeyi değil, bu türden yorumları zenginleştirmeyi hedeflemektedir.

Bu bölümde Birinci Dünya Savaşı'nın şiir alanında ele alınışına bakılacak. Fakat yukarıda söylenenlerle bağlantılı olarak, savaşın şiirlere yansıması izleksel bir yaklaşımla incelenmeyecek. İzleksel öncelikli bir inceleme, çok çeşitli sınıflandırmalar aracılığıyla, savaşın ne türden konuları şiire soktuğunu, özellikle hangi deneyimlerin şiirlere konu olup hangilerinin olmadığını anlamamıza yardım ederdi. Ne var ki, bu seçim eşzamanlılığa ağırlık vermemize neden olur ve dolayısıyla kültürel üretim mekanizmalarını bütünlüklü bir biçimde görmemizi engelleyebilirdi. Bu türden bir yöntemle, örneğin cephe deneyiminin ya da cephe gerisindeki yaşamın temsil edilişleri gibi konularda daha kapsamlı bilgiye sahip olabilirdik; ne var ki, bu temsillerin kaynakları ve kültürel alana etkileri gibi bağlamsal konulardan da uzak düşerdik. Benzer bir biçimde, savaşla ilgili şiirlerin biçimsel incelenmesi biçem alanına yönelmemizi ve Osmanlı-Türk şiirsel biçeminin bağlamına yönelik bir konumlandırma gerçekleştirmemizi gerektirirdi. Bu durumda, savaş yıllarına rastlayan şiir üretiminin halk, divan ve Batılılaşma dönemi ürünlerini içeren iç kaynaklarıyla, özellikle Batılılaşma döneminde örnek alınan Batı şiiri modellerini dikkate alan bir edebiyat tarihi yaklaşımı geliştirmemiz gerekirdi. Özellikle vezin, dil kullanımı, söz sanatları ve türler gibi konulara yönelirdik.

Bu bölümde bunların yerine, temelde dört şaire ve bunların ilgili dönemde yayınlanan şiir kitaplarına odaklanan bir yaklaşım izlenecektir. Bu seçimdeki temel amaç, Birinci Dünya Savaşı'nın, şiir alanında belirleyici isimler olan Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Mehmet Akif Ersoy ve Abdülhak Hâmit Tarhan'ın şiir üretimine hangi ideolojik seçimlerle, hangi perspektiflerden ve ne şekillerde girdiğini incelemektir. Kitaplarda yer alan şiirlerin daha önce hangi gazete ya da dergide, hangi tarihte yayınlandıklarına, gerektiği takdirde değinilecektir. Bu şairlerin tek tek şiirlerini değil de, kitaplarını temel alma nedeni, bu yaklaşımın bağlamsallaştırmaya daha açık olması ve bizi şairle ilgili daha bütünsel bir yoruma ulaştırabilmesidir. Dola-

yısıyla kitap formu, kültürel üretim mekanizmalarıyla ilgili daha karmaşık, uzun erişimli ve aynı zamanda doyurucu bir yoruma yol açabileceği için tercih edilmiştir. Öte yandan, şairlerimizi anlamamıza yardım ettiği sürece başka şairlere, izleksel ve biçimsel konulara da değinilecektir.

Büyük savaş ve Türk şiiri: Türsel bir bağlamsallaştırma

Türkiye'deki ortaöğrenim kurumlarında öğretilen Türk edebiyatı derslerinde, cumhuriyet öncesi Türk şiiri geleneksel *divan* şiirinden uzaklaşan ve sosyopolitik modernleşme süreciyle doğru orantılı olarak Batılılaşan bir edebiyat kolu olarak verilir. Ne kadar sağlıklı olduğu tartışılır bir öğretim yaklaşımıyla, şiir alanındaki bu Batılılaşma Tanzimat'tan cumhuriyete kesintisiz sürdüğü düşünülen bir polemik eşliğinde anlatılır: "Sanat sanat için midir, yoksa toplum için mi?" Lise yıllarında bu konuda bir kompozisyon yazmamış ya da bir münazaraya katılmamış Türk öğrencisi yok gibidir. Mezuniyetten sonra edebiyatla fazla ilgisi kalmayan kişiler bile, geç Osmanlı edebiyatının şairlerini bu doğrultuda hatırlarlar: "Mehmet Akif sanat toplum için yanlısıdır", "Tevfik Fikret sanat sanat içincidir!"

Bu karikatürize edebiyat eğitimi bir yana, gerçekten de Tanzimat'tan itibaren Batılı edebiyatlarla tanışan ve pek çok alanda özellikle Fransız edebiyatını kendine model alan 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatı, şu veya bu oranda bu tartışmaya dâhil olmuş edebiyat grup ve akımlarıyla doludur. Fakat burada asıl önemli olan şudur: Sanatın sanat için ya da toplum için yapılması gerektiğini savunan akım ya da bireyler, bu tartışmaya hangi bağlamda girmiş olurlarsa olsunlar, "kültürel politika" alanına ve dolayısıyla da tüm bir sosyopolitik alana müdahale etmiş olurlar. Şimdiye kadarki Türk edebiyat tarihçiliğinde bu yaklaşım bütüncül bir bakış açısından tartışılmamış olsa da, tek tek edebiyatçılara ya da dönemsel polemiklere yoğunlaşan çalışmalar bu sonucu ima ederler. 19. yüzyıl Türk edebiyatının hangi alanına ve dönemine bakarsak bakalım, edebiyatçıların, ne kadar

bireyci sanatı savunurlarsa savunsunlar, bir "fildişi kule" içinde kalamadıklarını ve kamusal alanda yaşanan söylemsel çatışmanın tam ortasında yer aldıklarını görürüz.[1]

Birinci Dünya Savaşı yıllarını da kapsayan 1910-1918 arası II. Meşrutiyet dönemi, bu etkileşimin iyice arttığı bir dönemdir. Önceki bölümlerde, diğer kültürel kurumlarla birlikte, edebiyatın siyasallaşma düzeyindeki artışı da izlemiştik. Bu doğrultuda, dönemin edebiyat okurları, ister bir gazete ya da dergide yayınlanan tek tek, ister kitap haline getirilmiş edebiyat ürünlerini okuyor olsunlar, sadece edebî olmakla kalmayan, edebiyatın ötesine geçen bir şey okuduklarını biliyorlardı. Edebiyatçılar kişilikleriyle, politik ve ideolojik konumlarıyla, edebiyat hakkındaki görüşleriyle, biçim ve içeriğe yönelik tercihleriyle kamusal alana müdahale ediyorlardı. Bugün bize önemsizmiş gibi görünen pek çok edebî eserin, döneminde büyük gürültü koparması bu durumla bağlantılıdır.[2]

Bu duruma konumuzla ilgili iki örnek verebiliriz. Türk edebiyatındaki Batılılaşmanın en önemli atılımlarından birini II. Abdülhamit döneminde gerçekleştiren Edebiyat-ı Cedide akımının şiir alanındaki lider ismi Tevfik Fikret savaşın ilk yılı içerisinde, 19 Ağustos 1915'te ölmüştür. 1908 Devrimi'ni coşkuyla karşılayan, ama kısa bir süre sonra İttihatçıların icraatlarını protesto ederek evine çekilen ve sessiz muhalefet sergileyen Fikret, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine de şiddetle karşıdır.[3] Aynı Tevfik Fikret, Osmanlı'nın savaşa girmesi ve ci-

1 Bu durum sadece Türk edebiyatına özgü olmayıp, "sanat sanat içindir" yaklaşımının kaynaklandığı Batı edebiyatlarında da benzer bir durum söz konusudur. Bu konuda önemli bir kaynak için bkz. Gene H. Bell-Villada, *Art for Art's Sake and Literary Life: How Politics and Markets Helped Shape the Ideology & Culture of Aestheticism, 1790-1990* (Lincoln ve Londra: University of Nebraska Press, 1996).

2 Edebiyatçıların kamusal alana etkisi konusunda bir kaynak için bkz. Terry Eagleton, *The Function of Criticism: From the Spectator to Post-Structuralism* (Londra ve New York: Verso, 1984). Batılı yazarlar ile kamusal alan arasındaki etkileşimi tek tek denemeler halinde ve çok çeşitli açılardan ele alan bir kaynak için bkz. Christopher Hitchens, *Unacknowledged Legislation: Writers in the Public Sphere* (Londra ve New York: Verso, 2000).

3 Tevfik Fikret'in İttihatçı karşıtlığının temelleri, vatansever olmakla birlikte milliyetçi olmayan Batı medeniyetçiliği tercihinde yatar. Onun bu tercihi, sa-

hat ilanının ardından, *Servet-i Fünun*'un 27 Teşrinisani 1330/10 Aralık 1914 tarihli 1227. sayısında "Fetâvâ-yı Şerîfe'den Sonra: Sancak-ı Şerîf Huzurunda" başlıklı bir şiir yayınlar. Şiir, "Müfti'ül-enâm Hazretlerine ithaf olunmuştur" notuyla başlar ve şiirin inançlı bir savaşçının ağzından aktarıldığı belirtilir. Şiir boyunca, bu inançlı savaşçı din uğrunda her türlü zorlukla baş etmeye ve ölmeye hazır olduğunu tekrarlar. Şiir adeta mazoşistçe bir vurguyla sona erer:

> Artar, beni ezdikçe belâ, hazz u huzurum;
> Ben Rabbime doğru
> Her an müteveccih, mütevekkil ve sabûrum;
> Ölsem de ne mutlu bana, kalsam da ne mutlu![4]

Tevfik Fikret'in İttihatçılarla ilişkisini ve onları eleştirmek üzere yazdığı şiirleri bilmeyenler, bu şiiri basit ve dindarca bir propaganda çalışması olarak algılayabilirler. Oysa, dönemin edebiyat ortamını az çok bilen bir okur, Fikret'in hem din hem İttihatçı karşıtlığını bileceğinden, bu şiirde ilk bakışta sezilemeyen ironi ve hicvi hemen fark edecektir. Fikret, akıllıca bir manevrayla, kendisine zarar verilmesine izin vermeden ve san-

---

dece 1918 öncesinde değil, cumhuriyet döneminde de, özellikle milliyetçi yazarlar tarafından ikircimli bir biçimde değerlendirilmesine yol açmıştır. Dürüstlüğü ve ahlaklılığı ile her zaman beğeni toplayan Fikret, milliyetçilikten uzak duruşuyla tepki toplamıştır. Ölümünün ardından, bu ikircimi yansıtan yazılara bir örnek olmak üzere bkz. Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Tevfik Fikret Bey Merhum," *Günebakan*, 63-70 ve "Tevfik Fikret'in Ölümünün Yıldönümü," *Günebakan*, 125-128. Hamdullah Suphi, birinci yazıyı Fikret'in ölümünün ardından *Turan* gazetesinde yayınlamıştır. Bu yazı, Fikret'in kişiliğini ve edebiyata katkısını överken, milliyetçilikten uzaklığını şiddetle yerer. İkinci yazı *Muallim* mecmuasının 1917'de yayınlanan ve Tevfik Fikret'e ayrılan 14. sayısında yer alır. Hamdullah Suphi, milliyetçi kisvesi altında çıkar peşinde koşanlara değinerek, artık Fikret'in milliyetçilerden neden uzak durduğunu daha iyi anlayabildiğini söyler. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Tevfik Fikret'e yönelik anıları da bu ikircimi daha geç bir dönemde yeniden üretir: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Atilla Özkırımlı (yay. haz.) 2. bs. (İstanbul: İletişim, 1990 [1969]), 200-218. Yakup Kadri'nin anılarında yer alan Fikret'e yönelik milliyetçi eleştirisinde ikircim konusunu tartışan bir yazı için bkz. Erol Köroğlu, "Türk Romanında Batıcılığın Yeri," 500-503.

4 Tevfik Fikret, *Bütün Şiirleri*, İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (yay. haz.) (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001), 666-668.

sürden etkilenmeyecek bir biçimde muhalif bir şiir üretmiş olmaktadır.[5] İttihatçılar bu şiire de çok öfkelenirlerse de, yapabilecek bir şey bulamazlar.

Edebiyatçıların kamusal alana etkileri ve bunun önemi konusundaki ikinci örneğimiz, Türk edebiyatının ilk edebî röportaj yazarı Ruşen Eşref [Ünaydın]'ın *Diyorlar Ki* başlıklı kitabıdır. Kitap, Ruşen Eşref'in 1917'de gerçekleştirip, 1917 sonu ve 1918'in ilk aylarında *Türk Yurdu* ve *Vakit*'te yayınlanan edebî röportajlardan oluşur. Savaşın sonlarına doğru kitap haline gelen bu röportajlarda Ruşen Eşref, farklı görüş ve akımlara dâhil olan on sekiz edebiyatçıya edebiyat ortamıyla ilgili sorular sormakta, onların cevaplarını, araya kendi yorumlarını da katarak aktarmaktadır.[6] Ruşen Eşref'in yola çıkış noktası aslında oldukça edebîdir; görüştüğü edebiyatçılara sırasıyla divan edebiyatı, Tanzimat'la başlayan yenileşme, Edebiyat-ı Cedide, hemen 1908 Devrimi'nden sonra ortaya çıkan Fecr-i Âti, 1910'dan itibaren güçlenen Millî Edebiyat ve edebiyatın gelecekte hangi yöne doğru ilerleyeceği konularında sorular sormaktadır.[7]

Bugünün okuruna sıradan görünen bu röportajlar gazetede

---

5 Fikret'in muhtemelen aynı sıralarda yazdığı, fakat açıktan açığa muhalif olması nedeniyle yayınlamadığı "Harb-i Mukaddes" şiiri, hem İttihatçı hükümete yüklenmekte hem de genel olarak savaşı lanetlemektedir: Tevfik Fikret, *Bütün Şiirleri*, 669-674. Tevfik Fikret'le ilgili en kapsamlı araştırma Mehmet Kaplan'a aittir: Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser* (İstanbul: Bilmen Basımevi, 1971). Söz konusu dönemde savaş karşıtı başka şiirler de yayınlanmış olsa gerektir. Fakat sansür ve baskı nedeniyle bunlar yayınlanmamış, savaştan sonra yaşanan işgal ve Millî Mücadele ortamında, tekrar ortaya çıkma fırsatı yakalayamamıştır. Az tanınan bir şairin, bu türden şiirlerini de kapsayan bir çalışma için bkz. Zeynep Kerman, *Osman Fahri: Hayatı ve Şiirleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988).

6 Kitapta şu isimler yer alır: Abdülhak Hâmit [Tarhan], Nigâr Hanım, Sami Paşazâde Sezai, Halit Ziya [Uşaklıgil], Cenap Şahabettin, Hüseyin Cahit [Yalçın], Süleyman Nazif, Rıza Tevfik [Bölükbaşı], Mehmet Emin [Yurdakul], Halide Edib [Adıvar], Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Ziya Gökalp, Köprülüzâde Mehmet Fuat [Köprülü], Ömer Seyfettin, Refik Halit [Karay], Fâzıl Ahmet [Aykaç], Ahmet Haşim, Ali Kemal. Ruşen Eşref Ünaydın, *Diyorlar Ki*, Şemseddin Kutlu (yay. haz.) 2. bs. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985).

7 Ruşen Eşref Ünaydın, *Ruşen Eşref Ünaydın'dan Hasan Âli Yücel'e "Diyorlar Ki" İçin Bir Mektup*, Nuri Sağlam (yay. haz.) (İstanbul: Kitabevi, 2001), 107-112. Ruşen Eşref'in 1959'da ölümü üzerine tamamlanamayan uzun bir mektuptan oluşan bu kitap, *Diyorlar Ki* kadar ilginç bir edebiyat tarihi belgesidir.

yayınlandıkları sırada okur kitlesinin büyük ilgisini çekecek, geçim zorluğu ve savaş bıkkınlığı gibi olumsuz etkenlere rağmen merakla izlenecektir. Bu ilginin üç nedenden kaynaklandığını düşünebiliriz: 1) Görüşülen edebiyatçılar arasında Tanzimat'tan bu yana edebiyatın her döneminden akımları temsil eden, bu akımlarda başı çeken kişiler bulunmaktadır. 2) Siyasal durum nedeniyle iktidarın temsilcisi sayılabilecek Millî Edebiyatçılarla diğerleri arasındaki çatışma okurun ilgisini çekmektedir. 3) Hepsinden önemlisi, savaş yıllarının sansür ortamından yeni yeni çıkılmaya başlanan bir dönemde, tanınmış insanların edebiyat üzerinden topluma ve siyasal duruma yönelik olarak yaptıkları yorumlar kamusal alanın oluşumuna yardımcı olabilmektedir.

Ruşen Eşref'in röportajları savaşın sonunda kitap haline geldiğinde, önemi bir kat daha artacaktır. Bu önem artışının ilk işaretini, kitapta yer alan yazarlardan biri olan Ömer Seyfettin'in, kitap yayınlanır yayınlanmaz yazdığı saldırgan bir kitap eleştirisi yazısında görürüz.[8] Ömer Seyfettin, kitabın bir içindekiler sayfasının olmadığından başlamakta, edebî akımları ayırt edecek bölüm başlıkları bulunmaması, kendisinin önemli bulduğu kimselerle konuşulmamış olması eleştirileriyle devam etmektedir.[9] Böylece, masum bir eksik saptama yazısı olarak görünen bu yazı, asıl derdini de ortaya koymuş olmaktadır: *Diyorlar Ki*, zararsız röportajlardan oluşan sıradan bir kitap değil, Osmanlı-Türk edebiyatında kanon oluşumuna yönelik çok önemli bir adımdır; çeşitli edebî ve siyasal konumlarda yer alan yazarlar kendi ağızlarından, dayandıkları edebî geleneği, bulundukları anı ve gelecekle ilgili tahminlerini ortaya koymaktadırlar.[10] Kitapta, eşit bir biçimde konumlandırılan farklı gö-

8 Ömer Seyfettin, "Diyorlar ki!..," *Akşam* 13 (2 Teşrinievvel 1334/2 Ekim 1918).

9 Ruşen Eşref'in bu eleştiriler hakkındaki düşünceleri için bkz. Ruşen Eşref Ünaydın, *"Diyorlar Ki" İçin Bir Mektup*, 27-31.

10 Ulusal edebiyatların oluşumunda önemli bir yeri olan kanon oluşumu konusunda çok çeşitli kaynaklar mevcuttur. Sırasıyla genel olarak Batı edebiyatları, Amerikan edebiyatı, Alman edebiyatı ve modern Yunan edebiyatında bu konuyu inceleyen çalışmalar için bkz. Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages* (New York: Harcourt Brace & Company, 1994);

rüşler, Ömer Seyfettin gibi belirli ve bir anlamda siyasal iktidarı temsil eden bir ekole bağlı bir yazar için kabul edilebilir değildir.[11]

Yukarıda verilen örnekler ve bu konuda söylenenler bizi şu noktaya ulaştırmalıdır: Dönemin edebî ürünleri, özellikle tarihsel bağlamı yansıtacak işaretleyicileri kurmacaya göre çok daha az ya da kapalı olan şiirleri, dönemle ilgili tarihsel bağlam göz önünde tutularak değerlendirilmelidir. Bunları, evrensel ya da günümüzün beğenilerini yansıtan değerler eşliğinde değerlendirmeye kalkışırsak, Türk edebiyat eleştirisinde yaygın olan bir yanılgıyı yeniden üretmiş oluruz. Tarihselliğin gözden kaçırılmasından kaynaklanan bu yanılgıya göre, bu dönemin edebî ürünleri, bazı istisnalar dışında, gerikalmış bir edebiyatın Batılı orijinallerinden kopya çektiği, acemice ve zevksiz, en iyi ihtimalle eskimiş örnekleridir. Özellikle şiir alanında, bu anlayış çok zararlı sonuçlara yol açmaktadır; şiir, 1910-1918 arası dönemde edebiyatın en prestijli koludur. Yeni lisan, hece veznisiaruz vezni, toplumcu-bireyci vb. gibi pek çok edebî kavganın temel referans noktası şiirdir; bu edebî kavgalarda saf tutanla-

---

Paul Lauter, *Canons and Contexts* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1991); Peter Uwe Hohendahl, *Building a National Literature: The Case of Germany, 1830-1870*, çev. Renate Baron Franciscono (Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1989); Gregory Jusdanis, *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Building National Literature* (Minneapolis ve Oxford: University of Minnesota Press, 1991). Son kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Millî Edebiyatın İcat Edilişi*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis, 1998). Konunun Türk edebiyatı bağlamında tartışıldığı önemli yazılar içeren bir kaynak olarak bkz. "Dosya: Edebiyat Kanonu," *Kitap-lık* 68 (Ocak 2004): 50-91.

11 Herhalde Ömer Seyfettin için kabul edilebilir bir kanon oluşturma çabası, kendisinin de dâhil olduğu Millî Edebiyat akımına öncelik veren bir bakış açısını içermeliydi. Aynı dönemden böyle bir çabaya örnek olarak şu kitaba bakılabilir: Nüzhet Haşim [Sinanoğlu], *Millî Edebiyata Doğru: Birinci Cild* (İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1918). İkinci bir cildi çıkmayan, yazarlar hakkında kısa bilgi ve eserlerinden örnekler sunan bu kitapta sırasıyla şu yazarlar ele alınmaktadır: Mehmet Emin, Rıza Tevfik, Ziya Gökalp, Ali Canip, Celâl Sahir, Ömer Seyfettin, Kâzım Nâmi, Âkil Koyuncu, Rasim Haşmet, Mehmet Fuat, Ali Ulvi, M. Nermi, Fâzıl Ahmet, İbrahim Alâettin, Yusuf Ziya, Orhan Seyfi, Enis Behiç, Hakkı Süha, İdris Sabih, Halit Fahri, Yahya Kemal, Salih Zeki, Hasan Zeki, Faruk Nafiz, Tevfik Fikret, Süleyman Nazif, Ali Ekrem. Son üç ismin topluca ve iki sayfada aktarıldığını da söyleyelim.

rın önemli bir kısmı da şairlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki millî kimlik inşası sürecinin en önemli ve kendine özgü kurallara sahip tanıklarından biri dönem boyunca şiir alanında yaşanan gelişmelerdir; bunlara, kurmacaya ya da kurmaca dışı yazılara verdiğimiz kadar önem vermek zorundayız. Hele ki, millî edebiyatın oluşturmaya çalıştığı kanonun en büyük silahı konumundaki edebiyat ders kitaplarına, kısalıkları nedeniyle diğer türlerden daha fazla sayıda şiir örneğinin dâhil edildiğini hatırlarsak, bu zorunluluğun önemi daha iyi anlaşılabilir.

Tek tek şairleri incelemeye başlamadan önce, son bir noktayı daha hatırlatmakta yarar var: Dönemin şiir alanı, yukarıda da vurgulandığı üzere, tam bir çeşitlilik sergiler. Abdülhak Hâmit gibi Namık Kemallerin kuşağından miras kalmış bir şair, Cenap Şahabettin gibi Servet-i Fünun'un önderlerinden bir şair, Fecr-i Âti'nin izlerini taşıyan Ahmet Haşim gibi nispeten genç şairler, hece veznini hâkim kılmak için mücadele eden genç ve yaşlı şairler, Yahya Kemal, Mehmet Akif ya da Rıza Tevfik gibi belirli bir ekole bağlanamayacak şairler ve daha pek çokları aynı sıralarda şiir yazmakta ve yayınlamaktadırlar. Bu açıdan, Birinci Dünya Savaşı, Türk şiirinin en "çok sesli", en kavgalı ve arayışlarla dolu dönemlerinden birine denk gelmektedir. Toplumdaki çalkantı ve rahatsızlık şiir alanına da sirayet etmiş gibidir.[12]

Ziya Gökalp: Millî edebiyata öncülük eden müteşair

Yahya Kemal *Siyâsî ve Edebî Portreler*'inde, yakından tanıdığı Tevfik Fikret ve Ziya Gökalp'in şairliklerini karşılaştırır. Yahya Kemal'e göre Tevfik Fikret Türk şiirinin içinden, Ziya Gökalp

12 Dönemin şiir alanı için şu kaynaklardan yararlanılabilir: İsmail Habib [Sevük], *Türk Tecedd*ût *Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, 1340/1924); aynı yazar, *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi I*, 6. bs. (İstanbul: Remzi, 1944); Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar* (İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 1971); Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, 1860-1923* (İstanbul: İnkılâp, 1995).

dışındandır; bunun nedeni Fikret'in, şiirin o dönemde gitmesi gereken yönü iyi görmesi ve o doğrultuda çalışmasıdır. Oysa Gökalp, şiirin ne olduğunu iyi bildiği, millî şiirin nasıl yaratılabileceğini iyi anladığı halde, iyi bir şair olmadığı için Türk şiirinin yenileşmesinde yararlı olamamıştır. Hem kendisi, hem de onu izleyen genç şairler halk şiiri formlarıyla yazdıkları şiirlerde gerçek bir edebî yenilik yaratamamışlardır.[13] Yahya Kemal'in eleştirisi en azından 1918'e kadarki dönem için doğrudur; bu dönemde gerek Gökalp'in gerek onu izleyen genç şairlerin hece vezniyle, halk edebiyatı formlarında yazdıkları ve milliyetçi bir içeriğe sahip şiirler genelde aksak, didaktik ve tatsız şiirlerdir. Bununla birlikte, Gökalp'in izleyicisi olan ve 1923'ten sonra Türk şiirinde "Beş Hececiler" olarak anılan Yusuf Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Halit Fahri Ozansoy ve Faruk Nafiz Çamlıbel hem aruz vezninin terk edilip hece vezninin yerleşmesinde, hem de "memleket edebiyatı" olarak adlandırılan milliyetçi edebiyatın gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Her ne kadar günümüz edebiyat tarihçiliğince daha önemsiz bir akım olarak kabul edilirlerse de, Türk şiirinin modernleşmesinde göz ardı edilemez bir basamak konumundadırlar.

Yine de 1918'e kadar gelen dönemde, zaten yeni yeni oluşmakta olan Millî Edebiyat akımının şiir kanadı tatmin edici ürünler verememiştir. Hem şiir yazan hem de millî şiirler yazacak şairleri yönlendiren Gökalp, bu durumun farkındadır. Nitekim 1918'de yayınladığı *Yeni Hayat* başlıklı şiir derlemesinin başında yer alan bir paragraflık kısa önsöz bu farkındalığın kanıtıdır:

> Şuur devrinde şiir susar, şiir devrinde şuur seyirci kalır. İçinde bulunduğumuz zaman, galiba birinci devreye aittir: Şairler Muz'larından [esin perilerinden] uzak düşmüş, vezin ile kafiye, şuurlu müteşairler eline geçmiş... Bu hali, çocukların hayatında da görürüz: Ders saatleri arasında oyun fasılaları var... Aynı zamanda, çocuk terbiyesinde birtakım dersler, oyun tar-

13 Yahya Kemal Beyatlı, *Siyâsî ve Edebî Portreler*, 21-24.

zında verilir; bunun gibi, halk terbiyesinde de bazı fikirlerin, vezin kisvesinde arzedilmesi fena mı olur?[14]

Burada Gökalp kendini şairlerden ayırıyor ve bir müteşair, yani amatör şair olarak niteliyor. Ne var ki, bu durumu da pratik bir zorunluluk olarak açıklıyor: Savaş gibi krizler Gökalp'in millî içtimaiyat yaklaşımına göre toplumsal bilincin ön planda olduğu dönemlerdir; gerçek şiir barış zamanının eseri olacaktır. Dolayısıyla şuur devrinde şiirsel ilham bir kenara bırakılacak ve halkın, arzulanan doğrultuda eğitilebilmesi için didaktik şiirler yazılacaktır. Kendini bir mürşit, bir öğretmen olarak gören Gökalp, şiire de pragmatik bir biçimde yaklaşmakta, bunu bir eğitim, daha doğrusu bir endoktrinizasyon aracı olarak algılamaktadır.

Gerçekten de, kendi değerlendirmesine paralel olarak, Gökalp'in şiirleri günümüz Türk şiirinde çok önemli görülmemekte, sadece bazı şiirleri ya da şiir parçaları ideolojik değeri doğrultusunda anılmaktadır. Dolayısıyla Gökalp'in şiiri bugün için ya ideolojinin ya da edebiyat tarihinin malzemesi olarak bir değere sahip görünmektedir. Öte yandan, ideolojik kullanımı bir yana, özellikle edebiyat tarihi ve tarih açısından bu şiirler çok önemlidir de. Hakkında yazılan biyografik malzemeden anlaşıldığı kadarıyla Gökalp, düşüncelerini temelde üç farklı biçimde geliştiriyor ve yayıyordu: çevresindekilerle yaptığı sohbetler, makaleler ve şiirler. Kafasında bir fikir oluştuğunda bunu öncelikle karşıtı ya da yandaşı olanlarla tartışarak bir argüman haline getiriyor, sonra bu argümana dayanan genellikle soyut bir makale üretiyor ve bununla aynı sırada ya da makale yayınlandıktan sonra, makaleye hâkim olan ana düşünceyi daha basit ve duygusal boyutta yeniden üreten bir şiir haline getiriyordu. İşte bu üç ayaklı yöntem açısından, Gökalp'in üretimini tarihsel olarak değerlendirmede şiirlerinin önemi çok büyüktür.

Arap alfabesiyle yayınladığı makalelerinin tamamının henüz Latin alfabesine aktarılmamasının da etkisiyle, Gökalp'in düzyazılarının tarihsel bağlam içinde üretilişlerini dikkate alan bir ça-

14 Ziya Gökalp, *Yeni Hayat* (Istanbul: Yeni Mecmua, 1918), 3.

lışma yapılmamıştır. Genelde sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarından gelen araştırmacılar, böyle bir çabaya girişme gereği hissetmemiş ve Gökalp'in eserini statik bir biçimde yorumlamayı tercih etmişlerdir. Halbuki onun 1910'dan 1924'e kadar uzanan üretiminde sürekliliklerin yanı sıra, değişikliklerin de önemli bir payı vardır. Zaten Gökalp'in "içtimaî mefkûreci" bir yaklaşımla çok çeşitli alanlarda yazdığı soyut ve tasnifçi makalelerin yalnız başına değerlendirilmesi de yeterli olamaz; bu makaleler aynı dönemde yazdığı şiirlerle birlikte ele alınmalıdır. Ne var ki, araştırmacıların kendi şimdiki zamanlarını semptomatik bir biçimde yansıtan yaklaşım ve yorumları, şiirlerin düşünsel ve tarihsel öneminin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bu durumun en iyi örneklerinden biri, Gökalp'in şiirlerini ve mektuplarını çok başarılı bir biçimde yayına hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel'den kaynaklanır. Tansel, 1952'de yayınlanan *Şiirler ve Halk Masalları*'na yazdığı önsözde, Gökalp'in Turancılığını cumhuriyet zihniyeti doğrultusunda yorumlar; sadece sözcükleri dikkate alarak, Gökalp'in, 1916 Nisan'ında basılan "Lisan" şiirinden sonra Turan sözcüğünü kullanmadığını, 1915'ten sonra Turancılık mefkûresini terk ettiğini iddia eder. Bu iddiasını desteklemek için de, *Türkçülüğün Esasları*'ndan, önceki bölümde üzerinde durduğum ve tam tersi sonuçlara ulaştığım bölümü kullanır. Tansel'e göre Gökalp Türkçülüğün esas mefkûresini Türkiyecilik olarak belirlemektedir.[15] Tansel'in semptomatik revizyonizminin farkına varmayan Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*'de, bu düşünceyi tekrar eder ve zaten asıl önemli olanın Gökalp'in kuramsal yazıları olduğu sonucuna varır.[16] Toplumsal ve siyasal düşüncenin vurgulandığı bir çalışma için bu belki doğal bir varsayımdır, ama şiirlerin toplumsal, siyasal ya da tarihsel açılardan çok önemli olmadığı doğru değildir. Gökalp tümevarımcı ve ampirik değil, tümdengelimci ve normatif düşünen ve yazan biri olduğu için, şiirlerini ayrı bir yol olarak değil, bütünün olmazsa olmaz bir unsuru olarak ele almak zorundayız.

15 Fevziye Abdullah Tansel, "Ziya Gökalp'in Şiirleri ve Halk Masalları," XV-XVI.
16 Parla, 44.

Gökalp'in şiirlerini küçümseyen yaklaşıma tepki gösteren istisnaî bir isim vardır: Modern Türk edebiyatı alanının önemli isimlerinden Mehmet Kaplan, 1965'te "Ziya Gökalp ve Saadet Perisi" ve 1971'de "Ziya Gökalp ve 'Yeniden Doğma' Temi" başlıklı iki önemli inceleme yayınlamıştır.[17] Bu iki makalede Gökalp'e Jung'cu psikanalitik kuramlar eşliğinde yaklaşan Kaplan, birinci makalede Gökalp'in edebî ve düşünsel gelişimini "anima" arketipiyle açıkladıktan sonra, ikinci makalede bu arketiple bağlantılı yeniden doğuş izleğini masal ve şiirlerde izlemektedir. Özellikle birinci makalede, yerli ya da yabancı araştırmacıların Gökalp'in bireysel psikolojisi ile eseri arasındaki ilişkiye önem vermediklerini saptayan Kaplan, "onun sadece fikirlerinin incelenmesi kâfi değildir. Şiirleri, 'hayat felsefesi' ile duyguları ve hayalleri arasındaki münasebetleri daha iyi gösterir," der.[18] Gökalp'in içedönük bir psikolojiye sahip olduğunu saptayan Kaplan, onun, dış âlemde bile kafasındaki hayalleri gördüğünü, bir doğa duygusuna hiçbir zaman sahip olmadığını ve sadece kendi düşünce ve hayalleriyle ilgilendiğini belirtir. Nitekim, daha önce üzerinde durduğumuz "Turan" şiirinde bile önemli olan Turan ütopyası değil, şairin kendi içinde tarihin sesini duyması ve bundan doğan kuvvetli heyecandır.[19] Bu içedönük psikoloji dolayısıyla Gökalp, "Mefkûre" başlıklı bir şiirinde "Demeyin o mevcud değil, hayaldir / Vücud metin değil meâldir," diyebilmektedir.[20]

"Kendine Doğru" başlıklı bir şiirinde "Duymadan düşünme, görme sezmeden / Kendi duygun olsun usunu yeden,"[21] diyerek duygu ve sezgiyi aklın önüne geçiren Gökalp, içedönük psiko-

17 Mehmet Kaplan, "Ziya Gökalp ve Saadet Perisi," *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, 2. bs. (İstanbul: Dergâh, 1992), 490-516; "Ziya Gökalp ve 'Yeniden Doğma' Temi," *a.g.e.*, 517-534.

18 Mehmet Kaplan, "Saadet Perisi," 509. Gökalp'in mektuplarından yola çıkarak hayat görüşünü ele alan bir kaynak için bkz. Önder Göçgün, *Hususî Mektuplarına Göre: Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992).

19 Mehmet Kaplan, "Saadet Perisi," 495-497.

20 Ziya Gökalp, *Şiirler ve Halk Masalları*, 336.

21 Ziya Gökalp, *Şiirler ve Halk Masalları*, 64.

lojisini sergilerken kültürel milliyetçiliğinin temel özelliğini de ortaya koymaktadır. Gökalp'in "hars"ı, tarihsel zamanın biriktirici etkisiyle oluşan, Fransız tarzı bir kültür değil, *Volk*'un kendine özgü değerlerinin seçkinler tarafından yeniden değerlendirilmesiyle oluşan organik, Alman tarzı bir *Kultur*'dur; bu nedenle mitik zamana dayalı ereksel ve irrasyonel bir yaklaşım ön plandadır. Kaplan'ın Jung'cu okumasına göre, Gökalp çocukluk yıllarının mutlu yaşamını gençliğinde kaybetmiş, bunu zihinsel boyutta yeniden yakalayabilmek için de duygu ve sezgileri dış gerçekliğe tercih eden bir umut felsefesi üretmiştir. Onun bu umut felsefesinin üzerinde inşa ettiği kültürel milliyetçilik temelde mefkûre kavramından güç alırken, bu kavramın dayanak noktasını ise bir "yeniden doğuş" inancı oluşturmaktadır. Şiir ve masallarında çok tekrarlanan bir izlek haline gelen bu inanış, Kaplan'a göre, Jung'un "rebirth/renavatio" tanımıyla örtüşür. Burada söz konusu olan, bireyin asıl kimliğini koruyarak ruhunun tazeleşmesi, gençleşmesi ve güçlenmesidir. Buradaki psikolojik itki anne karnına dönme isteğidir ve içe dönüş ile dışa dönüş yeniden doğuş izleğinde birleşir. Kaplan, her iki durumun Gökalp'te aşırı biçimlerde bulunduğunu saptar: Gökalp, son derece içedönük olmakla birlikte, aynı zamanda bireyin toplum içinde erimesini, yok olmasını gerektiren bir sosyoloji üretmiştir. Bu ikisinin birleştiği yer yeniden doğuş izleği olmaktadır.[22] Gökalp'in içtimaî mefküreciliği de bu arayışla biçimlenir; eski hayat ölmekte ve yeni hayat doğmaktadır.

Kaplan'ın yorumlarından görüldüğü üzere, mitik zamanı tarihsel zamana, duygu ve sezgiyi akla, tefekkürü gözleme tercih eden Gökalp'in edebî eserlerini anlamakta Jung'un "kolektif bilinçdışı" yaklaşımı çok yararlı olabilmektedir. Kuşkusuz, sadece psikanalitik aygıtları kullanmaya devam etsek bile, Jung'unkinin dışında kalan kuramlar bize Gökalp'le ilgili daha farklı noktaları da gösterebilecektir. Bu çalışmanın sınırları dışına çıkan bu çaba bir yana, bu türden okumaların kültürel tarih alanına büyük katkısı olacağı açıktır. Kaplan'ın okuması, Gökalp'i tek başına ya da dönemiyle birlikte anlamakta edebî ürünleri-

22 Mehmet Kaplan, "Yeniden Doğma Temi," 520-521.

nin ne kadar belirleyici bir role sahip olduğunun kanıtıdır. Gökalp'in bireysel psikolojisi ile dönemin toplumsal psikolojisi arasında var olan karmaşık etkileşim özellikle şiirlerinde kendini açığa vurmaktadır.

Burada Gökalp'in birincisi 1914'te, ikincisi 1918'de yayınlanan iki şiir kitabına, *Kızılelma* ve *Yeni Hayat*'a yoğunlaşacağız. 1923'te yayınlanan *Altın Işık*'ı ve kitapları dışında kalan şiirlerini ele almayacağız. Öte yandan, bu iki kitabı bile tam anlamıyla tüketici bir biçimde inceleyemeyeceğiz. Bunun nedeni, Gökalp'in bu iki kitapta toplanan şiirlerinin hepsinin 1910-1918 arası dönemle ilgili olmasıdır. Gökalp, pragmatik amaçlar doğrultusunda çalışan bir müteşair olduğu için, bütün şiirleri ilgi alanımıza giriyor ve dolayısıyla, her şiiri ayrı ayrı ele almak zorlaşıyor.[23] Bu iki kitabı daha ayrıntılı olarak incelemeye başlamadan önce bir noktanın daha üzerinde durmak gerekiyor. Makalelerinde soyut ve tasnif edici tanımlamalara yönelen Gökalp, şiirlerinde hem bu tanımları basitleştirerek anlatmayı hem de okuyucu kitlesinde duygusal bir hareketlenme yaratmayı hedefler; dolayısıyla, şiirlerdeki ortak paydanın içtimaî mefküreciliği destekleme ve zenginleştirme olduğu söylenebilir. Fakat bu ortak özelliğin ötesinde, Birinci Dünya Savaşı'nı paranteze alan bu iki şiir kitabının hedeflediği etki birbirinden farklıdır. *Kızılelma* daha duygusal ve dönemin vatanseverlik ajitasyonuna içerik kazandırma amaçlıdır; *Yeni Hayat* ise, Gökalp'in 1917'de başlayan *Yeni Mecmua* dönemindeki eğilimleri doğrultusunda, daha normatif ve toplumu düzenlemeye yöneliktir.

Kızılelma

Ziya Gökalp'in ilk şiir kitabı olan *Kızılelma*, 27 şiir içerir.[24] Kitabın en başında bir paragraflık düzyazı bir giriş bulunmakta ve ardından "Turan" şiiri gelmektedir. Bundan sonra gelenler şi-

23 Fevziye Abdullah Tansel, "Gökalp'in vatanî şiirlerinden bir kısmı yaşadığı devirden mülhemdir," der. Tansel, *a.g.e.*, XVIII. Tansel yanılmaktadır; Gökalp'in bütün şiirleri yazılma anının bağlamından kaynaklanmaktadır.

24 Ziya Gökalp, *Kızılelma* (Istanbul: Türk Yurdu Kitapları, 1330/1914). Şiirlerden alıntı yapıldığında bu baskı değil, Tansel basımı kullanılacaktır.

irler "Masallar", "Koşmalar"[25] ve "Destanlar" başlıkları altında üç grupta toplanmıştır; masallar bölümünde altı, koşmalarda on beş, destanlarda beş şiir bulunur. Kitabın yayın tarihini tam olarak belirlemek mümkün değilse de, Tansel, *Türk Yurdu*'nda çıkan bibliyografik bir nottan yola çıkarak, 16 Aralık 1914 tarihini verir.[26] Kitabın başındaki giriş paragrafı da kitabın basım tarihini işaretlemektedir: "Şair, kendi ruhunu bulandır. Ben bunları, senin ruhunu bulduktan sonra yazdım. Orada, yaratıcı bir şi'riyet dalgalanıyordu. Bu şi'riyeti ben, destana geçirmek istiyordum; fakat sen bekleyemedin; onu tarihe sokmağa başladın. O halde, ben duruyorum, artık sen yürü!"[27]

Gökalp'in, 1918'de yayınlayacağı *Yeni Hayat*'ın başında yer alan diğer kısa önsöze daha önce değinmiştim. Oradaki müteşairlik vurgusunun, daha farklı bir biçimde bu önsözde de bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu şiirleri yazan Gökalp'in amacı şair olmak değil, milliyetçiliği canlandırmaktır. Gökalp'in seslendiği millet, zaten geçmişinden kaynaklanan yaratıcı bir şiirselliğe sahiptir. Gökalp bu şiirselliği destanlaştırmaya çalışırken, millî ruh harekete geçmiştir. Kitabın yayınlandığı tarihi göz önüne alarak, burada kastedilenin Birinci Dünya Savaşı'na giriş olduğu sonucuna varabiliriz. Böylece Gökalp, savaşa girişi coşkuyla ve onaylayarak karşılamaktadır.

Kızılelma'da Gökalp'in 1911-1914 arasında yayınladığı şiirler yer alır.[28] Bu şiirler, daha önceki bölümlerde incelediğimiz 1910-1915 arası vatanseverlik ajitasyonu yaklaşımına uygun

---

25 "Koşma: Halk şairlerinin, genellikle yiğitlik, sevgi ve doğa konuları üzerinde on birli hece ölçüsüyle ve değişik uyak düzeniyle yazıp sazlarının eşliğinde söyledikleri sekiz dörtlükten oluşan içsel, coşkulu bir şiir türü." Beşir Göğüş ve diğerleri, *Yazın Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Dil Derneği, 1998), 75. Gökalp'in bu başlık altında topladığı şiirler biçim açısından bu tanıma uymaz.

26 "Yeni Eserler," *Türk Yurdu* 72 (27 Teşrinisani 1330/10 Aralık 1914) çevrimyazı bs., cilt 3: 406. Dört buçuk aylık bir aradan sonra basılan bu sayıda "milliyetçi mütefekkir ve şairlerimizden Gökalp Ziya Bey'in 'Kızılelma'sı da şu sırada basıldı" denmektedir. Bu belirsiz ifadeden yola çıkarak, kitabın Kasım veya Aralık 1914'te basıldığı söylenebilir.

27 *Şiirler ve Halk Masalları*, 3.

28 Kronoloji açısından "Turan" ilk (7 Mart 1911), "Tevhid" sonuncu (14 Ağustos 1914) sıradadır.

şiirlerdir. Zaten bu ortamın oluşum ve gelişimine, bu kitapta yer alan birkaç şiirin çok büyük katkısı olmuştur. Özellikle "Turan", "Altın Destan", "Ergenekon", "Kızılelma" ve "Kızıl Destan" yayınlandıkları dönemlerde çok etkili olmuş ve Türkçü-Turancı kamuoyunun oluşumunu etkilemiştir. Kronolojik sıralamada en başta gelen ilk üç şiir olan "Turan", "Altın Yurt" ve "Meşhede Doğru" 1911'de Balkan Savaşı çıkmadan önce yayınlanmışlardır.[29] "Meşhede Doğru"nun sonunda 5 Haziran 1911'de tamamlandığını gösteren bir not vardır.

Öte yandan Gökalp'in, *Genç Kalemler*'de Gökalp adıyla yayınladığı ilk şiir "Altın Destan"dır.[30] Bu şiir, hem Gökalp'in mitolojik Türk tarihine ilgisi, hem de Turancı eğilimi ateşlemesi açısından belirleyicidir. *Genç Kalemler*'deki yayını sırasında, şiirden önce şöyle bir not düşülmüştür: "Aşağıdaki Türk ananelerini hâvi satırları, bugün Asya'nın sâkin ve nihayetsiz çöllerinde dolaşan tahrir heyetimizden Gökalp Bey, orada, anayurdunda yazarak göndermiştir."[31] Aslında Gökalp o sırada Selanik'tedir; fakat şiirin dramatik etkisini artırmak üzere böyle bir mizansen düşünülmüştür. Nitekim şiir, Türklerin dağınık bir halde yaşayışlarına yönelik bir ağıt havasındadır. Şiirdeki kıtaların "nerede?" sorusuyla biten son iki dizeleri, ağıt etkisini çoğaltmak ve okuyucuları ajite etmek üzere kullanılmaktadır. Şiirin önemli bir özelliği de, Gökalp'in eski Türk uygarlığına yönelik okumalarında öğrendiği ve o günkü Türkçe'de bilinmeyen bazı Öztürkçe isim ve kavramları kullanmasıdır.[32] Şiirin ardından çok uzun bir sözlükçe verilir ve şiirde geçen Öztürkçe sözcükler açıklanır. Bunun ardından, şiirin başına konulan

---

29 *Şiirler ve Halk Masalları*, (sırasıyla) 5, 77-78, 81. Her üçü de *Genç Kalemler*'de yayınlanmıştır. "Turan" Gökalp'in *Genç Kalemler*'de yayınlanan ilk şiiridir.

30 "Altın Destan" ilk olarak Ocak 1912'de *Genç Kalemler*'de yayınlanmıştır. Daha sonra, "Ergenekon"la birlikte *Türk Yurdu*'nun 24. sayı ilavesi olan *Altın Armağan II*'de (4 Teşrinievvel 1328/17 Ekim 1912) yeniden yayınlanır.

31 *Şiirler ve Halk Masalları*, 343.

32 Gökalp, ideolojik yükü olan sözcükleri kullanmaya çok önem verir. Örneğin, çocuklar için yazdığı masallarda, ideolojiyi masala açıktan açığa sokamadığı zamanlarda bile, Türkân, Turan vb. isimler kullanarak bir endoktrinizasyon etkisi yaratmaya çalışır. Gökalp'in bu yöntemi, onu izleyen şair ve öykücülerce de kullanılacaktır.

açıklamayla uyumlu olarak, "Kazvin-3 Kanunuevvel 1327" notu yer alır. Bu şiir, Gökalp'in ve okurlarının duygusal Panturanizmi'nde belirleyici olmuş, pek çok Türkçü yazar bu şiirden sonra yaygınlaşan bir modaya uyarak mitolojik Türk tarihinden kaynaklanan isimleri kendilerine müstear seçmişlerdir.[33]

Bu şiirden sonra bir süre şiir yayınlamayan Gökalp, 10 Ekim 1912 tarihli *Tanin*'de "Balkanlar Destanı"nı yayınlayacaktır. Birinci Balkan Savaşı'nın başında yazılan bu şiir, "Dün yalandı, yarın gerçek" epigrafıyla başlar. Şiir, Karadağ'la yapılan ve Türklerin kazandığı savaşı, bu savaşta kahramanlık göstererek şehit olan bir askerin ağzından aktarmaktadır. Türklerin kahramanlığı ve Türk'ün girdiği her toprağın Turan'a dâhil olduğu noktaları vurgulanır. Çarpışma başlamadan önce yazılan bu şiir, olup bitecekleri tam tersinden tahmin etmektedir; savaş hiç de Gökalp'in umduğu gibi gitmeyecektir.

Balkan Savaşı döneminde daha sık şiir yayınlamaya başlayan Gökalp, bunların genelinde kötü gidişat yerine, gerçekleşmesini istediği şeyleri işler. Kaplan'ın yorumlarını bir kez daha hatırlamakta yarar var: Gökalp, var olanla değil var olmasını istediği, hayal ettiği şeylerle ilgilenmektedir. "Balkanlar Destanı"nın ardından yayınlayacağı "Ergenekon", "Kendine Doğru" ve "Kızılelma" Türk birliğini savunan Panturanist şiirlerdir.[34] Bunların ilki olan "Ergenekon", "Altın Destan"a benzer bir biçimde, belki Balkan Savaşı'nın da etkisiyle tüm Türklerin içinde bulunduğu dağınıklığı dert edinen daha karamsar bir şiirdir. Türk mitolojisinden kaynaklanan Ergenekon imgesiyle, Türklerin yine zor durumda olduğu vurgulanır. Fakat Gökalp, "Kızılelma" şiiriyle birlikte kendini mitolojik Turan'dan geri çeker ve Turan'ın günün koşulları içerisinde nasıl yaratılabileceğini düşünmeye başlar. Bu, eğitime ve medeni-

---

33 Bu şiirin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Mehmet Kaplan, "Altın Destan," *Şiir Tahlilleri 1: Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar*, 10. bs. (İstanbul: Dergâh, 1988 [1954]), 185-194.

34 "Ergenekon" *Türk Yurdu*'nun 24. sayı ilavesi olan *Altın Armağan II*'de (4 Teşrinievvel 1328/17 Ekim 1912); "Kendine Doğru" *Türk Yurdu*'nun 26. sayısında (1 Teşrinisani 1328/14 Kasım 1912); "Kızılelma" ise *Türk Yurdu*'nun 31. sayısında (10 Kanunusani 1328/23 Ocak 1913) yayınlanır.

yete ağırlık veren bir proje olacak, bir merkezde[35] en modern yöntemlerle eğitilen gençler bütün Turan coğrafyasına yayılarak Kızılelma'yı, yani Türklerin tekrar birleşmesi hedefini gerçekleştireceklerdir. Bu noktada Gökalp'in içtimaî mefkûreciliğinin yavaş yavaş oluşmaya başladığını düşünebiliriz. Gökalp bu şiiriyle, umut felsefesini işlemeye başlamakta, Türk milletinin kötü durumunun idealistçe çalışan gençlerle giderilebileceğine işaret etmektedir. Bu anlamda, bu şiir "Altın Destan"a bir yanıt niteliği de taşır.[36]

Kızılelma'daki şiirlere kronolojik olarak bakmaya devam ettiğimizde, "Kızılelma"dan sonra "Kurt ile Ayı"nın yayınlandığını görürüz.[37] Milliyetçi bir fabl olan bu şiirde, yaşlanan kurt genç ayı tarafından hırpalanır ve ininde ölür. Beş yavrusu öksüz kalır. Fakat bu yavrular büyüyünce, ayılara saldırır ve öçlerini alırlar. Şiir şu dizelerle sona ermektedir: "Çocuklarım ibret alın: / Her bugüne var bir yarın!"[38] Bu şiirdeki ayı Rusya, yavruları Balkan ülkeleri, kurt Osmanlı'nın durumu, yavruları ise tüm Türklerdir.

Kronolojik sıralamada bundan sonra gelen şiir "Esnaf Destanı"dır.[39] Balkan Savaşı'nın ardından yaşanan milliyetçi coşku doğrultusunda, ticaret alanının millîleşmesi ile üretime ve üreticilere önem verilmesi noktalarını vurgulayan bir şiirdir. Bu şiirde, millî ekonomi politikalarının ve tesanütçülüğün erken işaretleri mevcuttur. Gökalp'in esnaf tanımı oldukça geniştir; el emeği gerektiren her türlü uğraş bu tanıma dâhildir. Kadın erkek tüm çiftçiler, ameleler, denizciler, arabacılar, manav, bakkal vs. Bu alt sınıf "esnafları"nın bir ortak paydası şiirin başla-

35 Bu merkez, ilginç bir biçimde İsviçre'deki Lozan şehridir. Gökalp şiirde, İstanbul, Baku ya da Kazan gibi şehirlerde siyasal ve kadınlarla erkeklerin birlikte eğitim almasını sağlayacak kültürel özgürlük bulunmadığı için bu şehrin tercih edildiğini belirtir.

36 Bu şiirde, ideolojik izleğin yanı sıra bir aşk öyküsü de anlatılmakta ve özellikle kadın kahraman çok olumlu yansıtılmaktadır. Bu şiirle ilgili ayrıntılı bir yorum için bkz. Mehmet Kaplan, "Kızılelma," *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, 550-558.

37 *Çocuk Dünyası* 2-4 (4 Nisan 1329/17 Nisan 1913)'te yayınlanmıştır.

38 *A.g.e.*, 55.

39 *Halka Doğru* 4 (2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913)'te yayınlanmıştır.

rında şöyle ortaya koyulur: "Sulh vakti rençberiz, harpte askeriz / Hem süngümüz, hem de sapanımız var."[40] Bütün meslek grupları vatanseverlik ortak paydasında buluşmaktadır. Bütün esnaflar, onların istediği tarz bir edebiyatın yokluğundan yakınırlar: "Okumak isteriz, kitabımız yok, / Kitaplar yazmaya nisabımız yok, / Defitersiz yaşarız, hesabımız yok, / Öğretin bilelim: İzanımız var."[41] Bu eksiklik nedeniyle de, geçmişte olduğu gibi, Âşık Garip, Köroğlu, Şah İsmail gibi halk edebiyatı ürünlerini okumak zorunda kalmaktadırlar. Esnaf dayanışmaya ve dine önem verir; inançlıdır. Zenginlere karşı bir kinleri de yoktur, fakat zenginlerden ve din adamlarından destek görmediklerini de saptamaktan geri durmazlar. Esnaf, bütün engellere rağmen çalışarak ve ilerleyerek düşmanların yenilebileceğine dair inancını da korumaktadır.

Gökalp'in bu şiirin ardından yayınladığı "Şehit Haremi", "Asker Duası", "Hayat Yolunda", "Yeni Attila", "İlahi", "Yeşil Boncuk" genelde Balkan hezimetiyle ilgili olarak 1913 yılı içinde yayınlanmış şiirlerdir. Bu şiirlerde, döneme uygun bir biçimde öç duygusu işlenir. Fakat Gökalp'te öç her zaman araçsaldır; toplumsal ilerleme için bir dinamo olarak kullanılır. Bunlardan "Yeni Attila", 17 Temmuz 1913'te, Edirne'nin geri alınışı üzerine ve Türk Gücü'ne marş olarak yazılmıştır. Bu şiirde, sadece Balkan ülkelerine değil, bütün Avrupa'ya yönelik bir nefret ve öç isteği aktarılmaktadır.

Gökalp'in 1914'te, savaş başlamadan önce yayınlayacağı üç şiir öncekilerden farklı vurgulara sahiptir. "Osman Gazi Kurultayda" şiirinde, Osmanlı tarihinin kuruluşundan itibaren demokratik bir geleneğin ve Türklük bilincinin var olduğu işlenir.[42] Bunun ardından yayınlanan "Ötüken Ülkesi" çok ilginç bir şiirdir.[43] Bu şiirde de tarihsel bir canlandırma yer alır; Türklerin efsanevî vatanında Hakan'la gençler tartışmaktadır. Gençler başka ülkeleri fethetmek istemekte, Hakan bunu reddede-

40 *A.g.e.*, 95.

41 *A.g.e.*, 96.

42 *Donanma Nüsha-yı Fevkâlâdesi* (4 Mart 1330/17 Mart 1914)'te yayınlanmıştır.

43 *Türk Sözü* 2 (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914)'te yayınlanmıştır.

rek, şu anda bulundukları vatanı geliştirmeleri gerektiğine diğerlerini ikna etmektedir:

Ekin eksin, yerden altın toplasın,
Sanat yapsın, esrarını anlasın,
Tacir olup Garp'a kervan yollasın!

Yurt şenletmek olsun yeni sevdası;
Böyle diyor Oğuz Han'ın yasası!

Hakan sustu... Türk gençliği yürüdü,
Arkasından tezgâhları sürüdü;
Her tarafı iş ordusu bürüdü!

Buymuş meğer Türk'ün *Kızılelma*'sı!
Böyle demiş Oğuz Han'ın yasası!..[44]

Bu şiirden anlaşıldığı kadarıyla, Balkan Savaşı'nın ardından gelen birkaç aylık bir barış döneminde, var olan sınırlar içerisinde ekonomik kalkınmayı hedefleyen bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemin, Balkan hezimetinin ardından gelen özeleştiriler sayesinde yaşandığını daha önce görmüştük. Osmanlı toplumu aldığı yaraları kapatabilmek için kalkınmayı arzulamaktadır. Gökalp de bu şiiriyle bu arzuya uymuş görünmektedir.

Nitekim, kısa bir süre sonra yayınlayacağı "Durma Vur"da, Yunan'a seslenir gibi yaparak halkı uyarmaya, üretime yöneltmeye çalışmaktadır.[45] Bu şiirde Yunanistan devletiyle Osmanlı tebaası olan Rumlar aynı kefeye konmakta, bunların Türkleri sömürdüğü anlatılmaktadır. Fakat Yunan vurdukça Türk milleti uyanacak, ticaret ve sanayiye yönelecektir; ordu ve donanma yapacak, Batı'daki ilerlemeleri kapacak, aynı zamanda Türklüğünü tanıyacaktır. Bu şiirin, Üçüncü Bölüm'de ele alınan 1913-1914 Müslüman Boykotajı'yla bağlantılı olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde toplumsal kalkınmanın ve millî bir ekonomi oluşturmanın şiddetle arzulandığı açıktır.

---

44 *A.g.e.*, 66.

45 *Türk Sözü* 10 (12 Haziran 1330/25 Haziran 1914)'te yayınlanmıştır.

Ne var ki, Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bu kalkınmacı zihniyetin bir yana bırakılmasına ve Almanya'nın yanında savaşa girilerek hem Turan'a hem de Mısır'a yönelik genişleme arzularının oluşmasına yol açacaktır. Gökalp'in henüz Osmanlı savaşa girmeden önce, Avrupa'da savaşın daha yeni başladığı sıralarda yayınlayacağı "Kızıl Destan" bu yeni durumun en açık göstergelerinden biridir.[46] Bu şiire, Üçüncü Bölüm'ün sonunda değinmiştik. *Tanin*'de yayınlanırken, Avrupa'daki savaşın yorumlanması olarak sunulan şiir "Düşmanın ülkesi viran olacak! / Türkiye büyüyüp Turan olacak!" epigrafıyla başlamaktadır.[47] Bu epigraf, 24 adet beş dizelik kıtadan oluşan şiirin ana düşüncesidir. Daha ilk beşlikten itibaren Türkleri ilan edilen seferberliğe katılmaya çağıran Gökalp, savaşı "yiğitlik vakti" olarak niteler. Şiirin kurnazca bir mutluluk duygusu taşıdığını düşünebiliriz. Osmanlı, Almanya'yla ittifak antlaşması imzalamış, ama henüz savaşa girmemiştir. Bu açıdan, Gökalp Balkan Savaşı'nın acılarından yola çıkarak, Osmanlı'nın kötü duruma düşmesinde sorumlu gördüğü Avrupa'nın içine düştüğü kan gölünden memnuniyet duymaktadır: "Medeniyet yurdu al kan olacak! / Her ucu yeni bir Balkan olacak!"[48]

Savaşın çıkış nedenlerini manzum olarak açıklamaya girişen Gökalp, çatışmanın birkaç yıl evveline uzanarak, her şeyin başında "Salip"in, yani Hıristiyanlık'ın İslâm'a düşmanlığını görür. Bu düşmanlık nedeniyle, Libya ve Balkan Savaşları yaşanmış, fakat sonunda Hıristiyan ülkeler kendi içlerinde anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bu karışıklık içinde, Sırp milliyetçisi Princip Avusturya-Macaristan veliahdıyla karısını öldürmüş ve sonuçta, Sırplıkla Cermenlik karşı karşıya gelmiştir. Savaşın çıkışına yol açan olayları adım adım yorumlayan Gökalp, Almanların tarafını tutmakta olduğunu belli eder ve yeri geldikçe de, olayların Türklükle ilgisini göstermeye çalışır: "Macar dedi: Sanma, kalmak isterim, / Atımı meydana salmak isterim, / Türklerin

46 8 Ağustos 1914 tarihli *Tanin*'de yayınlanmıştır.

47 *A.g.e.*, 102.

48 *A.g.e.*

öcünü almak isterim, / Altay yurdu büyük vatan olacak! / Turan'ın hâkimi sultan olacak!"[49]

Almanya bu savaşta, açıkça belirtilmese bile, haklı olandır ve Gökalp Alman Kayser'ini adeta bir Müslüman gibi konuşturur: "Kayser ilan etti askere, halka: / Kalbiniz birleşsin, olun bir halka! / Düşmanı çiğnemek tapmaktır Hakk'a, / Ordumun rehberi iman olacak! / Bizi esirgeyen Rahman olacak!"[50] Şiirin son beşliği, Müslümanların tarafını özellikle vurgulamak üzere yazılmış gibidir: "İngiliz gasbetti Sultan Osman'ı, / Bununla tutacak Hind'i, Amman'ı! / İslâmlık tanıdı kimdir düşmanı, / Çok geçmez ki mesut bir an olacak: / Düşmandan öç alan *Kuran* olacak!"[51]

Osmanlı henüz tarafsızken yazılan bu şiir, İttihatçı yönetimin ve ona yakın olan edebiyatçı ve yazarların tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Amaç bir an önce Almanya'nın yanında savaşa girmektir. Çünkü Almanya'nın savaşın başındaki başarılarından da etkilenilerek, çabuk bir zafer kazanılacağı ve böylece hem kaybedilen toprakların kazanılacağı, hem de Rusların yenilmesiyle Turan birliğinin sağlanılacağı umut edilmektedir. Dolayısıyla, Gökalp bir yandan sözde "tarafsız" bir tavırla savaşı yorumlar ve "onlar birbirini yiyecek ve zayıf düşecek, böylece biz kazançlı çıkacağız" mesajı verirken, aslında "bir an önce bu savaşa girelim ki, kazancımızın azamisini elde edelim" demektedir.

Sonuç olarak, *Kızılelma*'nın Birinci Dünya Savaşı'na girilene kadarki canlı vatanseverlik ajitasyonunun iyi bir örneği olduğunu söyleyebiliriz. Bu kitapta yer alan şiirler farklı dönemlerde farklı eğilimlerle yazılmış olmakla birlikte, genelde Panturanist vurgularla Türk milliyetçiliğini canlandırmaya çalışan edebî ürünlerdir. Zaten bu nedenle Gökalp, şiirleri kitap için bir araya getirirken, burada izlediğimiz kronolojik sırayı değil, tür-

49 *A.g.e.*, 104.

50 *A.g.e.*, 105.

51 *A.g.e.* Şiirde adı geçen "Sultan Osman", Osmanlı Devleti'nin, Donanma Cemiyeti tarafından halktan toplanan yardımlarla İngiltere'de yaptırdığı savaş gemisidir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İngiliz hükümeti bu gemiye el koymuştur.

lere göre belirlediği karışık düzeni tercih etmiştir. O dönemde *Kızılelma*'yı okuyan bir okur, şiirlerin yazılış bağlamına değil, duygusal tutarlılığına dikkat edecektir. Gökalp'in hedeflediği de tam olarak budur: okurlarında kitap boyunca artan bir coşku yaratmak.

Yeni Hayat

Yeni Hayat, *Yeni Mecmua* yayını olarak 1918'de İstanbul'da basılır. Daha önce incelediğimiz bir paragraflık kısa bir önsöz ve 32 şiirden oluşan bu kitap, Gökalp'in 1915'ten 1918'e kadar yazdığı şiirleri kapsar. Şiirlerin 18'i daha önce gazete ve dergilerde yayınlanmışken, 14'ü ilk kez bu kitapta yayınlanmaktadır. Fevziye Abdullah Tansel, 15 Haziran 1918 tarihli *Edebiyat-ı Umumiye* mecmuasında çıkan bir bibliyografya notunda kitabın bir hafta önce yayınlandığının haber verilmesine dayanarak, yayın tarihini Haziran başı olarak tespit eder.[52] Kitap, yayınlandığı dönemin koşullarına nazaran oldukça kaliteli, kenar süsleri olan filigranlı bir kâğıda basılmıştır.

Kitapta yer alan şiirler, *Kızılelma*'dakilere göre çok daha sakin, heyecan düzeyi düşük, ajitasyondan uzak şiirlerdir. Gökalp, bu kitaba aldığı şiirlerde, 1915'ten itibaren rol değişikliği yaşadığını, propagandist ve ajitatif şiirler yazma işini daha genç şairlere bırakarak, sosyolojik makalelerinde ortaya koyduğu fikirleri basitleştirerek açıklayan daha bilgece bir söyleme yöneldiğini işaret eder gibidir. Burada, Birinci Dünya Savaşı'na girişle birlikte artık koşulların çok daha uygun olduğu yeni "millî" toplumsal hayatı biçimlendirme uğraşına giriştiğini göstermektedir. Bu rol değişikliği doğrultusunda, yarattığı etki açısından buraya değil, *Kızılelma*'ya uygun düşecek bazı şiirlerini kitaba almamıştır. Bunların en çarpıcılarından biri 1916 yazında yayınladığı "Galiçya Yolunda" başlıklı şiiridir.[53] Bu, Türk askerlerinin Galiçya'ya, Ruslara karşı savaşan Avusturya-Macaristan

52 *A.g.e.*, 349.

53 *Harp Mecmuası* 1-2 (Temmuz 1332/1916)'da yayınlanmıştır. Tansel basımının 293-293. sayfalarında yer alır.

ordularına yardıma gönderilmesini Turancı bir bakışla yorumlayan bir şiirdir. Askerlerin ağzından yazılmıştır ve Rus düşmanlığı had safhadadır. Galiçya'ya giden Türk askerleri Rusları yendikten sonra, Sivastopol, yani Kırım'a geçecek ve soydaşlarını kurtaracaktır. "Kinimiz değil dinden, / Din yaptık millî kinden; / Gelir sana gayzımız / Ruhumuzun içinden. // Acıkmışız canına, / Susamışız kanına, / Yaptıkların ey Moskof / Kalmayacak yanına..."[54]

Kitapta yer alan şiirlerin çoğunluğu tek sözcüklük, kavramsal başlıklar taşır (din, ahlak, köy, lisan vb. gibi); bazıları kavramsal karşılaştırmalar içerir (din ve ilim, halife ve müftü gibi). Bununla birlikte, şiirlerin kendileri kavramsal değildir; millî hayat açısından problematik olan bu konuları basit ve duygusal bir biçimde açıklamayı hedeflemektedir. Gökalp'in bu şiirlerde izlediği yöntemi "duygusal betimleme" olarak adlandırabiliriz. Kitapta bu yöntemin uygulanma nedeni aslında daha eskiye, *Kızılelma*'nın yayınlanmasından hemen sonraki döneme dayanır. Gökalp, ilk olarak 1915 başında yayınladığı ve *Yeni Hayat*'a da aldığı bir dizi şiirinde bu yöntemi kullanmıştır. Günümüzde de iyi bilinen, Gökalp'in düşüncelerini açıklamak için çok alıntılanan bu şiirlerin büyük kısmı 1915 Ocak'ından itibaren *Tanin* gazetesi ve *İslâm Mecmuası*'nda yayınlanmıştır.[55] Şiirler ilk yayınlanışlarında "Yasaya Doğru", "Türk'e Göre" üstbaşlıklarıyla çıkmıştır. Gökalp bu başlıkları kullanarak, Türkçü okur kitlesinin toplumsal algılama düzeyini çerçevelemeyi hedeflemektedir.

Yeni Hayat'ta yer alan şiirleri, ele aldıkları konulara göre birkaç ana grupta toplayabiliriz: din, tesanütçü ahlak, kadın, kültür, kültürel ve toplumsal seçkinler, Türkçülük. Savaşın yol açtığı sorunlarla doğrudan ilgilenen şiirlerin sayısı azdır. Daha önce söylenenlere dayanarak, Gökalp'in bu dönemde cephede ve cephe gerisinde yaşanan siyasal ve ekonomik somut sorunlarla fazla ilgilenmediğini, İttihatçı yönetimin kendisinin de

54 *A.g.e.*, 293.

55 *Yeni Hayat*'taki şiirlerin ilk yayınlanma tarihleri için bkz. Tansel basımının notlar kısmı, 349-358.

katkısıyla toplumsal planda gerçekleştirmeye giriştiği reformlara ağırlık verdiğini hatırlayalım. Bu durum *Yeni Hayat*'taki şiirlere de yansımaktadır. Örneğin din grubuna giren şiirler bunun iyi bir yansımasıdır. Kitaptaki şiirler içinde en kalabalık grup din grubuna girenlerdir. İttihatçılar bu dönemde yavaş yavaş dinin devlet tarafından denetim altına alındığı bir laiklik siyasasını uygulamaya koymaya çalışmaktadırlar. Cumhuriyet Türkiyesi'nde tamamlanacak bu projenin ana yörüngesi, Gökalp'in dinle ilgili şiirlerinde geliştirilir. Örneğin kitabın birinci şiiri olan "Din"de sevgiye dayalı bir iman vurgulanır. Bu bir vülgarizasyondur; toplumsal hayatı düzenleyici kurallara sahip bir kurum olarak din, bir duyguya indirgenmektedir. Sevgi, tesanütçü toplumsal imgelemde önemli bir yere sahiptir; toplumsal çatışmaları bastırmak üzere vurgulanan bir söylem alanıdır. Gökalp bu nedenle tasavvufu vurgular ve Türklerin Müslüman olmadan önce bile "mutasavvıf" olduklarını iddia eder. Bu kapsamlı sevgi şiirin ilk dörtlüğünde, daha önemli bir noktaya, başka şiirlerde de işlenecek olan, tesanütçülüğün bir başka önemli kavramı olan "vazife"ye bağlanır: "Benim dinim ne ümittir, ne korku; / Allah'ıma sevdiğimden taparım! / Ne Cennet, ne Cehennem'den bir korku / Almaksızın, vazifemi yaparım."[56] Kitabın ikinci şiiri olan "Din ve İlim"de de dinin duygu yönü vurgulanır. Dinin duygu yönü vurgulandığı sürece, toplumsal düzenleyiciliği kısıtlanmış olacak ve toplumu düzenleyen iktidarın emrine tâbi olarak kitleleri yönlendirmekte kullanılacaktır.

"Halife ve Müftü", "Devlet", "Bütçe Birliği", "Vakıf", "Külliye" başlıklı şiirlerinde de, laiklik projesi doğrultusunda din ile devletin birbirinden ayrılması, dinsel kurumların devletin denetimine girmesi noktaları işlenir. Kitapta yer alan dinle ilgili şiirlerin büyük bölümünün ilk defa bu kitapta yayınlandığını da belirtmeliyiz. Belli ki, Gökalp bu siyasaların uygulandığı sıralarda girdiği toplantılarda söylediği, süreli yayınlarda makale halinde yayınladığı düşüncelerini şiir haline de getirmiş, fakat yayınlamak konusunda acele etmemiştir.

56 *A.g.e.*, 111.

Yeni Hayat'ta doğrudan tesanütçü ahlak grubuna girebilecek üç şiir vardır: "Ahlak", "Vazife" ve "Vefa". Üçü de 1915 başında yayınlanmıştır. Birinci şiirin "Sakın hakkım var deme, / Hak yok, vazife vardır!" dizeleri ünlüdür.[57] Bu şiirde işlenen ahlak anlayışına göre, hak soyut bir yücelik olan milletindir; bireylere düşen sadece vazifedir. Birey zaten Gökalp'in tesanütçü mistisizmine göre "biz", yani milletle aynı şeydir; birey kendini millette eritmeli, milleti için canını ve malını vermekten kaçınmamalıdır. Bireyin değil, milletin yaşaması önemlidir. "Vazife" şiiri bir önceki şiirin devamıdır. "Gözlerimi kaparın! / Vazifemi yaparım!" nakaratıyla ünlüdür. Ahlak şiirinde vurgulanan tesanütçü mistisizm, burada yerini militarist bir emir-komuta ilişkisine bırakır. Milletin verdiği vazife sorgulanamayan, mutlak uyulması gereken bir emirdir. Bu emir Hakk'ın ta kendisidir, bu yüzden sorgulanmadan itaat gerektirir. "Benim hakkım, menfaatim, arzum yok, / Vazifem var; başka şeye lüzum yok. / Aklım, gönlüm düşünmezler, duyarlar; / Ondan gelen emirlere uyarlar..."[58] "Vefa", tesanütçü ahlak izleğinin savaşla ilişkisi kurularak açımlandığı bir başka şiirdir. "Biz Türkler sulh çağlarında, / Uslu arı kovanıyız. / Harbin kanlı dağlarında, / Yırtıcı av doğanıyız." dizeleriyle başlar ve birey-millet karşılaştırmasıyla ilerler.[59] Birey halim, kin tutmayan, sakin, gözü tok, tahammüllüdür; millet davalıdır, öcünü almaya çalışır, kavgacı, hırslı, kahredicidir. Bu açıdan tam bir karşıtlık vardır. Fakat birey ve millet ahde vefa ve namus konusunda benzerdir. Çok ilginç bir şiirdir bu; bireysel alanda gayet sakin olan Türk, millî alanda verdiği sözü tutar ve şiirde açıkça söylenmese de müttefiklerine her alanda yardım eder.

Kitapta kadın konusuyla ilgili olarak dört şiir bulunur: "Kadın", "Ev Kadını", "Meslek Kadını" ve "Aile". "Meslek Kadını" daha önce yayınlanmışsa da, diğerleri ilk kez bu kitapta yayınlanmaktadır.[60] Kadın meselesi Osmanlı-Türk modernleşme sü-

57 *A.g.e.*, 115.

58 *A.g.e.*, 116.

59 *A.g.e.*, 117.

60 "Meslek Kadını" *Yeni Mecmua* 2-30 (31 Kanunusani/Ocak 1918)'de yayınlanmıştır.

recinin en ateşli çatışma alanlarından biridir. Modernleşmeye pragmatik bir açıdan yaklaşan Türkçüler, toplumsal uzamın genişletilmesi, kadınların daha verimli kılınması ve böylece çocuklara yönelik aile içi millî eğitimin daha nitelikli hale gelmesi için kadının eğitimi ve çalışma alanına girmesi konularında isteklidirler. Özellikle İslâmcılar, savaş koşulları nedeniyle kadınların istihdamı zorunlu hale geldiği halde, bu duruma karşı çıkmışlardır. Gökalp bu şiirlerle, İslâmcı direnişe cevap vermektedir.

Yeni Hayat'ta yer alan kültür, kültürel ve toplumsal seçkinler ile Türkçülük konulu şiirler, aslında Gökalp'in "kültürel milliyetçilik" yaklaşımının yansımalarıdır. Bu şiirlerden sadece "Darülfünun" doğrudan milliyetçilikle bağlantılandırılamayacak bir şiirdir. Tabii, millî kimlik inşasında gecikmiş toplumlarda üniversitenin, bu açığı kapama konusunda taşıdığı önem de unutulmamalıdır. Yine de Gökalp, üniversite konusunda ideolojik ayrımların ötesine geçer ve iktidarların müdahalesinden uzak, özerk bir üniversiteyi savunur. Bu şiirde söylediklerini gerçek yaşamda da tutarlı bir biçimde savunmuş, ideolojisi kendisinden farklı kişilerin de üniversiteye dâhil edilmesi konusunda elinden geleni yapmıştır.

Yeni Hayat'ta kültür grubuna giren şiirlerin en ilginçlerinden biri "Medeniyet"tir. Gökalp bu şiirde hars-medeniyet ayrımını açık ve basit bir biçimde ortaya koyar. Avrupa medeniyetini oluşturan, orada yer alan milletlerin harslarıdır. Bu ikisi arasındaki ilişki akademi-azalar, darülfünun-hocalar, kitap-bölümler, konser-çalgılar ilişkileriyle aktarılmaktadır. Şiirin adı medeniyet olsa da, vurgu özellikle parçanın, yani ulusal harslardan birinin eksikliğinin bütünü bozacağı noktasına yapılmaktadır.

Kitapta sanat ve edebiyatla doğrudan ilgili üç şiir vardır: "Sanat", "Asker ile Şair" ve "Lisan". Gökalp, daha önce "Ortaç" başlığıyla yayınladığı "Sanat" şiirinde, yüksek edebiyatı eleştirerek halka yönelik edebiyatı savunur: "Diyorlar ki: Siz Parnasse, biz Ortaç eri, / Bizden olan her fert görür ileri, / İşte sanattan, millî hüneri, / İstemez yabancı eserlerden baç!"[61]

61 *A.g.e.*, 128. İlk kez *Yeni Mecmua* 8 (30 Ağustos 1917)'de yayınlanmıştır.

Aruzu, Arapça ve Farsça sözcük kullanımını, Şark ve Garp etkilerini reddetmekte; hece vezniyle, Türkçe sözcüklerle, halk için ve halk adına yazılan edebiyatı tercih etmektedir. "Asker ile Şair" şiirine daha önce değinmiştik. Gökalp burada edebiyatla ilgili kavramsal bir tartışmaya girmez, sadece cephede olup bitenleri edebiyata yansıtmayı ihmal eden edebiyatçıları tehdit eder. "Lisan", Gökalp'in en ünlü şiirlerinden biridir; Gökalp milliyetçiliğinde dilin merkezî önemi açısından, aslında milliyetçilikle ilgilidir.[62] Ilımlı bir dil anlayışı sergilenir; İstanbul Türkçesinin standartlaşması gereği savunulur. Kendinden önceki ve sonraki tasfiyeci, Öztürkçeci yaklaşımlardan uzaktır. Yeni sözcük üretiminde halkın tercih ettiği yollara başvurulması, Türkçeleşmiş yabancı sözcüklerin aynen korunması gerektiğini söyler. Turan vurgusu da yapılır; Turan'da yukarıda söylenenlerle uyumlu tek bir dil olmalıdır ve bu olmazsa olmaz bir koşuldur: "*Turan*'ın bir ili var, / Ve yalnız bir dili var. / Başka dil var diyenin, / Başka bir emeli var. // Türklüğün vicdanı bir, / Dini bir, vatanı bir; / Fakat hepsi ayrılır / Olmazsa lisanı bir."[63]

Gökalp'in kültürel alandaki en ilginç katkılarından biri "güzideler" konusunda olmuştur. Önceki bölümde Gökalp'in, harsın kaynağı olarak örfü gördüğünü açıklamıştık. Örfün en açık biçimde göründüğü, şahıslaştığı toplumsal gruba güzideler diyen Gökalp, bu grup içinde de üçlü bir hiyerarşi oluşturuyordu: dâhi, kahraman ve arif. Bilim adamları ya da belli bir konuda uzmanlaşmış teknisyenler güzidelere dâhil sayılmıyordu. Mütevazı Gökalp, büyük ihtimalle kendini arif grubuna dâhil addediyordu. Deha ve kahraman grupları, zihinsel olmaktan çok hareket sahasında ortaya çıkıyorlardı. Kültürün en sağlam biçiminin zaten halk arasında yaşamakta olduğunu, bu nedenle halka yönelerek bunun öğrenilmesi ve geliştirilmesi gerektiğini savunan Gökalp, güzideleri halka yönelmeye çağırmaktaydı. "Deha" şiiri, halkçı seçkinler anlayışının en açık biçimde

62 "Türk'e Göre Lisan" başlığıyla *Tanin* 2641 (20 Nisan 1332/2 Mayıs 1916)'da yayınlanmıştır.

63 A.g.e., 120.

ortaya konduğu şiirdir.[64] Dehanın ön koşulu olarak halka yönelmeyi işaret eden bu şiir, Kopernik'ten dem vurarak başlar. Kopernik, dünyanın güneşin etrafında döndüğünü göstererek, dünyayı merkez alan eski yaklaşımı değiştirmiştir. Eski düşüncenin dünyayı merkez alması gibi, eski irfan çağı da okuryazarları merkez almaktadır. Halbuki bugün asıl merkezin halk olduğu, deha seviyesine ulaşabilmek için halka yönelmek gerektiği ortaya çıkmıştır. Gökalp okumuşlara bu doğrultuda çağrıda bulunur: "Okumuşlar, bırakınız gururu, / Millî harsı öğreniniz milletten!.. / O vicdandır, sizse onun şuuru, / Köksüz şuur uzak değil cinnetten... // Doğru sanat, doğru ahlak, doğru din / Hep ondadır, halk içine dalınız; / Dâhi gibi her hatadan pak, emin / Olmak için feyzi ondan alınız!"[65]

Gökalp halkçı yaklaşımını "Köy" ve "Seciye" şiirlerinde de sergilemiştir. Bu şiirlerde özellikle köylünün vatanseverliği ve Çanakkale'deki kahramanlığı vurgulanır. Fakat dâhi ve kahraman kavramlarını örneklemek üzere yazdığı şiirler, kitabın sonunda yer alan "Talat Paşa" ve "Enver Paşa" şiirleridir.[66] Bu iki şiir, genellikle İttihatçı önderlere yönelik bir yağcılık olarak algılanırsa da, asıl amaç "dâhi" kavramını örneklemektir. Burada Talat Paşa toplumsal zıtlıkları uzlaştırma, temiz yüreklilik, namusluluk, halk arasından çıkmış olmak ve imanlılık özellikleriyle övülmektedir: "Sen canları birleştiren bir ruhsun, / Vicdanını sende görür cemiyet; / O bir necat teknesidir, sen bir Nuh'sun, / Sen olmasan öksüz kalır bu millet.."[67] Gökalp'in bir uyum düşünürü olduğunu hatırlarsak, Talat Paşa'nın özelliklerinin ona neden önemli geldiği de anlaşılacaktır.

Ziya Gökalp'in İttihatçı liderler içerisinde en çok Enver Paşa'yı sevdiğine değinmiştik. Bu doğrultuda, "Enver Paşa" şiirinde söylenenler Talat Paşa'ya yönelik övgülerden çok daha par-

64 "Halka Doğru" başlığıyla, *Talebe Defteri* 5-51/52 (27 Mart 1332/9 Nisan 1916)'da yayınlanmıştır.

65 *A.g.e.*, 125.

66 Birinci şiir "Türk Kahramanları II" başlığıyla, *Tanin* 2409 (1 Eylül 1331/14 Eylül 1915)'te; ikinci şiir "Türk Kahramanları I" başlığıyla, *Tanin* 2390 (13 Ağustos 1331/26 Ağustos 1915)'te yayınlanmıştır.

67 *A.g.e.*, 144.

laktır. Enver Paşa bu şiirde, tam da 1918 sonrasında eleştirildiği noktalarda övülmektedir. Gökalp'e göre Enver, "tereddütsüz, şüphesiz bir kalp" ve "iradeli, imanlı bir ruh" olarak halka ümit vermiş, Balkan'da mağlup olan orduyu yenilemiş, ittifaklar kurmuş, cihat ilan etmiştir. Şiirin son bölümünde Gökalp dâhinin temel özelliklerini vurgular: "Tarih diyor: 'Bütün büyük fâtihler / Milletleri gibi halktan mülhemdir.' / Bugün halk da senin gibi mübeşşer, / Yalnız sana vâzıh olan ona müphemdir: // Semalardan gelen gizli Hak sesi / 'Türkler artık kurtuluyor' müjdesi."[68]

Son olarak Gökalp'in Türkçülük anlayışını açıklayan üç şiirine bakalım. Bunlar "Vatan", "Millet" ve "Kavim" şiirleridir.[69] "Vatan" şiiri daha önce yayınlanmamış olmakla birlikte çok önemlidir. Üç nokta vurgulanmakta, bunların her biri bir kıtada ele alınmaktadır: Millîleşmiş din, siyasî birlik ve millî ekonomi. Ezan, namaz duaları ve Kuran'ın Türkçeleşmesinin önemi vurgulanır; böylece herkes Allah'ın emirlerini anlayacak ve din adamlarının hâkimiyetinin önüne geçilecektir – bu son nokta şiirde açık açık geçmez, sadece ima edilir. İkinci kıtadaki siyasal birlik tanımı çok önemlidir: mefküre, lisan, âdet, din birliği. Bu şiir Osmanlı tasarımını toptan reddettiği için, kitabın yayınlanışından önce ortalıkta görülmemesi anlam kazanır. Ayrıca "Mebusanı temiz, orda Boşoların[70] sözü yok, / Hududunda evlatları seve seve can verir" dizeleriyle etnik birliği de vurgulamaktadır. Üçüncü kıta, millî ekonomiyi betimliyor. Ticarî sermaye, ilim ve fen Türk'tür; ekonomik alanlar çatışmadan birbirini destekler; bütün sanayi ve teknoloji kullanımı Türklerin elindedir.[71]

68 *A.g.e.*, 145.

69 "Vatan" şiiri ilk kez bu kitapta; ikincisi "Yasaya Doğru IV. Türk'e Göre Millet" başlığıyla, *Tanin* 2189 (12 Kanunusani 1330/25 Ocak 1915)'te; üçüncüsü ise "Anadolu'nun Sesi" başlığıyla, *Yeni Mecmua* 1 (12 Temmuz 1333/1917)'de yayınlanmıştır.

70 Yorgi Buşo (1876-1929). II. Meşrutiyet'in ilk meclisinde Serfiçe mebusudur. Mecliste Rum kimliğini vurgulamasıyla tepki toplamıştır. Öznel bir portresi için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, 126-129.

71 Burada işlenen konular, daha sonra ele alacağımız Ömer Seyfettin'in "Çanakkale'den Sonra" öyküsünde de işlenecektir.

"Millet" şiiri, Gökalp'in Panturanist görüşlerini en keskin biçimde ortaya koyduğu şiirlerinden biridir. "Sorma bana oymağımı, boyumu.. / Beşbin yıldır millet gibi yaşarım" dizeleriyle başlayarak, günün olgusu olan milliyetçiliği, beş bin yıl öncesine yansıtır. Şiir boyunca bütün Türklerin birliği vurgulanır. Gökalp'e göre bütün Türkler dil ve dince ortaktır. Bu müştereklik doğrultusunda ortaya koyduğu şu düşünce şiirin yazıldığı tarihsel bağlam açısından anlamlıdır: "Devletimin kaygısıyla milletimi unutmam, / Anadolu bir iç ildir, ayrılamaz dış ilden..."[72] Şair bu dizelerle, hem çoketnili Osmanlı yapısını savunanlara hem de Anadolu Türkleriyle sınırlı bir milliyetçilikten dem vuranlara sert bir biçimde karşı çıkmaktadır. Bütün ayrımlar silinecek ve tek bir Türk ulusu ortaya çıkacaktır. Bunun oluşumu şöyle olacaktır: "Her ülkede Türk bir devlet yapacak; / Fakat bunlar birleşecek nihayet... / Hep bir dille aynı dine tapacak, / Olacak tek harsa mâlik bir millet! // Ey Türkoğlu, artık ne ben, ne sen, ne o, bir şey yok!.. / Uluslar yok, uruklar yok, ancak büyük *Turan* var.. / Siyasette şirk olamaz, ayrıca Han ve Bey yok.. / Türk ruhunda yalnız bir il, yalnız bir tek İlhan var..."[73] Bu şiirin yayınlandığı Ocak 1915 tarihinde, henüz çok kimse bilmese de, Sarıkamış hezimeti yaşanmıştır. Hemen birkaç hafta sonra, Şubat başında Birinci Kanal Seferi başarısızlıkla sona erecektir. Çanakkale Savaşlarının başlamasına da birkaç hafta vardır. Yani siyasî-askerî durum hiç de parlak değildir. Buna rağmen, Panturanist imgelemin cüretkârlığı hayret uyandırıcıdır.

Gökalp, "Kavim" şiirini yukarıdaki şiirden iki buçuk yıl sonra, Rus Devrimi'nin ardından yayınlayacaktır. "Dediler, kavminin bir adı var mı? / Adı bir değil çok, bu da bir ar mı?.. / Türkiye devletim, Türklük milletim; / Cinsinin çokluğu Türk'e zarar mı?"[74] Türklüğün içindeki pek çok bölünmenin farkında olduğunu, fakat bunların o kadar da önemli olmadığını belirtir; çünkü bütün Türklerin Anadolu Türklerinin harsına eğilimi

72 *A.g.e.*, 114.

73 *A.g.e.*

74 *A.g.e.*, 126

vardır. Dil ve din birliği olduğu için, vatan birliği de olacaktır. Son üç dize, milliyetçilik karşıtı Osmanlıcı ya da İslâmcı devlet adamlarına duyulan öfkeyi yansıtır: "Bana yol gösteren benden olmalı; / Olamaz Türk'e baş Türk'üm demeyen, / Osmanlı kalamaz Türk'ü sevmeyen."[75]

Yeni Hayat, yayınlandıktan sonra, özellikle Türkçü çevrede büyük beğeni toplayacaktır. Bu beğeniyi en kapsamlı yansıtan yazılardan biri M. Zekeriya [Sertel]'in *Türk Yurdu*'nda yayınladığı "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp Bey" başlıklı kitap tanıtım yazısıdır.[76] İçinde yaşadığı dönemi Gökalpçi sosyoloji doğrultusunda bir "istihale devri" olarak niteleyen M. Zekeriya, *Yeni Hayat*'ı bir şiir derlemesi olmanın ötesinde gelecekteki millî yaşamı yansıtan bir ayna olarak değerlendirir.[77] Bu doğrultudaki olumlu değerlendirmeler savaştan sonra bile devam edecektir. Örneğin 1919'da bir derginin düzenlediği "en iyi eseri kim yazdı?" anketine milliyetçi yazarların önemli bir kısmı "*Yeni Hayat*'la Ziya Gökalp" cevabını vereceklerdir.[78] Gökalp, bu iki kitapta yer alan şiirleriyle öncelikle kendi çevresindeki milliyetçi yazarları etkilemiştir. Bu etki Birinci Dünya Savaşı'nın ve hatta ölümünün ardından da devam etmiştir.

Mehmet Emin Yurdakul: Tek kişilik propaganda ordusu

1908 sonrasının "Millî Şair"i Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), savaş döneminin en verimli edebiyatçılarındandır. Savaşın başladığı 1914 yılına kadar, 1898 tarihli *Türkçe Şiirler* kitabı ve değişik dergilerde yayınlanan henüz kitaplaşmamış şiirleriyle tanınmaktadır. Oysa 1914'ten başlayarak sırasıyla *Ey Türk Uyan* (1914), *Türk Sazı* (1914), *Tan Sesleri* (1915), *Ordunun Destanı* (1915), *Dicle Önünde* (1916), *Hastabakıcı Hanımlar*

75 *A.g.e.*

76 M. Zekeriya [Sertel], "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp Bey," *Türk Yurdu* 160 (15 Temmuz 1334/1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 238-243.

77 A.g.m., 239.

78 Tansel, "Ziya Gökalp'in Şiirleri ve Halk Masalları," XXVI.

(1917), *Turan'a Doğru* (1918) ve *Zafer Yolunda* (1918) kitaplarını yayınlayacaktır. Kitapların adlarından da anlaşılabileceği gibi, Mehmet Emin'in savaş yıllarında yazdığı ve yayınladığı şiirler milliyetçi, coşkulu, orduyu ve devleti öven şiirlerdir. Dolayısıyla Mehmet Emin'in verimliliği ile savaş koşulları birbiriyle bağlantılıdır. Mehmet Emin, yazdığı coşkulu kahramanlık şiirleriyle devletin savaş yıllarındaki kültürel propaganda gereksinimini en iyi karşılayan şair olarak belirmektedir.

Savaş koşullarının propagandaya yönelik edebî üretimi artırması, pek çok edebiyatçının bu doğrultuda üretimde bulunması kaçınılmaz bir durumdur. Savaştan önce ve sonra daha farklı şiirler yazan pek çok şair, savaş sırasında milliyetçi, militarist ürünler vermiştir. Fakat Mehmet Emin'in durumu diğerlerinden farklıdır. Mehmet Emin'in savaş öncesi edebiyat kariyeri ile savaş sırasındaki kariyeri birbiriyle uyumludur. Hatta savaştan önceki şiir anlayışının savaş sırasındaki üretimini belirlediği de iddia edilebilir. *Türkçe Şiirler* ve daha sonra *Türk Sazı*'nda bir araya getireceği şiirleriyle öyle bir altyapı hazırlamıştır ki, sadece kendi savaş dönemi üretimini belirlemekle kalmamış, kendisi dışındaki pek çok şaire de model oluşturmuştur.

1914 öncesi ve sonrası Mehmet Emin şiirinde süreklilikler ve değişiklikler

Bu durumda, Mehmet Emin'in savaş döneminde yazdığı şiirlerini daha iyi anlamak için, onun 1914'ten önceki kariyerine bakmamız gerekir. 1869'da İstanbul'da dünyaya gelen Mehmet Emin ilk şiir kitabı olan *Fazilet ve Asalet*'i 1891'de yayınlar.[79] Fakat asıl edebî kimliği, 1892'den sonra, 19. yüzyılın önemli İslâmcı kişiliklerinden Cemaleddin Efgani'nin İstanbul'a yerleşmesiyle belirmeye başlayacaktır. Efgani, 1897'deki ölümüne kadar İstanbul'da geçirdiği ömrünün son beş yılında, İslâmcı kimliğiyle tanınan Mehmet Akif'le birlikte ve belki ondan da-

79 Fevziye Abdullah Tansel, "Mehmed Emin Yurdakul'un Şiirleri," Mehmed Emin Yurdakul, *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I. Şiirler*, Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.) içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), XVIII.

ha yoğun bir biçimde Mehmet Emin'i etkiler. İslâm inkılapçısı Efgani, Mehmet Emin'in dinle iç içe bir milliyetçiliğe ve halka yönelmesinde temel etken olmuştur.[80] Mehmet Emin'in dine sırt çevirmeyen milliyetçiliği 1914 sonrasının önemli bir devlet politikasıyla, İttihatçı yönetimin Panislâmizm'iyle de uyum gösterecektir.

Mehmet Emin'in 1914 öncesi edebî kariyerinin bir diğer önemli unsuru halkçılığıdır; fakir bir balıkçının oğlu olarak dünyaya gelmesinin de etkisiyle halk için, halkın anlayabileceği bir dille, halkın yaşadığı sorunları ele alan şiirler yazar. *Türk Sazı*'na aldığı şiirlerinin çoğu bu doğrultuda yazılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, bir diğer Efgani *müridi* olan Mehmet Akif'le benzeşir. Mehmet Emin, halkçılığını *Türkçe Şiirler*'in ilk şiiri olan "Biz Nasıl Şiir İsteriz?" de şöyle açıklar: "Biz o şi'ri isteriz ki çifte giden babalar, / Ekin biçen genç kızlarla, odun kesen analar, / Yanık sesin dinlerlerken gözyaşların silsinler. // Başlarını açık, beyaz sinesine koysunlar; / Yüreğinin özleriçün çarpındığın duysunlar; / Bu çarpıntı, bu ses nedir; neler diyor? Bilsinler."[81]

Bu, her şeyden önce halkın anlayabileceği bir şiir (edebiyat) olmalıdır. Bu nedenle Mehmet Emin halkın anlayacağı sözcüklerle ve cümle yapısıyla şiirler yazar. Şiirlerinde ortaya çıkan ses halk edebiyatının güzelleme ve koçaklamalarına yakın bir sestir. Öykülemeyi ön plana aldığı manzumelerinde ise sözlü geleneğe yakın, destansı bir söyleme yönelir. Fakat önemli bir noktada halk edebiyatından ayrılır. Halk edebiyatı formları halkın içinde yaşayan geleneksel âşıklar, destancılar, şairler tarafından belirli uzlaşımlar içerisinde üretilmiştir. Burada sanatçı ile izlerçevresi arasındaki ilişki yataydır. Sanatçı kendisinden ne beklendiğini, izlerçevre de sanatçıdan ne alacağını bilir. Oysa

---

80 Tansel, *a.g.e.*, XVI-XVIII. Efgani, yerel dillere vurgu yapan bir milliyetçiliği destekliyordu. Farsça'dan çevrilen bu konudaki bir makalesi 1912'de *Türk Yurdu*'nda yayınlanmıştı: Cemaleddin Efgani, "Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi," çev. Resulzâde Mehmet Emin, *Türk Yurdu* 26 (1 Teşrinisani 1328/14 Kasım 1912) çevrimyazı bs., cilt 2: 38-42.

81 Mehmet Emin Yurdakul, *Şiirler*, 21.

Mehmet Emin ile izlerçevresi arasındaki ilişki dikeydir; halkın arasından çıktığı halde aldığı modern-Batı'ya dönük eğitimden yola çıkarak bir aydın tavrı sergiler ve geri ya da aşağıda bulduğu halkı eğitmeye, onların seviyesini yükseltmeye çalışır. Mehmet Emin geleneksel bir halk şairi değil, didaktik bir öğretici olduğu için çok sesli halk edebiyatı formlarının sadece belirli yönlerini temellük eder.

Yukarıda alıntılanan şiir tam da bu tavrın göstergesidir. Mehmet Emin'in arzuladığı şiirde güldürmek, eğlendirmek söz konusu değildir. Bu şiiri dinleyen köylü gözyaşı dökecek, kendi acılarını ele alan bu şiir sayesinde duygusal bir *katarsis* yaşayacaktır. Bu duygusal temizlenme sayesinde de öğrenmeye açık hale gelecektir; artık onu düşünen aydınların bulunduğunu, yaşam kaygısı dışında yüce şeylerin olduğunu *bilecektir*. Kısacası, onun dilinden konuşan şairler sayesinde yalnız olmadığını, uğrunda fedakârlıklarda bulunabileceği bir milletinin var olduğunu anlayacaktır.

İşte bu bağlamda, Mehmet Emin şiirinin önemli bir unsuru daha ortaya çıkar: savaş. Halka en büyük acıları yaşatan koşullar savaşlar sırasında yaşanır. Halbuki, bu olumsuz durumun yaşanması da kaçınılmazdır. Milletin ve devletin dış düşmanlarına karşı mücadele edilecek, bu mücadeleler kazanıldıkça kötü gidişat değişecek ve halkın yaşamında devamlı iyileşmeler görülebilecektir. Bunun olabilmesi için ise vatansever, dinini ve milletini tanıyan, canını ve malını gerektiğinde düşünmeden feda edecek bireylerin yetişmesi gerekir. Savaş, vatanseverliğin yayılması için iyi bir araçtır. Mehmet Emin bu nedenle, okuruna kahramanlık, vatanseverlik şiirleriyle seslenir; Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, 1897 Yunan ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında da coşkulu şiirler yazmıştır. *Türkçe Şiirler*'de yer alan şiirler 1897 Yunan Savaşı sırasında yazılmıştır; *Türk Sazı*'ndakilerin çoğu da Balkan Savaşları sırasında.

Türkçe Şiirler'de de, *Türk Sazı*'nda da yer alan "Anadolu'dan Bir Ses yahut Cenge Giderken" başlıklı, daha sonra "Millî Asker Şarkısı" olarak bestelenen ve şairin adıyla özdeşleşen şiirinde Mehmet Emin, "Ben bir Türk'üm dinim, cinsim uludur, /

Sinem, özüm ateş ile doludur, / İnsan olan vatanının kuludur, / Türk evladı evde durmaz; giderim!" diyerek, orduda savaşacak köylülere nasıl davranmaları ve düşünmeleri gerektiği konusunda bir model oluşturur. Onun bu tavrı 1914-1918 arası dönemde de aynen devam edecek, sadece şiirlerde geçen yer ve düşman adları değişecektir.

Buraya kadar sözünü ettiğimiz şeyler, Mehmet Emin'in şiirindeki sürekliliklerdir. Mehmet Emin'in dindarlığı, halka yönelik edebiyatı ve savaşları ele alışı 1890'lardan Birinci Dünya Savaşı yıllarına dek çok büyük değişikliklere uğramamakla birlikte, bazı değişimler de göze çarpar. Bu değişimlerin en önemlisi Mehmet Emin'in milliyetçilik anlayışında meydana gelir. 1898 tarihli *Türkçe Şiirler*'e bakıldığında, daha çok Osmanlı tarihine yönelik ve halktan kaynaklanan, sınırlı bir Türk milliyetçiliği görülürken, 1914-1918 arası şiirlerinde Panturanist eğilimin arttığı gözlemlenir.

Bu değişimin çeşitli nedenleri vardır. Bunların başında, şiirlerin yazılma dönemlerinin siyasî koşulları gelir. Mehmet Emin *Türkçe Şiirler*'de yer alan, Yunan Savaşı'yla ilgili şiirleri II. Abdülhamit döneminde yazmaktadır. II. Abdülhamit dönemi, Türkçülüğün bir ideoloji olarak geri planda kaldığı bir dönemdir. Mehmet Emin'in bu dönem şiirlerinde Türk sözcüğünün bu kadar çok geçmesine, başlığa kadar girebilmesine herhalde halkın hamaset duygularına seslendiği için, konjonktürel olarak tahammül edilmektedir. Nitekim Abdülhamit'in Jön Türk muhalefetini ezdiği ve istibdadın şiddetini artırdığı 1902-1908 arası dönemde pek çok edebiyatçı gibi Mehmet Emin de suskundur.[82] Meşrutiyetin ilanından sonra ve özellikle Balkan Savaşlarından itibaren, Mehmet Emin'in şiirlerindeki milliyetçilik dozu artacak ve Dünya Savaşı sırasında Turancılığa dönüşecektir.

Mehmet Emin'in Türk milliyetçiliğindeki keskinleşme İttihat ve Terakki'ninkiyle aynı doğrultuda ilerler. Birinci Dünya Savaşı'na kadar, aldığı bütün yaralara ve yaşadığı sorunlara rağmen hâkim konumunu koruyan devlet ideolojisi Osmanlıcılık,

82 Tansel, *a.g.e.*, XXVII.

savaşa girildikten sonra *de facto* terk edilmeye başlanır. Savaşın ilk yıllarında Panturanizm ve Panislâmizm yan yana uygulanırken, savaşın sonlarına doğru Şerif Hüseyin liderliğindeki, İngiliz destekli Arap İsyanı ve Arap cephelerinde yaşanan kötü gidişat Panislâmizm'in terk edilmesine; Rus Devrimi'yle ortaya çıkan fırsatlar ise Panturanizm'in ön plana geçmesine yol açacaktır.

Bu değişimleri Mehmet Emin'in şiirlerinde gözlemlemek mümkündür. Fakat pek çok edebiyatçı bu kadar keskin bir milliyetçilikten şu veya bu ölçüde uzak durmuştur. Öyleyse, Mehmet Emin'de görülen milliyetçilik dozundaki artış nasıl açıklanabilir? Bu sorunun cevabı herhalde çok karmaşık ve pek çok parametreyi gerektiren bir cevaptır. Burada, sadece çarpıcı bir etkeni vurgulamakla yetineceğiz. Mehmet Emin, özellikle ilk kitapları olan *Fazilet ve Asalet* ile *Türkçe Şiirler*'de dönemin bir özelliği olan bir "halkla ilişkiler" yöntemi uygular. Kitabını yayınlamadan önce, şiirlerini bir dosya halinde günün önemli edebî şahsiyetlerine yollayarak onların fikirlerini sorar. Onlardan gelen *takrizleri* (övgüleri) basılan kitabın başına yerleştirir. Örneğin *Türkçe Şiirler* Recaizâde Ekrem, Şemsettin Sami, Abdülhak Hâmit, Rıza Tevfik ve Fazlı Necip'in takrizleriyle yayınlanmıştır.[83]

Mehmet Emin'in halkla ilişkilerdeki becerisi bu kadarla da kalmaz. Kitap yayınlandıktan sonra, dönemin ünlü Türkçe uzmanı müsteşriklerine de birer kopya yollar. Mehmet Emin'in kitap yolladığı Macar Vambery, İngiliz E. J. W. Gibb, Avusturyalı Paul Horn, Rus Minorskiy şaire yolladıkları mektuplarda ya da ülkelerinde yayınladıkları yazılarda *Türkçe Şiirler*'i, özellikle şiirlerde görülen halkçı milliyetçiliği överler.[84] Bunlardan bazıları ve daha sonra Friedrich Giese gibi başkaları Mehmet Emin'in çeşitli şiirlerini kendi dillerine tercüme eder ve yayınlatırlar.[85]

---

83 Bkz. Yurdakul, *Şiirler*, 3-20.

84 Tansel, *a.g.e.*, XXIV-XXVI.

85 Mehmet Emin'in şiiri, Türkçülüğün Balkan Savaşı'ndan sonra güçlenmesine kadar çok basit bulunur ve küçümsenir. Bu değerlendirme daha sonra da

Türkçe Şiirler devresinde çeşitlilik gösteren ve özellikle dilin kolay anlaşılırlığına yoğunlaşan bu uluslararası ilgi, Dünya Savaşı'na giden süreçte ve savaş sırasında baskın bir Alman ilgisine dönüşür. Çeşitli Alman müsteşriklerinin Mehmet Emin'e gösterdiği bu ilgi, daha çok milliyetçiliğiyle bağlantılı olur. Söz konusu dönemde Almanya'nın, *Drang nach Osten* siyaseti doğrultusunda, Osmanlı Devleti'ndeki Panturanizm ve Panislâmizm yanlısı ideoloji üretimini teşvik ettiğini, bu konuda pek çok Almanca kitap yayınlandığını görmüştük. Mehmet Emin'e yönelik ilgide Alman Doğu siyasalarının etkisi olsa gerektir. Mehmet Emin'in halkçı, sınırlı bir Türk milliyetçiliğinden, Panturanist bir milliyetçiliğe yönelmesindeki etkenlerden biri de budur.

Diğer bir etken ise, daha önce de sözünü ettiğimiz, 1908 sonrası dönemde özellikle İttihat ve Terakki iktidarları sırasında görülen milliyetçi gelişmelerdir. Mehmet Emin, İttihatçılar iktidardayken çeşitli idarî görevlerde, valiliklerde bulunur ve bir süre sonra da mebus seçilir. Aynı sıralarda çeşitli Türkçü derneklerde kayıtlıdır ve şiirlerini İttihatçılara yakın, Türk milliyetçisi dergi ve gazetelerde yayınlamaktadır. 1908'de kurulan Türk Derneği'ne, 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'ne, 1912'de kurulan Türk Ocağı'na ve 1915'te Ziya Gökalp ve Celâl Sahir'in kurduğu Türk Bilgi Derneği'nin Türkçülük Şubesi'ne kayıtlıdır. Hatta bu son dernekte, kendisine şiirle ilgili bir rapor hazırlama işi de verilmiştir. Sonradan *Türk Sazı*'na aldığı "Ona Ölüm" başlıklı bir şiirini, İttihat ve Terakki'nin paramiliter gençlik örgütlerinden olan Türk Gücü'ne adamıştır.[86]

Balkan hezimetinin büyük bir ideolojik çalkalanmaya yol açtığını ve matbuat alanında büyük bir vatanseverlik patlamasının yaşandığını biliyoruz. Avrupa'da Dünya Savaşı'nın patlak

---

devam etmiştir. Fakat Türkçülüğün güçlenmesiyle birlikte, Türkçü çevreler Mehmet Emin'i savunmaya başlayacaklardır. Yayınlanan savunu yazılarında, Mehmet Emin'in şiirlerinin önemini vurgulamak için kullanılan argümanlardan biri, şiirlerin yabancılar tarafından beğenilmesidir. Bu duruma bir örnek olarak bkz. Köprülüzâde Mehmet Fuat, "Mehmet Emin Bey," *Nevsâl-i Millî* içinde, 160.

86 Tansel, *a.g.e.*, XXXIV.

vermesinden Osmanlı'nın savaşa girmesine kadar geçen birkaç aylık devrede, basında görülen Almanya'nın yanında savaşa girme taraftarlığının altında Balkan Savaşı'nın yol açtığı büyük üzüntü ve komplekslerin etkisi yatar. Bu devrede Türk milliyetçisi olsun olmasın pek çok edebiyatçı ve gazetecinin coşkun bir biçimde üretimde bulunduğu görülür. Bunun en iyi örneklerinden biri Mehmet Emin'dir. Mehmet Emin bu dönemde irili ufaklı pek çok şiir yazmış ve yayınlamıştır.

Ey Türk Uyan!

1914'te basılan *Türk Sazı*'nda 73 şiir vardır ve kitap üç yüz sayfaya yakındır. Bu kitapta sadece Balkan Savaşı sırasında yazılanlar değil, önceki dönemden şiirler de vardır, fakat yine aynı yıl basılan *Ey Türk Uyan* Balkan Savaşı sırasında yazılmıştır. Tek bir uzun şiirden oluşan bu kitapta, Türklerin eski Turan'daki parlak yaşamı ile şu anda yaşanan zor günler karşılaştırılmakta ve kurtuluş yolu olarak milliyetçilik gösterilmektedir. Bu kitap Türk milliyetçilerince büyük övgüyle karşılanacak, Müftüoğlu Ahmet Hikmet ve Ömer Seyfettin hakkında yazılar yazacak, Enver Paşa'nın emriyle kitabın orduya dağıtılması sağlanacaktır.[87] Kitabın ilk baskısı on beş bin basılacak; 1918'deki ikinci basılışında baskı sayısı yirmi beş bine ulaşacaktır.

Ey Türk Uyan, konusuna yaklaşımını daha kapak sayfasındaki kıtayla ortaya koyar: "Ey Türk ırkı, ey demir ve ateşin evladı, / Ey binlerce yurt kuran, ey yüzlerce taç giyen, / Ey dünyaya efendi olmak için doğan sen! / Tanrı senin alnına bir kara baht yazmadı!.."[88] İlk sayfalarda Türklüğün şanlı tarihi hatırlatılır ve bu tarihin sadece savaşçılıktan ibaret olmadığı, medeniyetin her yönünde ileri olduğu öne sürülür. Şiirin bu ilk bölümünde şair, yaklaşımının geniş bir Turancılığa dayandığını da belli eder. Fakat bütün bu parlak medeniyet ve askerî güç son üç yüz yıldır sönmüştür. Yaşanan tam anlamıyla bir felakettir.

87 Tansel, *a.g.e.*, XXXIX.

88 *A.g.e.*, 127.

Ama ümitsizliğe düşmemek gerekir. Turan coğrafyasındaki bütün Türklerin birleşmesiyle güzel günler geri gelecektir.

Fakat bunu yaratacak olan yalnız millî duygudur. Milliyetini hissetmeyen, coğrafyasını, tarihini milliyetçi bir gözle görmeyen bir topluluk millet olmaya uyanamaz. Mehmet Emin, bunu başaranlara örnek olarak Prusya, Rusya, İtalya ve Polonya'yı gösterir. Bu örnekler milletleşmenin kaçınılmaz bir kader olduğunu kanıtlamaktadırlar: "Milliyetler, asırlardan akıp gelen sellerdir, / Önlerine ne çıkarsa sürür, yıkar, devirir."[89] İşte bu bilince ulaşıldığında, tüm Türkler ve Müslümanlar birleşecek, dönemin büyük güçlerini yenilgiye uğratacaklardır. Bunun kutsal bir görev olduğunu vurgulayan Mehmet Emin şiirini, son bir çağrıyla sona erdirir:

Artık uyan! Şu hayattan yüz çevir;
Tarihine, ecdadına sadık kal;
O cihangir Türklüğünü ele al;
Yine bugün kurmak için yık, devir!

Bir asker ol, silahını tak, kuşan;
Bir şair ol, milliyeti dalgalat;
Bir işçi ol, ocağını yak, kıskan;
Bir âlim ol, hakikati parıldat!..

Bil ki, senin meramını fetheden
O Türk dehan yeni dünya kuracak;
Son asrın da Turan'ını yaratmak,
İşte senin genç neslinden beklenen!..

Haydi yürü! Medeniyet, şeref, şan
Genç alnında millî rüya görenin!
Eski, yeni, hür ve mesut Türkistan,
Bütün Asya ve istikbal hep senin!..[90]

89 *A.g.e.*, 139.
90 *A.g.e.*, 142.

1915'te yayınlananlar: *Tan Sesleri* ve *Ordunun Destanı*

Türk Sazı ve *Ey Türk Uyan*'ın 1914'te yayınlanmasıyla Mehmet Emin'in ününün doruğa çıktığını daha önce de söylemiştik. Günün aşırı derecede politize ortamının bu durumun temel belirleyicisi olduğu ortadadır. Mehmet Emin, eserlerinin edebî değeri nedeniyle değil, Balkan hezimetinin yarattığı üzüntünün panzehiri olarak geliştirilen Turancı ideolojiyi halka bu kadar kendinden emin bir biçimde taşıdığı için ünlenmektedir. Turancı edebî ürünler içinde, basit dili ve pervasız ideolojik yönlendirmesiyle halka en kolay ulaşabilecek olan kuşkusuz Mehmet Emin'in şiirleridir. Diğer milliyetçi lider ve yazarlar da bunun farkında olsa gerektir ki, 17 Aralık 1914 tarihinde Türk Ocağı'nda Mehmet Emin'in şerefine bir edebiyat gecesi düzenlenir. Bu tür edebiyat geceleri ve toplantılar, o dönemde Türkçü derneklerin hedef kitlelerine ulaşmakta çok başvurdukları bir yöntemdir. Düzenlenen gecede dönemin önemli edebî şahsiyetlerinin övücü sözler yazdıkları bir defter Mehmet Emin'e takdim edilir. Ağaoğlu Ahmet, Hamdullah Suphi ve Köprülüzâde Fuat şair hakkında konuşmalar yaparlar.[91]

Bu olumlu gelişmeler Mehmet Emin'in verimliliğini artırır. 1915'te, otuz altı bölümlük "Aç Bağrını Biz Geldik" şiirini içeren *Tan Sesleri*'ni yayınlar. Şair bu şiiri 19 Nisan 1914'te tamamlamıştır. Kitabın ilk baskısı dokuz bin basılır; aynı yıl yapılan ikinci baskıyla bu sayı on üç bine ulaşır. İkinci baskıya yirmi dört bölümlük "Ey Iğnem, Dik" şiiri de eklenmiştir. Bu şiir 2 Eylül 1913'te, Birinci Balkan Savaşı'nın sona erdiği sıralarda tamamlanmıştır. Şair 1918'de bu iki şiiri başka şiirlerle birleştirerek *Turan'a Doğru* başlığı altında üçüncü kez yayınlayacaktır. Fevziye Abdullah Tansel, *Tan Sesleri*'nin baskı sayısının yirmi bini bulduğunu ve askerlere dağıtıldığını belirtir.[92] O

91 Tansel, *a.g.e.*, XLI-XLII.

92 Tansel, *a.g.e.*, XLV. Hamdullah Suphi *Tan Sesleri* yayınlanınca, *Türk Yurdu*'nda kitapla ilgili bir makale yayınlar. Bu makale kitaptan çok, kitabın okunma biçimleri üzerine olduğu için çok önemlidir. Hamdullah Suphi, Gelibolu'da yaralanmış bir teğmenden bir mektup alır ve onu ziyaret ettiğinde oda-

dönemki okuryazarlık oranının düşüklüğü anımsanırsa, bu rakamların büyüklüğü anlaşılabilir.

Tan Sesleri, 1915'te basılmakla birlikte, doğrudan doğruya Dünya Savaşı'yla ilgili değildir. Yazılma tarihleri dikkate alındığında, Balkan Savaşı'yla ilgili olduğu düşünülebilir. Fakat öyle de değildir. Kitabın asıl derdi, tıpkı *Ey Türk Uyan*'da olduğu gibi Turancılık ideolojisinin dillendirilmesidir. Bu bakımdan, şairin üçüncü basımda kullandığı *Turan'a Doğru* başlığı daha uygun bir başlıktır. Özellikle "Aç Bağrını Biz Geldik" tamamıyla Turancı bir şiirdir; şiddetli Rus düşmanlığı ve Türk birliğini gerçekleştirme umutları işlenir. Şiirde nakarat işlevi gören iki kıta bu açıdan anlamlıdır: "Ey sevgili memleket / Aç bağrını biz geldik; / Sana necat, hürriyet / Vermek için yükseldik. // Aç bağrını Oğuz'un / Toprakları can bulsun; / Evlatların Moskof'un / Zincirinden kurtulsun"[93]

Bu şiirdeki ses bir erkek, savaşmaya hazır bir asker sesidir. Kitabın ikinci şiiri olan "Ey İğnem Dik"te ise cephedeki askerler için dikiş diken bir kadının sesi duyulur. Zaten kitaba girmeden önce *Türk Yurdu*'nda yayınlanan şiir, "Türk Kadınları Biçki Yurdu'na" ithaf edilmiştir. Kitapta şiirin notası da mevcuttur. Bu şiirde de umutlu ve azimli bir ses Turan idealini vurgular. İnanmış Türk kadını cephedeki erkekler için gömlek ve

---

da *Tan Sesleri*'nin bulunduğunu görür. Teğmene, Mehmet Emin'in diğer kitaplarını hediye etmeyi önerirse de, teğmen "bende hepsi var" der. Bunun üzerine H. Suphi düşünmeye başlar: "Kendi kendime düşündüm, kimbilir şimdi memleketin muhtelif bucaklarından kaç yüz; kaç bin Türk gencinin cebinde, yataklarının başucunda bu şiirler duruyor? ... Topların, şarapnellerin kasırgası geçtikten sonra, ölüler, yaralılar toplandıktan, bir sükûn zamanı geldikten sonra silahlar çatılıyor, zabitler, küçük zabitler, Anadolu'nun Türk çocuklarını etraflarına topluyor, bu şiirleri okuyorlar. Kaç yaralı kardeşten kendim işittim: Neferler bu şiirler okunurken çok müteessir oluyor ve ağlıyorlarmış." Hamdullah Suphi [Tanrıöver], "Tan Sesleri," *Türk Yurdu* 84 (21 Mayıs 1331-3 Haziran 1915) çevrimyazı bs., cilt 4: 136. Aynı yazı *Günebakan*, 71-77'de de vardır. Fakat bu baskıda, yazının orijinalinde olan bir bölüm çıkartılmıştır. H. Suphi, yazının sonunda, *Tan Sesleri*'ne bir resminin eklenmesine izin veren Şehzade Mecit Efendi'yi övmektedir. Şehzade Mecit, Vahdettin'in kaçmasından sonraki son halifedir ve halifeliğin kaldırılmasıyla onun da sonu sürgün olmuştur. H. Suphi, 1929'da basılan kitabına bu tehlikeli ismi koymak istememiş olmalı.

93 A.g.e., 146.

bayrak diker, çocuklarını yetiştirir. Türk ordusunun Asya'yı kurtaracağına iman eden Türk kadını, nakarat bölümlerinde bütün Türk kadınlarının yapması gereken şeyi vurgular: "Ey iğnem, dik! Askere / Giyecekler yetiştir; / Sınırdaki erlere / Hizmet aziz bir iştir! // Ey iğnem, dik! Biçtiğim ay yıldızlı bayrak, / Bütün Turan iline gölgesini yayacak."[94]

Mehmet Emin'in *Tan Sesleri*'nden sonraki yeni kitabı tamamıyla Dünya Savaşı'yla ilgilidir. Şair, Çanakkale Muharebeleri'yle ilgili "Ordunun Destanı" başlıklı uzun şiirini 28 Eylül 1915'te tamamlar. Bu uzun şiir on bölümden oluşmaktadır ve "Çanakkale Kahramanlarına" ithaf olunmuştur. Mehmet Emin, önceleri bu şiire "Çanakkale Gazileri" adını uygun görür ve tamamladığı parçaları farklı yerlerde yayınladıktan sonra, 1915 yılı içerisinde *Ordunun Destanı* başlığıyla bastırır. Fakat 1918'deki ikinci basım sırasında, kitabın adını *Zafer Yolunda* olarak değiştirir ve 9 Ocak 1916'da tamamlayıp, hemen o ayki *Harp Mecmuası*'nda yayınladığı "Orduya Selam" başlıklı bir şiiri de bu baskıya ekler.[95] *Ordunun Destanı* ikinci basımında kırk üç bin baskı sayısına ulaşacak ve orduya dağıtılacaktır.[96]

"Ordunun Destanı"nın birinci bölümü seferberlik ilanını işler. Seferberlik savaşa giden bir askerin ağzından adeta bir bayram gibi, coşkulu bir biçimde betimlenir. İkinci bölümde, ciddi bir sesle vatanın içinde bulunduğu tehlikeler anlatılır ve böylece seferberliğin nedenleri ortaya konmuş olur. Üçüncü bölüm yine coşkulu bir havada gelişir. Savaşa giren erkekler kadınlara seslenmekte ve ağlamamalarını söylemektedir. Erkekler bu güzel vatan düşmanın eline geçmesin, kadınların namusu korunsun diye ölüme gitmekte ve bundan gurur duymaktadırlar.

---

94 *A.g.e.*, 160.

95 Daha sonra bu şiiri buradan çıkararak *Türk Sazı*'na alacaktır. Bir şiiri bulunduğu kitaptan alıp başka bir kitabına yerleştirmek, şiirde sözcük, cümle ve hatta bölüm bazında değişiklikler yapmak Mehmet Emin'de çok görülen bir şeydir. Mesela şiirlerinde geçen pek çok Turan, cihat, hakan sözcüğünü Cumhuriyet dönemindeki basımlarda değiştirmiştir. Fevziye Abdullah Tansel'in yayına hazırladığı *Şiirler* bu değişikliklerin boyutlarını çok iyi sergilemektedir.

96 Tansel, *a.g.e.*, XLVI.

Dördüncü bölüm, Türk tarihindeki yeri açısından Gelibolu'yu ele alır. Şehzade Süleyman'ın Avrupa yakasına geçişi ve onun ardından Fatih'le birlikte İstanbul'da kurulan görkemli medeniyet anlatılır. Bu bölüm, tarihin romantik ele alınışı ve şimdiyle bağlantısının kurulması açısından önemlidir; Türk tarihiyle ve medeniyetiyle dolu bu mekânın Rusların eline geçmesine izin verilmeyeceğini kararlılıkla ilan ederek sona erer. Beşinci bölüm, aynı kararlılığın yine aynı coşkuyla, bu kez askerlerin ağzından belirtilmesinden ibarettir.

Altıncı bölüm kısaca, Çanakkale'nin içinde bulunduğu karanlık durumu betimler. Çanakkale "kızıl kara"dır, "dört ufuk da yara gibi kanamada"dır.[97] Düşman, "canavarlar" ve "ifritler" gibi saldırmakta; "Garb'ın kanlı hain eli" Çanakkale'nin sularını kirletmektedir.[98] Bundan sonra gelen yedinci bölüm, savaşın betimlenmesiyle başlar. Düşman "drednotlar, tayyareler, mitralyözler"le saldırmakta, "zehirli bombalarını, kundaklarını, obüslerini" hastanelere, mabetlere yağdırmaktadır. İnsaniyet bir hayal olmuştur: "İnsaniyet, bu bir hayal! ... / Burda her şey: Şu çiviler, şu boğucu kumbaralar / Artık Garb'ın insanlıktan çıktığını göstermede; / Şu pusular, şu hainlik dolu olan mağaralar / En çok seven insanların kalplerine kin vermede."[99] Fakat Batı ne kadar vahşileşirse vahşileşsin, ne kadar şiddetle saldırırsa saldırsın, buradan elde edebileceği tek şey "kanlı derin mezar"lar olacaktır.

Mehmet Emin'in, daha sonraki düzenlemelerinden birinde "Hücum Edin" başlığını koyduğu sekizinci bölüm, askeri coşturmaya yöneliktir. Burada "Oğuz'un saf kanını taşıyan, gözleri kıvılcımlı kahramanlar, Turan'ın aslanları" olarak seslenilen askerlere, İngiliz ve Fransızların Hindistan ve Cezayir'e yaptıkları hatırlatılır. Türk askeri, ülkesinin esir olmasını engellemek için saldırmalıdır. Dokuzuncu bölüm tekrar savaş sahnesini betimler. Fakat bu sahnede savaş sona ermiş, ortalık ölülerle dolmuştur. Bu muazzam savaşta yenilenler ise düşmanlar-

97 *A.g.e.*, 183.

98 *A.g.e.*, 184

99 *A.g.e.*, 185.

dır. Şair bu sahneye gururlu bir kinle bakar. Şiirin son bölümü toparlayıcı bir işleve sahiptir. Savaşa sahne olan coğrafyaya seslenen şair, buradaki kahraman şehitleri unutmamasını, her zaman hatırlamasını söyler.

Kitabın ikinci baskısına alınan "Orduya Selam" şiiri de coşkulu bir anlatıma sahiptir. Şair, Çanakkale Zaferi'ni kazanan askeri "Sen Tanrı'nın kılıcısın; / Zulme mezar kazıcısın. / Susturduğun avazeler / Garbin iki saltanatı; / Çiğnediğin cenazeler / Asrın iki istibdadı!.." diye över.[100] Bu kahraman askerler sayesinde Gelibolu, Türklerin ve Müslümanların Kâbesi konumuna yükselmiştir. İstanbul, Suriye ve Anadolu bu zafere sevinmekte; Çin, Hint, Karabağ ve Almanya Türk ordusunu övmektedir.

1916-1918: *Dicle Önünde, Hastabakıcı Hanımlar* ve *Turan'a Doğru*

Mehmet Emin'in bir sonraki yayın durağı yine bir zaferi kutlamayı amaçlar. "Irak Ordusu'na" ithaf olunan *Dicle Önünde*, Halil Paşa'nın 29 Nisan 1916'da, General Townshend kumandasındaki İngiliz ordusunu Kutülamare'de esir alışı üzerine yazılmıştır. Şairin 9 Haziran 1916'da tamamladığı şiir, aynı yıl içersinde kitap halinde basılır. Altı bölümden oluşan bu uzun şiir, konuyla ilgili karakalem resimler ve bir fotoğrafla süslenmiştir. Mehmet Emin, 1918'de bu eserini, "Ordunun Destanı", "Orduya Selam" ve "Hastabakıcı Hanımlar" şiirleriyle birleştirerek, *Zafer Yolunda* başlığıyla yeniden basar. Böylece ikinci baskısı gerçekleştirilen bu kitapla ilgili olarak kapakta, on yedinci bin ibaresi vardır.[101] Bu rakam, şairin diğer kitaplarında olduğu gibi, bu kitabın da orduya dağıtıldığına işaret eder.

Türk-Arap kardeşliğini işleyen bu şiirin asıl amacı İslâm birliği fikrini vurgulamaktır. İkinci bölümde Türk ordusu Irak'a seslenir ve bu seslenişte Irak'ın Türk tarihiyle doluluğu vur-

100 *A.g.e.*, 196.

101 A.g.e., 430.

gulanır. Bunun ardından, savaşın başındaki cihat çağrısının ne kadar etkili olduğu yine sanatlı bir biçimde ortaya konur. Üçüncü bölüm, kahraman askere hitapla başlar ve Türk ordusuyla Arap kabilelerinin nasıl bir araya gelerek düşmanla savaştığını ve sonunda onları esir aldıklarını anlatır. Düşmanlar, Türk askerinin bayrağına "birer esir kadın gibi" gelip, "birer suçlu alın gibi" ayaklarına kapanmıştır.[102] Dördüncü bölüm, bir önceki bölümde değinilen Türk-Arap kardeşliğinin geliştirilmesinden oluşur. Türkler ve Araplar kardeş milletlerdir; vatan ve İslâm'la ilgili ortak çıkarlar için kanlarını dökmektedirler. Türk ve Arap aynı taht altında birleşerek, sömürgecilerden uzak, hür bir yaşam sürmektedir. Ortak halifenin yönetimi altında, bütün dünyadaki üç yüz milyon Müslüman'ın "ümidi, kuvveti, hayatı"dırlar.[103] Mehmet Emin, beşinci ve altıncı bölümlerde, önce Dicle'ye, sonra Türk ordusuna seslenir ve Kutülamare zaferinin büyüklüğünü iyice vurgulayarak şiirini tamamlar.

Mehmet Emin, bir sene sonra, 1917'de yine uzunca bir tek şiirden oluşan bir kitap daha çıkarır: *Hastabakıcı Hanımlar*. Şiir 20 Mart 1917'de tamamlanmış ve "Hilaliahmer Hanımlarına" ithaf edilmiştir. Savaşın kötüye gittiği ve kamuoyunun artan bir biçimde bezginleştiği bu dönemde Mehmet Emin'in de parlak zaferler yerine, savunmaya özgü bir konudan söz etmesi anlamlıdır. Bu şiir, adından da anlaşılacağı üzere hastabakıcılara yönelik bir övgüdür.

Mehmet Emin'in 1918'de yayınladığı ilk kitap *Turan'a Doğru* başlığını taşır. Bu kitapta *Ey Türk Uyan*'ın yeni basımıyla birlikte, 1916 ve 1917'de yazıp çeşitli dergilerde yayınladığı on kısa şiiri yer alır. Bu on şiir hep Turan'la ilgili ve şiddetli Rus düşmanı şiirlerdir. Rus Devrimi'nden sonraki gelişmeler sırasında Enver Paşa ve çevresinin Turan emellerinin arttığını, diğer cephelerdeki kötü gidişatın panzehiri olarak Orta Asya'ya ulaşma hedefinin düşünüldüğünü görmüştük. Mehmet Emin'in savaşın sona ermesine yakın bir zamanda böyle bir kitap çıkarması-

102 *A.g.e.*, 213.

103 *A.g.e.*, 216.

nın bununla ilgisi olsa gerektir. Nitekim yine aynı yıl *Zafer Yolunda*'yı da çıkaracaktır.

Fakat savaş artık kaybedilmiştir. Müttefiklerin yenilgiyi kabulünden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti de ateşkes ister ve Mondros Mütarekesi'yle birlikte belirsizlikler, üzüntüler ve sıkıntılarla dolu yeni bir devreye girilir. Mehmet Emin, yenilginin verdiği moral bozukluğuyla Halide Edib'e ithaf ettiği "İsyan" ve mürşidi "Cemaleddin Efgani'nin aziz hatırasına sunduğu" "Dua" manzumelerini yazacak, bu iki şiiri 1919'da *İsyan ve Dua* başlığı altında kitaplaştıracaktır.

Sonuç olarak, Mehmet Emin'in savaş dönemi şiirlerinde abartılı bir coşkunun var olduğunu, bunun da devlet ideolojisiyle iç içe bir propaganda çabasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Şairin kitapları, orduya dağıtılmaları nedeniyle yüksek baskı rakamlarına ulaşmaktadır. Yoksa, bu eserler ne edebî değer açısından ne de malzemelerine yaklaşım bakımından başarılıdır. Mehmet Emin savaş dönemi eserlerinde, seviyesini yükseltmeyi hedeflediği halkın çektiği acılardan, yaşadığı zorluklardan uzakta kalmıştır.

Mehmet Akif Ersoy: İslâmcı vatanseverlik, *versus* milliyetçilik

Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), modern Türk edebiyatının en tartışmalı isimlerinden biridir. Okul kitaplarına alınan manzumeleri dışında, bazen "İstiklâl Marşı", bazen "Boğaz Harbi" şiirleriyle ve çoğunlukla da İslâmcı bir şair olarak olarak hep gündemdedir. Bazılarına göre dini bütün bir vatansever, bazılarına göre büyük bir gericidir; halka yakındır, pehlivandır, dürüsttür, yobazdır, demokrattır, fesi çıkarıp şapka giymemek için Mısır'a yerleşmiştir, Millî Mücadele'ye katılmıştır, Tevfik Fikret'i zangoçlukla suçlamıştır... Bütün bu değerlendirmelerde ortak olan nokta, Mehmet Akif'in yaşamı ve sanatındaki olguların bağlamından koparılarak, eklektik bir biçimde ele alınmasıdır. Mehmet Akif'e, aslında pek çok tarihsel olgu ve kişiye olduğu gibi, anlamak amacıy-

la değil, kullanmak amacıyla yaklaşılır. Mehmet Akif, özellikle 1940'lı yıllarda şiddetlenen ve ara sıra kendini gösteren ilericilik-gericilik çatışmasında retorik bir araç konumuna indirgenir.[104]

Bu çok ilginç alımlanma tarihi bu çalışmanın sınırları dışında kalmakta.[105] Mehmet Akif'in bu çalışma açısından önemi, iki temel özelliğinden kaynaklanıyor: Edebî değeri ve Türk ulusal akımı içerisindeki özgün konumlanışı. Mehmet Akif, bugün siyasal İslâmcılığın bayrak ismi olarak kimilerince kutsanır ve kimilerince dışlanırsa da, modern Türk edebiyatı açısından önemi, geç 19. ve erken 20. yüzyıl Türk edebiyatına gerçekçiliğin yerleşmesinde büyük rolü olan "manzum hikâye" türünün ilk değilse bile, en başarılı ilk temsilcisi olmasından kaynaklanır.[106] Onun bu alandaki başarısı, aruz veznine hâkimiyeti ve kahramanlarını karşılıklı konuşturma becerisine dayanır. Buna

104 Bu çatışmanın özellikle 1940'lardaki aşaması, dönemin tarihsel bağlamını anlamak açısından da önemlidir. Çatışma özellikle, Sabiha Zekeriya Sertel ile Eşref Edip Fergan'ın karşılıklı yazdıkları broşürlerle ilerlemiştir; bunlar için bkz. Sabiha Zekeriya Sertel, *Tevfik Fikret-Mehmed Âkif Kavgası* (İstanbul: Tan Matbaası, 1940); Eşref Edib [Fergan], *İnkılâp Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar* (İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi, 1940); Sabiha Zekeriya Sertel, *Sebil-ür-Reşad'cıya Cevap* (İstanbul: Tan Matbaası, 1940); aynı yazar, *İlericilik, Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret*, 3. bs. (İstanbul: Çağdaş, 1996 [1945]). Tevfik Fikret ve Mehmet Akif'i bu kavganın dışına çıkarak, edebî perspektiften karşılaştıran bir yazı için bkz. Orhan Okay, "Tarih-i Kadim Münakaşaları Dışında Tevfik Fikret ve Mehmet Akif," *Sanat ve Edebiyat Yazıları* (İstanbul: Dergâh, 1990), 143-158. Mehmet Akif'le ilgili en ciddi biyografik çalışmayı hazırlayan Zeki Sarıhan, yazara farklı siyasal perspektiflerden bakanları altı gruba ayırır: Zeki Sarıhan, *Mehmet Akif* (İstanbul: Kaynak, 1996), 223-224.

105 Sarıhan, kitabının sonunda yer alan uzun ve açıklamalı bir bibliyografyada (253-266) Mehmet Akif'le ilgili kitapların listesini vermektedir. Mehmet Akif üzerine yayınlanan kitaplardan özellikle iki tanesi, eski moda tarzlarına rağmen vazgeçilmez değerdedir: Eşref Edib [Fergan], *Mehmet Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, 2 cilt (İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi, 1938-1939); Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif: Hayatı, Seciyesi, Sanatı* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1939).

106 Fevziye Abdullah Tansel, Mehmet Akif'ten önce realist manzum hikâye yazan isimler arasında İsmail Safa, Tevfik Fikret, Ali Ekrem [Bolayır], Hüseyin Suat [Yalçın] ve Mehmet Emin [Yurdakul]'u sayar. Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1945), 32. Tuhaf gelebilir ama Nâzım Hikmet Ran'ın bazı çalışmalarının ve özellikle *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nın bu geleneğe bağlanabileceğini sanıyorum.

örnek olarak, *Safahat*'ın[107] "altıncı kitabını" oluşturan *Asım*'da yer alan kısa bir pasaja bakabiliriz:

İşte ben mürteciim, gelsin işitsin dünya!
Hem de baş mürteciim, patlasanız, çatlasanız!
Hadi kanununuz assın beni, yahut yasanız!
– Yasa yok şimdi.
– Neden, bitti mi?
– Çoktan bitti.
– Dede Cengiz ya?
– Bırak, derdimi deştin: Gitti!
– Getirirler yine lâzımsa...
– Hayır, gitti gider.
– Deme oğlum!
– Ya bizim düşmanımızmış o meğer...
Dedenizdir diye bir kahbe çıfıtmış yamayan...
– Size ha?
– Öyle ya, çok geçmedi, lâkin, aradan,
Geldi bir başka gâvurcuk, dedi: "Cengiz'le, ayol,
Bu hısımlık nereden çıktı ki, siz Türk, o Moğol!.."
– Sonra?..
– Hiç!
– Hiç mi?
– Sönüp gitti o kızgın piyasa.
– Hem de bir püfle!
– Evet, şimdi ne hâkan, ne yasa!
– Kimse, ma'kul kefereymiş o herif.[108]

Gündelik konuşma dilinin çok başarılı bir biçimde kullanıldığı bu pasajda, *Asım*'ın iki kahramanı olan Hocazâde ve Ho-

107 Mehmet Akif, 1911'de yayınladığı ilk şiir kitabına *Safahat* adını vermiş, ondan sonra 1933'e dek yayınladığı diğer şiir kitaplarını da aynı adla ve "İkinci Kitap", "Üçüncü Kitap" olarak yayınlamıştır. Mehmet Akif'in ölümünden önce ve sonraki yayınlarının açıklamalı listesi için bkz. Sarıhan, *Mehmet Akif*, 245-252 ve M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I-III* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı, 2000 [1987-1989]).

108 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat: Eski ve Yeni Harflerle Tenkitli Neşir*, M. Ertuğrul Düzdağ (yay. haz.) (İstanbul: Iz, 1991), 382-383. Metinde kullanılacak bütün alıntılar bu baskıdandır.

cazâde'nin babasının öğrencisi olan din adamı Köse İmam konuşmaktadır.[109] Mürteci olduğunu ilan ederek konuşan kişi Köse İmam, ona cevap veren Hocazâde'dir. Mehmet Akif, burada dönemin Panturanist modasındaki kullanımlar ve bunlarda meydana gelen değişikliklerle alay etmektedir. Daha önceki bölümlerden hatırlarsak, Gökalp'in "Turan" şiirinde Cengiz Han Türklerin atası olarak anılmaktaydı. Hocazâde, bunu bir "kahpe çıfıt"ın, yani bir Yahudi'nin uydurduğunu söylüyor. Büyük ihtimalle, kastettiği Yahudi, Fransız Leon Cahun'dir. Cahun'in 1876'da yazdığı *La Bannière Bleue*, 1912'de Necip Asım tarafından "Gök Sancak" adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve dönemin Panturanist imgeleminde etkili olmuştu.[110] Alıntıda söz edilen, Cahun'den kaynaklanan Türk-Moğol birlikteliğini bozan diğer yabancı yazarın kim olduğunu bilmiyorum. Fakat Mehmet Akif, dönemin siyaset ve kültür alanlarına yabancı olmayan okuyucu kitlesine, bu eğlenceli pasaj aracılığıyla Panturanist akımın ne kadar temelsiz olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Bu alaycı pasaj, bizi Mehmet Akif'in Türk ulusal akımı içindeki özgün konumuna yönlendirmektedir. Mehmet Akif, 1908 sonrasında bir Panislâmist'tir ve dolayısıyla Panturanist ya da Türkçülük vurgulu Türk milliyetçiliğine karşıdır. *Safahat*'ın çeşitli bölümlerinde Türk milliyetçiliğine yönelik alaycı eleştirilerin başka örnekleri de vardır. Örneğin yine *Asım*'ın bir bölümünde, Gökalp'in terminolojisini papağan gibi tekrarlayan bir valiyle alay edilmektedir.[111] Ayrıca, *Safahat*'ın dördüncü kitabını oluşturan, 1913'te yazılıp 1914'te kitap olarak basılan *Fatih Kürsüsünde*'de isim vermeden doğrudan Gökalp'i eleştiren bir bölüm de vardır: "Sabahleyin mütefelsif, ikindi üstü fakîh; / Sular ka-

109 Hocazâde, Mehmet Akif'i temsil etmektedir. Köse İmam ise, gerçek hayatta da, Mehmet Akif'in babasının öğrencisi olan Hoca Ali Şevki Efendi'yi temsil eder. Mehmet Emin Erişirgil, Mehmet Akif hakkındaki kitabında, Hoca Ali Şevki Efendi'nin evinin hem İslâmcıların, hem de Celâl Sahir gibi Edebiyat-ı Cedidecilerin uğrak yeri olduğunu belirtir. Mehmet Emin Erişirgil, *Mehmet Akif: İslâmcı Bir Şairin Romanı* (Ankara: y.y., 1956), 104.

110 Cahun'in romanı, 1933'de Galip Bahtiyar tarafından, bu kez "Gökbayrak" başlığıyla yeniden çevrilmiştir. Leon Cahun, *Gökbayrak*, çev. Galip Bahtiyar, 2. bs. (İstanbul: Ötüken, 1970 [1933]).

111 Bkz. *Safahat*, 370-371.

rardı mı pek yosma bir edîb-i nezîh; / Yarın müverrih; öbür gün siyasetin kurdu; / Bakarsın: ertesi gün ictihâda pey vurdu!.."[112]

Mehmet Akif, bir Panislâmist olarak karşı olduğu Türk milliyetçiliğine sadece alttan alta eleştiriler yöneltmekle yetinmeyecek kadar cesurdur da. Milliyetçiliklerin İslâm ümmetini böleceğine ve böylece Osmanlı Devleti'nin de sona ermesine yol açacağına inanan Mehmet Akif, aşağıda inceleyeceğimiz, Birinci Dünya Savaşı sırasında yazdığı ve propagandaya en açık şiirlerinde bile milliyetçiliğe açıktan açığa saldırır. Mondros Ateşkesi'nden sonra bu eleştirilerini makalelerine de taşıyacaktır. Örneğin, *Sebilü'r-Reşad*'ın 28 Teşrinisani (Kasım) 1334/ 1918 tarihli 280. sayısında yayınladığı bir yazıda milliyetçiliğin zararlarını tartışır. Mehmet Akif, "ne olurdu kavmiyet denilen o melun cereyan derhal siyasî bir şekil almasaydı" diyerek başladığı yazısında, milliyetçiliğin Müslümanları birbirine düşürdüğünü iddia eder. Ayrıca bunu yaparken parçaladığı kitlelerin diline ya da irfanına da hiçbir katkıda bulunmamıştır. Mehmet Akif, yazının devamında, yedi sekiz sene önce, yani 1910-1911 sıralarında Arnavut, Arap, Türk ya da Kürt milliyetçilerini bir toplantıya çağırdığını ve onlara milliyetçiliğin zararlarını anlatmaya çalıştığını anlatır. Milliyetçilere, ayrımcılığın Osmanlı gibi geri bir toplumu değil, en ileri toplumları bile birbirine düşürdüğünü, bu nedenle ait olduklarını düşündükleri kavimleri kendi dillerinde eğiterek kalkındırmaya çalışmalarını öğütlemiştir. Fakat bu teklif hiçbirinin işine gelmemiştir.[113]

Akif, buradaki eleştiriyi, aynı dönemde yazdığı şiirlerinden birinde de açıkça ortaya koyacaktır. 26 Aralık 1918 tarihli *Sebilü'r-Reşad*'da yayınlayıp, daha sonra *Safahat*'ın yedinci kitabı olan *Gölgeler*'e aldığı "Hâlâ Mı Boğuşmak?" başlıklı şiirinde şöyle demektedir:

> "Hürriyeti aldık!" dediler, gaybe inandık;
> "Eyvâh, bu bâzîçede bizler yine yandık!"

112 *A.g.e.*, 252.

113 Aktaran Sarıhan, *Mehmet Akif*, 80-81. Mehmet Akif'le ilgili çalışmaların hiçbirinde böyle bir toplantıyla ilgili bir bilgi yoktur. Belki de Mehmet Akif, bu çağrıyı bir yazısı aracılığıyla yapmıştır.

Cem'iyyete bir fırka dedik, tefrika çıktı:
Sapasağlam iken milletin erkânını yıktı.
"Turan lli" nâmıyla bir efsâne edindik;
"Efsâne, fakat gâye!" deyip az mı didindik?
Kaç yurda veda etmedik artık bu uğurda?
Elverdi gidenler, acıyın eldeki yurda![114]

Ne var ki, tam da burada bir noktayı iyice vurgulamak gerekiyor: Mehmet Akif, Gökalp'in başını çektiği Türkçülüğe şiddetle ve en başından beri karşı olmakla birlikte, millî ya da daha doğrusu vatansever bir şairdir. Yaşamı, tercih ettiği etik değerleri ve edebî seçimleri adeta onu bu yönde hareket etmeye zorlamaktadır. Bu nedenle, onun Birinci Dünya Savaşı'yla doğrudan ilgili iki eserini, *Safahat V. Kitap: Hatıralar*'da yer alan "Berlin Hatıraları" ile *Safahat VI. Kitap: Asım*'ın tamamını incelemeye geçmeden önce, vatanseverliğinin oluşum koşullarına göz atmamız gerekir.[115]

Mehmet Akif'in edebî ve siyasî tercihleri

Akif şiirle ilgilenmeye başladığı ilk gençlik yıllarında Ziya Paşa, Muallim Naci ve Abdülhak Hâmit etkisi altındadır. İslâmî düşünce ve edebiyat geleneğine hâkim olduğu gibi, okul yıllarında kendi çabasıyla Fransızca da öğrenmiş ve Batılı yazarları tanımaya çalışmıştır. Bunun etkisiyle olsa gerek, Edebiyat-ı Cedide'nin parlak dönemlerinde Tevfik Fikret ve Cenap Şahabettin'den de etkilenir. Fakat daha sonra kendi sözleriyle "gözyaşı edebiyatı" olarak değerlendireceği bu yaklaşımı terk edecek ve toplum sorunlarına eğilen bir şiire yönelecektir. Bunda Cemaleddin Efgani'nin etkisi büyüktür;[116] fakat Baytar Mektebi'nden mezun olduktan sonra, bir süre icra ettiği veteriner-

114 *A.g.e.*, 449.

115 *Safahat V. Kitap: Hatıralar*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1917; *Safahat VI. Kitap: Asım*. İstanbul: Amidî Matbaası, 1924.

116 Mehmet Akif'in İslâmcılığında Cemaleddin Efgani ve onun öğrencisi olan Muhammed Abduh (1849-1905) etkisi konusunda bkz. Tansel, *Mehmed Akif: Hayatı ve Eserleri*, 51-62.

lik mesleği sayesinde halkın sorunlarıyla tanışması da bu değişimde rol oynayacaktır. Akif daha sonra yazdığı bir mektubunda, "kendimi milletimin huzurunda gördüğüm günden beri sanattan ziyade cemiyeti düşünmek istedim" der. Halkçı gerçekçiliğini, *Fatih Kürsüsünde* kitabında tam olarak şu şekilde formüle eder: "Hayır, hayâl ile yoktur benim alışverişim... / İnan ki: her ne demişsem görüp de söylemişim. / Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek: / Sözüm odun gibi olsun; hakîkat olsun tek!"[117]

Abdülhamit'e muhalefet eden Jön Türklerin, 1908 sonrası İttihat ve Terakki yönetimi ve milliyetçilik akımıyla bir tutulması sık rastlanan bir yanlıştır. Halbuki bu, çok renkli bir muhalefettir ve Mehmet Akif'in durumu buna iyi bir örnektir. Akif, Abdülhamit istibdatına şiddetle karşıdır. Nitekim *Safahat*'ın birinci kitabında bununla ilgili şiirler de vardır. Akif'in Abdülhamit'e yönelik nefreti, 1908 Devrimi'nden sonra İttihat ve Terakki'ye üye olmasına neden olacaktır. Akif, Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarına kadar cemiyet üyesi olarak kalacak ve cemiyetin İslâmcı kanadının önde gelen isimlerinden olacaktır. Onun İttihat ve Terakki ile yollarını ayırdığı dönem, cemiyetin İslâm birliği politikalarını terk edip, daha laik ve milliyetçi politikalara yöneldiği döneme rastlar.

Akif, 1908 Devrimi'nin ardından bir yandan İttihat ve Terakki'ye üye olurken, bir yandan da Türkiye'deki İslâmî reformizmin en önemli yayın organı olacak olan *Sırat-ı Müstakim*'de yer alır. *Sırat-ı Müstakim/Sebilü'r-Reşad* başlangıcından itibaren İttihatçılara yakın bir dergidir. Yazar kadrosu da, yayınladığı yazı ve şiirler de bu yargıyı destekler. Nitekim, dergi Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Rusya Müslümanları arasında isim yapmış, daha sonra İttihat ve Terakki'nin Türkçü kanadında yer alacak Yusuf Akçura ve Ağaoğlu Ahmet gibi isimler bu dergiye yazı vermişlerdir.[118] Ne var ki, İttihat ve Terakki içindeki daha laik ve milliyetçi kanat baskın hale geldikçe, İslâmcı kanada

117 *Safahat*, 212.

118 *Sırat-ı Müstakim*'in Rusya Türkleri üzerindeki etkisi için bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif*, 412-413.

darbeler indirmiş, *Sebilü'r-Reşad* Dünya Savaşı sırasında iki kere kapanmıştır. İlkinde 25 Kasım 1915-10 Mayıs 1916 arasında beş buçuk ay kapalı kalan dergi, ikincisinde 26 Ekim 1916-17 Temmuz 1918 arasında tam yirmi ay yayınlanamamıştır. Derginin bu dönemlerde hükümet tarafından mı kapatıldığı, yoksa başka nedenlerle mi kapandığı hâlâ tam olarak bilinmemekle birlikte, pek çok kaynak birinci şıkka ağırlık verir.[119]

Dergisi uzun süreler kapalı kaldığı halde, Mehmet Akif 1908'den 1918'e kadar İttihat ve Terakki'nin hizmetinde kalmıştır. Akif, 1908-1913 arasında Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde Osmanlı Edebiyatı müderrisidir. Aynı yıllarda Cemiyetin Şehzadebaşı'ndaki İlmiye Mahfeli'nde Arap Edebiyatı dersleri vermektedir. Balkan Savaşı'nın yaşandığı 1913'te Müdafaa-i Milliye Heyeti Neşriyat Şubesi'nde görev alır ve burada Recaizâde Ekrem, Cenap Şahabettin gibi isimlerle birlikte çalışır. İttihat ve Terakki'nin 1917 Kongresi'nde İslâmcı kanada büyük darbe vurulduğu halde, Akif aynı yıl kurulan Dar-ül Hikmet-ül İslâmiye'de görev almaktan çekinmeyecektir.

Fakat Akif'in İttihat ve Terakki'ye, özellikle Dünya Savaşı sırasındaki en büyük hizmeti, Teşkilat-ı Mahsusa'da görev alması olacaktır. Bu görevlerden birincisi bir Almanya yolculuğudur. Mehmet Akif bu geziden döndükten sonra, izlenimleriyle ilgili olarak Şeyhülislâm Hayri Efendi'ye bir rapor sunar, ama bu rapor ele geçmemiştir.[120] Bu gezinin Mehmet Akif'ten kaynaklanan tek yazılı kaynağı "Berlin Hatıraları" şiiridir. Bunun dışındaki tek kaynak, Cemal Kutay'ın dönemin Teşkilat-ı Mah-

119 Zeki Sarıhan bu konudaki belirsizliğin giderilmesinin, İslâmcıların İttihat ve Terakki ile ilişkilerini aydınlatmaya yardım edeceğini vurgular. Sarıhan, *Mehmet Akif*, 231. Derginin, İslâmcılara yönelik bir darbe olarak kapatılması yorumuna bir örnek olarak Ahmet Emin Yalman'a başvurabiliriz: "Aşırı dincilerin yayın organı olan haftalık *Sebilü'r-Reşad* iki yıllığına kapatılmış ve ancak savaşın sonunda tekrar açılmasına izin verilmişti. Hükümet bu derginin kapatılması konusunda ısrar etmiş ve Sadrazam, Meclis'teki muhafazakâr vekillerin bir sorusuna şu kaçamak cevabı vermişti: 'Dünyanın her yerinde savaş nedeniyle sansür uygulanmaktadır ve *Sebilü'r-Reşad*'ın kapatılması tamamıyla sansürle ilişkili bir sorundur.' Tüm diğer aşırı dinci yayınlara da, münevver kesime uyguladıkları uzun süreli baskıların intikamını almak üzere benzer bir biçimde davranılmaktaydı." Yalman, *Turkey in the World War*, 184.

120 Sarıhan, *Mehmet Akif*, 68.

susa Başkanı Eşref Kuşçubaşı'ndan dinledikleriyle oluşturduğu *Necid Çöllerinde Mehmed Akif* kitabıdır.[121]

Bu kitaba göre gezi, savaşın başlarında Almanya'nın Enver Paşa'dan din adamları yollamasını istemesine dayanmaktadır. Almanya İtilaf ordularından yüz bin civarında Müslüman esir almıştır ve bunlar arasında propaganda yapmak istemektedir. Bu gezinin organizasyonuyla görevlendirilen Kuşçubaşı, Mehmet Akif'i ikna eder. Yanlarında Şeyh Salih et-Tunusî de olacaktır. Yolculuk Aralık 1914'te gizlilik içinde başlar. Almanya'ya vardıklarında çok iyi karşılanır ve Hindenburg tarafından kabul edilirler. Almanlar esirleri kendi taraflarına çekebilmek için camiler inşa etmiş, imamlar bulmuş ve esirlerin dillerinde gazeteler çıkarmışlardır. Mehmet Akif esirlere camilerde konuşmalar yapar ve propaganda bildirileri hazırlar. Bu bildiriler cephedeki düşman hatlarına atılır. Ayrıca bizzat cephelere giderek megafonlarla düşman siperlerindeki Müslüman askerlere konuşmalar yapar. Mehmet Akif'in hazırladığı propaganda bildirileri Almanlar tarafından Cava'ya kadar götürülür. Bu çabalar hemen etkisini gösterecek, düşman ordusundan Almanlara sığınmalar olacak, bir süre sonra İngiliz ve Fransızlar Müslüman askerlerin yerlerini değiştirmek zorunda kalacaklardır.

Almanların bu tür propagandaya ne kadar önem verdiğini daha önce görmüştük. Nitekim, Osmanlı Devleti savaş sırasında kendi kültür insanlarını bu kadar verimli bir biçimde propaganda çalışmalarına yönlendirememiştir. Yukarıda belirtildiği üzere, Akif'in Almanya yolculuğunun tam tarihleri ve süresi belli değildir. Fakat Aralık 1914'te başlayan bu gezi, *Safahat*'ın beşinci kitabı *Hatıralar*'a dâhil edilen "Berlin Hatıraları" şiirinden de anlaşıldığı kadarıyla, Çanakkale Muharebelerinin ilk aşamalarına, yani en azından Mart 1915'e kadar sürmüştür. Şiirin sonuna 5 Mart 1331/18 Mart 1914 tarihi düşülmüştür.[122]

121 Kutay'ın kitabı çok dağınık bir çalışmadır. Kitabın yarısı Mehmet Akif'in Millî Mücadele yıllarıyla ilgilidir. Cemal Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmet Âkif* (İstanbul: Boğaziçi, 1992).

122 Akif'in bu uzun şiiri, *Sebilü'r-Reşad*'da 26 Mart 1331'de yayınlanmaya başlanmış, aradaki uzun kapanma devrelerinin de etkisiyle 5 Eylül 1334/1918'de tamamlanmıştır.

Bu şiirden anlaşıldığı kadarıyla, bu gezi Akif'i çok derinden etkilemiş, tam bir Alman taraftarı haline gelmesine neden olmuştur.[123] Şiir, Akif'in Berlin'de onu gezdiren arkadaşıyla birlikte bir kahveye gitmesiyle başlar. Akif, önce uzun uzun İstanbul'un geriliğiyle Berlin'in gelişmişliğini karşılaştırır. Kahveye girip oturduktan sonra, yas kıyafetleri içindeki bir kadın ve ailesi dikkatini çeker. Şiirin bundan sonraki kısmında Akif, savaşta oğlunu kaybettiği sonucuna vardığı kadınla konuşur, onu teskin eder gibi yazar. Kadının acısını hafifletmek için İtilaf saflarında zorla savaştırılan Afrikalı, Asyalı Müslüman askerlerden bahseder. Berlin'de asıl bulunma nedeni olan propaganda etkinliğinin şairi derinden etkilediği ortadadır. Tunus'tan, Cezayir'den, Kafkasya'dan zorla cepheye getirilen Müslüman askerler, can düşmanları olan sömürgeci Fransızları korumak için en ön siperlere yerleştirilmektedirler. Mehmet Akif bu durumu şöyle yorumlar: "Ne milletin şerefiyçin, ne kendi şânın için! / Fedâ-yı cân edeceksin adüvv-i cânın için! / Geber ki sen: baba yurdun, harîm-i nâmûsun / Yabancı ökçeler altında çiğnenip dursun!"[124]

Konuya bu doğrultuda giren Akif bir yandan da kadının Almanlığını vurgular ve kadının şahsında Almanya'nın Müslü-

123 Ne var ki Akif, bu etkiden çabuk kurtulacak, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından katıldığı Millî Mücadele sırasında, Kastamonu Nasrullah Camii'nde verdiği ünlü mevizede, bu etkiden kurtuluşunu, Almanların da Müslümanlara taassupla yaklaşan Hıristiyan cemaatinin bir parçası olduklarını idrak edişini anlatır. Türkler Almanlarla birlikte ve onlar için kanlarını dökerlerken, Kudüs'ün 1917'de İngilizlerin eline geçişi üzerine, Viyana şehrinde bir şehrayin yapılır ve savaş durumuna rağmen bütün evler ışıklarla donatılır. Bu mevize için bkz. Mehmet Kaplan ve diğerleri, yay. haz., *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, cilt 1 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 359-390.

Bu anekdotu Erişirgil, Mehmet Akif'in ağzından ve kendi başından geçmiş gibi aktarır (183). Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetleri Kudüs'e 9 Aralık 1917'de girmişlerdir. Bu durumda iki olasılık söz konusudur: 1) Mehmet Akif, 1917 sonunda Viyana'da bulunmuştur ki, bu konuda elimizde hiçbir bilgi bulunmuyor. 2) Mehmet Akif, duyduğu bir şeyi anlatmış, Erişirgil bunu onun kendi yaşadığı bir şey olarak anlamıştır. Birinci olasılık her açıdan heyecan vericidir.

124 *Safahat*, 309-310.

manlara gösterdiği ilginin önemini açıklar. Almanya'nın Doğu'ya yönelen olumlu bakışı, uzun zamandır Batı'nın zulmü altında ezilen zavallı Müslümanlar için "birinci defa doğan bir fecir"dir.[125] Fakat Akif için Almanya'nın önemi sadece, Müslümanlara yakınlık göstermesinden kaynaklanmamaktadır. Almanya bir gıpta vesilesi, Osmanlı ve Müslüman dünyasında işlemeyen şeyleri düzeltmek için bir referans noktasıdır. Akif için Almanya'da önemli olan iki özellik söz konusudur: birlik ve ilerleme. Bunların önemi kuşkusuz, "bizde" olmamasından kaynaklanır. Almanya, 1871'deki savaştan zaferle çıktıktan ve siyasal birleşmesini sağladıktan sonra çok çalışmış ve kalkınmıştır: "Nüfusunuz iki kat arttı, ilminiz on kat; / Uçurdunuz yürüyen fenne taktınız da kanat. // ... // Terakkiyâtınız artık yetişti bir yere ki: / Ma'ârif oldu umûmun gıdâ-yı müştereki / Havassınız yazıyorken avâmınız okudu, / Yazanların da okutmaktı, çünkü maksûdu. // ... // Bizim düşünceler amma sizinkinin aksi / Demin berâber iken şimdi ayrılır hepsi! // ... // O râbıtayla giderken sizin teâlîniz: / Bu tefrikayla perîşan bizim ahâlîmiz"[126]

Almanya, birlik ve bütünlük içinde yakaladığı bu ilerlemeyi biraz da din duygusuyla vatan duygusunun uyumuna borçludur. Din ve dindışı toplumsal hayat çatışmadan bir arada yaşayabilmekte; sanat, eğitim, edebiyat en yüksek amaçlara yönelmiş bir biçimde, dinamik bir üretimde bulunmaktadır. Ayrıca, Almanlar Jena'daki yenilgiden sonra daha çok birbirlerine yanaşmış, bu sayede Sedan'da zafere ulaşmışlardır. Din, sanat ve toplumsal hayatın uyumlu ilişkisinden doğan vatanseverlik bu sonucu yaratmıştır. Oysa, milliyetçilik düşüncesi Osmanlı bağlamında farklı bir biçimde işlemektedir. Milliyetçilik, Türk'le Arap'ı ayırmak ve Osmanlı'yı yıkmak konusunda İngilizlerin en büyük silahıdır. İngiliz, Akif'e göre milliyetçiliği yayarak Arap'la Türk'ü ayıracak, böylece halifeliği etkisiz hale getirecek ve bir çırpıda Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'u ele geçirecektir.[127]

Milliyetçiliğe bakışını bu şekilde ortaya koyan Akif, bu nok-

125 *A.g.e.*, 311.

126 *A.g.e.*, 313-316.

127 *A.g.e.*, 321-322.

tada Alman kadına yönelik monologunu keser ve kederli bir biçimde Çanakkale'deki İtilaf saldırısını düşünmeye başlar. Harbin şiddetini tahayyül eden Akif, korkmaktadır; çünkü, Çanakkale kaybedilirse vatan bir mezara dönüşecektir. Bu noktada, daha Çanakkale kara muharebeleri başlamadan önce, Akif'in *Asım*'ında yer alacak "Boğaz Harbi" şiirinin bir prototipini ürettiğini görürüz. Osmanlı askeri, kendinden emin bir biçimde şaire seslenir ve onu teskin eder:

– Korkma!
Cehennem olsa gelen göğsümüzde söndürürüz;
Bu yol ki Hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz!
Düşer mi tek taşı, sandın, harîm-i nâmûsun?
Meğer ki harbe giren son nefer şehîd olsun.
Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırsa;
Denizler ordu, bulutlar donanma yağdırsa;
Bu altımızdaki yerden bütün yanardağlar,
Taşıp da kaplasa âfâkı bir kızıl sarsar;
Değil mi cephemizin sînesinde îman bir;
Sevinme bir, acı bir, gâye aynı, vicdan bir;
Değil mi sînede birdir vuran yürek... Yılmaz!
Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz!
Nasıl ki yarmadan âfâkı pâre pâre düşer,
Hudâyı boğmak için saldıran cünûn-i beşer,
Nasıl ki nûr-i hakîkatle çarpışan evhâm;
Olur şerâre-i gayretle âkıbet gümn-nâm,
Şu karşımızdaki mahşer de öyle haşrolacak .
Yakında kurtulacaktır bu cephe...[128]

Bu şiirden anlaşıldığı kadarıyla, Akif Almanya'yla müttefik olarak savaşa girilmesinden memnundur. Almanların Müslümanlara yaklaşımında içten olduklarına inanmakta ve onları vatanseverlik konusunda iyi bir referans olarak görmektedir. Fakat, ülkesinin yaşadığı sıkıntılar, "kavmiyet" fikriyle yaşanan bölünmeler onu üzmektedir. Tek umut, ülkeyi parçalamaya niyetli düşmanın karşısına dikilen ordudadır. Nitekim, 1917'de

128 *A.g.e.*, 324-325.

yayınlanan *Hatıralar*'ın en başında yer alan şiirinde, sadece Çanakkale'den değil, bütün Osmanlı cephelerinden övgüyle bahseder ve bu çabayı Allah'ın zaferle ödüllendireceğine olan inancını ortaya koyar:

> Balkan'daki yangın daha kül bağlamamışken,
> Bir başka cehennem çıkıversin... Bu ne erken!
> Lâkin bu cehennem onu yıldırdı mı? Asla!
> l'lâya seğirtip duruyor namını hâlâ
> ...
> Bir böyle şehidin ki mükâfâtı zaferdir,
> Vermezsen, llâhi, dökülen hûnu hederdir![129]

Ne var ki, Akif'in Teşkilat-ı Mahsusa'nın emriyle gerçekleştireceği ikinci gezi, Almanya gezisi kadar olumlu geçmeyecek ve onu psikolojik ve fiziksel olarak yoracaktır. Kuşçubaşı Eşref, Akif'i Arabistan'a bir gezi yapmaya davet eder. Bu gezinin hedefi, Arabistan Yarımadası'ndaki kabile şeflerinin desteğini kazanmaktır. 1916 yılı başlarında çıkılan bu geziye Kuşçubaşı ve Akif'in dışında Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Bey ve Şeyh Şerif Salih et-Tunusî de katılır. Fakat bu gezi, çok verimli geçmez.[130] Bu yorucu ve verimsiz gezinin tek edebî ürünü, Akif'in *Hatıralar*'a aldığı "Necid Çöllerinden Medine'ye" manzumesi olacaktır. Fakat bu şiirde savaşla ilgili pek bir şey yoktur. Akif, peygamber sevgisini ve bu sevginin bütün Müslümanları birleştirici etkisini vurgulamakla yetinir.

Asım

Akif'in savaşla ilgili asıl önemli eseri olan *Asım* savaşın bitiminden sonra tamamlanacak ve kitap olarak ilk basımı 1924 yılında gerçekleştirilecektir.[131] Böylece *Safahat*'ın altıncı kitabı da

129 A.g.e., 278-279.

130 Arabistan'da durum çok karışıktır; nitekim, bu karışıklık nihaî meyvesini 5 Haziran 1916'da verecek ve Mekke Şerifi Hüseyin İngilizlerle birlikte ünlü Arap İsyanı'nı başlatacaktır.

131 "Ateşkes anlaşmasından sonra genellikle bir suskunluk içine giren Akif, son olarak 10 Nisan 1919 tarihli *Sebilü'r-Reşad*'da, Sait Halim Paşa'nın *İslamlaş-*

tamamlanmış olmaktadır. 2500 dizelik bu kitap, temelde Akif'i temsil eden Hocazâde ile Hocazâde'nin babasının arkadaşı olan Köse İmam arasında geçen bir diyalogdur. Kitapta ele alınan konulardan, öyküleme zamanı olarak 1917-1918 yıllarının, yani Dünya Savaşı'nın bıkkınlık verdiği yılların ele alındığı anlaşılmaktadır. Hocazâde ve evine konuk gelen Köse İmam şuradan buradan konuşurlarken "savaşın getirdiği yıkımlar, köylünün durumu, batılılaşma, eğitim, ahlak, Türkçülük, şiir, aile hayatı, İkinci Meşrutiyet, Abdülhamit yönetimi, İttihat ve Terakki yönetimi, din, bilgisizlik gibi" konuları tartışırlar.[132] Eserin sonuna doğru da, kitaba adını veren, Köse İmam'ın oğlu Asım aracılığıyla gençliğin durumu ele alınır. Mehmet Akif'in canlı anlatımıyla gayet keyifle de okunsa, aslında karamsar bir kitap olan *Asım*'ın iyimser sayılabileceği kısmı gençlikle ilgili olan bu son kısımdır.[133]

Kitap boyunca devam eden Hocazâde-Köse İmam sohbeti, yaşanan Dünya Savaşı'nın ülkede yol açtığı yıkım ve sıkıntıları çok canlı bir biçimde ortaya koyar. Örneğin, kitabın daha başlarında çayların gelmesi üzerine geçen şu kısa konuşma, savaş yıllarında yaşanan şeker kıtlığını ve halkın bu kıtlıkla başa çıkma yöntemlerini örnekler:

> Hele Yârabbi şükür çay da nihayet geldi.
> Şeker istersen eğer bulduralım?
> – Dört yüz mü?

---

mak adlı eserini tanıtmıştı. Akif'in bu sıralarda *Asım*'ı yazmakla uğraştığı anlaşılıyor. *Asım*'ın ilk bölümü 18 Eylül 1919'da yayınlandı. 4 Aralık'a kadar 10 bölüm tefrika edildi. Sonra bir yıl kadar yayınına ara verildi. 1920 yılı sonunda üç bölüm daha yayınlandı. 12. bölüm 3 Ağustos 1922'de, son iki bölüm de 24 Temmuz 1924 ve 21 Ağustos 1924'te yayınlandı." Sarıhan, *Mehmet Akif*, 90. *Asım*'la ilgili edebî bir değerlendirme yazısı için bkz. M. Kaya Bilgegil, "Osmanlı Devleti'nin Fenâ Durumu Karşısında Mehmed Âkif'in Gençlere Gösterdiği Yol," *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II, Müteferrik Makaleler I* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1980), 434-480.

132 Sarıhan, a.g.e.

133 *Asım*'ın en önemli özelliklerinden biri kuşaklar arası çatışmadır. Mehmet Akif, Birinci Dünya Savaşı'nda kahramanca çarpışan genç kuşağın tarafını tutar. Bu konuyu, Avrupa bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Robert Wohl, *The Generation of 1914* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979).

– Aldığım yok, yaşasın İzmir'in a'lâ üzümü;
Hem ucuz, hem daha lezzetli.
– Çekirdeksiz de.[134]

Fakat ilerleyen bölümlerde, ülkenin içinde bulunduğu durum neredeyse bir ağıt acılığıyla uzun uzun ortaya konulur:

Yurdumun kan kusuyor mosmor uzanmış denizi!
Tüter üç beş baca kalmış... O da seyrek seyrek...
Aşinâ bir yuva olsun seçebilsem, diyerek...
Bakınırken duyarım gözlerimin yandığını:
Sarar âfâkımı binlerce sıcak kül yığını.
...
Yurdu baştanbaşa vîrâneye dönmüş Türk'ün;
Dünkü şen, şâtır ocaklar yatıyor yerde bugün.
...
Nerde Ertuğrul'u koynunda büyütmüş obalar?
Hani Osman gibi, Orhan gibi gürbüz babalar?
Hani bir Şanlı Süleyman Paşa? Bir kanlı Selim?
Ah, bir Yıldırım olsun göremezsin, ne elîm!
...
Hani ay parçası kızlar ki koşar oynardı?
Hani dağ parçası milyonla bahadır vardı?
Bugün artık biri yok... Hepsi masal, hepsi yalan!
Bir onulmaz yaradır, varsa yüreklerde kalan.[135]

Bunlar Köse İmam'ın sözleridir. Hocazâde de buna cevaben, Kartal'daki bir köy düğününde gördüklerini anlatır. Durum içler acısıdır. Köylülerin beti benzi sapsarıdır; Akif uzun uzun köylünün açlık ve hastalıklar nedeniyle aldığı sağlıksız görünümü betimler. Bu acı betimlemenin ardından anlatılan güreş sahnesi ise trajikomiktir. Düğün nedeniyle yapılan güreş, adeta bir güreş parodisidir. Davulcu ve zurnacı çok ölgün bir biçimde çalarlar. Ödül yaşlı ve sağlıksız bir keçi ile üç arşın kumaştır. Pehlivanların hali ise içler acısıdır; "gömlek gibi etten de

134 *Safahat*, 344.
135 *A.g.e.*, 355-356.

soyunmuşlardır". Kimi kıspet niyetine bir delik torba, kimi "lime bir çuval", kimi "uçkuru boynundan asılmış don" giymiştir. Yağ da savaşın ortadan kaldırdığı bir emtia olduğu için, güreşçiler suyla yağlanırlar. Güreş başladığında, güreşçiler daha ilk anlarda yorgun düşer ve çok sürmeden yerlere serilirler.[136] Hocazâde, bundan sonra gelen yine uzunca bir bölümle, köylünün genel durumunu ele alır. Köylünün sağlığı da, ahlakı da bitmiştir; üstü başı dökülmektedir. Borçları nedeniyle her şeyi ipoteklidir. Dinden uzaklaşmış, "bir redif zabiti mektepleri depo yapalı" okumak imkânı da kalmamıştır. Sıtma, fuhuş, içki, kumar salgın halindedir. Ahlaksızlık yayılırken, ölüm oranı da artmıştır. Buna rağmen, nikâhların azalması nüfusun yenilenmesini de önlemektedir.[137] Köse İmam artık bu duruma dayanamaz ve İttihatçı yönetime veryansın eder:

> Yatırın âlemi çavdar karışık mezbeleye:
> Ne bu? Ekmek! Diye dünyayı verin velveleye.
> Hastalık, kehle, sefalet saradursun, kol kol,
> Sade siz seyre bakın!
> – Harb-ı Umumî bu, ayol!
> – Devr-i sâbıkta gebermezdi adam böyle zelîl,
> Diri bir yanda uzanmış, ölü bir yanda sefîl.[138]

Köse İmam tam bir umutsuzluk içindedir; Hocazâde onun yılgınlığını gidermek için lafı gençliğe getirmeye çalışır. Fakat Köse İmam "Asım'ın nesli"ne de güvenmemektedir. Bunun üzerine Hocazâde, gençlerden oluşan ordunun yaşadığı zorluklar hakkında kısa bir giriş yapar:

> Çocuklar koşuyor, aç çıplak,
> Cepheden cepheye aslan gibi hiç durmayarak,
> Yine vardır bir ölüm korkusu arslanda bile;
> Yüzgöz olmuş bu çocuklar ölümün şahsiyle!
> Cephenin her biri bir kıtada, etrafı deniz:

136 *A.g.e.*, 356-359.
137 *A.g.e.*, 361-362.
138 *A.g.e.*, 388.

Kara dersen daha dehşetli: Ne yol var, ne de iz...
Harekâtın görüyorsun ya, Hocam, en kolayı,
Yalnayak Kafkas'ı tutmak, baş açık Sinâ'yı!
Yapılır zannediyorsan; bakalım sen de soyun...
Kıta kapmak, köşe kapmak değil artık bu oyun.[139]

Hocazâde bu kısa durum tespitinden sonra, Akif'in en az "İstiklal Marşı" kadar ünlü "Boğaz Harbi" şiirini söyler. Mehmet Akif'in Çanakkale Savaşları'nın şiddetini betimlemekle savaş meydanında şehit olan askere lirik seslenişi aynı başarıyla bir araya getirdiği bu şiirine bakmayacağız. Prototipini "Berlin Hatıraları" şiirinin sonunda gördüğümüz "Boğaz Harbi", Türk edebiyatında Çanakkale Savaşları üzerine yazılmış en güçlü şiirdir. Fakat bir yandan da, Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra, Çanakkale'nin ele alınışı konusundaki genel yaklaşıma uygundur. Çanakkale bu şiirde de, pek çok örnekte olduğu üzere, Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı-Türk katılımının şahikası olarak sunulmaktadır.

Asım'da "Boğaz Harbi"nden sonra gelen kısım, savaşın yarattığı bezginliği yansıtması açısından oldukça önemlidir. Köse İmam, Hocazâde'nin Çanakkale üzerine söylediklerinden çok etkilenir ve ağlar; fakat duygulanması karamsarlıktan kurtulmasına yetmez. Çünkü "Harb-i Umumî" Karagöz'den beter bir maskaralıktır. Halk mahrumiyetle iki büklüm olmuşken, "bir sürü doymaz kurt" çaresizlerin ölülerini kemirmektedir: "Yolu ummam ki bu olsun koşulan son zaferin! / Girdiniz harbe heriflerle 'zarûrî!' diyerek; / Bu rezalet de zarûrî mi, kuzum, bir bilsek?"[140]

İlerleyen bölümlerde görürüz ki, Köse İmam'ın asıl derdi oğlu Asım'ladır. Asım savaşa gitmiş, yaralanmış ve izinli olarak İstanbul'a gelmiştir. Çok güçlü kuvvetli, ahlaklı bir gençtir. Fakat haksızlıklara, hayasızlıklara dayanamaz. Örneğin bir gün vapurda, Ramazan'da oruç yiyen birkaç külhanbeyini döver. Mahallede de birçok olaya karışır. Açıktan açığa işret eden bir

139 *A.g.e.*, 410.
140 *A.g.e.*, 419-420.

grubu dağıtır; mahallede işleyen bir kumarhaneyi basarak buradaki petrolü zorla alıkoyar ve mahalleliye dağıtır; cümbüş yapılan başka bir batakhaneyi basar. Fakat yapmaya karar verdiği son eylem Köse İmam'ı çok korkutur ve Hocazâde'den yardım istemesine neden olur. Asım ve arkadaşları yaşanan olumsuzluklara son vermek üzere, Babıali'yi basmaya karar vermişlerdir. Bu intihardan farksız bir eylemdir. Bunun üzerine tehlikeye ikna olan Hocazâde Asım'la konuşmaya söz vererek Köse İmam'ı sakinleştirir.

Hocazâde, Asım'la konuşması sırasında onun enerjisini bu tür geçici olumsuzluklardan asıl meseleye yönlendirmeye çalışır. Biz, hasmımızın bilgi gücünden yoksun olduğumuz için hüsrana uğramaktayızdır. "Şark hem faziletten, hem de marifetten ayrı düşmüştür."[141] Fakat din sayesinde milletin fazilet kökleri asla kurumaz. Ortadaki olumsuzluklar birkaç "maskara ferdin hüneri"dir. Yapılması gereken, Batı'nın ilmini almak ve memlekete getirmektir. Hocazâde, Asım'ı arkadaşlarını da alarak Almanya'ya gitmeye ve eğitim almaya ikna eder. Asım ve nesli Batı'nın ilmini ülkeye getirdikleri zaman bütün kötülüklerin kökü kolaylıkla kazınacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yarısını oluşturan 1917-18 yıllarını konu edinen ve büyük ihtimalle bu sıralarda yazılmaya başlanan *Asım*, Akif'in bir üyesi olduğu İttihat ve Terakki'ye daha eleştirel yaklaştığı bir eserdir. Her ne kadar, Akif'i temsil eden Hocazâde İttihatçı yönetimi Köse İmam'a karşı savunmaya çalışırsa da, bunda hem çok başarılı değildir, hem de savunmaya çok gönüllü görünmemektedir. Belli ki, İttihat ve Terakki'nin daha zayıf kanadı olan İslâmcı gruba dâhil olan Akif, gittikçe daha baskın hale gelen milliyetçilik ve Turancılık nedeniyle kırgındır. Akif, milliyetçiliğin din temelinde ortaya çıkan milleti böldüğüne ve başka kötülüklerle de birleşerek devletin yıkılmasına neden olduğunu düşünmektedir. Fakat *Asım*'daki Köse İmam gibi karamsarlığa düşmeyecek, yenilginin ardından ilk fırsatta Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılacaktır. Millî Mücadele döneminde Akif, Anadolu camilerinde etkili bir

141 "Marifetten de cüdâ, Şark o fazîletten de." *Safahat*, 431.

vaiz, mecliste Burdur mebusu ve İstiklal Marşı'nın yazarı olarak önemli işler yapacaktır. Fakat milliyetçilikle ilgili olumsuz yaklaşımı ölümüne kadar değişmeden kalacaktır.

Abdülhak Hâmit Tarhan: Zoraki propagandist

Osmanlı İmparatorluğu 1914 sonbaharında savaşa girdiğinde, Abdülhak Hâmit 62 yaşındadır ve bundan iki yıl önce, 23 Aralık 1912'de, Kâmil Paşa hükümeti tarafından, son memuriyeti olan Brüksel Elçiliği'nden alınmıştır.[142] Bu görev, Hâmit'in 1876'dan beri yürütmekte olduğu ve zirve noktası olarak Londra büyükelçiliğini hedeflediği[143] Hariciye kariyerindeki son görevidir. Yani imparatorluk son savaşına girdiği sırada, Hâmit meslekî kariyerini başarısızlıkla tamamlamış bir büyükelçidir. Fakat kapanan bir kariyerin yerine yeni bir ikbal yolu açılmaktadır; Hâmit 1914 yılı içerisinde Meclis-i Ayan'a atanır. Nitekim bu yeni mesleğinde başarılı da olacak ve 1917 yılında bu meclisin ikinci reis vekilliğine getirilecektir.[144] Aslında bu durum, Abdülhak Hâmit'in yeni kariyerindeki siyasî ve meslekî başarısının değil, İttihatçı savaş hükümetiyle uyum içinde olduğunun bir göstergesidir.

Ne var ki, Hâmit'in İttihatçılarla iyi ilişkiler kurmasını ve başarısız Hariciye kariyerinden parlak bir siyasî mevkiye geçmesini sağlayan kaynak farklıdır. Bu noktaya deneyimli bir hariciyeci ya da siyasetçi olmasından çok, ünlü bir edebiyatçı olması sayesinde ulaşmaktadır. 1914'ten çok önce "Şair-i Âzam"lığı tescillenmiştir; Hâmit, Namık Kemallerin, Recaizâde Ekremlerin başlattığı Tanzimat Edebiyatı'nın "dâhi çocuğu"dur. Yayınladığı şiir ve tiyatro eserleriyle ta 1870'lerden itibaren modern-

142 Gündüz Akıncı, *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Eserleri ve Sanatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1954), 23.

143 İnci Enginün, Abdülhak Hâmit'in mektuplarından yola çıkarak bu sonuca ulaşmaktadır; bkz. İnci Enginün, "Hâmit'in Tiyatroları," Abdülhak Hâmit Tarhan, *Tiyatroları I: Sabr u Sebat/İçli Kız/ Liberte/Yadigâr-ı Harb*, İnci Enginün (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh, 1998), 16.

144 Akıncı, *a.g.e.*

leşmeci Türk entelijensiyasını heyecanlandırmıştır. Biçim ve içerikte gerçekleştirdiği yenilikler, Genç Osmanlılardan sonra gelen bütün Osmanlı seçkin kuşaklarının ona hayranlık duymasına yol açmıştır.

Payitahtın modernleşmeci aydınlarını büyüleyen bu yetenek, II. Abdülhamit'in müstebit yönetimini de aynı derecede rahatsız edecektir. Hocası Namık Kemal'e ve kendisinden sonra gelen muhalif Jön Türklere nazaran siyasetten çok daha uzakta duran, metafizik konulara ya da uzak ve efsanevî tarihe eğilimli Hâmit, Abdülhamit'in vesveseli kontrolünden kendini kurtaramayacaktır. 1873'te *Macera-yı Aşk*'la başladığı ve arka arkaya çıkan oyun ve şiir kitaplarıyla sürdürdüğü yayın hayatına, Londra'da elçilik kâtibiyken tamamladığı *Zeynep* oyununun sansüre takılması üzerine ara vermek zorunda kalır. Mesleğini sürdürebilmek için bir daha kitap yayınlamayacağı konusunda bir teminat vermek zorunda bırakılır. Böylece 1886-1909 arasında, yazmayı sürdürdüğü halde, 23 yıl süren bir yayın suskunluğu dönemine girer.

Hâmit'in hürriyetin ilanından sonra, 1909'da adeta Abdülhamit'ten intikam alırcasına yayınladığı ilk kitap *Zeynep* olacaktır. Sonraki yıllarda, suskunluğunun acısını çıkartırcasına, art arda kitap çıkaracaktır. 1912'de *Bâlâdan Bir Ses*, 1913'te *Validem*, 1916'da *İlhâm-ı Vatan* şiir kitapları; 1913'te *İlhan*, 1916'da *Turhan* ve *Finten*, 1917'de *Abdullahü's-Sagîr*, *İbni Musa*, *Sardanapal*, *Tayflar Geçidi* ve *Yadigâr-ı Harp* oyunları yayınlanır. Çeşitli gazete ve dergilerde tefrika edilen oyunları ve tek şiirleri de bu listeye dâhil edilmelidir. Hâmit adeta, 1908'de İttihat ve Terakki'nin önderliğinde ilan edilen hürriyetin sürekli bir kutlayıcısı gibidir. İşte bu verimlilik onun önem kazanmasına ve 1914'te Meclis-i Ayan'a atanmasına yol açmış görünmektedir.

Aslında Hâmit'le İttihatçı yönetim arasındaki bağlar oldukça zayıftır. Hâmit açısından İttihatçılar ona yazma ve yayınlama özgürlüğünü sağlama, İttihatçılar açısından Hâmit önde gelen ve iktidarla uyumlu bir kültür adamı olma işlevlerini yerine getirmektedir. Aslında Hâmit, siyasî ve kültürel vizyonu bakımından dönemin gerisinde kalan, oldukça gelenekçi bir Os-

manlı aydınıdır. İçerik, biçim ve özellikle kullandığı ağdalı Osmanlıca'yla yeni dönemin kültürel ortamını yönlendirebilmekten uzaktır. Ne Ziya Gökalp gibi bir teorisyendir, ne de Mehmet Emin gibi bir pratisyen. Bazı oyunları Orta Asya'da geçerse de, dönemin gittikçe güç kazanacak Turancılığından uzaktır; dine önem verdiği halde, ateşli bir "İslâm birliği" yanlısı da değildir. Bunların hepsi bir ölçüde eserlerinde yer alır; vatanperver, İslâmcı ve gittikçe Türkçü öğelere eserlerinde yer verir. Fakat bütün bunlar ölçülü ve devletçi bir Osmanlı aydını eleğinden geçerek ortaya çıkar görünmektedir. Hâmit sanatına ve hayatına giren kadınlara duyduğu aşkı siyasal alanda göstermez. Vatanseverliğindeki samimiyeti sorgulamak haddimize düşmez, fakat dönemin iktidarıyla ilişkisinde oldukça hesapçı davrandığı, günün koşullarına göre ürünler verdiği de söylenebilir.

Hâmit, 1914-1918 arası savaş yıllarında çok verimli bir yayın dönemi geçirirse de, yayınladıklarının pek çoğu 1908'den önce yazdıklarından oluşur. Bu yıllarda yayınlanıp, doğrudan savaşla ilgili eserlerinin sayısı ikidir. Bunlardan birincisi, Süleyman Nazif'in derleyip bir önsöz yazarak 1916'da yayınladığı vatanseverlik şiirlerinden oluşan *İlhâm-ı Vatan*; ikincisi de 1917'de yayınlanan tiyatro eseri *Yadigâr-ı Harp*'tir. Aşağıda sırasıyla bu iki esere bakacak ve bunlardan yola çıkarak, Hâmit'in savaşa yaklaşımını ortaya koymaya çalışacağız.

İlhâm-ı Vatan

İlhâm-ı Vatan'ın, Süleyman Nazif'in bir önsöz yazarak 1916'da yayınladığı bir derleme olduğunu yukarıda belirttim. Bu derlemede yer alan şiirler, Hâmit'in çeşitli tarihlerde çeşitli vesilelerle yazdığı vatanseverlik şiirleridir. Aslında kitaptaki şiirlerin çok azı doğrudan Birinci Dünya Savaşı'yla ilgilidir. Sadece bir şiir, "İlhâm-ı Nusret", Çanakkale Zaferi üzerine yazılmıştır. Kızılay'la ilgili dört şiir, ya savaş sırasında ya da savaştan hemen önce yazılmış olabilir. Şiirlerin ardından gelen, Hâmit'in iki mektubu da savaş sırasında yazılmıştır. Kitapta yer alan "Bir Neşide" ve "*İbnü'l-Musa*'dan Bir Parça" 93 Harbi'yle; "Ordu-yu

Hümayunda Bir Şair" 1897'deki Türk-Yunan Harbi'yle; "Ziyaret" Sivastopol'daki Kırım Savaşı şehitleriyle; "*Validem*'in Zeyli" Balkan yenilgisiyle ilgilidir. Bunların dışında, Hâmit'in herhangi bir savaşla doğrudan ilgili olmayan şiirleri de derlemede yer alır.

Bütün bu şiirlerin tek bir ortak noktası vardır: vatanseverlik. Her ne kadar, söz konusu şiirler farklı dönemlerde ve farklı koşullarda yazıldıkları için, vatanseverlik duygusunu da farklı farklı işliyorlarsa da, kitabın yayın tarihi olan 1916'nın özel koşulları, şiirlerin günün vatanseverlik anlayışı açısından okunmasını temin edecektir. Ayrıca, bu derlemenin mantığını ve ne şekilde okunması gerektiğini ortaya koyan bir unsur daha vardır: Süleyman Nazif'in kitabın başına koyduğu "mukaddime". Nazif, bu yazıda vatanseverliği sadece savaş zamanlarında değil, belki daha büyük bir önemle barış zamanlarında yaşatılması gereken bir duygu olarak ele alır. Savaş zaferle sona erdikten sonra, ülkeyi kalkındırmak en büyük hedef olmalıdır.[145] İnci Enginün, yayına hazırladığı *İlhâm-ı Vatan*'a yazdığı önsözde, Süleyman Nazif'in mukaddimesindeki vatanseverlik yaklaşımının özelliklerine dikkat çeker. Enginün'e göre, Nazif'in "vatan için ölmenin yanı sıra, onu sahiplenerek işlemek ve güzelleştirmek" biçiminde ortaya koyduğu vatanseverliği, Halide Edib'in 1917'de tefrika edeceği *Mev'ud Hüküm*'de de benzer bir biçimde söz konusu edilir.[146] Bu durum, propaganda ürünlerinde görülen savaşçı vatanseverlikten farklı, daha sivil bir vatanseverliğin dönemin bir özelliği olarak yavaş yavaş geliştiğinin işaretidir.

İlhâm-ı Vatan'ın dağınık yapısı, bu bağlamda anlamlı hale

145 "Evet, asırlardan beri cerihalarından kanlar sızan bu hasta vâlide, bu vatan bizden muttarid, taab-nâ-pezir, hayatımızla hem-devam bir ihtimam istiyor. Vatanlar yalnız harp zamanlarında ve yalnız a'da-yı hariciyyeye karşı vikaye olunmaz. Sulh ve sükûn saatlerinde uhde-i evlâdiyyete terettüb eden vecâib-i ihtimam daha mühim ve daha mübrimdir. Memleketi harâbiden kurtarmak ve bugün baykuşlar öten yerlerin afâkına refah ve mes'adetin terennümât-ı şâikanesini aksettirmek: Toplar –inşallah şân-ı zaferle– sustuktan sonra dinleyeceğimiz emir, bu ve dindârâne bir inkıyad ile telakki edeceğimiz nasihat yine bu olsun!.." Abdülhak Hâmit Tarhan, *Bütün Şiirleri 3: Hep Yahut Hiç/İlhâm-ı Vatan*, İnci Enginün (yay. haz.), 2. bs. (İstanbul: Dergâh, 1999), 368.

146 Enginün, "Önsöz," Tarhan, *Tiyatroları 1* içinde, 23.

gelmeye başlar. Nazif, Hâmit'in şiirlerinden oluşan bu derlemenin nasıl okunması gerektiğine de işaret etmiş olmaktadır. Vatanseverlik, ölüme kilitlenmiş bir duygu değildir; yaşamın her evresini kapsar. Asıl vatanseverlik, yaşamak, yaşatmak ve geliştirmek hedeflerine yönelir. Hâmit'in daldan dala atlayan şiirleri, yaşamın çeşitli bölümlerine vatanseverce yaklaşımla ilgilidir; tarihin çeşitli evreleri, kadınlar, teknoloji, kültür... Bunların hepsi vatanseverlik açısından ele alınarak, memleketin gelişmesine yardım edecek ortak bir duygu yaratılabilir.

Hâmit'in 1870'lerden 1916'ya kadar uzanan bir sürede, çeşitli vesilelerle yazdığı bu vatanseverlik şiirlerinde, yaşamı kutsayan, anaç bir vatan sevgisi, ölüme odaklanmış kahramanlığın her zaman önündedir. Bununla birlikte, *İlhâm-ı Vatan*'da yer alan şiirler, yazıldıkları döneme özgü kullanımlar içererek, tarihsel işaretleyiciler olma özelliğini de kazanırlar. Örneğin, Hâmit'in 1897 Yunan Harbi nedeniyle yazdığı "Ordu-yı Hümayunda Bir Şair" başlıklı şiir, zaferin Osmanlı kamuoyundaki genel algılanışıyla uyumludur. Şair, uzun zamandır hasreti çekilen askerî başarıyı sevinçle karşılamakta ve kolayca mağlup edilen Yunanlılarla alay etmektedir: "Görünmüyor, nereye gitti asker-i Yunan? / Hurafe miydi aceb nâm-ı leşker-i Yunan? / ... / Ne oldu gördünüz işte netice-i darbe, / Girer mi şîr-i jiyânlarla gürbeler harbe?"[147]

1913'te yayınladığı "*Validem*'e Zeyl"de ise, yine dönemin genel kabul gören algılayışıyla uyumlu olarak, Balkan Savaşı hezimetini üzüntüyle yansıtırken, bir yandan da bundan ders alarak parlak bir geleceğe ulaşmanın mümkün olabileceğine işaret eder. Aydınlık bir geleceğe ulaşmak için, bütün vatandaşların birlik ve bütünlük içinde olması; geçmişin parlak başarılarından güç alarak toplumdaki "fırka ve tefrikaların" kaldırılması gereklidir. Balkan Savaşı sırasında bu gerçekleştirilemediği için, Osmanlı'nın "uşağı" olan dört devlet Avrupa'nın kışkırtmasıyla nankörlük ederek, "efendinin mal ve mülkünü" yağ-

147 *A.g.e.*, 379-380. Bu savaşın dönemin Türk şiirine yansıması konulu bir çalışma için bkz. Necat Birinci, "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Şiirimizdeki Akisleri," *Edebiyat Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Kitabevi, 2000), 127-143.

malamıştır. Fakat "biz", İslâm ve halifelik etrafında birleştikten ve kendimizi çalışmaya verdikten sonra, bu nankörlerin birbirine düşmesi ve karşımızda tekrar başarısızlığa uğramaları kaçınılmazdır.

Aralık 1915'te *Servet-i Fünun*'da yayınlanacak "İlhâm-ı Nusret" şiiriyle Çanakkale Zaferi'ni kutlayan Hâmit, yine dönemin atmosferiyle uyumlu bir biçimde sevinç ve övüncü ön plana çıkaracaktır. Fakat bu seferki, Yunan Harbi'yle ilgili şiirinde olduğu gibi komiği vurgulayan bir sevinç değil, yaşanan savaşın azamet ve yüceliğini işaret eden bir sevinçtir. Hâmit, bu açıdan da dönemiyle uyum içindedir. Ne var ki, dönemin Mehmet Emin, Mehmet Akif gibi önde gelen şairleri ya da dergi ve gazetelerde yeni yeni görünmeye başlayan genç şairler savaşla ilgili pek çok şiir yayınlarlarken, Hâmit savaşı şiirlerine pek yansıtmaz. *İlhâm-ı Vatan*'dan sonra, doğrudan savaşla ilgili sadece iki şiiri yayınlanacaktır. Bunların birincisi, 1917'de *Harp Mecmuası*'nda yayınlanan "Tekbir"dir.[148] Hâmit bu şiirde din, millet, devlet ve hilafetin birliğini vurgular; ordunun muzaffer, "hakan"ın (padişah demez ve bu sözcüğü seçer) mutlu, düşmanların da mutsuz olmasını diler. İkinci şiir ise, *Âti* gazetesinin 1 Kanunusani 1334/Ocak 1918 tarihli ilk sayısında çıkan "Hindenburg" başlıklı şiirdir. 1918 yılı, savaşın herkesi bezdirdiği ikinci evresine rast gelmekle beraber, Rusya'nın 1917'de savaştan çekilmesiyle, İttifak güçlerinin moralinin nispeten düzeldiği bir dönemdir. Hâmit'in şiirinde bu durum, yaşlı Alman Mareşali'ne yönelik övgülerle kendini gösterir. Fakat şiirde de, şiirin içinde bulunduğu ve "Abdülhak Hâmit Beyefendi ve *Âti*" başlığıyla yayınlanan mektupta da yoğun bir barış vurgusu vardır. Hâmit, Hindenburg'la ilgili şunları söyler: "Âti'yi böyle nâdireler temin eder. Ve biz de yalnız onlara igtirar ederek âtiden bahsedebiliriz. Filhakika sulhu ihbar edecek olan bu şahs-ı muharib, bu muharib-i ebediyü'l-menakıb yalnız Almanya'yı değil, bütün dünyayı muharebeden kurtarmak istidad ve iktidarına sahip görünüyor."[149]

148 *Harp Mecmuası* 20 (Temmuz 1333/1917): 306.

149 Tarhan, *Bütün Şiirleri* 3, 175.

Tekrar *İlhâm-ı Vatan*'a dönelim. Çünkü bu kitapta, Hâmit'in şiirlerinin ardından iki de açık mektubu yer almaktadır. Bu mektuplardan birincisi, Balkan ve Dünya Savaşlarında üç oğlu birden şehit düşen, ayan meclisi üyesi, emekli mareşal Fuat Paşa'ya yönelik bir "taziyetname"dir. 27 Mayıs 1331/19 Haziran 1915 tarihli *Tanin*'de yayınlanmıştır. Hâmit, bu mektupta Fuat Paşa'yı över ve oğullarının şehadetini yüceltirken, *İlhâm-ı Vatan*'ın mukaddimesinde Süleyman Nazif'in ortaya koyduğu vatanseverlik anlayışına uygun sözler eder: "Millet uğrunda, vatan yolunda ölmek ne demektir? Efraddan birisinin yaşaması için kendi canını vermektir, memleketinden toprak vermemek için kendisini toprak etmektir."[150] Mektubun devamında, vatanın yaşaması için canından olmanın önemini vurgulayan Hâmit, Paşa'nın acısını hafifletme vesilesiyle, onun oğulları gibi şehit düşen askerler sayesinde Balkan Savaşı'nın lekelerinden kurtulunduğuna işaret eder. Bu lekeleri aktif ve gayretli devlet adamları ter, cephedeki kahraman askerler kan ve cephe gerisindeki sivil halk gözyaşı dökerek silmişlerdir.[151]

Kitapta yer alan ikinci açık mektubun kime yönelik olduğu belli değildir; mektubun hitap ettiği kişi, şaire yazdığı bir mektupta, yukarda bahsedilen taziyetnameden etkilendiğini, fakat Hâmit'in, Osmanlı askerlerine layık bir manzume yazmaktan âciz olduğunu itiraf etmesine acıdığını belirtir. Bunun üzerine Hâmit, bu mektubu yazarak neden halihazırdaki savaşla ilgili şiirler yazmadığını açıklar. Öncelikle, bu kitaptaki şiirlerine göndermelerde bulunarak bu işi geçmişte zaten yaptığını, o zaman savaşan askerle bugün savaşan askerin aynı asker olduğuna inandığını iddia eder. Hatta bu ordu, Osmanlı tarihinin en eski zamanlardaki ordularından da farklı değildir. Bir fark varsa, o da bu ordunun daha düzenli ve başarılı olmasıdır. Bu orduyu övmek için şiir yazmaya gerek yoktur, adını söylemek bile yeterlidir.[152]

Toparlamak gerekirse, Hâmit *İlhâm-ı Vatan*'da birbiriyle çeli-

150 *A.g.e.*, 423.

151 *A.g.e.*, 423-424.

152 *A.g.e.*, 429-430.

şir gibi görünen iki şey yapmaktadır. Bunların birincisi, militarist bir vatanseverliği daha sivil bir vatanseverlikle yumuşatma çabasıdır; ülkeyi bir savaş hükümeti yönetmekte ve maddî yetersizlikler nedeniyle cephede ve cephe gerisinde yaşanan zorlukları, kahramanlığı ön plana çıkaran bir propagandayla unutturmaya çalışmaktadır. Bu propagandist tutum orduda geçerli olan baskıcı disiplini topluma da yaymaya çalışmaktadır. Hâmit ise, kariyeriyle, geçmişiyle, sanatıyla, toplumsal hayatıyla olağanüstü koşulların değil, sabit ve müreffeh bir yaşamın insanıdır. Bundan dolayı, temelde barışa ve dengeye yönelik bir vatanseverliği tercih eder. Ne var ki, yine aynı sebeplerden, yani bir anlamda bir dava adamı olmadığından, tercih etmese bile var olan koşullara uyar ve elinden geldiği kadarıyla propaganda çabasına katılır. Doğal olarak, bu isteksiz bir propagandadır ve Turancılık ya da İslâmcılık gibi belirgin ideolojiler doğrultusunda yayın yapan edebiyatçıların ürünlerine göre çok daha başarısız ya da tutarsızdır.

Hâmit'in, *İlhâm-ı Vatan*'da yer alan, geçmiş savaşlarla ilgili şiirleri daha içtendir. Çünkü bunları olayla karşılaştığı dönemde, kendiliğinden yazmıştır. Herhangi bir iktidar onu şiir yazmaya yönlendirmemiştir. Oysa Birinci Dünya Savaşı, önceki savaşlardan farklıdır. Propaganda çabası ve cephe gerisinin denetimi çok daha yoğundur. Savaşla ilgili yazılıp çizileceklerin de belirli bir formatta olması beklenmektedir. Bu, hayatı boyunca denetlenmekten hoşlanmayan Hâmit için zorlayıcı bir durumdur. Bu yüzden, son mektupta gördüğümüz gibi, bir yandan neden savaşla ilgili üretimde bulunmadığını meşrulaştırmaya çalışırken, bir yandan da üstü kapalı bir biçimde propaganda yapar; Hâmit isteksiz bir propagandisttir.

Yadigâr-ı Harb

Ne kadar isteksiz olursa olsun, bir şeyler yapmak zorundadır. Başka bir edebiyatçı tarafından derlenen ve çoğu eski şiirlerinden oluşan küçük bir kitap, onun görevini layıkıyla yerine getirdiği kanaatini yaratamayacaktır. Hâmit bu nedenle *Yadigâr-ı*

Harb'i yazar ve 1917'de yayınlar. Manzum ve mensur parçalar içeren oyun, özellikle Çanakkale zaferine yoğunlaşmaktadır. İnci Enginün, Hâmit'in oyunda, İngiliz politikaları konusu üzerinden diplomatlığını konuşturduğunu söyler. Kitap 5000 nüsha basılmış, orduya dağıtılmış ve Hâmit'e bunun karşılığında 1000 lira verilmiştir.[153]

Aslında oyun sadece Çanakkale'yle ilgili olmayıp, kitabın yayın tarihine kadar gerçekleşen bütün Osmanlı başarılarına değinen bir tür albümdür. 11 "manzar"dan oluşan oyun, savaşın başlangıcını, Çanakkale'yi, Kutülamare'yi, Galiçya'yı ve Romanya'nın işgalini ele alır. Oyun tek bir olay değil, birbirlerine zayıf bağlarla bağlanan birkaç olay etrafında gelişir. Hâmit, savaşla ilgili karışık ve bazen çelişik duygularını dağınık bir biçimde bir araya getirmiştir. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere, istenen hedefe ulaşılmıştır. Eser ordu tarafından basılmış ve yine orduda dağıtılmış, karşılığında şaire yüklü bir ödeme yapılmıştır. Eser ne kadar başarısız ve özensiz olursa olsun, Hâmit, önde gelen bir kültür adamı ve aydın olarak üzerine düşeni yapmış olmaktadır.

Yadigâr-ı Harb, Hâmit'in toplumda var olan genelgeçer yargı ve duyguları temellük etme, bunları kendi bakışıyla yorumlama ya da kendi görüşlerini ortaya koyma yoluyla oluşturduğu bir oyundur. Oyunun birinci manzarında, on cephede savaşacak Osmanlı orduları halkın ve "Peri-i Vatan"ın önünden, birer kıta okuyarak resmigeçit yaparlar. Halk genç kızlar, delikanlılar, mektepli çocuklar, kadın ve erkek ihtiyarlar şeklinde gruplanmıştır. Kendi aralarında, birdenbire içlerinde hasıl olan "ilahî bir muhabbet"ten bahsetmektedirler; herkes adı konulamayan bir gücün etkisi altındadır. En sonunda bu güç, yani Peri-i Vatan konuşur ve ne kadar dine dayalı, kutsal bir güç olduğunu açıklar. Fakat onun ortaya çıkmasına neden olan olay "Osmanlı ordularının harekâtı"dır. Peri-i Vatan, en kıymetli bireylerden oluşan orduyu halka takdim eder.[154]

153 Abdülhak Hâmit Tarhan, *Tiyatroları I: Sabr u Sebat/İçli Kız/Liberte/Yadigâr-ı Harb*, İnci Enginün (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh, 1998), 15.

154 *A.g.e.*, 274-275.

Peri-i Vatan'ın kendini bu şekilde tanıtması ve Osmanlı ordularını sunmasından sonra, sırasıyla Çanakkale, Irak, Mısır, Anadolu, İran, Romanya, Galiçya, Trablusgarp'a gidecek ve yedek olarak bekleyecek kuvvetler, birer dörtlük okuyarak halkın önünden geçerler. Askerlerin okudukları şiirlerde Sultan Reşat, cihat, fetihçilik, idmanlılık, "sulhseverlik fakat harbe cüretkârlık", İtalyanların ve diğer düşmanların namertliği ve kadınsılığı, Enver ve İzzet Paşalar ile Osmanlılık vurgulanır. Daha savaşın başında, 1914'ten 1917'ye kadar girilen bütün cephelerin sayılması anakronistiktir; fakat propaganda açısından bunun bir önemi yoktur. Önemli olan ve halkın anlaması gereken noktayı, Peri-i Vatan resmigeçitin ardından açıkça dile getirir: "Osmanlı Devleti bugünkü tarihe gelinceye kadar şevket ve azametinin bu derecesini göstermemiştir!.. Millet-i Osmaniyye ise vatan muhabbetinin bu mertebe-i ulyâsına çıkmamıştı."[155] Halkın bu durumu idrak etmesi ve "Padişahım çok yaşa!.." diye bağırmasıyla birinci manzar sona erer.

İkinci manzar, Çanakkale cephesinde Anafartalar Muharebesi'nin hemen sonlarında başlar. Doğal bir sis ve barut dumanlarının birbirine karışmasıyla göz gözü görmez haldedir. Türk subayları neşeli bir biçimde, yenilgiye uğrayan düşmanla alay etmektedir. İçlerinden biri diğerlerini uyarır: Aslında düşmanlar bütün güçleriyle saldırmış, ama Osmanlıların "metanet ve mukavemetlerini" kıramamışlardır. Bu zafer hem düşmanların sonsuza kadar korkmalarına, hem de "Moskof hırs ve emelleri"nin boşa gitmesine yol açacaktır.[156] Böylece yaşanan savaşın anlam ve önemi ortaya konmuş olur. Bu görüşlerin, oyunun yayınlandığı tarihte, Çanakkale Savaşlarıyla ilgili olarak artık oluşumunu tamamlamış genel yargılar olduğunu, Hâmit'in bunları temellük etmekten gayri bir özgünlüğünün bulunmadığını belirtelim.

Bu işlevsel monoloğun ardından, düşmandan alınan esirleri hastaneye ve karargâha götüren askerlerle subaylar arasında konuşmalar geçer. Önce çatışma sırasında yaralayarak esir al-

155 *A.g.e.*, 278.

156 *A.g.e.*, 280.

dığı bir subayı hastaneye götüren bir Türk askeri geçer. Askerin kendisi de, esir aldığı düşman tarafından yaralanmıştır; buna rağmen düşmanını sırtında taşımaktadır. Böylece Türk askerinin âlicenaplığını görmüş oluruz. Bunun ardından, birkaç Türk askeri, düşman ordusundan esir alınan Müslüman Hint askerlerini getirir. Bunlar İngilizler tarafından kandırıldıklarını, Almanlarla çarpışacakları söylenerek buraya getirildiklerini anlatır ve haberleri olsaydı asla din kardeşlerine saldırmayacaklarını söylerler. Bunların hepsi Osmanlı ordusuna katılmaya gönüllüdürler. Böylece cihadın temel dayanak noktası olan, bütün Müslümanların kardeşliği düşüncesi de vurgulanmış olur. Manzar, Peri-i Vatan'ın Çanakkale kahramanlarını öven ve kutsayan dizeleriyle sona erer.

Üçüncü manzar, Londra'da, Dışişleri Bakanlığı'nın bekleme salonunda geçer. Belçika ve Sırp sefirleri huzura kabullerini beklemektedirler. Bir uşaktan, bakanın bugün kendilerini kabul edemeyeceğini öğrendikleri sırada, onlara Romanya ve Yunan sefirleri de katılır. Bunlardan Belçika ve Sırbistan, öykü zamanı olan 1915'te İtilaf taraftarıdır; Romanya ve Yunanistan ise tarafsız, fakat İtilaf'a yakındırlar. Halbuki yazılma zamanı olan 1917'de Yunanistan dışındaki üç ülke Dörtlü İttifak'la savaşmış ve işgale uğramış durumdadır. Dolayısıyla Hâmit, yazma anının olgularından yola çıkarak, kendine güvenir bir biçimde, bu ülkelerin İtilaf'a dayanmalarının onları nasıl bir felakete sürüklediğini, geriye dönerek düşünmekte ve yansıtmaktadır. Bu ülkelerin üçü de ne yapacaklarını bilmez haldedir. En son gelen Yunanistan sefiri onların paniğe kapılmasına neden olur, çünkü Türklerin Çanakkale zaferi haberini getirmektedir. Zaten bu haberi almadan önce de Türklerden övgüyle bahsetmektedirler:

> SIRBİSTAN SEFİRİ- Türkiye'ye gelince, o bir yaralı aslandı ki Balkanlar'da her nasılsa kazaya, daha doğrusu belâ-yı hataya uğradı. Fakat bugün yaralarından nişan ve lekelerinden eser kalmadı. Bütün dünyaya meydan okuyacak bir savlete mâlik olduğunu bugün gösteriyor!.. Zaten sizin ve bizim

memleketlerimiz [Romanya sefirine hitap etmektedir] Türk'e yabancı değildir; alışmış olduğu, vaktiyle hâkim bulunduğu cibâl ve sahâriden müteşekkildir. Her halde bizim vaziyetimize bir nazîre yapmamanızı derûn-ı dilden temenni ederim dostum, ve bugün hayat ve memâtından haber veremeyen Karadağ maslahatgüzarı tarafından da bu temenniyi teyid edebilirim!..[157]

Türklere böyle korkulu bir saygıyla yaklaşan sefirler, İtilaf ordularının Çanakkale'de aldığı ağır yenilgiyi duyduktan sonra, İngiliz Dışişleri Bakanı'nın göstereceği ölkeden korkarak kaçarlar.

Dördüncü manzar, İngiltere Dışişleri Bakanı'nın odasında geçer. Odada bakanın dışında, Başbakan, Harbiye Bakanı, Rusya ve Fransa sefirleri vardır. Manzarın sonuna doğru bunlara İtalya sefiri de katılır. Bu bölümde Hâmit, hariciyeciliğini konuşturur. Yukarıda adı geçen rical Çanakkale yenilgisini tartışırlar. Türklere haksızlık etmişlerdir; birbirleriyle anlaşamamaktadırlar; hepsi bencildir; İtalya sefiri ülkesinin döneklik ve korkaklığını devam ettirir; kendi çıkarları için yalandan, kamuoyunu yönlendirmekten kaçınmazlar. En sonunda da, Çanakkale yenilgisini halka önemsizmiş gibi göstermeye karar verirler. Manzar boyunca Hâmit, karakterlerine hep kendi düşündüklerini söyletir; böylece İtilaf'ın alçaklığını ve içinde bulundukları kötü durumu sergilemiş olur. Bu kötü durumun en önemli nedeni kuşkusuz, Osmanlı'nın başarıyla savaşmasıdır.

Beşinci manzar, öncekilerden farklı olarak on kıtalık bir müseddese ayrılmıştır. Bu şiiri Peri-i Sulh okumaktadır. Görünürde, savaşa karşı bir şiirdir. Fakat bu şiirin oyuna ve tam da buraya, dördüncü ve altıncı manzarlar arasına yerleştirilmesinin özel bir anlamı vardır. Peri-i Sulh genelde tüm savaşları lanetler, ama bu savaş konusunda özellikle, adını vermeden İngiltere'yi suçlar. Peri-i Sulh'un genel olarak insanlardan umudu kalmamıştır, ama özellikle bütün milletlere saldıran bir milletten iğrenmektedir. Peri-i Sulh, bu kavgaya neden olan "o müs-

157 *A.g.e.*, 287.

tehcen memalikten" geçmek istemez. Halbuki İngiltere'ye karşı kendini savunan milletlerin tek amacı bağımsızlıklarını korumaktır.[158]

İngiltere'nin, bir şair ve diplomat olarak Hâmit'in hayatında özel bir yeri vardır. İngiltere'yi, özellikle Londra'yı çok sever; diplomatik kariyerinin zirve noktası olarak Londra Sefirliği'ni seçtiğini daha önce de belirtmiştik. Londra'daki toplumsal ve kültürel yaşam Hâmit'i adeta cezbeder.[159] Fakat bu sempati, İngiltere'nin sömürgeciliğe ve emperyalizme dayalı dış politikası için geçerli değildir. Hâmit meslek hayatı boyunca, görev yaptığı pek çok yerde bu saldırgan ve köleleştirici politikayla karşılaşmış ve buna duyduğu tepkiyi eserlerine yansıtmıştır. 1875'te yazdığı *Duhter-i Hindu*; 1886-87'de yazdığı (fakat ancak 1916'da yayınlayabildiği) *Finten*; 1914-17 arasında yazıp, 1925'te yayınlayabildiği *Cünûn-ı Aşk*, açgözlü İngiliz sömürgeciliği ve başkalarını, özellikle Doğuluları hakir gören İngiliz milliyetçiliğini teşhir etmeyi ve eleştirmeyi hedefleyen eserlerdir.

Yadigâr-ı Harb'in 3-6 numaralı dört manzarının İngiltere'ye ayrılması bu bağlamda anlamlıdır. Hâmit, Dünya Savaşı'nın çıkış nedenini İngiliz açgözlülüğü ve maddeciliğine bağlar. İngiltere sırf kendi çıkarları için dünyayı ateşe atmaktadır. Fakat Osmanlı Devleti ve müttefikleri onun bu oyununu Çanakkale'de bozmuşlardır. Meşru müdafaa halindeki Dörtlü İttifak, Çanakkale ve ondan sonra gelecek başarılarla İngiltere, Fransa ve Rusya'yı yenilgiye uğratırken, dünyayı barışa kavuşturmak için de mücadele etmektedirler. Altıncı manzar, üç ve dört numaralı manzarlardaki "gerçekçi" diplomasi ve beşinci manzardaki şiirsel tartışmadan sonra, İngiltere'nın iç yüzünü Shakespeare'vari bir biçimde ortaya koymayı hedefler. Bu manzarın başında bir kadının hayaleti, uykusunda gezmekte olan yaşlıca bir erkeği taciz eder, suçlar. Uyurgezer, İngiliz Dışişleri Bakanı'dır. Hayalet ise, açıkça belirtilmezse de, büyük ihtimalle Kra-

158 *A.g.e.*, 320.

159 Hâmit ve Londra konusunda ilginç bir çalışma için bkz. Yusuf Mardin, *Abdülhak Hâmid'in Londrası* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1976).

liçe Victoria'dır. Hayalet, bakanı tüm dünyayı kana bulamakla, ülkeyi kötü duruma düşürmekle suçlar. Bu gidişle daha çok İngiliz kanı dökülecek, sömürgelerde insan kalmayacaktır. Bakan hayalete karşı çıkar ve İngiliz olmayanların ölmesinde hiçbir sakınca olmadığını, İngiltere'nin güçlü ve zengin olduğu için denizleri ve karaları ele geçirmesi gerektiğini iddia eder. Hayalet, belli ki kendi döneminde geçerli olan denge siyaseti terk edildiği için öfkelidir. Bakanı tacizini de, ona Çanakkale yenilgisini hatırlatarak sona erdirir ve kaybolur.

Bakanın can sıkıntısı bu kadarla da sona ermez. Gelen bir telefonla, Kutülamare'de General Townshend'in teslim olmak üzere olduğunu haber alır. Townshend, Türk komutanı Halil Paşa'ya bir milyon sterlin rüşvet teklif ettiği halde, o bunu kabul etmemiştir. Bu durumda, Townshend'in teslim olmaktan başka yapacak bir şeyi kalmamıştır. Bakan buna da çok sinirlenir, Halil ve Enver Paşalara öfkeyle söylenirken manzar sona erer. Yedinci manzar, Kutülamare'de geçer. Kahraman ve onurlu Türk ordusu, Townshend ve askerlerini esir almakta ve esirlerine çok iyi muamele etmektedir.

Sekizinci manzar, önceki manzarlarla doğrudan ya da dolaylı bir bağlantıya sahip değildir. Burada, Almanya'dan İstanbul'a dönmekte olan bir "Seyyah Türk" ile Fransız asıllı karısını, Peşte'de tren beklerken görürüz. Buradaki karakterler Abdülhak Hâmit ile karısı Lüsiyen Hanım'ı temsil ederler.[160] Bu manzarın iki amacı vardır: Türklerin bir başka başarısı olan Galiçya seferini haber vermek ve Hâmit'in, düşman tabiiyetindeki karısının durumunu meşrulaştırmak. Nitekim kadın, Türklerin kazandıkları başarılardan ne kadar mutluluk duyduğunu, Fransızların Çanakkale'de başarılı olamayıp geri çekilmelerine sevindiğini, aksi olsaydı utanç duyacağını söyler. Türklerle Fransızların dost olduğunu, tarihte Türklerin Fransızlara yardım ettiğini, fakat şimdi neden Fransızlara düşman Almanlarla birlikte

160 Lüsiyen Hanım (1893-1966), Fransız (Belçika) asıllıdır ve Hâmit'in dördüncü karısıdır. Şairle iki kez evlenmiştir. Bu ilginç aşk ilişkisi konusunda bkz. Lüsiyen Hanım, *Lüsiyen Hanım'dan Abdülhak Hâmid'e Aşk Mektupları*, çev. İsmail Yerguz, İnci Enginün (giriş ve notlar) (İstanbul: Oğlak, 1997).

savaştıklarını anlayamadığını anlatır. Seyyah bu durumu açıklamak için, Fransızların, Türklerin ezeli düşmanı Ruslarla ittifaka girdikleri için bu karşılığı hak ettiklerini söyler.

Dokuzuncu manzar, bir önceki manzarda haber verilen Galiçya cephesini gösterir. Ruslar İttifak siperlerine saldırmaktadır. Bu şiddetli saldırı karşısında Alman ve Avusturya-Macaristan komutanları geri çekilmeye karar verirler. Fakat Türk paşası buna karşı çıkar ve kendi askerleriyle bir karşı saldırı yapmasına izin verilmesini ister. Yapılan karşı saldırıda Ruslar bozulur ve kaçarlar. Onuncu manzar, Rusya'da bir açıkhava şenliği sırasında geçer. Bir Rus generaliyle kızı savaşı ve "doğal olarak" Türk başarılarını konuşmaktadırlar. Kız, onlarla aynı otelde esir tutulan Çerkez Osman'a âşık olmuştur ve babasının onu serbest bırakmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bu konuşma sırasında, aslen Türk olmasalar bile bütün Müslümanların, Türklerin ve Osmanlı Devleti'nin tarafını tuttuğu vurgulanır. Manzarın sonunda Rus general Çerkez Osman'ı serbest bırakmaya razı olur.

Oyunun son manzarı Bükreş'te geçmektedir. Dörtlü İttifak'ın işgal ettiği Bükreş'te Barış, Savaş ve Vatan perileri aralarında tartışmaktadır. Barış ve Savaş perileri anlaşamadıklarından, her ikisi de eserlerini Vatan perisine göstererek onun hakemliğine başvururlar. Savaş perisi yaralılarla dolu bir hastane koğuşuna, Barış perisi muzaffer Türk, Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar subaylarının şenliğine yol açmıştır. Vatan perisi, savaş ve barışı birbirini tamamlayan ve her ikisi de gerekli şeyler olarak yorumladıktan sonra, sahne bir önceki manzardaki Rus generalinin kızıyla Çerkez Osman'a kalır. Bu ikisi, Çerkez Osman serbest bırakıldıktan sonra Bükreş'e gelmişler, Osman burada Türk ordusuna katılmıştır. Kız, Osman'ın Ruslara karşı savaşa girip girmeyeceğini sorar. Osman da, "Bence muharebede İngiliz, İtalyan, Rus yoktur, düşman vardır. Kim Türk'e kurşun atarsa ben onunla harbederim!.." diyerek cevap verir.[161] Bunun üzerine, Rus kızı Osman'a âşık olduğu halde, kendisi de vatansever biri olduğu için ülkesine dönmeye karar verir. Osman, "Birbirimizi sevdiğimiz halde ikimiz de düşman taraflarında

161 *A.g.e.*, 325.

kalıyoruz. Vatan tarafı galip geliyor." diyerek sevgilisinden ayrılmayı kabul eder.[162]

Manzarın devamında, Bükreş'teki İttifak subaylarının eğlendiğini görürüz. İşgal edilmiş Romanya'nın kadınları, onları eğlendirmeye çalışmaktadır. Bu eğlence sırasında Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar subayları yine Türk ordusunu överler. Bu sırada tekrar savaş başlar ve subaylar kıtalarının başına gitmek üzere eğlenceye son verirler. Oyunun sonunda, savaşmaya giden Türk askerlerinin neşeli ve kahramanca sesleri işitilir.

Sonuç olarak, Abdülhak Hâmit'in savaşla ilgili edebî üretimini çözümlemenin Ziya Gökalp, Mehmet Emin ya da Mehmet Akif'e nazaran daha zor olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar ideolojik bağları açık seçik, siyasî açıdan daha tutarlı ve belirgin isimlerdir. Zaten edebî değerlerinden öte, siyasî-ideolojik kimlikleriyle tanınırlar. Abdülhak Hâmit ise, kalın çizgili ideolojilerin üreticilerinden biri olarak değil, bu tür ideolojilere maruz kalan ve bunları daha dolaylı yollardan yeniden üreten büyük çoğunluğun bir parçasıdır. Abdülhak Hâmit bu hiyerarşide, iki belirgin çizgi arasında ikircimli bir yere sahiptir. Hâmit ne metinleri ne de kişiliği açısından belirleyicidir: Dönemi edebiyatta yansıtma açısından edebî ya da ideolojik formüller sunmaktan uzaktır, ama kültürel ortama sunulmuş formülleri basitçe temellük edip kullandığı da söylenemez. Bunlarla uyumlu olmaya dikkat ederse de, bunları kendi ilgi ve eğilimlerine göre değişikliklere uğratarak kullanır. Neticede o, devletin belirleyici ideolojisinin Osmanlıcılık olduğu bir dönemde görev yapmış ve edebî üretimde bulunmuştur. Sınıfsal temelleri ve geçmişi, onun Panturanizm ya da Panislâmizm gibi nispeten yeni ideolojilere teslim olmasını engeller. Dolayısıyla Abdülhak Hâmit, Osmanlı'nın mazisiyle hâli arasında ikircimli bir propaganda üreticisi olarak belirir.

162 *A.g.e.*, 327.

ALTINCI BÖLÜM

SAVAŞ SIRASINDA EDEBÎ ÜRETİM: DÜZYAZI

Bu bölümde dönemin şiir dışında kalan, savaşla ilişkili düzyazı ürünlerine bakılacak. Bu çalışmada edebî üretimin şiir ve düzyazı olarak ikiye ayrılması ve daha türsel ayrımlara gidilmemesinin belirli nedenleri vardır. Öncelikle, dönemin edebî ve kültürel alanlarda ürün veren yazarları, günümüzden farklı olarak, edebiyatın hemen her türünde üretimde bulunurlar; bugün kısa öykü yazarı ya da romancı olarak nitelediğimiz pek çok yazar kurmaca dışı eserler verdikleri gibi, şiir de yazmışlardır. Buna rağmen, yazarlar o dönemde, temelde nâsir (düzyazı yazarı) ve şair olarak iki temel gruba ayrılmış, üretimlerinin çoğunluğu şiir dışında kalan yazarlar, nâsir olarak nitelenmiştir. Düzyazı alanındaki türsel ayrımlar, düzyazı-şiir ayrımına göre daha önemsiz kabul edilmiştir. Türsel ayrışmanın yerleşmemesinde, izlerçevre ve kültürel pazarın, okuryazarlık oranındaki düşüklük ve maddî sıkıntılarla bağlantılı olarak henüz yeterince oluşmamış olmasının da etkisi vardır.

Dönemin koşullarının dayattığı düzyazı-şiir ayrımı, tarihsel nedenler bir yana, metinsel olarak da belirleyicidir. Şiirin, biçimsel yapı açısından tarihsel bağlamla etkileşimini çözümlemek daha zordur; tarihsel işaretleyiciler özellikle daha kapalı tutulmuştur. Oysa tiyatro, kurmaca ya da kurmaca dışı düz-

yazı metinlerinde bağlamla etkileşim, metinsel uzlaşımlar gereği daha açık kılınmıştır. Burada sadece şiir-düzyazı ayrımına gidilmesinin bir başka nedeni de, çalışmadaki bağlamsallaştırma yaklaşımı nedeniyle, özellikle önde gelen isimlere yoğunlaşılmasıdır. Bundan dolayı, şiir ya da düzyazı alanındaki ürünler incelenirken, üretimi bağlamsallaştırmayı olanaklı kılacak bolluk ve boyuttaki yazarlara ağırlık veriliyor. Bu açıdan bakıldığında, savaş yıllarının düzyazı alanında savaşla ve millî kimlik inşası süreciyle doğrudan ilintili ve bol miktarda üretimde bulunan iki önemli ismine öncelik tanınması gerekiyor: Ömer Seyfettin ve Refik Halit [Karay]. Aşağıda dönemin düzyazı üretimi genel hatlarıyla gözden geçirildikten sonra, bu iki yazar üzerinde durulacak.

Savaş ve düzyazı: Genel bir bakış

Dördüncü Bölüm'de, savaş yıllarındaki propaganda çabaları incelenirken, süreli yayınların sayısının ve hacminin nasıl daraldığı, kurmaca ya da şiir alanlarındaki üretimin ne kadar azaldığı, somut verilere dayanılarak tartışılmıştı. Kâğıt sıkıntısı, sansür ve hükümet baskısı, okuyucuların, yaşanan moral bozukluğu ve maddî sıkıntılar nedeniyle kitap alışverişinden uzak durması bu dönemdeki üretimi zorlaştırmaktaydı. Yine de, temelde var olan dergi ve gazeteler üzerinden edebî ve kültürel üretim devam etmekteydi. Zaten, özellikle gazeteler, sansür nedeniyle yayınlayacak haber sıkıntısı çektiklerinden, edebî niteliği olan çalışmalara kapılarını açık tutuyorlardı. Bu nedenle ve özellikle 1917'den itibaren hükümetin, propagandaya yönelik edebî üretimi teşvik etmesiyle, şiir alanında olduğu gibi, düzyazı alanında da küçümsenmeyecek bir üretim söz konusuydu. Ne var ki, bu çalışmanın amacı dönemin genel ve kapsamlı bir edebiyat tarihini yazmak olmadığı için, bu dönemde üretilen her şey incelenmeye çalışılmamaktadır. Dönemin iki önde gelen ismine yoğunlaşılmadan önce, düzyazı alanına genel olarak bakılmakla yetinilecektir. Bu amaçla, aşağıda öncelikle makaleler, gazete yazıları, anılar ve gezi yazıları gibi kurmaca dışı eser-

lere bakıldıktan sonra, kurmaca başlığı altında tiyatro, roman ve kısa öykü alanlarındaki üretime göz atılacaktır.

Kurmaca dışı

Savaş yıllarında, Millî Edebiyat akımının dışında kalan iki önemli edebî kurmaca dışı yazarı vardır: Cenap Şahabettin ve Süleyman Nazif.[1] İkisi de aslında şiir kökenli olan bu yazarlara, Dördüncü Bölüm'de bir olay nedeniyle değinilmişti. 1917 yazında bu yazarlar, şair Abdülhak Hâmit'le birlikte Enver Paşa tarafından davet ediliyor ve kendilerinden askerleri teşvik edici kitaplar yazmaları isteniyordu. Bu gruba Rıza Tevfik'in de katılmasını isteyen Enver Paşa, Cenap Şahabettin aracılığıyla haber gönderiyordu. Cenap Şahabettin, Rıza Tevfik'e yazdığı mektupta bu iş karşılığında çok büyük paralar teklif edildiğini özellikle vurguluyordu. Enver Paşa'nın bu girişiminin nedenleri de ilgili bölümde tartışılmıştı. Gökalp ve arkadaşlarının sade Türkçe yaklaşımını kabul etmeyen bu yazarlar, ağdalı Osmanlı Türkçesi'ni eserlerinde en gösterişli biçimde kullanabilen edebiyatçılardı. Dolayısıyla, iktidar sadece Millî Edebiyatçıları değil, her türden önemli edebiyatçıyı kendi tarafına çekebilmek için böyle bir siyasa güdüyordu.

Ne var ki, Süleyman Nazif ve özellikle Cenap Şahabettin, bizzat Enver Paşa tarafından teşvik edildikleri halde, propaganda açısından özel öneme sahip çok sayıda eser üretememişlerdir. Tek yaptıkları, zaten süreli yayınlarda yayınlamakta oldukları parçaları biraz daha iktidarla uyumlu kılmaya çalışmak, savaşı daha olumlayıcı bir bakışla ele alan yazılar yazmak olmuştur. Edebiyat-ı Cedide akımının Tevfik Fikret'ten sonra en önemli şairi olan Cenap Şahabettin, savaş yıllarında özellikle düzyazı çalışmaları ve gezi yazıları ile ön plandadır. Savaş başlamadan önce, gazetelerde yayınlanan üç ayrı gezi çalışması var-

1 Bununla birlikte, kurmaca dışı düzyazı alanında bu iki isimle birlikte *Yeni Mecmua* çevresinden, tarihçi Ahmet Refik [Altınay] ve tarih alanında da eserler vermiş, gazeteci Ahmet Rasim'i de anmak gerekir. Bu iki yazarın savaş dönemi ürünleri için, bu çalışmanın bibliyografyasına bakınız.

dır: 1896'da *Servet-i Fünün*'da yayınlanan *Hac Yolunda*, yine aynı yıl *Sabah* gazetesinde yayınlanan *Suriye Mektupları* ve 7 Haziran 1330/20 Haziran 1914 ile 5 Mart 1330/18 Mart 1916 arasında *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanan *Âfâk-ı Irak*.[2] Savaş çıktıktan sonra, yazarın yine süreli yayınlarda yayınladığı yazıları toplayan *Evrâk-ı Eyyam* kitap olarak basılacaktır.[3] Doğrudan savaşla ilgili yazıları ve 1917'de Avrupa'ya yaptığı inceleme gezisiyle ilgili yazıları 1917'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanacaktır. Savaşla ilgili yazılar *Nesr-i Harp, Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri* başlığı altında 1918'de, Avrupa gezisini konu edinen *Avrupa Mektupları* ise 1919'da kitaplaşacaktır.[4]

1908 öncesinin Jön Türklerinden olan Süleyman Nazif, Birinci Dünya Savaşı yıllarında süreli yayınlarda ve özellikle *Harp Mecmuası*'nda vatanseverliği destekleyen yazılar yazacaktır. İttihatçılarla ilişkileri her zaman ikircimli bir görünüm sergileyen, muhalefet eder gibi olduğunda, sesini kesmek için valilikle çeşitli vilayetlere gönderilen Süleyman Nazif ağdalı bir Osmanlıca'yla yazar. Bununla birlikte, vatanseverlik ajitasyonu açısından, pek çok Türkçü yazardan daha verimli olmuştur. Savaş döneminde ve savaşla ilgili olarak iki kitabı yayınlanacaktır. Bunların ilki olan *Batarya ile Ateş*, yazarın çeşitli Osmanlı savaşlarıyla ilgili olarak değişik dönemlerde yazdığı yazıları bir araya getiren bir derlemedir. Bu kitabın başında, yazarın kitabı

2 *Hac Yolunda* 1909 ve 1925'te iki kez kitap olarak basılmıştır. *Suriye Mektupları* ve *Âfâk-ı Irak* kitaplaşmamıştır. Yazarın *Hac Yolunda* ve 1914'te, savaş çıkmadan önce Irak'a yaptığı geziyi anlattığı *Âfâk-ı Irak* yakın zamanda çevrimyazıyla yayınlanmıştır: Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, H. Erdem (yay. haz.) (İstanbul: Kitabevi, 1996); *Âfâk-ı Irak: Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar*, Bülent Yorulmaz (yay. haz.) (İstanbul: Dergâh, 2002).

3 Cenap Şahabettin, *Evrâk-ı Eyyam* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1915). Bu kitabın çevrimyazısı için bkz. Cenap Şahabettin, *Evrâk-ı Eyyam*, Hasan Akay (yay. haz.) (İstanbul: Timaş, 1998).

4 Cenap Şahabettin, *Nesr-i Harp, Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri* (Dersaadet: Kanaat Kütüphanesi, 1334/1918); *Avrupa Mektupları* (İstanbul: Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1335/1919). Birinci kitabın sadece, vecizelerden oluşan "Tiryaki Sözleri" kısmı Latin alfabesine aktarılmıştır: Cenap Şahabettin, *Tiryaki Sözleri*, Orhan Köprülü ve R. Erben (yay. haz.) (İstanbul: Tercüman, 1978). *Avrupa Mektupları*'nın iki ayrı çevrimyazı basımı mevcuttur: Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*, S. Özcan San (yay. haz.) (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996) ve Z. Uluant (yay. haz.) (İzmir: Akademi, 1997).

şehitlere adadığı 12 Teşrinievvel 1331/25 Ekim 1915 tarihli kısa bir girişi vardır.[5]

Yazarın savaş döneminde yayınlanan ikinci kitabı olan *Âsitân-ı Tarihte: Galiçya (Birinci Defter)*, Dördüncü Bölüm'de sözü edilen Enver Paşa'yla görüşme sonrası hazırlanmış bir çalışma olabilir. Bu kitabın başındaki önsözde, "Cihan Savaşı'na katılışımızın üçüncü yılı üç ay sonra bitecektir" dendiğine göre, kitap muhtemelen Ağustos 1917 civarında yayınlanmıştır. Yazar bu önsözde kahraman askerlerden söz eder ve şunları söyler: "Ben bu sayfaları onlar için yazıyorum. Siperlerde zorlu ve sağlam, olayları beklerken, isterim ki bu satırları okusunlar."[6] Buradan yola çıkarak, yazarın, kitabın ordu tarafından satın alınarak askerlere dağıtılacağını bildiği sonucuna ulaşabiliriz. Bu kitap, Türk-Rus düşmanlığının tarihsel nedenlerine değinir ve Galiçya'da kahramanlık gösteren subay ve askerlerin isimlerini vererek kahramanlık öykülerini anlatır.[7]

Kurmaca dışı alanında, genç kuşaktan bir isme, mütareke döneminde ün kazanacak Falih Rıfkı [Atay]'a da değinmek gerekir. Birinci Dünya Savaşı'na genç bir yedek subay olarak katılan Falih Rıfkı, dört savaş yılını Cemal Paşa'nın, Suriye'deki karargâhında ve daha sonra İstanbul'da sekreterliğini yaparak geçirmiştir. Bu nedenle, *Harp Mecmuası* ve *Yeni Mecmua*'da Suriye Cephesi'yle ilgili yazılar yayınlamıştır. Bu yazılarda, çölde savaşan Türk askerlerinin kahramanlıkları ustalıklı bir dille anlatılmıştır. Yazar, savaşın bitmesine yakın zamanlarda, bu yazıları da kapsayan bir kitap meydana getirecektir: *Ateş ve Güneş*.[8] Bu kitap, İttihatçı hükümetin ve devletin çöktüğü bir sırada, Arap cephelerinde harcanan insan gücüne ve paraya acıyan

---

5 Kitabın kapağında hicri 1334 tarihi vardır ki, 1916'ya denk düşmektedir. Kitabın sadeleştirilmiş bir basımı için bkz. Süleyman Nazif, *Batarya ile Ateş ve Tarihin Yılan Hikâyesi*, Sabahaddin Arıç (yay. haz.) (İstanbul: Tercüman, 1978 [1916]).

6 Kitap hicri 1335/1917'de İstanbul'da, devlet matbaası olan Matbaa-yı Âmire'de basılmıştır. Alıntının kaynağı için bkz. Süleyman Nazif, *Malta Geceleri, Firâk-ı Irak, Galiçya*, İhsan Erzi (yay. haz.) (İstanbul: Tercüman, 1979), 77.

7 Özellikle *Harp Mecmuası*'nda bu türden kahramanlık öyküleri çok boldur.

8 Falih Rıfkı [Atay], *Ateş ve Güneş* (İstanbul: Halk Kütüphanesi, 1334/1918).

ama Anadolulu, Türk küçük subay ve erlerin kahramanlığını ön plana çıkaran bir çalışmadır. Apolojik yaklaşımıyla, mütarekenin hemen öncesi dönemde görülen belirsizlik ve moral bozukluğunu hafifletmeye çalışır. Millî Mücadele döneminde Anadolu'daki halka dayanacak milliyetçiliğin ilk işaretlerini verdiği söylenebilir. Bu özellikleriyle, Cenap Şahabettin ve Süleyman Nazif gibi daha yaşlı kuşağın düzyazı yazarlarından farklı bir yere sahiptir.

Falih Rıfkı, kitabına yazdığı önsözde önemli bir ayrıma gider: "Hükümetin harbini milletin harbinden ayırmalıyız. Yanlış karar veren bir kumandanla o karar için can veren bir köylü aynı çerçeve içinde görülemez."[9] Bu ayrımdan yola çıkarak, önce milletin savaşını anlatmayan edebiyatçıları, daha sonra da bunu engellediğini düşündüğü hükümeti suçlar:

> Okumadığımız tebliğ-i resmîlerin satırlarında menkıbeler, kahramanlar, sanat için yeni renk ve yeni seslerle dolu birer âlem yatıyor. Edebiyatımız, şişireceği yelkenlere inmeyen bir deniz rüzgârı gibi, daima havadan serseri ve yüksek geçiyor. Beyhûde ıslığından başka hiçbir tesirini hissetmiyoruz. Şüphesiz burada bütün günah nâsirlerimizle şairlerimizin değildir. Bir kalem, tüfek namlusu gibi, istenilen cihete karşı kullanılamaz, gayet hassas bir ibre gibi, kendi mukadder cihetini arar, ne tarafa çevirirseniz titreyerek, endişe ederek bu mukadder istikamete yürür. İki sene evvel bir gün Suriye'de mevki sahibi bir askerle konuşuyordum. Bana dedi ki:
>
> – Siz gençler ne tenbelsiniz, hiçbir şey yazmıyorsunuz? Çanakkale'ye bir torpido şair ve ressam gitti, daha bir kitap bile görmedik.
>
> – Siz niçin gençleri serbest bırakmıyorsunuz, dedim. Memlekette ıstırap ağır basıyor, kimseye Erzurum'dan, Basra'dan bahsettirmiyorsunuz, herkesten ıstırapsız, şikâyetsiz şeyler istiyorsunuz. Halbuki Çanakkale bile bir tarafından ne büyük bir ıstıraptır.
>
> Sonra ilave ettim:

9 *A.g.e.*, 7.

– Mesela ben yazabilirim?

– Mesela siz...

Gözlerini kaldırıp tahayyül etti:

– Medine, çöl, iki demir ray, bir tarafta ufak bir tepe, tepenin üstünde bir nöbetçi, mesafeler...

İçin için güldüm, çünkü bu nöbetçi bile resimde görüldüğü gibi değildi. İçi, müebbet Kerbela kadar feci, sürekli bir yeis hikâyesiydi.

Yine bir gün harp menkıbelerini yazmak için toplanan bir heyetin arasında bulunuyordum. Karargâh-ı Umumî'nin arzusu gayet saftı: cephe kahramanlarının sergüzeştlerini toplamak. İki kişi Irak Cephesi'ne, iki kişi Avrupa cephelerine gidecekti. Bu şüphesiz harp edebiyatı değil, muhabir edebiyatı olacaktı. İnsan bir iklim parçasından bile ne uzun günlerden sonra lezzet alabilir! Gözlerden ruha ne uzun yol var! Flander'i iki gün adım adım gezdim, ne kendini vatan için feda etmiş Belçika ordusundan, ne cesur Alman ordusundan bir şey tattım. Burası dünyanın mağmum tabiatlı insanlarla, gam ve keder havasıyla meskûn bir köşesinden ibaretti. Halbuki kimbilir Flander'in ne lezzeti var? Flander'de ne kadar kan ve ne kadar gönül işi var?[10]

Falih Rıfkı bu şekilde, savaş hükümetinin yüzeysel vatanseverlik propagandasının neden başarısız olduğunu, savaşın as-

10 *A.g.e.*, 9-11. Falih Rıfkı'nın mütareke sırasında yayınlanan bu kitabında millet savaşı-hükümet savaşı ayrımına gitmesi çok önemlidir. Savaş sonrası dönemde, savaşın olumlu yönleri, cumhuriyet rejiminin dayanağı olan millete, olumsuz yönleri ise saltanat rejimine ve İttihatçı yönetime mâl edilecektir. Bu kitapta bu tavrın ilk işaretleri görülüyor. Falih Rıfkı, 1932'de bu kitaptan yola çıkarak *Zeytindağı* başlıklı yeni bir kitap üretecektir. Bu yeni kitabın önemli bir bölümü, yazarın Cemal Paşa ve Suriye Cephesi'yle ilgili anılarına ayrılacak, bunların ardından gelen "Ateş ve Güneş" bölümünde, ilk kitaptaki, yukarıdaki alıntının da yer aldığı pek çok bölüm dışarıda bırakılacaktır. *Ateş ve Güneş*'ten *Zeytindağı*'na alınan bölümler, çöldeki Türk askerlerinin kahramanlıklarının ve Arapların kötü yanlarının anlatıldığı bölümler olacaktır. Bunda, alıntıda görülen, milletin bezginliğinin sergilenmesi yaklaşımının payı olsa gerektir. Zaten 1923'ten önce yazılan pek çok kitap, 1923 sonrasında yeniden basılacağı zaman büyük değişikliklere uğrar. Bu durumun yönetimin baskısından mı, yoksa yazarların otosansüründen mi kaynaklandığı araştırılmaya değer bir konudur.

lında vatan toprağından uzaktaki, resmî sınırların içinde yer aldığı halde millileşmemiş cephelerde sürdürülmesine bağlar. Tabii işin maddî boyutları da vardır. Uzun savaş döneminde toprağından, memleketinden ve ailesinden koparılarak cephelere sürülen Anadolulu köylülerde, millî bilinç uyandıracak hiçbir şey yapılmamıştır. Neticede, Türk askeri cephede üzerine düşeni yapsa bile, bu savaşı kendisinin olarak görmeyecektir. Yazar bu durumu, askerlerin söylediği türküler aracılığıyla da vurgulayacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nda cephelere sevkedilen Türk askerleri coşkulu değildir; bu coşkunun dışavurumu olan yeni seferberlik türküleri oluşturmaz ve söylemezler. Arada bir söylenen türküler de, daha önceki savaşlarda üretilmiş olanlardır:

> Ara sıra payitahta yahut Pozantı'ya giden kıtalardan başka hiçbir şeyde harbi görmek kabil değildi. Gelip geçen askerde nafile yere hudutların hararetini aradım. Çanakkale'ye inenler isteksiz, Erzurum'a gidenler muztarip, harap köyler olup biten işlere hayrandı. Belli ki şu vatan harbi, bir Anadolu harbi değildir. ... Yalnız, ara sıra, içli ve hicranlı birkaç delikanlının eski Rusya seferlerinden artmış türküler söylediklerini işittim. Hakikat, ne gariptir, on senedir şehirleri yeni seslerimizle sağır ettik. Şehirler duymaz oldu, köyler işitmemiş bile... Yaptığımız şeylerin hiçbirinden ne küpte, ne gönülde hiçbir iz bırakmamışız! Muhakkak, biz vatana sinmiyoruz, Anadolu'nun hemşerileri gibi değiliz. Seyyahları gibiyiz. ... Şüphesiz, onlar [Anadolulu erler] cephede yine alıştıkları şeyi yapacaklar. Fakat ne kimseye kahraman diyecekler, ne yeni seferler için türkü yazacaklar![11]

Savaştaki yenilginin ardından ve Anadolu'da bir Millî Mücadele oluşurken, genç milliyetçi edebiyatçılar kuşağı, Falih Rıfkı'nın saptadığı bu durumun bilincinde olacak ve daha halka dönük, Anadolulu halkı millî bir topluma dönüştürmeye yönelik çabalara girişeceklerdir.

---

11 *A.g.e.*, 21-22.

Bu bölümde, dönemin tiyatro, kısa öykü ve roman alanlarından örnekler üzerinde durulacak. Tiyatro alanının, kısa öykü ve romanla birlikte ele alınması ilk bakışta tuhaf görünebilir; ne var ki, tiyatro oyunları burada, temelde kısa öykü ve roman gibi bir edebî temsiliyet aracı olarak ele alındığı için, bu gruplandırma doğaldır. Kaldı ki, dönemin tiyatrosu, önemli çabalara rağmen, henüz kendi özerkliğini ilan edebilecek derecede gelişmemiştir. 1908 sonrasında, tıpkı matbuat alanında olduğu gibi, Abdülhamit istibdadından kurtuluşun verdiği coşkuyla, uzun ömürlü olmayan bir tiyatro patlaması yaşanmış, fakat tiyatro sanatının gelişimi için ilk önemli adım ancak 1914'te atılabilmiştir. İstanbul Belediye Başkanı Cemil [Topuzlu] Paşa, bu tarihte bir konservatuar kurmaya karar vermiş, Darülbedayi adı verilen bu kurumun başına Paris'teki Odeon Tiyatrosu'nun müdürü André Antoine (1858-1943) getirilmiştir. Türkiye'de gerçek anlamdaki ilk tiyatro eğitimi böylece başlamış, ama Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı üzerine Fransız Antoine ülkesine geri dönmüş ve eğitim durmuştur. Yine de, Darülbedayi, bir tiyatro grubu olarak savaş yıllarında çalışmaya, oyunlar sergilemeye devam etmiştir.[12]

Birinci Dünya Savaşı'nın tiyatro oyunlarına yansıması, tıpkı diğer edebî alanlarda olduğu gibi sınırlıdır. Metin And, Birinci Dünya Savaşı hakkında yazılan ve oynanan oyunları yıllara

12 Niyazi Akı, *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi I: Başlangıçtan Cumhuriyet Devrine Kadar* (İstanbul: Dergâh, 1989), 223-224. Darülbedayi'nin tarihi için, bkz. Özdemir Nutku, *Darülbedayi'in Elli Yılı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1969). İlk Darülbedayi öğrencilerinden ve oyuncularından olan Vasfi Rıza Zobu'nun anıları, hem tiyatro tarihi hem de Birinci Dünya Savaşı yıllarıyla ilgili önemli bir kaynaktır; bkz. Vasfi Rıza Zobu, *O Günden Bu Güne* (İstanbul: Milliyet, 1977). Manzum oyunlar yazan, şair Halit Fahri Ozansoy'un, Darülbedayi'nin kuruluşu ve gelişimiyle ilgili bölümler içeren iki anı kitabı için bkz. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor* (İstanbul: Türkiye, 1967) ve *Edebiyatçılar Çevremde* (Ankara: Sümerbank, 1970). Tiyatro sanatının o dönemdeki gelişimi için bkz. Metin And, *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1971). Dönemin tiyatro edebiyatı için And ve Akı ile birlikte, bkz. Alemdar Yalçın, *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*, 2. bs. (Ankara: Akçağ, 2002).

göre sıralar. 1914'te, daha savaşın başında, Burhanettin Bey tiyatrosu *Silah Omuza! Arş!* adlı Alman askerî dramını, *Ya Ölüm Ya Zafer* adıyla Schiller'in *Haydutlar*'ını, İngiliz emperyalizmini eleştirdiği için Abdülhak Hâmit'in *Duhter-i Hindu*'sunu ve Aka Gündüz'ün Kafkasya'daki Rus karşıtı bir Türk ayaklanmasını anlatan *Muhterem Katil*'ini sahneler. Aynı yıl Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi *Silah Başına*, *Kanlı Şeref* ve dönemin ünlü oyun yazarı İbnürrefik Ahmet Nuri [Sekizinci]'nin *Ferda* oyunlarını sahneler. 1915'te *Hacı Murat*, *Kafkas'ta Hilâl* gibi Rus düşmanlığını vurgulayan oyunlar, *Hilâliahmer Çiçeği* başlıklı bir müzikal ve *Türk Kanı* oyunları oynanır. Yine aynı yıl başka tiyatro grupları, Doğu cephesiyle ilgili *Ardahan Kalesinin Zaptı* ve Mısır'la ilgili *1333-922 Mısır Osmanlılarındır* başlıklı oyunları oynarlar. 1916'da savaş malûlleri yararına *Asker Oğlu*, *Türk Yılmaz ve Çanakkale Yenilmez*, *Kafkasya'da Bir Gece*, *Türk Esiri* ve *Büyük İman* başlıklı oyunlar sahnelenecektir.

Görüldüğü gibi, tiyatro yazar ve gruplarının savaşa yaklaşımı, diğer edebî türlere göre hiç de azımsanacak derecede değildir. Nitekim bu durumu hükümet de takdir edecek, cephelerdeki kahramanlıkları sergileyen oyunlardan memnuniyetini bildirmek üzere 29 Ocak 1917 tarihli gazetelerde bir tebliğ-i resmî yayınlanacaktır. Bunu izleyen 1917 yılında *Sancak Altında*, *Asker Ocağı*, *Cennet Yolu Sancak Altında*, *Dişi Aslan yahut İntikam Ordusu* başlıklı oyunlar sahnelenecektir. Sadece İstanbul'da değil, çeşitli vilayetlerde de oyunlar yazılmakta ve oynanmaktadır. Örneğin, 1914'te, Elazığ'da Muhiddin Mekki adlı bir yazar *Vatan Daha Güzel* başlıklı bir oyun yazmıştır.[13] Muhiddin Baha'nın 1915'te yazdığı *Halife Ordusu* başlıklı oyun Bursa'da basılmış ve oynanmıştır.[14] Savaşın yenilgiyle sona ermesinin ardından, ya İttihatçı hükümetin ve savaş zenginlerinin halka verdiği zararı işleyen ya da genel olarak savaşın kötülüğünü vurgulayan oyunlar yazılmaya ve oynanmaya başlayacaktır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında roman alanında görülen kıt-

13 Bu oyunların başlıkları ve yazarları hakkında bilgi için bkz. And, 221-224.

14 Alemdar, 149-152.

lık, Dördüncü Bölüm'de, Osman Gündüz'ün kapsamlı araştırmasına dayalı rakamlarla belirtilmişti. Bu dönemde yazılan roman ya da kitap halinde basılan uzun hikâyelerin arasında İslâmlık öncesi ve sonrası Türk tarihi, Osmanlı tarihi ve az da olsa son zamanların olaylarını konu edinen eserler bulunur. Fakat bunlar, oldukça zayıf ve acemice çalışmalar olduklarından, günümüze kalamamışlardır. Savaş dönemi romanları arasında, doğrudan Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili olmadığı halde, 1917-1918'de *Yeni Mecmua*'da tefrika edildikten sonra kitaplaşan, Halide Edib'in önemli romanlarından *Mev'ud Hüküm* ve Refik Halit'in, aşağıda incelenecek, 1918 tarihli *İstanbul'un İçyüzü* anılmalıdır.

Öte yandan, Orhan Midhat'ın 1917'de yayınlanan *Kanlı Muaşaka* başlıklı, 48 sayfalık uzun hikâyesini özellikle anmak gerekiyor. Orhan Midhat, bu eserinde bir dönüşüm öyküsü anlatır. Başkahraman Seyfettin, savaşın başında vatanseverlikten uzak bir züppedir. Ölüm korkusuyla savaşa katılmayı reddeder. Ne var ki, kahraman bir paşa olan babası ile nişanlısı Saliha'nın teşvikleri sonucu orduya katılır. Duyduğu korku nedeniyle firar ederken, yolu üzerindeki bir düşman tuzağını görür ve bunu önlemek için cephaneliği havaya uçurur. Patlamanın etkisiyle kendisi de yaralanır ve hastanede görevini yapmanın mutluluğuyla ölür. Başucunda bekleyen babası ve nişanlısı ise gururla ağlamaktadırlar.[15]

Burada bu vatanseverlik ajitasyonu çalışmasının üzerinde durulmasının nedeni, Yakup Kadri [Karaosmanoğlu]'nun önce 1920'de *İkdam* gazetesinde tefrika edilip, 1922'de kitap olarak yayınlanan *Kiralık Konak* romanını hatırlatmasıdır. Bu romanda da, romanın başkahramanı hanımevladı bir şairdir. O da savaşın çıkması üzerine yedek subay olarak askere alınır ve orada gerçek bir milliyetçi ve askere dönüşür. Fakat Yakup Kadri'nin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı toplumunun çöküşünü eleştirmek üzere yazdığı bu tezli romanda, Orhan Midhat'ın romanındakine benzer vatansever bir baba ve nişanlı yoktur; başkahraman dışındaki bütün karakterler çıkarcı ve

15 Gündüz, 269-271.

yoz tiplerdir. Bu nedenle, Yakup Kadri'nin başkahramanı Çanakkale'de mutlu bir biçimde değil, umutsuzluk ve küskünlük içinde şehit olur.

Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki kısa öykü alanı da, aşağıda ele alınacak Ömer Seyfettin ve Refik Halit dışında, verimsiz bir görünüm sergiler. Verimsizlik bir yana, yazılan öyküler çok farklı seçimlerle, farklı izlerçevrelere yönelik yazılmaktadır. Bu durum, edebî izlerçevrenin yaygınlığından değil, etkileşime açık bir izlerçevreye sahip olmayan edebiyatçıların öznel seçimlerinden kaynaklanır. Bu durum, daha önce incelenen *Yeni Mecmua Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi*'nde yer alan dört öykü üzerinden tartışılabilir.

Toplam on adet kısa öykü içeren özel sayıda, Emine Semiha adlı bir kadın yazara ait kısa öykü "Bir Damla Kan ve Bir Damla Gözyaşı" başlığını taşır.[16] Başlıktan da anlaşılabileceği gibi bu bir kahramanlık melodramıdır. Öykü kahramanı Şefika, hastanede gönüllü olarak hastabakıcılık yapmaktadır. Çanakkale'deki yedek subay nişanlısından bir mektup alır. Nişanlısı, cephedeki komutanı Yüzbaşı Celadet'le olan dostluklarından bahsetmekte ve ertesi gün büyük bir hücum gerçekleştireceklerini yazmaktadır. Bu hücumun sonunda şehit düşme olasılığı çok yüksektir. Ertesi gün görevli olduğu hastahaneye giden Şefika, yaralı bir subayla karşılaşır. Bu subayı ziyarete gelen annesi, oğlunun iki kolunu ve bacağını kaybettiğini görünce düşüp ölür. Bu subay, Semih'in komutanı Celadet'tir. Semih şehit düşmüş, Celadet ağır yaralanmıştır. Hastaları ziyaret eden bir komutan, Celadet'e moral vermek için, onun gibi bir kahramanla her Türk kızının evleneceğini söyler ve hastabakıcılara bakar. Hastabakıcıların hiçbiri böyle bir fedakârlıkta bulunamaz. Sadece Şefika bu teklifi kabul eder.

Emine Semiha'nın santimantal genç kız duyarlılığına, Salime Servet Seyfi adlı bir başka kadın yazar, daha ahlakçı ve propagandist bir yaklaşımla cevap verir gibidir. Yazarın "Oğlumu Hududa Gönderdikten Sonra" başlıklı öyküsü, analığı ve vatan sevgisini birlikte ele almakta ve vatan sevgisini ön planda tut-

16 Emine Semiha, "Bir Damla Kan ve Bir Damla Gözyaşı," *Çanakkale*, 247-252.

maktadır. Bu aslında bir kısa öyküden çok, denemeyle mensur şiir arası bir metindir. Bu metinde bir anne anlatıcı olarak konuşmakta ve oğlunu askere göndermesinin onda yarattığı duyguları aktarmaktadır. Bu anne oğlunu savaşa yolladığı için üzgündür ve onun için endişe etmektedir, fakat kutsal bir görev olarak gördüğü savaşın gerekliliğini de görmektedir. Milletin böyle zor günlerde yekpare bir ordu haline geldiğini düşünür:

> Korkunç, vahşi vatan dağları asırlardan beri kar, bahar ve ziya içinde besleyip büyüttüğü asuman-ı reşid ağaçlarını hudutlarda siperler, sahralarda hastaneler yapılmak üzere feda eder. Bir köyün haricinde sabur çehresi, metin adımlarıyla köye dönmekte olan bir ihtiyar kadın görürsünüz: Üç oğlundan en küçüğünü de orduya keskin bir süngü ilave etmek üzere şimdi yola koymuştur. Şehrin sokağında beş altı yaşında bir çocuğa tesadüf edersiniz. Gündeliğinden biriktirdiği beş on kuruşu mesela orduya tütün göndermek üzere vermiş, ferih ve fahur babasının yanında sanki onun kadar büyümüş olarak yürüyor... Akşamın zıll-i siyahı sokaklara düşerken önümüzden geçen şu genç vatan hemşiresine, kerimesine bakınız: Hilal-i ahmer hastanelerinden birinde bir haftadan beri gece gündüz çalışmış, uykusuz kalmış, ancak bu gece ihtiyar validesini görmeye gidebiliyor... Daha ileride yürüyen şu zayıf, solgun genç, huduttan üç yerinden yaralı, adeta yarı ölü olarak gelmiş; üç ay beynelhayat velmemat hastahanede yatmış, dün hastahaneden çıkmış, kendi arzusuyla on beş gün sonra tekrar hududa gidecek! Huduttaki gazilere erzak, cephane taşıyan vapurlar limanda şevk ve faaliyetle bağırıyor; hem suyun altında hem suyun üstünde bir mahluk-ı acayib-i medeniyet, bir tahtelbahir şeci ve mütevekkil dalıp gidiyor... Şimendüferlerin sanki: "Fedakâr yok mu? Vatan bayramına koşanlar, haydi! Haydi!" diye haykıran çığlıkları âfâkı titretiyor... Şu uzun tozlu cadde güneşten çehreleri yanmış metin adaleli parlak gözlü, çatılmış kaşlı bir tabur asker bir vatan türküsüyle hep bir ağızdan sahraları inleterek serhadlere doğru yürüyor... Yürüyor, gittikçe uzaklaşan sesiyle bir köşede kayboluyor!.. Elhasıl, nasıl söyle-

yim, her şey, her unsur, her taraf, her his: – Silah başına! Orduya! Orduya! diye haykırıyor...[17]

Bu yüzden, oğlu için endişelenen anne de, bütün endişelerini bastırarak memnuniyetle oğlunu askere yollamakta. Bu metinde işlenen bütün vatanın ordu için seferber olması şüphesiz bir fantazmadır. Fakat bu metin ulusal imgelemin işleyişi açısından çok önemlidir. Yokluğu hissedilen edebiyat bu metinde iyi bir örnek sunmaktadır. Özellikle Millî Mücadele'den sonra, bu tarz eserler artacaktır.

Özel sayıdaki Emin Ali imzalı, "İki Defada Dokuz Yara Bir Kol" başlıklı öykü bir kahramanlık öyküsüdür. Çanakkale'de Fransızlara karşı dövüşen Mülazım Şevket'in Sina'ya kadar uzanan kahramanlık öyküsü anlatılır. Çanakkale'de mülazım olarak savaşmaya başlayan Şevket, Sina'da binbaşı rütbesine kadar ulaşır ve dokuz yara alıp en sonunda bir kolunu kaybeder. Öyküde vurgulanan önemli noktalardan biri İngiliz düşmanlığıdır: "Hatta Fransızlar bile İngilizlerin iğfal ettikleri birer zavallı değil mi idi? Şevket Bey için bütün Britanyalılar sarışın bir vasıta-i iğfal ile cihanın en ücra köşelerine bile kanat geren kâbus idi."[18] Bu öykü, yukarıdaki iki kadın yazarın öyküleriyle karşılaştırılınca, kadın ve erkek imgelemlerindeki fark da hemen göze çarpmaktadır.

Özel sayıdan ele alınacak son öykü, mizahî bir yaklaşımı vatanseverlikle birleştiren ustalıklı bir çalışmadır. "Mustafa'nın Hilesi" başlıklı bu öykünün yazarı, F. Celâleddin müstear adıyla tanınan Fahri Celâl [Göktulga], gereken önemi görmemiş olmakla birlikte, Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan modern Türk kısa öykücülüğünün önemli isimlerinden biridir.[19] 7 Aralık 1917 tarihli "Mustafa'nın Hilesi", özel sayıdaki en güzel öyküdür. Çöldeki bir siperde bir binbaşı ile bir mülazım sohbet

17 Salime Servet Seyfi, "Oğlumu Hududa Gönderdikten Sonra," *Çanakkale*, 295.

18 Emin Ali, "İki Defada Dokuz Yara Bir Kol," *Çanakkale*, 300.

19 Yazarla ilgili bir araştırma için, bkz. Muhtar Tevfikoğlu, *Fahri Celâl Göktulga (F. Celâleddin)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993). Yazarın bütün kısa öykülerini içeren bir basım için, bkz. Fahri Celâl Göktulga, *Bütün Hikâyeler*, Mustafa Baydar (yay. haz.) (İstanbul: Cem, 1973).

etmektedirler. Binbaşı, Çanakkale'yi anarak, orada İngilizlere sadece ölümle değil, akılla da karşı durulduğunu iddia eder ve Arıburnu'nda şahit olduğu bir olayı anlatır. Bir gün Mekkareci Mustafa, katırı tıka basa İngilizlere ait yiyeceklerle dolu olarak çıkagelir. Mustafa su taşırken, katırının ayağı kaymış ve İngiliz siperlerine düşmüştür. Oradaki İngiliz komutanına, katırındaki suyu Türk komutanının onlara hediye olarak yolladığı yalanını atar. Bu jestten etkilenen İngiliz komutanı, sözde hediyenin karşılığı olarak pek çok yiyecek gönderir. Öyküde çok tatlı bir mizah mevcuttur. Şöyle sona erer: "Artık bizim siperler yakındı. Arkamdan 'Eyvallah, eyvallah..' diye bağırıştılar. Ben de döndüm 'Guguk...' diye bağırdım. Avrupa'da tahsil görmüş bir mülazım 'Truva bir hayaldi. Çanakkale bir hakikat, Ülis muhayyel bir zekâ, Mustafa Türk'ün dehası... Ah Homer, Homer, vicdanın şiirini değiştirsin...' diyordu."[20]

Bu noktada, düzyazı alanına yönelik genel bakışı sona erdirmeden önce, bir yazara daha değinmek gerekiyor. Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili üretimi daha çok savaş sonrasına dayanan, bu nedenle de geçmişte kalmış bir olgu olarak Birinci Dünya Savaşı'nı anımsayan bir yazardır bu. Ne var ki, çalışma boyunca bir hayalet gibi bizi izleyen bu yazarı, savaş döneminde savaşla ilgili olarak sadece birkaç parça düzyazı üretmiş olsa bile, dışlamak haksızlık olacaktır. Bu yazar Halide Edib [Adıvar]'dır. Adıvar, bu çalışma boyunca, etkili ve inatçı bir Türkiye milliyetçisi olarak sık sık karşımıza çıktı. Onu bazen *Yeni Turan* romanıyla, Turancılığa doğuş aşamasında güçlü bir ivme kazandırırken, bazen İttihat ve Terakki ve İttihatçı aydınlarla, Ermeni olayları ya da Kafkasya fütuhatı konusunda kıyasıya çatışırken gördük. Bu çalışmada ele alınan dönem ve sonrasının en ilginç kişiliklerinden olan Halide Edib'i anlamak için, burada odaklanılan dönemden daha farklı bağlamları da inşa etmek gerekir. Dolayısıyla, bunu burada gerçekleştirmek mümkün değildir. Ama yine de, Halide Edib'in savaş döneminde ürettiği birkaç parça çalışmadan yola çıkılarak, onun milliyetçilik anlayışının bazı parametreleri üzerinde durulabilir.

20 F. Celâleddin, "Mustafa'nın Hilesi," *Çanakkale*, 270.

Halide Edib, Balkan Savaşı'nın ardından ve 1914 sonuna kadar bir Turancıdır; fakat onun Turancılığı, "pan" öğeler içermez. Daha bu dönemde, öncelikle içinde bulunulan âna ve mekâna ağırlık veren bir milliyetçilik anlayışına sahiptir. Halide Edib kalkınmış, modern bir vatanın hayalini kurar. Bu hayal onu, Panturanistlerden farklı olarak, uzak ve efsanevî bir Türk tarihine değil, tahayyülü daha kolay, daha yakın Osmanlı tarihine yönlendirir. Örneğin, 1 Ocak 1914 tarihli *Tanin*'de yayınlanacak "Ocağım-Türk Ocağına" başlıklı düzyazı çalışmasında, bu yönelimin erken bir örneği görülür. Bu metinde, ulus bilincinin uyanışı kutsanır; canlanan ulusal bilincin mutlu ettiği bir kadın, ulusal benliği temsil eden ocakla karşılıklı muhabbet eder. Ocak, kadının dikkatini Osmanlı tarihine yönlendirmeye çalışır:

> Yüzünü eşiğimden kaldır, göklere bak. Beni bugün yakan ateşi görmek, o ateşler nağmesinin yankısını dinlemek için kimler var? Gözlerin kamaşmasın ve kalbin korkmasın. Bugün en âcizler ve küçükler, en yükseklere, göklere bakabilirler! Bugünü karanlık ve murdar senelerinde göstermeyen asırlar arkasında solan hakanların muhteşem beyaz başlarını, mahzun, şah gözlerini görmüyor musun? Alevlerimin aksini onların kötülükle, unutmayla, utançla örtülen bakışlarında, teması unutulmuş kuvvetli kollarında, sadası susmuş büyük dudaklarında görmüyor musun? Sultan Osman'ın muazzam, mübarek beyaz sakalı, beyaz başının gölgesi altında, bak, hep ötekiler de toplanmış: Ateşli ve kudretli Yavuz; dağılan ülkeyi akıllı başı, kabiliyetli elleri, sanatkâr ruhuyla toplayıp tekrar yaratan Birinci Sultan Mehmet'in zarif gölgesini; toprakları ve asırları parçalayan Fatih'in cihangir kalbinin büyük alnında ateşlerle yandığını, müşfik, fakat istikbali gören ve tamamen söndüğü vakit beni yeniden yakmak için canını yakıp şehit olan Üçüncü Selim'in sevgili ve seven gözlerini görmüyor musun? Bu şahane kafilenin başındakiler bugün kıvılcımlarını üflediğiniz soğuk derinliğimde âlemi ısıtan bir ateş yaktılardı. Ötekilerden bazılarının nefesi, beni sönerken canlandırmak için sustu-

ruldu. Bakınız: Meydanlar, evler, saraylar ve mabetlerini, çocuklarını üfleyen, ısıtan ve ısınan nefesleri, mesut kalpleri arkasında bugün dolaşıyorlar ve ben işte onun için yanıyorum.[21]

Halide Edib'e göre, tarihin gerilemeyle geçen yüzyıllarının gölgesinde kalarak unutulmakla birlikte, devletin gelişmesini, büyümesini sağlayan padişahlar, bugün yeniden canlanan Türklüğü ilk oluşturan ya da ortaya çıkartanlardır. Bugün, onların zamanındaki çabalar sayesinde oluşmuştur. Halide Edib, bu noktaya dikkati çekerek, milliyetçiliğin temellerini Orta Asya Türk tarihinde kurmaya çalışan Turancı-Türkçülere meydan okuyor olabilir.

Onun bu yaklaşımı, Birinci Dünya Savaşı'na girildikten sonra da devam edecektir. İtilaf'ın Çanakkale'ye hücum edeceğinin yavaş yavaş kesinleşmeye başladığı bir dönemde, 11 Aralık 1914'te, *Tanin*'de yayınlanan "Işıldak'ın Rüyası" başlıklı öyküsünde yine şimdiki durumla Osmanlı geçmişini bağlantılandıran yaklaşım görülür. Çanakkale Savaşları henüz başlamamışken yazılan bu öyküde, savaşın başladığı varsayılır ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında Türklerin Rumeli'ye geçişini sağlayan ama bir kaza sonucu genç yaşında ölen Şehzade Süleyman ile şimdiki zamanın Türk ordusunda savaşan Teğmen Işıldak bir araya getirilir.

Çanakkale'de başlayan büyük savaşın gürültüsüyle uyanan Şehzade Süleyman öfkeyle maiyetindeki akıncıları sorgular. Büyük düşman ordusunu görünce, kendisi öldükten sonra yenilgiye mi uğradıklarını sorar. Fakat onlar, böyle bir şeyin olmadığını, düşmanı o zaman yenilgiye uğrattıklarını ifade ederler. Maiyetiyle beraber savaş alanını gezen şehzadeyi kimse görmez, duymaz; başından yaralanan ve herkes uyurken ibadet eden Teğmen Işıldak dışında. Işıldak yaralandığı sırada şehzadeyi görmüş, onun adamlarına öfkeyle hitap edişini duymuştur. Ona cevap vermek istemektedir:

Evet müttefikler orduları, altmış gemileriyle geldiler, fakat mezarını, ülkeni çiğneyemediler. Biz de senin yüce maiyetin gi-

21 Halide Edib Adıvar, *Kubbede Kalan Hoş Sada* (İstanbul: Atlas, 1974), 134-135.

bi bir türbe ve bir abide önünde yemin ettik. Türbe asırlardan beri kaybettiğimiz ülkelerin kalbimizdeki mukaddes mezarı; abide senin ve Türk hakanlarının batıda bütün bir medeniyet kuvvetiyle kurmak istediğimiz Türklük abidesi! Yerde yatan şu tüyleri bitmemiş çocuklar, demirler gibi sağlam, kahramanlar gibi güzel şu askerler hepsi bu abide ve türbe önünde bir tek kalp kalesi gibi düşmana karşı koymaya yemin ettik. Müttefik kralların ordularını ve donanmalarını perişan etmeden kılıcımızı kınına sokmayacağımıza yemin ettik. Bu kalp kalesi için tek bir aşk var, şehzadem. Osmanlılık ve İslâmiyet aşkı![22]

Şehzade Süleyman Işıldak'ın söylediklerinden memnun kalır ve hem onu hem diğer askerleri kutsayarak geldiği yere döner. Yaşadığı dönemde zorlu bir görevi yerine getirirken, beklenmedik bir kaza sonucu ölen şehzadenin endişelenmesini gerektiren bir durum yoktur. Onun yüzlerce yıl sonraki "evlatları", atalarına layık bir biçimde görevlerinin hakkını vermekte, milletin yaşaması için canlarını ortaya koymaktan çekinmemektedirler.

Bu iki metinde görünenden yola çıkarak şu soru sorulabilir: Halide Edib'i, kendi dönemindeki milliyetçi yaklaşımdan farklı kılan nedir? Eski padişahlara bu kadar önem verdiğine göre, Osmanlıcılık olabilir mi? Siyasal bir ideoloji olarak Osmanlıcılık, var olan sınırlar içerisindeki etnik topluluklarda milliyetçi bilincin uyanmaması için Türk milliyetçiliğini engellemeye çalıştığına göre, olamaz; çünkü Halide Edib bir Türk milliyetçisidir. Millî esaslara göre belirlenen bir toplum ve devletin oluşmasını istemektedir. Ne var ki, bunun belirli bir tarihsici yaklaşımla gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Bu yaklaşım, efsanevî olmayan, saf icat gerektirmeyen, daha somut ve tarihsel bir gerçekliğe dayanan Osmanlı geçmişi ile şimdinin duygusal bağlantısını kurma niyeti üzerinde temellenmektedir. Halide Edib, devrimci bir ulusal imgelemi değil, var olan toplumu harekete geçirmeyi, geliştirmeyi hedefleyen evrimci bir romantik tarihsiciliği tercih eder. *Yeni Turan* başlıklı bir roman yazmıştır,

22 *A.g.e.*, 66-67.

ama Turan onun için bir simge, yarına ulaşmak için kullanılacak bir basamaktır. Bu açıdan, Halide Edib'in milliyetçilik yaklaşımına bir akraba aramak istersek, Yahya Kemal'in, 1920'de Bergson'dan aldığı imtidad *(durée)* fikriyle ifade ettiği, geçmişten güç alarak bugünü ve yarını oluşturan kültürel milliyetçiliğine başvurmamız gerekir.

Aşağıda Ömer Seyfettin'in de, Osmanlı tarihine yönelen öyküler yazacağını, ama onun kaygısının, tarihten şimdi kullanılabilecek pratik sonuçlar çıkarmak olduğunu göreceğiz. Halide Edib'in milliyetçi tarihsiciliği pragmatik değil, geçmişle şimdinin duygusal bağlantısını kurma çabası doğrultusunda romantiktir. Oysa kavramsal alandaki bu romantizm, uygulama alanında iş ve eylem odaklı davranmasını engellemeyecektir. Halide Edib, çağdaşı olan pek çok erkek entelektüele göre çok daha çalışkan ve verimlidir. Halkı, özellikle kadın ve çocukları eğitmek amacıyla çalışır; ancak eğitimli bir toplumun kalkınabileceğine inanır. Bu nedenle hem savaş öncesinde hem savaş sırasında eğitim amaçlı projelere girişir. Bu çaba sonucunda halka yönelir, onları anlamaya çalışır; anlama ve anlaşmaya öncelik veren bir yaklaşımı vardır. İttihat ve Terakki'nin Ermeni tehciri politikasına karşı çıkışında da bunun payı olsa gerektir. Yukarıda değinilen savaş öncesi metinlerinde görülen bu yaklaşımını, savaş sonrasında yazacağı roman ve anılarında geliştirerek devam ettirecektir.

Ömer Seyfettin: Milliyetçiliğin uygulayıcısı

11 Mart 1884'te Gönen'de doğup 6 Mart 1920'de İstanbul'da, henüz otuz altı yaşındayken ölen Ömer Seyfettin Türk kısa öykücülüğünün atasıdır. Ondan önce ve onun döneminde başka kısa öykü örnekleri varsa da, kısa ömrüne sığdırdığı yüzlerce öyküyle bu türün Türk edebiyatına yerleşmesine öncülük etmiştir. Ömer Seyfettin'in kısa öyküleri genelde gözleme dayanan ve karakterlerini bir gerilim içerisinde sunmayı tercih eden gerçekçi, çoğunlukla mizahî ve Maupassant tarzı öykülerdir.[23]

23 İnci Enginün, "Ömer Seyfettin'in Hikâyeleri," *Doğumunun Yüzüncü Yılında*

Bu öykülerin rahat okunur bir dile sahip olması, basitliği ve kısalığı Ömer Seyfettin'in bir Türk edebiyatı klasiği haline gelmesine yol açmıştır. Yine aynı nedenlerle, öyle bir amacı olmadığı halde, bir çocuk edebiyatçısı olarak algılanmış ve toplu eserlerinin pek çok basımı gerçekleştirilmiştir.[24] Ömer Seyfettin'e yönelik ilginin önemli nedenlerinden biri de, Türk milliyetçiliğinin ilk evrelerindeki temel sorun ve olayları kurmaca alanına taşımasıdır; yüzyıl başı Balkanları'ndaki Osmanlı karşıtı ve milliyetçi çalkalanma, Balkan Savaşı sonrası durum, Türkçülük karşıtı çevreler vb. pek çok konu modern Türk kolektif belleğindeki en kristalize ifadesini bu kısa öykülerde bulur.

Bu çalışmanın önceki bölümlerinde Ömer Seyfettin'e, Türkçülüğün gelişiminde oynadığı rol vesilesiyle birkaç kere değinilmişti. Bu bölümde, öncelikle dönemin olaylarının yazarın kısa öykülerine yansıması, daha doğrusu bu metinlerin bağlamla etkileşimi üzerinde durulacak. Bununla birlikte, edebî bağlamsallaştırma açısından önemli görülen diğer çalışmaları-

---

Ömer Seyfettin içinde, 2. bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992), 47. Ömer Seyfettin'in kısa öykü tarzı için bkz. Ömer Lekesiz, *Yeni Türk Edebiyatında Öykü*, cilt 1 (Istanbul: Kaknüs, 1997), 108-118. Türk kısa öykücülüğü konusunda kapsamlı bir kaynak için bkz. *Hece: Türk Öykücülüğü Özel Sayısı* 46-47 (Ekim-Kasım 2000). Rus Çehov ve Fransız Maupassant, Türk kısa öykü yazarları için iki temel rol modeli olmuştur; bu iki yazarın karşılaştırmalı olarak tartışıldığı bir kaynak için bkz. H. E. Bates, *Yazınsal Bir Tür Olarak Kısa Öykü*, çev. Gökçen Ezber (Istanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001).

24 Ömer Seyfettin basımları hakkında kısa bilgi için bkz. Müjgân Cunbur, "Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri," *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* içinde, 2. bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992), 17. Ömer Seyfettin eserlerini farklı takma adlarla yayınlamıştır; bu nedenle bibliyografyası henüz tamamlanabilmiş değildir. Eserlerini yayınladığı dönemin süreli yayınları üzerine incelemeler ilerledikçe henüz bilinmeyen eserleriyle karşılaşma ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte, çeşitli Ömer Seyfettin bibliyografyası denemeleri mevcuttur; bir örnek için bkz. Müjgân Cunbur, "Ömer Seyfettin Bibliyografyası," *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* içinde, 2. bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992), 113-180. Ömer Seyfettin'in bütün eserlerini kapsayan en ciddi basım Hülya Argunşah tarafından gerçekleştirilmiştir; bu basımda yazarın bilinen bütün kısa öyküleri, makaleleri, şiirleri, mensur şiirleri, günlükleri ve çevirileri yedi ciltte toplanmıştır: Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri*, 7 cilt, Hülya Argunşah (yay. haz.) (Istanbul: Dergâh, 1999-2001).

na da bakılacak. Ömer Seyfettin'in dönemle ilgili çalışmalarını incelerken özellikle vurgulanacak noktalardan biri, Ziya Gökalp kaynaklı soyut ve kavramsal milliyetçilik yaklaşımının dönemin izlerçevresine daha somut ve basit bir biçimde aktarılması olacak.

Dünyaya asker bir babanın oğlu olarak gelen Ömer Seyfettin, hayata da profesyonel bir asker olarak atılmıştı. 1903'te askerî okuldan mezun olarak İzmir ve çevresinde çeşitli görevlerde bulunurken bir amatör olarak edebiyatla da uğraşmaya başladı. 1908 Devrimi yaşamında belirleyici olacaktı; meşrutiyetin ilanıyla Makedonya'da görevlendirilen Ömer Seyfettin, Balkanlar'ın Osmanlı karşıtı milliyetçi havasını yakından gözlemledi. Müslüman olmayan etnik toplulukların ateşli milliyetçiliği pek çok subay gibi onun da Türk milliyetçiliğine yönelmesine yol açacaktı. Yine bu sıralarda, Selanik'teki *Genç Kalemler* çevresine katılması ve "yeni lisan" hareketinin başlatıcılarından olması kariyeriyle ilgili önemli bir karar almasına neden olacak, öğretmen olmak amacıyla askerlikten ayrılacaktı. Ne var ki, 1912 sonlarında Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine, planlarını gerçekleştirmeye vakit bulamadan tekrar askere alınacak, savunmasına katıldığı Yanya 18 Ocak 1913'te Yunanlılarca ele geçirilince, Ömer Seyfettin için, bir sene sürecek bir esirlik dönemi başlayacaktı.[25] Serbest bırakıldıktan sonra, 1913 sonunda İstanbul'a gelen yazar, Ziya Gökalp'in önayak olmasıyla İttihat ve Terakki destekli kültürel bir dergi olan *Türk Sözü*'nün başyazarlığına getirildi. Yine aynı sıralarda Kabataş Lisesi'ne öğretmen olarak atandı ve 1920'de ölümüne kadar bu işi sürdürdü.[26]

Ömer Seyfettin'in yaşam çizgisine eşlik eden yazarlık kariyerini bu çalışmada ele alınan milliyetçilik, Birinci Dünya Sa-

25 Ömer Seyfettin'in savaş ve esirlik döneminde tuttuğu günlük ölümünden sonra, ilk olarak 1967 yılında *Hayat* dergisinde yayınlanmıştır. Balkan Savaşı'yla ilgili bu ilginç tanıklık için, bkz. Ömer Seyfettin, "Balkan Harbi Hatıraları," *Bütün Eserleri: Şiirler, Mensur Şiirler, Fıkralar, Hatıralar, Mektuplar* içinde (İstanbul: Dergâh, 2000), 269-310.

26 Ömer Seyfettin'in yaşamıyla ilgili en kapsamlı kitap Tahir Alangu'nun yazdığı *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Yaşamı*'dır. Bu önemli çalışmaya, tarihler ve olaylarla ile ilgili bazı yanlış bilgiler içerdiğinden dikkatle yaklaşmak gerekir.

vaşı, propaganda ve millî kültür inşası konuları açısından üç ana evrede inceleyeceğiz: 1) Esaretten İstanbul'a gelişiyle başlayan ve 1917'de *Yeni Mecmua*'nın çıkışına kadar süren evre. 2) 1917'den 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi'ne kadar uzanan evre. 3) Ölümüne kadar süren ve temelde 1919 tarihli çalışmalarını kapsayan mütareke evresi.

1914-1917: Milliyetçi polemik yazarı

Ömer Seyfettin'in bu evrede konumuzla ilgili üretimi temelde kurmaca değil, Türkçü ve Türkçü olmayan kamuoyuna yönelik polemik ve propaganda amaçlı risaleler, makaleler ve şiir alanlarında yoğunlaşır. Bütün bu çalışmalarında "yeni lisan" akımına uygun, gayet sade bir dil kullanarak, Ziya Gökalp'ten kaynaklanan milliyetçi düşünceyi farklı olaylar bağlamında açımlar ve yeniden üretir. Aslında Ömer Seyfettin'in bu dönemdeki başarılı polemikçi üslubunun erken bir örneğini 1911'de Selanik'te "Genç Kalemler Tahrir Heyeti" imzasıyla yayınlanan *Vatan! Yalnız Vatan...* başlıklı 34 sayfalık bir risalesinde de görebiliriz.[27] Yeni çıkmaya başlayan *Güneş* adlı masonik bir gazete hakkında olan bu risale, gazetede savunulan hümanist ve uluslararasıcı düşüncelere saldırmaktadır.[28] Risale yazarına göre, masonluğun siyasî sonuçları olan bu düşüncelerin ardından Avrupa'da olduğu gibi vatanseverlik karşıtlığı ve antimilitarizm akımları güçlenecek ve böylece milliyetçiliğe darbe vurulacaktır. Gazetedeki yazarlardan birinin, henüz Türkçüler

27 *Vatan! Yalnız Vatan...* (Selanik: Yeni Hayat Kitapları, 1327 [1911]). Burada şu basımı kullanıyorum: Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri*:*Makaleler 1*, 141-159. (Bundan sonra, gerektiği yerlerde yazarın bir eserine gönderme yapılırken önce ilk yayın bilgileri, sonra da parantez içinde *Bütün Eserleri*'ndeki yeriyle ilgili bilgiler verilecektir.)

28 Risalede bu gazetenin Türkçe, Fransızca, Rumca ve İbranice yazılar içerdiği belirtiliyor. Kaynaklarda böyle bir gazetenin adı geçmemektedir. Fakat, risalede bu gazeteden "risalecik" diye de bahsedilmektedir. (142) Dolayısıyla dergi ya da gazete boyutlarında bir risale de söz konusu olabilir. İttihatçıların masonluğu çok tartışılan bir konudur. Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Paul Dumont, *Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Yapı Kredi, 2000); Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, 2. bs. (İstanbul: Eylül, 2002).

arasında yeni yayılmaya başlayan Türkçe adlardan "Turgut"u kendisine müstear olarak seçmiş olmasından yola çıkılarak, bu vesileyle Türkçülerin mason oldukları propagandasının yapılacağı ifade edilmektedir. Türkiye'de uluslararasıcılık düşüncesini yayanların, bu düşüncenin kendi ülkelerinde yayılmasına engel olan ve Türkiye'yi paylaşmayı hedefleyen Avrupalı Büyük Güçler olduğu uzun uzun açıklandıktan sonra şu sonuçlara ulaşılmaktadır: Milletleri savaş değil, barış mahveder; barışçı milletler kalkınamazlar; bir milletin milliyetini inkâr etmesi intihar demektir.[29] Bu doğrultuda, sömürgeci Avrupalılar karşısında en büyük silah "vatan aşkı ve milliyet fikri" olacaktır.[30]

Bu risale Ziya Gökalp, Ali Canip ve Ömer Seyfettin'in "yeni lisan" tartışması üzerinden Türk milliyetçiliğini yaymaya çalıştıkları dönemin ürünüdür. Balkan Savaşı ve sonrasında bu çabaların başarılı olduğunu ve geniş bir Türkçü kamuoyunun ortaya çıktığını daha önce görmüştük. Ömer Seyfettin Yunanistan'daki esirlikten kurtulup İstanbul'a geldiğinde Türkçülük iyice yaygınlaşmış durumdadır. Ona da Türkçü yayıncılık alanında hemen bir yer bulunacak ve *Türk Sözü*'nün başyazarlığına getirilecektir. Ömer Seyfettin, ilk sayıda yer alan başyazıda derginin amacını şöyle ortaya koyar: "*Türk Sözü* uyanan âlim ve milliyetine âşık yüksek Türk gençliğiyle, hâlâ uyuyan ve bir ışık bekleyen Türk halkı arasında bir kapıdır, gençlik o kapıdan girmekle alçalmayacak, bilâkis halkı, yani kendi varlığını, kendi milletini yükseltecek, kendine benzetecektir."[31] Ömer Seyfettin'in bu döneminde gerek bu dergide, gerek diğer dergi ve gazetelerde yayınlayacağı çalışmaları hep bu cümlede ortaya koyduğu amaç doğrultusunda olacaktır: Milliyetçilik ideolojisini halka taşımak.

Ömer Seyfettin, 1914-1917 evresinde en çok şiir alanında eser verir; *Türk Yurdu*, *Halka Doğru*, *Türk Sözü*, *Donanma*, *Tanin* gibi süreli yayınlarda yayınlanan şiirleri genelde Turancı, Türklerin

29 *Bütün Eserleri: Makaleler 1*, 149.

30 *A.g.e.*, 159.

31 Ömer Seyfettin, "Türk Sözü," *Türk Sözü* 1 (12 Nisan 1330/25 Nisan 1914), 3. (*Bütün Eserleri: Makaleler 1*, 203).

birleşmesi düşüncesine dayanan ve günün koşullarını yansıtan şiirlerdir.[32] Örneğin, 27 Mart 1330/9 Nisan 1914 tarihli *Halka Doğru*'da yayınlanan "Yeni Gün: Ergenekon'dan Çıkış" başlıklı şiiri, Gökalp'in "Ergenekon" başlıklı şiirinden mülhemdir.[33] 25 Ağustos 1330/7 Eylül 1914 tarihli *Donanma*'da yayınlanan "Fecir" şiiri ise, bu dönemin Türkçü yayınlarıyla aynı doğrultuda hareket eden, Rus karşıtı ve savaş kışkırtıcısı bir şiirdir.[34] Bu şiirlerde, öykülerinde de geçen bir imge ya da imge grubuna çok rastlanır: uyanmak.[35] Milliyetçi imgelem tarafından çok kullanılan bu imgenin örneklerine Ömer Seyfettin'in şiir başlıklarında bile rastlanır: Yeni Gün, Güneş, Fecir, Uyku vb.

Ne var ki, Ömer Seyfettin'in bu dönemde yayınlanan makale ve risaleleri şiirlerine göre daha önemlidir; bu önem, daha önce de değinildiği üzere Gökalp'e ait düşüncelerin açımlanma ve yeniden üretilmesinden kaynaklanır. Örneğin, 14 Nisan 1330/27 Nisan 1914 tarihli *Tanin*'de yayınlanan "Kastî Anlamamazlıklar" başlıklı yazısında, Gökalp'e ait millî, dinî ve fiilî vatan ayrımlarına dayanarak, Yusuf Akçura gibi Rusya'dan gelen Türklerin Osmanlı olmadıklarını vurgulayan eleştirileri çürütmeye çalıştığı görülür.[36] Yine *Tanin*'in 5 Mart 1330/18 Mart 1914 tarihli nüshasında yayınlanan "Türklerin Millî Bayramı: Yeni Gün-9 Mart" başlıklı yazısında, bahar mevsiminin başlangıcı olan *Nevruz* gününün Türklerin Ergenekon'dan çıkışını kutlamaya yönelik bir Türk bayramı olduğunu vurgular. Böylece milliyetçi imgelemin olmazsa olmazı olan "geleneğin icadı" çabasına, millî simgelerin üretilmesi ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadır.[37]

---

32 Ömer Seyfettin'in bu şiirlerini inceleyen bir çalışma için, bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "Ömer Seyfeddin'in Hayat Çizgisi, İlk Eser ve Şiirleri," *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* içinde, 2. bs. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992), 51-72.

33 Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri: Şiirler*, 86-87.

34 *A.g.e.*, 100-102.

35 İnci Enginün, "Ömer Seyfeddin'in Hikâyeleri," 42.

36 *Bütün Eserleri: Makaleler 1*, 206-207.

37 "Geleneğin icadı" kavramı için bkz. Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, der., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

Ömer Seyfettin 1914 yılı içerisinde çeşitli vesilelerle dört risale yayınlayacaktır: *Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Amelî Siyaset*, *Herkes İçin İçtimaiyat: Ticaret ve Nasip*, *Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi* ve *Yarınki Turan Devleti*.[38] Dipnottan da görülebileceği üzere, bunlardan sadece sonuncusunda kendi adını kullanmıştır. *Yarınki Turan Devleti*'nin sonunda tamamlanma tarihi 11 Teşrinisani 1330/24 Kasım 1914 olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu risalenin savaşa girildikten sonra yazıldığını anlıyoruz. Diğer risalelerin yazılma ve yayınlanma tarihlerini kesin olarak bilmiyoruz, ama içeriklerinden yola çıkarak özellikle ilk ikisinin 1914'teki Müslüman Boykotajı sırasında yayınlandığı anlaşılmaktadır. *Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi*'nin ise, tarihlerle ilgili herhangi bir işaret taşımamakla birlikte, diğer risalelere yakın bir içeriğe sahip olduğundan dolayı onlarla aynı sıralarda, savaşın başlayacağı Ağustos ayından önce yayınlandığı tahmininde bulunabiliriz.

Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Amelî Siyaset, İttihat ve Terakki'yi savunmak ve muhaliflerine saldırmak üzere hazırlanmış bir risaledir. 1908 Devrimi'nden sonra yaşanan gelişmeleri milliyetçi bir bakış açısıyla özetledikten sonra, uzun uzun Türkiye'deki Türk nüfusunu diğer etnik bileşenlerin nüfuslarıyla karşılaştırır. Bu karşılaştırma sonucunda nüfusun ezici bir çoğunlukla Türkler ve Araplardan oluştuğunu saptar ve bu iki bileşenin bütün çıkarlarının ortak olduğunu vurgular. Bu iki unsuru birleştirecek ve ülkeyi kalkındıracak Türklük ve Müslümanlık mefkûrelerinin en sağlam dayanağı ise İttihat ve Terakki partisidir. İttihatçı olmayan objektif bir gözlemci edasıyla konuşan yazar,[39] Avrupa emperyalizminin oyuncağı haline gelen Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne saldırır; İttihat ve Terak-

38 Tarhan, *Millî Tecrübelerden Çıkarılmış Amelî Siyaset* (İstanbul: y.y., 1330/1914); Ömer Tarhan, *Herkes İçin İçtimaiyat: Ticaret ve Nasip* (İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, t.y.); Ö. S., *Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi* (İstanbul: Çocuk Dünyası Mecmuası Neşriyatı, t.y.); Ömer Seyfettin, *Yarınki Turan Devleti* (İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, 1330/1914).

39 "Biz İttihat ve Terakki'nin asıl fikirlerini bilmiyoruz. Fakat zannederiz ki, Türklüğü kuvvetlendirmek, yükseltmek, düştüğü gaflet ve cehalet uykusundan uyandırmak, sonra 'İslâm Beynelmileliyeti'ni teşkil etmek yegâne mefkûresidir." *Bütün Eserleri: Makaleler 1*, 343-344.

ki'den ayrılmak Hıristiyan düşmanların kucağına düşmek demektir. Dolayısıyla her vatandaş İttihat ve Terakki'nin liderliğinde Türklük ve Müslümanlık mefkûrelerinin etrafında birleşmelidir.[40]

Ticaret ve Nasip risalesine, 1913-1914 Boykotajı'na baktığımız bölümde değinmiştik. Ömer Seyfettin burada ekonomik geriliğin nedenlerini Türk ve Müslüman halkın ticaretten uzak durmasına bağlamakta ve millî iktisadın oluşabilmesi için daha fazla tüccar yetişmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Yazar, bu konuyu tartışır ve Türklerin ticaretten uzaklığını sergilerken, edebiyatçı meslektaşlarına ilginç bir çağrıda bulunur:

> Şimdiye kadar yazılan romanlarımızda (Halit Ziya'nın *Ferdi ve Şürekâsı* unvanlı eseri müstesna) asla bir tüccar enmuzeci tasvir edilmemiş ve karilere sevdirilmemiştir. "Roman, hayattır!" kararı doğru ise muktedir romancımız Mehmet Rauf hiçbir şey yapmamış demek! O kadar özenerek tasvir ettiği kahramanlarının iktisadî ve malî mevkilerini öyle bir atlayış atlar ki kendinizi sikke mevcut olmayan bir memlekette sanırsınız. ... Biz, ihtiyacımız olduğu için parayı severiz. Lâkin paradan bahsetmekten de ihtiraz ederiz. Bu hâl romancıların kalemine de tesir etmiş. Romanlarımızda mesut ve bahtiyar enmuzeçler hep büyük memurlar, paşalar, irat sahipleri ve mirasyedilerdir. Hiçbir tüccar yoktur. ... Şimdi onlar [edebiyatçılar] "Sanat sanat içindir!" taassubunu bıraksalar da "tez"lerini çaktırmadan memuriyet hayatının azaplarından, değişiksizliklerinden, mahdutluğundan bahsetseler, mesela bakkallığa kıymet verseler... yirmi beş otuz sene zarfında ihtimal mesut bir tahavvül başlar."[41]

Aslında risale boyunca tüm eğitimli gençlere bu alıntıdakine benzer çağrılarda bulunulur. Ömer Seyfettin, "siyasî bozgunun ve ölümün başlangıcı" olarak "iktisadî bozgun"u görmekte, bunu önleyebilmek için milliyetçi gençlerin ticarete yönelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Muhtemelen Boykotaj'ın başa-

40 *A.g.e.*, 350.

41 *A.g.e.*, 306.

rısına dayanarak, millî iktisat emelinin başarılacağına da inanmaktadır. Bu inanca yol açan şey ise "Türklük mefküresi"nin doğmuş olmasıdır. Risalenin sonlarında Gökalp'in mefkûre tanımını yineleyen Ömer Seyfettin, "Mefkûre bir tohumdu. Milletin vicdanına düştü. Bu anî idi. Şimdiden sonra taazzuv edecek," der.[42]

Ö. S. rumuzuyla yayınlanan otuz sayfalık *Mektep Çocuklarına Türklük Mefkûresi* risalesi, Balkan Savaşı sonrası Türkçülüğünün önem verdiği alanlardan birine, çocukların endoktrinizasyonuna yönelik bir çalışmadır. Risale baştan sona, Gökalp'in "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" dizisinde işlenen düşüncelerin çocuklara uyarlanmasına yöneliktir. Çocukların anlamasına uygun bir dille mefkûre, millet, ümmet, devlet tanımları açıklanır; milliyet-din birlikteliği vurgulanır. Risalenin en çarpıcı yönlerinden biri, Türk çocuğunun Türk milletine düşman kitapları nasıl tanıyacağını açıklayan bölümdür. Çocuklar, Türkiye'deki Türklerin sayısını az gösteren bir kitapla karşılaştıklarında kitabı bir Türkçü'nün mü yazmış olduğunu, yazarın kafasındaki milliyet tanımını, hangi kaynaklardan yararlanmış olduğunu sorgulayan soruları kendi kendilerine sorarak "düşmanın yalan ve maksadını" ortaya çıkarabileceklerdir.[43] Risalenin sonunda yer alan "Bir çocuk nasıl Türk milliyetperveri olur?" bölümünde sıralanan maddeler ise, dönemin Türk milliyetçiliğinin önemsediği noktaların çocuklara aktarılmasını hedefler: Türk çocuğu konuştuğu Türkçe'yi, dinini ve milliyetini sever, Türk tarihini öğrenmeye çalışır, Türklüğüyle her zaman övünür ve milliyetinin ebedî olduğunu asla unutmaz.[44]

Ömer Seyfettin'in kendi adıyla ve Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra yazıp yayınladığı *Yarınki Turan Devleti*, adından da anlaşılacağı üzere, Panturanist savaş hedeflerini temellendirmek üzere hazırlanmıştır. Risalenin dış kapağında yer alan "Bir devletin tabiî hudutları dağlar ve ırmaklar değildir, isti-

42 *A.g.e.*, 317.
43 *A.g.e.*, 356.
44 *A.g.e.*, 362.

nat ettiği milletin lisanî ve dinî sınırlarıdır" cümlesi Gökalp'in "Türk birleşmesi" hedefinin yeniden ifadesidir.[45] Savaşın toplumsal bir kurum olduğunu belirterek başlayan risale, milletlerin büyümesi ve gelişmesi için savaşmanın kaçınılmaz olduğunu vurgular. Daha sonra, yine millet ve mefkûre tanımları üzerinde durulur ve her milletin bir mefkûresi olduğu açıklanır. Fakat örneğin, "Rus ve İngilizlerin emperyalizmi asla tabiata ve hakikate muvafık bir mefkûre sayılamaz."[46] Oysa Türkler, sadece aynı dil ve dini paylaştıkları Türk gruplarıyla birleşmeye çalıştıklarından, Türklük mefkûresi doğal ve gerçekçidir. Risalenin devamında Türk dünyasının sınırları üzerinde uzun uzun durulur. Ne var ki, savaş hedeflerinin düşmanları daha çok rahatsız eden ve Almanları daha fazla memnun eden kısmı, yani bütün dünya Müslümanlarını halifenin bayrağı altında toplamayı amaçlayan cihat, Türklük mefkûresinin bile önüne geçirilir. Ömer Seyfettin'e göre bu savaş öncelikle bir din savaşıdır.[47]

Savaşa girildikten kısa bir süre sonra propaganda çabaları hız kaybedince, Ömer Seyfettin de bir daha bu türden partizanca risaleler yazmayacaktır. Bununla birlikte, 1915'te yayınladığı bir makale milliyetçilik alanında Gökalp'e dayanmaya devam ettiğini gösterir. 3 Nisan 1331/16 Nisan 1915 tarihli *İslâm Mecmuası*'nda yayınlanan "Hars, Medeniyet, Temeddün" yazısı Gökalp düşüncesinde meydana gelen değişimlerden birini yansıtır mahiyettedir. Ömer Seyfettin bu yazısında harsın milletten, medeniyetin ise dinden kaynaklandığını iddia eder. Bu ayrım Türkleşmek ve İslâmlaşmak ilkeleriyle ve savaşın ilk evresindeki Panislâmist siyasayla uyumludur. Ömer Seyfettin, Gökalp'in muasırlaşmak ilkesine karşılık olarak da "temeddün" kavramından bahseder; bu, farklı ümmetler arasındaki medeniyet ilişkisidir ve teknolojiye denk düşmektedir. Bu ayrımları yaptıktan sonra da ilginç bir program sunar: Avrupa'dan Japonlar gibi yalnız temeddün alınacak, Hıristiyanlığa dayandığı için kesinlikle medeniyet alınmayacaktır. Hars tamamıyla

45 *A.g.e.*, 319.

46 *A.g.e.*, 324.

47 *A.g.e.*, 328.

"biz"e özgü olduğu için, kendi içimizde aranıp bulunacaktır.[48] Oysa Gökalp ve İttihatçı hükümet, özellikle Arap İsyanı sonrasında, Araplardan bir fayda gelmediğini görünce dine verdikleri bu önemi azaltacak, din alanında planladıkları toplumsal reformları gerçekleştirmek için İslâmcılara yüklenmeye başlayacaklardır. Bu konuya Ömer Seyfettin'in 1918'deki çalışmalarına bakarken yeniden değineceğiz.

1917-1918: Bir millî benlik inşası aygıtı olarak kurmaca

Ömer Seyfettin, 3 Teşrinisani 1331/16 Kasım 1915 tarihli *Turan* gazetesinde "Edebiyatta Durgunluk" başlıklı bir yazı yayınlar. Edebiyatın felce uğradığına yönelik Türkçülük ve millî edebiyat karşıtı eleştirilere cevaben yazdığı bu yazıda 1908 sonrasında, özellikle milliyetçiliğin güçlenmesiyle ortaya çıkan ve çözülmesi için çalışılan toplumsal sorunların edebiyatçıların da kafalarını çok meşgul ettiğini iddia eder. Zaten yeni doğmakta olan "millî cereyan" bu meseleler ve savaş nedeniyle, bulması ve dayanması gereken millî zevke henüz ulaşamamıştır. Millî zevke yaklaşıldıkça, edebiyattaki durgunluk da çözülmeye başlayacaktır.[49] Ömer Seyfettin, savaşın ağırlığının yeni yeni hissedildiği bir dönemde, pek çok meslektaşı gibi "üretimsizliği" dış koşullara bağlayan apolojik bir yaklaşım içindedir.

Oysa bir süre sonra, 1917'den başlayarak çok verimli bir döneme girecek, kısa öykülerinin büyük bölümünü bu sırada yazıp yayınlayacaktır. Ondaki bu değişimin nedenlerini 7 Aralık 1917 tarihli bir günlük kaydında buluruz. Ömer Seyfettin bu kayıtta, o ana kadarki yayın hayatıyla ilgili bir muhasebede bulunur: Askerî okuldan mezun olduğundan bu yana geçen on altı senede yüz on iki öykü yazmış, bunların ancak elli tanesi yayınlanmıştır. "On altı senede yani yüz doksan iki ay içinde yüz on iki hikâye... Ayda bir hikâye bile düşmüyor."[50] Bu verimsizliğini

48 *A.g.e.*, 367.

49 *A.g.e.*, 382-383.

50 *Bütün Eserleri: Şiirler*, 255.

üç nedene dayandırır. İlk iki neden bireyseldir: Önceleri tarihçi olmak istemiş, bu doğrultuda beş sene boyunca tarih ve felsefe çalışmıştır. Daha sonraları ise, belli bir amaca yönelmeden sadece keyfi için okumakla zaman harcamıştır. Üçüncü neden toplumsal ve siyasal krizler ile bu krizlerin onun hayatına yansımasıdır. Fakat bu dışsal nedenlerin üzerindeki etkisini Ziya Gökalp sona erdirecek ve onu verimli bir yöne sevkedecektir:

> İşte dört senedir bu felâketli harbin müthiş buhranı içindeyiz. Yarım okka ekmek otuz kuruşa satılırken, kim edebiyatla uğraşabilir? Ama, ben uğraştım. Eskiden: – Şu buhran da geçsin de... derdim. İçtimaiyatçı Ziya Gökalp bir gün bana:
>
> – Türkiye'de buhran bitmez. Biri biterken biri başlar... Eğer yazmak için hayalî bir devir bekliyorsan, o başka, dedi. Düşündüm. Bu hükmü doğru buldum. Faaliyetim o günden başladı. Bir sene içinde, on beş sene içinde yazdığımdan daha çok eser vücuda getirdim.[51]

Gerçekten de Ömer Seyfettin'in 1917 başlarında başlayıp özellikle *Yeni Mecmua*'nın 12 Temmuz 1917'de yayınlanmasıyla görünür hale gelen ve 1919 sonlarına kadar devam eden dönemi en verimli olduğu dönemidir. Kısa öykülerinin çoğunun bu dönemde yayınlandığına tanık oluruz. Her hafta birden fazla dergide öyküleri yayınlanan yazar millî benliği oluşturmaya yönelik sürekli bir arayış içerisindedir. Yazarın bu çabası yeni bir şey değildir aslında; Ömer Seyfettin ve arkadaşları *Genç Kalemler* döneminde de benzer bir çaba içerisindedirler. Ne var ki, özellikle Ömer Seyfettin'in bu dönemde yazdığı öykülerin, Balkan Savaşı'ndaki acı yenilginin ve bunun sonucunda yaşadığı bir senelik esirlik döneminin etkisiyle "öteki"ne göre biçimlenen, negatif bir ulusçuluk yaklaşımı sergilediği görülür. "Beyaz Lale" ya da "Bomba" gibi öykülerinde Bulgar'ın, Yunan'ın kötü ve insafsız milliyetçiliklerini teşhir ederek Türk milliyetçiliğini uyandırma çabası vardır.[52] O yıllarda, Türk milliyetçiliği-

51 *A.g.e.*

52 "Bomba" 1911'de *Genç Kalemler*'de, "Beyaz Lale" 27 Temmuz-5 Ekim 1914 tarihleri arasında *Donanma*'da tefrika edilmiştir.

nin daha zayıf bir konuma sahip olduğunu ve 1917'ye nazaran daha az kişi tarafından kabul gördüğünü düşünürsek, Ömer Seyfettin'in bu dönem öykülerindeki şabloncu ve propagandist yaklaşım daha anlaşılır hale gelir.

Yeni Mecmua ile başlayan devre daha farklıdır. Hem yaşanan savaşın azameti hem de olayların ortaya koyduğu meydan okumaya daha sağlıklı bir cevap verme zorunluluğu Ömer Seyfettin'in daha gerçekçi, kendi geçmişi ve gündelik hayatından kaynaklanan bir milliyetçilik yaklaşımına yönelmesine neden olacaktır. Ömer Seyfettin'in bu yıllardaki kısa öykülerinde görülen millî benlik inşası çabasını üç başlık altında izleyeceğiz: Eski Kahramanlara Doğru, Eski Kahramanlar ve Yeni Kahramanlar.

Eski Kahraman'lara doğru

Ömer Seyfettin'in öykücülüğü en başından itibaren gerçekçilik alanında ilerleyen bir gelişim izler. Sade, sokaktaki insanların anlayabileceği bir Türkçe geliştirilmesi yolundaki çabaları da bu gerçekçilikle bağlantılıdır. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta, Ömer Seyfettin'in gerçekçilik tercihini sadece bir meslekî tercih olarak değil, aynı zamanda dünyayı anlamlandırma tarzı olan "milliyetçiliği"nin gerektirdiği bir şey olarak da değerlendirmek gerekliliğidir. Batı edebiyatında gerçekçiliğin yerini *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature* başlıklı başyapıtında derinliğine ele alan Erich Auerbach şöyle bir saptamada bulunur:

> Bir yandan gündelik gerçekliğin ciddiyetle ele alınması, daha geniş ve toplumsal açıdan aşağıda yer alan insan gruplarının sorunsal-varoluşsal temsiliyetin konusu haline gelişi; öte yandan, sıradan kişi ve olayların dönemin tarihine, akışkan tarihsel zemine yerleştirilmesi – bunlar modern gerçekçiliğin temellerini oluşturur ve doğal olarak, romanın kapsayıcı ve elastik biçimi gittikçe daha fazla unsur içermeye çalışacaktır.[53]

53 Erich Auerbach, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature* (Princeton: Princeton University Press, 1953), 491.

Meseleye milliyetçilik açısından bakan bir başka araştırmacı ise, Auerbach'ın çözümlemesini şöyle açımlar: "Bir başka deyişle, roman 'yüksek' ve 'alçak'ı ulusal bir çerçeve içerisinde bir araya getirdi ve bunu tesadüfen değil, özgül ulusal nedenlerle yaptı."[54]

Her ne kadar, alıntıda roman sözcüğü geçmekteyse de, burada sözü edilen gelişim Ömer Seyfettin'in öykülerinde de görülebilir. Gerek halk edebiyatına, Anadolu insanına yoğunlaşan öykülerinde, gerek züppeler ya da kabadayılar gibi daha İstanbul'a özgü unsurlara bakan öykülerinde Ömer Seyfettin'in halktan olanı, avamı konu edindiği, bu zümreleri, onların küçük hayatlarını, karşılaştıkları zor durumlarla başa çıkmaya çalışmalarını ulusal edebiyatın alanına sokmaya çalıştığı gözlemlenir.[55]

Ömer Seyfettin'in milliyetçilikten ilham alan gerçekçiliği başka bir şeye daha yönelmesini kaçınılmaz kılacaktır: tarih. Milliyetçilik toplumu yeni bir anlayış etrafında yeniden düzenlemeyi hedefleyen bir projedir. Bu düzenlemenin en önemli yola çıkış noktalarından biri "ulusal tarih"tir. Ulus kavramının belirli tarihsel koşullar sonucu ortaya çıktığını ve başka ölçütlerle tanımlanan toplulukların bu koşulların etkisiyle ulus haline geldiği –veya getirildiği– düşünülürse, ulusun tanımlanabilmesi için var olan tarihin yeniden yorumlanması, ulusal imgelem doğrultusunda yeniden yazılması kaçınılmazdır. Bu ulusun bugünkü koşullarını oluşturan ve gelecekteki yönelimlerini etkileyen bir tarihi olmalıdır. Ulus projesinin muhalefet ettiği, yerini almayı hedeflediği geleneksel anlayışın üretmiş bulunduğu tarihsel çalışmalar veri olarak alınıp yeni ölçütler ışığında yeniden yorumlanmalıdır. Söz konusu dönemde bu yaklaşımı uygulamak açısından Ömer Seyfettin'e ilham verecek

54 Timothy Brennan, "The National Longing for Form," Homi K. Bhabha (der.) *Nation and Narration* içinde (Londra ve New York: Routledge, 1990), 52

55 Elbette bu çabasında yalnız değildir. Örneğin halkı, "ayak takımını" edebî kanona sokma konusunda Hüseyin Rahmi Gürpınar onun önünde olarak bile değerlendirilebilir. Zaten Ömer Seyfettin, hiçbir çabasında yalnız değildir. Denediği şeyler ya ondan önce ya da onunla hemen hemen aynı zamanlarda başkaları tarafından da denenmektedir. Bu açıdan, gerçekçiliği ya da başka herhangi bir şeyi getiren öncü olarak değil, ele aldığı konuları başarılı bir biçimde işleyen bir uygulayıcı olarak değerlendirebiliriz onu.

başka çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, popüler tarihçi Ahmet Refik'in "Geçmiş Devirlerde Osmanlı Hayatı" üzerine yaptığı araştırmalar ve yazdığı eserler Ömer Seyfettin ve İttihat ve Terakki çevresindeki başka edebiyatçılar için önemli bir etkilenme kaynağıdır.[56]

Ömer Seyfettin'in tarihi milliyetçi bir bakışla yorumladığı "Eski Kahramanlar" dizisine yol hazırlayan birtakım öyküleri vardır. Bunlardan özellikle "Hürriyet Gecesi", "Çanakkale'den Sonra" ve "İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?" adlı öyküleri bu açıdan anlamlı ürünlerdir. Bunların ilk ikisi *Yeni Mecmua*'da birbirini izleyen sayılarda, 2 Ağustos ve 16 Ağustos 1917'de yayınlanmıştır. "İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?" bir dergide yayınlanmayıp, "Turan Masalları" üstbaşlığıyla ayrı bir kitap olarak yayınlanmıştır. Fakat konunun ele alınışı ve aşağıda değineceğimiz özellikleri nedeniyle, bu öykülerle aynı zamanlarda yazılmış olması muhtemel bir çalışma olarak görünmektedir.[57]

"Hürriyet Gecesi" 1908 Devrimi sırasında, hürriyetin ilan edildiği gece geçer. Meşrutiyet'in ilanı sırasında yaşanan ve uzun süreli istibdadın sona ermesinden kaynaklanan toplumsal boşalmanın yol açtığı büyük coşku Ömer Seyfettin tarafından, özellikle eleştiri amacıyla "Efruz Bey" dizisinde ve "Ashab-ı Kehfimiz" gibi uzun öykülerinde ele alınacaktır. O öykülerdeki hiciv ulusal nitelikten uzak, züppe ve kafası karışık tiplere yöneliktir.[58] Bu öyküde de benzer bir biçimde genç, hırslı, fakat hürriyeti tam olarak anlayamayan bir yazarla karşılaşırız. Bu yazar, hürriyet sözcüğünün kendisiyle sarhoş olmuş, ne yap-

56 Alangu, 358-359. Milliyetçilik ve tarih ilişkisi için bkz. Peter Mandler, *History and National Life* (Londra: Profile Books, 2002); ve Anthony D. Smith, *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism* (Cambridge: Polity Press, 2000).

57 Müjgan Cunbur, yayın tarihinin 1916 olarak tahmin edildiğini belirtir: Cunbur, "Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri," 17.

58 Ömer Seyfettin'in ilhamını güncel siyasal ve toplumsal alandan alarak yazdığı, Türkçülük karşıtlarına yönelik hicivleri başlı başına bir konudur. Bu öykülerinde, gerçek yaşamdaki kişileri bire bir ya da farklı kişilere ait belli özellikleri tek bir karakterde toplayarak canlandırır. Örneğin, 1914'te yayınladığı "Gayet Büyük Bir Adam" ve "Şimeler" Rıza Tevfik'e, yine aynı sıralarda yayınladığı "Boykotaj Düşmanı" edebiyatta "Nev-Yunanîlik" adı verilen bir tür klasisizm yaratmaya çalışan Yahya Kemal'e yönelik hicivlerdir.

tığını bilmeden gece yarısından sonra sokaklarda gezmektedir. Bilinçsiz mutluluğunun etkisiyle bastonuyla bir gece lambasını parçalar ve yaptığı vandalist hareket yaşlı biri tarafından görülür. Bu yaşlı kişi kahramanın başına musallat olur ve onu uzun uzun sorgular. Aslında, bu yaşlı adam bir nimettir; geleceği öngörebilen bir Hızır, kitleleri doğru yola çekme misyonunu yüklenecek genç yazarı irşat eden "millî tarih" bilincidir. Genç muharririn "gayesini idrak etmemiş bir cemiyetin evladı" olduğunu tespit eden yaşlı adam şunları söyler:

> – Hürriyet! Hürriyet! Bu seni mes'udiyete götürecek bir yol mu? Milletin mes'ut olmadan sen mes'ut olabileceğini ümit ediyor musun? Halbuki tarih bizim memleketimizin üzerine halli matlup binlerce mesele yığmış. Yaşadığın yer, bir "mesele" ummanı! On beş gün sonra şüphesiz bu gürültüler, bu nümayişler bitecek. Kuvvetlenmemizi çekemeyen düşmanlar gizli hücumlara başlayacaklar. Üç, dört sene sürmeyecek, en aşağı üç devlet bizim üzerimize atılacak...[59]

Yaşlı adam Balkan Savaşı'nı haber vermektedir, ama kehanetleri burada da durmayacaktır. Bunun ardından, "bizim yüzümüzden" bir dünya savaşı çıkacak ve en büyük devletler vargüçleriyle bizi ezmeye çalışacaklardır. Bu kehanetlerden yola çıkan yaşlı adam öğütlerde de bulunacaktır:

> Ey genç muharrir! Gel, sen bir kahraman ol! Nefsini düşünme. Boş gururu, menfaatperverliği bırak. Milletini uyandır. Senin milletin daha kendi ismini bilmiyor, kendi lisanını bilmiyor. Zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmış! Dost sandığı, bağrına bastığı gizli düşmanları bütün servetini, bütün saadetini yağma etmiş! Senin milletin kendi vatanında bir köle, bir esir, bir bekçi, bir fakir... Ona ilim, servet, saadet, duygu, ideal ver!.. Ben seni gördüm, sokak fenerine nasıl vurduğunu gördüm. Bu şiddetini, bu galeyanını ölmez ve ezelî bir mevcut olan milletine ver![60]

---

59 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 1*, 346.

60 *A.g.e.*, 347.

Sonra genç adam uyuyakalır ve uyandığında yaşlının ortadan kaybolduğunu görür. Fakat o alacağını almış ve gideceği yönü iyice bellemiştir. Günün koşullarının geriye dönük bir bakışla, milliyetçiliğe işaret eden kehanetler olarak sunulması edebî açıdan çok büyük bir maharet değildir, fakat tarihin ders alınacak, doğru yola sevk edici bir kaynak olarak kurgulanması anlamlıdır. Bu öykü tarihe belirli bir açıdan bakarsak onu gerektiği şekilde algılayabileceğimiz sonucuna ulaşmaktadır. Tarihin bu şekilde aletsel algılanışı ve kullanımı Ömer Seyfettin'in öykülerinde dozunu artırarak kendini göstermeye devam edecektir.

"İhtiyarlıkta mı? Gençlikte mi?" yukarıda da belirtildiği üzere bir masaldır, fakat bir *Turan* masalı, yani milliyetçi bir metindir. Bu öyküde zengin ve genç bir Türk beyinin rüyasına ak sakallı bir ihtiyar –yine Hızır gibi ulu bir figür– girerek bu soruyu sorar ve bey bu soruya cevap vermeyi ne kadar ertelese de, sonunda "gençlikte" demeye mecbur olur. Bu noktadan sonra Bey hızla bütün varını yoğunu yitirir, derken karısı İran'ın başveziri tarafından kaçırılır ve çocuklarını da çeşitli biçimlerde kaybeder. Fakat buna rağmen sabreder ve yıllar sonra büyüyüp birer pehlivan olan çocuklarını, iffetini asla yitirmeyen karısını bulur ve bilgisi, görgüsü sayesinde önce İran şahının veziri, o ölünce de İran Şahı olur.

Kutsal kitaplarda anlatılan Eyüp Peygamber sabrının işlendiği bu masalda, karşılaşılan acılara göğüs gerildiği ve kötülüğe sapılmadığı takdirde bir gün tekrar mutluluğa kavuşulacağı sonucuna ulaşılır. Bu biçimiyle klasik ahlak kıssalarından bir farkı olmayan metin tüm iyilerin Türk olması ve sonuç bölümü açısından anlamlıdır: "Hasan Bey yalnız vezir olmakla kalmadı. Şahın evladı yoktu. Başvezirini veliaht etmişti. Bir yıl sonra öldü ve Hasan Bey Acem diyarına şah oldu. Bu suretle bütün Asya'nın tahtları gibi Acem tahtı da büyük Türk soyuna geçmişti. Ve hâlâ, bütün Asya'nın tahtlarında olduğu gibi Acem tahtında da büyük Türk soyunun bir evlâdı oturur."[61] Son iki cümle zorlama da olsa, metnin tamamına hâkim olan çağrıyı yine-

61 *Bütün Eserleri: Hikâyeler* 2, 27.

lemektedir. Başımıza gelenlere metanetimizi kaybetmeden sabreder, birlik ve beraberlik içersinde olursak güzel günlere ulaşırız. Bu masalı adeta "Hürriyet Gecesi"nin yaşlı Hızır'ı anlatmakta ve orada yanlış yola sapmış bir Türk aydınını irşat ederken, burada görünürde çocukları, fakat aslında milliyetçi yaklaşım açısından tamamı çocuktan farksız olan halkı harekete geçirmeye çabalamaktadır.

"Çanakkale'den Sonra"da, diğer iki öyküden farklı olarak, yazılma zamanıyla anlatı zamanı birbirine daha yakındır. Bu öyküde uyarma ve doğru yola sevk etme işlevini, Hızır ya da ak sakallı dede gibi kılıklara bürünmeksizin, tarihin kendisi yerine getirmektedir. Bu bir *Bildung* anlatısıdır. Öykünün başında meyus bir aydınla karşılaşırız: Bu aydın, insan olmak için mutlaka bir toplumun, bir milletin içinde bulunmak gerektiğini bilir. Fakat kendisinin dâhil olabileceği bir millet ya da toplum bulunmamaktadır. Sadece kendisininkinden farklı dilde bir dini vardır. O; millet, din ve toplum açısından gelişmiş bir hayat isterse de, içinde yaşadığı ortam bir çöl ya da bir yokluktan ibarettir. "Güzel, iyi ve ulvî" yoktur. Sanat biçimsiz çizgilerden, edebiyat Arap ve İran taklitlerinden ibarettir. Milliyet inkâr edilmekte, geçmiş karikatürleştirilmekte, gelecekten hiçbir şey beklenmemektedir.[62]

Bu nedenlerle iyiden iyiye ümitsizliğe kapılan aydın ne bir iş yapar ne de çoluğa çocuğa karışmak için bir çaba harcar. Tek yaptığı İngilizler, Fransızlar, Ruslar ne zaman gelip ülkeyi ele geçirecekler diye korkuyla beklemektir. Çanakkale muharebeleri sırasında bu korku ve umutsuzluk durumu iyice artar, fakat düşmana başarıyla direnildiğini ve bu direniş neticesinde millî bir bilincin doğmakta olduğunu gördükçe umutsuzluğu geçmeye, neşelenmeye başlar. Onu neşelendiren sadece askerî başarılar da değildir:

> Onun ümitsizliği geçtikçe gözleri açılıyor, artık yaşayan, kendini duyan, mefkûresini bilen bir milletin içinde olduğunu görüyordu. Kapitülâsyonlar kalkıyor, dâhilî düşmanlar temiz-

62 *A.g.e.*, 45.

leniyor, zehirli tufeyliler gibi milletin bünyesi üzerine üşüşüp kanını emen hainlerin elinden "iktisat ve istismar" silahları alınmaya çalışılıyordu. İşte ümidini kestiği bu muhit nihayet bir millet oluyor ve Türklerin arasında da "iş bölümü" fikri uyanıyordu.[63]

Bu umut verici gelişmelerden etkilenen kahraman sosyalleşecek, "hariciyeye tercüman olacak", evlenecek ve bir çocuğu dünyaya gelecektir. Öykü, doğan kız çocuğuna Mefkûre isminin verilmesiyle sonuçlanır. Burada, Çanakkale Zaferi'nin bir dönüm noktası olarak alınarak yakın tarihin yorumlanmasıyla karşı karşıyayız. Çanakkale'den önce millî benliğini ortaya koyamayan toplum, bu zorlu mücadele sonucu kendini bir millet olarak tanımlamaya başlar. Bu öyküde Ziya Gökalp'in düşüncelerinin etkisi altında kalınarak, İttihat ve Terakki yönetiminin savaş sırasında uyguladığı "millî iktisat" politikalarının millet oluşumuna yardım eden araçlar olarak olumlanması görülür. Oysa Ömer Seyfettin bir süre sonra, savaşın getirdiği yenilgi üzerine bu politikaların yaratacağı toplumsal olumsuzlukları kıyasıya eleştirmeye başlayacaktır. Fakat bunun için daha erkendir ve burada henüz tarih, olumlu bir taşıyıcı olma özelliğini korumaktadır. Bu üç öykünün de Ömer Seyfettin'in "yorumlanabilir bir araç" olarak tarihe eğilişine yol hazırladığı söylenebilir.

Eski Kahramanlar

Ömer Seyfettin'in Eski Kahramanlar dizi başlığı ile yayınladığı öykülerin toplamı on bir tanedir.[64] Bu dizi hem aynı dergide yayınlanması, hem yayın tarihlerinin birbirlerine yakınlığı, hem de ele alınan konuların benzerliği açısından bir iç tu-

63 *A.g.e.*, 48.

64 Bu öykülerin tamamı *Yeni Mecmua*'da yayınlanmıştır. Yayın sırasıyla adları ve yayın tarihleri şöyledir: "Ferman" 23 Ağustos 1917; "Kütük" 27 Eylül 1917; "Vire" 11 Ekim 1917; "Teselli" 25 Ekim 1917; "Pembe İncili Kaftan" 1 Kasım 1917; "Başını Vermeyen Şehit" 22 Kasım 1917; "Kızılelma Neresi?" 29 Kasım 1917; "Büyücü" 6 Aralık 1917; "Teke Tek" 13 Aralık 1917; "Topuz" 27 Aralık 1917; "Diyet" 10 Ocak 1918. Bu öykülerin tamamı *Bütün Eserleri: Hikâyeler* 2'de bulunmaktadır.

tarlılık sergiler. Ömer Seyfettin Eski Kahramanlar dizisini hazırlarken, klasik dönemin vakayinâmelerinde anlatılan anekdot tarzındaki olayları temel alır. Bu olayları işlerken ilhamını daha önce de değinildiği üzere Ahmet Refik'in popüler tarih çalışmalarından ve Ziya Gökalp'in yönlendirmelerinden alır. Peçevî gibi klasik Osmanlı tarihçiliği alanına giren kaynakları kullanırken temel yöntemi kısa öykücülük tekniği doğrultusunda işlediği olayın günün koşulları ve millî benliğin oluşumu açısından kullanılabilir yönünü ortaya çıkarmak ve okurunu yönlendirmektir. Bu yönlendirmenin başarılı olduğuna dair bir tanıklık olarak o tarihlerde Galatasaray Sultanisi'nde öğrenci olan Vâlâ Nurettin'in sözleri alıntılanabilir: "Ömer Seyfettin bize rahatlık getirmişti. Önümüzde bir pencere açılmış gibi rahatlık duyduk. *Yeni Mecmua*'nın çıkmasını dört gözle beklerdik. Onun devamlı okuyucuları idik. Bilhassa konularını tarihten alan kahramanlık hikâyelerini çok beğenirdik. Çünkü o zamanın gençliğinin istediklerini veriyordu."[65]

Öyküler yakından incelendiğinde "o zamanın gençliğinin istedikleri"nin basit kahramanlık öyküleri olmadığı anlaşılır. Hemen her öyküde kahramanca bir eylem anlatılmakla birlikte, yazarın vermeğe çalıştığı mesaj bu eylemlerde yoğunlaşmaz. Öykülerin bazılarında emre itaatın önemi ("Ferman", "Kızılelma Neresi?"), bazılarında vatanseverliğin emrine amade zekâ ("Kütük", "Vire", "Topuz"), bazılarında gücünü millî bütünün bir parçası olmaktan alan gurur ("Pembe İncili Kaftan", "Diyet"), bazılarında dayanışma ve birlikte olmanın verdiği güç ("Teke Tek", "Vire", "Topuz", "Başını Vermeyen Şehit"), bazılarında millî benliğin kendisinde tecessüm ettiği liderin merkezîliği ("Kızılelma Neresi?", "Teselli"), bazılarında bütünün bir parçası olmanın gerekliliği olarak tevazu ("Pembe İncili Kaftan", "Büyücü", "Ferman") vurgulanmaktadır. Bunlardan yalnızca bir tanesinde, yazarın Peçevî'den neredeyse hiç değiştirmeden alarak öyküleştirdiği "Başını Vermeyen Şehit"te vatan uğruna savaşma ve şehit olmanın yüceliği yukarıda sıralanan niyetlerin önüne geçer.

65 Aktaran Alangu, 368.

Öykülerde görülen bir başka ortak yön, anlatılan olayların çoğunun Kanuni Sultan Süleyman döneminde geçmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Ömer Seyfettin imparatorluk sınırları ve gücünün en üst düzeye ulaştığı bu dönemi "altın çağ" olarak değerlendirmektedir. Yazar "Ferman", "Başını Vermeyen Şehit", "Kızılelma Neresi?", "Teke Tek", "Topuz", "Kütük" ve "Vire" öykülerinde Kanuni döneminin Batı'ya yönelik fetih hareketlerini, "Pembe İncili Kaftan" ve "Teselli"de Doğu, yani İran'la ilgili sorunları konu edinmiştir. Hem Batı hem de Doğu'ya yönelen genişleme çabalarının işlenmesi, içinde bulunan savaş koşulları açısından anlamlıdır. Dizideki öykülerin yayınlanmakta olduğu tarihlerde Osmanlı Devleti, bir yandan batıda Çanakkale Muharebelerini tamamlamış ve Galiçya gibi cephelerde müttefiklerine yardıma gitmiş, bir yandan da doğuda hem Kafkasya Cephesi'nde Ruslarla hem Irak ve Suriye cephelerinde İngilizlerle mücadele etmektedir. Ömer Seyfettin, öykülerinin mekânlarını hem batı hem doğudan seçerek var olan savaş koşullarıyla bağlantı kurmaktadır.

Dizideki öykülerden sadece "Diyet" ve "Büyücü" bu sınıflamanın dışında kalır. "Büyücü" Selahattin Eyyübi döneminde geçer ve Doğan isimli bir âlimi konu edinir. Bu âlim halkın anlayışsızlığı nedeniyle ve huzursuzluk çıkar korkusuyla Eyyübi'nin emriyle Şam'dan sürülür. Ama bilgisi sayesinde Akka şehrinin büyük Haçlı kuşatmasından kurtulmasını sağlar. Eyyübi'nin bütün ödüllendirme çabalarını reddedip yine yalnızlığına çekilmeyi tercih eder. Ömer Seyfettin böylece bilim adamlarını ve aydınları alçakgönüllü davranmaya çağırırken, bir yandan da Haçlı Seferi ve Eyyübi dolayımıyla yine var olan savaş koşullarına göndermede bulunur. Oysa "Diyet" dizinin yayınlanan son öyküsüdür ve daha bireysel bir olay anlatır. İlginç bir biçimde, burada da tevazunun ve gururun altı çizilmektedir. Fakat kılıç ustası demirci Koca Ali'nin bireysel kahramanlığına yoğunlaşması açısından diğerlerinden ayrılmaktadır.

Bu dizi tarihteki Türk kahramanlıklarını anlatır görünürken aslında günün gereksinimlerine dikkat çeker. Bu açıdan, Vâlâ Nurettin'in yukarıda alıntılanan yorumu yerindedir. Ömer Sey-

fettin Osmanlı tarihinden yola çıkarak kendi çağına öneriler getirmekte, bireyleri millî bütünlüğü oluşturmaya ve ortak çıkarlar doğrultusunda yekvücut davranmaya teşvik etmektedir. Türkler kendilerini bir bütün olarak tanımlayabilir ve "Kızılelma Neresi?" adlı öyküde vurgulandığı üzere, benliklerini millî amaca kayıtsız şartsız hasrederlerse yaşanan zor koşulların üstesinden gelebilirler. Ömer Seyfettin bu dizideki öyküleriyle "muhtaç olunan kudret"in bireylerin varoluşunu belirleyen millî benlikten geçtiğine işaret etmektedir.

Yeni Kahramanlar

Aslında Ömer Seyfettin, Eski Kahramanlar'da görülen, tarihin milliyetçi yeniden yorumlanması hedefini yaşadığı dönemden kaynaklanan öykülerle de desteklemek istemiş ve bu amaçla Yeni Kahramanlar adını verdiği bir dizi daha başlatmıştır. Böylece tarihi, günün koşulları açısından ele alma, tarihi milliyetçi bir gözle okuma anlayışındaki dolaylılığı bu ikinci dizide aradan çıkarmak ve "Hürriyet Gecesi" öyküsünde arzuladığı millî benliğin Birinci Dünya Savaşı koşullarında tezahür edişini sergilemek istemiştir. Bu doğrultuda, daha Eski Kahramanlar'ın ilk öyküsü olan "Ferman"dan kısa bir süre sonra, Yeni Kahramanlar'ın ilk örneği olan "Kaç Yerinden?"i *Yeni Mecmua*'nın 6 Eylül 1917 tarihli dokuzuncu sayısında yayınlamıştır.

"Kaç Yerinden?" anlatım özellikleri açısından da ilginç bir öyküdür. Eski Kahramanlar'daki malzemenin gerektirdiği üçüncü tekil şahıs her şeyi bilen anlatıcı yerine, burada birinci tekil şahıs anlatıcıyla karşılaşırız. Bu anlatıcı tıpkı yazarımız gibi tarihteki eski kahramanların destanlarını anlatan bir yazardır. Anlatıcı vapurla Anadolu yakasına geçerken bir yandan da bu kahramanlardan birini, kırık bir kalkanla, pürsilah ve atlı iki düşmanı öldüren ihtiyar bir sipahiyi anlatan bir destan yazmaktadır. Bu sırada, askerî doktor olarak görev yapan bir akrabasıyla karşılaşır. Bu akraba da bir tür yeni kahramandır, zira hemen her cephede görev yaparak çeşitli hastalıkla-

ra çareler aramaktadır. Anlatıcı öyküsünü akrabasına okur, fakat genç doktor bu kahramanlık öyküsünden o kadar da etkilenmez. Çünkü ona göre, "bugünkü askerler, zabitler, kumandanlar değil; doktorlar, sıhhiye neferleri, hatta nakliyeciler, mekkâreciler bile" yazarın sipahisinden "bin defa fazla kahramandırlar".[66]

Yazar bu yoruma gücenir, çünkü şöyle düşünmektedir: "Bilmiyordu ki sanatkâr, hâl içinde mefkûresini olanca heyecanıyla duyamayınca romantik maziye döner. Orada ezelî efsanelerini yaşayan binlerce tayf vardır. Bu tayflara tarihin hayalinde renkler, şekiller verir. Onlara meftun olur. Destanlarını terennüm eder."[67] Fakat doktor yazarın bu romantik yaklaşımını "hâlde hararet değil, ateş vardır" argümanıyla başlayan bir biçimde yerle bir edecektir. Doktor modernleşmeci bir açıdan yaklaşarak maddî koşulların çok değiştiğini, artık modern araçlarla savaşıldığını anlatır. Yazarın maneviyatçı karşı çıkışlarını da aynı biçimde karşılar. Ona göre maneviyat ve duygular düzeyinde de ilerleme söz konusudur. Geçmişte bir ferde, aileye ya da kavme karşı duyulan aşk artık millete, vatana, insaniyete yönelmiştir.

Doktor pozitivist ve modernleşmeci milliyetçiliğini bir örnekle somutlaştırır. Bir tesadüf sonucu onlarla aynı vapurda yolculuk eden bir subayı göstererek onunla hemen her cephede ameliyat masasında karşılaştığını söyler ve yazardan bu subayın kaç defa yaralandığını tahmin etmesini ister. Yazar uzun uzun uğraşmasına rağmen tahmin edemeyince de tam kırk dokuz kere yaralandığını, fakat azmi ve kuvvetiyle her defasında tekrar savaş alanına koştuğunu söyler. İstanbullu zengin bir ailenin çocuğu olan bu subay bu olağanüstü duruma rağmen hiç böbürlenmemekte ve kendisinin kahramanlık değil, sadece görevini yaptığını söylemektedir. Doktor, yazarı kahraman Ferhat Ali Bey ile tanıştırırken, onun son olarak Galiçya'da da yara aldığını ve bir bacağını kaybettiğini öğreniriz. Fakat o buna rağmen savaşmaktan vazgeçmemiştir. Bundan sonra uçak pilo-

66 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 2*, 73.

67 *A.g.e.*, 74.

tu olarak görev yapacaktır. Karşılaştığı bu kahramanlık yazarın romantik tarih saplantısından utanmasına neden olur.[68]

Burada Ömer Seyfettin kendi kendini mi eleştiriyor? Sanmıyorum; öyle olsa bile bu eleştirinin dozu göründüğünden çok daha hafiftir. Çünkü buradaki romantik yazar tam olarak Ömer Seyfettin'e denk düşmemektedir. Ömer Seyfettin de tarihe bakmaktadır, fakat onun bakışı faydacı, seçici bir bakıştır. Günün zorlukları karşısında tarihin altın çağlarına sığınmamakta, o altın çağlar imgesini günün gereklerini vurgulamak, okurunun Türk milliyetçiliğini tercih etmesini hedefleyen kıssadan hisseler üretmek için kullanmaktadır. Nitekim bu öyküden sonra Eski Kahramanlar dizisini yayınlamaya devam edecektir. Ömer Seyfettin bu öyküsüyle bir yandan gerçekçilikten uzak edebiyatı eleştirip Eski Kahramanlar dizisinin nasıl okunması gerektiğini yorumlarken, bir yandan da içinde bulunulan savaşın modern koşullarını ve bunun gerektirdiği millî benliği işaret etmiş olmaktadır.

Fakat, eski kahramanlar ile yeni kahramanlar arasında burada kurulan ve ikinciye vurgu yapan diyalektiğe rağmen Ömer Seyfettin'in Yeni Kahramanlar dizisine devam etmemesi anlamlıdır. Bunun nedeni, Osmanlı Devleti'nin daha önce değinilen altyapı sorunlarından kaynaklanmaktadır. Ömer Seyfettin bunun modern bir savaş olduğunun farkındadır, ama bu modernliğin destanını yazmak günün Osmanlı Devleti için pek de olanaklı değildir. Çünkü ekonomisiyle, siyasal ve kültürel hayatıyla yükselen modern bir devlet, toplum ve millet yoktur he-

68 Bu öyküde gönüllülük düzeyinde ve kahramanca olarak sunulan bu tavır, aslında Birinci Dünya Savaşı'nın başında Almanya'da bir zorunluluktu: "Özellikle 17. yüzyıldan başlayarak, çeşitli çatışmalar sırasında askerî sakatlıkların getirdiği sorunların ağırlaştığının farkına varılmıştı. Parlak bir sanayi gelişmişti: ortopedi. Sağ kalan bedenlerin mekaniğinde savaş makinalarının yol açtığı hasarın diğer makinalarla, protezlerle telafi edilebileceği keşfedilmişti. Fransa'da özürlüler, askerî yükümlülükten muaf tutularak çürüğe çıkarılmaktaysa da Almanya'da durum farklıydı: 1914'te Alman ordusu çok az kişi dışında hiç kimsenin işe yaramaz durumda olduğunu kabul etmemekteydi, çünkü herkesi azalan çalışma yetisine uygun biçimde kullanarak *fiziksel özürlüleri işlevselleştirme* kararı almıştı: sağır-dilsizler ağır topçulukta, kamburlar otomobilde vb. kullanılacaktı." Paul Virilio, *Hız ve Politika: Dromoloji Üzerine Bir Deneme*, çev. Meltem Cansever (İstanbul: Metis, 1998), 63.

nüz ortada. Var olan koşullarda Ferhat Ali Bey örneği bile zorlama olmaktan kurtulamamaktadır. Almanlardan alınan birkaç uçak dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki hava gücünden bahsetmek ne kadar mümkün olabilir? Ya da aşılar geliştiren, orduyu ve toplumu kırıp geçiren hastalıklarla başarıyla mücadele eden doktor o günün toplumunda ne kadar gerçekçidir? Ömer Seyfettin bu öyküsünde tarihsel öykülerinden çok daha kurmacaya, fanteziye açık bir alanda hareket eder görünmekte, adeta ütopyasından, olmasını arzuladığı bir şeylerden bahsetmektedir.

Ömer Seyfettin'in her ne kadar Yeni Kahramanlar dizi başlığı ile yayınlanan bir ikinci öyküsü daha yoksa da, Tahir Alangu iki öyküyü daha bu diziye dâhil etmektedir.[69] Bu öyküler, ancak 1943'te Muallim Ahmet Halit Kitabevi'nin *Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür* adıyla yayınladığı seçkide yer alan "Bir Çocuk: Aleko" ile *Yeni Mecmua*'nın 21 Mart 1918 tarihli 36. sayısında yayınlanan "Müjde" adlı öyküdür.

"Bir Çocuk: Aleko" gerçekten de bir yeni kahramanın öyküsünü anlatır. Çanakkale Muharebeleri sırasında ailesinden ayrı düşen Ali, Rumca bilmesi sayesinde kendini Aleko olarak tanıtarak bir Rum köyüne sığınır. Aleko adlı kimsesiz bir Rum çocuğuyla karşı karşıya olduğunu düşünen köyün papazı Ali'ye sürekli olarak Türkleri kötüleyen milliyetçi propaganda yapar. Ali, Rumlar arasındaki milliyetçiliğin Türklere nazaran ne kadar yüksek olduğunu yavaş yavaş fark eder. Bir yandan bu duruma hayıflanırken bir yandan da Rumlara karşı diş bilemeye başlar. Köyün papazı casusluk amacıyla Ali'yi İngiliz kumandanına yollamak ister. Fakat milliyetçilik bilinci Yunan propagandası sayesinde yükselen Ali, Türk kumandanına gider ve olan biteni anlatır. Türk kumandanı Ali'yi bu sefer karşı casusluk amacıyla İngiliz siperlerine yollar. İngilizler Ali'ye Türk siperlerinde patlatılmak üzere tahrip gücü yüksek bir bomba verirler, fakat Ali kendini de feda ederek bombayı İngiliz karargâhında patlatır ve düşmana büyük zarar vermiş olur.[70] "Bir Ço-

69 Alangu, 362.

70 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 4*, 310-327.

cuk: Aleko" milliyetçilik bilincinin yükseltilmesi gerekliliğini vurgulayan düz bir öyküdür. Küçük Ali'nin kahramanlığı aracılığıyla tüm toplumun millî hedefe yoğunlaşması sağlanmaya çalışılmaktadır.

Tahir Alangu'nun Yeni Kahramanlar dizisine dâhil ettiği "Müjde", kolayca bir diziye yerleştirilebilecek bir öykü değildir. Zaten gezi izlenimi ya da fıkra havası da taşıdığından öykü olarak değerlendirmek bile zordur. Öykü yine birinci tekil şahıs anlatıcı ağzından anlatılır. Bu sefer anlatıcının Ömer Seyfettin'in ta kendisi olması daha kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Ömer Seyfettin Çanakkale'de savaş devam ederken gerçekleştirilen, Dördüncü Bölüm'de incelediğimiz sanatçılar gezisine katılmıştır. Yazar burada, bu geziye katılanların da az veya çok değindiği bir anıyı aktarmaktadır. Hep birlikte cepheyi gezerlerken, gruptakilerden bir kısmı gökyüzünde "fethün karib" (fetih, galibiyet yakın) yazısını gördüklerini iddia ederler. Yazar, gerçeklere sıkı sıkıya bağlı yaklaşımıyla öyle bir yazı göremez ve bu olayı başka doğal nedenlerle açıklamaya çalışırsa da, bütün gruba ve onların etkisiyle cephede savaşan askerlere yayılan bu inanç karşısında susmak zorunda kalır. Hatta yavaş yavaş o da inanmağa başlar ve o yazıyı başka bir biçimde açıklama çabasından utanç duyar. Öykü boyunca alttan alta bu inanışın bir hurafe olduğu verilmeye çalışılır, fakat bir yandan da hayırlı ve millî bir amaca hizmet ediyorsa bu türden bir hurafenin yayılmasında bir sakınca olmadığı sonucuna ulaşılır.[71]

Ne var ki, Ömer Seyfettin'in var olan savaşa yönelik propagandayı ve millî bilinci yükseltmeyi hedefleyen tarih ilgisi savaşın kaçınılmaz sonuna doğru yerini bambaşka bir yaklaşıma bırakacaktır. Ömer Seyfettin özellikle gündelik yaşamda halkın çektiği ekonomik sıkıntıların etkisiyle savaş döneminde yanında yer aldığı yönetimin politikalarını eleştiren mizahî bir yaklaşıma yönelmektedir. Nitekim ilk barış haberleriyle birlikte Ömer Seyfettin'in kabadayılar ve külhanbeylerden söz ettiği "Zamane Yiğitleri" dizisiyle karşılaşmağa başlarız. Yazar gerek bu öykülerinde, gerek savaş koşullarında yaşanan ekono-

71 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 2*, 277.

mik durumu ele alan öykülerinde tarihe yönelik ilgisini bir tarafa bırakıp güncelle boğuşmaya başlayacaktır.

1918-1919: Savaş yıllarının eleştirisi

İngiliz Edebiyatı araştırmacısı Bruce King, milliyetçilikle ilgili olarak şu saptamada bulunur: "Milliyetçilik, başka türlü bağlılıklara sahip bireyleri bir millî birlik duygusu etrafında toplamaya yarayacak davranışlar, inançlar, gelenekler ve dili 'folk/halk'ta bularak, özgünlüğün kaynağı olarak kırsal kesimle özdeşleşen kent kökenli bir akımdır. Milliyetçilik, kozmopolit üst sınıfları, entelektüelleri ve yabancı düşüncelerden etkilenmesi muhtemel diğer unsurları dışlamayı hedefler."[72] Bu saptama Türk milliyetçiliğinin gelişimi açısından da uygundur. Türk milliyetçiliğinin oluşumuna katkıda bulunan kişiler farklı yerlerde doğmuş olsalar da, temel etkinlik alanları büyük şehirlerdir. 1908 sonrasına bakıldığında bu şehirlerin başında İstanbul, İzmir, Selanik'in geldiği görülür. Fakat şu veya bu biçimde milliyetçi hareket içinde eser veren, halka göre daha kaliteli bir eğitim almış bu aydınlara bakıldığında, en temel eleştiri odaklarından birinin özünü kaybederek züppeleşen ve hatta işgal yıllarında işi düşmanla işbirlikçiliğe kadar vardıran üst sınıflar olduğu görülür.

Bu eleştiri ve reddediş Ömer Seyfettin'de çok açık bir biçimde kendini gösterir. Ömer Seyfettin edebî üretimini tam da yukarıdaki alıntıda vurgulanan noktalara uygun bir şekilde ortaya koymaktadır. Gerek Anadolu'daki, gerek İstanbul'daki halkın, özellikle alt sınıfların yaşayışına eğilmekte, onların zihniyetini anlayıp anlatmaya çalışmaktadır. Bu yöndeki çabalarına savaş yıllarında da devam edecektir. Yukarıda ele alınan tarihî öykülerinin yanı sıra, yine halk yaşamını mizahî bir dille ele aldığı öyküler yazmaya ve yayınlamaya da devam etmiştir. Zaten tarihî öykülerinde de büyük kahramanlara, tarihte adı geçen kişilere değil, az bilinen ya da hiç bilinmeyen, halk arasından çıkan, isimsiz kah-

72 Bruce King, *The New English Literatures* (Londra: Macmillan, 1980), 42'den aktaran Brennan, 53.

ramanlara yoğunlaşır. Hatta savaş sırasında ülkeyi yöneten kadroyla en uyumlu dönemlerinde yazdığı Eski Kahramanlar dizisindeki öykülerinde, Cumhuriyet tarihçiliğinde bile çok olumlu bir biçimde yansıtılan Osmanlı ilerleme devri devlet adamlarına, örneğin bir Sokullu Mehmet Paşa'ya bile ağır eleştiriler getirir. Ömer Seyfettin düzenin gerekliliğini baştan kabul eder, fakat devletin yüksek yerlerindeki devlet adamlarına da çıkarcılık, ikiyüzlülük gibi suçlamalarla yaklaşır. Örneğin "Ferman" öyküsündeki yiğit akıncıyı, düzeni ve kendi otoritesini sorguladığı için ölüme gönderen Sokullu'dur.[73] Ya da "Kızılelma Neresi?" adlı hikâyede padişahın sorusuna doğru cevabı verebilenler vezirleri, âlimleri değil, rastgele seçilen üç sıradan askerdir.[74]

Öte yandan Ömer Seyfettin mütareke döneminde, savaş yıllarındaki milliyetçi tarihsiciliğini farklı boyutlarda sürdüren iki tarihsel öykü daha yayınlayacaktır. Bunlardan birincisi mütarekeden sonra, 6 Mart 1919'da *Büyük Mecmua*'da yayınlanan "Forsa" adlı öyküdür. Bu öykü "Tarihî Hikâye" üstbaşlığı ile yayınlanmıştır. İkinci öykü 31 Temmuz 1919'da *İfham* dergisinde "Atalarımızın Tuhaflıkları" üstbaşlığı ile yayınlanan "Uzun Ömür" adlı öyküdür. Bu iki öykü Eski Kahramanlar dizisiyle benzerlikler taşır. Fakat her ikisi de, ayrı ayrı, Ömer Seyfettin'in tarihi yorumlayışında kendini gösteren değişikliğin işaretleridir. "Forsa"[75] Mütareke koşullarında yazılmıştır. Anlatılan kahramanca bir olay olmakla birlikte, bunun altı çizilmemiş ve sadece tarihî hikâye olarak nitelenmiştir. Yazar bu öyküde çok uzun süredir esirlik hayatı yaşayan yaşlı bir kaptanın Türk denizcileri tarafından kurtarılmasını anlatır. Otuz sene boyunca kurtulacağı umudunu hiç yitirmeyen ve vatan özlemiyle yaşayan Kara Memiş bebekliğinden beri görmediği oğlunun kumanda ettiği askerler tarafından kurtarılır. Fakat o kurtulduktan sonra dinlenerek vatanına dönmeyi beklemek yerine, Türk leventleriyle birlikte düşmana hücum etmeyi tercih eder. Bu öyküde yenilgiye boyun eğmemek gerekliliği vur-

73 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 2*, 50-61.

74 *A.g.e.*, 160-167.

75 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 3*, 172-176.

gulanmakta, moral açıdan zayıf düşen milletin mücadele bilinci yükseltilmeğe çalışılmaktadır.

"Uzun Ömür",[76] mütarekenin daha geç bir döneminde, 31 Temmuz 1919'da yayınlanır. Anadolu'nun adım adım işgal edildiği ve direniş nüvelerinin henüz zayıf olduğu bir dönemde yayınlanan bu öyküde, Ömer Seyfettin'in tarihe yönelik olumlayıcı yorumu kaybolur ve bu dönemdeki diğer öykülerinde de kendini gösteren kötümser bir mizah ön plana geçer. "Uzun Ömür"de muhtemelen yine "altın çağ"da geçen bir anekdot işlenir. Yaşlı ve kalemiyeden yetişmiş bir başvezirin yönettiği bir çarpışma kötüye gitmektedir. Savaşmaktan hiç anlamayan ve gayet korkak olan vezirin orduya moral vermek amacıyla savaşa katılması beklenmektedir. Vezir korka korka harekete geçer, fakat ormanda maiyetiyle ilerlerken bir ağacın altında uyuyan bir asker görür. Askerin savaşmaktansa uyumasına çok sinirlenir ve adamı idam ettirmeden önce bu densizliğinin nedenini öğrenmek ister. Yaşlı asker pişkin bir şekilde, eğer savaştan kaçmayı tercih etmeseydi çoktan ölüp gideceğini, ancak bu sayede bu yaşa kadar gelebildiğini itiraf eder. Korkak vezirin de altına imzasını atabileceği bu tutum düşmanın yenildiği haberinin gelmesi üzerine affedilir.

Burada, Eski Kahramanlar dizisindeki tutumu olumsuzlayan nihilistçe bir yaklaşım söz konusudur. Fakat artık şartlar değişmiş, "Çanakkale'den Sonra" öyküsündeki aydının korkuyla beklediği işgal ve yokoluş gerçekleşmiştir. Ömer Seyfettin'in gerek "Uzun Ömür"de gerek bu dönemde yazdığı diğer öykülerde sergilediği acımasız mizah, adeta süngüsü düşen halkı silkelemeyi, Eski Kahramanlar'da ortaya çıkması için çabaladığı özelliklerin yokluğunu olumsuz bir yöntemle, yadırgatarak anımsatmayı denemektedir.

Vurguncular ve halk

Ömer Seyfettin sade bir yaşam sürmüş, makam mansıp ya da servet peşinde koşmamıştır. Kendisinin bile bir süre umut-

76 *Bütün Eserleri: Hikâyeler 3*, 300-303.

la karşıladığı millî iktisat politikalarının ona da uygulanmasına, devlet eliyle zengin edilmeye razı olmaz ve yazdıklarıyla geçinmeyi tercih eder.[77] Durum böyle olunca, savaş sonrasının moral bozucu ortamında Ömer Seyfettin'in malzemesini de doğal olarak halkın zor yaşam koşulları, savaş vurgunculârının ellerine terk edilmesi oluşturacaktır. Ömer Seyfettin'in mütareke yıllarındaki temel eleştiri konusu ekonomik dengesizlik ve haksız çıkar ortamıdır.

Onun bu eleştirel tutumunu neredeyse söz konusu dönemde yazdığı bütün öykülerde bulmak mümkündür, fakat burada özellikle beş öyküsü üzerinde durulacak. Bunlardan ilk ikisi yazarın daha önceden geliştirmeğe başladığı ve Efruz Bey tipine antitez olarak kurguladığı Cabi Efendi'nin başından geçen olaylara dayanır: 24 Mayıs 1918'de *Vakit*'te yayınlanan "Makül Bir Dönüş" ve 6 Şubat 1919'da *Şair*'de yayınlanan "Acaba Ne İdi?". Diğer üç öykü ise, 13 Mart 1919'da *Büyük Mecmua*'da yayınlanan "Memlekete Mektup", 20 Mart 1919'da yine aynı dergide yayınlanan "Niçin Zengin Olmamış?" ve 3 Temmuz 1919'da *Yeni Dünya*'da yayınlanan "Zeytin Ekmek"tir.

Cabi Efendi, Efruz Bey'in kendini bilmezliği karşısında halkın sağduyusunu temsil eden sade, fazla eğitim görmediği halde doğruyla yanlışı ayırt edebilen, ama bir parça çatlak bir karakter olarak çizilir. İlk olarak "Mermer Tezgâh"[78] öyküsünde ortaya çıkan Cabi Efendi, Dünya Savaşı başlamadan hemen önce aklî dengesini yitirerek timarhaneye kapatılır. Yine savaş yıllarında yazılan "Dama Taşları"[79] adlı öyküde onu, kendisini ziyarete gelen bir arkadaşına kendi dışkısından imal ettiği dama taşlarını yedirirken görürüz.

---

77 Ömer Seyfettin, 7 Nisan 1918 tarihli bir günlük kaydında Gökalp'ten gelen ve yazarı heyecanlandıran bir tekliften söz eder. Gökalp, yazara yayıncılık yapmasını, gereken sermayeyi de parti aracılığıyla bulabileceklerini söylemiştir. Fakat Ömer Seyfettin biraz düşündükten sonra, ironik bir biçimde 1914'te yazdığı *Ticaret ve Nasip* risalesinde eğitimli gençlere bakkal olmalarını önermişken, tüccarlığı kendine yakıştıramaz ve bu teklifi reddeder. *Bütün Eserleri: Şiirler*, 265.

78 *Bütün Eserleri: Hikâyeler* 2, 141-149.

79 *A.g.e.*, 289-298.

Savaşın maddî yükünün halkın sırtına bindiği 1918 ilkbaharında yayınlanan "Makûl Bir Dönüş"[80] adlı öyküde ise, Cabi Efendi'yi aklı başına gelmiş olarak buluruz. İyileşen Cabi Efendi taburcu edilir ve evine gidebilmesi için kendisine bir lira borç verilir. Ne dört senedir hastanede yattığına ne de bu bir liralık banknotun gerçek olduğuna inanan Cabi Efendi vapura binmek için yürüdüğü Üsküdar'da şaşkınlıktan şaşkınlığa sürüklenir. Fiyatlar yüzde on bin yükselmiştir. Dinlenmek için girdiği bir kahvehanede kahve sipariş ettiğinde "halis mi, nohut mu?" diye sorarlar. Nohuttan yapılan kahve fikri, son dört yılı yaşamamış Cabi Efendi'yi çok şaşırtır. Ayrıca insanlar inanılmaz büyüklükte bir dünya savaşından konuşmakta, savaş meydanlarında ölen yüz binlerden, milyonlardan söz etmektedirler. Sokakta insanlar sararmış suratlarla ve gayet hırpani kıyafetlerle dolaşmaktadırlar. Dünyanın kendi bıraktığından çok farklı bir hale geldiğini gören Cabi Efendi panik içinde, koşarak tımarhaneye geri döner ve onu gerisin geri hücresine koyması için doktora yalvarır. Ona göre "ya o akıllanmamıştır ya da dünya zırdeli olmuş"tur. Öykü bu noktada sona erer.

Sadece savaşın yarattığı pahalılık, yokluk gibi sıkıntılara yoğunlaşılan bu öykü akıllıca bir teknik üzerine oturmaktadır. Bilincini kaybeden kahramanımız dört sene sonra kendine geldiğinde bambaşka koşullarla karşılaşır ve okur onun yeni koşullarla karşılaşmasını seyrederken kanıksanan pahalılık, yokluk, enflasyon gibi sorunlara yeniden eleştirel bir gözle bakmaya yönlendirilir. Fakat buradaki eleştiri dozu henüz çok sert değildir. Oysa bundan yaklaşık bir sene sonra, Şubat 1919'da yayınlanacak "Acaba Ne İdi?" başlıklı yeni Cabi Efendi öyküsünde eleştiri dozunun arttığı ve sertleştiği görülür.

Bu öyküde Cabi Efendi "normal" hayatına dönmüş ve herkes gibi sıkıntı içinde yaşamaya çalışmaktadır. Cabi Efendi'nin gözünden çok daha kötü durumda, dengeleri alt üst olmuş bir toplumu izlemeğe başlarız. Bu toplumda ahmaklar bilim adamı, ahlaksızlar zengin ve budalalar da mevki sahibi olmuştur. Tanıdığı bir bilim adamına vesika ekmeğini tahlil ettiren Ca-

80 *A.g.e.*, 313-321.

bi Efendi öğrendikleriyle iki kere şaşırır. Önce bilim adamının vesika ekmeğini daha önce hiç görmemesine, yediği ekmeğin hep hastane tarafından tedarik edilmesine, yani bir bilim adamının halktan bu kadar kopuk olmasına şaşırır. Sonra da vesika ekmeğinin içinde ne buğday ne de arpadan iz bulunmasına, içindeki maddelerin teşhis edilemez gariplikte oluşuna şaşırır. Ahlaksızların ve budalaların ön plana geçtiği bu toplumda iyiler ya savaşta ölmüş, ya ekonomik zorluklara daha fazla tahammül edemeyerek Anadolu'ya göçmüş, ya da hastalanıp yatalak olmuşlardır. Halkın sağduyusunu temsil eden Cabi Efendi'nin dimağının da iflas edişine şahit oluruz; artık o da olup bitene bir anlam verememektedir:

> Artık vak'aların sebeplerini bulmak melekesini kaybetmişti. Görüyordu ki, hadiselerle sebepler, vak'alarla müessirler birbirine karışmış ve her şey karman çorman olmuştu. Fakat sakin durmayan muhakemesi, kafasının içinde, kendi iradesine asi, minimini bir makina gibi işliyor, onun zihnine yine birtakım sebepler getiriyordu; evet, harp ne kadar meşru olsa, yine insanların hayvanlıklarına ait bir nevi hasletleriydi. Milyonlarca adamın birbirini ne kadar ulvî bir mecburiyetin sevkiyle olursa olsun başak biçilir gibi, kütle kütle öldürmeleri sulh iştiyakıyla artık bütün dünya gazetelerinin alenen yazdığı gibi şüphesiz bir vahşetti! Bu vahşetin hâkim olduğu, topun sadası gürlediği zaman aklın, mantığın, hakkın, vicdanın sesi susuyordu. O vakit hissiyat sahnesinde yalnız behimî bir galebe hırsı, bir kazanç hissi faaliyette kalıyordu. Bu hâl, yalnız harp meydanında değil; iktisat, ahlâk, muaşeret meydanında da aynı idi. İktisat meydanında "Kap kapanın! Vur vuranın! Ar dünyası değil, kâr dünyası!" felsefesini kendine din etmiş birtakım ne oldukları belirsiz yamyamlar türemiş, her şeyin fiyatını yüzde yüz bin fırlatarak koca bir milleti siyah bir "açlık, ölüm, kıtlık" çemberi içinde inletmişlerdi. Ticaret, ulu orta bir "ihtikâr işi" olmuştu. ... Dövüş meydanında meşru bir şey olan behimî hırs, pençesini her müesseseye atmıştı.[81]

81 *Bütün Eserleri: Hikâyeler* 3, 151-152.

Cabi Efendi ailesini geçindiremediği gibi, yarı aç yarı tok dolaşmakta, ahalinin inanılmaz derecede kabalaştığına şahit olmakta ve şehirden göç etmenin yollarını aramaktadır. Fakat ortada yeterince yük hayvanı kalmadığından taşınmak da neredeyse bir servete mal olmaktadır. Bu yüzden, şehirden kaçabilmek amacıyla neredeyse insansız bölgeleri gezip yaşanabilecek uygun bir yer aramağa başlar. Buralardaki ıssızlık önce hoşuna giderse de, bir süre sonra terbiyesiz bir sonradan görme ile şoförünün tacizine uğrayınca, buraların da tekin olmadığına karar verip korkuyla şehre geri döner. Hiçbir seçenek kalmamış gibidir.

Yazarın umutsuz, acı eleştirelliği başka bir bağlamda "Memlekete Mektup" adlı öyküde de devam eder. Bu öyküde Malatya'dan gelen bir aydının memleketindeki bir arkadaşına yazdığı bir mektup aracılığıyla, Mütareke İstanbulu'nun yaşam koşullarını izleriz. Bunlar bir vatansever, idealist bir milliyetçi için zehirden farksız koşullardır. Hürriyetin 1908'deki ilanından hemen önce İstanbul'da hukuk eğitimi gören Malatyalı aydınımız karşılaştığı umutsuz işgal İstanbulu'ndan kendini ayrı tutmaya çalışır. İttihatçılar, vurguncular ve namus kaygısıyla fakir kalmış enayiler olarak ikiye ayrılmaktadır. Millî iktisat çabaları da vurguncu yeni zenginler doğurmaktan başka bir işe yaramamıştır ve piyasa yine Rumlar ile Yahudilerin elinde kalmıştır. Manevî çöküntü de korkunçtur:

> Edebiyat bir ölünün kalbi gibi durmuş, soğumuş... İlmin namı yok. Felsefe alay! Sanat şaka. Biliyorsun biz tahsilimizi bitirirken ne kadar idealisttik. Daima bir gün Türkiye'nin istibdattan kurtulacağını, Meşrutiyet ilân edilir edilmez gizli membalar gibi istidatlarımızın ortaya fışkıracağını, beş on sene içinde Avrupa'ya yetişebileceğimizi tahayyül ederdik. İstanbul'dan aldığımız nuru memleketimize neşretmek için bir gün durmadık. Doğduğumuz yere döndük. Çiftimize, çubuğumuza yapıştık. İstanbul'a dair gazetelerde ne görürsek inanırdık. Yeni teşekkül eden her cemiyete Malatya'da bir şube açardık. Fakat samimî idik...[82]

82 *A.g.e.*, 178.

Halbuki burada her şey ikiyüzlüce yürümektedir. Anlatıcının en çok üzerinde durduğu konulardan biri de, dine dayalı gericiliğin alıp başını gitmesidir. Bu türden bir eski arkadaşıyla karşılaşmasını vesile ederek Enver ve Cemal Paşaların Panislâmist politikalarını da eleştirir ve onların Türkçü olmadıklarını öne sürer. Milliyetçiliğin tek çıkış yolu olduğuna inanan Malatyalı aydın İstanbul'dan kestiği umudunun yerine taşrayı, Anadolu'yu ikame eder: "On beş sene evvel buradan aldığımız ümit, emel, ideal nuru sönmüş! Şimdi İstanbul taşranın nuruna muhtaç! Biz artık köşemizde, yüksek dağlarımızın arasında, köpüklü pınarlarımızın başındaki beyaz badanalı, toprak çatılı kulübelerimizde sevgili milletimizin samimiyetiyle çarpan kalplerimizi dinleyelim. Ruhlarımızda çıkan ümit alevini bir fazilet meş'ali gibi İstanbul'a getirelim."[83] Cabi Efendi'nin umutsuzluğuna burada bir çözüm yolu sunulmağa çalışılmaktadır. İstanbul tükenmişse de, milletin çoğunluğunu barındıran Anadolu henüz tükenmemiştir. Ömer Seyfettin var olan elverişsiz şartlardan yola çıkarak adeta, kendisinin göremeyeceği ayaklanmanın, Millî Mücadele'nin ilk işaretlerini öngörmektedir.

"Niçin Zengin Olmamış?"[84] diğer üç öyküden farklı bir yapı sergiler. "Makûl Bir Dönüş" ve "Acaba Ne İdi?" toplumun yaşadığı savaş yıllarını bilinci kapalı geçiren Cabi Efendi'nin nispeten yabancı bakışıyla var olan durumu eleştirirken, "Memlekete Mektup"un Malatyalı aydını da işgal İstanbulu'na taşranın farklı bakış açısıyla yaklaşır. Oysa "Niçin Zengin Olmamış?" taki bakış İstanbullu bir aydının bakışıdır. Bu öyküde günlüğünü okuduğumuz aydın, savaş yıllarının sefaletini tüm ağırlığıyla yaşayan bir öğretmendir. Geçinebilmek için ek iş olarak tercüme yapar. Fakat bir gün İttihat ve Terakki'ye yakın bir arkadaşının etkisiyle vurgunculuğa başlar ve hemen zengin olur. Bir gece, günün ışımasına yakın bir saatte, başka bir vurguncu işadamının evindeki davetten çıktığında sokaktan ölü toplayan görevlilerle karşılaşır. Sokaktaki cesetlerin ölüm nedeni açlıktır. Birdenbire farkına varır ki, bu insanları o öldürmüştür. Bu

83 *A.g.e.*, 182.

84 *A.g.e.*, 184-192.

gerçeğin farkına varan aydın allak bullak olur ve bir an bu vurgun düzeninin başındakileri öldürmeyi düşünür. Fakat bu planını gerçekleştiremeyince başka bir şey yapar ve vurgunculukla kazandığı tüm serveti yoksullara dağıtarak yine zor koşullarda, fakat gönlü rahat bir biçimde yaşamaya başlar. Ömer Seyfettin "Memlekete Mektup"ta Anadolu'yu bir çıkış yolu olarak gösterirken, burada da en azından namuslu yaşamanın ve vurgun düzeninden kaçınmanın önemine dikkat çeker.

Ömer Seyfettin'in üzerinde durulacak son Mütareke dönemi öyküsü "Zeytin Ekmek"tir.[85] Savaş yıllarında yaşanan yoksulluk ve bu yoksulluğun genç ve güzel kadınları fuhuş ya da açlıktan ölüm arasında bir tercih yapmaya zorlaması üzerinedir. Bu öyküde çok acı, kahredici bir mizah vardır; "Zeytin Ekmek", Birinci Dünya Savaşı yıllarında cephe gerisinin durumuyla ilgili en etkileyici edebî ürünlerden biridir. Bu öyküde Naciye isimli çok güzel bir genç kadınla karşılaşırız. Naciye, ebeveyni ve erkek kardeşi öldükten sonra bir duvarcı ustasıyla evlenir. Ne var ki, savaş çıkınca kocası askere alınır ve İstanbul'daki amele taburlarında çalıştırılır. Kocası nedeniyle Naciye'ye otuz kuruş maaş bağlanmıştır; koca izinli olarak eve geldiğinde bazen "karavana çorbası" getirmekte, bir de her hafta ne yapıp edip yarım okka zeytin bulmaktadır. Naciye'nin dört yıldan beri yediği besin maddeleri vesika ekmeği ve siyah zeytindir; bu süre boyunca evinde hiç sıcak yemek pişmemiştir.

Biz okurlar, bu bilgileri Naciye'nin ağzından, tesadüfen yolda görüp evine davet ettiği çocukluk arkadaşı Sabire ve onun yanındaki Füsun'la konuşurken öğreniriz. Sabire ve Füsun çok şık giyimlidirler ve daha sonra fahişe oldukları anlaşılacaktır. Bu iki kadın, Naciye'yi pazarlamak amacıyla kandırır ve evlerine götürmek üzere yola çıkarırlar. Naciye onların amacını sezerse de, güzel bir yemek yeme arzusu bu konuyu düşünmemesine neden olur. Daha yolda giderlerken, arabalarına binen genç ve yakışıklı bir mirasyedi paşazâde çok beğendiği Naciye'yi diğer kadınlardan satın alır ve evine getirir. Bu arada gece yarısı olmuştur ve Naciye iyi bir yemek yemek umuduyla sa-

85 *A.g.e.*, 272-289.

bahtan beri hiçbir şey yememiştir. Yemek istediğini paşazâdeye söyleyince, adam bahçıvanına yiyecek bir şeyler hazırlamasını emreder. Ne var ki, saat çok geçtir ve Naciye'nin önüne koyulan yiyecek bir parça vesika ekmeğiyle bir tas zeytinden ibaret olacaktır. Bunun üzerine, bulunduğu evden ağlayarak kaçan Naciye yolunu kaybeder ve deniz kenarında intihar edecek gücü bile kalmamış halde yere serilir. Hikâyenin sonu belirsiz olmakla birlikte, Naciye'nin o gece açlıktan ya da soğuktan öleceğini düşünürüz.

Propaganda, sözcük anlamı itibarıyla önceden belirlenmiş hedeflere yönelik birörnek, çelişkisiz bir kolektif etkinliği gereksinir. Aslında hedefini ne kadar açık seçik belirleyip o doğrultuda ne kadar tutarlı ilerlerse ilerlesin, birçok açıdan eleştiriye açıktır; propaganda alanına giren bir çalışmanın başka türlü düşünenler tarafından birçok konuda açığı ya da tutarsızlıkları yakalanabilir. Fakat ne olursa olsun, durağan bir düşünsel temele oturan propagandanın, en azından eylem planında tutarlı bir hareketlilik sergilediği söylenebilir. Bu değerlendirmenin ışığında Ömer Seyfettin'in savaş yıllarındaki edebî üretimi kolayca propaganda ya da güdümlü edebiyat sınıflarına yerleştirilemez. Ömer Seyfettin'in en propagandist tutumlu öykülerinde bile yola çıkışı sorunsaldır. Çünkü o propagandanın dayandığı sağlam temeller lüksüne sahip değildir. Diğer savaşan ülkelerin –özellikle İngiltere, Almanya, Fransa– propaganda etkinliklerini dayandırdıkları sağlam ve kapsamlı millî kültür geleneği Osmanlı-Türk bağlamında henüz oluşumunu tamamlamamıştır. Bu yüzden, Ömer Seyfettin –ve kültürel milliyetçilik alanında mücadele eden diğer edebiyatçılar– bir yandan devletin savaş etkinliğinin yanında yer almaya uğraşırken bir yandan da ulusal kültürün oluşumuna katkıda bulunmak zorundadır.

Ulusal kültürün oluşum halinde bulunduğu anımsanırsa, Ömer Seyfettin'in savaşı konu alan öykülerinde zaman ilerledikçe görülen tutum farklılıklarını anlamak kolaylaşmaktadır. Ömer Seyfettin bir Türk milliyetçisi olarak, yakın ve uzak tarih, halk yaşayışı ya da aydınların durumu gibi temel kaynak-

ların hepsini birden değerlendirmeye çalışmakta, bir yandan ideolojik belirlenimleri doğrultusunda malzemesini tutarlı bir yapıya kavuşturmaya çabalarken, bir yandan da aktüel olayların bu yapıdaki yerlerini ya da bu yapıyla etkileşimlerini kestirmeye uğraşmaktadır. Hal böyle olunca, bir dönem onayladığı "millî iktisat" gibi politik uygulamaların bir dönem acımasız bir eleştirmeni olabilmektedir. Söz konusu olan sonuçlanmamış bir süreç olduğundan, yazarın konuyu ele alışı da farklılıklar sergileyebilmektedir. Ömer Seyfettin Dünya Savaşı'nı, Cumhuriyet aydınlarına nazaran daha avantajsız bir noktadan bakarak, olaylarla arasına zamansal bir mesafe girmeden değerlendirmek zorunda kalır. Ele alınan öykülerdeki tutum farklılığı buradan kaynaklanmaktadır.

Ömer Seyfettin savaşa taraf olarak girmiş, karşı olarak çıkmıştır. Cumhuriyet döneminde görülen milliyetçi imgelemin verili olarak bulduğu konumlar, onun öykücülüğünde arayış aşamasındadır. Hızla değişen siyasal olaylar doğrultusunda "millî benlik"i el yordamıyla inşa etmeğe çalışır. Öykücülüğüne aktarmaya çalıştığı bu karmaşık gündem nedeniyle, Birinci Dünya Savaşı Ömer Seyfettin'in üretimine temelde propaganda amaçlarıyla değil, aslında ulusal kimlik arayışı doğrultusunda girmiştir.

Refik Halit Karay: Ulusal akım içinde bir milliyetçilik karşıtı

1888-1965 arasında yaşayan Refik Halit Karay, modern Türk edebiyatının en verimli yazarlarından biridir; kısa öykü, roman, mizahî gazete yazıları, anı ve geçmişe ya da yaşadığı döneme ait olayları otobiyografik bir yaklaşımla ele aldığı kronik çalışmaları vardır. Hemen 1908 Devrimi'nin ardından girdiği gazetecilik alanında, keskin bir zekâ ve ince espriye dayanan hicivleriyle ünlenen,[86] sade bir dil ve gerçekçi yaklaşımıyla geniş

86 Refik Halit'in İkinci Meşrutiyet döneminin başlarında ünlenmesine yol açan *Cem* mizah dergisindeki yazılarıyla ilgili olarak Yakup Kadri Karaosmanoğlu şunu söyler: "Şair Nefî'den, Şair Eşref'e kadar bayağı, kaba ve bazen de iğrenç

ve çeşitlilik içeren bir okur kitlesine sahip olan yazar, yaşamını ölünceye kadar kalemiyle kazanmıştır. Çok okunan bir yazar olduğu için her yazdığı öncelikle gazete ve dergilerde yayınlanmıştır; bu özelliğiyle bağlantılı olarak, günceli yakından takip etmiş ve hemen yazılarına yansıtmıştır. Bu nedenle, Refik Halit'in eserleri, hangi türde olursa olsun, 1908'den 1960'lara uzanan modern Türkiye tarihinin önemli bir kaynağıdır.

Günceli kıvrak bir üslupla hemen edebiyat alanına taşıyan bu çalışmaların, edebî değerleri bir yana, süreli yayınlarda yayınlanma sıralarına göre okunduğunda, tarihin alımlanmasına muazzam bir destek veren tanıklıklar olduğu görülür. Halbuki, yazarın 1930'ların sonuna kadar yaşadığı çalkantılı siyasal yaşam, süreli yayınlarda hemen yayınlanma şansı bulan çalışmalarını düzenli olarak kitaplaştırmasını engellemiştir. Birincisini İttihat ve Terakki döneminde, 1913-1918 arasında Anadolu'da, ikincisini Cumhuriyet döneminde, 1922-1938 arasında Suriye'de geçirdiği iki uzun sürgün dönemi, Refik Halit külliyatının okura yayınlanma kronolojisine göre ulaşmasını engellemiştir.[87]

Refik Halit'in, burada konu edilen dönemle ilgili çalışmaları için de aynı durum geçerlidir; yazarın 1908-1918 arasındaki deneyimleri hakkında ya da bunlardan yola çıkarak yazdıkları, ölümüne kadar yayınladığı pek çok kitapta parça parça yer almıştır. Burada, öncelikle yazarın 1908-1918 arası yaşamına kısaca bakıldıktan sonra, özellikle 1918'de sürgünden İstanbul'a döndüğünde, savaşın son yılında ve hemen mütarekenin ardın-

cinaslarla dolu 'hiciv' tarzı son bulup yerini Frenklerin 'esprit' dedikleri ince zekânın iğneleme sanatına bıraktı." Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, 54.

87 Gerek kendisinin, 1938 yılındaki aflla Türkiye'ye döndükten sonra geçim derdiyle, hızla yayına hazırladığı külliyat basımı, gerek ölümünden sonra mirasçılarının aynı yaklaşımı sürdürmesi, Refik Halit kitaplarının kronolojik olarak birbiriyle bağlantısız yazıların bir araya getirildiği derlemeler halinde yayınlanmasına neden olmuştur. Bu sırada, pek çok tarihsel açıdan önemli yazısı, Arap harfleriyle yayınlanan 1928 öncesi gazete ve dergilerde gömülü kalmıştır. Birçok çalışma ise, birden çok kitapta tekrar yayınlanmıştır. Özellikle gazete yazılarının, yazarın ya da mirasçılarının tercihlerine bakılmaksızın, yayın kronolojisine göre yeniden yayınlanması modern Türk edebiyatı ve tarihi açısından elzemdir.

dan savaşla ilgili yazdıklarına yoğunlaşılacak. Yazarın özellikle üzerinde durulan çalışmaları *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma!* kitabında bir araya getirdiği gazete yazıları ile 15 Eylül-15 Aralık 1918 arasında yazıp *Zaman* gazetesinde tefrika ettirdiği *İstanbul'un İçyüzü* romanı olacak. Bu sırada, bu metinleri bağlamına oturtabilmek için, gereken yerlerde başka kitaplarına dâhil ettiği çalışmalarına da değinilecek.

Olana, olmuşa, olacağa muhalif bir sürgün

Refik Halit, II. Abdülhamit döneminin varlıklı bir memur ailesinde dünyaya gelmiş, bu sayede çocukluğu ve gençliği refah içinde geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı toplumunda yüksek memurların en müreffeh kesimi oluşturmasıyla bağlantılı olarak, Refik Halit'in ailesi aristokrat tavırlı bir ailedir. Yine bu toplumsal konumla bağlantılı olarak, yüksek memur çocuklarının devam ettiği Galatasaray Sultanisi'ne devam etmiş ve Fransızca öğrenmiştir. Bununla birlikte hem bu okulu, hem de hemen sonra kaydolduğu Hukuk Fakültesi'ni bitirmemiş, meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra gazeteciliğe başlamıştır.[88]

Refik Halit, 1910'dan itibaren, henüz yirmili yaşlarının başla-

88 Refik Halit'in yaşamıyla ilgili birincil kaynak kendi yazdığı ve çeşitli kitaplarına dağıttığı özyaşamöyküsel yazılarıdır. Doğrudan anı olarak yazdığı iki kitabı vardır: Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim*, Ender Karay (yay. haz.), 2. bs. (İstanbul: İnkılâp, 1992) ve *Bir Ömür Boyunca*, 2. bs. (İstanbul: İletişim, 1996). İlk kitabı 1923'te, Suriye'deki sürgünlüğünün başlangıcında yazmış, ama bütününün yayınlanmasını sağlayamamıştır. Kitap ancak 1948'de tam olarak yayınlanabilmiştir. *Minelbab*'ın devamı sayılabilecek *Bir Ömür Boyunca*, gazetede yayınlanmak üzere özyaşamöyküsel makaleler şeklinde yazılmış, kronolojik olmayan bir kitaptır. Yazarın özyaşamöyküsel yazılarının kronolojik bir derlemesi için bkz. Hikmet Münir Ebcioğlu, *Kendi Yazıları ile Refik Halid* (İstanbul: Semih Lûtfi, t.y.). Burada ayrıca yazarla ilgili iki ikincil kaynaktan yararlanıldı: Şerif Aktaş, *Refik Halid Karay* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986); Nihat Karaer, *Tam Bir Muhalif: Refik Halid Karay* (İstanbul: Temel, 1998). Yazarın yaşamıyla ilgili bilgiler açısından her iki kaynağın da yetersiz kaldığı belirtilmeli. Bunların dışında, Taha Toros'un tanıdığı ünlülerle ilgili portre kitabında, Refik Halit'le ilgili bölüm için bkz. Taha Toros, *Mâzi Cenneti I*, 2. bs. (İstanbul: İletişim, 1998), 94-103.

rındayken, dönemin *Kalem* ve *Cem* gibi popüler mizah dergilerinde, "Kirpi" takma adıyla yayınladığı mizahî yazılar sayesinde adını duyuracaktır.[89] Ne var ki, bu yazıların yol açacağı ün ona pahalıya mâl olacak, 1913'teki Mahmut Şevket Paşa suikastinin ardından, pek çok muhalif gibi o da Sinop'a sürgün edilecektir. İttihat ve Terakki'nin gazetecilere yönelik şiddet politikası izlediği bu dönemde, Hasan Fehmi, Ahmet Samim ve Zeki Bey adlı muhalif gazeteciler öldürülmüştür.[90] Bu dönem boyunca Refik Halit de çeşitli tehditlerle karşılaşmıştır. Eğer Babıali Baskını'nın ardından İttihat ve Terakki tam olarak iktidara yerleşememiş olsaydı, belki o da muhalefetine devam edecek ve adı geçen gazeteciler gibi bir suikaste uğrayacaktır. Bu anlamda, 11 Haziran 1913 tarihli Mahmut Şevket Paşa suikastinin ardından Sinop'a sürülmesi, ölümden kurtulmasına vesile olmuş sayılabilir.

Refik Halit'in Haziran 1913'te başlayan sürgünlüğü 1918 başına kadar dört buçuk sene sürecektir. 1915 sonlarında, İttihat ve Terakki yönetimi sürgünlerin pek çoğunu affedecek, aralarında Refik Halit'in de bulunduğu daha tehlikeli gördüğü küçük bir grubu Çorum'a yollayacaktır. Yazar burada bir yıl kadar kaldıktan sonra, kendi talebi üzerine Ankara'ya nakledile-

89 Bu yazılar daha 1911'de *Kirpinin Dedikleri* adıyla kitap haline getirilmiş; 1920'de ikinci, 1940'ta üçüncü baskısı yapılmıştır. Üçüncü baskıda daha sonraki dönemlere ait yazılar da yer almaktadır: Refik Halid [Karay], *Kirpinin Dedikleri*, 3. bs. (İstanbul: Semih Lütfi, 1940).

90 Refik Halit bu cinayetlerle ilgili anılarını *Bir Ömür Boyunca*, 58-65'te anlatır. Hasan Fehmi cinayeti ardından muhalefet çok ses çıkartmışsa da, diğer iki gazeteci cinayeti sırasında İttihat ve Terakki terörü nedeniyle herkes dilsizdir. Sadece Refik Halit ve birkaç arkadaşı, yakın arkadaşları olan Ahmet Samim'in ölümü üzerine dönemin sosyalistlerinden Hilmi'nin *İştirak* gazetesinde bir özel sayı hazırlamış ve İttihat ve Terakki'yi suçlamışlardır. Şu kaynak, *İştirak*'ın özel sayısının, ilk olarak öldürülen Hasan Fehmi için çıkarıldığını söyleyerek hataya düşmektedir: Hamza Çakır, *Osmanlıda Basın-İktidar İlişkileri: Azınlık Basını, Türkçe Basın, Dış Basın* (Ankara: Siyasal, 2002), 123-124. Modern Türkiye'deki siyasal cinayetler üzerine bir çalışma için, bkz. Mustafa Müftüoğlu, *Yakın Tarihimizde Siyasî Cinayetler*, 3 cilt (İstanbul: Yağmur, 1989-1991). Ayrıca bu cinayetler ve dönemin siyasal olayları Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun bir romanında da ele alınmıştır: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hükûm Gecesi*, Atilla Özkırımlı (yay. haz.) (İstanbul: Birikim, 1978 [1927]).

cektir. "Ankara" başlıklı, 1938'de Türkiye'ye döndükten sonra yazdığı uzun bir yazısında, Ankara'ya, meşrutiyetin ilanını kutlayan 10 Temmuz (23 Temmuz) Bayramı sırasında girdiğini belirtir.[91] Yıl 1916 olmalıdır. Burada üç ay kadar kalır ve Ankara'nın dörtte üçünü yok eden büyük yangının ardından yaşanan sağlıksız koşullar üzerine, Bilecik'e nakledilmesini talep eder. Bilecik'te 1918 başına kadar kalacak ve karısının hamileliğini vesile ederek talep edeceği on günlük iznin onaylanmasıyla İstanbul'a dönecektir.[92]

Refik Halit, mütareke dönemi anılarını içeren *Minelbab İlelmihrab*'da İstanbul'a bir kış günü döndüğünü söyler. Kendisine dönüş iznini veren kişi, aynı zamanda Sinop'a sürülmesinden de sorumlu olan Cemal Paşa'dır. Cemal Paşa, Ruslarla Brest-Litovsk barış antlaşmasını imzalamak üzere ülke dışında bulunan Talat Paşa'ya vekâleten ve biraz da, Refik Halit'e çok kızgın olan Talat Paşa'nın yokluğunu fırsat bilerek bu izni vermiştir.[93] Brest-Litovsk'taki görüşmeler 20 Aralık 1917'de başlamış, kesintilerle ancak 3 Mart 1918'de bir sonuca ulaştırılabil-

91 Refik Halit Karay, *Deli*, genişletilmiş 2. bs. (İstanbul: Semih Lûtfi, 1939), 35.

92 Sürgüne gönderilmesi dışında, buradaki tarihlerin hiçbiri kesin değildir. Bu bilgilere ancak kitaplarından yola çıkılarak, tahminî olarak ulaşılmaktadır. Yukarıda belirtilen "Ankara" yazısı ve anıları dışında, *Gurbet Hikâyeleri* başlıklı kitabında sürgün yıllarıyla ilgili, kesin tarihler içermeyen bilgiler bulunmaktadır: Refik Halit Karay, *Gurbet Hikâyeleri* (İstanbul: Semih Lûtfi, 1940). Bununla birlikte, bu dönemle ilgili belirsizlikler sadece Refik Halit için değil, bütün bir Anadolu coğrafyası için de geçerlidir. Örneğin, 1920'den itibaren Türkiye'nin kaderinde başrol oynayacak Ankara'nın Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki tarihi bilinmezlerle doludur. Kaynaklarda, Refik Halit'in aktardığı büyük yangınla ilgili somut bilgiler bir yana, kesin tarihi bile verilmemektedir. Savaş yıllarında Ankara'da tek bir yangın mı yoksa birden fazla yangın mı yaşandığı bile belirsiz bir konudur. Oysa bu yılların Ankarası, tarihçilerin ilgisine layık bir mekândır: Refik Halit'in aktardığına göre, Kutülamare'de esir edilen General Townshend'in yüksek rütbeli subayları Ankara'nın ünlü Taşhan'ında tutulmakta (40), Cemal Paşa'nın Suriye ve Lübnan'dan sürdüğü Araplar burada ikamet etmekte (55), Ankara'da zengin bir Ermeni cemaati yaşamaktadır (yangında bunların evlerinden çıkarılan yüz civarında piyano Refik Halit'in gözleri önünde yanar; 48). Birinci Dünya Savaşı öncesi Anadolusu'yla ilgili en kapsamlı kaynak, Ahmet Şerif adlı bir gazetecinin *Tanin* gazetesinde yayınlanan gezi yazılarıdır. 1909-1914 arasında yayınlanmış bu yazılar için, bkz. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin I. Cilt*, Mehmed Çetin Börekçi (yay. haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999).

93 *Minelbab İlelmihrab*, 42.

miştir.[94] Dolayısıyla Refik Halit'in İstanbul'a dönüşü bu tarihler arasında olmalıdır. Dönüşünün ikinci günü bizzat Cemal Paşa tarafından kabul edilir ve 1913 öncesindeki muhalif tavrından uzak durduğu takdirde izninin uzatılabileceği vaadini alır.[95] Doğal olarak, o tarihe kadar Refik Halit'e çok sert davranan İttihat ve Terakki yönetiminin tavrındaki bu yumuşama nedensiz değildir; bunun nedeni, Dördüncü Bölüm'de, *Yeni Mecmua*'yla ilgili bölümde de değinildiği üzere, yazarın Anadolu hakkında yazdığı bazı öykülerin Ziya Gökalp tarafından beğenilmesidir. Gökalp, Refik Halit'i *Yeni Mecmua*'nın sürekli yazar kadrosuna almayı planlamaktadır.

Sinop sürgününün başlarında Refik Halit, Ali Kemal'in çıkardığı *Peyam* gazetesinde, "Aydede" imzasıyla iki mizahî yazı yayınlamış, fakat gazetenin kapatılması üzerine bu girişim yarıda kalmıştır.[96] Bunun ardından, 1914'te yayınlanan *Nevsâl-i Millî*'de bir yazısı daha yayınlanır.[97] Bundan sonra Ocak 1918'e kadar hiçbir şey yayınlayamayacak, ancak *Türk Yurdu*'nu yöneten Celâl Sahir'in talebi üzerine "Küs Ömer" ve "Boz Eşek" başlıklı iki kısa öykü yazarak ona gönderecektir. Celâl Sahir, Talat Paşa'dan izin almak için "Boz Eşek"i ona okuyacak, öyküden çok hoşlanan paşa öykülerin yazarın adıyla değil, ancak "R. H." rumuzuyla yayınlanmasına izin verecektir.[98] İşte bu iki kısa öykü Ziya Gökalp'in ilgisini çekecek, Ömer Seyfettin vasıtasıyla Refik Halit'ten *Yeni Mecmua* için de öykü isteyecektir. Yazarın daha sonra *Memleket Hikâyeleri*'ne alacağı "Sarı Bal", 14 Şu-

94 Talat Paşa'nın bu tarihler arasında Brest-Litovsk'ta bulunuşuyla ilgili olarak, bkz. Tevfik Çavdar, *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*, 4. bs. (Ankara: İmge, 2001), 459-477.

95 *Minelbab Ilelmihrab*, 50-53.

96 *Bir Ömür Boyunca*, 124.

97 Refik Halid, "İneğe, Öküze ve Buzağıya Dair...," T. Z. (yay. haz.) *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene* içinde (İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Müfîde Kütüphanesi, 1330 [1914]), 111-114.

98 R. H., "Küs Ömer," *Türk Yurdu* 151 (1 Kanunusani 1334/1 Ocak 1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 31-35; "Boz Eşek," *Türk Yurdu* 152 (16 Kanunusani 1334/16 Ocak 1918) çevrimyazı bs., cilt 7: 59-61. Bu iki kısa öykü *Memleket Hikâyeleri*'ne alınmıştır; bkz. Refik Halit Karay, *Memleket Hikâyeleri*, Ender Karay (yay. haz.) 13. bs. (İstanbul: İnkılâp, 1993).

bat 1918 tarihli *Yeni Mecmua*'da bu defa yazarın adıyla yayınlanacaktır.[99] Refik Halit, 6 Temmuz 1922 tarihli *Aydede* dergisinde yayınlayacağı "Yeni Mecmua'ya Nasıl Çırak Oldum" başlıklı yazıda, *Yeni Mecmua*'nın bu sayısını sürgünden döndüğü gün gördüğünü ve bunu sürgünden kesin dönüş işareti olarak değerlendirdiğini yazacaktır.[100]

Nitekim Refik Halit dönüşünde *Yeni Mecmua*'yı ziyaret ederek Gökalp'le tanışacak ve böylece derginin yazı kadrosuna girmiş olacaktır. İznin bitiminde tekrar Bilecik'e gönderilmek üzere tutuklandığında, bu girişime engel olan ve İstanbul'da kalmasını sağlayan da Gökalp olacaktır.[101] Dolayısıyla Refik Halit, Ziya Gökalp sayesinde sürgünden kurtulmaktadır; Gökalp'in gözüne girmesini sağlayan şey ise yukarıda adı geçen kısa öykülerdir. Yazarın bu öyküleri, sürgüne gitmeden önce ve döndükten sonra yazdığı başka öykülerle de birleşerek, ilk kez 1919'da yayınlanacak *Memleket Hikâyeleri* kitabını oluşturacaktır. Bu öykülerde hicve kaçmayan yumuşak bir mizah, sade bir dil, Anadolu ya da İstanbul'da yaşayan küçük insanlara yönelik bir empati ve gerçekçi bir üslup ön plandadır. Dolayısıyla, İttihatçı karşıtı Refik Halit, İttihatçı Ziya Gökalp'in kültürel milliyetçiliğine çok uygun bir üretimde bulunmakta, dönemin seçkin edebiyatının dışladığı küçük insanların küçük yaşamlarını gerçekçi, halkçı ve sade bir dille edebiyat alanına dâhil etmektedir.

Refik Halit, *Yeni Mecmua*'ya ilk girdiği sıralarda, kendisinden beklenenin farkında görünür ve bu beklentilere uygun yazılar yazar. Bunun en iyi örneği, "Anadolu'yu Gördüm" başlıklı bir yazısı olacaktır.[102] Bu yazı boyunca Anadolu'nun yalnızlığı, gelişmemişliği lirik bir biçimde vurgulanır, ama aynı zamanda hep olumlu yanları öne çıkarılır. Yazının sonu anlamlıdır: "Ga-

99 Alangu, 365.

100 Aktaran Ebcioğlu, 44-46. Aslında buradan yola çıkılarak, Refik Halit'in İstanbul'a 1918 yılının Şubat ortalarında döndüğü sonucu çıkartılabilir.

101 *Bir Ömür Boyunca*, 26-32.

102 Refik Halid, "Anadolu'yu Gördüm," *Yeni Mecmua* 2-34 (7 Mart 1918): 144. Aynı yazı şu kitaba da alınmıştır: Refik Halid [Karay], *Guguklu Saat*, 2. bs. (İstanbul: Semih Lûtfi, 1940 [1925]), 125-128.

ripliği, sessizliği, kimsesizliği yüreğimi yakan yollardan Anadolu'yu böyle, kalbimde ayrıldığım yerin sevgisi, gözlerimde yarının endişesi, âvare bir halde dolaştım; Anadolu'yu böyle adım adım, uzun uzun, kendi malım gibi gördüm. Anadolu'yu bile bile, tanıya tanıya, öyle sevdim."[103] Bu yazı, okurlarını Anadolu'yu sevmek, bu sevgiden yola çıkarak gelişmesi için çalışmak konularında teşvik etmektedir. Yani dönemin milliyetçiliğini somutlaştırmaya yönelik bir adımdır. Ne var ki, uslanmaz bir muhalif olan Refik Halit, içtenliğine şüphe olmamakla birlikte, bu kadar steril yazılarla yetinemeyecek ve sansürün yavaş yavaş hafiflemesi ve en sonunda kaldırılmasının ardından, alışık olduğu üslupta yazılar yazmaya başlayacaktır. Doğal olarak, bu yazılarda 1913 öncesinde olduğu gibi doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'yi hedef alması mümkün değildir. Bu yüzden, daha dolaylı bir yoldan ilerleyecek ve artan ekonomik sıkıntılar nedeniyle kamuoyunu her gün daha fazla rahatsız eden savaş zenginleri ve yokluk konusunda yazmaya başlayacaktır.

Refik Halit, savaş zenginlerine karşı

Refik Halit İstanbul'a döndüğü sıralarda, savaşın başından beri artarak devam eden ve halkı ezen pahalılık, yokluk ve bu durumdan, hükümetin millî iktisat siyasaları aracılığıyla yararlanan fırsatçı muhtekirler ayyuka çıkmıştır. Sansürün 1917'den itibaren hafiflemesi ve 1918'de kaldırılmasıyla birlikte, basın vurgunculuk ve savaş zenginleri konularının üzerine daha cesurca eğilmeye başlayacaktır. Toplum gittikçe yoksullaşırken birtakım vurguncu yeni tüccarların fırsattan istifade ederek zenginleşmesi ve bu zenginliği çekinmeden sergilemesi kamuoyunu çok rahatsız etmektedir.

Anadolu'da sürgündeyken daha ucuza, en azından gıda yokluğu çekmeden yaşayabilen Refik Halit, İstanbul'a döndüğünde pahalılık ve yokluktan doğrudan etkilenecektir. Uzun sürgün yılları onu fiziksel ve ruhsal olarak yormuştur. Her ne kadar, Cemal Paşa'nın dolaylı ve Ziya Gökalp'in doğrudan ko-

103 A.g.m.

ruması altında olsa da, üstündeki sürgün ve İttihatçı karşıtlığı damgaları kalkmadığından, geçimini sağlamakta zorlanmaktadır. *Yeni Mecmua*'dan aldığı telif ücretleri geçimini karşılamaktan uzaktır. *Bir Ömür Boyunca*'da söylediğine göre, *Yeni Mecmua*'nın yazarlarına yararı telif ücretinden değil, birtakım memuriyetler, öğretmenlikler dağıtılmasından kaynaklanmaktadır. Ne var ki, muhalif kimliği nedeniyle Refik Halit bunlardan da yararlandırılmayacaktır. Ancak, bir tanıdığı aracılığıyla Robert Kolej'de bir Türkçe hocalığı ayarlayabilmiş ve Gökalp sayesinde hükümet bu tayine göz yummuştur.[104] Fakat bu işten gelen parayla ancak karnını doyurabilmekte ve ev kirasını ödeyebilmektedir. Bu durumda, başka süreli yayınlara da yazı vermesi gerekecektir.

Refik Halit'in *Yeni Mecmua* dışında yazılarını ilk yayınlayacağı gazete *Vakit* olacaktır. Bir süre sonra, daha iyi para ödedikleri için *Tasvir-i Efkâr*'a, oradan da, savaş zenginleri ve yokluk üzerine yazdığı yazılar ilgi görünce, bir transfer daha gerçekleştirerek eski İttihat ve Terakki Maarif Nazırlarından Şükrü Bey'in gazetesi *Zaman*'a geçecektir. Savaşın sonunda yayınlayacağı *İstanbul'un İçyüzü* romanı ve mütarekeden sonra yayınlayacağı İttihatçı karşıtı yazıları da bu gazetede çıkacaktır.[105] Usta bir gözlemci ve gerçekçi olan Refik Halit, İstanbul'a döndüğü andan itibaren halkın savaş zenginlerine yönelik patetik ilgisini fark etmiştir; halk hem bunlardan nefret etmekte hem de kendileri yarı aç yarı tok yaşarken sürdükleri refaha imrenmektedir. Refik Halit de halkla aynı durumdadır. Bu durumda, sansür de bu konuda daha serbest davrandığına göre, savaş zenginlerini hedef alan yazılar yazmak avantajlı olabilecektir.

Refik Halit, savaş zenginlerine yönelik ilgiyi bizzat tecrübe eder. Yıllar sonra, *Bir Avuç Saçma* kitabına alacağı "Benim Harp Zenginliğim" başlıklı yazısında bu tecrübesini nakleder. İstanbul'a döndüğünde, Anadolu'da kaptığı sıtma nedeniyle çok zayıf düşmüştür. Bu nedenle, yaz mevsimini İstanbul'un en gözde sayfiyesi olan Büyükada'da geçirmenin sağlığına iyi gelece-

104 *Bir Ömür Boyunca*, 238-239.

105 *Minelbab Ilelmihrab*, 36-38.

ğini düşünür. Fakat arkadaşları, Büyükada'nın yeni zenginlerin gözde mekânı haline gelmesi nedeniyle, kiralık ev fiyatlarının çok yükseldiğini söylerler. Yine de şansını denemek isteyen Refik Halit adaya yollanır. Üzerinde, sürgüne giderken götürmediği için yepyeni kalmış bir palto ve elinde kıymetli bir baston vardır. Refik Halit'i bu şık kıyafet içinde gören emlâk komisyoncuları ve ada halkı, onu bir savaş zengini zanneder ve etrafında dönenirler. Nedense, gerçeği söyleyemeyen Refik Halit, bir komisyoncuyla birlikte, asla karşılayamayacağı kadar pahalı evleri gezer ve bir savaş zengini taklidi yapar. Sonuçta, hiç bozuntuya vermeden ama bir ev de kiralayamadan, üstüne üstlük yaptığı taklit nedeniyle cebindeki sınırlı paranın bir kısmını boş yere harcayarak adadan ayrılmak zorunda kalır.[106]

Refik Halit, kendisine maddî ve manevî acı veren bu tecrübesini hemen yazı sahasına aktaracaktır. *Yeni Mecmua*'nın 2 Mayıs 1918 tarihli 42. sayısında, o güne kadar –ve belki ondan sonrası için de– savaş zenginleri için yapılmış en sert ve ustalıklı eleştirileri içeren bir "Hafta Musahabesi" yazısı yazar. Refik Halit, "Harp Zengini" başlıklı yazısına, İstanbul'a geldiğinden beri herkesin bu konu hakkında konuştuğuna şahit olduğunu belirterek başlar. Yazara göre günün iki önemli sorunu vardır: harp zengini ve tifüslü bit. Bu ikisini birbirine benzeterek ilerleyen yazar, harp zengini zenginleştikçe halkın fakirleştiğini belirtir ve bunları asalaklara benzetir. Öte yandan, bütün savaşan ülkelerde bu tür asalakların bulunduğunu da saptar ve bunun tek ilacının barış olduğunu belirtir:

> Hani bir başka ağacın dalında, bir başka hayvanın sırtında büyüyüp yaşayan zararlı fidanlar, böcekler vardır, asıl bedeni günden güne zaafa düşürüp gürletirler, harp zenginlerinin ticareti böyle... Kuvveti topraktan değil, benim sırtımdan çekiyor; havanın feyzini değil benim iliğimi emiyor; yağmur suyuyla değil gözyaşıyla yetişiyor... Bütün dünya, her yerde, ehramları kuran rençberler gibi yalınayak, başı kabak, dört ka-

106 Refik Halit Karay, *Bir Avuç Saçma*, 2. bs. (İstanbul: Semih Lûtfi, 1939 [Halep, 1937]), 80-86.

ba zenginin dağlar büyüklüğündeki servet abidesini yapmaya mahkûm... Bütün milletler bu yeni zenginlerin hesabına çalışıyor; istisnasız bir kaide... İşte ben bile şu makalemi mesela bir kandiloğlu, îdzâde kârına yazıyorum; müttefik memleketlerde de böyle, düşman ülkelerinde de... Firenginin ilacı civa, uyuzun kükürt olduğu gibi bununki de: sulh... Bu derdi harp doğurdu, müsâlaha öldürecek, kan denizinde türeyip dal kol salan bu ahtapot sulhun temiz havasına çıkınca boğulacak, o zamana kadar tahammül; başka çare görmüyorum; meclislerden, nizamlardan fayda ummuyorum...[107]

Yazının devamında, savaş zenginleriyle ilgili başka saptamalar sıralanır. Her şeyden önce, eski Osmanlı zengin sınıfının terbiyesiyle yetişmiş Refik Halit, bu yeni zenginlerin, yeni konumlarını hazmedemediklerini, zenginliğin üzerlerinde iğreti durduğunu gözlemlemektedir. Şu satırlar, ne kadar yoksullaşırsa yoksullaşsın, bir Osmanlı centilmeni olan Refik Halit ve onun sınıfından olanların yeni zenginlere yönelik "mavi kan"lı bakışını çok iyi ifade etmektedir:

Paranın sahibine yakışabilmesi asırlar meselesidir. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyor; zengin hazinesini hamal gibi maddî bir güçlükle, kaba tavırlarla değil dimağı dolu bir âlim gibi manevî bir yorgunlukla, nazik edalarla taşımalı; parasını dolu gibi kıra vura değil, nisan yağmurları gibi içire içire sarf etmeli; zenginin dışarıya verdiği yegâne tesir kendine söğüp saydırmak değil, beğenilip sevdirmek olmalı... Bunu harp zengini yapamıyor; değil iyilik etmek, parasını hazmetmiş bir zengine yakışır tavırla oturup kalkmayı daha öğrenemedi.[108]

Yeni zenginler, zenginliklerine o kadar alışamamışlardır ki, kazandıkları büyük paraları birbirlerine anlatırken, rol icabı zenginlik taslayan fakir tiyatro oyuncuları gibi gülünç olmaktadırlar. Toplumun alt sınıflarından geldikleri, eğlence sofrasına oturduklarında hemen belli olmaktadır. Doğal olarak, savaş

107 Refik Halid, "Harp Zengini," *Yeni Mecmua* 2-42 (2 Mayıs 1918), 301. (Metnin tamamı için bkz. Ek 8.)

108 A.g.m.

sayesinde ortaya çıkan bu zenginler, savaşın bitmesini de istememektedirler. Refik Halit onların bu özelliğini yağmacılara ve leş yiyen kargalara benzetir ve sorar: "Kalplerinde iyiliğe istidat, ruhlarında yükselmeye kudret, gözlerinde güzelliği görür fer olmayan şu zenginlerin parasından memlekete ne fayda geldi?"[109] Yeni zenginler ne sanayiyle, ne tarımla, ne de sermaye gerektiren armatörlük gibi ticaret dallarıyla ilgilenmekte, sadece iki odalı bürolarında ihtikâr manevraları yaparak milyonlar kazanmakta ve kazandıkları parayı yurtdışında sefih bir biçimde harcamaktadırlar.

Toplumda var olan sınırlı dayanışma, savaştan önceki zenginler ve ortahalliler sayesinde sürmektedir. Refik Halit bu duruma şaşar ve daha düne kadar beş parasız olan yeni zenginlerin bugünkü taşkalpliliğini anlayamaz. Fakat dayanışma, yoksullara yardım, yeni zenginlerin umrunda bile değildir. Onlar sadece gösteriş yapmak amacıyla garsonlara, pezevenklere ve fahişelere bol bahşiş dağıtmayı bilirler. Bunların elinde para, topluma yönelik bir tehdit gibidir. Arada bir, bir yere bağışta bulunsalar bile, bunun karşılığını, sattıkları malların fiyatlarını yükselterek alırlar. Kısacası savaş zenginlerinin memlekete henüz en küçük bir faydası olmadığı gibi, büyük zararları olmuştur. Refik Halit, bu adamların övülecek hiçbir yanının olmadığı belirterek ve bunu yapabilen gazetecileri ayıplayarak yazısına son verir.[110]

Refik Halit'in bu yazısı *Yeni Mecmua*'da hiçbir engele takılmadan yayınlanır, ama asıl gürültü yazı yayınlandıktan sonra kopar. Yukarıda, yazıdan aktarılan pasajda yazar, "bir kandiloğlu, bir îdzâde"den bahsetmekteydi; belli ki burada, özellikle bir savaş zenginine gönderme yapmaktadır. Bu kişi, Bayramzâde ismiyle tanınan ünlü bir şeker tüccarıdır. Refik Halit, bayram anlamına gelen Arapça "îd" sözcüğünün Türkçedeki "it"e benzemesinden yararlanarak sözcük oyunu yapmaktadır. Ne var ki, bu hakaret Bayramzâde'yi çok kızdıracak, Talat Paşa'ya şikâyette bulunmasına yol açacak, Talat Paşa da Refik Halit'in

109 A.g.m.

110 A.g.m., 302.

sürgün yerine geri gönderilmesini emredecektir. *Yeni Mecmua* idarehanesinde bu konunun konuşulduğunu gören Gökalp önce Refik Halit'i sakinleştirir, sonra da Talat Paşa'nın yanına çıkarak sürgün emrini iptal ettirir.[111] Refik Halit, bir kez daha Gökalp sayesinde tehlikeli bir durumdan kurtulmuştur.

Savaşın yol açtığı sıkıntılara dair yazılar: Mütarekeye kadar

Refik Halit bundan sonraki yazılarında savaş zenginlerine, vurgunculara laf dokundurmaya devam edecek, ama mütarekeye kadar bir daha bu yazıdaki kadar sertleşmeyecektir. Yazarın bu dönemde yazdığı ve İstanbul'daki yoklukları anlatan yazıları, ancak alttan alta bir muhalefet sergileyecektir. Daha sonradan *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma!*[112] başlıklı kitapta toplanan bu yazılar, savaşın sivillere yaşattığı sıkıntılar üzerine Türkçe'de ve belki dünya edebiyatlarında yazılmış en güzel parçalardandır. Refik Halit bu yazılarla, savaşın son yılında çeşitli sıkıntıları artık son derecesine kadar yaşayan eskinin müreffeh İstanbullusu'na tercüman olmaktadır. Çok tatlı bir mizah ve konuşma Türkçesi'nin rahatlığıyla yürüyen ve ilk bakışta zararsızmış gibi görünen bu yazılar, iktidarın baskısı nedeniyle alttan alarak ilerlemesine rağmen, halkın yaşadığı yoğun savaş karşıtlığı ve bıkkınlığını güçlü bir biçimde yansıtmaktadırlar. Bu yazıları okuyunca, savaş sırasında yaşanan sıkıntıların şiddetini ve buna bağlı olarak savaştan sonra kamuoyuna hâkim olan İttihatçı karşıtı atmosferi anlamak kolaylaşmaktadır.

Kitapta en başta gelen, "İmrenmeye, Yutkunmaya Dair" başlıklı yazı, halkın yarı aç yarı tok yaşayışını çok başarılı bir biçimde yansıtır. Diğer yazılarda olduğu gibi, bu yazıda da birinci tekil şahıs anlatıcı, bir sohbet havasında, yarı şikâyet, yarı kendisiyle alay ederek gıda maddelerine karşı duyduğu özle-

111 Ebcioğlu, 46.

112 Refik Halid [Karay], *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma!*, 2. bs. (İstanbul: Semih Lûtfi, 1941 [1919]).

mi anlatır. Anlatıcı, bir senedir bakkal dükkânlarının vitrinlerine dinmez bir açlıkla bakmakta, en olur olmaz şeylere imrenmektedir. Kafasının içinde üç ayrı kişi sürekli kavga eder; bunlardan açgözlü olanı her rastladığı şey için "ye", ekonomik olan ikincisi "keseni düşün", ahlakçı olan üçüncüsü ise "nefsine sahip ol" demektedir.[113] Anlatıcı, yaşadığı açlık nedeniyle gıda maddeleri dışında hiçbir estetik nesneyle ilgilenmez. Sokaklardaki güzel ve süslü kadınlara hiç bakmamakta, ama yanından bir paket pastırma taşıyan biri geçecek olursa, paketten gelen kokuyla zevkten bayılacak gibi olmaktadır. Artık sadece yiyecek ve içecekten bahsetmek ister. Siyasal olaylar, gündelik gelişmeler, ideolojik kavgalar ya da sanat umrunda olmadığı halde, yanında biri bir omlet tarifi yapacak olsa dikkat kesilir.[114] Bahar gelip kiraz, çilek gibi meyveler piyasaya çıkacak diye ödü kopmaktadır. Vitrinlerde gördüğü yiyeceklere neredeyse cinsel bir iştihayla bakar:

> Bugün, matbaaya gelirken bir sütçü dükkânının camekânına baktım: Kaymağa hiç bu derece ehemmiyetle, en ince, en nazara gizli yerlerine bir mikrop mütehassısı dikkatiyle, bir saatçi gözüyle bakabileceğimi zannetmezdim. Biraz sarışın satıhlarının altında, iç taraflarından ne sıcak, ne yumuşak, ne eriyici bir beyazlıkları var; süslü tabakları içinde birbirlerine sokulup dayanarak sırt sırta ne munis, ne sakin yatıyorlar. Sevgilimin yatak manzarası beni bundan fazla müteheyyiç edemez. Ara sıra, tatmıyor değilim, lâkin ne yesem, ne kadar yesem, neleri yesem içimde bir eziklik var ki geçmiyor, bitmiyor...[115]

Fakat anlatıcının özellikle özlem duyduğu ve lafını ettiği hiçbir yiyeceğe değişmeyeceği şey ekmektir. Bu dönemin kalite-

---

113 *A.g.e.*, 8.

114 *A.g.e.*, 9.

115 *A.g.e.*, 10. Refik Halit'in özellikle kaymağa bir zaafı vardır. Bu dönemde halk karnını doyurmaya para bulamazsa da, şekerci dükkânları, pastaneler ve benzeri yerler parası olanlar için en lüks şeyleri bile bulundurabilmektedirler. Nitekim, Refik Halit'in, yabancı bir şirkette çalıştığı için maddî durumu iyi arkadaşı, yazar Abdülhak Şinasi [Hisar] ara sıra onu bir pastaneye götürmekte ve ona kaymak ısmarlamaktadır. *Bir Ömür Boyunca*, 288.

siz vesika ekmeği, Türk sofra kültüründe çok önemli yere sahip ekmeği bir eziyet haline getirmiştir. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı'nın, savaştan sonra en çok hatırlanan sıkıntısı vesika ekmeği konusu olacaktır. Refik Halit'in, bu yazısında ekmekle ilgili söyledikleri, herhalde bu yiyeceğe yönelik tüm zamanların en yoğun ilan-ı aşklarından biridir:

> Bana yalnız bir şey, bir ucuz, iptidaî gıda, bir ekmek versinler, ama nasıl bir ekmek? Şu eski aşinamız, kadîm dostumuz, aziz ve sevgili nimetimiz yok mu, ondan... Üzeri altın gibi kızarmış, içi pamuk gibi beyaz ve yumuşak, fırından çıkalı henüz yarım saat geçmiş, daha ılık; onu alsam, ellerimle ortasından açsam ve başımı içine sokup koklasam, koklasam, kadife vücuduna yüzümü gözümü sürsem diyorum. Rayihası beni mestetsin, harareti damarlarımı yaksın. Manzarası aklımı alsın. Sevincimden ağlıyayım, bayılayım, kendimden geçeyim.[116]

Refik Halit, "Üşümeye, Ürpermeye Dair" başlıklı yazısında ise, yakacak malzemesinin yokluğu ve pahalılığına değinir. İlkbahar başlangıcında yazıldığı belli olan bu yazı, gökyüzünü ihtikârcı tüccarlara benzeterek başlar. Gökyüzü, güneşi saklayıp "tükendi, nafile beklemeyiniz, yenisini sulhtan sonraya, Afrika yolu açılınca getirteceğiz" demekte, ama bir yandan da gizlice bulutların arasından ucunu göstererek "var ama pahalıya" diye fısıldamaktadır.[117] Savaş zengini muhtekirlere böyle kısaca dokundurduktan sonra, kışın şiddeti nedeniyle ne kadar üşüdüğünü anlatmaya başlar. Bu sırada, evdeki yorganların sayısı üzerinden, İstanbul halkının yokluk nedeniyle ev eşyalarını satarak yiyecek maddeleri almalarına göndermede bulunur. Evde dört yorgan vardır, geri kalanlar fasülye ve nohut satın alabilmek için satılmıştır. Anlatıcı, kış boyunca üşüdüğü için çölde bir deve ya da günde beş lira kazanan bir hamal olmayı istemiştir.[118] Bu dönemde örgütlenen ve İttihatçı Kara Kemal'e bağlı olarak çalışan hamallar çok iyi para kazanmaktadırlar.

116 *A.g.e.*, 11.
117 *A.g.e.*, 12.
118 *A.g.e.*, 12-15.

"Kılığa, Kıyafete Dair" başlıklı yazıda da savaş zenginlerine laf atılmaya devam edilir; İstanbul halkının parasızlıktan üstü başı dökülmektedir. Anlatıcı, kıyafet yokluğunda iğneye düşman olmuştur. İğne olmasaydı, giyinmeye dayanan "şu sahte medeniyet kurulmazdı" diyen yazar, iğne üzerinden savaş bıkkınlığını da ifade eder: "İğne olmasaydı, onun biraz büyüğü çuvaldız, daha büyüğü olan süngü, hepsinden büyüğü olan mızrak da belki icat edilmezdi."[119] Refik Halit bu yazısında, Ruşen Eşref'in edebiyatçılarla yaptığı söyleşilere taş atar ve edebiyat gibi karın doyurmayan meseleler yerine, ev kadınlarıyla konuşarak ev ekonomisi ve tutumluluğa yönelik yararlı bilgiler öğrenmesini ve öğretmesini öğütler. Yazı, barışın yakın olduğuna dair umutlarla sona erer.

"Alışverişe Dair" başlıklı yazıda, alışverişte kullanılan ağırlık ölçülerinin artık ne kadar küçüldüğü vurgulanır:

> Okka, düzine, kantar, çeki, batman, kile gibi büyük ölçüler yakında alışverişten kalkacak... Zaten ben şimdiden dirheme indim; arşın, endaze, yardadan da urıpa... Bakkal dükkânlarında bir de niçin eczacı terazisi bulunmadığına hayret ediyorum; dört yüzü aşan şekeri, biraz geçerse, sulfato gibi santigramla alacağız, ağzımız lezzetini duyup da heveslerimiz kabarmasın diye kaşelere koyup yutacağız. Ben yumurtaya karşı da bedbinim, gelecek kış inci gibi miskalle satarlarsa şaşmayacağım. Evvelleri dirhemi bir havyarda kullanırdık; şimdi un ve pirinçte, sonra fasülye ve baklada, daha sonra odun ve kömürde... Kömürün kantardan okkaya indiğini gördük, acaba –elmas gibi– kıratla satılıp alındığını da görür müyüz, dersiniz?[120]

"Kâğıt Paraya, Altın Akçeye Dair" başlıklı yazı ise, gönülsüz bir propaganda yazısıdır. Nisan-Haziran 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilen ilk Osmanlı dâhilî istikraz (iç borçlanma) kampanyası sırasında yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu kampanya sırasında, Osmanlı Matbuat Cemiyeti aracılığıyla sadece Türkçe basın değil, gayrimüslim basının bile bu kampanyaya destek

119 *A.g.e.*, 18.
120 *A.g.e.*, 22.

vermesi sağlanmıştır. Bu açıdan, Refik Halit gibi bir muhalifin bile bir propaganda yazısı yazmasına şaşmamalıdır. "On senedir hoşlandığım on iş yapılmadı, ya yapılanlar işe benzemiyor, ya ben hoşlanma nedir bilmiyorum. Ben bu istikrazı beğendim, ona da gücüm yetmiyor; aksilik böyle olur" diyen Refik Halit, bu türden yatırımların daha modern ve yararlı olduğunu vurgular.[121] Özellikle harekete geçirmeye, dâhilî istikraza katılmaları için iknaya çalıştığı kitle ise köylülerdir.

"Reçelsiz Ramazana, Şekersiz Bayrama Dair" başlıklı yazısında da tekrar favori konusu yiyecek sıkıntısına dönen Refik Halit, savaş yıllarında yiyeceklerin yıldan yıla azalmasını yine canlı bir üslupla anlatır. Savaştan önce dört kişi günde bir hindiye karşılık gelen miktarda gıdayı paylaşır ve tüketirken, savaşın birinci yılında bu hindi bir tavuğa, ikinci senesinde bir pilice, üçüncüsünde bir serçeye, içinde bulunulan dördüncü senesinde ise bir çekirgeye dönüşmüştür. Bu gidişle, bir sene sonra bir sinek ya da bir karıncaya düşülecek, ondan sonra tam açlığa alışmak üzereyken, Nasrettin Hoca'nın eşeğine olduğu gibi öleceklerdir.[122]

"İspanyol Nezlesine Dair" başlıklı yazısında, geçirdiği şiddetli bir nezleyi anlatmakta ve bunun İspanyol nezlesi olduğunu düşünmektedir.[123] 1918'in yaz aylarında yazdığı "Tembelliğe, Uyuşukluğa Dair" başlıklı yazısında ise, belki de tüm İstanbul ahalisini kapsayan depresif bir duruma işaret etmekte; barış sağlanıncaya kadar hiçbir şey yapmadan uyumak istemektedir.[124] "Ucuzluğa, Pahalılığa Dair" başlıklı yazı, yine yiyecek sıkıntısı çevresinde, tarihçiler için çok kıymetli birtakım karşılaştırmalar sunar. Yazar evde savaş öncesine ait bir bakkaliye kataloğu bulmuştur. Savaş boyunca eksikliği hissedilen bu maddelerin savaş öncesinin düşük fiyatlarıyla sıralanması, ya-

121 *A.g.e.*, 26.

122 *A.g.e.*, 30.

123 Fakat bu tahmininde yanılmaktadır. Asıl İspanyol nezlesi salgını İstanbul'a 1919'da uğrayacaktır. Refik Halit, bu dönemde yazdığı bir yazıda İspanyol nezlesinden bir ay içinde üç bin kişinin öldüğünü belirtir: "Artık Dönünüz, Gözlerimiz Yollarda Kaldı," *Sakın Aldanma, Inanma, Kanma!*, 70-76.

124 *A.g.e.*, 39.

zarda çok keyifli bir kitap okuyormuş hissini uyandıracaktır. Refik Halit'in bu dönemde yazdığı son yazı olan "Gidiş Gelişe Dair", toplu taşıma araçlarının kıtlığı ve bu nedenle vapur, tren ve tramvayın tıklım tıklım oluşu üzerinedir. Yazar, bu araçlara binen ahalinin, savaş öncesine göre ne kadar kabalaştığını ve huysuzlaştığını saptar.

İstanbul'un İçyüzü: *Savaş zenginleri üzerinden rejimi eleştirmek*

İstanbul'un İçyüzü, Refik Halit'in ilk romanıdır.[125] Romanın sonunda, romana başlama ve bitirme tarihlerini "15 Eylül-15 Aralık 1334/1918" olarak belirtmiştir. Yazar, romanı, *Zaman* gazetesinde tefrika edilirken yazmıştır; yani, romanın yazılma aralığı birkaç gün farkla tefrika tarihlerine de denk düşmektedir.[126] Bu şu anlama gelir: Refik Halit, bu romanı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden bir buçuk ay önce yazmaya ve gazetede yayınlamaya başlamış, mütarekeden bir buçuk ay sonra da bu süreçleri tamamlamıştır. Bu durum, romanın iki ayrı devrede yazılmasına neden olmaktadır. Mütarekeden önce, savaşın son aylarında hükümet, savaş zenginlerini koruma

125 Refik Halit, *İstanbul'un İçyüzü* (İstanbul: Kütüphane-i Hilmi, 1336 [1919]). Romanın Latin harfleriyle ilk baskısı 1939'da İstanbul'da gerçekleştirilmiş; bu baskıdan itibaren romanın ismi "İstanbul'un Bir Yüzü" olarak değiştirilmiştir. Özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra, entelektüel çevrelerde Ankara'nın lehine, bir İstanbul-Ankara çekişmesi yaşanmıştır. Eski başkent İstanbul, işgal ve Millî Mücadele dönemlerinde düşmanla işbirliğine girmekle suçlanır ve küçümsenir. Bu suçlamaların en tipik örneği olarak bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore*, 6. bs., Atilla Özkırımlı (yay. haz.) (İstanbul: İletişim, 1984 [1928]). Bazı yazarlar bunun aksini ispatlamaya çalışan romanlar yazmışlardır. Bir örnek için bkz. Ercüment Ekrem [Talu], *Kan ve İman*, Rahim Tarım (yay. haz.) (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988 [1925]). Bu romanda, özellikle İstanbullu kahramanların Millî Mücadele'ye katkısı vurgulanır. "İçyüzü" sözcüğü Refik Halit'in romanında Birinci Dünya Savaşı yıllarına yönelik olarak kullanılmışsa da, 1939'daki baskıda, Cumhuriyet'in ilanından sonraki nahoş suçlamalarla aynı doğrultuda anlaşılmaması için "bir yüzü"ne çevrilmiş olabilir. Burada romanın şu baskısı kullanılıyor: Refik Halid Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü*, 4. bs. (İstanbul: İnkılâp, t.y.).

126 Roman, *Zaman*'da 7 Teşrinievvel (Ekim) 1334/1918'de tefrika edilmeye başlanmış, kırk üçüncü ve son parça 24 Kanunuevvel (Aralık) 1334/1918'de yayınlanmıştır.

siyasalarını terk etmişti; dolayısıyla bunları eleştirmek, muhalif ya da yandaş, artık hiçbir yazar için tehlikeli değildir. Fakat mütareke imzalanıp triyumvira ülkeden kaçana kadar, İttihatçı yönetimi açıktan açığa eleştirmek hâlâ tehlikeli bir konudur. Talat, Enver ve Cemal Paşalar ülkeden kaçtıktan sonra, doğrudan bunları eleştirmek çok daha kolay bir hale gelecektir. Refik Halit'in romanı, bu durumların her ikisini de içeren bir yapı sergiler. Anlaşıldığı kadarıyla, İttihatçı liderler ülkeden ayrılana kadar temkini elden bırakmayan yazar, onlar ayrıldıktan sonra, aşağıda değinilecek düzyazılarında olduğu gibi, romanının devamında da daha eleştirel bir tutum sergilemiştir.

Aslında bu roman, bir ilk deneme olması ve geçim derdiyle acele acele yazılması nedenleriyle zayıf bir romandır; romandaki olay örgüsü son derece basittir. Kısaca özetlemek gerekirse, romanın birinci tekil şahıs anlatıcısı olan ve savaş yıllarının İzmir'inde dişiliğini kullanarak birtakım ihtikâr işlerinden elde ettiği küçük servetle İstanbul'a dönen İsmet, burada çocukluk aşkı olan Kâni'yi en büyük savaş zenginlerinden biri olarak bulur. Kâni ve onun muhtekir arkadaşlarıyla bir akşam yemeği yedikten sonra, Kâni'nin, yine çocukluğundan tanıdığı karısı ve ailesinin diğer üyelerini Büyükada'daki evlerinde ziyaret eder. Romanın şimdiki zamanındaki olaylar bundan ibarettir. Fakat romanın asıl dayanak noktası, var olan durumdan yola çıkan İsmet'in, geçmiş dönemi, özellikle çocukluğuna ve gençliğine denk düşen II. Abdülhamit dönemini, o dönemdeki insanları hatırlaması ve şimdiki zamanın insanlarıyla karşılaştırmasıdır. İsmet de, Kâni de, o dönemlerde Abdülhamit'in önde gelen adamlarından olan Fikri Paşa'nın konağında sığıntı olarak, ev halkının işlerini görerek, onları eğlendirerek yaşayan, dalkavukla uşak arası insanlardır. Toplumsal kökeni nedeniyle dürüst bir anlatıcı olarak inşa edilen İsmet, eski dönemin insanlarının da pek matah olmadıklarını, türlü dalavereler çevirdiklerini, tek tek karakterlerin öykülerini uzun betimlemelere başvurarak anlatır. Ama şimdiki dönemin politikacıları ve özellikle türedi zenginleriyle karşılaştırıldığında, o dönemin insanları birer melek gibi kalmaktadırlar.

Roman, tam bir portreler sergisi gibidir. İsmet'in şimdiyle geçmişi karşılaştırması sırasında politikacıdan devlet adamına, gençlerden yaşlılara, mirasyedilerden savaş zenginlerine kadar pek çok tipin portresi çizilir. Portreleri gayet gerçekçi çizilen bu insanlar romanesktirler; ne var ki, kitap boyunca bunlar arasında, gerçek bir romana yol açacak bir etkileşim oluşturulamaz. Neticede, Refik Halit'in kısa öyküleri ve özellikle yukarıda ele alınan yazılarında görülen üsluba uygun, akıcı ve keyifle okunan bir metin çıkar ortaya, ama buna roman demek mümkün değildir. Bununla birlikte, Refik Halit'in konuyu bu metinde ele alışı ve özellikle savaş zenginlerini betimleyişi, savaş sonrasında bu konuyu işleyecek romanlara bir ilk model sunmaktadır. Aslında, savaş zenginlerini ele alan ve bu yılların rezaletini savaş sonrasında işleyen hiçbir roman, *İstanbul'un İç-yüzü*'ndeki portrelerin başarısına ulaşamayacaktır.

Romanın özellikle "Yeni Devir Simaları" başlıklı üçüncü bölümü, Kâni'nin verdiği ziyafete katılan altı savaş zenginin portrelerine ve zengin olma öykülerine ayrılmıştır. Birbirine bağlanmadan, karikatürize edilerek anlatılan bu tipler, savaş yıllarının muhtekirlerinin belli başlı örneklerini kapsamaktadır. Bunlardan birincisi cahil ve bön bir avukattır; kazandığı paraları, evlendiği kurnaz kadınlara harcamaktadır. İkinci tip, savaştan önce fakir bir emlâk komisyoncusudur. Savaş çıktığında, Abdülhamit döneminin Ermeni olayları sırasında canını kurtardığı bir Ermeni banker tarafından kalay ticaretine sokulmuş ve zengin edilmiştir. Tek zevki, bekâr gördüğü herkesi evlendirmektir. Üçüncü tip, Balkanlar'dan gelme komitacı kılıklı, İttihat ve Terakki'nin fedailiğini yapan eski bir jandarma zabiti, bir zorbadır. Önüne geleni tehdit ederek, önüne çıkan fırsatları zorlayarak tüccar olmuştur. Talat Paşa'nın en yakın arkadaşıdır, ama eski kabalığından hiçbir şey kaybetmemiş, daha da küstah olmuştur. Dördüncü tip İstanbullu bir kabadayıdır. İttihat ve Terakki'ye yakınlığı ve bulunduğu semtteki İttihat ve Terakki kulübünü idare ederek, zorbalığa dayalı bir fırsatçılıkla zengin olmuştur. Kazandığı paraların önemli bir kısmını Almanya ve Avusturya'da kadınlara yedirmiştir. Beşinci tip, yılı-

şık bir züppedir; o da İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerine yaranarak zengin olmuştur. Altıncı tip ise, orta dereceli, yoksul bir memurun oğludur. Kendisinden yaşça büyük bir kadınla evlenmiş ve onun parasını kullanarak zengin olmuştur. Kısacası, bunların hepsi ticarî yetenekle değil, fırsatçılık ve ahlaksızlıkla para kazanmış tiplerdir.

"Harp Devrinin Hanımları" başlıklı beşinci bölümde de, bu erkek tiplerine denk kadınlar anlatılır. Bunlar genelde zenginlerin karıları ve kızlarıyla onlara dalkavukluk eden başka kadınlardan oluşmaktadır. Burada vurgulanan özellikle boşkafalılık ve şımarıklıktır. Bunlar arasında Yahudi asıllı bir Madam Aldiyado özellikle dikkat çekicidir. Bu kadın, rejim dalkavukluğu yaparak tüm akrabalarını nüfuzlu memuriyetlere yerleştirmiştir. Bir başka ilginç kadın tipi ise, Darülmuallimat (kız öğretmen okulu) mezunu Leman Hanım'dır. İlginçliği, akrabası ve kocası olan Aziz Bey'den kaynaklanır. Aziz Bey, aslında bir serseridir; savaşın başında hapisteyken Teşkilat-ı Mahsusa'ya girerek İran'a gitmiş, günün birinde elinde bol parayla geri dönmüş ve Leman'la evlenmiştir. Refik Halit, bu tip üzerinden Teşkilat-ı Mahsusa ile tehcir ve katledilen Ermenilerin mal ve mülklerinin gaspedilmesini eleştirmektedir.

Roman, İsmet'in, yeni devrin rezaletlerinden iğrenmesi ve eski devri özlemesiyle sona erer. Abdülhamit istibdadını özleyen bir gerici olmasa da, eski devrin tüm konforlarına sahip olarak yetişip meşrutiyet devrinde İttihatçılardan çekmediği kalmamış Refik Halit açısından, tahmin edilebilir bir sondur bu. Sonuçta, bu zayıf roman, içerdiği ilginç portreler ve yazıldığı sıradaki siyasal değişiklikleri metne yansıtması açısından önem kazanmaktadır. Fakat Refik Halit, mütarekenin ardından İttihatçılara çok daha sert eleştiriler de getirecektir.

Mütarekeden sonra: İntikam zamanı

Bulgar cephesinin çökmesiyle Almanya-Türkiye arasındaki demiryolu ulaşım hattının kesildiği 29 Eylül 1918'den Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'e kadar geçen bir ay-

lık süre, Osmanlı kamuoyunun savaştan barışa geçiş evresidir. Bu süre içinde Suriye ve Kafkasya'daki askerî hareketler devam etmektedir, ama özellikle İstanbullular için barış sabırsızlıkla beklenen bir şey haline gelmiştir. Bu dönemde barış yanlısı ve savaş dönemine, yani İttihatçı yönetime eleştirel yaklaşan pek çok yazı yayınlanmıştır; bu yazıların hemen hepsi, bir dönemin kapandığının farkında olmakla birlikte İttihatçı korkusunu hâlâ yoğun bir biçimde hissettirirler. Ancak triyumvirânın yurtdışına kaçışıyla İttihatçı karşıtı yaklaşım açıkça ifade edilmeye başlanacaktır. Refik Halit'in Ekim ve Kasım aylarında *Zaman*'da yayınladığı birkaç yazı bu geçişin evrelerini en güzel yansıtan siyasal hiciv ürünleridir. İlk yazılarında İttihatçı liderlere dokunmadan hem İttihatçı kadroları hem de muhalifleri eleştiren Refik Halit Enver, Talat ve Cemal Paşalar ülkeden ayrıldıktan sonra, tüm şiddetiyle saldırıya geçecektir.

Bu yazıların birincisi, 21 Ekim tarihli *Zaman*'da yayınlanan "Ortada Kabahatli Yok"tur.[127] Bu yazı, kamuoyunun kaypaklığına dair bir taşlamadır. Muhalif tavrını hep korumuş olan Refik Halit, herkesin birdenbire barış yanlısı kesilmesinden şaşkına düşmüştür. Yazı bu şaşkınlığın ifade edilmesiyle başlar:

> Galiba bu muharebeye ben sebep oldum, memleketi ben batırdım... Ortada kabahatli yok! Kimi görsem "söyledimdi ama dinlemediler!" yahut "ilk gününden beri bar bar bağırdım, kulak asmadılar!" diyor; meğerse herkes muharebeye aleyhtarmış; meğerse herkes muharebe aleyhinde birbirini ikaz etmiş; meğerse herkesin maksadı, emeli, gayesi sulhmüş. ... Evet, neferinden paşasına, hademesinden müdürüne, mubassırından müderrisine kadar her fert, meğerse muharebeye düşmanmış... Benim haberim yok; zâhir, bana emniyet edip söylemezlerdi: "Bu harpçi bir adamdır, kılıç oyununu, tabanca şakasını sever, kan dökmeye teşnedir, harp ilan olunalı beri de zaten Alman propagandası yapıyor, Mısır'ı zapttan, Hind'i fetihten dem vuruyor. Yanında konuşmayalım!" kararıyla beni fikirlerinden haberdar etmezlerdi. ... Dedim ya, galiba bu muharebe-

127 Refik Halit, "Ortada Kabahatli Yok," *Zaman* 195 (21 Teşrinievvel 1334/1918).

yi bir ben istemişim, tek başıma bir ben yapmışım! Ortada kabahatliye benzer kimseyi görmüyorum.[128]

Kızgınlığın alaycılığın önüne geçtiği bu yazı, Ekim 1918'deki Osmanlı kamuoyuna yönelik önemli bir belgedir. Anlaşılan, savaş yıllarında İttihatçı hükümeti destekleyen, savaşa girilmeden önce savaş kışkırtıcılığı yapan pek çok kişi bir anda tavır değiştirmiştir. Refik Halit özellikle ayan ve mebusan meclislerine ve basına yüklenir; bu kaypaklığı ayıplar.

Bundan beş gün sonra yayınlayacağı "Sakın Aldanma, İnanma, Kanma" başlıklı yazıda, çok daha sert ama sanatlı bir üslupla, sıradan halkı sadece İttihatçılar konusunda değil, yeni dönemin İttihatçı karşıtı politikacıları konusunda da uyarmaya çalışacaktır:[129] "Sakın aldanma, inanma, kanma; on senedir aldığın derslerden hâlâ uslanmadınsa adam olacağın yoktur, yazıktır sana... Ne yeni fırkalara inan, ne tatlı ümitlere kapıl..."[130] Bu yazıda, İttihatçıların yaptıklarından yola çıkarak, yeni gelenlerin de çok farklı şeyler yapmayacakları vurgulanır.

Bu iki yazı, İttihatçıların hoşuna giderken, muhaliflerin "Refik Halit İttihatçı oldu" diye düşünmesine yol açacaktır. Refik Halit'in bu yazılarda söyledikleri doğrudur ve en baştakileri dışarıda tutarak İttihatçıları da eleştirmektedir aslında; ne var ki, yıllardır bastırılan ve çeşitli eziyetlere uğrayan muhalifler sağduyuya seslenilmesini değil, intikam alınmasını arzulamaktadırlar. Triyumvira ülkeyi terk edene kadar, Refik Halit dâhil hiç kimse buna cesaret edemeyecektir. Korkunun ne derece şiddetli olduğunu, bizzat Refik Halit *Minelbab*'da ortaya koyar. Cemal Paşa, kaçışından bir iki gün önce Refik Halit'i telefonla arar ve evinde görüşmeye çağırır. Yazar, telefonda paşanın sesini duyunca hissettiklerini şöyle aktarır: "Bilmem niçin derhal kan başıma sıçradı, ikbalden düşmüş bu ürkütücü ve muhteşem mazili adama karşı azamî bir nezaket göstermek icabediyordu. Zaten buna mantığımla, düşüne taşına değil, hissimle, birden-

128 A.g.m.

129 Refik Halid, "Sakın Aldanma, Inanma, Kanma," *Zaman* 200 (26 Teşrinievvel 1334/1918).

130 A.g.m..

bire karar vermiş bulunuyordum."[131] Paşayı evinde ziyaret ettiğinde, paşa yurtdışına çıkacağını söyler ve ona, kendisine yönelik haksız suçlamalara cevap verirse memnun olacağını söyler. Refik Halit bunu kabul ederek oradan ayrılır.

Ne var ki, triyumvira yurtdışına kaçtıktan sonra, üç paşaya yönelik suçlama ve kin kusma kampanyasını başlatan da Refik Halit olacaktır. 5 Kasım tarihli "Efendiler Nereye?" baştan sona aynı şiddeti koruyan tam bir yaylım ateşidir.[132] Yazı, kendisinden önce Tevfik Fikret'in, İttihatçılara karşı yönelik yazılmış en şiddetli suçlamaları içeren "Hân-ı Yağma"[133] şiirini ima ederek başlar: "Ziyafet bitti, fakat ağzınızı silmeden, elinizi yıkamadan, bir de acı kahvemizi içmeden efendiler nereye?"[134] Refik Halit, bu açılıştan sonra triyumvirayı sırasıyla tahtakurularına, koyun sürülerine saldıran kurtlara, kedisiz evlerdeki farelere, evdeki eşyaları çalıp satan yaramaz çocuklara benzetir ve ekler: "Vurdular, kırdılar, yaktılar, yıktılar; astılar, kestiler; kastılar, kavurdular; nihayet leşimizi meydanlara sererek yılan gibi kaçtılar; memlekete düşmanları sokarak üstümüzden aştılar... Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar damdan dama nereye?"[135] Bu doğrultuda ilerleyen yazı, sonunda aslında paşaların başarılı oldukları belirtir: Milleti o kadar güçsüz düşürmüşlerdir ki, kimse onların yaptıklarının intikamını almaya teşebbüs edememiştir. Refik Halit, yazısını oldukça paranoid bir biçimde sona erdirir: Halk böyle korkak, paşalar böyle yüzsüz olduğu sürece, bir gün muzaffer komutan edasıyla geri dönmeleri ve halkın geri kalanını da yok etmeleri mümkündür.

Bu yazılar ve Refik Halit'in bunların gördüğü rağbete dayanarak yazacağı başka yazılar gerçek birer gazetecilik başarısı olacaktır. Refik Halit *Minelbab*'da, yazıların yayınlandığı nüshaların kapışıldığını, gazetelerin değerinin çok üstünden bile alı-

131 *Minelbab Ilelmihrab*, 50.

132 Refik Halid, "Efendiler Nereye?" *Zaman* 210 (5 Teşrinisani 1334/1918).

133 1912'de yazılıp 1914'te yayınlanan bu şiir için bkz. Tevfik Fikret, *Bütün Şiirleri*, 661-662.

134 "Efendiler Nereye?"

135 A.g.m.

cı bulduğunu, yazıların tekrar yayınlandığını, Fransızca, Rumca ve Ermenice'ye tercüme edildiğini anlatır.[136] Nitekim Refik Halit, İttihatçı karşıtı muhalefetin duygularına bu kadar iyi tercüman olduğu için mütareke ve işgal dönemlerinin hükümetlerinde önemli görevlerde bulunacaktır. Yine bu yazıların beslediği İttihatçı düşmanlığı nedeniyle, Millî Mücadele'ye soğuk yaklaşacak, Mustafa Kemal'in de İttihatçı olduğunu düşünerek ona muhalefet edecektir. Yani Refik Halit'in mütarekeyle başlayıp 1922'de Suriye'ye kaçması ve Türk hükümeti tarafından yurda girmesi yasaklanan "Yüzellilikler" listesine sokulmasıyla sonuçlanan dönemi, bir anlamda bu üç yazıyla başlamıştır.[137]

Refik Halit, Suriye'ye kaçtıktan ve Yüzellilikler listesine alındıktan sonra, 1938'e kadar bir "rejim düşmanı" olarak kalacaktır. Fakat Suriye'deki ilk yıllarında gerçekten de yeni rejime çok sert saldırılarda bulunurken, zamanla bu tavrı yumuşamıştır. Bu yumuşamada, 1926 İzmir Suikasti'ni izleyen İttihatçı avı ve tasfiyesinin büyük payı vardır. Atatürk'ün İttihatçılara düşman oluşu, Refik Halit'i ona ve yeni rejime yaklaştırmış, bir süre sonra yeni rejimi destekleyen eserler vermeye başlamıştır. Bunları en çok beğenerek okuyanların başında Atatürk gelmiş, nitekim 1938 affını Atatürk'ün, bizzat Refik Halit için çıkarttırdığı iddia edilmiştir. Buradan yola çıkılarak, 1930'lara kadar milliyetçilik karşıtı olan Refik Halit'in, sırf affedilmek için oportünistçe bir U dönüşü gerçekleştirdiğini düşünebilir miyiz? 1930 ve özellikle geç Osmanlı döneminde keskin bir milliyetçilik karşıtı olmasına rağmen, hiçbir zaman millîlik karşıtı olmadığı için, cevap hayır olacaktır. Refik Halit, İttihatçı milliyetçiliğe özü itibarıyla değil, yöntemi ve uygulanışı itibarıyla karşıdır; ama edebî üretimi, biçim ve içerik alanındaki seçimleri ile tam anlamıyla millîdir. Hroch'un yaklaşımı hatırlanırsa,

136 *Minelbab llelmihrab*, 58.

137 Refik Halit'in de görev yaptığı İstanbul hükümetleriyle ilgili en kapsamlı çalışma için, bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, 2 cilt (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1998). Yüzellilikler konusunda, bkz. Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler yahut Millî Mücadelenin Muhasebesi* (İstanbul: Tekin, 1998); ve Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)* (İstanbul: Dilmen, 1984).

Refik Halit'i milliyetçilik karşıtı bir ulusal akım unsuru olarak nitelemek yanlış olmayacaktır.

Bu durum, Refik Halit daha Türkiye'ye dönmeden önce, bazı kişiler tarafından tespit edilmiştir. Örneğin, 1931 yılında bir gazeteci, yazar Aka Gündüz'e hangi yazarın "millî edip" olarak adlandırılabileceğini sorduğunda, "Refik Halit" cevabını almıştır.[138] Bu doğru bir saptamadır. Çünkü Refik Halit, Birinci Dünya Savaşı yıllarının İttihatçı Türkçülüğünün tescilli bir muhalifi olmakla birlikte, sade ve keyifli dil kullanımı, gerçekçiliği, halka yönelik ilgisi gibi nedenlerle millî kimlik inşası sürecinin en etkili edebiyatçılarından biri olmayı başarmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yazdıklarıyla, bir iki gönülsüz propaganda çalışması dışında, yüzeysel propagandadan kaçınmış, fakat ulus-devlet oluşumu alanı açısından önemli bir çıkar çatışmasında halkın tarafını tutan bir tavır almıştır. Bu tavır, kendini bir millet olarak tanımlamaya başlayan toplum açısından kıymetli bir katkıdır. Nitekim, 1918 sonrasında, savaş yılları hatırlanır ve eleştirilirken, savaşı bizzat o yıllarda eleştiren Refik Halit'in üslup ve içerik seçimleri bir model oluşturmuştur. Savaş sonrasında, o yılların maddî sıkıntıları ile savaş zenginlerinin ahlaksızlığının çok işlenmesinde, savaş yıllarının özellikle bunlarla hatırlanmasında Refik Halit'in burada incelenen eserlerinin çok büyük katkısı vardır.

138 Ebcioğlu, 84.

YEDİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Bu çalışmanın önsözünde temel amaç, Birinci Dünya Savaşı olgusunun uluslararası ve ulusal tarihçilikte ihmal edilmiş bir unsuru olan Osmanlı-Türk savaş deneyiminin, 1914-1918 arasında üretilen modern Türk edebiyatına yansımasını çözümlemek olarak tanımlanmıştır. Bu amaca ulaşmak üzere, çalışma boyunca kapsamlı bir bağlamsallaştırma çabasına girişilmiş ve savaşla ilgili olarak üretilmiş edebî metinlerin üretim mekanizmalarının anlaşılması amacıyla, 1908'den başlayıp 1918'e kadar uzanan kültürel tarihsel bir bağlam inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamsallaştırma işine başlarken, 1914-1918 arası savaş döneminde özellikle gelişmiş ve ulus-devlet oluşumlarını tamamlamış Avrupa ülkelerinde edebiyatın temel kaygısının, devletin savaş etkinliğini destekleyici bir propaganda edebiyatı üretmek olduğu kabulünden yola çıkılmaktadır. Oysa gelişmekte olan bir ülke olması ve özgün tarihsel koşullar nedeniyle ulus-devlet oluşumunu tamamlamakta zorluklar çeken Osmanlı İmparatorluğu'nda, edebiyatın devletin propaganda taleplerine cevap vermesi mümkün olamamış, özellikle Türk milliyetçisi olan entelijensiya zayıf bir propaganda performansı sergilemekle birlikte, temelde savaşın kendisinden yararlanarak henüz oluşum aşamasında olan ulusal kültür alanını geliş-

tirmeye yoğunlaşmıştır. Çalışmanın bu son bölümünde, çalışma boyunca ulaşılan bulgu ve sonuçlar bölüm bölüm ele alınarak tartışılacaktır.

Birinci Bölüm, Birinci Dünya Savaşı ve edebiyat ilişkisi konusunda genel bir varsayımdan yola çıkmaktadır. Dünyanın o güne kadar görmediği bir olgu olan topyekûn savaşın ortaya çıkışı, Avrupa devletlerinin kültür ve edebiyatlarına da, bu olguya bağlı olarak, propaganda biçiminde yansır. Savaşın başında halktan kaynaklanan bir vatanseverlik doğrultusunda beliren propaganda, savaşın ilerleyen dönemlerinde devletler tarafından organize edilen, programlı ve geniş kapsamlı bir mekanizmaya dönüşür. Devletlerin hem kendi asker ve sivillerine, hem de yabancı kamuoylarına yönelik propagandasının en önemli oyuncuları ise edebiyatçılardan oluşacaktır. Bu nedenle, Birinci Bölüm'ün ilk altbaşlığı Avrupa devletleri tarafından yönlendirilen ve edebiyatçılara dayanan propaganda mekanizmasının incelenmesine ayrılmaktadır. Burada, 19. yüzyılda propaganda alanının devlet dışı kamusal alanda kullanımının artışı ve 1914'te savaşın çıkışıyla birlikte devletin bu alana el atması anlatılmakta ve edebiyatçıların bu konuda devletle hemen işbirliğine girmesi vurgulanmaktadır. Hemen her ülkede farklı dünya görüşlerine sahip yazarlar, savaşı devletin onlara gösterdiği ve söylediği kadarıyla temsil etme işine soyunmuşlardır.

Bu bölümde ele alınan konulardan biri de, başarılı ve başarısız propaganda örnekleri olarak, İngiliz ve Alman propagandalarının karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırma, gayet basit bir yapıya sahip görünen propaganda kampanyalarının, aslında ne kadar incelikle planlanması gerektiği, hedeflenen izlerçevrelerin ustalıklı çözümlenme ve anlaşılmasının önemi, merkezî planlama ve gelişmiş ekonomik, endüstriyel, toplumsal ve kültürel maddî koşulların gerekliliği noktalarını öne çıkarır.

Birinci Bölüm'ün ikinci altbaşlığı, Osmanlı savaş propagandasının başarısızlığa mahkûm olduğunu ilan eder. Savaş yıllarında, Osmanlı'da etkin bir propaganda mekanizması kurulamamıştır. Birtakım denemelere girişilmişse bile, bunlar tatmin edici sonuçlara yol açmayacaktır. Bu tatminsizlik, daha

1915'ten itibaren, Osmanlı basınında farklı yazarlar tarafından tartışılmaya başlanır. Burada, öncelikle 1914-1918 arasında, propagandanın yokluğu konusunda basında görülen tartışmalar üzerinde durulmaktadır. Bu tartışmalar spesifik sorulara yol açmaktadırlar: Savaşın hemen başında, özellikle milliyetçi yazarlara dayalı, canlı, kendiliğinden ve vatansever bir propaganda çabası doğacak gibiyken, neden 1915'ten itibaren propaganda çabaları sönümlenir? Bunun nedeni, kültürel oyuncuların bireysel ya da bir grup olarak tembellikleriyle açıklanabilir mi? Acaba dönemin Osmanlı-Türk entelektüelleri, yine dönemin milliyetçi yazarlarının çeşitli biçimlerde iddia ettiği üzere, millî kimlikten yoksun, kozmopolit ve bireyci kimseler midir? Yoksa propaganda yokluğu daha maddî nedenlere mi dayanmaktadır?

Bölümün devamında, özellikle son soruya olumlu cevap veren bir yaklaşım izlenmekte ve propaganda yokluğunun maddî nedenleri araştırılmaktadır. Her şeyden önce, 1914'ten itibaren izlenen katı sansür ve fikir özgürlüğünü kısıtlayıcı hükümet yaklaşımı en kolay görülen maddî neden olarak belirir. Bu dönemde izlenen katı sansür politikası, yazarların işini çok zorlaştırır. Hükümet, entelijensiyayı, kitlelerin ikna edilmesinde bir ortak olarak değil, kontrol altında tutulması gereken, güvenilmez bir unsur olarak değerlendirmeyi tercih eder. Hükümet bu tavrının yanlışlığını ve bu yüzden önemli bir emniyet sübabından mahrum kaldığını çok geç anlayacak ve ancak 1918'de sansüre son verecektir.

Bu durum, propaganda mekanizmasının kurulamayışında, kökleri 1918 öncesine dayanan ikinci bir maddî koşulu işaret eder: Savaş dönemi hükümetini oluşturan İttihat ve Terakki'nin davranışsal özellikleri. İttihat ve Terakki, liderlik kadrolarından başlayarak, henüz 1908 Devrimi öncesinin komitacılık ve illegalite anlayışını tam olarak terk edememiş, iktidarını normalleştirememiştir. Bu olumsuzluk, lider kadroya dayanan, yukarıdan aşağıya yönelen bir hizipçiliğe yol açmaktadır. İttihat ve Terakki, modern bir siyasal kurumdan çok, farklı gündemlere ve bakış açılarına sahip bir hizipler topluluğu gi-

bi görünmektedir. Bu hizipçiliğin yol açtığı çatışma, eşgüdümlü bir propaganda mekanizmasının oluşmasında önemli engellerden biridir.

Bununla birlikte, mekanizmanın oluşturulamamasının en önemli nedeni, aslında sansür ve İttihatçı hizipçiliğin de son tahlilde gelip bağlandığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu elverişsiz altyapı koşulları olarak görünür. Birinci Bölüm'ün son altbaşlığında, propagandanın dayanacağı ulusal kültür alanının oluşturulmasını engelleyen nüfus, sağlık, düşük kalkınma hızı, dışa bağımlı ve borçla yaşayan dayanaksız ekonomi, endüstriyel yapının kurulamamış olması, ulaşım ve iletişim koşullarındaki gerilik, birörnek ve ulusal eğitimin oluşturulamaması, bununla bağlantılı olarak okuryazarlık problemi ve yayıncılığın geriliği gibi maddî koşullar tartışılmaktadır. Bütün bu elverişsiz maddî koşullar, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın genelinde olduğu gibi, "sözcüklerin savaşı" alanında da anakronistik bir muharip olarak yer almasına neden olacaktır.

Böylece Birinci Bölüm'ün sonuna gelindiğinde, çalışmaya hâkim olan argümanın önemli bir parçası ortaya çıkmaktadır: Avrupa'da oluşan ve devlet yönetiminde ilerleyen güçlü propaganda mekanizması, Birinci Dünya Savaşı yıllarında edebî ve kültürel üretimin büyük bölümünün propaganda gerekleriyle uyumlu olmasına yol açar. Bu durum, 1914-1918 arası için bir norm olarak kabul edildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum bu normdan bir sapma teşkil eder. Söz konusu dönemde Osmanlı kültürel alanında de tespit edilen bu olumsuz durum, bir türlü izale edilemeyecektir. Bunun nedenleri, imparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz maddî koşullardır.

İkinci Bölüm, argümantasyonu Birinci Bölüm'ün kaldığı yerden devam ettirmeyi hedeflemektedir. Savaş yıllarında, maddî koşulların elverişsizliğine bağlı olarak, Osmanlı'da Batılı anlamda bir propaganda mekanizması oluşturulamamıştır; ne var ki, bütün olumsuzluklara rağmen, ortada gün geçtikçe daha ulusal bir görünüm kazanan bir kültürel alan da bulunmaktadır. Bu kültürel alanın, özellikle 1908'den sonra açığa çıkan

ve 1910'larda güçlenen Türk milliyetçisi kesimi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ellerinden geldiğince propagandist bir edebiyat üretmeye çalışacak, bu doğrultuda birtakım denemelere girişilecek, fakat bunların yetersizliği fark edildiğinde, savaşa hizmet etmesi beklenen milliyetçi kesim, bizzat savaşın kendisinden yararlanarak asıl önemli eksiği, henüz tamamlanmamış olan ulusal kimlik inşası sürecinin açıklarını gidermeye yönelecektir.

İkinci Bölüm, kısmen propagandist ama çoğunlukla ulusal kimlik oluşumuna yönelik savaşla ilgili kültürel üretimin temel üreticisi olan Türk milliyetçiliği ideolojisinin Osmanlı toplumundaki konumlanışını vermeyi amaçlamaktadır. Bunu gerçekleştirebilmek için de, birbirleriyle bağlantılı iki temel öncüle dayanılır: Çalışmada ele alınan savaş dönemi kültürel üretimi, yazarların, yazma anının koşullarından yola çıkarak geçmişi yorumlamalarıyla üretilmektedir. Dolayısıyla, farklı bir zaman diliminde konuşlanan biz okurların, yazarın yazma anını bağlamsallaştırabilmek için, yorumladığı geçmişi de doğru değerlendirebilmemiz gerekecektir. Bu nedenle, savaş dönemi kültürel üretimini değerlendirmek için, en azından 1908'e kadar uzanan yakın geçmiş bilinmelidir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan ikinci öncül, sadece artzamanlı bir anlatımın yeterli olamayacağını, bu tarihsel öykünün eşzamanlı boyutlarının, yani güncel ideolojik ortamdaki yerinin de bilinmesi gerektiğini ifade eder.

Buradan yola çıkan İkinci Bölüm, temelde izleksel bir ayrıma giderek, 1908-1914 arasında kamuoyunu belirleyen dört temel ideolojiyi anahatlarıyla tartışır. Bununla birlikte Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Batıcılık ideolojileri 1908-1914 arasındaki gelişimleriyle ele alınırken, bunlarla rekabet ilişkisi içerisinde ortaya çıkan Türkçülüğün bu bölümde sadece, 1912 Balkan Savaşı'na kadarki gelişimi tartışılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki kültürel üretim temelde Türkçülükle bağlantılı olarak ortaya çıktığı ve dolayısıyla bu akımın 1918'e kadarki gelişimi çalışmanın sonraki bölümlerinde inceleneceği için, burada sadece doğum evresine ağırlık verilmektedir.

İkinci Bölüm'de ele alınan dört temel ideolojiyle ilgili bilgiler ikincil kaynaklara dayalı olarak anlatılmıştır. Bu bölümdeki amaç, çalışmanın asıl odağını oluşturan 1914-1918 arası döneme hazırlık yapmak olduğundan, burada, şimdiye kadarki araştırmaların bulgularından farklı bir şey söylenmemektedir. Bununla birlikte, bu bölümde, bu dört ideolojinin karşılaştırılması konusunda, çalışma boyunca göndermede bulunulacak önemli bir kuramsal tartışmaya girilir. Bölümün ikinci altbaşlığında, karşılaştırmalı milliyetçilikler alanının önemli isimlerinden Miroslav Hroch'un "ulus inşası süreci" yaklaşımı tartışılmakta ve Türkçülüğün diğer üç ideolojiyle etkileşimi bu yaklaşım açısından değerlendirilmektedir.

Burada bu tartışmaya girilmesinin nedeni rastlantısal değildir; özellikle cumhuriyet döneminde baskın olmaya başlayan ereksel ulusal tarihyazımına göre, geç Osmanlı döneminden itibaren, ulus-devlete doğru ilerleyişe taraftar ve muhalif akımlar vardır. Bu yaklaşımın karmaşık bir tarihsel süreci indirgediği eleştirisinden yola çıkılarak, bu bölümde ele alınan baskın ideolojilerin etkileşimi sorunsallaştırılır: Bu ideolojiler arasında, cumhuriyet dönemi ulusal tarihyazımının yaptığı gibi, kesin ayrımlara gidilebilir mi? Türkçülük milliyetçilik yanlısı ve diğer üç ideoloji milliyetçilik karşıtı olarak nitelenebilir mi? Bu sorulara doğrudan olumsuz yanıtlar vermek de, ereksel yaklaşımın indirgemeci milliyetçilik/milliyetçilik karşıtı ikili karşıtlığının ötesine geçme imkânı vermeyecektir. Oysa, Hroch'un yaklaşımı, tarihsel sürece ağırlık vererek, konuyu farklı bir boyuttan ele almayı mümkün kılar.

Hroch, ulus inşası sürecinin özgül toplumsal koşullardan yola çıktığını ve belirli nesnel önkoşullara dayandığını söyler. Bu nesnel koşulların en önemlileri ortak geçmişe yönelik bir bellek, toplumsal iletişimi sağlayan dilsel ya da kültürel bağlar ve ulusu oluşturacak bireyler arasında eşitlik ve haklara dayalı vatandaşlık kavramıdır. Hroch'un bu koşullara dayalı olarak ortaya çıkan şeye "ulusal akım" demesi ve bununla "ulusçuluk" arasında bir ayrıma gitmesi ise, ereksel tarihyazımı yaklaşımını aşmak için bir basamak oluşturur. Ulusçu olsun ya da olmasın,

ulusal akımda yer alan bütün vatanseverler, ulusal varoluş alanında saptadıkları açıkları gidermek için hareket ederler. Hroch, Avrupa'daki ulusal akım örneklerinin karşılaştırılması sonucunda, üç ana evre gözlemektedir. Birinci evrede ulusal bilincin ilmî oluşumu, ikinci evrede yeni bir eylemci tipinin bu ilmî çabayı, etnik grubu uyandırma amacıyla girişilen "vatanseverlik ajitasyonu"na dönüştürmesi, üçüncü evrede ise ulusal akımın kitleselleşmesi ve ulus bazında örgütlenen bir toplumsal yapının ortaya çıkması söz konusudur.

Bu bölümde, 1908'den başlayarak ortaya çıkan ideolojilerin tümü ortak bir ulusal akım içinde değerlendirildiği ve bu bir Türk ulus oluşumu süreci olarak adlandırıldığında, Hroch'un bazı noktalarda açıklayıcı ve bazı noktalarda yetersiz kaldığı ortaya çıkar. Ulus oluşumu süreci yaklaşımının ortak bir ulusal akımlar örüntüsünde saptadığı ilk nokta, bir meşruiyet krizidir. 1908 sonrası baskın ideolojilerin ortak kaygısı olarak beliren "devletin bekası" sorunu, Osmanlı-Türk toplumunun temel meşruiyet krizi olarak değerlendirilebilir. Dört temel ideolojinin bu krize çözüm bulma yolunda, bazen çatışan, bazen de işbirliği ve uzlaşmaya yönelen arayışları, sadece ulusçulukla sınırlı kalmayan bir ulusal akımın varlığını desteklemektedir.

19. yüzyıl başından 1920'lere kadar uzanan bu Osmanlı-Türk "ulusal akımı", Hroch'un saptadığı üç evreye de uygun bir gelişim gösterir. Buna göre, 1908'e kadar gelen dönem ulusal kimliğin ilmî araştırılmasına, 1908-1923 arası dönem vatanseverlik ajitasyonuna, 1923'ten 1940'lara uzanan dönem de ulusal toplumun oluşumuna ağırlık vermektedir. Bununla birlikte, anahatlarıyla Hroch'un evrelerine uyan bu ilerleyiş sorunsuz da değildir. Hroch'un yaklaşımı, küçük Avrupa ulusal akımlarına öncelik verdiği için, temelde bir "baskın ulus-etnik azınlık" ikili karşıtlığına dayanır. Oysa, Türk ulusal akımında durum daha karmaşıktır; emperyal bir yapıda baskın ulus konumundaki Türkler, tâbi etnik grupların ayrılıkçı milliyetçiliklerini kışkırtmamak için temkinli hareket etmek zorundadırlar. Bu temkin ve buna eşlik eden siyasal, ekonomik ve toplumsal krizlerin ağırlığı Türk ulusal akımının her evresindeki işlerin

bir sonrakine sarkmasına yol açacaktır. Bu nedenle, aslında tamamlanmış bir millî kimlik dağarcığına dayanarak vatanseverlik ajitasyonuna girişmesi gereken 1908 sonrası ulusal akımı, önceki evrede tamamlanamamış işleri de tamamlamak mecburiyetiyle karşı karşıya kalacaktır. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girilmesiyle birlikte, tam olarak oluşmuş bir ulusal toplumda kültürel sektörden beklenecek propaganda gibi gereksinimler, üçüncü evredeki işlerin de bu aşamada yapılması sorumluluğunu ulusal akımın sırtına yükleyecektir. Sonuçta, bu aşırı talep karşısında ulusal akımın kültürel oyuncuları âtıl kalırlar. Savaş döneminde entelektüellerin propaganda etkinliklerinin sınırlı ve gönülsüz kalmasının nedenlerinden biri de budur. Bu duruma bağlı olarak, bir süre asıl işlevi olan vatanseverlik ajitasyonundan bile uzak duran bu dönem ulusal akımı, özellikle 1917'den itibaren, *Yeni Mecmua*'nın kurulmasıyla birlikte, kültürel altyapı kuruluşuna, uzun vadede etkili olacak ve Hroch'un birinci evresine denk düşen bir çabaya yönelecektir.

Kuşkusuz, bu bölümde ortaya konan tartışmanın daha doyurucu hale getirilebilmesi için, daha kapsamlı ve birincil kaynaklara yönelik bir araştırmaya gereksinim vardır. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük ve bu çalışmada ele alınmayan sosyalizm ya da feminizm gibi akımların, burada sadece adı anılan başlıca isim ve yayınları, mevcut tarihyazımındaki baştan savma ve alışıldık yargılar ve sınıflamalar aşılarak, Hroch ya da başka araştırmacıların düşünceleri ışığında yeniden değerlendirilmelidir. 1928 alfabe reformundan önceki pek çok kitap, gazete ve dergi, hâlâ, günümüzde bir tür ölü dil haline gelen Osmanlı alfabesinden Latin alfabesine aktarılmayı bekliyor. Günümüzün gelişmiş bilgi işleme teknolojilerine rağmen, dönemin basılı malzemesi, nasıl olsa kütüphanelerde durduğu ya da önemli bilgiler içermediği düşünülerek çürümeye bırakılıyor. Bu malzeme yok olmaktan kurtarılmadıkça ve yeni yaklaşımlarla incelenmedikçe, dönemle ilgili hiçbir yorumun güvenle ortaya konması mümkün değildir. Yine de, bu bölümde Hroch'un ulus oluşumu süreci yaklaşımı ışığında yürütülen tartışma, Osmanlı modernleşme tarihini kesin bir ulusal akım

olarak açıklamaya yeterli olmasa da, özellikle 1908 sonrası dönemle ilgili saptamaları, bu çalışmadaki argümanı temellendirmek açısından yararlı görünmektedir.

Osmanlı kültürel alanında Balkan Savaşı'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaşanan gelişmeleri ele alan Üçüncü Bölüm ile bunun devamındaki gelişmeleri 1914-1918 arasındaki savaş döneminde ele alan Dördüncü Bölüm birbiriyle bağlantılıdır ve çalışmanın bağlama yönelik çabasının özünü oluştururlar. Bu bölümlerde, İkinci Bölüm'de tartışılan üç evreli ulusal akım gelişim örüntüsü temel alınmaktadır. Üçüncü Bölüm, Hroch'un geliştirdiği "vatanseverlik ajitasyonu" evresinin, Balkan Savaşı sonrası Osmanlı kamuoyunda deneyimlenişine yoğunlaşır. Buradaki temel argüman, 1912'de Balkan Savaşı'yla ivme kazanan Türkçü kamuoyu oluşturma çabalarının iktidar düzeyinde destek gördüğü ve savaşta yaşanan kayıplar nedeniyle gözlerini Rus boyunduruğundaki Türklerle birleşmeye çeviren Panturanist bir milliyetçiliğin, Birinci Dünya Savaşı'nı bu amaca yönelik bir fırsat olarak değerlendirdiğidir. Balkan Savaşı sonrasında hızla birbirine yaklaşan İttihat ve Terakki yönetimi ve milliyetçi kültürel alan, özellikle Avrupa'da savaşın başladığı Ağustos 1914'ten, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa dâhil olduğu Kasım 1914'e kadar geçen üç aylık dönemde, eşgüdümlü bir çabayla kamuoyunu savaşa girme düşüncesine hazırlarlar.

Üçüncü Bölüm'ün başlangıcında, Balkan Savaşı'nın sosyokültürel etkisine yönelik olarak, Türk tarihçiliğinde son zamanlarda kabul görmeye başlayan "on yıllık savaş" kavramı, çalışmanın bütünü ve bu bölümlerin bağlama yaklaşımı açısından önemlidir. Bu kavram, basit bir adlandırmadan ibaret olmayıp, dönemlendirmeye yönelik olarak, baskın yaklaşımdan farklı bir vurguya sahiptir; vurguladığı nokta, 1912 Balkan Savaşı'ndan 1922'de Millî Mücadele'nin sonuna kadar gelen evrenin bir süreklilik olarak değerlendirilebileceğidir. Şimdiye kadarki modern Türk tarihçiliğinde, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Bağımsızlık Savaşı birbirinden ayrı olaylar olarak değerlendirilmiş, bunların birbirine yol açarak ilerleyen yapısı dikkate alınmamıştır. Oysa bu bölümde ortaya koyulan bağ-

lam, özellikle Balkan ve Birinci Dünya Savaşları arasında siyasal, ekonomik ve askerî düzlemlerde rahatlıkla izlenen sürekliliğin, sosyokültürel boyutta daha da aşikâr olduğunu göstermektedir.

Üçüncü Bölüm'ün, Turan ve mefkûre kavramlarına yoğunlaşan ikinci altbaşlığı toplumsal psikoloji ve kamuoyu alanlarındaki sürekliliği ele almaktadır. Balkan Savaşı öncesi dönemde, İttihat ve Terakki'nin baş ideoloğu Ziya Gökalp tarafından kullanıma sokulan bu kavramlar, Balkan Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, kültürel alanda güçlenen Türkçü milliyetçiliğin başını çektiği vatanseverlik ajitasyonunun kitlelere ulaşmasında başrolü oynarlar. Gökalp'in Batılı sosyolog ve filozoflara dayanarak oluşturduğu ve yıllar içerisinde hem kendi düşünce gelişimi hem de olayların etkisi altında geliştirdiği sosyolojik yaklaşımından kaynaklanan bu kavramlar, Balkan Savaşı'nın etkisiyle kamuoyuna basitleşerek ulaşacaktır. Bu iki kavramın birleşmesiyle ortaya çıkan Turan mefkûresi, özellikle 1913-1914'te, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, imparatorluğun Avrupa'daki toprak kaybını telafi edici bir işlev görmüş; kamuoyunun, maddî ve manevî kayıpların telafisini, "Rus boyunduruğu" altındaki Türklerle birleşmede arayan bir fantazmaya yönelmesine neden olmuştur.

Turan mefkûresi, dönemin Türk milliyetçiliği konusundaki çatışmaları en iyi sergileyen vatan kavrayışlarındaki farklılıkları görebilme açısından da önemlidir. Bu dönemde gerçekçi-hayalci, romantik-politik, iradeci-tarihsici ayrışmalarını içeren pek çok milliyetçilik anlayışı ortalıktadır. Bu milliyetçilik anlayışları, Balkanlar'daki kayıplar nedeniyle özellikle vatan kavramı üzerinden çatışırlar. Bu bölümde, Gökalp'in Turan mefkûresi'ni eleştiren Mehmet Ali Tevfik'in manevî yurt kavramı ve Ahmet Ferit'in Türk *ethnie*'sine yoğunlaştığı Anadolu'yu önemseyen ılımlı milliyetçilik yaklaşımları karşılaştırılmakta ve tartışılmaktadır. Bunların içinde, M. A. Tevfik'inkine göre daha gerçekçi, ama Ahmet Ferit'inkine göre daha hayalci olan Gökalp'in yaklaşımı kamuoyunda ve iktidar düzeyinde kabul görmüş, Osmanlı İmparatorluğu bütün Türk topluluklarıyla birle-

şerek genişlemeyi hedefleyen bir milliyetçilikle Birinci Dünya Savaşı'na yönelmiştir.

Vatan kavramına odaklanan ve bu konuda farklı vizyonlara sahip Türk milliyetçiliği anlayışları arasındaki çatışma, Üçüncü ve Dördüncü Bölümleri birbirine bağlayan patikalardan biridir. Birinci Dünya Savaşı'na girilene kadarki dönemde milliyetçilik içi çatışma daha hafiftir; çünkü, zaten yeni doğmakta olan Türk milliyetçiliği akımı, Balkan Savaşı sonrası dönemde kamuoyunda oluşan sempati ve İttihat ve Terakki'nin desteği gibi olumlu etkenleri kullanarak yaygınlık kazanma uğraşındadır. Ne var ki, barış zamanında, mutlak siyasal iktidarının balayını yaşayan İttihatçı hükümetin Türkçülük ile ortakyaşarlık kurmaya yönelik yaklaşımı nedeniyle de, çok fazla su yüzüne çıkmayan bu çatışma, Birinci Dünya Savaşı'na girişin yol açacağı krizle kendini iyiden iyiye hissettirir hale gelecektir. Savaşın daha ilk aylarından itibaren İttihat ve Terakki yanlısı saldırgan Panturanist milliyetçilik ile Anadolu'ya ağırlık veren savunmacı vatansever milliyetçilik arasında kendini gösteren ve 1915-1918 arası dönemde artarak devam eden bu çatışma, Osmanlı-Türk kültürel alanının savaşa yaklaşımının zeminini oluşturacaktır.

Türkçü akımın Balkan Savaşı sonrası dönemde başarılı bir vatanseverlik ajitasyonuna yönelmesinde o zamanki, göreli olarak daha elverişli maddî koşulların katkısı vardır. Üçüncü Bölüm'de incelenen iktidardan kaynaklanan katkı ve izlerçevredeki artış bir yana, bu dönemdeki Türkçü akımın işlediği konu da, Birinci Dünya Savaşı dönemine göre daha elverişli bir malzemedir. Bir felaket olan Balkan Savaşı geride kalmıştır; geride kalan bir olay hakkında, sonuçları ne kadar olumsuz olursa olsun, değerlendirme yapmak, dersler çıkarmak, bu derslere dayanarak kamuoyunu eğitmek ve yönlendirmek daha kolaydır. Oysa Birinci Dünya Savaşı ne kadar süreceği ve toplumu nasıl etkileyeceği öngörülemeyen bir krizdir. Bütün savaşan ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı'da da savaşın kısa süreceği zannedilmiştir. Halbuki bu savaşın o ana kadar görülmemiş boyutlardaki nicelik ve niteliği ortaya çıktıkça, hükümetin sorunsuz işle-

yeceğini düşündüğü, Türkçü kültürel alana dayalı propaganda mekanizması ortaya çıkamamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında etkin bir Osmanlı-Türk propaganda mekanizması kurulamamasında, maddî koşulların yanı sıra, bu savaşın yol açtığı yeni durumun hem siyasetçiler hem de kültürel aktörler tarafından doğru okunamamasının da katkısı vardır.

Dördüncü Bölüm, savaşa giriliş tarihi olan Kasım 1914'ten itibaren bu yanlış okumanın kültürel alana ani etkileri ve Ağustos 1914'te Avrupa'da savaşın başlaması üzerine zirveye çıkan savaş ve Almanya yanlısı vatanseverlik ajitasyonun sönümlenme koşullarının incelenmesiyle başlamaktadır. Ağustos 1914'te enerjik bir savaş propagandasına başlayan Türkçü akım, savaşın ağır etkilerinin iyiden iyiye hissedilmeye başlandığı Şubat 1915'e kadar sürekli bir düşüş sergileyecek ve Çanakkale Cephesi'nin açılışıyla tamamen etkisiz hale gelecektir. Savaşın özellikle Enver Paşa tarafından belirlenen hırslı, ama felaketli başlangıcı, entelijensiya içinde hükümeti sorgulayanlar ile hükümeti kayıtsız şartsız destekleyenler arasında, ikincilerin lehine bir çatışmaya yol açacak, bu arada propaganda etkinliği, hükümetin yerinde müdahale edememesi ve yanlışlığı daha sonra anlaşılacak baskıcı yaklaşımının da etkisiyle oluşturulamayacaktır.

Dördüncü Bölüm'ün ilk altbaşlığında, etkin bir propaganda mekanizmasının oluşturulamamasına yol açan irrasyonel siyasal ve sosyokültürel zihniyet ele alınmaktadır. En başta Enver Paşa gelmek üzere İttihat ve Terakki'nin hemen hemen her düzeyinin, savaşın süresi ve sonuçları konusundaki hayalci vizyonu, propaganda çabalarının da rasyonel bir plandan mahrum kalmasına yol açar. Özellikle Ağustos 1914-Şubat 1915 arasında propaganda adına yapılanlar, gerek halk düzeyinde gerek entelektüeller düzeyinde kandırmacadan ve lider dalkavukluğundan öteye gidilememesine neden olur. Özellikle Halide Edib, Yahya Kemal ya da Hamdullah Suphi gibi daha rasyonel, kalkınmacı ve ılımlı bir milliyetçiliğe eğilimli entelektüeller, savaşın başında yaşanan Kanal ve Sarıkamış başarısızlıkları ya da Ermeni tehciri gibi uygulamalardan rahatsız olmakta, özellikle Çanakkale'de başlamak üzere olan İtilaf saldırısı-

nın yol açtığı korkunun da etkisiyle İttihat ve Terakki ve onun Panturanist politikalarına eleştirel yaklaşmaya başlamaktadır.

Bu olumsuzluklar sonucu, Ağustos 1914 öncesinin kendiliğinden ve canlı vatanseverlik ajitasyonu sona erecek; yine de, bu aşamadan sonra, devletin önayak olacağı bazı propaganda çabaları görülecektir. Dördüncü Bölüm'ün ikinci altbaşlığı bu çabaları incelemeye ayrılmıştır; sinema, resim, fotoğraf alanlarındaki propaganda çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun görsel propaganda konusundaki en başarılı çalışması olan *Harp Mecmuası* odağa alınarak incelenmektedir. Burada ele alınan, devlet kaynaklı bir başka propaganda çalışması da, cephenin daha sakin bir görünüm sergilediği bir dönemde, Haziran 1915'te Çanakkale'ye düzenlenen aydınlar gezisidir. Bir daha asla bu boyutlarda gerçekleştirilemeyen bu türden cephe ziyaretlerinin amacı, özellikle edebiyatçıların cephede gördüklerinden yola çıkarak cephedeki askerlere ve cephe gerisindeki sivillere yönelik yayında bulunmalarını sağlamaktır. Ne var ki, bu türden gezilerin sayısının artırılamaması bir yana, Çanakkale gezisine katılanların gördüklerini gecikmeksizin kültürel ürünlere dönüştürmelerinin bile sağlanamaması, bu geziye katılan edebiyatçıların izlenimlerini ancak orta vadede ve kendi çabalarıyla, dağınık ve verimsiz bir biçimde yayınlamaları propaganda alanının oluşturulamayışının açık bir örneğidir.

Propaganda eksikliği, savaşın ilerleyen dönemlerinde, örneğin 1917'de iyice göze batar hale geldiğinde bile, devletin bu konudaki çabası rasyonel ve sistemli bir görünüm sergilemekten uzak kalacaktır. Hükümet, kâğıt sorunu, alımgücünün düşüklüğü ve kültürel üretimi cendereye sokan baskı ve sansür gibi olumsuz koşulların giderilmesine çalışmak yerine, önde gelen edebiyatçılara sipariş ve yüksek meblağlar karşılığı kitap yazdırma yoluna gider. Örneğin küçük boyutlardaki bir şiir kitabı için yazara bir servet boyutlarında telif ücreti ödenir, kitap en kaliteli malzemeyle basılır, en sonunda da, karınlarını bile doyurmakta zorlanan sivillerin bu kitabı alamayacağı düşünülerek, basılmış olan kitapların tümü, yazara yine servet boyutlarında bir ücret ödenerek satın alınır ve orduya dağıtılır.

Savaşın ilk senelerinden itibaren daha topluma yönelik ve günlük politikadan uzaklaşan çalışmalar üreten Ziya Gökalp, 1917 yazında kültürel alana yönelik önemli bir dönüşümü başlatacaktır. Bir dönem sekter bir İttihatçı siyaset izleyen ve İttihatçı olmayanlara güvenmeyen Gökalp, kurulmasını sağlayacağı *Yeni Mecmua*'da muhalif yazarları da içeren, propagandaya değil, ulusal kültürün oluşumuna öncelik veren bir kadro oluşturacaktır. İttihat ve Terakki'nin desteğiyle çıkan bu dergide, kısa vadeli propaganda gereksinimlerine karşılık gelen ürünlere de yer verilmekle birlikte, ancak uzun vadede sonuç verecek olan ulusal kimlik inşasına öncelik verilmektedir.

Osmanlı-Türk kültürel alanında bu derginin yayınlanmaya başlamasıyla ortaya çıkan dönüşümün incelendiği Dördüncü Bölüm'ün üçüncü altbaşlığında, *Yeni Mecmua*'nın 1918 Mayıs'ında, 18 Mart 1915 tarihli Çanakkale deniz savaşını anmak için çıkardığı *Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi* özellikle üzerinde durulan bir malzemedir. Bu özel sayıda yer alan çalışmalar üzerinden, *Yeni Mecmua* çevresinde yer alan yazarların, Gökalp'i örnek alarak, savaşa nasıl yaklaştıkları çok açık bir biçimde izlenebilir. Özel sayı, özellikle 1917 Rus Devrimi'nin ardından Kafkas Cephesi'nde yaşanan olumlu gelişmeler nedeniyle, yani bir anlamda propaganda amacıyla yayınlanmıştır; ne var ki, 1918'den geriye dönerek Gökalp'çi bir yaklaşımla Çanakkale'yi ve bu dolayımla bütün Osmanlı-Türk Birinci Dünya Savaşı deneyimini değerlendiren yazarlar, bu deneyimin ulusal açıdan tanımlanmış bir toplum ve bir ulus-devletin oluşumundaki rolü üzerine odaklanmaktadırlar.

Yeni Mecmua'yla başlayan bu çaba, 1919-1922 arasındaki Millî Mücadele ve 1923'ten sonraki cumhuriyet döneminde de devam edecek olan ulusal kimlik inşası sürecinin önemli bir adımıdır. Bununla birlikte, özellikle 1918'de, Osmanlı bütün cephelerde sıkıntılar yaşarken, Kafkas cephesinde yaşanan olumlu gelişmeler, Türkçü milliyetçilik alanındaki çatışmayı son bir kez ve şiddetli bir biçimde tekrar ortaya çıkaracaktır. Artık savaşın yol açtığı yıkım ve yönetimin genişleme hayallerinin var olan sınırlar içerisinde neden olduğu zarara dayana-

mayan Anadolucular, başta Halide Edib olmak üzere isyan etmekte ve Turancı politikalardan uzak durarak "kendi evimize bakalım" demektedirler. Mondros Mütarekesi'ne kadar Gökalp ve ona yakın olan diğer İttihatçı milliyetçilerin Turancılığı Anadoluculari susturmayı başaracak, fakat mütarekeden sonra Panturanizm hızla düşüşe geçerek, daha sınırlı bir Türk milliyetçiliğine yerini bırakmak zorunda kalacaktır.

Çalışmanın bağlamsallaştırma çabasının son ayağını oluşturmak üzere, dönemin edebî üretimine yoğunlaşan son iki bölüm, dönemin ana edebî türlere yönelik sınıflaması doğrultusunda, şiir ve düzyazı alanlarındaki isim ve ürünleri paylaşır. Beşinci Bölüm'ün şiire, Altıncı Bölüm'ün düzyazıya ayrılmasının önemli bir nedeni daha vardır. Bu iki türsel alan, çalışmanın ele aldığı tarihsel bağlamı farklı biçimlerde temsil etmekte, bağlamla farklı biçimlerde etkileşime girmektedir. Şiir, ne kadar Batılılaşmış olursa olsun, Osmanlı edebiyat geleneğinde baskın edebî alandır. Dolayısıyla, ulusal akımın alanına giren bir içeriği işleyen bir şiir ya da şair, içinde bulunduğu alanın geçmişiyle başa çıkmak, kendinden önce gelenlere meydan okumak zorundadır. Bu durum, şiir alanındaki temsiliyetin çözümlenmesini zorlaştırmakta; bağlamın metne sızma yollarını ve biçimlerini ayırt etmek özel bir çaba gerektirmektedir. Halbuki düzyazı alanındaki temsiliyeti çözümlemek çok daha kolaydır. 1914-1918 arasında üretilen ve bağlamla yakından ilgili edebî ürünlerin ayrı bölümlerde ele alınmasının nedenlerinden biri bu farktır.

Bu ayrıma rağmen, şiir ve düzyazı bölümleri, kendi içlerinde benzer bir ilerleyiş sergilerler. Her iki bölümde de temel bölümlenme izleksel ya da biçimsel değil, bu alanların önde gelen isimleri etrafında gelişir. Her iki bölümde de, alanı genel olarak değerlendiren ve kuramsal noktalara da değinen birer girişten sonra, şiirde Ziya Gökalp, Mehmet Emin, Mehmet Akif ve Abdülhak Hâmit, düzyazıda Ömer Seyfettin ve Refik Halit ayrı ayrı ele alınmaktadır. Her şair ya da yazar, kültürel alandaki üretim mekanizmalarına ağırlık veren bağlamsal ve kurumsal bir yaklaşımla incelenmektedir. Bu isimlerin 1914-1918 arası dö-

nemde, savaşla ilgili olarak yazdıkları edebî ürünler, yazma ve yayınlanma anları dikkate alınarak, kronolojik olarak yorumlanmaktadır. Bu inceleme sırasında, çalışma boyunca ele alınan propaganda, ulusal akım, milliyetçiliklerle ilişki gibi konuların değişik dönemlerde ne doğrultuda işlendiği, ne gibi değişikliklerin ortaya çıktığı gözlemlenebilir.

İncelenen edebiyatçılar, aralarındaki farklılıklara rağmen, çalışmanın temel vurgusu doğrultusunda ortak bir ulusal akıma dâhil kabul edilmişlerdir. Sonuçta, bu kabulü sorgulayacak bir durumla karşılaşılmamıştır. Burada ele alınan edebiyatçılar İttihat ve Terakki yönetimi, Türk milliyetçilikleri ve Birinci Dünya Savaşı'nı farklı biçimlerde algıladıkları halde, devletin ve milletin bekası konusunda ortak bir vatansever tavır sergilemişlerdir. Yine de, söz konusu farklılıklardan yola çıkılarak, 1914-1918 arasında, meydana gelen olaylar ve değişen koşullar doğrultusunda vatansever ulusal akımın birörnek bir konum değil, farklı konumları kapsayan bir yelpaze olduğu anlaşılmaktadır.

Beşinci ve Altıncı Bölümlerde ele alınan edebiyatçılardan Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Mehmet Emin İttihat ve Terakki'ye bağlı Türkçü milliyetçiler olarak nitelenebilir. Diğer isimlerden Mehmet Akif milliyetçilik ideolojisine karşı olmakla birlikte, tutarlı bir vatanseverlik sergileyen bir İslâmcı; Abdülhak Hâmit dönemden döneme değişen siyasal ve ideolojik koşullara ayak uydurmaya çalışan bir Osmanlı seçkini; Refik Halit ise İttihatçı baskıya tepkisi nedeniyle milliyetçilik karşıtı olmakla birlikte, edebî seçimleri doğrultusunda tam anlamıyla millî bir yazar olarak belirmektedir. Bu isimlerin, kendilerine ayrılan bölümlerde, 1914-1918 arasına yoğunlaşan, ama bazen bu aralığın biraz öncesi ve sonrasına uzanan edebî üretimleri, vatansever ulusal akım yelpazesinde işgal ettikleri bu temel konumlara göre incelenmiştir. Bununla birlikte, buradaki her edebiyatçı söz konusu dönemde gelişen olaylar doğrultusunda değişimler, temel konumlarından sapmalar ya da farklılaşmalar da sergilemişlerdir. Örneğin Ziya Gökalp, 1915'e kadar daha ajitatif bir yaklaşım geliştirirken, 1915 sonrasında daha soğukkan-

lı ve ulusal toplumu tanımlamaya yönelik ürünler vermiştir. Ömer Seyfettin İttihatçı bir milliyetçiliğin polemikçiliğinden, daha halka dönük ve İttihat ve Terakki'ye eleştirel yaklaşan bir edebiyata yönelmiştir.

Edebî üretime yoğunlaşan Beşinci ve Altıncı Bölümler, ele alınan yazarların 1914-1918 arası ürünlerini, bu yazarların temsil ettikleri temel konumlar ve bu konumlarda gözlenen önemli değişim ya da gelişimleri mümkün olduğunca detaylı bir bağlamsallaştırma içerisinde vermeyi amaçlamıştır. Bu sırada, yazarların tek tek ve sadece Birinci Dünya Savaşı ile ulusal kimlik inşası süreci açısından ele alınması, bir tür sınırlamaya yol açmaktadır. Eğer bu yazarlar, başka yazarlarla birlikte ve özellikle Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerde olduğu gibi, tarihsel bağlamdaki değişimlere öncelik veren bir yaklaşımla topluca incelenebilseydi, belki daha bütünlüklü bir sonuca ulaşılabilirdi. Ama bu durumda, yazarların ayrı ayrı ele alınmasıyla ortaya çıkan pek çok ayrıntı dışarıda bırakılacaktı. Bu çalışmanın odağını edebî metinlerin bağlamlarına oturtularak yorumlanması oluşturduğu için, dönemin önde gelen edebiyatçılarının üretimine yoğunlaşılması kaçınılmazdı. Buradan yola çıkarak, tek tek yazarlara yoğunlaşan yorumlayıcı okuma çabalarının, daha disiplinlerarası, karşılaştırmalı ve verimli modern Türk edebiyatı tarihleri üretilmesini kolaylaştıracağı iddia edilebilir.

Bu çalışma, kültürel ve edebî tarihyazımının, her iki alanın da kendine özgü disipliner uzlaşım ve yöntemlerini ihlal etmeden, verimli ve zenginleştirici bir etkileşime girme olanaklarını araştıran bir çabanın ürünüdür. Bu nedenle, yola çıkış noktası tarihsel ve edebî malzemeden kaynaklanan soru ya da sorunların ifade edilmesi ve yanıtlanmaya çalışılması olmuştur. Malzemenin gerektirdiği doğrultuda, genel olarak kabul edilmiş yorum ve yaklaşımlara meydan okumaktan kaçınılmamıştır. Her ne kadar, bilimsel araştırmanın doğası gereği, bu çalışmada ulaşılan sonuçların yanlışlanabilirliği, buradakilerden farklı bulgu ve yorumların mevcut olabileceği baştan kabul edilmekteyse de, burada yakalanmaya ve geliştirilmeye çalışılan disiplinlerarası çabanın özelde kültürel ve edebî tarihyazımı, genelde sos-

yal ve beşeri bilimler açısından daha yararlı ve ufuk açıcı olacağına inanılmaktadır.

Bu bağlamda, çalışmanın dışarıda bıraktığı ama yöntem ve içeriğiyle incelenmesine davetiye çıkardığı "Birinci Dünya Savaşı'nın 1918 sonrası edebiyatta temsili" konusuna da bu noktada kısaca değinmekte yarar var. Bu çalışma kendini "olmakta olan bir olay olarak savaş üzerine yazılanlar"la sınırlar ve "geçmişte kalmış bir olay olarak savaş üzerine yazılanlar"a eğilmez. Bu seçimin gereklerine, çalışmanın çeşitli evrelerinde değinilmiştir. Edebî ürünleri üretildiği tarihsel bağlamla etkileşimleri doğrultusunda *konumlandırarak* yorumlamayı hedefleyen temel yöntem bu seçimi zorunlu kılmaktaydı. Bununla birlikte, 1918 sonrasında üretilen edebiyatta Birinci Dünya Savaşı'nın izini sürmek, hedeflenen disiplinlerarası kültür ve edebiyat tarihçiliği yaklaşımının gelişimi açısından verimli olabilir.

Dünya edebiyatlarında 1918 sonrasında Birinci Dünya Savaşı'nın ciddiyetle ele alındığını, çok sayıda roman, kısa öykü, tiyatro, şiir ve anı kitabına konu olduğunu biliyoruz. Zaten bugün "edebiyatta Birinci Dünya Savaşı" denildiğinde, özellikle savaş sonrasında üretilen ve savaşın bireyler üzerindeki yıkıcı etkisini ele alan ürünler akla gelmektedir. Fakat bu çalışmada çeşitli vesilelerle anılan Fussell, Eksteins ve Natter gibi edebiyat araştırmacıları, savaşın savaş sonrasında ele alınışıyla ilgili önemli bir yanılsamaya da dikkatimizi çekerler. 1918 sonrasında üretilen savaş edebiyatının, bireyin acılı deneyimini milliyetçi ya da militarist aldatmacalara kapılmadan aktaran gerçekçi yapıtlardan oluştuğu sanılır. Oysa edebiyat ile gerçeklik arasında dolaysız bir yansıma ilişkisi yoktur; edebiyata dönüştürülen deneyim gerçektir, ama sadece edebî açıdan gerçektir. Edebî gerçeklik ise, yazarın yapıtını yaratmakta olduğu andaki toplumsal, ekonomik, kültürel, siyasal ve hatta psikolojik koşullarla etkileşimi doğrultusunda ortaya çıkar. Bu anlamda da edebî gerçeklik söylemsel ve retoriktir. Dolayısıyla Remarque ya da Hemingway gibi yazarlar, 1920'lerde yazdıkları ve bugün Birinci Dünya Savaşı'nın edebiyata yansımasının klasikleri olarak kabul edilen romanlarında aslında savaşla ilgili evren-

sel birtakım gerçekleri değil, dönemlerindeki edebî kültürün koşullarını, geçmişte kalan savaşın bu koşullar doğrultusunda alımlanma ve anlatısallaştırılmasını ortaya koymaktadırlar.

Batılı edebiyatların aksine, 1918 sonrası modern Türk edebiyatında "Birinci Dünya Savaşı romanları" gibi ayrı bir alt alan oluşmamıştır. Bununla birlikte, Büyük Savaş 1920'lerden günümüze uzanan bir süreçte yazılmış edebî ürünlerde çeşitli vesilelerle ele alınmıştır. Özellikle roman alanında görülen bu durum, modern Türk edebiyatı ve tarihinin özgül gündeminden kaynaklanmaktadır. Türk romanında Birinci Dünya Savaşı, "Kurtuluş Savaşı romanları" olarak adlandırılabilecek bir alt türün kapsamına girer. Büyük Savaş'la ilgili kişi ve olaylar, 1919-1922 arasına yoğunlaşan bu romanlarda değişen uzunluklarda ele alınır ve Millî Mücadele'yi hazırlayan yakın geçmiş olarak yan rollere çıkarlar. 1923'le gelen rejim değişikliği, gerek tarih gerek tarihi yorumlayan edebiyat alanlarında böyle bir söylemsel uzlaşıyı yaygınlaştırmıştır.

Büyük Savaş sonrası edebî ürünlerde bu savaşla ilgili kısımlar, odaklanılan Millî Mücadele'ye yönelik yorumları desteklemek amacıyla kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, bir Sarıkamış yenilgisi ya da Çanakkale Zaferi'nin kendi başına ele alınmaktan çok, retorik amaçlarla, 1918 sonrasındaki gelişmelerin birer simgesi olarak işlendiğini görürüz. Bir Kurtuluş Savaşı romanında Sarıkamış'tan söz ediliyorsa, başta Enver Paşa olmak üzere İttihatçı önderlerin cehaleti ve Türk milletine çektirdikleri vurgulanmaya çalışılmaktadır; Çanakkale Zaferi ele alındığında, Millî Mücadele'nin prototipi ve Mustafa Kemal'de önderini bulacak ulusal bilincin kendini ilk defa görünür kılması söz konusudur; Suriye ya da Filistin cephelerinden söz ediliyorsa, ya yine İttihatçı önderlerin ulusal bilinçten uzaklığına ya da Arapların "bizi arkamızdan hançerlemesi" dolayımıyla ulusal birliğin dinsel birliğe üstünlüğüne işaret edilmektedir. Kısacası, 1918 sonrası Türk edebiyatında Birinci Dünya Savaşı, Cumhuriyet rejiminin kendini tanımlamakta kullandığı *öteki olarak Osmanlı* söyleminin üretilmesinde vazgeçilmez bir araç konumundadır.

1918 sonrası Türk edebiyatında, doğrudan Birinci Dünya Savaşı'na eğilen ürünler de yok değildir. Ne var ki, bunlar da yukarıda söz edilen söylemsel yaklaşımın dışına pek çıkamamaktadır. Dolayısıyla savaşın 1918 sonrası edebî temsillerini incelerken temelde birbirinin benzeri yaklaşımlarla karşılaşılacaktır. Bununla birlikte anahatlarıyla birbirine benzeyen bu ürünlerin, kendi içinde ayrışan tarihsel dönemleri de söz konusudur. Örneğin 1920'lerden 1940'lara uzanan dönemde konunun ele alınışı temelde milliyetçi ideoloji doğrultusundadır. Oysa 1950'lerden 1980'lere uzanan dönemde, sola eğilimli yazarların da bu konuları, temelde önceki dönemle benzeşen, ama kendi dünya görüşlerinin etkisini de yansıtır biçimde işlediğine tanık oluruz. 1980'lerden günümüze ulaşan dönemde üretilen ve yakın tarihe yoğunlaşan romanlarda ise, çok daha farklı ideolojik yönelimler sergilenmekle birlikte, tarihin yorumlanması açısından özgünlükle pek karşılaşılmaz.

Öte yandan, bu dönemleri ayrı ayrı ele almak ve daha ayrıntılı incelemek bile, çok çarpıcı sonuçlara ulaşmamıza yol açabilecektir. Örneğin 1920'lerden 1940'lara uzanan milliyetçi dönemde Büyük Savaş'ın edebiyata yansıması, edebî ürünlerin üretilme anları açısından farklılıklar sergiler. Özellikle 1920'lerin sonlarına kadar, savaşı malzeme edinen yazarların, olabildiğince bireysel ve çeşitlilik sergileyen milliyetçilik yaklaşımlarına sahip oldukları görülebilir. Bu dönemde savaşı kısmen ya da ayrıntılı biçimde konu edinen, günümüz edebiyat kanonuna dâhil Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edib Adıvar ve Reşat Nuri Güntekin gibi yazarlarla, artık unutulmaya yüz tutmuş Aka Gündüz, Ercüment Ekrem Talu ve Burhan Cahit Morkaya gibi yazarlar diğer tarihsel konularla birlikte Birinci Dünya Savaşı üzerinden de, birbirleriyle ve resmî ideolojiyle bazen uzlaşan, bazen de çatışan milliyetçilik yaklaşımları sergilerler.

Bu çeşitlilik, Mustafa Kemal'in 1927 tarihli *Nutuk*'uyla yakın geçmişin anımsanışına dair bir model sunması ve 1930'larda devletin ekonomik ve siyasal alanlarda olduğu gibi, kültürel alanda da temel belirleyici haline gelmesiyle sona erecektir. Bu anlamda, özellikle Cumhuriyet'in onuncu yılı olan 1933'te-

ki edebî üretim, yakın geçmişin anımsanma ve edebî temsilinde tam bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra, iktidara yakın edebiyatçıların Millî Mücadele'yi ve dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı'nı, resmî ideolojinin yorumuna uygun bir biçimde, son derece ereksel bir yaklaşımla işledikleri görülür. Burada inşa edilen söylem, üretimin niceliğiyle de bağlantılı olarak o kadar etkili olacaktır ki, 1950 sonrasının solcu edebiyatında da, günümüzün postmodern ortamında da, resmî ideoloji söyleminin ötesine geçen ürünlerle karşılaşmak çok zorlaşacaktır.

Bu çalışmada sergilenen ve bu noktada, konunun bu çalışmanın ötesine uzanan noktalarına işaret eden yaklaşım, edebiyatla ilgili kapsayıcı bir kavramı da yeniden düşünmemizi teşvik etmektedir: Kanon. Çalışmanın çeşitli aşamalarında sınırlı bir biçimde tartışılan kanon kavramı, sadece bazı edebiyat yapıtlarının listelenmesiyle sınırlanamaz. Kanon, edebiyat ya da kültürle iktidarın ilişkisine yönelik bir eylem alanıdır. Bir ulusal edebiyatta, belirli dönemlerde değişen beğeniler ve yönelimler doğrultusunda bazı yapıtların daha fazla önemsenmesi, edebî kültür ve edebiyat tarihinin tartışılması sırasında referans merkezleri olarak benimsenmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte edebî kanon ya da kanonlar "kutsal inek" haline getirilmemeli, kültürel alanın kaygan zemininde ayakta durabilmek açısından kullanımlık araçlar olarak düşünülmelidir. Totaliter bir zihniyetin yansıması olarak üretilecek bir kanon yaklaşımı, edebiyatın çok katmanlı ve tüketilemez doğasını yadsır ve indirgemeye çalışır. Oysa kanonu yine tarihsel olarak üretilmiş ve her an değişebilir, ikircimli ve karmaşık bir araç olarak düşünmek, edebiyatın hem okunmasını hem de araştırılmasını keyifli, dönüştürücü ve demokratik kılabilir.

Bu çalışma edebî ürünleri ele alırken, onları sabit ölçütlere göre belirlenecek bir hiyerarşiye tâbi kılmayı değil, asla tüketemeyeceğini baştan kabul ettiği anlam katmanlarını aralayabilmek için, tarihsel bağlamla etkileşimleri doğrultusunda konumlandırmayı hedefledi. Bu çaba sırasında, edebiyatın siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel ve tarihselle iç içe olduğu görüldü ve gösterilmeye çalışıldı. Elbette edebiyatı önemli kılan sa-

dece edebiyat dışıyla, metinsel olmayan gerçeklikle ilişkisi değildir. Fakat edebiyatta metinsel olanla metin dışının ilişkisi sanılandan çok daha karmaşıktır ve bir metni doğru konumlandırabilirsek, onun diğer beşerî ve sosyal bilim alanlarıyla sağlıklı bir etkileşime girmesini de sağlayabiliriz. Edebiyat ürünü üretilirken de, sayısız okur tarafından alımlanırken de anlamaya ve anlaşmaya yönelik pek çok olanak sunmaktadır. Eğer bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı, dönemin Türk edebiyatı, milliyetçilik ve ulusal kimlik inşası alanlarında sunduğu okuma ve yorum aracılığıyla böyle bir anlayışa katkıda bulunabilirse işlevini yerine getirebilmiş olacaktır. Ta ki daha sağlam ve birbirini teşvik eden, birbirine yol açan okumalar ortaya çıkana kadar...

EKLER

EK 1
"Birkaç Söz"

Müttefik ve düşman bütün muharip milletlerin mütefekkirleri, şairleri, sanatkârları, harp meydanlarındaki şecaatlerden, kahramanlık ve fedakârlıklardan destanlar vücuda getiriyorlar. Ve bu destanlar, fedakârlık muhabbetini, vatan aşkını, döğüşmek şevk ve heyecanını tezyid ve idame için yapılıyor. Muharebe artık öyle bir renk ve hal aldı ki bu muhabbete, bu aşk ve heyecana şiddetle lüzum var. Buna örnek olarak Fransa'yı gösterebiliriz.

Bugün sukuttan sukuta kayan Fransa'yı siperlerde tutan, cenk heyecanını tutuşturan âmiller arasında mütefekkirler zümresi birinci safı teşkil eder. Bu hassas, bu hamiyetli insanlar ne kadar hummalı bir faaliyet içinde çırpınıp duruyorlar; en küçük bir vaka için Fransa'yı velveleye veriyorlar ve bilhassa Marne Meydan Muharebesi için neler yapmadılar; günlerce, aylarca ne ateşli ve yakıcı bir lisan ile yapılan kahramanlıklardan bahsettiler, sanki bütün Fransız irfanı, ruh-ı sanatı, Fransızlık aşk ve heyecanı burada feveran etti ve Fransa'yı baştan başa sardı; çocuk, kadın, genç, ihtiyar kahramanlıklara meftun yeni savletlere meclûb kaldılar.

Halbuki bizim cephelerimizde, Galiçya'da Dobruca'da ne azametli

ne mehîb ne fahredilecek cenkler oldu, geçti. Biz ne yazdık? Ne söyledik? Yalnız, Anadolu'nun gürbüz ve er evlatları sessiz sessiz kanlarını döktüler; büyük cedlerden mevrus kahramanlıklarla tevâzular içinde döğüştüler...

Yapılan bu harpler arasında bilhassa Çanakkale Müdafaası bir mucize idi. "Marne" savaşından çok yüksektir. "Marne": iki senelik bir müddet için Fransa'ya bir siper oldu, bu kadar bir sihre mazhar oldu. Halbuki Çanakkale, Çar ve Moskof şirret ve tasallutunu, gayz ve kinini parçaladı; şarkın ebedî halâsına mübeşşer oldu. Göğün, güneşin necib ve nezih evlatlarına hürriyet ve istiklâlin altın tacını bahş etti ve sonra beşeriyete karıştı.

"Marne", arkasında titreyen Katolik Fransa'nın bir eseri ise, Çanakkale, önünde ayaklanan Müslüman Anadolu'nun lâyemût bir şaheseri.. hamâsete, hakka, şerefe bel bağlayan beşeriyete unutulmaz bir bergüzarıdır.

İşte, biz artık bu sükûtlara nihayet vermek, millî tarihimizin asırlara karışan bu fahrlarla, şanlarla dolu mucizesini vicdanlarda ebedî yaşatmak emeliyle bu hâtıranâmeyi neşre teşebbüs ettik.

Bu maksat ile İstanbul'daki mütefekkirlerimize müracaat ettik. Bazı zevat, ihtimal ki fazla meşgul idiler, cevap vermek lütfunda bulunamadılar ve bu sebeple kitabımız o kadar zengin çıkmıyor.

Bundan başka iyi cins kâğıt tedarik etmek ve mürettip bulmak müşkülatı karşısında kaldığımız için hem nefis olmadı hem de vaad edilen vakitte neşredilemedi. Mamafih, bundan sonrakileri muayyen vaktinde ve nefis ve zengin bir surette neşredebilmek için şimdiden tedbirini aldık, bir heyet teşkil ettik.

Eğer bu hâtıranâmeyle azıcık olsun şükranlarımızı edâ etmiş, millî tarihimize nâçiz bir hizmet yapmış addedilirsek, doğrusu çok müftehir olacağım.

Mehmet Talat, "Birkaç Söz",
Yeni Mecmua, Çanakkale Nüsha-yı Fevkâlâdesi [Mayıs 1918]

EK 2
"Türk'ün Destanı"

Kapaktaki kıta:

Ey, Oğuz neslinin şanlı yavrusu
Ey, nedir bilmeyen ölüm korkusu

Dinle bak, ne diyor senin destanın
Ey, büyük Osman'ın dünkü ordusu

Türk'ün Destanı

Ey Türk!

1
Bir avuç yiğitle çıktın meydana.
Saldın ülkelere saldın düşmana
Boyandı her yanın kırmızı kana,
Hâlâ bayrağında o kan Türk oğlu

2
Bir vakit âlemde şerefle gezdin
Kaleler çiğnedin, ordular ezdin
Karşına binlerce esirler dizdin
Doldurdun âleme figân Türk oğlu

3
Bir vakit akının dehşet saçardı
Orduna zaferler kucak açardı
Düşmanlar, önünde öyle kaçardı
Değmezdi ardından sapan Türk oğlu

4
Bir vakit, Macar'ı Moskof'u üzdün
Erlik meydanında merdâne durdun
Ordunu Viyana önüne kurdun
Titrerdi adından cihan Türk oğlu

5
Bir vakit denizde kılıçlar çaldın
Ne kadar adalar, kaleler aldın
Düşman ülkesine ateşler saldın...
Atardın âleme duman Türk oğlu

6
Bir vakit gezerdi nâmın dillerde
(Papalar) seninle girmişti derde
Avrupa, Amerika boyun eğer de..
Der idi senindir ferman Türk oğlu

7
Bir vakit üç iklim senin yurdundu
Tarihe şan veren altın ordundu
Bütün dünyalara karşı durdundu
Oldu o günlerin yalan Türk oğlu

8
İslâm'ın şerefi şevketi sendin
Dünyanın merkezi sıkleti sendin
Cihanın en büyük milleti sendin
Nerede o şeref o şan Türk oğlu

9
Şimdi acep neden çekildin ey Türk
Yüksekten bakarken eğildin ey Türk
Sen böyle olacak değildin ey Türk
Düşün halini de utan Türk oğlu

10
Unutma, ecdâdın yiğitti mertti
Mertler divanında erlikte fertti
Düşmanlar başına en büyük dertti
Adına derlerdi yaman Türk oğlu

11
Unutma ceddinin döktüğü kanı
Bu mülke can veren o kahramanı

Plevne'de hâlâ söylenir şânı
Her yerde onundu meydan Türk oğlu

12
Düşün o şevketli Sultan Fatih'i
Kahraman yürekli arslan Fatih'i
Koca İstanbul'u alan Fatih'i
Sendendir, o büyük insan Türk oğlu

13
O Selahaddinler Kılıç Arslanlar
Yavuzlar, Muratlar.. koca sultanlar
Dalkılıç askere rehber olanlar,
Onlardı, bu yurdu kuran Türk oğlu

14
Koca Barbaroslar şanlı korsanlar
Turgutlar, Kemaller o babacanlar
Ateşe saldıran deniz yakanlar..
Sürmüştü âlemde devran Türk oğlu

15
Evet, o yiğitler yaman askerdi
Atıcı, vurucu, binici erdi
Kimseden yılmazdı mertçe gezerdi
Atardı düşmana tırpan Türk oğlu

16
Unutma, ecdâdın büyüktü, büyük
(Büyüklük yanında kalırdı küçük)
Olsun bu sözlerim sana bir yüzük
Parmağına tak da inan Türk oğlu

17
Unutma hele şu Balkan Harbi'ni
Yaksın ateşleri daim kalbini
Düşün dört düşmanın acı fendini
Yetişir uykular uyan Türk oğlu

18
Birleşti yabanın kurdu sırtlanı
Zayıfken sardılar hasta arslanı
Kolunun yok idi eski dermanı,
Vermediler sana aman Türk oğlu

19
Neler gördü neler o dertli başın
Düşmana çiğnendi anan kardaşın
Kırıldı çanağın döküldü aşın
Yurdunu kıldılar viran Türk oğlu

20
Daha dün (Dömeke) önünde seni
Görünce kaçmıştı düşman-ı denî
Bugün Adalarla Selanik hani
Kaptı o yerleri Yunan Türk oğlu

21
Düşün, Rumeli'yi düşün Yunan'ı
Düşün, oralarda dökülen kanı
Düşün, camilerde çalınan çanı
Aksın gözlerinden al kan Türk oğlu

22
Camiler türbeler yandı yakıldı
İmama (Ferdinand) ismi takıldı*
Müezzin boğuldu kabre tıkıldı
Sustu oralarda ezan Türk oğlu

23
Orada, ne ocak ne insan kaldı
Canı da malı da düşmanlar aldı

(*) Kırcaali ve civarında bulunan, yedi yaşından yetmiş yaşına kadar, kadın ve erkek bütün Müslüman Pomakların, göğüslerine tüfek... boğazlarına bıçak dayanarak cebren ve kahharen dinlerini tebdil ettikleri sırada, yine oradaki camiin imam ve hatibi olan zatın da, sarığını yerlere atarak, başına bir şapka geçirdiklerini ve adını da tebriken (!) Bulgar Kralı'nın ismi olan (Ferdinand)a tahvil ettiklerini, o zamanki gazetelerin hepsi yazmıştı.

Türk'ün namusunu taşlara çaldı
Dayanmaz bu hâle insan Türk oğlu

24
Evet, Rumeli'yi düşün de ağla
Coşkun sular gibi durmayıp çağla
Kederli başına karalar bağla
Bela baranına dayan Türk oğlu

25
Ağlayıp oturmak faide vermez
Adam çalışmazsa murada ermez
Öyle kuru laflar torbaya girmez
İnsandır intikam alan Türk oğlu

26
Erkeksin boş yere ağlama sakın
Kaldır başını da etrafa bakın
İntikam, kalbine eylesin akın
Gayret kılıcını kuşan Türk oğlu

27
Evet, hep doğrandı ihtiyar, sabi
Cehalet, gaflettir hep bunun sebebi
Silkin, uyan artık arslanlar gibi
İntikam bekliyor cihan Türk oğlu

28
Evet, cehalettir senin düşmanın
Gaflet uykusuyla uyuşmuş kanın
Nerede gayretin yok mudur canın
Durma sen de artık davran Türk oğlu

29
Miskinlik yetişir biraz da canlan
Unutma intikam fikrini bir an
Sonra çok peşiman olursun inan
Bak, Rumeli sana nişan Türk oğlu

30
Kinini besile evladın gibi
Sarıl silahına mutadın gibi
Al öcünü sen de ecdâdın gibi
Vaktini geçirme aman Türk oğlu

31
Ecdâdın almışken bu kadar yerler
Sen neler yaptınsa haydi gel göster
Acep yok mu sende o kandan eser
Sormaz mı bu hâli Yezdân Türk oğlu

32
Ey bu destanımı okuyan yiğit
Bir iki nasihat vereyim işit
Sözümü kulağa altın küpe it
Var ise göğsünde iman Türk oğlu

33
Dikkat et, düşmana kaptırma para
Verdiğin mangırla alırlar (Gra)
Alışta verişte Müslüman ara
Besleme koynunda yılan Türk oğlu

34
Âdettir, kim görse ezer yılanı
Kaçırma fırsatı, çekme ziyanı
Onların başlıca paradır cânı
Sen verme, onlardan kazan Türk oğlu

35
Düşmana güvenme gözünü dört aç
Gitme kapısına kalsan bile aç
Çalış, olmayasın namerde muhtaç
Çalış, kıymetlidir zaman Türk oğlu

36
Vatana millete yabancı durma
Bindiğin ağaca baltalar vurma

Sakla, yabancıya sırrı duyurma
Düşmandır aldanma, düşman Türk oğlu

37
Silahın, duvarda parlasın dursun
Atların, ahırda naralar vursun
Korkaklar, harp günü evde otursun
Sen yürü düşmana arslan Türk oğlu

38
Paranı sakınma donanmaya vir
Demirden bir mehip ordu yetiştir
Sonra bu ordunla denizlere gir
Dolsun zırhlılarla liman Türk oğlu

39
Yakında (Reşat)la (Osman) yılmazı
Gelirse çekilmez düşmanın nazı
İnşallah o zaman düzer de sazı
Çalar söyletiriz destan Türk oğlu

40
Himmet et, donanma himmetle olur
Hamiyet, vatana hizmetle olur
Milletçe, hep birden gayretle olur
Himmete muhtaçtır vatan Türk oğlu

41
Himmet et, karşına zırhlılar dizdir
Çıkar Boğazlar'dan düşmanı ezdir
Yine bayrağını enginde gezdir
Gelsin o şerefli zaman Türk oğlu

42
Çalkansın ününle denizler dolsun
Düşmanlar kahrından saçını yolsun
En büyük kuvvetin denizde olsun
Yetişmez Fatih'le Osman Türk oğlu

43
Vatana muhabbet, dine riayet,
Büyüklere hürmet, emre itaat
Dünyada başlıca budur ibadet...
Öyle buyuruyor Kuran Türk oğlu

44
Namusun azizdir yurdun mukaddes
Bayrağı, namusla bir tutar herkes
Bunlara uzanan dili kopar, kes
Böyle emrediyor vicdan Türk oğlu

45
İşte, ey Türk oğlu bitiyor destan
Düşünsün hâlini okuyan ihvan
Aman dert ortağım aman el aman
Sabah oldu artık uyan Türk oğlu
Ezer sonra seni devran Türk oğlu

Haziran 330
Nedim

Nedim, *Türk'ün Destanı*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1332

EK 3
"Türk Ocağı'na"

Genç Ocaklılara
Ben, şu esnada bundan daha nâfî bir müessese bilmiyorum. . Türk'ün ıslâh-ı ırkına, ikmâl-i irfânına, îlâ-yı içtimaiyatına ve iktisadîyatına çalışmak; Türk'ü sây ve gayret yoluyla medeniyete, kuvvete, hayata götürmek; onu hüviyet-i milliyesine âgâh etmek; vazife-yi tarihiyesine rapt eylemek; hülâsâ Türk'ü ve Türk Hakanlığı'nı yaşatmak... Bugün Türklük için bundan kudsî bir sây, bundan mübeccel bir mefkûre olamaz.

Osmanlı Padişahlığı bir Türk Hakanlığı'ndan başka bir şey değildir. Osmanlılığın esası Türklüktür. Arap, Kürt, Ermeni, Rum sevk-i talih ve ilcâ-yı tarih ile bu saltanata iltihak etmiş akvam ve milel-i tâbiyeyi teşkil ederler.. Osmanlı Devleti'nde şu akvam-ı necibe ve milel-i güzîde-

nin hukuk ve imtiyazât-ı mahsûsaları vardır; inkâr olunmaz. Lakin, itiraf etmek icab eder ki, yine Kara Osman saltanatının esas metîni, Habsburg İmparatorluğu'nun Almanları gibi, Anadolu'nun Türkleridir. Devletin rükn-i rekîni, bünyân-ı rasîni bunlardır. Osmanlılığın devâm-ı izzet ve şevketi, Türk'ün beka-yı iclâl ve ikbâline merbuttur...

Bunun için, Türk'ün maruz olduğu sefaletleri gidermek; onu duçar olduğu hastalıklardan kurtararak zinde ve faal bir hale koymak; tüfeği omzunda serserilik etmekten çıkarak çiftine, çubuğuna, destgâhına, katarına, dükkânına, pazarına sevk etmek; ve bu faaliyet-i bedeniye ve iktisadiyenin temin edeceği refaha müsteniden onu okutmak, yükseltmek ve çoğaltmak; vatanında teksif ve takviye ile cidal ve rekabete müstait bir seviyeye çıkarmak... Ve bunun için şu hizmete vakf-ı hayat etmiş Türk Ocağı kadar müfid ve nâfî bir müessese-yi içtimaiye olamaz. – Fakat bir şartla!.

Evet, bir şartla! Ocak gayesini hüsn-i intihab ettiği gibi, daire-yi faaliyetini de dirayet ve maharetle kasr ve tahdid eylemek şartıyla... Çünkü, keskin kılıç kullananlar yanlış hamlelerden sakınmalıdırlar..

Bunun gibi, Türklük ile uğraşanlar da ihtiyat ve basireti asla elden bırakmamalı, hele genç ve delikanlı Ocaklı şarka mahsus hayalperverlikle Nehreyn ve Kenan'a, İran ve Turan'a uçmamalıdırlar.

Türk mefküresi galip gelmek için dâhilî ve haricî siyasetinde itidal ve tedbiri kendine rehber etmelidir. Türk'ün Arap ile münasebeti tebdilât-ı şuûn ile Yavuz Selim devr-i şâhânesindeki şeklini tamamen kaybeylemiştir. Bugün ilcâ-yı ahval ile Araplara "leküm dareküm veli'd-diyar" diyoruz; demeliyiz... Arap muhâdeneti, Arap ülfet ve muhabbeti düstür-ı hareketimiz olmalıdır. Filhakika hayalin zarif kanatlarına binerek Arap bâdiyelerinde dolaşmaktan ne fayda çıkar? Osmanlı politikasının bu yanlış ilhamından artık tamamen içtinap etmeliyiz. Çünkü kanlı misallerle kanlı ilde gördük; az tamah bize çok ziyan getirdi. Binaenaleyh Türk yine kaybetmek isterse, Arap'ın, bu necip İslâm kardeşinin hakiki ve samimi bir dostu olmalı ve Halep-Kerkük hatt-ı kavmiyesine dindarâne riayet ederek faaliyet-i milliyesini bu hududun şimaline hasr etmelidir.

Edirne, Rize, Rodos, Süleymaniye! Bu dört kale Türk ili hududunun demir kazıklarıdır. Ve işte bu kale-yi erbaa dâhilindedir ki, milliyeten iktisâb-ı tefevvuka çalışılacaktır. Bununla beraber şu hudut içinde bile

ne kadar sürülmemiş, işlenmemiş dikenli bayırlar vardır ki, oralardan geçerken dalanmamak için bin türlü ihtiyata riayet lazımdır. Türklerin şu mülk-i mahsûsunda bile bî-perva yürümekliğimize ihtimal yoktur. Buralarda da yine mutedil, ihtiyatperver, ve hatta lüzumunda kalbimiz sızlayarak, fedakâr olmak mecburiyetindeyiz. Kürtlere, bahusus Ermenilere, bize karşı şu akall-i kalil olan şu kavim ve bu millete karşı da bugün iltizâm-ı cebr ve şiddete değil, ihsân-ı imtiyaz ve fevâide müftekir bulunuyoruz. Evet, hududumuz içinde yaşayan bu unsurlara bile zaman zaman yüz ve kuvvet vereceğiz. Çünkü biz lüzumu derecede kavi değiliz. Kaviyim demekle kuvvet hâsıl olmaz. Kuvvet, haddizatında mevcut olmalı ve bu kudret-i milliye tahsil olununcaya kadar lüzumlu zararlara, faydalı ziya'lara tahammül edilmelidir. Fırtınaya uğrayan balonlar ya gaz boşaltarak aşağı inerler, ya safra atarak yukarı çıkarlar. Herhalde fırtına ortasında bî-azim ve karar durmak gibi hata-yı azim irtikap etmezler. Bu gibi mübarezatta en az zararla kurtulmak en büyük bir muvaffakiyettir.

Hudutların berisinde, milletler beyninde böyle ise, hudutların ötesinde devletler arasında evveliyetle böyle olmak zorundadır. Türklük münasebât-ı hariciyesinde şiddetle muhafazakâr olmalı, Ocaklı, ihtiyarlarına ve müdürlerine tabiyetle maceraperestlikten katiyyen mütevakkı bulunmalıdır. Bu hususta bütün manasıyla Osmanlı Türkü kalmalıyız. Çünkü pek vazıhtır: Turan hayali, bugün bir hayal-i muhal olmasına rağmen Moskof siyasetini bî-lüzum tahvîf ve teşvik eyler.

Şüphesiz, rüvâbât-ı milliye, münasebet-i ırkiye bir devletin bugün en metin mesnetlerini teşkil ederler. Hudut aşırı Türklerle tesis-i muhabbet etmek, Metin [Fin?] ve Ugorlarla, Yakut ve Moğollarla, hele İran, Rus ve Çin Türkleriyle kaynaşmak, garbın savlet-i bîrahmına karşı bir gün ırk-ı kebîr-i asfere, bu altın soyumuza dayanmak evet, ben de biliyorum, zamanında belki büyük bir kuvvettir; büyük bir kuvvet olabilir. Fakat zamanında, nisabında; bütün bu müteferrik kuvvânın ilânı rüşt eyledikleri vakitte.. Yoksa, zamansız, vakitsiz bunlarla iştigâle kalkışmak istimalini bilemeden bombalarla uyanmak kabilinden olur.

Büyük silahları kullanmak için evvela kavi bir bünyeye malik olmak iktiza eder ki bu, henüz bizde yoktur. Hele geçirdiğimiz şu devre-i nekahatta bunlarla oynamak, gözlerimizi yumarak uçurumlara atılmakla müsavi olur.

Mutedil bir meslek ve basiretkârâne bir siyaset!.. İşte bugün bize lazım ve menfaatimize muvafık olan hatt-ı hareket budur. Esasen hakikatte politika nedir? Bu, bazı cahil cesurlarımızın zannettikleri gibi çılgınca ölmek değil, belki akıllıca ölmemeğe ve yaşamağa say eylemektir. Kendinin ve rakibinin kuvvetini iyi bilmek, iyi tartmak; fâil isek, çürük yere basmadan hatve hatve ve daima ilerlemek; değilsek, düşmanın adımları karşısında muntazaman ricat etmek; fakat asla kapılmamak, yakalanmamak, ezilmemek, ölmemek ve böylece [okunamadı] yaşamak!.. Politikanın esası, siyasetin ruhu bundan başka bir şey değildir. Ve işte bugün devletin olduğu gibi Ocaklı'nın da yolunu aydınlatan ışık bu olmalıdır: Hayâlâta adem-i rağbet, müşkilâta karşı elastikî ve basiretkâr bir mukavemet ve sonra kudret-i kavmiye ile mütenasip bir faaliyetle Osmanlı Türkü'nün cismen, fikren, iktisaden, içtimaen kemaline gayret!. İşte daire-yi faaliyet; işte benim fikrimce Ocakların ve Ocaklı'nın bugünkü vazifeleri.

Türk Ocağı Reis-i Sabıkı Ahmet Ferit

[Tek], Ahmet Ferit, "Türk Ocağı'na." T. Z. (yay. haz.), *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene* içinde, 188-191, İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Müfîde Kütüphanesi, 1330 [1914]

EK 4
"Niçin Çıkıyor?"

Bir yıl var ki Türk ve İslâm vatanı vaktiyle bir Osmanlı gölü olan Karadeniz'de birdenbire en yıllanmış düşmanının hücumuna uğradı. Ve donanmamız hakkını korumaktan yılmadığını gösteren bir karşılık hücum ile Moskof gemilerini batırıp kaçırarak akınlar yaptı, ne bitmez tükenmez ayrılık yıllarından beri düşman boyunduruğu altında ezilip inleyen kardeş memleketlerin, Kırım ve Kafkasya'nın kıyılarını topa tuttu. Oraları kanatlarının karanlığında boğan Moskof kargasının bağrına gayzının ateşlerini fırlattı. Karadeniz Boğazı'nın önlerinde ilk patlayan Türk topu yalnız o eski düşmana değil, bütün bu cihan cenginde onun tarafını tutanlara karşı atılmış bir gazap narasıydı. O alışkın narayı eski kölemizin suları tanıdı, beyaz köpükleri başlarında öfkelenerek kıyılara doğru koşan dalgalar Türk'ün dirildiğini etrafa seslendiler.

Avrupa birkaç ay evvel ikiye bölünmüş, birbiriyle kanlı bir kavgaya tutuşmuştu. Senelerle gizli gizli çalışıp hazırlanan Moskoflar ve müttefikleri kahraman Orta Avrupa devletlerini dört taraftan ateş zinciriyle kuşatarak mahvetmek istiyorlardı. Meşum Balkan Muharebesi'nden beri düşmanlarımızın ölü sandıkları biz de her ihtimale karşı hazırlanmış, uğradığımız felaketlerden aldığımız acı ve unutulmaz derslerle bilenen düşünceler ve duygularla ve onların mahsulü olan çalışmalarla silahlanmış, bekliyorduk...

İşte Karadeniz'de memleketimizin kıyılarında bir taraftan gösterişli gezintiler yaparak bizi korkutmak, diğer taraftan torpiller dökerek donanmamızı hapsetmek isteyen Moskof gemileri ile ilk çarpışmamız onun için bizi gafil avlamadı. O zamandan beri kahraman ordularımız ve donanmamız yorulmak ve yılmak bilmeyen bir kuvvet ve iman ile dört köşede sevgili vatanımızı müdafaa ediyor.

Kafkas Cephesi'nde içeriden ve dışarıdan hücum eden sefil düşmanlara çelik kalelerin gösteremeyeceği bir metanetle karşı duran ordumuz ara sıra Moskof hudutlarının içine de atılarak düşman ordularına ölümler saçıyor. Onların kendilerinden sayıca çok fazla düşman askerine saldırırken gösterdikleri kahramanlığı, fedakârlığı Kafkas'ın sarp dağlarından, tepelerinden sorunuz; alacağınız cevap cetlerimizin mukaddes ruhlarını sevindirecektir.

Devletlerinin şefkat ve itimat kubbesini Müslümanların kan ve canlarıyla yükselen direkler üstünde tutan ve bütün dünyanın deniz geçitleri ellerinde olan İngilizlerin gemilerine güvenerek Irak deniz ve nehir sahillerine çıkardıkları kuvvetler karşısında sayısı pek az olan askerlerimizle hilafet ve dinin haklarını korumak için mukaddes cihat bayrağı altında toplanan hakiki Müslümanlar korkunç bir kaya sağlamlığında mukavemet ediyorlar.

Diğer cephede pişdarları Süveyş Kanalı'na dayanıp karşı tarafa akınlar yapan bir ordumuz her gün insan takatinin son kabiliyetiyle gittikçe yaklaşan Mısır seferi için hazırlanıyor. Başlarının üzerinde Yavuz Selim'in hayalî kanatlarını gören bu ordu yakın bir istikbalde süngüsünü mağrur İngiltere'nin can damarına saplayacak ve o zaman akan kanlar Müslümanlığın büyük kurtuluş gününün yakut doğuşunu vücuda getirecek.

Düşmanlarımız yalnız böyle geniş memleketimizin uçlarına saldır-

makla kalmadılar. En mühim kuvetleriyle geldiler, boğazımıza sarıldılar. Sekiz aydan beri denizden ve karadan hücumlarla onu geçmek, bütün dünya şehirlerinin melikesini, İslâm'ın muazzam kitabının fethini Müslümanlara müjdelediği kıymetli beldeyi, beş asırdan beri Türk'ün hakanlar durağı ve İslâm'ın hilafet mekânı olan büyük ve sevgili İstanbul'u elimizden almak, bu suretle Türk ve Müslüman kuvvetlerini başından ezmek istediler. Fakat Allah bırakmadı. Bizim bütün donanmamızdan altı yedi defa daha kuvvetli en mükemmel gemilerden mürekkeb donanmaları, en son fennî techizata malik ve sayısı yarım milyona varan ordularıyla yaptıkları hücumlar en kati hezimetlere uğradı. Bugün millî meclislerin kubbelerine, duvarlarına kendi mebusları, ve milletlerin sağır kulaklarına kendi gazeteleri acı acı bağırıyorlar ki İngiliz ve Fransızların bu Şark seferleri onlara elem ve ölümden başka hiçbir şey getirmedi. Vaktiyle cedlerimizin sellerine yol verip onları Asya'dan Avrupa'ya geçiren deniz, düşmanlarımızın gelin gibi süslü ve ölüm gibi korkunç gemilerine mezar oldu, sahillerin yüzü Türk ve Müslüman süngüleriyle delinen göğüslerden akan kanlarla kızardı. Bu kızartının kuvvetli aksi bu iki devletin alnına vurarak orada silinmez bir hacalet damgası oldu. Bütün dünya üç sene evvel hayatının son günlerini yaşıyor sanılırken birdenbire dirilip kımıldayan ve kılıncını düşman kanına batırarak tarihinin en şanlı sahifesini Akdeniz'in Şark kıyılarına yazan Türkiye'nin önünde hürmetle eğiliyor, müttefiklerimiz ayrı cephelerde bir milyon düşman kuvvetlerini meşgul ederek Akdeniz'i Karadeniz'e bitiştiren dehlizi kapayıp milyonlarca Moskof sürülerini her şeyden mahrum bırakarak ve cihan cenginin neticesi üzerinde büyük tesir icra eden kahramanlığımızı seven ve beğenen bir hayranlıkla alkışlıyor.

Üç sene evvel... Bu zaman Osmanlı tarihinde hikâyesi gözyaşıyla yazılacak bir devir, karanlık bir fetret zamanıydı. Meş'um Balkan Muharebesi'ne devletimiz kuvetiyle değil za'fıyla atılmıştı. O zaman yabancı gazetelerin Avrupa'dan sürülmemizi sevinçli tasvirlerle gösteren yazılarını okur ve resimlerine bakarken avuçlarımız ihtiyarsızca alnımıza kapanır, yüreğimizde saklı bir yaranın kanları sızardı. Baktığımız çehrelerden çabucak kaçıp ayrılan nazarlarımız daima içerimize çevrilip bağrımızdaki derin yarayı yakından görmek, onun kanlarına boyanmak isterdi. Fakat şimdi bu siyah mazinin yanında güneş gibi par-

lak, nurunu istikbâle uzatıp yolumuzu gösteren bir bugün var. Şimdi omuzlarımızın üstünde başlarımız dik ve yüksek duruyor; alnımız bütün dünyaya karşı aklığını teşhir ediyor.

İşte Harp Mecmuası varlığımızda bu mühim inkılabı yapan en büyük ve en kuvvetli düşmanlar karşısında neslinin ve dininin ananesine uygun bir kahramanlık ve fedakârlıkla cenkleşen muazzam ordumuzun altın destanını yazılar ve resimlerle ebedîleştirmek, onu bütün dünyanın gözleri önüne yaymak için çıkıyor. Sevgililerini kurban verip yürekleri sızlarken vatanın istikbalini, ve daima genç ve dinç ümidi ruhlarında sevip okşayan analar, babalar, kadınlar, kardeşler, kızlar, oğullar bu sahifelerde muazzam bir aile olan büyük ordunun şanlı menkıbelerinde fertlerin şanını da sezerek öğünecekler. Ve her şeyi en bîtaraf bir beyinle muhakeme eden "yarın" bu sahifelere bakarak Avrupa'yı kırmızıya boyayan bu cihan cenginde Türkiye'nin mevkiini tayin edecek ve bununla onun hakkında kati ilamı verecek:

Türkiye ölmeyecek; yaşayacak ve büyüyecek.

"Niçin Çıkıyor?", *Harp Mecmuası* 1 (Teşrinisani 1331/1915): 3-6

EK 5
"Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası"

Türkçülük cereyanının nazarî ve emelî istikametleri son zamanlarda biraz da harbin son safahatının neticesi olarak çok canlı ve yalnız dimağımızla değil kalbimizle de düşündüğümüz bir mesele halini aldığından bunun üzerinde vâzıh düşünüp konuşmak zamanı geldiğine kâni bulunuyorum.

Türkçülüğün nazarî kısmı en vâsî mânâsıyla Türklerin vahdetine muhtelif yollardan yürüyen fikirler ve maksatlardır. Bu yollar ancak ikiye tasnif edilebilir ki o da: 1- Türklük âlemini yalnız Müslüman Türklerden ibaret farz eden, 2- Müslüman, gayri Müslüman, Fin, Macar, umum Turan'ı birleştirmeyi düşünen iki cereyandır. Bunların hangisi doğrudur ve hangisini Osmanlı Türkleri ihtiyâr etmelidir meselesini Türkiyat ulemasının istikbâldeki asırlarına bırakarak bugün asıl kendi memleketimiz ve kendi aramızda kendi Osmanlı Türkiyemiz için bir hayat meselesi şeklini alan faaliyet sahasına giriyorum.

Yaşamaya hakkı olan umum idealler daima kendilerini fiil ve hayat

şekline sokarlar. Hatta kuru ilmî ve fennî nazariyelerin bile insaniyetin lehine veyahut zararına canlı birer makine, birer vasıta olduğunu görüyoruz. İçtimaiyatın ekser nazariyatı kitaplarda birer madde halinde çıktığını, insanların sıhhat, cürüm, hayat müessesâtına şekil verdiğini gördüğümüz gibi milletlerin siyasî teşkilatlarında esaslı tahviller, yeni düşünmeler yarattığını da görüyoruz.

Türkçülerin de son senelerin fevkâlâde hayat ve felaketlerine iştirak edenlerinde büyük bir kuvvet ve ısrarla ideallerinin halkın ve memleketin hayatında müsbet ve faydalı fiiller ve müesseselere inkılâp etmesi arzusu uyanmıştır. Muharebeye zabit, doktor, mühendis vesair sıfatlarla iştirak eden, cepheye memleketimizin ta ortasından geçip giden, memleketimizin ortasında yaşayıp asıl hayatına eliyle, kalbiyle dokunup da bize sağ dönen her genç Türk ideallerin artık yalnız başında bir fikir değil elinde de memleketini, kardeşlerini kurtarmak için bir vasıta olduğuna inanmıştır ki işte bu Türkçülük müsbet bir fiiliyat sahası ihtiyacını ortaya atmıştır. Bu sahanın da pek tabii olarak kendi yanık ve harap memleketleri olacağına inandıklarını düşünen birçok evladı vardır.

Esasen hayatı, nüfusu, sıhhati, refahı tenzil ede ede kocaman ülkemiz ortasında hayatını idame edip edemeyeceği mevzuubahs olan Osmanlı Türkü son muharebe felaketinde memleketinde hemen cim karnında bir nokta halinde kalmıştır. Sağlam halk ekseriyetinden bu kadar kaybeden Türkiye münevver ekseriyetinden de küçük bir zümre kaldığını görmek mecburiyetinin acılığı karşısındadır. Milletlerin tarihinde bazen âdetten, zamandan ve felaketten yüksek anlar olmuştur. Böyle bir an idealistlerin felaketin büyüklüğü nisbetinde bir azim ve samimiyetle kendi memleketlerinde mesailerini azamî bir iktisatla sarf etmeleriyle doğar, mesai ve faaliyetin israfı esasen çok fazla sürmüş ve neticesinin memleketin hayatındaki bakımsızlık musibetinin temâdisi olduğunu herkese canlı misallerle göstermiştir. İşte bu faaliyetin kabiliyet ve hududu nazariyet gibi namütenahi olmadığından fiiliyat sahasının evvela kendi hayat ve memleketimizde başlayacağı kanaatini vâzıh ve canlı bir nokta haline sokmuştur. Demek ki Türkçülüğün faaliyet sahası da tabii olarak genç Türkiye olacağı kanaati hasıl olmuştur.

Fakat son zamanlarda Türklük âlemindeki siyasî tahavvüller Türkçülük cereyanının faaliyet sahası için başka emeller ve fikirler doğur-

muştur. Birçok Türk cumhuriyetleri, Türk hükümetlerinin teşekkül etmekte olması oraları cazip yeni işler yapılacak birer saha gibi göstermiş ve oralardaki kardeşlerimizin de bize ciddiyet ve muhabbetle kendilerinden yüksek birer medeniyet mümessili gibi müracaatları izzetinefsimizi, muhayyilemizi bu ikinci muhtemel fiiliyat sahasına sevk etmiştir. Demek ki bugün Türkçülük cereyanının iki fiiliyat sahası karşısında ve küçük münevver genç Türk zümresinin de bu iki sahadan birini intihap edeceği anda bulunuyoruz. İşte bu iki fiiliyat sahasını da birer birer muhakeme, leh ve aleyhime düşündüğüm ve istediğim şeyleri hülasa ediyorum.

1) Evvela kendi evimiz yani Türkiye sahası: Kendi evimiz yani Türkiye baştan başa karmakarışık ve felaket içindedir. Doktorları köylerine değil vilayet merkezlerine yetişmez, muallimleri İstanbul'a kifayet etmez, mülkiye memurîni mutasarrıflık, kaymakamlık değil umum vilayetlere iyi birer vali koyacak kadar fakir, iyi mühendisleri bir tek vilayetin umür-ı nâfiasına yetişmez, üç yangın payitahtın Türk mahâlâtını en elîm bir harabiyet meydanı haline sokar. Senelerce yeni sokaklar ve umran meydana koyamayacak kadar ekseriyetin iktisadî, umranî kudreti düşüktür, ithalatı kesilince istihsalatı kahta yakın bir pahalılık vücuda getirir. Bunların meydana koyduğu yedi başlı sefalet sıhhat, ahlak ve maneviyatı üzerinde öyle tahribat yapmıştır ki yüz peygamber, yüz binlerce doktor, ne bileyim, kaç bin müstahsil, muktesid ve rehakâr ancak bu zavallı memleket ve millete yetişmez.

Bunun karşısında yangından kurtulan bir avuç kurtarıcı gençlik yine kuvvetlerini azamî bir iktisatla esaslı bir surette sarf ederek çalışır, uzun senelerden ve yorgunluktan korkmazlarsa ümitle âtîyi bekleyebiliriz.

Fakat kendi memleketimizde çalışmamızın da tabii müşkilatı ve mahzuru vardır. Yapmak istediğimiz şeylerin umumî bir muhitini yaratmak uzun senelere muhtaçtır. Bir küçük köyün senelerce muallimi olmak, köylerin sıtması, frengisiyle uğraşmak, ekilmemiş topraklarda yeni ziraat usulleriyle çalışmak, pis ve eğlencesiz köylerde kaymakam, nahiye müdürü olmak, sonra senelerin ideal ve mesaisini anlayışsız bir valinin sizin yerinize koyabileceği bir bendesine terk edip gitmek, isimsiz, yalnız, uzun ve belki mükâfatsız çalışmak cazip değildir. Ve o kadar güç, o kadar güçtür ki belki umum insaniyet için çarmıhta ölen bir İsa'nın hayatından daha güç ve şiirsizdir.

Buna mukabil ikinci saha yani muhtemel yeni Türkiyeler sahası çok caziptir: Sizi çağıran ve belki isminizi gazete sütunlarına geçirebilen yeni ve zengin memleketler, sizin izzetinefsinizi göklere çıkaran, sizi başka memleketlerde halaskâr, mühendis, muallim, meşhur doktor yapacak mütebessim bir saha. Buraya gitmek, çalışmak çok cazip olduğu gibi gitmemek de belki o kardeşlerinizi rencide eder diye de düşünebilirsiniz. Bunların hepsi güzeldir ve şiiri vardır. Fakat hakikat değildir.

Bugün ırklar birer nazariye, fakat milletler birer hakikattir. Meydana çıkmak isteyen her millet fiiliyat sahasını evvela kendi memleketi hududu etrafında çizmiştir. Bugün teşekkül eden Türk kardeşlerimiz bizi istiyor ve bize itimat ediyorlarsa biraz da kendi memleketlerini onlardan çok imar edebileceğimize, onlara faydamız olacağına inandıklarındandır. Bizim konuşkan nazariyeci küçük zümrenin arkasındaki Türkiye denilen acı hakikati görünce bize memleketlerinde iş teslim edeceklerine inanır mısınız? Anadolu köylerini bir görüp yahut işitebilen bir arkadaş yeni Türk cumhuriyeti buradan kendi hasta memleketini bırakıp giden doktora, muallime, mühendise, mülkiye memuruna muhabbet, itimat değil istihfaf hissedecektir.

Kendi hayatımızla biliyoruz ki memleketimizde medenî müessesât vücuda getirmek istediğimiz vakit Taşkent, Buhara ve Kırım'a değil Ingiltere, Almanya ve Fransa'ya gidiyoruz. Kendi evini imar edemeyen, kendi evini alt üst bir halde bırakan adama (yeniden ev) hiçbir ev sahibi emniyet etmez. Bizim bu kardeş milletler ve hükümetlere en çok yardımımız kendi memleketimizi, kendimizi azamî kudret sahibi etmekle hasıl olacağına umum Türkistan'ın aklı erer olduğuna inanalım. Bırakalım siyasiyat ve nazariyat âtînin kardeş bağlarını, faydalarını hazırlasın; fakat biz fiiliyat sahasının kendi memleketimiz olduğuna inanalım ve bunda kendimizi de, başkalarını da aldatmayalım.

Genç Türkiye bugün bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır. Genç Türkiye'nin haricine kudretini, hizmetini götüren her genç Türk kendi anasının, evinin hakkından almış götürmüş demektir.

[Adıvar], Halide Edib, "Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası", *Vakit*, 30 Haziran 1918.

EK 6
"Türkçülüğün Gayeleri"

Çok kıymetli sanatkârımız Halide Edib Hanımefendi, "Vakit"in 30 Haziran nüshasında "Evimize Bakalım" unvanlı bir makale neşrettiler.

Türkçülüğün faaliyet sahasını Türkiye'nin siyasî hudutları dairesinden ibaret gören Halide Hanımefendi, uzun birtakım mülahazalardan ve memleketimizin bugünkü fecî sahnelerini vuzuhla gösteren müessir satırlardan sonra şu ağır hükmü veriyorlar: "Genç Türkiye bugün bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır. Genç Türkiye'nin haricine kudretini, hizmetini götüren her genç Türk kendi anasının, evinin hakkından almış götürmüş demektir."

Benim ve benim gibi daha birçok arkadaşlarımın "Türkçülük" hakkındaki kanaatleriyle açık bir tezat teşkil eden, ve aynı zamanda "Türkçülük" âleminde de pek yeni olan bu kanaate karşı düşündüklerimi söylemek lüzumunu hissediyorum. Her şahsî kanaati hürmetle karşılamak insanlığın iptidâî vazifelerindendir. Hele bu kanaat Halide Hanım gibi sanat âlemimizde yüksek bir mevki işgal eden bir şahsiyetten sadrolursa ehemmiyeti bir kat daha artar. Türkçülük âlemi için pek yeni olan bu fikrin "Yeni Turan" mübdiinden sadrolmak itibarıyla, haksız olarak belki de bütün Türkçülere teşmil olunabileceğini de düşündüğüm için, bu satırları yazmak lüzumunu daha fazla duydum. Geniş Türk âleminin ilahî bir hamle ile silkinerek yaşlı gözlerini hakan yurduna diktiği, sıcak âgûşunu hakan çocuklarına açtığı şu büyük günlerde kalpler daha çok hassas bulunuyor. Binaenaleyh hudut haricindeki kardeşlerimize, buradaki Türkçülük cereyanının kendileri için neler düşündüğünü, onlara ne kadar derin ve sarsılmaz bir rabıtayla bağlı olduğunu göstermek vazifemizdir.

Türkçülük, benim bildiğime göre, dini ve lisanı bir olan bütün Türkleri bir millet addederek, bütün o dağınık kütleler arasında harsî bir vahdet teminine çalışan bir cereyandır. Bugünkü Türkler, çok geniş sahalara yayılmak ve muhtelif medeniyetlerin tesiri altında kalmış bulunmak itibarıyla, birçok cihetlerden birbirine benzemezler; fakat bütün bu zahirî benzemezlik altında lisanın, âdât ve tebâiyetin, halk edebiyatının, darbımesellerin birbirinden hemen hemen farksız olduğu anlaşılabilir. Kaşgar gibi Türk âleminin Şarkî müntehâlarından biri ad-

dolunacak uzak bir sahadaki Türklerin halk türkülerini, darbımesellerini tetkik ediniz: Tuna ortasında "Adliye"deki bir avuç Türk'ün türkülerinden, darbımesellerinden farksız olduğunu derhal anlarsınız. Etnografyanın, tarihin, lisan tarihinin, edebiyat tarihinin –daha bugünkü iptidâî şeklinde bile– katiyetle meydana koyduğu bir hakikat vardır ki, o da Akdeniz'den Çin serhatlerine ve Sibirya içerilerine kadar geniş bir sahaya yayılmış bir Türk milletinin varlığıdır. Türkçüler, siyasî hudutların bir milleti parçalamayacağına kâni oldukları için, hangi tâbiyette olursa olsun Türkler arasında bir fark görmezler; ve kendilerini filan siyasî saha dâhilindeki bir cüzün değil, bütün Türk milletinin bir ferdi gibi görürler. Sibiryalı bir gencin Çanakkale'de, Şirvanlı bir mütefekkirin İstanbul'da, bir İstanbul çocuğunun bozkırlarda fedakârâne çalışması işte bundan dolayıdır. Daha Çarlık hükümeti zamanında, Türkiye hakkındaki muhabbet ve merbutiyetlerini hiçbir tehlikeden korkmayarak ilan edenlere aynı his sâik olmuştur. Bu harp esnasında Rusya'daki esirlerimize karşı oradaki Türklerin göstermiş oldukları derin merbutiyet ve şefkat, Sarıkamış ricatı esnasında genç bir Kafkasya şairini en samimi bir surette ağlatan his, daha Balkan bozgunu esnasında Rusya Türklerini bayram şenliği yapmaktan men eden duygu birliği, hep bundan dolayıdır. Eğer yeryüzündeki bütün Türkler, kendilerinin aynı millet efradından olduğunu –şuurlu veya şuursuz bir surette– duymasalar, bu tezahürlerin vücudu mümkün olabilir miydi?

"Müslüman, gayri Müslüman, Fin, Macar, umum Turan'ı birleştirmeyi düşünen bir Türkçülük cereyanı"nın varlığını bilmiyorum. Eğer böyle bir şey varsa, adını herhalde Türkçülükten başka bir şey koymalı. Çünkü "Türk" bir ırk unvanı değil, bir millet adıdır. Yani içtimaî nokta-i nazardan bir "mevhume" değil, bir "şeniyet"tir. Halbuki birbiriyle ırkî münasebetlerinin derecesi bile henüz layıkıyla tayin edilemeyen, hissiyat itibarıyla aralarında hiçbir iştirak bulunmayan, dinleri, dilleri, millî temayülleri birbirinden ayrı kitleleri birleştirmek emeli, nihayet bir hayal, bir fantezidir. "Hind Avrupaî" yahut "Samî" unvanı altındaki muhtelif milletleri birleştirmek emeli ne kadar makûl ise, ırkî münasebetleri hatta o derece katiyetle bile tayin edilemeyen Türkleri, Finleri, Macarları, Moğolları, Tunguzları birleştirmek emeli de o kadar maküldür. Geniş hayalciler yahut fanteziye meraklılar dünyanın her yerinde bulunabilir; varsın bizde de bu gibi insanlar bulunsun.

Lakin onlar kendi hareketlerine fuzulî bir "Türkçülük" unvanı vererek hayatî bir cereyanı teşvîşe kalkmasınlar. İşte bundan dolayı, şeniyette mevcut ve hayatî bir mahiyeti haiz olan "Türkçülük"le daha ilmen unvanı bile çok müşkil "Ural-Altaycılık" arasında bir mukayeseyi istikbâle bırakmakta mânâ yoktur. Benim mukaddesatıma iman eden, benim dilimle konuşan, felaket ve sevinç anlarında yüreği benimle beraber çarpan bir Türk mü benim kardeşimdir; yoksa mukaddesatı benimkinden ayrı, dili tamamıyla benimkine yabancı, bilhassa hissiyatıma karşı büsbütün yabancı olduğu muhakkak bir Fin, bir Macar, bir Moğol mu benimle birleşebilir? Okuyan okumayan, düşünen düşünmeyen herkes, kendi hissiyle buna cevap verebilir. Anadolu köylüsünün kendi millettaşını tayin için kullandığı düstur bu hususta çok kati ve çok sarihtir: "Dili dilime, dini dinime uyan!" Bu düstur aynı zamanda Türkçülüğün de gayesini gösteriyor: Dilleri bir, dinleri bir –ve bunun tabii neticesi olarak duyguları bir– olan bütün Türkleri, merhum İsmail Gaspirinski'nin düsturu vechiyle "dilde, fikirde, işte daha kati ve şuurlu bir surette birleştirmek!"

Biz hiçbir zaman Osmanlı ülkesinin İngiltere, Almanya, Fransa gibi medeniyetin bütün terakkilerinden istifade etmiş, zengin, müreffeh bir saha olduğunu iddia etmedik. İlimde, sanatta, maddî sınaiyatta, iktisadiyat hususlarında bugünkü medeniyet âleminden çok geride olduğumuzu biliyoruz. Hele varlığımızı kurtarmak için girdiğimiz bu umumî harpten ne çok zayiata uğramış ve ne kadar yorgun bir halde çıkacağımızı da tahmin ediyoruz. Lakin Garb'ın müterakki milletlerine nazaran ne kadar geri olsak da, Şark İslâm dünyasına nazaran çok yüksek ve çok müterakki bir mevkide olduğumuz da inkâr olunamaz. Asırlardan beri Türk adının şaşaa ve azametini Avrupa'nın bütün düşman milletleri arasında yaşatan, Garp âlemiyle her gün çarpışmamıza rağmen itimat ve emniyetini, ruhunun yüksekliğini saklayan biziz. İstiklâlimizi, ne kadar eksik ve bozuk olursa olsun devlet teşkilatımızı muhafaza eden bizler yalnız askerlik ve idarecilik itibarıyla değil, ilim ve maarif itibarıyla da diğer Türk kardeşlerimize fâikiz. İşte bunun içindir ki, bugün Rus boyunduruğunu fırlatıp atan Kafkas Azerbaycanı, Kırım, Türkistan, Kazakistan, Şimal Türkeli, ümit ve hasretle parlayan canlı gözlerini bize atfediyorlar; ve Türk âleminin istikbâlini temin edecek şeyleri en vâsî mikyasta bizden bekliyorlar. Çünkü bugün

mevzuubahs olan filan ve falan yerdeki Türklerin mahallî menfaati değil, Akdeniz'den Çin'e kadar bütün Türklüğün umumî ve müşterek menfaatidir. Bugün nasıl İstanbul'un, Bursa'nın, Aydın'ın, Konya'nın mahallî menfaat ve ihtiyaçları fevkinde Türkiye'nin umumî ve müşterek menfaati mevcutsa, tabii ki bunun gibi, Kırım'ın, Türkistan'ın, Kazakistan'ın, Şimal Türkeli'nin menfaatleri fevkinde de bütün Türk dünyasının müşterek menfaati vardır. "Bugün ırklar birer nazariye, fakat milletler birer hakikattir" diyen Halide Hanımefendi'nin çok hakkı var. Fakat aynı zamanda düşünmelidirler ki, Türklük bir ırk değil, tabii ki Almanlık gibi bir millettir. Ve Almanlığın umumî menfaati nasıl Saksonyalılığın, Bavyeralılığın, Prusyalılığın hususî menfaatlerinin fevkindeyse, Türklük için de böyledir.

Bu sözlerimle "Anadolu'yu ihmal edelim" tarzında bir mütalaa yürütmüş olmuyorum. Bilakis, Türk âleminin müşterek saadeti için, her şeyden evvel Türkiye'nin büyük, sağlam, kuvvetli olması lazımdır. Bütün Türk kardeşlerimizce de meçhul olmayan bu hakikat karşısında, birçok kuvvetlerin Türk âleminin muhtelif yerlerinden gelerek burada temerküz edeceğine de eminim. Çünkü Türk âlemi dediğimiz âlem, kendi menfaatini diğerlerinin zararında arayan, kendi kuvvetini en hasis bir tasarrufla kendi sahasına hasretmek isteyen muhtelif milletlerden mürekkep değildir; bilakis, menfaatlerinin, istikbâllerinin daima müşterek olduğunu bilen ve binaenaleyh birbiri için çalışmaktan çekinmeyen bir tek milletin teşkil ettiği bir âlemdir. İtalya'nın başka milletlere karşı tatbik ettiği "mukaddes hodgâmlık" nazariyesini, biz Türk milletinin muhtelif sahalarında uyandırmaya kalkarsak, ve aramızdaki hayatî rabıtaları sırf "Eflatunî" bir şekilde telakki edecek olursak, istikbâlin tarihi büyük Türk milleti için çok meşum sayfalar arz edecektir. Biz bugün vesiamız derecesinde, elimizden geldiği kadar Türk âleminin yardımına koşmayacak olursak, yarın onlardan bize karşı bir merbutiyet bekleyebilir miyiz? Hangi Türk kalbi vardır ki, tesadüfün tayin ettiği sahte bir hattın haricinde kaldığı için oradaki kardeşini unutsun, onun feryadına karşı lakayt kalsın? Ben Halide Hanımefendi'nin misal Kazan'dan, yahut Bakü'dan, Buhara'dan yükselecek böyle bir feryat karşısında belki herkesten çok mütehassis olacağına kâniyim. Anadolu'dan yükselecek bir elem nidasının Kafkasya'da, Kırım'da, Şimal Türkleri arasında en samimi bir makes bulması

ne kadar tabiiyse, bizim de oralara karşı aynı derin hislerle mütehassis olmamız o kadar tabiidir. Bizim Rusya'daki millettaşlarımıza alâkasız kalmamız –ki muhaldir– yarın teşekkül edecek yeni bir Rus kuvvetinin bütün o âlemi ortadan kaldırdıktan sonra, bizi de kolayca bel' etmesini intaç edebilir.

"Faaliyetimizi yalnız kendi hudutlarımız dâhiline hasrederek hudutlarımız haricindeki millettaşlarımızı hiç düşünmemek" fikri, "Osmanlıcı"ların pek eskiden beri ortaya sürmüş oldukları bir kanaattir ki, "Türkçülük" bilhassa bu fikrin aleyhine çıkmış ve ona karşı bir "aksülamel" vücuda getirmeye çalışmıştır. Binaenaleyh "Türkçülüğün faaliyet sahası" mevzuubahs olunca, herhalde "Akdeniz'den Çin'e kadar bütün Türklerin yaşadıkları bilumum yerlerin buna dâhil olduğu" artık anlaşılmalıdır. Çünkü Türkçülük esası, Osmanlı hududunun ister haricinde ister dâhilinde olsun, Türkleri birbirinden hiçbir suretle ayırmamak ve Türk milletinin –mahallî menâfiin fevkinde– umumî bir menfaati olduğuna inanarak ona çalışmak demektir.

Son söz olarak şunu söyleyelim ki, Türk âlemi bugün bütün evlatlarının hizmet ve muhabbetine muhtaçtır. Bazı yanlış, hatalı kanaatlerin sevkiyle Türk âleminin muhtelif yerlerinde –kendi kuvvetlerini yalnız kendi sahasına hasretmek– tarzında muzır bir "hodgâmlık" zuhür edecek olursa, Türkçülerin ilk vazifesi bunun yanlışlığını anlatmak olmalıdır. Bugün İstanbul'dan Kaşgar' a kadar bütün Türk gençliği düstur olarak şunu kabul etmelidir: Birimiz hepimiz için ve hepimiz birimiz için! Çünkü istikbâlin büyük Türk dünyası bundan başka bir suretle kurulamaz.

Köprülüzâde Mehmet Fuat, "Türkçülüğün Gayeleri",
Vakit, 16 Temmuz 1918.

EK 7
"Türkçülük ve Türkiyecilik"

"Türk" kelimesi ile "Türkiyeli" kelimesi arasında büyük fark vardır; her Türkiyeli, Türk değildir; aynı zamanda her Türk de, Türkiyeli değildir. Demek ki bu iki tabir arasında "umüm ve husüs min vech" vardır. Türkiye kelimesi devletimizin ismidir; Türk kelimesi milletimizin adıdır. Ben tâbiiyetim itibarıyla Türkiyeli'yim, harsım itibarıyla Türk'üm.

Benim bu iki unvanı birlikte haiz oluşum, bu kelimelerin müteradif olmasını iktiza etmez. Vakıa Rumlar, Ermeniler, Yahudiler Avrupa'ya gittikleri zaman bunlara orada umumiyetle Türk unvanı veriliyor. Fakat, bu iltibas, Avrupa lisanlarında bu iki mânâ için ayrı ayrı tâbirler olmamasından dolayıdır. Bundan başka, bir adamın hariçte nazara alınan hüviyeti, elindeki pasaportun damgasından ibarettir. Yabancı memlekette tâbiyetle memleket aynı şey itibar edilir. Mesela biz, buraya gelen her Macaristanlıya Macar diyoruz. Halbuki bunların arasında Yahudiler, Slavlar ilah az mıdır? İşte "Türk" ve "Türkiyeli" kelimelerinin bu mukayesesi gösteriyor ki "Türkçülük" başka bir şey, "Türkiyecilik" ise başka şeydir. Bu iki cereyan arasında müşterek noktalar bulunmakla beraber, mahiyetleri büsbütün ayrıdır.

Türkçülükle Türkiyeciliğe Avrupa'da bir misal istenirse, Alman ittihadından evvelki Almancılıkla Prusyacılığı gösterebiliriz.

Bugünkü Almanya'nın yerinde, Alman ittihadından evvel, kuvvetli bir Prusya devletiyle beraber muhtelif derecelerde birçok küçük Alman devletleri vardı. Nasıl ki bugün Türk âlemi de yavaş yavaş o zamanki Almanya'ya benzemektedir. Bugünkü Türkiye, o zamanki Prusya'ya benzediği gibi, yeni teşekkül etmekte olan küçük Türk devletleri de, o zamanki küçük Alman devletlerine benzetilebilir. O halde, o zamanki Prusyacılık, bugünkü Türkiyeciliğin aynı olduğu gibi, o zamanki Almanyacılık da bugünkü Türkçülüğün aynıdır. Çünkü Prusya bir devletten ibaretti. Prusyalıların mecmuu, bir "Prusyalılar milleti" teşkil etmiyordu. Halbuki bütün Almanların mecmuu bir "millet"ten ibaretti. Eğer filezof Leibniz'den itibaren Almancılık cereyanı başlamamış, Prusyalılar yalnız "Prusyacılık", Bavyeralılar yalnız "Bavyeracılık", Saksonlar yalnız "Saksonyacılık" gayelerini takip etmiş olsaydılardı, bugünkü yüksek Alman harsı ve büyük Alman devleti vücuda gelmezdi. Şüphesiz, bir taraftan Almancılık mefkûresi ruhlarda yeni bir güneş gibi nur saçarken, Prusya münevverleri Prusya devletinin tanzim ve takviyesini de ihmal etmiyorlardı. Prusya, askerlikçe olduğu kadar, idare ve adaletçe de yükseliyordu. Yani "Prusyacılık" namını verebileceğimiz gaye hakkıyla ifa olunuyordu. Fakat acaba "Almancılık" mefkûresi bütün feyyaz kuvvetleriyle bu gayeye yardım etmeseydi, Prusya bu derece yükselecek miydi?

Filhakika, bizde de "Türkiyecilik" katiyyen ihmali caiz olmayan

mübrem bir vazifedir. Memleketimiz, yüzbinlerce yardımcının cansiperâne ihtimamlarına muhtaç! Bu, inkârı mümkün olmayan bedihî bir hakikattir. Fakat, bu vazife ve gayenin ayrı adı, ayrı bir hususiyeti vardır. Buna "Türkiyecilik" denildiği gibi "vatancılık" namı da verilir. Namık Kemallerin, Tevfik Fikretlerin mefküresi olan vatanperverlik işte bu maksada müteveccihtir. Fakat, Türkçüler bu hususî gayeyi mukaddes tanımakla beraber, buna bir de "Türkçülük" namıyla daha umumî bir mefküre ilave ettiler. Türkçülerin vücuda getirdiği yenilik de bundan ibaret değil midir? Eğer böyle bir fark olmasaydı, Türkçülerin Namık Kemal ve Tevfik Fikret peyrevleriyle hiçbir ayrılıkları olmayacaktı. Halbuki, sekiz senelik mücadele gösteriyor ki, Türkçülerle eski Jön Türkler arasında büyük bir zihniyet farkı vardır. Fransızların icat ettiği Jön Türk tabiri "Genç Türkiyeliler" mânâsınadır. Kemal devrinde bunu "Yeni Osmanlılar" diye tercüme ediyorlardı. Binaenaleyh bunlara "Genç Türkler" denilemez. Jön Türkler, yalnız Türkiyeci idiler. Türkçüler, Türkiye ile beraber Türklüğü de düşünenlerdir. Türkçülüğün birinci işi, "devlet", "ümmet", "millet" kelimelerinin farklarını meydana koymak oldu. "Devlet" tâbiyette, "ümmet" dinde, "millet" harsta müşterek olan fertlerin mecmuudur. Bu suretle bizim, Türkiye Devleti'ne, Islâm ümmetine, Türk milletine mensup olduğumuz anlaşıldı. İçtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmuu bulunduğunu gösterdi. O halde bizim de milletimizin hududu ne devletin, ne ümmetin, ne de ırkın hudutlarıyla mahdut değildi. Millet bu zümrelerden büsbütün başka bir şeydi; yani harsî bir zümreden ibaretti. Harsın zahir alametleri ise "lisan"la "din" olduğu için, milletimizin Türkçe konuşan Müslümanlardan mürekkep olduğu meydana çıktı. Türkçülerin ilmî usullerle vâsıl olduğu bu tarifi, Anadolu köylüleri asırlardan beri millî selîkalarıyla bulmuşlardı. Çünkü bu saf köylüler millettaşlarını "dili dilime uyan, dini dinime uyan" formülüyle tarif ediyorlardı.

Türkçülük milletin tarifini yapınca, Anadolu'dan itibaren bütün Azerbaycanlıların, Kırımlıların, Kazanlıların, Türkmenlerin, Sartların, Özbeklerin, Kırgızların, Kaşgarlıların ilâahire bizim gibi Türkçe konuştuğunu ve bizim gibi Müslüman olduğunu nazara alarak bunların hepsini Türk milletinde dâhil addetti. Yalnız bu muhtelif Türk şubeleri birbirinden uzak oldukları için, yazı lisanları ve edebiyatları müşte-

rek değildi. O halde, her şeyden evvel, İstanbul'da halk tarafından konuşulan Türkçe'yi ve bu Türkçe'ye istinaden teşekkül edecek edebiyatı bütün bu Türk şubelerine kabul ettirmek lazım geliyordu. Bu fikir, muhtelif Türk şubelerine mensup münevverler tarafından kabul edildiği için, Türkçülüğün ilk şiarı oldu.

İşte Türkçülüğün birinci merhalesi olan "harsî Türkçülük" bu maksada vusuldan ibarettir. Almanlar da, millî ittihada ibtida harsî birliğe çalışmakla başladılar. Almanlarda harsî birlik vücuda geldikten sonra, "iktisadî birlik" mefkûresi doğdu. Friedrich List'in mücadelesiyle "Zollverein" namı verilen gümrük ittihadının vücuda gelmesi, iktisadî birliğin tahakkuku demekti. Bismarck'ın himmetiyle de "siyasî birlik" husule gelince, Alman ittihatçılığı tamam oldu. İhtimal ki, bizde de, istikbalde, Türkçülüğün iktisadî ve siyasî merhaleleri başlayacaktır. Fakat bugün Türkçülüğün yegâne gayesi "harsî birlik"ten ibarettir. Binaenaleyh, bugün hiçbir Türkçü, Kafkas Azerbaycanı'nı, Kırım'ı yahut diğer bir Türk ülkesini memleketimize ilhak tasavvurunda değildir. Türkçülerin bu ülkeler hakkındaki temennisi, bunların müstakil devletler halini alarak tam bir istiklâle nâil olmalarıdır. Fakat, bu maksadı yalnız kuru bir temenni halinde bırakmak, hiç de millettaşlık şimesine yakışmaz. Çünkü açık bir surette görüyoruz ki bu Türk şubelerinden hiçbirisi, yalnız kendi kuvvetiyle istiklâlini istihsal edecek hale henüz gelmemiştir. Müttefiklerimizin yardımı olmasa Kırım müstakil kalamayacağı gibi, bizim muavenetimize mazhar olmadan da Şimalî Azerbaycan istiklâlini koruyamayacaktır. Diğer Türk ülkeleri de aynı haldedir. Binaenaleyh bu memleketlere, medeniyet götürecek muallimlerin, mühendislerin, doktorların değil, fakat, hürriyet ve istiklâl götürecek gönüllü zabitlerin, askerlerin gitmesi vaciptir. Millettaşlarımıza yüksek bir medeniyet götüremezsek, hiç olmazsa onlara Çanakkale müdafaasını temin eden ordu teşkilatını götürebiliriz.

Mamafih millettaşlarımıza yapacağımız bu küçük hizmet, hasbî de değildir. Türkiye yaşayabilmek için yalnız fena komşulardan kurtulmaya değil, dost ve hayırhâh komşularla muhât olmaya da muhtaçtır. Evimize bakacak vakit bulabilmek için etrafımızda kardeş Türk evlerinin yerleşmesi lâzım.

Ziya Gökalp, "Türkçülük ve Türkiyecilik",
Yeni Mecmua 2-51 (4 Temmuz 1334/1918): 482

EK 8
"Harp Zengini"

İstanbul'a geldim geleli: "Bunlar da kim? Nasıl adamlar böyle?" diye kendi kendime soruyorum. Hikâyeleriyle kulaklarım doldu; nereye uğrasam bahisleri geçiyor, kiminle konuşsam lakırdıları ediliyor; salonlarda süs düşkünü hanımlar gözleri parlayarak, kalemlerde parası kıt beyler hiddetlerinden sararak, sokaklarda aç dilenciler belki bize de talih bir gün yardım eder hülyasıyla kendilerini avutarak hep bunları düşünüyor, bunlarla uğraşıyor. Harp zenginleri hiç şüphe yok harpten, harbin kendinden fazla bizi meşgul ediyor. Zenginin malı züğürdün çenesini yorar derler, yiyip içme hususunda eski günlere nispeten çok az işlemeye mahkûm çenelerimizi şimdi harp zenginlerinin bahsi yoruyor. Hepimizi, bütün canlıları, daima bu talih meselesini düşünürken görmeye o kadar alıştım ki karşıma geçip mütefekkir bir edayla gözleri uzaklarda meçhul şeylere dalan kedimden bile harp zenginlerine dair hülyalarla meşgul diye şüpheye düştüğüm oluyor!

Bugünün her yerde bahsi tazelenen iki mühim, birbirine müşabih iki büyük ve şumûllü meselesi var; bizi daima iğrendiren, üzen, ürküten, bazen de öldüren iki mesele: harp zengini, tifüslü bit... Alışverişte birini, gidip gelişte öbürünü düşünür; bakkal, kasap dükkânlarında birini, tramvayda, vapurda öbürünü hatırlarız; eş dost toplanınca da birini bırakır öbürüne beddualar ederiz. Harp zenginlerinin gün geçtikçe şişip kabaran keselerine ne kadar kâr girse bizim de her ay sararıp solan kanımızdan o kadar kırmızı huveynat eksiliyor; onlar defterlerindeki fiyat faslında ne kadar darp ameliyatı yaparsa bizim soframızdaki yemeklerden o kadar tarh etmek icap ediyor; onların kapatmaları ne kadar fazla giyinip kuşanırsa bizim de çoluk çocuğumuzun o kadar yolunup soyunması lazım geliyor... Hülasa onların bolluğu bizim kıtlığımız; onların keyfi bizim kederimiz; onların varlığı bizim yokluğumuz... Hani bir başka ağacın dalında, bir başka hayvanın sırtında büyüyüp yaşayan zararlı fidanlar, böcekler vardır, asıl bedeni günden güne zaafa düşürüp gürletirler, harp zenginleriini ticareti böyle... Kuvveti topraktan değil, benim sırtımdan çekiyor; havanın feyzini değil benim iliğimi emiyor; yağmur suyuyla değil gözyaşıyla yetişiyor... Bütün dünya, her yerde, ehramları kuran rençberler

gibi yalınayak, başı kabak, dört kaba zenginin dağlar büyüklüğündeki servet abidesini yapmaya mahkûm... Bütün milletler bu yeni zenginlerin hesabına çalışıyor; istisnasız bir kaide... İşte ben bile şu makalemi mesela bir kandiloğlu, îdzâde kârına yazıyorum; müttefik memleketlerde de böyle, düşman ülkelerinde de... Firenginin ilacı civa, uyuzun kükürt olduğu gibi bununki de: sulh... Bu derdi harp doğurdu, müsâlaha öldürecek, kan denizinde türeyip dal kol salan bu ahtapot sulhun temiz havasına çıkınca boğulacak, o zamana kadar tahammül; başka çare görmüyorum; meclislerden, nizamlardan fayda ummuyorum...

Ben şu sayfaya onlarla gelen zararı sığdıramam; bu makalem, içine dünya yüzündeki bütün fenalıkları aldığı rivayet edilen Pandor'un [*sic*] şer kutusu değildir ki üç sütuna üç bin sayfaya girmez dertleri sıkıştırabileyim... Yalnız bazı mütalaalarım var, onları yazacağım:

Çabuk kazanılan para hazır elbise gibi iğreti duruyor; türedinin zenginliği Göksu testisi gibi hantal bir şey; servet asırların yadigârı olmalı ki insanı çeşmibülbül gülâbdanları gibi inceltsin... Paranın sahibine yakışabilmesi asırlar meselesidir. Servet önüne gelenin sırtında zarif durmuyor; zengin hazinesini hamal gibi maddî bir güçlükle, kaba tavırlarla değil dimağı dolu bir âlim gibi manevî bir yorgunlukla, nazik edalarla taşımalı; parasını dolu gibi kıra vura değil, nisan yağmurları gibi içire içire sarf etmeli; zenginin dışarıya verdiği yegâne tesir kendine söğüp saydırmak değil, beğenilip sevdirmek olmalı... Bunu harp zengini yapamıyor; değil iyilik etmek, parasını hazmetmiş bir zengine yakışır tavırla oturup kalkmayı daha öğrenemedi.

Batolarında dimdik, yahut yamyassı aldıkları acemice vaziyetler bana kurban bayramlarında koyunlarını satıp mecidiyelerini kemerlerine istif eden çobanların arabadaki beceriksiz, rahatsız oturuşlarını hatırlatıyor. Daha arabaya binmeyi öğrenemediler!

Kanepeye yaslanıp elli bin liralık hesaplarından, yüz bin liralık alışverişlerinden bahsettikleri vakit Mınakyan'la Hasan'ın tiyatrosunda zavallı görgüsüz, kıyafetsiz aktörlerin oyun icabı zenginlikten, milyonlardan dem vurmalarını göz önüne getirip gülüyorum. Daha paralı bir adam edası alamadılar!

Yanlarına dört kopuk dalkavuk toplayıp rakı tepsisinin başına dizildikleri ve murdar hikâyeler anlattıkları, kaba kaba gülüştükleri za-

man hatırımda anasını öldürüp bahçeye gömen ve üzerine pırasa ekip çaldığı parayı Ziba Sokağı'nda yiyen kanlı hovardalar, sokak mirasyedileri, baloz müşterileri canlanıyor. Hâlâ efendice eğlenmenin tadını bulamadılar!

Zenginliği sade yiyip şişmekten, hindi gibi kabara böbürlene gezmekten, dişi arkasında sokak sokak dolaşmaktan ibaret zanneden böyle servet sahiplerinin memleketi, vatanı yoktur. İrfansız gözlerinde içkiden bâkiye dumanlar, bön yüzlerinde sürdükleri sefahat hayatından kalma galiz çizikler; çökük vücutlarında birahane ve müştemilatına sürüne sürtüne büsbütün bayağılaşmış edalar... Bunlar mı paranın feyzi, semeresi, faydası?

Onlar harbin bitmemesini isterler; tabii ki yangının dalbudak sarmasını bekleyen çapulcular, ölülerin biriktiğini gözleyen kargalar, salgın hastalıkları özleyen ıskatçılar [mezar başında dağıtılacak sadakayı bekleyen dilenciler] gibi... Kalplerinde iyiliğe istidat, ruhlarında yükselmeye kudret, gözlerinde güzelliği görür fer olmayan şu zenginlerin parasından memlekete ne fayda geldi? Fabrikalar işletip amele çalıştıran, arazi alıp rençber besleyen, gemi işletip tayfa kollayan, hülasa servetinin bir kısmını memleketine döken zengine benden bin hürmet... Fakat iki odalı bir yazıhanede dört ihtikâr manevrasıyla milyon kazanan, sonra gidip bu parayı Frenk illerinde sefahatle eriten mantar gibi türedi tüccara selam bile çok! Elan hayır müesseseleri harpten evvelki zenginlerin dostluğuyla yürüyor, elan fakirler orta halli adamların sadakasıyla geçiniyor, elan memleket az paralı fakat çok vicdanlı insanların kolları üzerinde taşınıyor, böyle yüreği iyilikte kısır, hamiyette züğürt, lakin eli sefihlikte cömert, şirretlikte geniş zenginlerden mahrum kalmak herhalde toprağımız için şerefti. Parası bol bir adamın böyle bir devirde iyilik etmek için ne geniş meydan bulacağını düşünüyorum da dünkü müflisin bugünkü taşkalpliliğine hayret ediyorum; asıl onun hepimizden fazla hâlden anlaması lâzım gelirdi... Daha henüz uykusunda kendisini zavallı hayatıyla çöpsüz, pulsuz görüp bu korkunç rüyadan çırpına çırpına uyandığına şüphe yok!

Fakat bunları düşünen kim? Sen keyiften, cakadan, dalavereden haber ver; git zamane zenginlerinin lütfunu garson Kosti'den, Teyze Maryonko'dan, boyalı haspalardan sor! Bu yürek iyilik etmekten lezzet almıyor, bu ağız hayrın tadını duymuyor, bu el sadaka vermenin

zevkini bilmiyor. Bol para böyle adamların elinde cetvelleri açılmamış taşkın bir ırmağa benzer, etrafına fayda değil zarar verir, benim memleketim için istediğim servet bu değildir; bu bir afettir. Kasırga ile dolunun medhinde kalmamak ehliyeti yok; ne yapayım?

Zamane zengini, ara sıra, bir günkü kârının yüzde beşini iane şeklinde vermeye mecbur olursa gazeteler onu alkışlıyor; teşekkürler, taltifler, takdirler, bini bir paraya... Ertesi gün şeker iki yüze fırlıyor... Neden böyle? Gece evden götürdüğü sandık dolusu eşyadan ertesi sabah bir çevre geri getirdi diye kabahatliyi lütûfkâr addetmek çok fazla, çok mânâsız bir nezaket olmaz mı?

Hülasa harp zengini bu memlekete daha habbe kadar, zerre kadar fayda vermedi; bilakis parasını bir kama gibi zarara kullanıyor. Bu servet şerre alet. Balta ormana "sapım sizden!" demiş; bu içtimaî bıçkının da, maatteessüf, sapı içimizden çıktı, yerli malı... Evveli zengin Firenk serveti memlekette bela olurdu, şimdi de kendimizinki!..

Benim kesemden zevk süren, benim servetimde keyif getiren, benim kanımla caka satan, beni zarara soktukça sermayesini artıran şu mahlukatın medhedecek yerini bulmak, doğrusu, yaman maharet... Gazeteciliğin bu kabil ince felsefelerini benim kaba aklım bir türlü kavramıyor.

[Karay], Refik Halit, "Harp Zengini",
Yeni Mecmua 2-42 (2 Mayıs 1918): 301-302

KAYNAKÇA

[Adıvar], Halide Edib. "Felâketlerden Sonra Milletler." *Türk Yurdu* 40 (16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 287-291.

[Adıvar], Halide Edib. "Halâs Muharebesi." *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330/11 Aralık 1914.

[Adıvar], Halide Edib. "Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası." *Vakit*, 30 Haziran 1918.

[Adıvar], Halide Edib. *Memoirs*. Londra: John Murray, 1926.

Adıvar, Halide Edib. *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*. İstanbul: Doğan Kardeş, 1955.

Adıvar, Halide Edib. *Yeni Turan*. 4. Basım. İstanbul: Atlas, 1973 [1912].

Adıvar, Halide Edib. *Kubbede Kalan Hoş Sada*. İstanbul: Atlas, 1974.

Adıvar, Halide Edib. *Mor Salkımlı Ev*. Mehmet Kalpaklı ve Gülbün Türkgeldi (yay. haz.) İstanbul: Özgür, 1996.

Ağaoğlu Ahmet. "Türkiye'nin ve İslâm'ın Kurtuluşu." *Harp Mecmuası* 1 (Teşrinisani 1331/1915): 7-9.

Ağaoğlu Ahmet. "İngiliz Oyunları." *Harp Mecmuası* 2 (Kanunuevvel 1331/1915): 22-24.

Ağaoğlu, Samet. *Babamın Arkadaşları*. 3. Basım. İstanbul: y.y., 1969.

Ahmad, Feroz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu." Marian Kent (der.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. Çev. Ahmet Fethi içinde, 6-35. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Ahmet Rasim. *Muharrir Bu Ya*. Hikmet Dizdaroğlu (yay. haz.) Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1969 [1926].

Ahmet Rasim. *Romanya Mektupları*. Rıdvan Yakın (yay. haz.) İstanbul: Arba, 1988.

Ahmet Şerif. *Anadolu'da Tanîn 1. Cilt*. Mehmed Çetin Börekçi (yay. haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Akbayar, Nuri. "Osmanlı Yayıncılığı." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 1679-1686. İstanbul: İletişim, 1985.

A.[Akçuraoğlu] Y. [Yusuf]. "'İttihat ve Terakki' Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi." *Türk Yurdu* 49 (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913) Çevrimyazı basım, cilt 3: 28-30.

A.[Akçuraoğlu] Y. [Yusuf]. "Geçen Yıl: 1329 Senesinde Türk Dünyası." *Türk Yurdu* 64 (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914) Çevrimyazı basım, cilt 3: 278-281.

A.[Akçuraoğlu] Y. [Yusuf]. "Cihan Harbi ve Türkler." *Türk Yurdu* 73 (11 Kanunuevvel 1330/24 Aralık 1914) Çevrimyazı basım, cilt 4: 19-22

A.[Akçuraoğlu] Y. [Yusuf]. "1330 Senesi." *Türk Yurdu* 79 (5 Mart 1331/18 Mart 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 82-85.

A.[Akçuraoğlu] Y. [Yusuf]. "Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar." *Türk Yurdu* 163-4 (Kanunuevvel 1340/Aralık 1924) Çevrimyazı basım, cilt 8: 86-88.

Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi*. Sadık Perinçek (yay. haz.) İstanbul: Kaynak, 1998.

Akı, Niyazi. *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi 1: Başlangıçtan Cumhuriyet Devrine Kadar*. İstanbul: Dergâh, 1989.

Akın, Rıdvan. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi, 1908-1918*. İstanbul: Der, 2002.

Akıncı, Gündüz. *Abdülhak Hâmit Tarhan: Hayatı, Eserleri ve Sanatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1954.

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*. 2 cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1998.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. 2. Basım. Ankara: İmge, 1998.

Aktaş, Şerif. *Refik Hâlid Karay*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.

Akyüz, Kenan. *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, 1860-1923*. İstanbul: İnkılâp, 1995.

Alangu, Tahir. *Ömer Seyfettin: Ülkücü Bir Yazarın Romanı*. İstanbul: May, t.y.

Ali Haydar. "İbtidaiye Mektepleri: Yurt Terbiyesi." *Türk Yurdu* 31 (10 Kanunusani 1328/23 Ocak 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 123-127.

Alkan, Mehmet Ö., yay. haz. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Alpay, Meral. *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

[Altınay], Ahmet Refik. "Harp Edebiyatı ve Eski Şairlerimiz." *Harp Mecmuası* 21 (Ağustos 1333/1917): 327-329.

Altınay, Ahmet Refik. *İki Komite İki Kıtal/Kafkas Yollarında*, Osman Selim Kocahanoğlu (yay. haz.) İstanbul: Temel, 1997 [1919].

And, Metin. *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)*. Ankara: Türkiye İş Bankası, 1971.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Rev. ed.. Londra ve New York: Verso, 1991.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

Andonyan, Aram. *Balkan Savaşı*. Çev. Zaven Biberyan. 2. Basım. İstanbul: Aras, 1999.

Arai, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. Çev. Tansel Demirel. İstanbul: İletişim, 2000.

Arı, Kemal. *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1997.

Arif Cemil. *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*. İstanbul: Arba, 1997.

Arseven, Celâl Esad. *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*. Ekrem Işın (yay. haz.) İstanbul: İletişim, 1993.

Artuç, İbrahim. *Balkan Savaşı*. İstanbul: Kastaş, 1988.

[Atay], Falih Rıfkı. *Ateş ve Güneş*. İstanbul: Halk Kütüphanesi, 1334/1918.

Auerbach, Erich. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*. Princeton: Princeton University Press, 1953.

Aybars, Ergün. *İstiklâl Mahkemeleri, 1923-1927*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. 10. Basım. İstanbul: Remzi, 1997 [1959].

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*. Cilt 3 *(1914-1922)*. İstanbul: Remzi, 1972.

Ayvazoğlu, Beşir. *Yahya Kemal: Eve Dönen Adam*. İstanbul: Ötüken, 1995.

Ayvazoğlu, Beşir. *Geleneğin Direnişi*. İstanbul: Ötüken, 1996.

Ayvazoğlu, Beşir. *Bozgunda Fetih Rüyası: Yahya Kemal'in Biyografik Romanı*. İstanbul: Kabalcı, 2001.

Bali, Rıfat N. *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*. İstanbul: İletişim, 1999.

Bali, Rıfat N. *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*. İstanbul: İletişim, 2001.

Balkan, Fuat. "İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları." *Yakın Tarihimiz: Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar* 14-50 (31 Mayıs 1962-7 Şubat 1963).

[Baltacıoğlu], İsmail Hakkı. "Çanakkale Müdafaası Nedir?" Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 120-121. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Banarlı, Nihad Sâmi. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar*. İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 1971.

Barbour, Stephen ve Cathie Carmichael, der. *Language and Nationalism in Europe*. Oxford ve New York: Oxford University Press, 2000.

Bates, H. E. *Yazınsal Bir Tür Olarak Kısa Öykü*. Çev. Gökçen Ezber. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001.

Baydar, Mustafa. *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*. İstanbul: Menteş Kitabevi, 1968.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım I-II-III*. 3. Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991 [1943-1951].

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım I: Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar*. 3. Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991 [1953].

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım IV: Savaşın Sonu*. 3. Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991 [1967].

Behar, Cem, yay. haz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.

Behmoaras, Liz. *Kimsin Jak Samonon?* İstanbul: Sel, 1997.

Belen, Fahri. *20nci Yüzyılda Osmanlı Devleti*. İstanbul: Remzi, 1973.

Bell-Villada, Gene H.. *Art for Art's Sake and Literary Life: How Politics and Markets Helped Shape the Ideology & Culture of Aestheticism, 1790-1990*. Lincoln ve Londra: University of Nebraska Press, 1996.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964.

Beyatlı, Yahya Kemal. *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*. 2. Basım. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.

Beyatlı, Yahya Kemal. *Eğil Dağlar: Millî Mücadele Yazıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.

Beyatlı, Yahya Kemal. *Siyasî ve Edebî Portreler*. 3. Basım. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1986.

Bhabha, Homi. "Introduction: Narrating the Nation." Homi Bhabha (der.) *Nation and Narration* içinde, 1-7. Londra ve New York: Routledge, 1990.

Bilgegil, M. Kaya. "Osmanlı Devleti'nin Fenâ Durumu Karşısında Mehmed Âkif'in Gençlere Gösterdiği Yol." *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II, Müteferrik Makaleler I*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1980.

Binark, İsmet ve Nejat Sefercioğlu. *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası: Kitap-Makale*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de 10 Sene, cilt 1: İttihat ve Terakki Neydi?* Zeki Arıkan (yay. haz.) İstanbul: Kitap, 2006.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*. İstanbul: Dergâh, 1990.

Birinci, Ali. "Müstear Çıkmazında Bir Kitap: Turan." *Dergâh* 1-11 (Ocak 1991): 16-17.

Birinci, Necat. "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Şiirimizdeki Akisleri." *Edebiyat Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kitabevi, 2000.

Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.

Bloom, Harold. *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. New York: Harcourt Brace, 1994.

[Bolayır], Ali Ekrem. *Ordunun Defteri*. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336 [1920].

Bozarslan, Hamit. "M. Ziya Gökalp." Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 1. *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, 314-319. İstanbul: İletişim, 2001.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Serab-ı Ömrüm*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1949.

Brennan, Timothy. "The National Longing for Form." Homi K. Bhabha (der.) *Nation and Narration* içinde, 44-70. Londra ve New York: Routledge, 1990.

Bracco, Rosa. *Merchants of Hope: Middlebrow Writers of the First World War*. Oxford: Berg, 1993.

Buitenhuis, Peter. *The Great War of Words: British, American, and Canadian Propaganda and Fiction, 1914-1933*. Vancouver: University of British Columbia Press, 1987.

Cahun, Leon. *Gökbayrak*. Çev. Galip Bahtiyar. 2. Basım. İstanbul: Ötüken, 1970 [1933].

Cemal Paşa. *Hatırat*. Metin Martı (yay. haz.) 5. Basım. İstanbul: Arma, 1996 [1920].

Cemal Paşa. *Hatıralar*. Alpay Kabacalı (yay. haz.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Cemaleddin Efgani. "Vahdet-i Cinsiye (Irkiye) Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi." Çev. Resulzâde Mehmet Emin. *Türk Yurdu* 26 (1 Teşrinisani 1328/14 Kasım 1912) Çevrimyazı basım, cilt 2: 38-42.

Cenap Şahabettin. *Nesr-i Harp, Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*. Dersaadet: Kanaat Kütüphanesi, 1334/1918.

Cenap Şahabettin. *Avrupa Mektupları*. İstanbul: Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1335/1919. [S. Özcan San (yay. haz.) Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996; Z. Uluant (yay. haz.) İzmir: Akademi, 1997.]

Cenap Şahabettin. *Tiryaki Sözleri*. Orhan Köprülü ve R. Erben (yay. haz.) İstanbul: Tercüman, 1978.

Cenap Şahabettin. *Hac Yolunda*. H. Erdem (yay. haz.) İstanbul: Kitabevi, 1996.

Cenap Şahabettin. *Evrâk-ı Eyyam*. Hasan Akay (yay. haz.) İstanbul: Timaş, 1998 [1915].

Cenap Şahabettin. *Âfâk-ı Irak: Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar*. Bülent Yorulmaz (yay. haz.) İstanbul: Dergâh, 2002.

Cenk Destanı. İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1331/1915.

Chatterjee, Partha. *Nationalist Discourse and the Colonial World: A Derivative Discourse*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.

Chatterjee, Partha. *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

Chickering, Roger. *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

C. S. [Celâl Sahir]. "Edebî Yıl." *Türk Yurdu* 105 (10 Mart 1332/23 Mart 1916) Çevrimyazı basım, cilt 5: 20-22.

Cunbur, Müjgân. "Üçüncü Basılışı Sunarken." İbrahim Alâettin Gövsa, *Çanakkale İzleri: Anafartalar'ın Mücebbet Kahramanına* içinde, 16-19. 3. Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989.

Cunbur, Müjgân. "Ömer Seyfettin Bibliyografyası." *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* içinde, 113-180. 2. Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992.

Cunbur, Müjgân. "Ömer Seyfettin'in Hayatı ve Eserleri." *Doğumunun Yüzüncü Yılında ÖmerSeyfettin* içinde, 1-18. 2. Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992.

Çakır, Fahri. *Elli Yıl Önce Anadolu ve Şark Cephesi Hatıraları*. İstanbul: Çınar Matbaası, 1967.

Çakır, Hamza. *Osmanlıda Basın-İktidar İlişkileri: Azınlık Basını, Türkçe Basın, Dış Basın*. Ankara: Siyasal, 2002.

Çavdar, Tevfik. *Talât Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşamöyküsü*. 4. Basım. Ankara: İmge, 2001.

Çelik, S. Dilek Yalçın. *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Popüler Roman*. 2 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

Çetinkaya, Y. Doğan. "Orta Katman Aydınlar ve Türk Milliyetçiliğinin Kitleselleşmesi." Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 4. *Milliyetçilik* içinde, 91-102. İstanbul: İletişim, 2002.

Dağlar, Oya. "Balkan Savaşında Salgın Hastalıklar." *Toplumsal Tarih* 104 (Ağustos 2002): 56-59.

Dağlı, Yücel ve Cumhure Üçer. *Tarih Çevirme Kılavuzu, V. Cilt: 01 M. 1201-29 Z. 1500 (24 Ekim 1786-16 Kasım 2077)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 5 cilt. İstanbul: Türkiye, 1971.

Davison, Andrew. *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration*. New Haven ve Londra: Yale University Press, 1998.

Davison, Andrew. *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: İletişim, 2002.

Demircioğlu, Cemal. "Müfide Ferit Tek ve Romanlarındaki Milliyetçilik." Yüksek lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1998.

Demirkan, Tarık. *Macar Turancıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

"Dosya: Edebiyat Kanonu." *Kitap-lık* 68 (Ocak 2004): 50-91.

Duman, Hasan, yay. haz. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1986.

Duman, Hasan, yay. haz. *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri*. 2 cilt. Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000.

Dumont, Paul. *Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Yapı Kredi, 2000.

Duru, Kâzım Nami. *Ziya Gökalp*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1949.

Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar*. 3 cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı, 2000 [1987-1989].

Eagleton, Terry. *The Function of Criticism: From the Spectator to Post-Structuralism*. Londra ve New York: Verso, 1984.

Ebcioğlu, Hikmet Münir. *Kendi Yazıları ile Refik Halid*. İstanbul: Semih Lütfi, t.y.

Ekici, Nail, Derman Bayladı ve Mahmut Alptekin, yay. haz. *Cumhuriyete Kan Verenler*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.

Eksteins, Modris. *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. New York: Anchor, 1989.

Eldem, Edhem. *A History of the Ottoman Bank*. İstanbul: Ottoman Bank Historical Research Center and the Economic and Social History Foundation of Turkey, 1999.

Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı Imparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Eldem, Vedat. *Osmanlı Imparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Emin Ali. "İki Deſada Dokuz Yara Bir Kol." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 271-274. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Emine Semiha. "Bir Damla Kan ve Bir Damla Gözyaşı." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 247-252. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Enginün, İnci. "Ömer Seyfettin'in Hikâyeleri." *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* içinde, 37-49. 2. Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992.

Enginün, İnci. "Hâmid'in Tiyatroları." Abdülhak Hâmid Tarhan. *Tiyatroları I: Sabr u Sebat/İçli Kız/Liberte/Yadigâr-ı Harb*, İnci Enginün (yay. haz.) içinde, 7-19. İstanbul: Dergâh, 1998.

Ercilasun, Bilge. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit: I. Türkçü Tenkit*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995.

Erdeha, Kâmil. *Yüzellilikler yahut Millî Mücadelenin Muhasebesi*. İstanbul: Tekin, 1998.

Erden, Ali Fuad. *Paris'ten Tih Sahrasına*. 2. Basım. Ankara: y.y., 1949.

Ergeneli, Adnan. *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları*. İstanbul: İletişim, 1993.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 5 cilt. İstanbul: y.y., 1977.

Erickson, Edward J.. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. Westport ve Londra: Greenwood Press, 2001.

Erickson, Edward J.. *Size Ölmeyi Emrediyorum!: Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*. Çev. Tanju Akad. İstanbul: Kitap, 2003.

Erişirgil, Mehmet Emin. *Mehmet Akif: İslâmcı Bir Şairin Romanı*. Ankara: y.y., 1956.

Erişirgil, Mehmet Emin. *Ziya Gökalp: Bir Fikir Adamının Romanı*. Aykut Kazancıgil ve Cem Alpar (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984 [1951].

Erişirgil, Mehmet Emin. "Çanakkale Hamaseti ve Medeniyet." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 129-130. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası*. Samih Nafiz Tansu (yay. haz.) İstanbul: Sebil, 1996.

[Fergan], Eşref Edib, der. *Mehmet Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*. 2 cilt. İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi, 1938-1939.

Fergan, Eşref Edib. *İnkılâp Karşısında Âkif-Fikret, Gençlik-Tancılar*. İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi, 1940.

Fergan, Eşref Edib. *Millî Mücadele Yılları*. Fahrettin Gün (yay. haz.) İstanbul: Beyan, 2002.

Fergan, Eşref Edib. *İstiklâl Mahkemelerinde: Sebilürreşad'ın Romanı*. Fahrettin Gün (yay. haz.) İstanbul: Beyan, 2002.

Ferro, Marc. *The Great War*. İngilizce'ye çev. Nicole Stone. Londra ve New York: Routledge, 2002.

Filmer, Cemil. *Hatıralar: Türk Sinemasında 65 Yıl*. İstanbul: y.y., 1984.

Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980.

Findley, Carter. *Ottoman Civil Officialdom, a Social History*. Princeton: Princeton University Press, 1989.

Fussell, Paul. *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press, 1975.

Gencer, Mustafa. *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*. İstanbul: İletişim, 2003.

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. Çev. Alev Er. 2. Basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996 [1986].

Göçgün, Önder. *Hususî Mektuplarına Göre: Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

Göğüş, Beşir, Ferhan Oğuzkan, Olcay Önertoy, Mahir Ünlü ve Sevinç Koçak. *Yazın Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Dil Derneği, 1998.

Gökman, Muzaffer. *Tarihi Sevdiren Adam Ahmet Refik Altınay: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.

Göktulga, Fahri Celâl [F. Celâleddin]. *Bütün Hikâyeler*. Mustafa Baydar (yay. haz.) İstanbul: Cem, 1973.

Göktulga, Fahri Celâl [F. Celâleddin]. "Mustafa'nın Hilesi." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 267-270. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Gören, Ahmet Kâmil, yay. haz. *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi*. İstanbul: Şişli Belediyesi - İstanbul Resim ve Heykel Müzeleri Derneği, 1997.

Görgülü, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922: Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Görgülü, İsmet ve İzzeddin Çalışlar, yay. haz. *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları (Orgeneral İzzeddin Çalışlar'ın Günlüğü)*. İstanbul: Yapı Kredi, 1997.

Gövsa, İbrahim Alâettin. *Çanakkale İzleri: Anafartalar'ın Müebbet Kahramanına*. 3. Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989.

Gücüyener, Fuad. *Sina Çölünde Türk Ordusu*. İstanbul: Anadolu Türk Kitap Deposu, 1939.

Gündüz, Osman. *Meşrutiyet Romanında Yapı ve Tema*. 2 cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

[Gürpınar], Hüseyin Rahmi. "Ali'nin Şehadeti (Veda Ederken)." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 329-331. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 1996.

Güzel, Abdurrahman, yay. haz. *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Hanioğlu, Şükrü. *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal, 1981.

Hanioğlu, Şükrü. "Batıcılık." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 1382-1388. İstanbul: İletişim, 1985.

Hanioğlu, Şükrü. "Osmanlıcılık." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 1389-1393. İstanbul: İletişim, 1985.

Hanioğlu, Şükrü. "Türkçülük." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 1394-1399. İstanbul: İletişim, 1985.

Hanna, Martha. *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers during the Great War*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

Harvey, A. D. *Literature into History*. Londra: Macmillan Press, 1988.

Hece: Türk Öykücülüğü Özel Sayısı 46-47 (Ekim-Kasım 2000).

Heyd, Uriel. *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. Londra: Luzac, 1950.

Heyd, Uriel. *Türk Milliyetçiliğinin Kökleri*. Çev. Adem Yalçın, İstanbul: Pınar, 2001.

Hitchens, Christopher. *Unacknowledged Legislation: Writers in the Public Sphere*. Londra ve New York: Verso, 2000.

Hobsbawm, Eric ve Terence Ranger, der. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Hohendahl, Peter Uwe. *Building a National Literature: The Case of Germany, 1830-1870*. Çev. Renate Baron Franciscono. Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1989.

Horváth, Béla. *Anadolu 1913*. Çev. Tarık Demirkan. 2. Basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York: Columbia University Press, 1985.

Hroch, Miroslav. "From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation-Building Process in Europe." Gopal Balakrishnan (der.) *Mapping the Nation* içinde, 78-97. Londra ve New York: Verso, 1996.

Hüseyin Kâzım Kadri. *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. İsmail Kara (yay. haz.) İstanbul: Dergâh, 1989.

Hynes, Samuel. *The Great War and English Culture*. Londra: Bodley Head, 1991.

Işın, Ekrem. "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 352-362. İstanbul: İletişim, 1985.

İbrahim Ömer. *Şehitler Sırrı Destanı*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332/1916.

"İhtar." *Türk Yurdu* 71 (24 Temmuz 1330/6 Ağustos 1914) Çevrimyazı basım, cilt 3: 396.

[Ileri], Celâl Nuri. *İttihad-ı İslâm: İslâm'ın Mazisi, Hâli, İstikbâli*. İstanbul: [hicrî] 1331/1913.

[Ileri], Celâl Nuri. *Harbden Sonra Türkleri Yükseltelim*. Kostantiniye: Efkâr-ı Cedîd Kütüphanesi, 1917.

İnan, Afet. "Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluş Günlerinde Atatürk'ün El Yazısı İle Tashih Edilmiş Bazı Tarih Soruları ve Dikte Ettiği Cevaplardan Örnekler." *Tarih Vesikaları*, yeni seri 1-1(16) (Ağustos 1955): 187-193.

İnceoğlu, Necati. *Siper Mektupları*. İstanbul: Remzi, 2001.

İrem, Nazım. "Muhafazakâr Modernlik ve Türkiye'de Bergsonculuk." *Toplum ve Bilim* 82 (Güz 1999): 141-178.

İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. Y.y.y.: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.

Jusdanis, Gregory. *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Building National Literature*. Minneapolis ve Oxford: University of Minnesota Press, 1991.

Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Millî Edebiyatın İcat Edilişi*. Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis, 1998.

Kabacalı, Alpay. *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür, 2000.

Kaplan, Mehmet. *Tevfik Fikret: Devir-Şahsiyet-Eser*. İstanbul: y.y., 1971.

Kaplan, Mehmet. *Şiir Tahlilleri 1: Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar*. 10. Basım. İstanbul: Dergâh, 1988 [1954].

Kaplan, Mehmet. "Kızılelma," *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*. 2. Basım. İstanbul: Dergâh, 1992.

Kaplan, Mehmet. "Ziya Gökalp ve Saadet Perisi." *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*. 2. Basım. İstanbul: Dergâh, 1992.

Kaplan, Mehmet. "Ziya Gökalp ve 'Yeniden Doğma' Temi." *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*. 2. Basım. İstanbul: Dergâh, 1992.

Kaplan, Mehmet. "Ziya Gökalp ve Yahya Kemal'e Göre Malazgirt Savaşı'nın Mânâ ve Ehemmiyeti." *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*. 2. Basım. İstanbul: Dergâh, 1992.

Kaplan, Mehmet, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci ve Abdullah Uçman, yay. haz. *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*. 2 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Kara, İsmail. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 1405-1420. İstanbul: İletişim, 1985.

Kara, İsmail, yay. haz. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*. 3 cilt. İstanbul: Risale, 1986.

Karabekir, Kâzım. *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*. C. 2. İstanbul: Emre, 1994 [1937].

Karaca, Nesrin T. *Celâl Sâhir Erozan (1883-1935): Hayatı-Dönemi-Eserleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Karaer, Nihat. *Tam Bir Muhalif: Refik Halid Karay*. İstanbul: Temel, 1998.

Karakışla, Yavuz Selim. "Balkan Savaşı'nda Yayımlanmış Osmanlı Propaganda Kitabı *Kırmızı Siyah Kitap*." *Toplumsal Tarih* 104 (Ağustos 2002): 60-63.

Karakoyunlu, Sadri, yay. haz. *Türk Askeri İçin Savaş Şiirlerinden Seçmeler (1914-1918)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1987).

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Hüküm Gecesi*. Atilla Özkırımlı (yay. haz.) İstanbul: Birikim, 1978 [1927].

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Sodom ve Gomore*. Atilla Özkırımlı (yay. haz.) 6. Basım. İstanbul: İletişim, 1984 [1928].

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Hikâyeler*. Niyazi Akı (yay. haz.) İstanbul: İletişim, 1985.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*. 2. Basım. İstanbul: İletişim, 1990.

[Karay], Refik Halit. "İneğe, Öküze ve Buzağıya Dair..." T. Z. (yay. haz.) *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene* içinde, 111-114. İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1330 [1914].

[Karay], Refik Halit. "Küs Ömer." *Türk Yurdu* 151 (1 Kanunusani 1334/1 Ocak 1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 31-35.

[Karay], Refik Halit. "Boz Eşek." *Türk Yurdu* 152 (16 Kanunusani 1334/16 Ocak 1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 59-61.

[Karay], Refik Halit. "Anadolu'yu Gördüm." *Yeni Mecmua* 2-34 (7 Mart 1918): 144.

[Karay], Refik Halit. "Harp Zengini." *Yeni Mecmua* 2-42 (2 Mayıs 1918): 301-302.

[Karay], Refik Halit. "Ortada Kabahatli Yok." *Zaman* 195, 21 Teşrinievvel 1334/1918.

[Karay], Refik Halit. "Sakın Aldanma, İnanma, Kanma." *Zaman* 200, 26 Teşrinievvel 1334/1918.

[Karay], Refik Halit. "Efendiler Nereye?" *Zaman* 210, 5 Teşrinisani 1334/1918.

Karay, Refik Halit. *Bir Avuç Saçma*. 2. Basım. İstanbul: Semih Lütfi, 1939 [Halep, 1937].

Karay, Refik Halit. *Deli*. Genişletilmiş 2. Basım. İstanbul: Semih Lütfi, 1939.

Karay, Refik Halit. *İstanbul'un Bir Yüzü*. 4. Basım. İstanbul: İnkılâp, t.y.

Karay, Refik Halit. *Guguklu Saat*. 2. Basım. İstanbul: Semih Lütfi, 1940 [1925].

Karay, Refik Halit. *Gurbet Hikâyeleri*. İstanbul: Semih Lütfi, 1940.

Karay, Refik Halit. *Kirpinin Dedikleri*. 3. Basım. İstanbul: Semih Lütfi, 1940.

Karay, Refik Halit. *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma!* 2. Basım. İstanbul: Semih Lütfi, 1941 [1919].

Karay, Refik Halit. *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi Devrinde Olan Biten İşlere ve Gelip Geçen İnsanlara Dair Bildiklerim*. Ender Karay (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: İnkılâp, 1992 [1964].

Karay, Refik Halit. *Memleket Hikâyeleri*. Ender Karay (yay. haz.) 13. basım. İstanbul: İnkılâp, 1993.

Karay, Refik Halid. *Bir Ömür Boyunca*. 2. Basım. İstanbul: İletişim, 1996.

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Maddison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.

Karpat, Kemal H. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York: Oxford University Press, 2001.

Karpat, Kemal H. "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler." Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 1, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, 328-334. İstanbul: İletişim, 2001.

Keddie, Nikki R. "Pan-Islam as Proto-Nationalism." *Journal of Modern History* 1 (Mart 1969): 17-28.

Kelbetcheva, Evelina. "Between Apology and Denial: Bulgarian Culture during World War I." Aviel Roshwald ve Richard Stites (der.) *European Culture in the Great War: The Arts, Entertainment, and Propaganda, 1914-1918* içinde, 215-242. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Kemal Fevzi. *Kahraman Orduya Armağan*. Tekirdağ: Tekirdağ Matbaası, 1331/1915.

Kemal Fevzi. *Ordudan Bir Ses*. İstanbul: Kader Matbaası, 1333/1917.

Kerman, Zeynep. *Osman Fahri: Hayatı ve Şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Kern, Stephen. *The Culture of Time and Space 1880-1918*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.

Kessler, Joseph. "Turanism and Pan-Turanism in Hungary: 1890-1945". Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1967.

Kocahanoğlu, Osman Selim, yay. haz. *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919): Meclis-i Mebusan Tahkikatı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirinin İçyüzü, Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemesi*. İstanbul: Temel, 1998.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. İstanbul: Ötüken, 1980.

Kologlu, Orhan. *Aydınlarımızın Bunalım Yılı 1918: Zafer-i Nihai'den Tam Teslimiyete*. İstanbul: Boyut, 2000.

Kologlu, Orhan. *İttihatçılar ve Masonlar*. 2. Basım. İstanbul: Eylül, 2002.

Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. İstanbul: İnsan, 1986.

Köprülüzâde Mehmet Fuat. "Ümit ve Aztm." *Türk Yurdu* 32 (24 Kanunusani 1328/6 Şubat 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 139-142.

Köprülüzâde Mehmet Fuat. "Mehmet Emin Bey," T. Z. (yay. haz.) *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene* içinde, 159-160. İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1330 [1914].

Köprülüzâde Mehmet Fuat. "Türkçülüğün Gayeleri." *Vakit*, 16 Temmuz 1918.

Köroğlu, Erol. "Türk Romanında Batıcılığın Yeri: Gecikmişlik Bataklığında Utanç Duymadan Yaşamayı Öğrenmek." Uygur Kocabaşoğlu (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 3, *Modernleşme ve Batıcılık* içinde, 499-510. İstanbul: İletişim, 2002.

Kramer, Lloyd. *Nationalism: Political Cultures in Europe and America, 1775-1865*. New York: Twayne Publishers, 1998.

Kuntay, Mithat Cemal. *Mehmet Akif: Hayatı, Seciyesi, Sanatı*. İstanbul: Semih Lûtfi, 1939.

Kuşçubaşı, Eşref. *Hayber'de Türk Cengi: Teşkilât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları*. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman (yay. haz.) İstanbul: Arba, t.y.

[Kut], Halil Paşa. *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*. Taylan Sorgun (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: Kamer, 1997.

Kutay, Cemal. *Necid Çöllerinde Mehmet Âkif*. İstanbul: Boğaziçi, 1992.

Kuzucuoğlu Tahsin. "Güççülük." *Türk Yurdu* 66 (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914) Çevrimyazı basım, cilt 3: 308-309.

LaCapra, Dominick. *History, Politics, and the Novel*. Ithaca ve Londra: Cornell University Press, 1987.

Landau, Jacob M. *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*. Hamden, Connecticut: Archon Books, 1981.

Landau, Jacob M.. *Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*. Çev. Burhan Parmaksızoğlu, İlhan Pınar, Oya Engin ve Natali Medina. İstanbul: İletişim, 1996.

Landau, Jacob M.. *Pan-İslâm Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*. Çev. Nigar Bulut. İstanbul: Anka, 2001.

Lasswell, Harold D. *Propaganda Technique in the World War*. New York: Alfred A. Knopf, 1923.

Lauzanne, Stephane. *Balkan Acıları: Hastanın Başucunda Kırk Gün*. Çev. Murat Çulcu. İstanbul: Kastaş, 1990.

Lauter, Paul. *Canons and Contexts*. New York ve Oxford: Oxford University Press, 1991.

Lekesiz, Ömer. *Yeni Türk Edebiyatında Öykü*. C. 1. İstanbul: Kaknüs, 1997.

Levend, Agâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 2. Basım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960.

Lewis, Geoffrey. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. New York ve Oxford: Oxford University Press, 1999.

Limon, John. *Writing after War: American War Fiction from Realism to Postmodernism*. New York ve Oxford: Oxford University Press, 1994.

Lüsiyen Hanım. *Lüsiyen Hanım'dan Abdülhak Hâmid'e Aşk Mektupları*. Çev. İsmail Yerguz. İnci Enginün (Giriş ve Notlar) İstanbul: Oğlak, 1997.

Mandler, Peter. *History and National Life*. Londra: Profile Books, 2002.

Mardin, Şerif. "İslâmcılık." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 1400- 404. İstanbul: İletişim, 1985.

Mardin, Şerif. "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 342-351. İstanbul: İletişim, 1985.

Mardin, Yusuf. *Abdülhak Hâmid'in Londrası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1976.

"Matbuat." *Türk Yurdu* 33 (7 Şubat 1328/20 Şubat 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 159-161.

Mazıcı, Nurşen. *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*. İstanbul: Dilmen, 1984.

McCarthy, Justin. *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton, NJ: Darwin Press, 1995.

Mehmet Ali Tevfik. "Yeni Hayat: Manevî Yurt." *Genç Kalemler* 3-20 (27 Nisan 1328/10 Mayıs 1912): 437-444.

Mehmet Ali Tevfik. "Yine Manevî Yurt." *Türk Yurdu* 25 (18 Teşrinievvel 1328/31 Ekim 1912) Çevrimyazı basım, cilt 2: 18-21.

Mehmet Ali Tevfik. *Turanlı'nın Defteri*. Dersaadet: Kütüphane-i İslâm ve Askerî, 1330/1914.

Mehmed Fasih. *Kanlısırt Günlüğü: Mehmed Fasih Bey'in Çanakkale Anıları*. Murat Çulcu (yay. haz.) İstanbul: Arba, 1997.

Mehmet Talat. "Birkaç Söz." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, ix-x. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*. İsmail Arar (yay. haz.) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Messinger, Garry S. *British Propaganda and the State in the First World War*. Manchester ve New York: Manchester University Press, 1992.

Miller, Geoffrey. *Superior Force: The Conspiracy behind the Escape of Goeben and Breslau*. Hull: The University of Hull Press, 1996.

Miller, Geoffrey. *Straits: British Policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*. Hull: The University of Hull Press, 1997.

Mithat, Ali Haydar. *Hatıralarım, 1872-1946*. İstanbul: Mithat Akçit Yayını, t.y.

[Morkaya], Burhan Cahit. *Harp Dönüşü*. Y.y.y.: Burhan Cahit ve Şürekâsı Matbaası, 1928.

[Morkaya], Burhan Cahit. *İhtiyat Zabiti*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933.

Mustafa Fevzi. *Orduya Arzıhâl*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1331.

Mustafa Ragıp. *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?* İstanbul: Akşam Kütüphanesi, 1933.

Müftüoğlu Ahmet Hikmet. *Çağlayanlar*. 2. Basım. İstanbul: Ötüken, 1968 [1922].

Müftüoğlu Ahmet Hikmet. *Gönül Hanım*. Fethi Tevetoğlu (yay. haz.) İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 1971.

Müftüoğlu, Mustafa. *Yakın Tarihimizde Siyasî Cinayetler*. 3 cilt. İstanbul: Yağmur, 1989-1991.

Münim Mustafa. *Cepheden Cepheye 1914-1918: İhtiyat Zabiti Bulunduğum Sırada Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*. 2. Basım. İstanbul: Arma, 1998 [1940].

Mütercimler, Erol. *Destanlaşan Gemiler: Hamidiye, Yavuz, Nusrat, Alemdar*. İstanbul: Kastaş, 1987.

"Müttefiklerimizin Düşündükleri." *Türk Yurdu* 119 (29 Eylül 1332/12 Ekim 1916) Çevrimyazı basım, cilt 5: 222-224.

Natter, Wolfgang G. *Literature at War, 1914-1940: Representing the "Time of Greatness" in Germany*. New Haven ve Londra: Yale University Press, 1999.

Nedim. *Türk'ün Destanı*. İstanbul: y.y., [hicrî] 1332/1914.

Nedim. *Bolayır*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1331/1915.

Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene. T. Z. (yay. haz.) İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1330/1914.

"Niçin Çıkıyor?" *Harp Mecmuası* 1 (Teşrinisani 1331/1915): 3-6.

Nikolay, W. Walther. *Birinci Dünya Harbinde Alman Gizli Servisi*. Çev. Emrullah Tekin. İstanbul: Kamer, 1998.

Nirun, Nihat. *Sistematik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Nutku, Özdemir. *Darülbedayi'in Elli Yılı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1969.

Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık, yay. haz. *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle) 1584-1986*. CD-ROM. İstanbul, 2001.

Ocak, Başak. *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıraçan*. İstanbul: Müteferrika, 2003.

Okay, Cüneyd. *Eski Harfli Çocuk Dergileri*. İstanbul: Kitabevi, 1999.

Okay, Cüneyd. *Meşrutiyet Çocukları*. İstanbul: Bordo Kitaplar, 2000.

Okay, Orhan. "Tarih-i Kadim Münakaşaları Dışında Tevfik Fikret ve Mehmet Akif." *Sanat ve Edebiyat Yazıları*. İstanbul: Dergâh, 1990.

Orkun, Hüseyin Namık. *Türkçülüğün Tarihi*. İstanbul: Berkalp Kitabevi, 1944.

[Ortaç], Yusuf Ziya. *Akından Akına*. İstanbul: Hilâl Matbaası, 1332/1916.

Ortaç, Yusuf Ziya. *Bizim Yokuş*. İstanbul: Akbaba Yayınları, 1966.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: İletişim, 1998.

"Osmanlı Şimal Ordusunun Kafkasya'da İlerlemesi ve Ardahan'ın Zaptı." *Türk Yurdu* 74 (25 Kanunusani 1330/7 Ocak 1914) Çevrimyazı basım, cilt 4: 31.

[Ozanoğlu], Yahya Saim. *Hilâlin Gölgesinde. Çanakkale-Kuttülammare ZaferDestanı*. İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332/1916.

[Ozansoy], Halit Fahri. *Cenk Duyguları*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1333/1917.

Ozansoy, Halit Fahri. *Edebiyatçılar Geçiyor*. İstanbul: Türkiye, 1967.

Ozansoy, Halit Fahri. *Edebiyatçılar Çevremde*. Ankara: Sümerbank, 1970.

Öksüz, Yusuf Ziya. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

Ömer Seyfettin. *Bütün Eserleri: Hikâyeler*. 4 cilt. Hülya Argunşah (yay. haz.) İstanbul: Dergâh, 1999.

Ömer Seyfettin. *Bütün Eserleri: Şiirler, Mensur Şiirler, Fıkralar, Hatıralar, Mektuplar*. Hülya Argunşah (yay. haz.) İstanbul: Dergâh, 2000.

Ömer Seyfettin. *Bütün Eserleri: Makaleler 1*. Hülya Argunşah (yay. haz.) İstanbul: Dergâh, 2001.

Önen, Nizam. "Turan'a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları." Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 4, *Milliyetçilik* içinde, 406-408. İstanbul: İletişim, 2002.

Özbay, Kemal. *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*. C. 1. İstanbul: y.y., 1976.

Özden, Mehmet. "İl. Meşrutiyet Devri Halkçılık Düşüncesi ve *Halka Doğru* Dergisi." Yükseklisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1985.

Özdoğan, Günay Göksu. *"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*. Çev. İsmail Kaplan. İstanbul: İletişim, 2001.

Özdoğan, Günay Göksu. "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık." Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 4, *Milliyetçilik* içinde, 388-405. İstanbul: İletişim, 2002.

Özendes, Engin. *Türkiye'de Fotoğraf=Photography in Turkey*. Çev. Adair Mill ve Angela Rome. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999.

[Özgünay], Filorinalı Nâzım. *Zafer Teraneleri*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1334/1918.

Özön, Nijat. *Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)*. Ankara: Bilgi, 1968.

Öztuncay, Bahaddin. *Vasilaki Kargopulo: Photographer to his Majesty the Sultan*. İstanbul: BOS, 2000.

Parla, Taha. *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp*. Leiden: E. J. Brill, 1985.

Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. Füsun Üstel ve Sabir Yücesoy (yay. haz.) İstanbul: İletişim, 1989.

Parlatır, İsmail ve Nurullah Çetin, yay. haz. *Genç Kalemler Dergisi*. Çevrimyazı basım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

Parvus Efendi. *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*. Muammer Sencer (yay. haz.) İstanbul: May, 1977.

Radhakrishnan, R. "Nationalism, Gender, and the Narrative of Identity." Andrew Parker, Mary Russo, Doris Sommer ve Patricia Yaeger (der.) *Nationalism & Sexualities* içinde, 77-95. New York ve Londra: Routledge, 1992.

Raif Necdet. "Vatana Hitap." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 107-109. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Robb, George. *British Culture and the First World War*. Hampshire ve New York: Palgrave, 2002.

Rodoslu Habibzâde Ahmed Kemal. *Üç Duyguları*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1331/1915.

Rodoslu Habibzâde Ahmed Kemal. *Vatan Yavrularına Ninni*. İstanbul: Nefaset Matbaası, 1331/1915.

R. T. "Mektuplar: Giresun'da Bulunan Muhterem Karilerimizden Biri Yazıyor." *Türk Yurdu* 130 (15 Mart 1333/1917) Çevrimyazı basım, cilt 6: 35-37.

Sâbis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi Birinci Cilt: Birinci Dünya Harbinden Evvelki Hadiseler, Harbin Zuhuru ve Seferberlik İlanı, Harbe Nasıl Sürüklendik?* İstanbul: Nehir, 1991 [1943].

[Sadak], Necmeddin Sadık. "Çanakkale'nin Terbiye Kuvveti." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 327-328. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2003.

Safa, Peyami. *Türk İnkılâbına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken, 1999 [1938].

Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003.

Salime Servet Seyfi. "Oğlumu Hududa Gönderdikten Sonra." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 293-296. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Sarıhan, Zeki. *Mehmet Akif*. İstanbul: Kaynak, 1996.

Sarınay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: Ötüken, 1994.

Serarslan, Halim. *Hamdullah Suphi Tanrıöver*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995.

Sertel, Sabiha Zekeriya. *Tevfik Fikret-Mehmed Âkif Kavgası*. İstanbul: Tan Matbaası, 1940.

Sertel, Sabiha Zekeriya. *Sebil-ür-Reşad'cıya Cevap*. İstanbul: Tan Matbaası, 1940.

Sertel, Sabiha Zekeriya. *İlericilik, Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret*. 3. Basım. İstanbul: Çağdaş, 1996 [1945].

[Sertel], M. Zekeriya. "Yeni Hayat ve Ziya Gökalp Bey." *Türk Yurdu* 160 (15 Temmuz 1334/1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 238-243.

Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım*. 2. Basım. İstanbul: Gözlem, 1977.

Sertel, Zekeriya. "Çanakkale Harbinin Psikolojisi." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 307-311. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

[Sevük], İsmail Habib. *Türk Teceddüt Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti, 1340 [1924].

Sevük, İsmail Habib. *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi I*. 6. Basım. İstanbul: Remzi, 1944.

[Sinanoğlu], Nüzhet Haşim. *Millî Edebiyata Doğru: Birinci Cild*. İstanbul: Cemiyet Kütüphanesi, 1918.

Smith, Anthony. *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. Londra ve New York: Routledge, 1998.

Smith, Anthony. *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Polity Press, 2000.

Somel,Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.

Stanzel, Franz Karl. "Introduction I: War and Literature." Franz Karl Stanzel ve Martin Löschnigg (der.) *Intimate Enemies: English and German Literary Reactions to the Great War 1914-1918* içinde, 13-23. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993.

Stoddard, Philip H. *Teşkilât-ı Mahsusa*. Çev. Tansel Demirel. 2. Basım. İstanbul: Arba, 1993.

Stone, Norman. *Europe Transformed 1878-1919*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984.

Süleyman Nazif. *Batarya ile Ateş ve Tarihin Yılan Hikâyesi*. Sabahaddin Arıç (yay. haz.) İstanbul: Tercüman, 1978 [1916].

Süleyman Nazif. *Malta Geceleri, Firâk-ı Irak, Galiçya*. İhsan Erzi (yay. haz.) İstanbul: Tercüman, 1979.

Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*. Çev. Nuray Mert. İstanbul: Bağlam, 1988.

"Şuûn: Türk Ocağı Kongresi." *Türk Yurdu* 160 (15 Temmuz 1334/1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 250-253.

"Şuûn: Türk Ocağı Kongresi Üçüncü İçtima-İkinci Celse 3 Temmuz 1334 Cuma." *Türk Yurdu* 161 (15 Ağustos 1334/1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 274-276.

Tachau, Frank. "The Search For National Identity Among the Turks." *Die Welt des Islams*. 8, 2-3 (1963): 165-176.

Talât Paşa. *Talât Paşa'nın Anıları*. Alpay Kabacalı (yay. haz.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000 [1946].

"Talim ve Terbiye: Türk Gücü." *Türk Yurdu* 35 (7 Mart 1329/20 Mart 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 186-189.

Talu, Ercüment Ekrem. *Kan ve İman*. Rahim Tarım (yay. haz.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988 [1925].

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Yahya Kemal*. 2. Basım. İstanbul: Dergâh, 1982 [1962].

[Tanrıöver], Hamdullah Suphi. "Tan Sesleri." *Türk Yurdu* 84 (21 Mayıs 1331-3 Haziran 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 135-137.

[Tanrıöver], Hamdullah Suphi. "Türklükte Nefis Sanatlar: Son Resim Sergisi." *Türk Yurdu* 89 (30 Temmuz 1331/12 Ağustos 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 195-197.

[Tanrıöver], Hamdullah Suphi. "Türk Ocağı İdare Raporu." *Türk Yurdu* 159 (30 Haziran 1334/1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 215-227.

[Tanrıöver], Hamdullah Suphi. "Çanakkale." *Günebakan*. Ankara: Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti Neşriyatı, 1929.

Tansel, Fevziye Abdullah. "Ziya Gökalp'in Şiirleri ve Halk Masalları." Ziya Gökalp, *Ziya Gökalp Külliyatı I: Şiirler ve Halk Masalları*, Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.) içinde, xi-xxviii. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952.

Tansel, Fevziye Abdullah. "Mehmed Emin Yurdakul'un Şiirleri." Mehmed Emin Yurdakul. *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I. Şiirler*, Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.) içinde, xv-lxxx. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.

Tansel, Fevziye Abdullah. "Ömer Seyfeddin'in Hayat Çizgisi, İlk Eser ve Şiirleri." *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin* içinde, 51-72. 2. Basım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1992.

Tarhan, Abdülhak Hâmid. *Tiyatroları I: Sabr u Sebat/İçli Kız/Liberte/Yadigâr-ı Harb*. İnci Enginün (yay. haz.) İstanbul: Dergâh, 1998.

Tarhan, Abdülhak Hâmid. *Bütün Şiirleri 3: Hep Yahut Hiç/İlhâm-ı Vatan*. İnci Enginün (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: Dergâh, 1999.

Tate, Trudi. *Modernism, History and the First World War*. Manchester ve New York: Manchester University Press, 1998.

[Tek], Ahmet Ferit. "Türk Ocağı'na." T. Z. (yay. haz.) *Nevsâl-i Millî 1330 Birinci Sene* içinde, 188-191. İstanbul: Fırat, Âsâr-ı Mülîde Kütüphanesi, 1330 [1914].

Tek, Müfide Ferit. *Aydemir*. Recep Duymaz (yay. haz.) İstanbul: Kaknüs, 2002.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Tekeli, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 456-475. İstanbul: İletişim, 1985.

Tekin. *Turan*. İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, 1330 [1915].

Tevetoğlu, Fethi. *Müftüoğlu Ahmet Hikmet: Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Tevfik Fikret. *Bütün Şiirleri*. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin (yay. haz.) Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001.

Tevfikoğlu, Muhtar. *Fahri Celâl Göktulga (F. Celâleddin)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.

Tokgöz, Ahmed İhsan. *Matbuat Hatıralarım*. Alpay Kabacalı (yay. haz.) İstanbul: İletişim, 1993 [1930-31].

Tonguç, Faik. *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*. Mürşit Balabanlılar (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 531-536. İstanbul: İletişim, 1985.

Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 942-943. İstanbul: İletişim, 1985.

Toprak, Zafer. "Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası." Ekmeleddin İhsanoğlu (der.) *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri* içinde, 247-254. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Millî İktisat-Millî Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Toprak, Zafer. "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu." Mehmet Ö. Alkan (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 1, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, 310-327. İstanbul: İletişim, 2001.

Toprak, Zafer. "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi." *Toplumsal Tarih* 104 (Ağustos 2002): 44- 51.

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*. İstanbul: Homer, 2003.

Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982 [1951].

Toros, Taha. *Mâzi Cenneti 1*. 2. Basım. İstanbul: İletişim, 1998.

Tör, Ahmet Nedim Servet. *Nevhiz'in Günlüğü: "Defter-i Hâtırât"*. Kaya Şahin (yay. haz.) İstanbul: Yapı Kredi, 2000.

Troçki, Leon. *Balkan Savaşları*. Çev. Tansel Güney. İstanbul: Arba, 1995.

Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*. Delmar, New York: Caravan Books, 1989.

Tuchman, Barbara W. *The Guns of August*. New York: Balantine Books, 1994.

Tuchman, Barbara W. *The Proud Tower: A Portrait of the World before The War 1890-1914*. New York: Ballantine Books, 1996.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. C. 1, *İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*. Genişletilmiş 3. Basım. İstanbul: İletişim, 1998 [1952].

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. C. 3, *İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. 3. Basım. İstanbul: İletişim, 2000 [1952].

Tuncer, Hamdi Can. "Anadolu Mecmuası ve Dizini." *Müteferrika* 2 0 (Güz 2001/2): 217-232.

Tuncer, Hüseyin. *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Tuncer, Hüseyin. *Türk Yurdu (1911-1992) Bibliyografyası*. İzmir: Akademi, 1993.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi. *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*. Melek Dosay Gökdoğan (yay. haz.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Türk Gücü. "Türk Gücü'nün Ne Olduğunu Bildirmek İçin." *Türk Yurdu* 37 (4 Haziran 1329/17 Nisan 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 243.

Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt 6. Kısım (1908-1920). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1996.

"Türklük Şuûnu: Türk Ocağı'nın Derneği." *Türk Yurdu* 55 (12 Kanunuevvel 1329/25 Aralık 1913) Çevrimyazı basım, cilt 3: 125-127.

"Türklük Şuûnu: Çanakkale'deki Vaziyetimiz." *Türk Yurdu* 87 (2 Temmuz 1331/15 Temmuz 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 177.

"Türklük Şuûnu: Çanakkale'ye Giden Heyet-i Edebiye'nin Avdeti." *Türk Yurdu* 88 (16 Temmuz 1331/29 Temmuz 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 187.

"Türklük Şuûnu: 'Turan' Gazetesinin Büyümesi." *Türk Yurdu* 91 (27 Ağustos 1331/9 Eylül 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 217.

"Türklük Şuûnu: Enver Paşa Nahiyesi." *Türk Yurdu* 103 (12 Şubat 1331/25 Şubat 1916) Çevrimyazı basım, cilt 4: 342.

Türkdoğan, Orhan. *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.

Türk Yurdu. "Türk Ocağı Kongresi." *Türk Yurdu* 159 (30 Haziran 1334/1918) Çevrimyazı basım, cilt 7: 229-232.

Türk Yurdu. (1911-1931) Çevrimyazı Basım. 17 cilt. Ankara: Tutibay, 1998-2001.

Tütengil, Cavit Orhan. *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1949.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 4. Basım. İstanbul: Ülken, 1994.

Ünaydın, Ruşen Eşref. *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler Ki*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960.

Ünaydın, Ruşen Eşref. *Diyorlar Ki*. Şemseddin Kutlu (yay. haz.) 2. Basım. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.

Ünaydın, Ruşen Eşref. *Ruşen Eşref Ünaydın'dan Hasan Âli Yücel'e "Diyorlar Ki" İçin Bir Mektup*. Nuri Sağlam (yay. haz.) İstanbul: Kitabevi, 2001.

Ünaydın, Ruşen Eşref. *Bütün Eserleri. Röportajlar II*. Necat Birinci ve Nuri Sağlam (yay. haz.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.

Ünüvar, Kerem. "Ziya Gökalp" Tanıl Bora (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 4, *Milliyetçilik* içinde, 28-35. İstanbul: İletişim, 2002.

Üstel, Füsun. *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim, 1997.

Valdés, Mario J.. "Rethinking the History of Literary History." Linda Hutcheon ve Mario J. Valdés (der.) *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory* içinde, 63-115. Oxford ve New York: Oxford University Press, 2002.

Vardar, Galib. *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*. Samih Nafiz Tansu (yay. haz.) İstanbul: İnkılâp, 1960.

Virilio, Paul. *Speed & Politics: An Essay on Dromology*. Çev. Mark Polizzotti. New York: Semiotext(e), 1986.

Virilio, Paul. *War and Cinema: The Logistics of Perception*. Çev. Patrick Camiller. Londra ve New York: Verso, 1989.

Volkan Gazetesi (11 Aralık 1908-20 Nisan 1909). M. Ertuğrul Düzdağ (yay. haz.) İstanbul: Iz, 1992.

Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Wohl, Robert. *The Generation of 1914*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979.

Yalçın, Alemdar. *II. Meşrutiyette Tiyatro Edebiyatı Tarihi*. Gözden Geçirilmiş 2. Basım. Ankara: Akçağ, 2002.

[Yalçın], Hüseyin Cahit. "Edebiyatımıza Dair." *Türk Yurdu* 116 (18 Ağustos 1332/31 Ağustos 1916) Çevrimyazı basım, cilt 5: 173-175.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*. Rauf Mutluay (yay. haz.) 2. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Tanıdıklarım*. Cemil Koçak (giriş) İstanbul: Yapı Kredi, 2001.

[Yalman], Ahmed Emin. *Turkey in the World War*. New Haven: Yale University Press, 1930.

Yalman, Ahmed Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. C. 1 *(1888-1918)*. İstanbul: Rey, 1970.

Yalman, Ahmed Emin. "Yaşamamızın Hikmeti." Abdurrahman Güzel (yay. haz.) *Çanakkale [Yeni Mecmua'nın Özel Sayısında Neşredilen Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler]* içinde, 129-130. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 1996.

Yarar, Hülya ve Mustafa Delialioğlu, yay. haz. *Cepheden Mektuplar*. Ankara: Millî Savunma Bakanlığı, 1999.

"Yeni Eserler." *Türk Yurdu* 72 (27 Teşrinisani 1330/10 Aralık 1914) Çevrimyazı basım, cilt 3: 406.

"Yeni Eserler." *Türk Yurdu* 77 (5 Şubat 1330/18 Şubat 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 60-61.

Yerasimos, Stefanos. *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri, 1917-1923*. 2. Basım. İstanbul: Boyut, 2000 [1979].

Yöntem, Ali Canip. "Tedkîk-i Edebî: *Türk'ün Kitabı* İçin." *Türk Yurdu* 46 (8 Ağustos 1329/21 Ağustos 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 409-412.

Yöntem, Ali Canip. *Ömer Seyfeddin (1884-1920): Hayatı, Karakteri, Edebiyatı, İdeali ve Eserlerinden Numuneler*. İstanbul: Remzi, 1947.

[Yurdakul], Mehmet Emin. *Dicle Önünde*. İstanbul: Harp Mecmuası Neşriyatı, 1332 [1916].

Yurdakul, Mehmed Emin. *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I. Şiirler*. Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.

Yüceer, Nâsır. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996.

Yücel, Hasan Âli. *Edebiyat Tarihimizden*. 2. Basım. İstanbul: İletişim, 1989 [1957].

Y. Z. [Yusuf Ziya Ortaç], "Aruz ve Hece Vezinleri Hakkında." *Türk Yurdu* 117 (1 Eylül 1332/14 Eylül 1916) Çevrimyazı basım, cilt 5: 195-197.

Zenkovsky, Serge A.. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960.

Zenkovsky, Serge A.. *Rusya'da Türkçülük ve İslâm*. Çev. Ali Nejat Ongun. Ankara: Günce, 2000.

Ziya Gökalp. "Bugünkü Felsefe." *Genç Kalemler* 2-2 (27 Nisan 1327/10 Mayıs 1911): 110-112.

Ziya Gökalp. "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler." *Genç Kalemler* 2-8 (10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911): 236-239.

Ziya Gökalp. "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 1." *Türk Yurdu* 35 (7 Mart 1329/20 Mart 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 184-186.

Ziya Gökalp. "2. Lisan." *Türk Yurdu* 36 (23 Mart 1329/3 Nisan 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 203-204.

Ziya Gökalp. "3. Anane ve Kaide." *Türk Yurdu* 39 (2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 268-270.

Ziya Gökalp. "4. Cemaat ve Cemiyet." *Türk Yurdu* 41 (30 Mayıs 1329/ 12 Haziran 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 309-311.

Ziya Gökalp. "5. İslâmlaşmak, Muasırlaşmak." *Türk Yurdu* 46 (8 Ağustos 1329/21 Ağustos 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 401-404.

Ziya Gökalp. "6. Cemaat Medeniyeti, Cemiyet Medeniyeti." *Türk Yurdu* 47 (22 Ağustos 1329/4 Eylül 1913) Çevrimyazı basım, cilt 2: 423-426.

Ziya Gökalp. "7. Mefkûre." *Türk Yurdu* 56 (28 Kanunievvel 1329/8 Ocak 1914). Çevrimyazı basım, cilt.. 3: 136-138.

Ziya Gökalp. "8. Türk Milleti ve Turan." *Türk Yurdu* 62 (20 Mart 1330/2 Nisan 1914) Çevrimyazı basım, cilt 3: 238-240.

Ziya Gökalp. "Millet ve Vatan." *Türk Yurdu* 66 (15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914) Çevrimyazı basım, cilt 3: 301-303.

Ziya Gökalp. *Kızılelma*. İstanbul: Türk Yurdu Kitapları, 1330 [1914].

Ziya Gökalp, "Millî İçtimaiyat," *İçtimaiyat Mecmuası* 1 (Nisan 1917): 7-1

Ziya Gökalp. "Türkçülük ve Türkiyecilik." *Yeni Mecmua* 2-51 (4 Temmuz 1334/1918): 482.

Ziya Gökalp. *Yeni Hayat*. İstanbul: Yeni Mecmua, 1918.

Ziya Gökalp. *Ziya Gökalp Külliyatı I: Şiirler ve Halk Masalları*. Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952.

Ziya Gökalp. *Türkçülüğün Esasları*. Mehmet Kaplan (yay. haz.) İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 1970.

Ziya Şakir [Soku]. *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944.

Zobu, Vasfi Rıza. *O Günden Bu Güne*. İstanbul: Milliyet, 1977.

Z. N. [Ziynetullah Nuşirevan]. "Matbuat: Harp Mecmuası." *Türk Yurdu* 97 (19 Teşrinisani 1331/2 Aralık 1915) Çevrimyazı basım, cilt 4: 282.

Zürcher, Erik Jan. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*. Leiden: Brill, 1983.

Zürcher, Erik Jan. "Little Mehmet in the Desert: The Ottoman Soldier's Experience." Hugh Cecil ve Peter Liddle (der.) *Facing Armageddon: The First World War Experienced* içinde, 230-241. Londra: Leo Cooper, 1988.

Zürcher, Erik Jan, der. *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. Londra ve New York: I. B. Tauris, 1999.

08 Devrimi 69, 87, 89, 91, 95, 120, 127, 130, 131, 148, 258, 260, 308, 357, 361, 369, 391, 419

odullah Cevdet (Doktor) 95-98, 102
odülhak Hâmit (bkz. Tarhan, Abdülhak Hâmit)
odülhamit, II. 62, 70, 80, 87, 88, 91, 92, 107-109, 112, 120, 258, 291, 308, 315, 321, 345, 393, 409-411
lıvar, Adnan (Doktor) 187
lıvar, Halide Edib 51, 52, 90, 125, 126, 141, 166, 184, 186-190, 221, 237-244, 246, 248, 260, 302, 323, 347, 351-355, 428, 431, 436, 457, 458; *Mev'ud Hükûm* 221, 323, 347; *Yeni Turan* 90, 141, 351, 354
gaoğlu, Ahmet 110, 113, 116, 162, 188, 189, 197-199, 243, 296, 308
med Naim (Babanzâde) 92
met Emin (bkz. Yalman, Ahmet Emin)
met Ferit (bkz. Tek, Ahmet Ferit)
met Haşim 260, 263
met Mithat 110
met Rasim 198, 339
met Refik (bkz. Altınay, Ahmet
Ahmet Samim (ayrıca bkz. gazeteci cinayetleri) 394
Ahmet Vefik Paşa 108
Ahmet Yekta 199
ahz-ı asker şubeleri 183
Aka Gündüz 346, 416, 436
Akçura, Yusuf 52, 55, 93, 102, 104, 106-108, 110, 113-117, 131, 140, 141, 160, 162, 165, 186, 187, 213, 216, 249, 308, 360
Âkil Koyuncu 262
Âkil Muhtar (bkz. Özden, Âkil Muhtar)
Aktay, Salih Zeki 262
Akyiğitzâde Musa 110
Alangu, Tahir 210, 357, 379, 380
Ali Canip (bkz. Yöntem, Ali Canip)
Ali Ekrem (bkz. Bolayır, Ali Ekrem)
Ali Kemal 222, 260, 396
Alman birleşmesi 47, 126, 244-247
Almancılık 244, 245, 463
alterist (ötekici) söylem 233
Altınay, Ahmet Refik 57, 185, 186, 222, 339, 369, 374
Anadolu Mecmuası 248
Anadoluculuk 121, 190, 248
And, Metin 345

anlatılan 26
Antoine, André 345
Arseven, Celâl Esat 192
asker mektupları 46, 47, 227
Askerî Tıbbiye 115
Atatürk, Mustafa Kemal 95, 227, 247, 251-253, 415, 435, 436
Atay, Falih Rıfkı 220, 341-344; *Ateş ve Güneş* 341, 343; *Zeytindağı* 343
Auerbach, Erich 367, 368
Averof 128
Aydede 397
Aykaç, Fazıl Ahmet 260-262

Babıali Baskını (23 Ocak 1913) 63, 93, 120, 121, 151, 205, 207, 212, 394
Bahaeddin Şakir 182
Balkan Birliği 122
Balkan Harbi (ayrıca bkz. Balkan Savaşı) 90, 119, 121, 122, 124, 125, 181, 443
Balkan Savaşı (ayrıca bkz. Balkan Harbi) 34, 35, 60, 79, 80, 96, 97, 106, 114, 116-124, 127, 128, 139-141, 146-149, 151, 154, 161, 163, 173, 178, 183, 190, 194, 201, 207, 213, 214, 217, 218, 232, 271-276, 292, 294, 296, 297, 309, 324, 326, 352, 356, 357, 359, 363, 366, 370, 421, 425-427
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı 228
Başkumandanlık Vekâleti 199
Batıcılık 34, 87, 88, 91, 95, 96, 98, 99, 103, 147, 421, 424
Bayur, Yusuf Hikmet 196
bellek, kolektif 67, 356; modern 23; ortak 104
Bergson, Henri 141, 248, 355
Beş Hececiler 264
Beyanü'l-Hak 92
Beyatlı, Yahya Kemal 61, 70, 71, 170, 171, 186-190, 214, 219-221, 223, 225, 248, 262-264, 355, 369, 428
Bhabha, Homi 159
Bildung 372
Bilgi Mecmuası 163
Birgen, Muhittin 199
Bismarck, Otto von 245, 465
Bolayır, Ali Ekrem 227, 262
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 211, 212, 260, 263, 292, 339, 369
Brest-Litovsk 58, 221, 229, 233, 395
Buchan, John 43
Bursalı Tahir 88
Büyük Güçler 62, 88, 89, 359
Büyük Mecmua 382, 384

Cahun, Leon 108, 141, 305
Celâl Nuri (bkz. İleri, Celâl Nuri)
Celâl Sahir (bkz. Erozan, Celâl Sahir)
Cem 391, 394
Cemal Paşa 66-68, 117, 143, 155, 161, 167, 168, 198, 206, 207, 221, 240, 341, 343, 388, 395, 398, 409, 412, 413
Cemaleddin Efgânî 92, 288, 302, 307
Cenap Şahabettin 211, 212, 260, 263, 307, 309, 339, 340, 342
cephe gerisi 20, 29, 39, 61 71, 82, 183, 191, 194, 197, 210, 235, 254, 256, 279, 326, 327, 389, 429
Chatterjee, Partha 234
Churchill, Winston 129
Cihad-ı Ekber 167, 168
Clausewitz, Carl von 41, 45
Comte, Auguste 215

Çallı, İbrahim 199
Çamlıbel, Faruk Nafiz 262, 264
Çanakkale Deniz Savaşları 186, 224, 225, 430
Çanakkale gezisi 198, 199, 429
Çanakkale Nüsha-yı Fevkalâdesi 58, 225, 234, 274, 348, 430, 440
Çatalca hattı 122
Çığıraçan, İbrahim Hilmi (Tüccarzâde) 79, 124
Çocuk Dünyası 141

dâhilî istikraz (ayrıca bkz. iç borçlanma) 60, 236, 406, 407
Darülbedayi 345
Darülfünun 80, 96, 125, 188, 202, 214, 217-219, 224, 230, 232, 309

Davids, Arthur Lumley 108
Dergâh 248
devletin bekâsı 71, 89, 102, 156, 207, 423
Donanma Mecmuası 171, 194
Dörtlü İttifak 58, 330, 332, 334
Durkheim, Emile 215-217
Duru, Kâzım Nâmi 262
duygusal betimleme 279

edebî kültür tarihi 25
Edebiyat-ı Cedîde 112, 162, 258, 260, 305, 307, 339
Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası 98, 278
Eksteins, Modris 178, 434
Enginün, İnci 12, 320, 323, 328
Enis Behiç (bkz. Koryürek, Enis Behiç)
Enver Paşa 51, 63, 65, 68, 69, 117, 120, 140, 142, 143, 151, 152, 155, 164, 168, 171, 176, 177, 181-184, 192, 193, 199, 200, 206, 207, 211, 212, 223, 236, 284, 285, 294, 301, 310, 333, 339, 341, 428, 435
Enver Paşa alfabesi 184
Enveriye (kabalak) 200
Erden, Ali Fuat 67
Ergenekon 271, 272, 360
Erişirgil, Mehmet Emin 214, 219, 220, 224, 230, 305, 311
Ermeni tehciri 183, 355, 428
Erozan, Celâl Sahir 52, 53, 114, 162, 163, 170, 171, 186, 187, 199, 211, 213, 262, 293, 305, 396
Ersoy, Mehmet Akif 36, 92, 94, 102, 220, 256, 257, 263, 288, 302-311, 315, 318, 325, 335, 431, 432; *Asım* 304-307, 313-315, 317, 318; "Berlin Hatıraları" 307, 309-311, 318; *Fatih Kürsüsünde* 305, 308; *Gölgeler* 306; *Hatıralar* 307, 310, 314; *Safahat* 304-308, 311, 314
Eski Kahramanlar 367, 369, 373, 374, 376, 378, 382, 383
Eşref Edib (bkz. Fergan, Eşref Edib)
F. Celâlettin (bkz. Göktulga, Fahri Celâl)
Falih Rıfkı (bkz. Atay, Falih Rıfkı)
Faruk Nafiz (bkz. Çamlıbel, Faruk Nafiz)
Fazıl Ahmet (bkz. Aykaç, Fazıl Ahmet)
Fazlı Necip 292
Fecr-i Âti 112, 260
Fergan, Eşref Edib 92, 94, 303
Feyzullah Sacid 53
Fichte, Johann Gottlieb 31, 47, 215
Filmer, Cemil 193, 203
Fuat Raif (bkz. Köseraif, Fuat Raif)
Fussell, Paul 23, 49, 434

Galatasaraylılar Yurdu 192
Gaspirinski, İsmail 243, 460
gazeteci cinayetleri (ayrıca bkz. Ahmet Samim, Hasan Fehmi, Zeki Bey) 69, 207
gecikmişlik 26, 27, 104
geçmiş-şimdi etkileşimi 29
geleneğin icadı 360
Gellner, Ernest 30
Genç Dernekleri 143, 161
Genç Kalemler 54, 111-113, 115, 130, 131, 136, 137, 147, 218, 222, 271, 357, 366
Gezgin, Hakkı Süha 53, 199, 262
Goeben ve Breslau (Yavuz ve Midilli) 168
Göktulga, Fahri Celâl 350
Gönensay, Hıfzı Tevfik 199
görsel propaganda 190-194, 429
Gövsa, İbrahim Alâettin 199-201, 262
Güntekin, Reşat Nuri 436
Güran, Nazmi Ziya 199
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 221, 225, 368

Hakkı Süha (bkz. Gezgin, Hakkı Süha)
haklı savaş 179
halâs muharebesi 51, 52
Halil Paşa (bkz. Kut, Halil)
Halim Sabit (bkz. Şibay, Halim Sabit)
Halit Fahri (bkz. Ozansoy, Halit Fahri)
Halka Doğru 163, 359, 360

Hamdullah Suphi (bkz. Tanrıöver, Hamdullah Suphi)
Harb-i Umumî Panoraması 194
Harp Mecmuası 50, 55-57, 190, 194-198, 213, 226, 298, 325, 340, 341, 429, 454
harp zenginleri (ayrıca bkz. ihtikâr, muhtekir, savaş zenginleri, vurguncu) 70, 222, 400, 466
Hasan Fehmi (ayrıca bkz. gazeteci cinayetleri) 394
hayalî cemaatler 31
hegemonya 33, 69, 70
Helphand, Alexandre 162
Hıfzı Tevfik (bkz. Gönensay, Hıfzı Tevfik)
Hilmi (İştirakçi) 394
Hisar, Abdülhak Şinasi 404
Hroch, Miroslav 35, 98-103, 106, 110, 116, 124, 149, 415, 422-425; meşruiyet krizi 101, 102, 423; ulus inşası süreci 35, 98, 99, 102, 422; üçlü gelişme örüntüsü 35; vatanseverlik ajitasyonu 35, 37, 101, 103-105, 116, 119, 124, 139, 146, 149, 173, 190, 209, 218, 269, 270, 277, 340, 347, 423-429
Hürriyet ve İtilaf 91, 361
Hüseyin Cahit (bkz. Yalçın, Hüseyin Cahit)
Hüseyin Kâzım Kadri 129, 253
Hüseyin Rahmi (bkz. Gürpınar, Hüseyin Rahmi)
Hüseyinzâde Ali (bkz. Turan, Hüseyinzâde Ali)
Hüsün ve Şiir 111

İbrahim Alâettin (bkz. Gövsa, İbrahim Alâettin)
iç borçlanma (ayrıca bkz. dâhilî istikraz) 191, 236, 406
İçtihad 92, 95-98, 130
İfham 382
ihtikâr (ayrıca bkz. harp zenginleri, muhtekir, savaş zenginleri, vurguncu) 32, 65, 75, 223, 386, 402, 405, 409, 468
İkdam 18, 61, 88, 200, 347
İleri, Celâl Nuri 95, 97, 98, 115, 167, 168; *İttihad-ı İslâm* 167
İslâm Mecmuası 93, 279, 364
İslâmcı vatanseverlik 302
İslâmcılık 34, 71, 87, 88, 91-95, 99, 103, 109, 115, 147, 253, 303, 327, 421, 424
İsmail Canbulat 63
İsmail Hakkı (bkz. Baltacıoğlu, İsmail Hakkı)
İsmail Hakkı Paşa (Topal) 67, 186, 206, 222
İspanyol nezlesi 407
İştirak 394
İtilaf 45, 49, 167, 184, 223, 231, 310, 313, 330, 331, 353, 428
ittihad-ı anasır 104
ittihad-ı İslâm 90, 91, 94, 127, 167
İttihat ve Terakki 33, 35, 51, 52, 55, 58, 63, 65-70, 91-93, 97, 111, 115-117, 120, 121, 134, 138, 139, 141, 143, 147, 151-155, 160-162, 164-167, 169, 172, 180, 181, 183, 189, 194, 199, 205-208, 213, 214, 217, 219-224, 236, 240, 291, 293, 308, 309, 315, 319, 321, 351, 355, 357, 361, 362, 369, 373, 388, 392, 394, 398, 399, 410, 411, 419, 425-433
İttihat ve Terakki Kongresi (1913) 160
İttihat ve Terakki Kongresi (1917) 310
İzbudak, Veled Çelebi 88, 108, 110

Jeune Turc 115
Jung, Carl Gustav 267, 268; anima arketipi 267; kolektif bilinçdışı 268; yeniden doğuş 267, 268

Kalem 394
Kanal Seferi 65, 66, 183, 184, 198, 286
kanon 261-263, 437
Kaplan, Mehmet 267, 268, 272
Kara Kemal 67, 206, 405
Karabekir, Kâzım 63, 167, 170-172, 178, 180-182, 190
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 18-20,

61, 62, 112, 222, 259, 347, 348, 391, 394, 408, 436
Karay, Refik Halit 37, 212, 221, 222, 260, 338, 347, 348, 391-416, 431, 432; *İstanbul'un İçyüzü* 347, 393, 399, 408, 410; *Memleket Hikâyeleri* 222, 396; *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma!* 393, 403
Kavaid-i Osmaniye 108
Kâzım Nâmi (bkz. Duru, Kâzım Nâmi)
Kestelli, Raif Necdet 229, 230
Kılıçzâde Hakkı 95
kısa roman 209
Koryürek, Enis Behiç 53, 199, 211, 262, 264
Köprülü, Mehmet Fuat 112, 141, 162, 242, 260, 262, 462
Köprülüzâde Mehmet Fuat (bkz. Köprülü, Mehmet Fuat)
Köseraif, Fuat Raif 108, 110, 111
Köycüler Cemiyeti 248
Kuşçubaşı, Eşref 207, 310, 314
Kut, Halil (Paşa) 236, 300, 333
Kuzucuoğlu Tahsin 145
Küçük Talat (bkz. Muşkara, Mehmet Talat)

LaCapra, Dominick 25
Landau, Jacob 156, 157
Leibniz, Gottfried Wilhelm 244, 463
List, Friedrich 245, 465
Londra Antlaşması (10 Haziran 1913) 122

M. Zekeriya (bkz. Sertel, M. Zekeriya)
Macar Turancılığı 132
Macaristan Turan Derneği 132
Mahmut Şevket Paşa Suikasti (11 Haziran 1913) 69, 152, 160, 164, 221, 394
manzum hikâye 303
Mardin, Şerif 92
Marne 59, 177, 228, 439, 440
Marx, Karl 157, 215, 217
Masefield, John 43
Masterman, Charles 42, 43
mefkûre (ayrıca bkz. Ziya Gökalp) 52, 128, 130, 131, 133-142, 146-149, 153, 213, 214, 218, 230-233, 244, 245, 251, 266-269, 273, 285, 361-364, 372, 373, 377, 426, 448, 463-465
Mehmet Akif (bkz. Ersoy, Mehmet Akif)
Mehmet Ali Tevfik 147-150, 154, 155, 187, 426; manevî yurt 147, 148, 426; *Turanlı'nın Defteri* 149, 155
Mehmet Emin (bkz. Yurdakul, Mehmet Emin)
Mehmet Tahir 108
Mehtab 95
memleket edebiyatı 264
Menteşe, Halil 206
Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD) 193
Merkez-i Umumî 55, 58, 131, 160, 171, 187, 188, 206, 214, 217, 219-222, 253
millet-i hâkime 87, 104
millet-i Osmaniye 90
Millî Donanma Cemiyeti 115, 116, 129
Millî Edebiyat 54, 111, 112, 148, 260-264, 339, 365
Millî Meşrutiyet Fırkası 117, 153
millî vezin 54, 111
mitik zaman 268
Mizancı Murat 108
Mondros Ateşkesi (Mütarekesi) 35, 114, 176, 205, 220, 236, 248, 253, 302, 306, 358, 408, 411, 431
Morkaya, Burhan Cahit 203, 436
Muallim Mecmuası 259
Muallim Naci 307
Muhammed Abduh 92
Muhittin (bkz. Birgen, Muhittin)
muhtekir (ayrıca bkz. harp zenginleri, ihtikâr, savaş zenginleri, vurguncu) 222, 398, 405, 409, 410
Mustafa Celadettin Paşa (Constantin Borzecki) 108
Muşkara, Mehmet Talat (Küçük) 58, 219, 220, 225, 229, 235
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 161, 194

Müdafaa-i Milliye Heyeti Neşriyat Şubesi 309
Müfit Ratip 199
Müftüoğlu Ahmet Hikmet 113, 249, 250, 294; *Çağlayanlar* 249; *Gönül Hanım* 249, 250
Mülkiye 80, 115
Müslüman Boykotajı 128, 275, 361
Müslümanlara Mahsus Kurtuluş Yolu 129
müteşair 263-265, 269, 270

Namık Kemal 203, 204, 245, 263, 320, 321, 464
Natter, Wolfgang 27, 434
Nâzım Hikmet (bkz. Ran, Nâzım Hikmet)
Nazmi Ziya (bkz. Güran, Nazmi Ziya)
Necip Asım (bkz. Yazıksız, Necip Asım)
Necmeddin Sadık (bkz. Sadak, Necmeddin Sadık)
Nedim 53, 129
Neşr-i Vesâik Cemiyeti 127
Nevsâl-i Millî 152, 153, 166, 396, 451
Nietzsche, Friedrich 47, 140
Nigar Hanım 260
Nutuk 436
Nüzhet Haşim (bkz. Sinanoğlu, Nüzhet Haşim)
Nüzhet Sabit 241

on yıllık savaş 120, 425
On Dört Nokta (ayrıca bkz. Wilson, Woodrow) 49
Orhan Seyfi (bkz. Orhon, Orhan Seyfi)
Orhon, Orhan Seyfi 199, 211, 262, 264
orta katman aydınlar 104, 107
Ortaç, Yusuf Ziya 53-55, 209, 211, 262, 264; *Akından Akına* 209, 211; *Bizim Yokuş* 211
ortakyaşarlık 162, 164, 165, 427
Osmanlı Güç Dernekleri 143, 161
Osmanlı Matbuat Cemiyeti 64, 406
Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması (2 Ağustos 1914) 168
Osmanlıcılık 34, 87-95, 99, 103, 108, 113, 115, 127, 147, 291, 335, 354, 358, 421, 424
Ottomanischer Lloyd 53
Ozansoy, Halit Fahri 210, 262, 264, 345

Ömer Seyfettin 37, 112, 128, 141, 145, 151, 163, 165, 187, 188, 199, 210, 222, 260-262, 285, 294, 338, 348, 355-384, 388-391, 396, 431-433
örtülü ödenek (ayrıca bkz. tahsisat-ı mesture) 182, 207
Özden, Âkil Muhtar 113

Panislâmizm 91, 94, 167, 188, 289, 292, 293, 335
Panturanizm 272, 292, 293, 335, 431
Pantürkizm 104
paramiliter gençlik örgütleri 142, 143, 293
Parker, Gilbert 44
Parla, Taha 216, 217, 266
Parvus (bkz. Helphand, Alexandre)
Peçevî 374
Pembe (Kırmızı) Konak 220
Peyam 396
pozitivist idealizm 217
Prusyacılık 244, 463
psikolojik savaş 39

Raif Necdet (bkz. Kestelli, Raif Necdet)
Ran, Nazım Hikmet 62, 303
Recaizâde Ekrem 292, 309, 320
Refik Halit (bkz. Karay, Refik Halit)
Renan, Ernest 147
Resimli Kitap 194
Rıza Tevfik (bkz. Bölükbaşı, Rıza Tevfik)
Rus Devrimi 176, 223, 228-230, 233, 238, 286, 292, 301, 430
Russell, Bertrand 42, 49
Ruşen Eşref (bkz. Ünaydın, Ruşen Eşref)

Sabah 340
Sâbis, Ali İhsan 180, 182, 184
Sadak, Necmeddin Sadık 224, 231, 232

Safa, Peyami 93, 253
Sait Halim Paşa 66, 314
Salih Zeki (bkz. Aktay, Salih Zeki)
Sami Paşazâde Sezai 260
savaş zenginleri (ayrıca bkz. harp zenginleri, ihtikâr, muhtekir, vurguncu) 346, 398-403, 406, 408-410, 416
Sây ve Tetebbu 142
Schlieffen Planı 177, 178
Sebilü'r-Reşad 92-94, 306, 308-310 , 314
seferberlik 55, 60, 63, 168, 170, 171, 183, 191, 298, 344
Serbest Fikir 97
Sertel, M. Zekeriya 158, 159, 224, 230, 287, 303
Sertel, Sabiha Zekeriya 303
Servet-i Fünun 193, 259, 325, 340
Servet-i Fünun 54, 263
Seyfi Paşa (Genelkurmay İstihbarat Dairesi Başkanı) 192
Shaw, Bernard 42
Sırat-ı Müstakim 91, 93, 110, 308
silahlı tarafsızlık 63
Sinanoğlu, Nüzhet Haşim 262
siper savaşı 39, 44
Soku, Ziya Şakir 180
sopalı seçimler 69
Stoddard, Philip H. 206-208
Süleyman Hüsnü Paşa 108
Süleyman Nazif 167, 211, 260, 262, 322, 323, 326, 339-342
Süleyman Paşa (Şehzade) 203, 299, 353, 354

Şair 384
Şeceretü'n-Numaniye 182
Şemsettin Sami 88, 108, 292
Şibay, Halim Sabit 92, 93, 187, 224

tahsisat-ı mesture (ayrıca bkz. örtülü ödenek) 67
Talat Paşa 58, 60, 61, 66, 70, 71, 78, 164, 170, 186, 206, 221, 223, 284, 395, 396, 402, 410
Talu, Ercüment Ekrem 408, 436
Tanin 32, 51-53, 57, 63, 115, 125, 149, 155, 170, 272, 276, 279, 326, 352, 359, 360, 395
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 116, 117, 141, 142, 161, 164, 187, 191, 199-204, 240, 241, 259, 260, 296, 428
Tansel, Fevziye Abdullah 266, 269, 278, 296, 303
Tarhan, Abdülhak Hâmit 36, 211, 212, 256, 263, 292, 307, 320, 325, 333, 335, 339, 346, 431, 432; *Ilhâm-ı Vatan* 322-327; *Yadigâr-ı Harp* 321, 322
tarihsel işaretleyici 324, 337
tarihsel zaman 268
Tasfiye-i Rütep Kanunu 120
Tasvir-i Efkâr 129, 250, 340, 399
Tek, Ahmet Ferit 116, 117, 152-157, 241, 426
Tek, Müfide Ferit 156, 249; *Aydemir* 157, 249
Tekin Alp (Moiz Kohen, Paul Risal) 155, 156, 162, 224
temeddün 364
Tercüman-ı Ahval 243
tesanütçü ahlak 279, 281
tesanütçülük (solidarizm) 224
Teşkilat-ı Mahsusa 161, 164, 169, 182, 206-208, 309, 314, 411
Tevali'ül-Müluk 182
Tevfik Fikret 199, 245, 257-260, 262, 263, 302, 307, 339, 414
Tevfik Nureddin 141
Toprak, Zafer 119, 121, 128, 163, 224
Topuzlu, Cemil (Paşa) 132, 345
topyekûn savaş 29, 39, 418
Townshend (General) 300, 333
triyumvira 33, 66, 69, 72, 169, 409, 412-414
Tunaya, Tarık Zafer 90, 120, 124, 161
Turan (gazete) 158, 259, 365
Turan (kitap) 156
Turan 90, 127, 130-132, 134, 135, 139, 145, 147, 149, 152-156, 158, 159, 167, 179, 181-183, 190, 234, 235, 237, 249, 266, 267, 272, 273, 276, 277, 283, 286, 294, 295, 298-300, 302, 371, 426, 449, 459

Turan fantazması 157
Turan mefkûresi 138-140, 146, 147, 251, 426
Turan, Hüseyinzâde Ali 110, 113, 131, 132, 187, 188
Turancılık 33, 71, 109, 121, 131, 132, 145, 151, 152, 155, 156, 158, 159, 167, 169, 188, 189, 226, 234, 239, 248-251, 266, 291, 294, 297, 319, 322, 327, 351, 352, 431
Tüccarzâde İbrahim Hilmi (bkz. Çığıraçan, İbrahim Hilmi)
Türk Bilgi Derneği 141, 145, 162, 163, 186, 293
Türk Derneği 93, 110, 115, 141, 162, 293
Türk Gücü 141-146, 161, 274, 293
Türk Kadını 249
Türk Ocağı (ayrıca bkz. Türk Ocakları) 52, 110, 113-117, 141, 142, 153, 161-165, 190, 211, 240-243, 248, 293, 296, 352, 448, 449
Türk Ocağı Kongresi (1913) 141
Türk Ocağı Kongresi (1918) 190, 240-243
Türk Ocakları (ayrıca bkz. Türk Ocağı) 89, 107, 158, 162, 200, 201
Türk Sözü 128, 163, 170, 357, 359
Türk Yılı 107
Türk Yurdu 52, 54-56, 65, 93, 94, 97, 113-115, 130, 132-134, 138, 141, 143-146, 151, 155, 158-166, 170, 186, 191, 200, 212-215, 220, 221, 242, 260, 270, 287, 297, 359, 396
Türk Yurdu Cemiyeti 113, 293
Türk'ün Destanı 129
Türkçü İslâmcılar 93, 94
Türkçülük 34, 87-95, 98, 99, 102, 106-117, 134, 139, 141-145, 152, 155-159, 162-166, 175, 189, 213, 220, 224, 237, 238, 242-245, 249-253, 266, 279, 282, 285, 291-293, 305, 307, 315, 356, 359, 363, 365, 369, 416, 421, 422, 424, 427, 454-465
Türkiyecilik 243-245, 249-251, 266, 462-465
Ubeydullah Esat 125
ulusal akım (ayrıca bkz. Hroch, Miroslav) 35-37, 100-106, 108, 110, 111, 115-117, 159, 164, 173, 303, 305, 391, 416, 422-425, 431, 432
ulusal kimlik inşası süreci 37, 421, 430, 433, 438
ulus-devlet 21, 22, 24, 29-31, 36, 47, 86, 89, 98, 216, 237, 240, 248, 253, 417, 422, 430
Uşaklıgil, Halit Ziya 260, 362, 397
Uzkınay, Fuat 192, 193

Ünaydın, Ruşen Eşref 226, 227, 260, 261, 406; *Diyorlar Ki* 260, 261

Vakit 237, 242, 244, 260, 384, 399
Vâlâ Nurettin 374, 375
Vambery, Arminius 108, 292
Vehip Paşa 164
Veled Çelebi (bkz. İzbudak, Veled Çelebi)
vesika ekmeği 68, 365, 386, 389, 390, 405
Volk 268
Volkan 92
vurguncu (ayrıca bkz. harp zenginleri, ihtikâr, muhtekir, savaş zenginleri) 70, 384, 387-389, 398, 403

Weinberg 192, 193
Wellington House 42-44
Wells, H. G. 40, 42
Winter, Jay 21-23
Wilson, Woodrow (ayrıca bkz. Ondört Nokta) 49

Yahya Kemal (bkz. Beyatlı, Yahya Kemal)
Yakup Cemil 61
Yakup Kadri (bkz. Karaosmanoğlu, Yakup Kadri)
Yalçın, Hüseyin Cahit 53, 54, 125, 161, 198, 206, 223, 260
Yalman, Ahmet Emin 32, 48-50, 60, 68, 72, 73, 145, 223, 224, 226, 230, 239, 309

Yazıksız, Necip Asım 108, 110, 305
yazma anı 26, 29, 85, 98, 330, 421
yedek subay (ihtiyat zabiti) 164, 193, 201-203, 341, 347, 348
Yeni Dünya 384
Yeni Kahramanlar 367, 376, 378-380
yeni lisan 111-113, 131, 151, 222, 262, 357-359
Yeni Mecmua 35, 57-59, 176, 189, 213, 218-226, 232, 234, 235 244, 247, 250, 269, 278, 339, 341, 347, 348, 358, 366, 367, 369, 373, 374, 376, 379, 396-403, 424, 430
yıpratma savaşı 39
Yöntem, Ali Canip 112, 113, 138, 151, 165, 199, 262, 359
Yurdakul, Mehmet Emin 33, 110, 113, 114, 116, 165, 184, 187, 199, 209, 255, 260, 262, 287-303, 305, 322, 325, 335, 431, 432; *Dicle Önünde* 209, 287, 300; *Ey Türk Uyan* 287, 294-297, 301; *Fazilet ve Asalet* 288, 292; *Hastabakıcı Hanımlar* 287, 300, 301; *İsyan ve Dua* 302; *Ordunun Destanı* 287, 296, 298; *Tan Sesleri* 287, 296-298; *Turan'a Doğru* 288, 296, 297, 300, 301; *Türk Sazı* 287-290 , 293, 294, 296, 298; *Türkçe Şiirler* 287, 288-293; *Zafer Yolunda* 288, 298, 300, 302
Yusuf Razi 199
Yusuf Ziya (bkz. Ortaç, Yusuf Ziya)
Yüzellilikler 415
Zaman 393, 399, 408, 412
Zeki Bey (ayrıca bkz. gazeteci cinayetleri) 394
Ziya Gökalp 19, 35, 36, 55, 82, 85, 89, 90, 93, 97, 102, 104-108, 111, 116, 130-141, 147, 149-151, 155, 161, 162, 164, 165, 170, 172, 176, 179, 187-190, 212-224, 230-235, 239-256, 260, 262-269, 278-293, 305, 307, 322, 335, 339, 357-360, 363-366, 373, 374, 384, 396-399, 403, 426, 430-432; anane 233; arif 235, 284; dâhi 235, 284, 285; ferdî vicdan 233; güzideler 283; hars 134, 233-235, 250-252, 268, 282-284, 364; içtimaî melkûrecilik 214, 218, 268, 269, 273; içtimaî vicdan 233; kahraman 235, 284; *Kızılelma* 130, 269, 270, 273, 278, 279; kızılelma 133, 273; kuvvet-fikir (ideé-force) 136; medeniyet 234, 252, 252, 281, 364, 365; mensuha 235; mevhume 136, 233, 242, 459; millî enmuzeç 235; millî seciye 232; örf 234, 284; pes-zinde 235; *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* 132-134, 137, 149, 363; yeni hayat 112, 131, 136, 137, 218; *Yeni Hayat* 264, 269, 270, 278-282, 287; *Türkçülüğün Esasları* 106, 111, 250, 251, 253, 266
Ziya Paşa 307
Zobu, Vasfi Rıza 345
Zollverein 245, 465

İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda, Balkan Savaşı için yapılan bir miting (1912).

Birinci Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusundan kaçan Türk kadınları (1912). Türk ordusu Bulgarların önünde tutunamayıp Çatalca'ya kadar gerileyince, artık elden çıkan topraklardaki Müslüman ahali de muhacir konumuna düşecekti.

Birinci Balkan Savaşı'nda yenilgiye uğrayarak geri çekilen Türk askerlerinden bir grup (1912).

Balkan hezimetinin ardından yaşanan canlı vatanseverlik ajitasyonuna bir örnek. "Edirne'yi unutma" yazılı bayram kartında, uzun süren bir direnişin ardından Bulgarlara geçen Edirne şehri ve muhacir anne ile çocukları zincirlenmiş olarak gösteriliyor.

Edirne'nin istirdadı [geri alınışı] (22 Temmuz 1913). İkinci Balkan Savaşı'nda Bulgarlar, eski müttefiklerinin saldırısına uğrayınca, Edirne savaşılmaksızın geri alınmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın yeni başladığı sıralarda, İttifak güçlerinin hükümdarlarını gösteren bir kartpostal. Soldan sağa, Alman Kayzeri II. Wilhelm, Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Josef. 1915'te Bulgaristan'ın da katılımından sonra, bu tür kartpostallara Bulgar Kralı da eklenecektir.

Cihad-ı Ekber ilanı. Osmanlı İmparatorluğu, savaşa girer girmez, bütün Müslümanları kendi yanına çekmek için fetvalarla cihat ilan edecekti. Fotoğraf, İstanbul Fatih Camii'nde cihat fetvasının okunuşunu gösteriyor (11 Kasım 1914).

İstanbul'da bir peksimet deposu. Cephedeki askerler, ekonomik sıkıntılar ve levazım teşkilatındaki yolsuzluklar nedeniyle çoğu zaman bunu bile bulamayacaklardı.

Harp Mecmuası'nın Teşrinisani 1332/14 Kasım-13 Ocak 1916 tarihli 14. sayısının kapak fotoğrafı. Fotoğrafın altında şunlar yazıyor: "Galiçya siperlerinde. Belki bir saat sonra, din ve milleti, sevgili halifesi uğruna fedâ-yı nefs edecek bir neferimiz intikamla yanan sinesinde bombasıyla bir lâhza uykuda." Ziya Gökalp, bu fotoğraftan ilham alan ve derginin aynı sayısında yayınlanan "Asker ve Şair" şiiriyle, savaş propagandasına yeterince katkıda bulunmayan edebiyatçıları cepheye yollanmakla tehdit edecektir.

Harp Mecmuası'nın Mart 1333/1917 tarihli 17. sayısının kapak fotoğrafı. Fotoğrafın altında şunlar yazıyor: "Galiçya'daki ateşli bombalarını altmış metreye kadar düşman bağrına savuran Osmanlı yiğitleri."

Harp Mecmuası'nın Mart 1332/14 Mart-13 Nisan 1916 tarihli 9. sayısının kapak fotoğrafı. Fotoğrafın altında, derginin propagandist yaklaşımını örnekleyen bir açıklama yer alıyor: "Bir keşif kolumuz düşman süvari keşif kolunu toplu ve muvaffak ateşleriyle kaçırtırken."

Sırp tehlikesine karşı, Osmanlı birliklerinin bir an önce bölgelerine ulaşması için dua eden Kosovalı Müslümanlar.

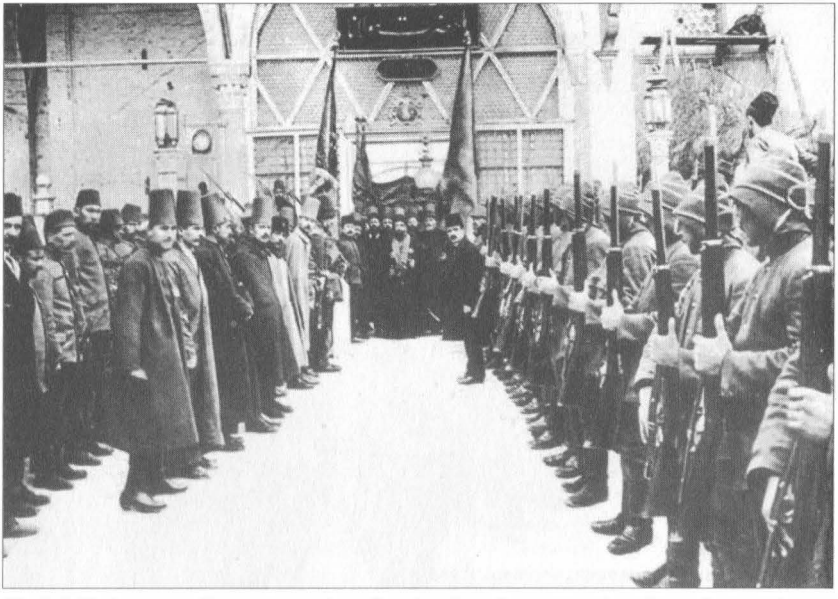
Irak'ta Kutülamare'de Halil [Kut] Paşa tarafından esir edilen İngiliz generali Townshend ve maiyetindeki subaylar Bursa'daki ikametgâhlarında. Esirliğin verdiği yılgınlık suratlarından okunabiliyor.

Harp Mecmuası'ndan bir fotoğraf. "Sina Cephesi'nde nihayet zaferi bize tesid edecek [müjdeleyecek] bir alay sancağı."

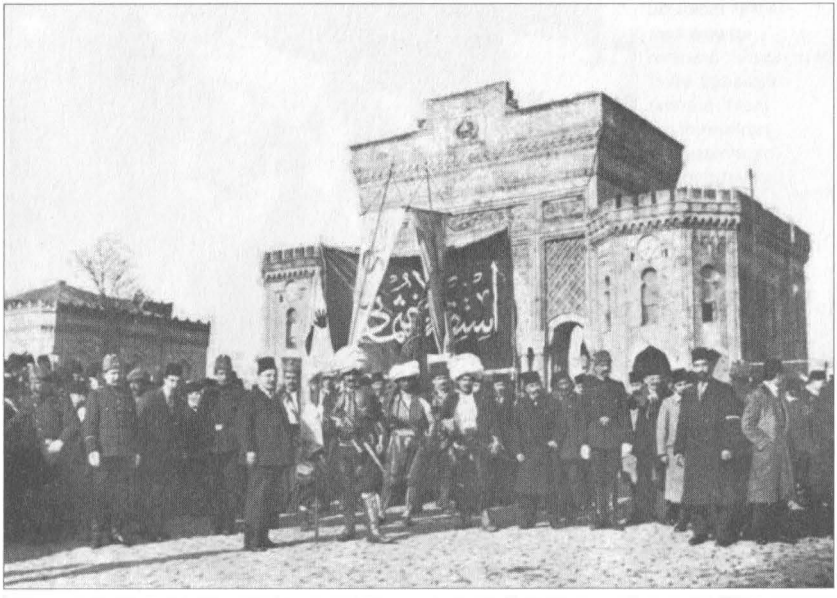
Cemal Paşa maiyetiyle Şam'da (1915). Üstten ikinci sıra, sol baştaki genç yedek subay Falih Rıfkı [Atay]'dır.

Gönüllü Mevlevî Alayı, Suriye Cephesi'ne gitmeden önce Konya Mevlânâ Türbesi önündeki törende. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Mevlevîlerin yanı sıra, Kadirî ve Rufaî tarikatlerinden de gönüllü birlikler oluşturulmuş ve özellikle Suriye Cephesi'nde görevlendirilmişlerdir.

İstanbul Beyazıt Meydanı'nda "İstiklâl-i Osmanî" günü kutlamaları. Tam bir "icat edilmiş gelenek" örneği olan bu kutlama, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu simgeliyordu.

Teşkilat-ı Mahsusa gönüllüleri. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin muhtemelen 1915 başlarında yayınladığı 2 numaralı *Umumî Harp Panorama*sı'nda yer alan bir fotoğraf. Fotoğrafın altında şunlar yazıyor:
"Muhtelif mahallerden gelip Dersaadet'te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından ilbâs ve techîz olunarak meydan-ı harbe sevkedilmiş olan gönüllü Teşkilat-ı Mahsusa kafilelerinden bir bölük (Harbiye Nezareti Meydanı'nda)."

Asker mektubu okunurken. Okuryazarlık oranının düşüklüğü asker mektuplarının yazılmasını da, okunmasını da zorlaştırıyordu.

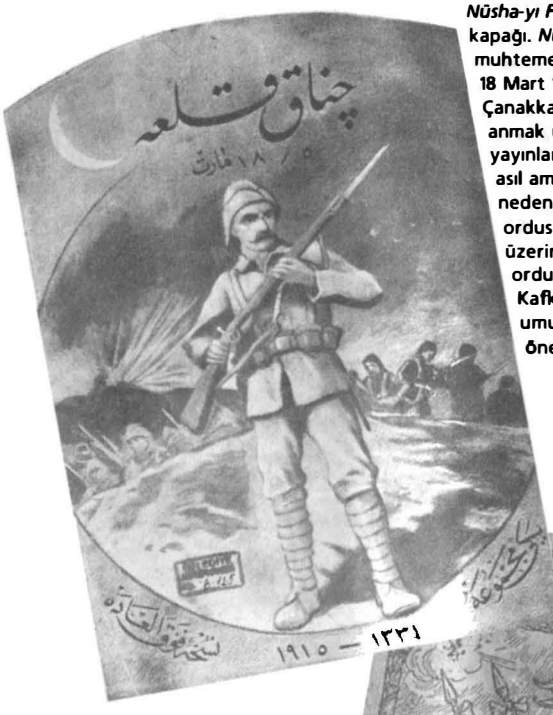
Çanakkale Savaşı döneminden bir hatıra ya da propaganda fotoğrafı. Fotoğraftaki yazıda şunlar yazılı: "Büyük Turan'ın yorulmaz askeri/Çanakkale'nin yenilmez müdafii."

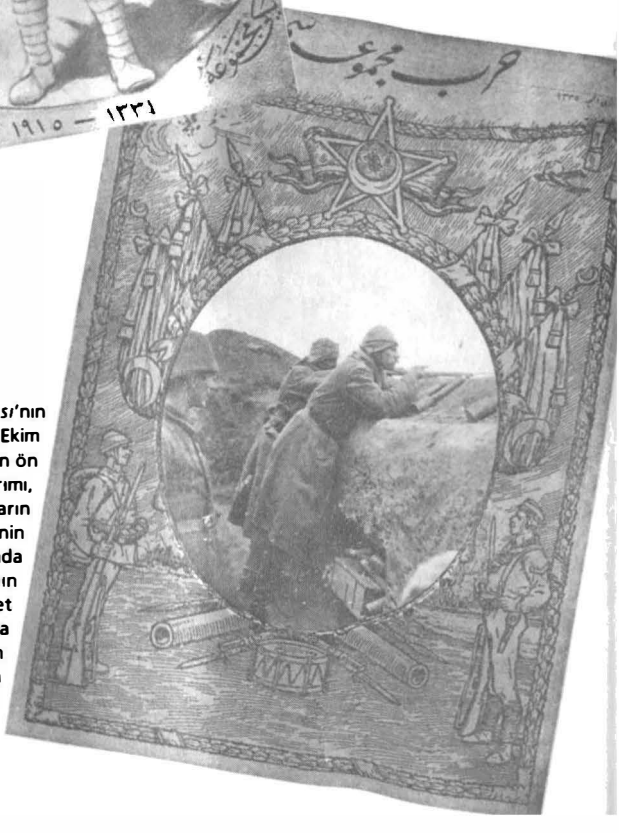
Mebusların cephe ziyareti (14 Ekim 1915). Çanakkale Cephesi'ni ziyarete gelen mebusları Mustafa Kemal gezdiriyor.

Harp Mecmuası'nın Teşrinievvel 1333/Ekim 1917 tarihli 18. sayısının kapak fotoğrafı. Fotoğrafın altında şunlar yazıyor: "Hilal-i Ahmer'imizin Osmanlı elvâh-ı zaferlerinden intihap ettiği heykel-i celadetten. Sancağına şan süngüsüne zafer kazandıran Türk savletinin bir numune-i şehameti."

Yeni Mecmua Çanakkale *Nüsha-yı Fevkâlâdesi*'nin ön kapağı. *Nüsha-yı Fevkâlâde*, muhtemelen Mayıs 1918'de, 18 Mart 1915'teki Çanakkale Deniz Zaferi'ni anmak üzere yayınlanmıştı. Ne var ki, asıl amacı 1917 Devrimi nedeniyle Çarlık ordusunun dağılması üzerine, Osmanlı ordusunun 1918'de Kafkasya'daki umulmadık ilerleyişini öne çıkarmaktı.

Harp Mecmuası'nın Teşrinievvel 1333/Ekim 1917 tarihli 22. sayısının ön kapağı. Bu kapak tasarımı, göbekteki fotoğrafların değişmesiyle, derginin birçok sayısında kullanılacaktır. Tasarımın Osmanlı devlet armasıyla Birinci Dünya Savaşı'nın modern özelliklerini bir araya getirmesi dikkat çekicidir.

Harp Mecmuası'nın Kanunuevvel 1331/14 Aralık 1915-13 Ocak 1916 tarihli ikinci sayısında yer alan "Yaşayan Ölüler" sayfası. Savaşta şehit olan çeşitli rütbelerdeki subay ve yedek subayları gösteren bu sayfa, 11. sayıdan başlayarak "Mübarek Şehitlerimiz" başlığıyla yayınlanacaktır.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa. Savaş sırasında çekilmiş bu fotoğrafta, Enver Paşa'nın göğsünü süsleyen Osmanlı ve müttefik devlet madalya ve nişanlarının yanı sıra, paşanın Wilhelm'vâri bıyıkları da dikkat çekiyor.

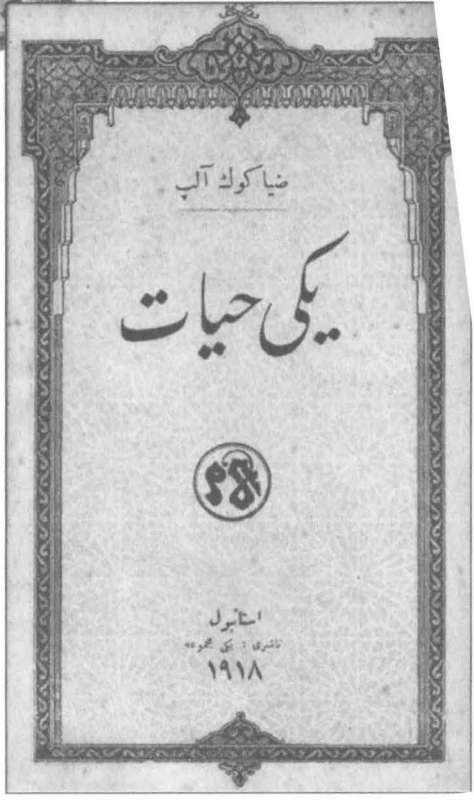
Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa. Yahya Kemal, Talat Paşa'yı şöyle değerlendiriyordu: "Mamafih Talat İttihad ü Terakki'nin ilk saatinden son saatine kadar hakikî reisi idi; o, Cemiyet'e kendi hilkatinin bütün vasıflarını bir marka gibi vermişti. İttihatçılığın hem çok derlitoplu, hem de elastikî oluşu reisinin yaratılışından geliyordu."

Triyumviranın diğer asker üyesi, Bahriye Nazırı Cemal Paşa.

Mehmet Emin [Yurdakul]'un 1914'te Türk Yurdu Kitapları dizisinden yayınlanan *Türk Sazı* şiir kitabının ön kapağı.

Ziya Gökalp'in 1918'de Yeni Mecmua Neşriyatı'nca yayınlanan *Yeni Hayat* adlı şiir kitabının ön kapağı.

Mehmet Emin [Yurdakul]'un 1915 tarihli *Tan Sesleri* şiir kitabında yer alan "Aç Bağrını Biz Geldik" başlıklı uzun şiirine eşlik eden illüstrasyon. Resmin altında şu not yer almaktadır: "Yüce sanatkâr şehzademiz devletlû, necabetlû Abdülmecit Efendi Hazretleri tarafından bilhassa şiir için yapılarak armağan edilmiştir."

Yurdakul'un aynı kitabında yer alan "Ey Iğnem Dik" şiirine eşlik eden illüstrasyon.

ممالك عثمانيه ايچون :
بيلغى ٢٠ غروش
يارم بيلغى ١٦ »
اجنبي مملكتلر ايچون :
بيلغى ٩ فرانق
يارم بيلغى ٥ »

تورك يوردى

تورکلرك فائده سنه چاليشير اونبش کونده بر جيقار

ادارهخانهسى : تورعثمانيه جاده سى
٢٠ نومرولو « تورك يوردى »
مرکزى : باب عالى جاده سنده
نوملا ٢٧ نومرولو « تورك يوردى »
کتبخانهسى

اسماعيل بك غاسپرينسکى

محمد امين بك

احمد حكمت بك

احمد بك آغايف

پروفسور محمد طاهر بك

ضيا بك (گوك آلپ)

كوپريلى زاده محمد فؤاد بك

مدير : آق چوره اوغلى يوسف بك

معمار كمال الدين بك

1914'te İstanbul'da yayınlanan *Nevsal-i Millî*'de yer alan ve *Türk Yurdu* dergisi yazarlarını gösteren sayfa. Soldan sağa, üst sıra: İsmail Gaspirinski, Mehmet Emin [Yurdakul], Müftüoğlu Ahmet Hikmet. Orta sıra: Ahmet [Ağaoğlu], Bursalı Mehmet Tahir, Ziya Gökalp. Alt sıra: Mehmet Fuat [Köprülü], Yusuf Akçura ve Mimar Kemalettin. Yusuf Akçura'nın fotoğrafı, dergi müdürü olduğu için diğerlerinden biraz daha büyüktür.

Abdülhak Hâmit Tarhan, Celal Sahir Erozan.

Refik Halit Karay.

Halide Edib Adıvar.

Mehmet Akif Ersoy.

Ömer Seyfettin.

Yeni Mecmua'nın başlıca yazar ve yayıncıları Büyükada'da bir arada.
Soldan sağa, oturanlar: Yahya Kemal [Beyatlı], Ziya Gökalp, Bahaeddin Şakir ve Küçük Talat [Muşkara]. Ayaktakiler: Mehmet Fuat [Köprülü], Necmettin Sadık [Sadak], Refik Halit [Karay], Fâzıl Ahmet [Aykaç], Falih Rıfkı [Atay], Kâzım Şinasi [Dersan] ve Nihat Bey (derginin hesap işlerine bakan Merkez-i Umumî üyesi).

Aynı grup muhtemelen aynı gün Büyükada Yat Kulübü'nde bir arada. Ayaktakiler, soldan sağa: Kâzım Şinasi [Dersan], Yahya Kemal [Beyatlı], Ziya Gökalp. Oturanlar, soldan sağa: Nihat Bey, Küçük Talat [Muşkara], Mehmet Fuat [Köprülü], Necmettin Sadık [Sadak], Bahaeddin Şakir, Refik Halit [Karay], Falih Rıfkı [Atay], Fâzıl Ahmet [Aykaç].

Alman düşünür ve şairlerini okumayı emreden bir Alman savaş afişi. Çünkü okumak neşelenmeyi ve avunmayı sağlayacaktır. Bu türden afişler, Osmanlı görsel propagandasının üretmekten uzak olduğu araçlardandır. Savaşa katılan başlıca ülkelerde özellikle seferberlik ve iç borçlanma kampanyalarında savaş afişleri çok etkili olmuştur.

İttifak kartpostallarından örnekler. Bu kartpostallar büyük olasılıkla Türkiye dışında basılıyordu. Özellikle hükümdarları gösteren kartpostallar, hangi ülkeye yönelik hazırlanıyorsa, o ülkenin hükümdarını merkezde gösteriyordu.

Birinci Dünya Savaşı, ülkemizde yeterince araştırılmamış bir konudur. Bu savaş ile edebiyat ve propaganda arasındaki ilişki ise neredeyse bütünüyle ihmal edilmiştir. Erol Köroğlu'nun kitabı işte bu boşluğu dolduruyor. Propaganda alanındaki başarının ülkelerin gelişmişliğine göre değiştiğine işaret eden yazar, Osmanlı Devleti'nin bu yöndeki çabalarını ve başarısızlığını derinlemesine araştırıyor. Yazara göre, ulus-devlet oluşumu açısından bütün dost ve düşmanlarının gerisinde kalan, propaganda için gerekli maddî altyapıdan yoksun olan Osmanlı İmparatorluğu, edebiyat ve kültürünü seferber etmekte çok zorlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı deneyiminin 1914-1918 arası edebiyattaki sorunlu temsiline odaklanan çalışma disiplinlerarası bir yaklaşım sergiliyor; dönemin savaşla ilgili edebî ürünlerini, üretildikleri tarihsel bağlamla etkileşimleri doğrultusunda konumlandırarak yorumluyor. Millî kimlik inşası, savaş propagandası ve Türk edebiyatı konusunda kapsamlı tahliller sunan kitap, kendi alanında birinci sınıf bir tarihçilik örneği.

İLETİŞİM 1003
EDEBİYAT ELEŞTİRİSİ 12

30.50₺

ISBN-13: 978-975-05-0242-2
9 789750 502422